

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

ISSN: 2307-3322 (Print).
ISSN: 2664-6153 (Online).

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ПРАВО

Випуск 92

— *Частина 2* —

Ужгород, 2025

Журнал включено до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Белов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Белова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;

Брочкова Катаріна – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);

Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Жезихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Панєвропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);

Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);

Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Менджул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 13 від 29.12.2025 р.

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія KB № 21500-11300P,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/>

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 4. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Бонтлаб В.В. ДОКТРИНА «ЗНЯТТЯ КОРПОРАТИВНОЇ ВУАЛІ»: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ.....	11
Грищак С.В., Пашенко О.А. КОНЦЕПЦІЯ «POST-MINING» У ВІДНОВЛЕННІ ЕНЕРГЕТИКИ УКРАЇНИ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ.....	17
Єфремова К.В., Новікова Т.М. ТРАНСФОРМАЦІЙНИЙ ВПЛИВ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ НА Е-КОМЕРЦІЮ.....	29
Кірін Р.С., Лига А.І., Хоменко В.Л. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ІНДУСТРІАЛЬНИХ ПАРКІВ В СИСТЕМІ РЕЗІЛЬЄНТНОСТІ МІСТ.....	35
Коваленко М.М. ВПЛИВ ГОСПОДАРСЬКОГО СУДУ НА ДОСЯГНЕННЯ БАЛАНСУ ІНТЕРЕСІВ УЧАСНИКІВ ПРОЦЕДУРИ РОЗПОРЯДЖЕННЯ МАЙНОМ БОРЖНИКА.....	49
Лозова А.А. АНТИКОНКУРЕНТНІ УЗГОДЖЕНІ ДІЇ: ФОРМИ ПРОЯВУ ТА ПРОБЛЕМИ РОЗСЛІДУВАННЯ В ОКРЕМИХ СЕКТОРАХ ГОСПОДАРЮВАННЯ.....	57
Ніколенко Л.М. ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНВЕСТИЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ.....	64
Олюха В.Г., Теличко О.А. ПРИНЦИПИ ВІДПОВІДАЛЬНОГО ІНВЕСТУВАННЯ ЯК ОСНОВА ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОВОСННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ.....	70
Орлова О.С. ПРИРОДНІ МОНОПОЛІЇ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ ТЕОРЕТИКО-ДОКТРИНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ.....	78
Приходько М.С. КОНВЕРТАЦІЯ АКЦІЙ ПРИ РЕОРГАНІЗАЦІЇ АКЦІОНЕРНОГО ТОВАРИСТВА ШЛЯХОМ ВИДІЛУ.....	85
Сидоров Я.О., Попович С.М. ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ.....	94
Сиротко М.В. ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ТОРГОВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ: ПРАВОВИЙ ВИМІР.....	100
Склярєва Т.А. ОРЕНДА КОМУНАЛЬНОГО МАЙНА ЯК ФОРМА РОЗПОРЯДЖЕННЯ РЕСУРСАМИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ.....	106
Халецька К.К. РЕГУЛЯТОРНА ФУНКЦІЯ ДЕРЖАВИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ.....	112
Шевченко М.В. САМОРЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ТА НЕЗАЛЕЖНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: СУТНІСТЬ ТА ОСНОВНІ МОДЕЛІ.....	119
РОЗДІЛ 5. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	
Андрушко А.В., Петренко М.О. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ У НІМЕЧЧИНІ.....	125

Барсук М.А. ДО ПИТАННЯ ПРО ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МАТЕРІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДДІВ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЇХ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ.....	130
Боднарук М.І. РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	140
Бородач Ю.С., Корбань А.А., Тимофіюк А.І. ТРУДОВА ДІЯЛЬНІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН.....	146
Бурка А.В., Вакарюк Л.В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДПУСТКИ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ВАГІТНІСТЮ ТА ПОЛОГАМИ ЗА ЗАКОНОДАВСТВАМ США.....	154
Валецька О.В. ОКРЕМІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ЖЕРТВ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА УКРАЇНСЬКА ПРАКТИКА.....	160
Єрмаков Ю.О., Бутинська Р.Я. ГАРАНТІЇ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ.....	168
Жигалкін І.П., Чуприна Ю.А. ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНИХ ТА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ.....	177
Киришко О.В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ ВПО В УКРАЇНІ.....	185
Климов К.В. СУЧАСНІ ЦИФРОВІ ПРАКТИКИ ВИРІШЕННЯ ТРУДОВИХ СПОРІВ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ.....	194
Логінова М.В. ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГАРАНТІЙ ТРУДОВИХ ПРАВ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ.....	201
Менів Л.Д., Замота А.О. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАЙНЯТОСТІ ТА ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ.....	206
Олійник У.М., Кожушко О.О. ДЕРЖАВНИЙ НАГЛЯД (КОНТРОЛЬ) ЗА ДОДЕРЖАННЯМ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: МЕЖІ АДМІНІСТРАТИВНОГО ВТРУЧАННЯ.....	212
Сахарук І.С. ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЩОДО ПРОТИДІЇ ПСИХОСОЦІАЛЬНИМ РИЗИКАМ НА РОБОТІ: ПРАВОВИЙ ВИМІР.....	218
Середа О.Г., Бурнягіна Ю.М. ПРИНЦИПИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ВІДНОСИН.....	225
Середа О.Г., Ткачук К.М. ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ДИРЕКТИВ ЄС У НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ПРОЄКТУ ТРУДОВОГО КОДЕКСУ.....	232
Тищенко О.В. ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ МОБІЛІЗОВАНИХ ПРАЦІВНИКІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ СТ. 119 КЗПП УКРАЇНИ.....	239

Товт Т.О. ТРУДОВА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАЦІВНИКІВ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ У ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ.....	247
Устїнова-Бойченко Г.М., Ямковий В.І. ОСОБЛИВОСТІ СТРОКІВ ПОЗОВНОЇ ДАВНОСТІ У ТРУДОВИХ СПОРАХ.....	252
Хомич І.О. ПОСТАНОВИ КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ ВІД 14.07.2025 № 821 ТА ВІД 17.09.2025 № 1152 ЯК ІНСТРУМЕНТ ЧИ БАР'ЄР У ВИКОНАННІ СУДОВИХ РІШЕНЬ ЩОДО ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПЕРЕРАХУНКУ ПЕНСІЙ.....	258
Шумілов А.В. АНАЛІЗ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН ПРОФЕСІЙНИХ СПОРТСМЕНІВ У КРАЇНАХ ЄС.....	265
РОЗДІЛ 6. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО	
Бондарчук Н.В., Гуцуляк Р.Т. ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ТВАРИН.....	274
Борщевська О.М. ПРАВОВІ ВИКЛИКИ КІБЕРБЕЗПЕКИ ЯК ФАКТОРА ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ МОРСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА.....	281
Власенко Ю.О. ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТЕРИТОРІЙ СМАРАГДОВОЇ МЕРЕЖІ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ МОДЕРНІЗАЦІЇ.....	288
Грицан О.А. ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ КОРИСНИХ КОПАЛИН ТА ДІЛЯНОК НАДР, ЩО МАЮТЬ СТРАТЕГІЧНЕ ТА (АБО) КРИТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ.....	297
Данілік Д.М., Бідонько В.А., Новиков О.С. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК, НАДАНИХ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ГЕОЛОГОРОЗВІДУВАЛЬНИХ РОБІТ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	304
Ємельяненко К.О., Ладиченко В.В., Яринко Б.В. ДО ПИТАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ПРАВОВИХ ЗАСАД ЕКОЛОГІЧНОГО КОНТРОЛЮ В РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА.....	310
Заєць О.І. ДЕРЖАВНА РЕЄСТРАЦІЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ У ПРОЦЕСІ НАБУТТЯ (РЕАЛІЗАЦІЇ) ПРАВ НА ЗЕМЛЮ.....	323
Ільків Н.В. НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЕКОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ У КОНЦЕПЦІЇ «ЄДИНОГО ЗДОРОВ'Я».....	329
Коваленко Т.О. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ТА ВІДНОВЛЕННЯ ЛІСІВ: ОРІЄНТИРИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	335
Копиця М.А. АГРАРНИЙ РЕЄСТР ЯК ПРАВОВИЙ ТА АДМІНІСТРАТИВНИЙ ІНСТРУМЕНТ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В ЄС І НА НАЦІОНАЛЬНОМУ РІВНІ (НА ПРИКЛАДІ ІТАЛІЙСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ).....	342
Корнієнко Г.С., Шульга М.В. СТИМУЛЮЮЧІ ГАРАНТІЇ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН.....	351
Носік В.В. ПРИНЦИПИ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН У ГАЛУЗІ ЕНЕРГЕТИКИ.....	357

Обухова П.І. ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ КОМПЕНСАЦІЇ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ЗЕМЛЯМ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ, ЩО ПЕРЕБУВАЮТЬ У ВЛАСНОСТІ ФІЗИЧНИХ ОСІБ, ВНАСЛІДОК ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РФ.....	364
Рагулін І.Ю. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОМИСЛОВОГО РИБАЛЬСТВА В УКРАЇНІ ЯК ФОРМИ СПЕЦІАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ВОДНИХ БІОРЕСУРСІВ.....	371
Саркісова Т.Б. ВІДНОВЛЕННЯ СТАНУ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ, ЯКИЙ ІСНУВАВ ДО ПОРУШЕННЯ ПРАВ, ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВ.....	377
Слугоцька В.М. ЕКОЛОГІЧНА ФУНКЦІЯ ДЕРЖАВИ В СИСТЕМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ І ПРИРОДОРЕСУРСНИХ ВІДНОСИН: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....	384
Соколова А.К., Черкашина М.К. СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВА ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ЛІСИ.....	391
Станіславський В.П. ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ЗАХИСТУ АГРОІНФОРМАЦІЇ.....	398
Стрельник В.В., Роговенко О.В., Тарасенко Д.С. ЕКОЛОГІЧНИЙ АУДИТ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЕКОЛОГІЧНОГО КОНТРОЛЮ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ І ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ.....	404
Харитонова Т.Є. ЗАКОНОДАВСТВО ПРО ПЛАНУВАННЯ ТА ЗАБУДОВУ ТЕРИТОРІЙ: ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ.....	410

CONTENTS

SECTION 4. ECONOMIC LAW, ECONOMIC AND PROCEDURAL LAW

Bontlab V.V. THE DOCTRINE OF “LIFTING THE CORPORATE VEIL”: THEORETICAL AND LEGAL PRINCIPLES AND PROSPECTS FOR IMPLEMENTATION IN UKRAINE.....	11
Hryshchak S.V., Pashchenko O.A. THE CONCEPT OF “POST-MINING” IN THE RESTORATION OF UKRAINE’S ENERGY SECTOR: LEGAL ASPECTS.....	17
Yefremova K.V., Novikova T.M. THE TRANSFORMATIVE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON E-COMMERCE.....	29
Kirin R.S., Lyga A.I., Khomenko V.L. LEGAL REGIME OF INDUSTRIAL PARKS IN THE SYSTEM OF URBAN RESILIENCE.....	35
Kovalenko M.M. THE INFLUENCE OF THE COMMERCIAL COURT ON ACHIEVING A BALANCE OF INTERESTS BETWEEN PARTIES TO THE PROCEDURE FOR DISPOSING OF THE DEBTOR’S PROPERTY.....	49
Lozova A.A. ANTICOMPETITIVE CONCERTED ACTIONS: FORMS OF MANIFESTATION AND PROBLEMS OF INVESTIGATION IN CERTAIN ECONOMIC SECTORS.....	57
Nikolenko L.M. LEGAL CHARACTERISTICS OF INVESTMENT SECURITY.....	64
Oliukha V.H., Telychko O.A. PRINCIPLES OF RESPONSIBLE INVESTMENT AS THE BASIS FOR LEGAL SUPPORT FOR THE POST-WAR RECONSTRUCTION OF UKRAINE.....	70
Orlova O.S. NATURAL MONOPOLIES AS AN OBJECT OF LEGAL REGULATION: SOME ASPECTS OF THEORETICAL AND DOCTRINAL ANALYSIS.....	78
Prykhodko M.S. CONVERSION OF SHARES IN THE REORGANIZATION OF A JOINT-STOCK COMPANY THROUGH DEMERGER.....	85
Sydorov Ya.O., Popovich S.M. FEATURES OF STATE CONTROL IN THE SPHERE OF ECONOMIC ACTIVITY IN MODERN CONDITIONS.....	94
Syrotko M.V. THE INSTITUTIONAL FOUNDATIONS OF TRADE ACTIVITIES IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION: LEGAL DIMENSION.....	100
Sklyarova T.A. LEASE OF MUNICIPAL PROPERTY AS A FORM OF MANAGEMENT OF TERRITORIAL COMMUNITY RESOURCES.....	106
Khaletska K.K. REGULATORY FUNCTION OF THE STATE IN ENSURING THE EFFICIENCY OF PUBLIC PROCUREMENT.....	112
Shevchenko M.V. SELF-REGULATION OF ECONOMIC AND PROFESSIONAL ACTIVITIES: ESSENCE AND KEY MODELS.....	119
SECTION 5. LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW	
Andrushko A.V., Petrenko M.O. LEGAL REGULATION OF LABOR RELATIONS OF FOREIGN STUDENTS IN GERMANY.....	125

Barsuk M.A. ON THE LEGAL REGULATION OF MATERIAL SUPPORT FOR JUDGES IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF THEIR SOCIAL SECURITY.....	130
Bodnaruk M.I. REFORMING SOCIAL PROTECTION SYSTEMS IN EUROPEAN UNION COUNTRIES.....	140
Borodach Y., Korban A., Tymofiiuk A. LABOUR ACTIVITY OF MINORS: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF THE LEGISLATION OF UKRAINE AND FOREIGN COUNTRIES.....	146
Burka A.V., Vakariuk L.V. LEGAL REGULATION OF LEAVE DUE TO PREGNANCY AND CHILDBIRTH UNDER US LAW.....	154
Valetska O.V. SELECTED ASPECTS OF SOCIAL PROTECTION OF WAR CRIMES VICTIMS: INTERNATIONAL STANDARDS AND UKRAINIAN PRACTICE.....	160
Yermakov Yu.O., Butynska R.Ya. GUARANTEES OF SOCIAL PROTECTION OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS.....	168
Zhyhalkin I.P., Chupryna Yu.A. A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF THE REGULATION OF THE PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF TEACHING AND ACADEMIC STAFF IN FOREIGN COUNTRIES.....	177
Kyryshko O.V. LEGAL REGULATION OF THE STATUS OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS IN UKRAINE.....	185
Klymov K.V. MODERN DIGITAL PRACTICES OF LABOR DISPUTE RESOLUTION: THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS AND PROSPECTS OF IMPLEMENTATION IN UKRAINE.....	194
Loginova M.V. LEGAL MECHANISMS FOR ENSURING GUARANTEES OF LABOR RIGHTS AND PROTECTION OF THE RIGHTS OF EMPLOYEES OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE.....	201
Meniv L.D., Zamota A.O. LEGAL REGULATION OF EMPLOYMENT AND EMPLOYMENT: PROBLEMS AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT.....	206
Oliinyk U.M., Kozhushko O.O. STATE SUPERVISION (CONTROL) OVER COMPLIANCE WITH LABOR LEGISLATION IN MARTIAL ARTS CONDITIONS: LIMITS OF ADMINISTRATIVE INTERVENTION.....	212
Sakharuk I.S. THE FORMATION OF EUROPEAN UNION POLICY ON COUNTERACTING PSYCHOSOCIAL RISKS AT WORK: LEGAL DIMENSION.....	218
Sereda O.Hr., Burnyagina Yu.M. PRINCIPLES OF LEGAL REGULATION OF SOCIAL DIALOGUE IN THE CONTEXT OF THE TRANSFORMATION OF SOCIO-LABOUR RELATIONS.....	225
Sereda O.Hr., Tkachuk K.M. HARMONIZATION OF UKRAINIAN LABOR LEGISLATION WITH EU LAW: COMPARATIVE ANALYSIS OF THE DRAFT LABOR CODE.....	232
Tyshchenko O.V. PROBLEMS OF PROTECTING THE SOCIAL RIGHTS OF MOBILIZED EMPLOYEES THROUGH THE PRISM OF ARTICLE 119 OF THE LABOR CODE OF UKRAINE.....	239

Tovt T.O. LABOR LEGAL PERSONALITY OF MINOR WORKERS: FEATURES AND PROBLEMS IN LEGAL REGULATION.....	247
Ustinova-Boychenko G.M., Yamkovy V.I. PECULIARITIES OF LIMITATION PERIODS IN LABOR DISPUTES.....	252
Khomych I.O. RESOLUTIONS OF THE CABINET OF MINISTERS OF UKRAINE NO. 821 OF 14 JULY 2025 AND NO. 1152 OF 17 SEPTEMBER 2025 AS AN INSTRUMENT OR A BARRIER TO THE ENFORCEMENT OF COURT DECISIONS ON THE AWARD AND RECALCULATION OF PENSIONS.....	258
Shumilov A.V. ANALYSIS OF THE LEGAL REGULATION OF LABOUR RELATIONS OF PROFESSIONAL ATHLETES IN EU COUNTRIES.....	265
SECTION 6. LAND LAW; AGRICULTURAL LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW	
Bondarchuk N.V., Hutsuliak R.T. ISSUES OF LEGAL REGULATION OF ANIMAL WELFARE.....	274
Borshchevska O.M. LEGAL CHALLENGES OF CYBERSECURITY AS A FACTOR IN THE ENVIRONMENTAL SAFETY OF THE MARINE ENVIRONMENT.....	281
Vlasenko Yu.O. INSTITUTIONAL AND LEGAL MECHANISM OF FUNCTIONING OF THE EMERALD NETWORK TERRITORIES: STATE AND PROSPECTS OF MODERNIZATION.....	288
Grytsan O.A. SELECTED ISSUES OF THE LEGAL REGIME GOVERNING STRATEGIC AND/OR CRITICAL MINERALS AND SUBSOIL AREAS OF STRATEGIC AND/OR CRITICAL IMPORTANCE.....	297
Danilik D.M., Bidonko V.A., Novykov O.S. LEGAL REGIME OF LAND PLOTS PROVIDED FOR GEOLOGICAL EXPLORATION WORK IN WARTIME.....	304
Yemelianenko K.O., Ladychenko V.V., Yarynko B.V. ON THE ISSUE OF ENVIRONMENTAL SAFETY AND THE LEGAL BASIS FOR ENVIRONMENTAL CONTROL IN THE REPUBLIC OF POLAND.....	310
Zaiets O.I. STATE REGISTRATION OF A LAND PLOT IN THE PROCESS OF ACQUIRING (REALIZATION) OF RIGHTS ON LAND.....	323
Ilkiv N.V. REGULATORY AND LEGAL FRAMEWORK FOR ENSURING ENVIRONMENTAL DETERMINANTS IN THE CONCEPT OF «ONE HEALTH».....	329
Kovalenko T.O. EUROPEAN EXPERIENCE IN LEGAL SUPPORT FOR ECOLOGICAL SUSTAINABILITY AND FOREST RESTORATION: GUIDELINES FOR UKRAINE.....	335
Kopytsia M.A. THE AGRICULTURAL REGISTER AS A LEGAL AND ADMINISTRATIVE INSTRUMENT OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE EU AND AT THE NATIONAL LEVEL (BASED ON THE CASE STUDY OF THE ITALIAN REPUBLIC).....	342
Korniienko G.S., Shulga M.V. INCENTIVE GUARANTEES IN THE FIELD OF LAND RELATIONS.....	351
Nosik V.V. PRINCIPLES OF REGULATION OF LAND LEGAL RELATIONS IN THE ENERGY SECTOR.....	357

Obukhova P.I. LEGAL ISSUES OF COMPENSATION FOR DAMAGE CAUSED TO AGRICULTURAL LANDS OWNED BY INDIVIDUALS BY THE ARMED AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION.....	364
Rahulin I.Yu. LEGAL REGULATION OF INDUSTRIAL FISHING IN UKRAINE AS A FORM OF SPECIAL USE OF AQUATIC BIOLOGICAL RESOURCES.....	371
Sarkisova T.B. RESTORATION OF THE LAND PLOT CONDITION, EXITED BEFORE THE RIGHTS VIOLATION, AS A REMEDY FOR LAND RIGHTS.....	377
Sluhotska V.M. THE ECOLOGICAL FUNCTION OF THE STATE IN THE SYSTEM OF LEGAL REGULATION OF LAND NATURAL RESOURCE RELATIONS: A THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS.....	384
Sokolova A.K., Cherkashyna M.K. THE CURRENT STATUS AND FUTURE PROSPECTS OF THE LEGAL FRAMEWORK FOR PRIVATE FOREST OWNERSHIP.....	391
Stanislavskiy V.P. PROBLEMS OF IMPLEMENTING STATE AGRARIAN POLICY IN THE FIELD OF AGRICULTURAL INFORMATION PROTECTION.....	398
Strelnyk V.V., Rohovenko O.V., Tarasenko D.S. ENVIRONMENTAL AUDIT AS A TOOL OF ENVIRONMENTAL CONTROL: LEGAL ASPECT AND PROBLEMS OF IMPLEMENTATION IN UKRAINE.....	404
Kharytonova T.E. LEGISLATION ON PLANNING AND BUILDING OF TERRITORIES: DEVELOPMENT TRENDS DURING THE PERIOD OF MARTIAL STATE.....	410

РОЗДІЛ 4. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 347.72.73

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.1>

ДОКТРИНА «ЗНЯТТЯ КОРПОРАТИВНОЇ ВУАЛІ»: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Бонтлаб В.В.,

*доктор юридичних наук, професор, завідувач
кафедри цивільного, трудового та економічного права,
Академія праці, соціальних відносин і туризму
ORCID: 0000-0002-9153-9516*

Бонтлаб В.В. Доктрина «зняття корпоративної вуалі»: теоретико-правові засади та перспективи впровадження в Україні.

У статті здійснено ґрунтовне теоретико-правове дослідження змісту доктрини «зняття корпоративної вуалі» (piercing/lifting the corporate veil) як виняткового правового механізму, що допускає відступ від базового принципу обмеженої відповідальності юридичної особи. Наголошено, що зазначена доктрина покликана реагувати на ситуації зловживання корпоративною формою, коли юридична особа використовується її учасниками або контролюючими особами як інструмент ухилення від виконання зобов'язань, приховування активів або заподіяння шкоди кредиторам та іншим суб'єктам права.

Розкрито історичні витоки формування доктрини «зняття корпоративної вуалі» в праві країн загальної правової традиції, а також простежено її подальший розвиток і трансформацію у європейському правовому просторі. Значну увагу приділено аналізу практики Європейського суду з прав людини, у якій вироблено підхід до можливості ігнорування формальної відокремленості юридичної особи за наявності виняткових обставин, що свідчать про фіктивність корпоративної автономії або недобросовісну поведінку контролюючих осіб. Проаналізовано основні правові позиції ЄСПЛ, а також їх вплив на формування підходів національних судів.

У статті систематизовано основні ознаки, критерії та підстави застосування доктрини «зняття корпоративної вуалі», зокрема такі, як використання юридичної особи як alter ego, умисне доведення до неплатоспроможності, вчинення шахрайських дій, порушення принципів справедливості та добросовісності у корпоративних відносинах.

Особливу увагу приділено науковій дискусії в українській правовій доктрині щодо доцільності нормативного закріплення доктрини «зняття корпоративної вуалі» у Цивільному кодексі України. Проаналізовано аргументи прихильників і противників такого підходу, а також обґрунтовано позицію щодо необхідності законодавчої визначеності у цій сфері. Доведено, що нормативне закріплення доктрини сприятиме зміцненню принципів добросовісності, прозорості та соціальної відповідальності бізнесу, підвищить рівень правової визначеності та ефективність судового захисту.

Зроблено висновок, що впровадження доктрини «зняття корпоративної вуалі» на законодавчому рівні є доцільним і своєчасним кроком у контексті розвитку національного корпоративного права. Це сприятиме гармонізації правової системи України з європейськими стандартами, забезпеченню балансу інтересів учасників корпоративних відносин, кредиторів і держави, а також формуванню справедливої та послідовної практики відповідальності у сфері корпоративного управління.

Ключові слова: корпоративна вуаль, юридична особа, обмежена відповідальність, доктрина, відповідальність, ЄСПЛ, Цивільний кодекс України, соціальна відповідальність бізнесу.

Bontlab V.V. The doctrine of “lifting the corporate veil”: theoretical and legal principles and prospects for implementation in Ukraine.

The article carries out a thorough theoretical and legal study of the content of the doctrine of “piercing/lifting the corporate veil” as an exceptional legal mechanism that allows for a departure from the basic principle of limited liability of a legal entity. It is emphasized that the specified doctrine is designed to respond to situations of abuse of the corporate form, when a legal entity is used by its participants or controlling persons as a tool for evading obligations, concealing assets, or causing harm to creditors and other legal entities. The historical origins of the formation of the doctrine of “lifting the corporate veil” in the law of countries with a common legal tradition are revealed, and its further development and transformation in the European legal space are also traced. Considerable attention is paid to the analysis of the practice of the European Court of Human Rights, which developed an approach to the possibility of ignoring the formal separation of a legal entity in the presence of exceptional circumstances indicating the fictitiousness of corporate autonomy or the unconscionable behavior of controlling persons. The main legal positions of the ECHR are analyzed, as well as their influence on the formation of the approaches of national courts.

The article systematizes the main features, criteria and grounds for applying the doctrine of «lifting the corporate veil», in particular, such as using a legal entity as an alter ego, intentionally bringing it to insolvency, committing fraudulent acts, violating the principles of justice and good faith in corporate relations.

Special attention is paid to the scientific discussion in Ukrainian legal doctrine on the feasibility of normatively enshrining the doctrine of «lifting the corporate veil» in the Civil Code of Ukraine. The arguments of supporters and opponents of such an approach are analyzed, and the position on the need for legislative certainty in this area is substantiated. It is proven that the normative consolidation of the doctrine will contribute to strengthening the principles of good faith, transparency and social responsibility of business, increase the level of legal certainty and the effectiveness of judicial protection.

It is concluded that the implementation of the doctrine of «lifting the corporate veil» at the legislative level is an appropriate and timely step in the context of the development of national corporate law. This will contribute to the harmonization of the legal system of Ukraine with European standards, ensuring a balance of interests of participants in corporate relations, creditors and the state, as well as the formation of fair and consistent practices of responsibility in the field of corporate governance.

Key words: corporate veil, legal entity, limited liability, doctrine, liability, ECHR, Civil Code of Ukraine, corporate social responsibility.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток корпоративних відносин в Україні вимагає переосмислення меж відповідальності юридичних осіб та їхніх засновників (учасників). Традиційний принцип обмеженої відповідальності є фундаментальним для корпоративного права, адже він гарантує можливість здійснювати діяльність без ризику втрати всього особистого майна. Проте на практиці цей принцип нерідко стає інструментом для зловживання правами, а саме коли засновники або керівники використовують юридичну особу як «щит» для уникнення відповідальності, приховування активів чи шахрайських дій.

У таких випадках у світовій правовій практиці застосовується доктрина «зняття корпоративної вуалі» (piercing the corporate veil) - підхід, який дозволяє суду «проникнути» за межі формальної відокремленості юридичної особи та покласти відповідальність безпосередньо на її учасників або посадових осіб.

У цьому контексті постає об’єктивна потреба в науковому переосмисленні доктрини «зняття корпоративної вуалі» з урахуванням українських правових реалій, а також у дослідженні можливостей її прямого закріплення в законодавстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові праці щодо дослідження сутності доктрини «зняття корпоративної вуалі» присвячували ряд вітчизняних вчених, а саме такі вчені як Р.Б. Сабодаш, В.Д. Примака, О.Р. Кібенко, Ю.М. Жорнокуй, Т.М. Карнаух, В.М. Махінчук та інші. А також зарубіжні вчені Robert Miles, Alan Dignam, John Lowry та інші. Водночас, варто зазначити про те, що дослідники даного питання по-різному оцінюють природу та характер «зняття корпоративної вуалі», а окрім того, малодослідженим залишається питання нормативного закріплення доктрини.

Метою статті є визначення доцільності нормативного закріплення доктрини в Цивільному кодексі України через аналіз сутності доктрини «зняття корпоративної вуалі», дослідження актуальної судової практики її застосування в Україні.

Виклад основного матеріалу. Зняття корпоративної вуалі (piercing/lifting the corporate veil) – це доктрина, запозичена з країн загального права, суть якої зводиться до виключення з принципу обмеженої відповідальності засновників юридичної особи. Витоки цієї доктрини сягають прецедентного рішення англійського суду у справі «Salomon v. A. Salomon & Co Ltd» (1897 р.) щодо застосування принципу обмеженої відповідальності корпорації. Piercing/lifting the corporate veil застосовується на користь третіх осіб, які вимагають від учасника відшкодувати збитки за неправомірні дії юридичної особи, або на користь учасника, який прагне захистити права та інтереси юридичної особи. Доктрина підняття корпоративної вуалі використовується в практиці Європейського суду з прав людини (далі - ЄСПЛ, Європейський суд, Суд), зокрема, у справах «Agrotexim and others v. Greece», «Camberrow MM5 AD v. Bulgaria», «G.J. v. Luxembourg» [1, с. 71].

Р. Сабодаш, аналізуючи рішення ЄСПЛ «Агротексім та інші проти Греції» (Agrotexim and Others v. Greece) від 24.10.1995, пп. 59-72 та «Фельдман та банк «Слов'янський» проти України», зробив висновок, що «проникнення за корпоративну вуаль» або нехтування правосуб'єктністю компанії може бути виправданим лише за виключних обставин, зокрема, якщо точно встановлено, що компанія не може звернутися до конвенційних установ через органи, утворені згідно з її статутом, або у випадку ліквідації, через її ліквідаторів. Застосовуючи зазначений підхід, ЄСПЛ безпосередньо у своєму рішенні відтворив правову позицію Міжнародного Суду Справедливості ООН, що була висловлена ним у §§ 56-583 та 664 Рішення у справі Barcelona Traction, Light and Power Company Limited від 05.02.1970 р. [2].

Як наслідок, ця доктрина дозволяє покласти відповідальність на акціонерів та материнську компанію або інші пов'язані із цією корпорацією (афілійовані) юридичні особи [3, с. 480].

В країнах загального права такі терміни, як «підняття завіси (lifting the veil)», «порушення стіни інкорпорації (breaching the wall of incorporation)», «зняття корпоративної завіси» або «пробивання корпоративної завіси» (dislodging the corporate veil” or “piercing the corporate veil) є юридичними термінами, що використовуються для позначення одного й того самого поняття (тобто відмови у наданні окремого привілею юридичної особи та обмеженої відповідальності її членів). Вуаль слугує перегородкою або завісою між корпорацією та її членами і вважається перевагою для акціонерів, оскільки захищає їх від ризику необмеженої відповідальності за борги компанії [4].

Термін «зняття (підняття) корпоративної вуалі» застосовується у трьох основних випадках: 1) коли суд, вирішуючи питання про відповідальність юридичної особи, відходить від принципу обмеженої відповідальності її засновників (учасників) і покладає відповідальність безпосередньо на них; 2) коли суд ігнорує відокремленість юридичних осіб, що входять до холдингових утворень або групи юридичних осіб, та, виходячи з принципу «єдиної економічної одиниці», покладає відповідальність самостійної юридичної особи на відокремлені юридичні особи, що входять до холдингу чи групи; 3) коли суд покладає відповідальність на органи управління юридичної особи [5].

Загалом, науковцями визначені риси, що характеризують застосування доктрини «зняття корпоративної вуалі», а саме:

- 1) це відбувається лише в порядку винятку; загальним правилом залишається майнова відокремленість юридичних осіб і обмеженість відповідальності;
- 2) у режимі судової процедури у справах як із контрактів та деліктів, так і в рамках публічних правовідносин за участю держави, зокрема, банківських, страхових, екологічних, податкових тощо;
- 3) лише у випадку шахрайських дій, недобросовісних спроб ухилитися від виконання прийнятих на себе зобов'язань, порушення справедливості;
- 4) в усіх правових системах знаходиться у дискреції суду, яка в той самий час базується не лише на його власному розсуді, а й на деяких напрацьованих судовою практикою критеріях та тестах;
- 5) на особу, яка вимагає «підняття корпоративної вуалі», покладається обов'язок довести наявність підстав для застосування такого виняткового принципу;
- 6) існує значна кількість різноманітних тестів для перевірки наявності незвичайної (зайвої) близькості основної і дочірньої компанії;
- 7) майже в усіх правових системах (за винятком, можливо, лише Німеччини) відсутнє законодавче закріплення взаємовідносин афілійованих товариств; відносини між основним та дочірнім товариством;

8) ефективному використанню даної доктрини перешкоджають обмежені можливості та ускладнення в отриманні інформації про пов'язаних осіб, що доміцільовані в інших державах [3, с. 481].

Загалом ця доктрина слугує засобом стримування від неналежного поведінки в майбутньому. До видів поведінки, які можуть бути кваліфіковані як неналежні і які закон прагне стримати, належать: подання неправдивої інформації, шахрайство, незаконне привласнення активів, ухилення від законодавчих заборон та інші випадки несправедливості або правопорушень. Було багато випадків, коли суди поєднували підняття корпоративної завіси з покаранням у вигляді штрафних санкцій з явною метою досягнення стримуючого ефекту [6].

На сьогодні в українській правовій науці та практиці триває активна дискусія щодо доцільності нормативного закріплення доктрини «зняття корпоративної вуалі» в цивільному законодавстві. Частина науковців і практиків, думку яких ми поділяємо, наголошує, що така норма є необхідною для підвищення рівня правової визначеності та запобігання зловживанням корпоративною формою. Нормативне закріплення доктрини «зняття корпоративної вуалі» стане розвитком інституту соціальної відповідальності бізнесу. Водночас інші дослідники висловлюють думку проти, адже певні її елементи містяться в законодавстві, а пряме закріплення норми про «зняття корпоративної вуалі» є недоцільним.

Так, І.Д. Кондратова відзначає, що попри відсутність в українському правовому полі доктрини «зняття корпоративної вуалі» певні її елементи частково можна знайти у правових механізмах українського законодавства, що в основному стосуються аспекту відповідальності засновників (учасників) або керівників за боргами юридичної особи. Зокрема, це відповідальність засновників (учасників, акціонерів) або інших осіб, у тому числі керівника юридичної особи, що визнається банкрутом; відповідальність пов'язаної з банком особи, дії або бездіяльність якої призвели до завдання банку шкоди з її вини; відповідальність холдингової компанії, якщо корпоративне підприємство через дії або бездіяльність холдингової компанії виявиться неплатоспроможним та визнається банкрутом [3, с. 482].

За загальним правилом ч. 3 ст. 96 ЦК України учасник (засновник) юридичної особи не відповідає за зобов'язаннями юридичної особи, а юридична особа не відповідає за зобов'язаннями її учасника (засновника), крім випадків, встановлених установчими документами та законом [7]. На думку Р.А. Майданика, розуміння юридичної особи за українським правом ґрунтується на теорії фікції, за якої її майно і зобов'язання повністю автономні від засновників. Через це застосування доктрини «зняття корпоративної вуалі» в українському праві може мати коригуючий ефект, що дасть можливість притягнути фактичного «власника» компанії до відповідальності [8, с. 137-138].

Варто зазначити, що в проєктному законодавстві пропонується доповнити Цивільний кодекс України новою нормою статті 116-2 «Зняття корпоративної вуалі»: «1. Учасники корпоративного товариства, а також інші особи, які прямо або опосередковано здійснюють вирішальний вплив на його діяльність, не відповідають за його зобов'язаннями, крім випадків, визначених цим Кодексом та/або законом. 2. Суд може покласти субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями корпоративного товариства на його учасників або контролюючих осіб у виняткових випадках, якщо майна товариства недостатньо для задоволення вимог кредиторів і доведено, що товариство використовувалося для: 1) вчинення протиправних дій, спрямованих на завдання шкоди кредиторам чи іншим особам; 2) умисного доведення до неплатоспроможності (банкрутства); 3) фактичного використання товариства як alter ego особи, яка прямо або опосередковано здійснює вирішальний вплив на його діяльність».

Добросовісний учасник, який не був обізнаний і не мав можливості вплинути на дії, що спричинили завдання шкоди, не несе субсидіарної відповідальності за зобов'язаннями товариства» [9].

Слід підкреслити, що українські суди також за певних обставин «знімають корпоративну вуаль». Зазвичай суди беруть до уваги ті самі критерії, які застосовує ЄСПЛ, і посилаються на його рішення у справах «Агротексім та інші проти Греції» [10], «Фельдман та банк «Слов'янський» проти України» [11]. Результатом використання цієї доктрини у судовій практиці України може стати ефективна протидія зловживанням статусом юридичної особи (корпоративною формою) і недобросовісним діловим практикам, забезпечення розвитку інституту соціальної відповідальності бізнесу, а також ефективний захист прав та інтересів у разі надання можливості акціонеру (учаснику) юридичної особи у виняткових випадках діяти в інтересах останньої під час розгляду судових спорів.

О. Кібенко у своїй доповіді навела актуальну судову практику, у якій ВС застосувала доктрину «зняття (підняття) корпоративної завіси». При цьому, було підкреслено, що «підняття корпоративної вуалі» не означає, що юридична особа припиняє своє існування чи перестає бути самостійним суб'єктом права у всіх інших відносинах. Застосування доктрини «підняття корпоративної вуалі» має бути виваженим і використовуватися лише у виключних випадках для захисту прав або інтересів учасників господарських відносин.

Так, одним з перших наведених прикладів була постанова ВС від 15 червня 2022 року у справі № 905/671/19. В даній справі вирішено питання чи можуть міноритарні акціонери, чії акції були примусово викуплені в рамках сквіз-ауту, звертатися з позовом про визнання права на компенсацію / стягнення компенсації не лише до заявника вимоги, але й до інших осіб, які отримали вигоду від такого придбання, включно з емітентом, акції якого викупувалися, та кінцевим бенефіціаром [12].

Іншим прикладом є справа № 910/4210/20 (постанова ВС від 20 липня 2022 року) суд визнав, що Державна корпорація розвитку «ВЕБ.РФ» фактично виступала як орган російської федерації, що дозволило накласти арешт на акції українського банку, які належали російській державній корпорації за боргами РФ у межах виконання арбітражного рішення. Тут суд дійшов висновку, що ДКР «ВЕБ.РФ» є по суті органом російської федерації, оскільки: виконує цілі, функції та завдання, притаманні державним органам; перебуває під щільним контролем російської федерації настільки, що є її alter ego (другим “я”), і майном якого держава розпоряджається як своїм.

А у справі № 910/268/23 (постанова ВС від 10 січня 2024 року) було застосовано доктрину «підняття корпоративної вуалі» при житті заходів забезпечення щодо корпоративних прав, якими кінцевий бенефіціарний власник володів через складну корпоративну схему (групу українських та іноземних товариств). У цій постанові Верховний Суд вперше сформував певні загальні підходи щодо застосування доктрини «підняття корпоративної завіси» [12].

Таким чином, незважаючи на загальний принцип обмеженої відповідальності юридичної особи, існують певні обставини, за яких корпоративна вуаль може зніматися, щоб покласти відповідальність юридичної особи перед кредиторами на учасників такої юридичної особи. Окрім того, чинне цивільне законодавство передбачає окремі випадки ігнорування принципу, які схожі на доктрину «зняття корпоративної вуалі».

Висновки. Проведене дослідження наукових підходів, судової практики та норм чинного та проектного законодавства щодо визначення сутності та змісту доктрини «зняття корпоративної вуалі» дає підстави зробити такі висновки:

Доктрина «зняття корпоративної вуалі» є важливим правовим інструментом, що дозволяє у виняткових випадках подолати принцип обмеженої відповідальності юридичної особи з метою забезпечення справедливості та запобігання зловживанням корпоративною формою. Її застосування, сформоване в практиці країн загального права та Європейського суду з прав людини, зокрема у справах «Salomon v. A. Salomon & Co Ltd (1897), Agrotexim and Others v. Greece (1995), Camberrow MM5 AD v. Bulgaria (2004), G.J. v. Luxembourg (2000)».

Для українського правового поля актуальним залишається питання нормативного закріплення цієї доктрини. Прихильники її імплементації вважають, що це підвищить рівень правової визначеності, сприятиме розвитку інституту корпоративної та соціальної відповідальності бізнесу, а також унеможливить маніпуляції. Противники ж зазначають, що елементи цього механізму вже частково існують у чинному цивільному законодавстві.

Ми вважаємо, що нормативне впровадження цієї доктрини дозволить українським судам ефективніше реагувати на випадки зловживань корпоративною формою, забезпечить баланс між інтересами інвесторів, кредиторів і держави, а також гармонізує національне законодавство з європейськими правовими стандартами.

Отже, включення доктрини «зняття корпоративної вуалі» до Цивільного кодексу України є доцільним та своєчасним кроком, який сприятиме підвищенню прозорості, добросовісності та відповідальності у сфері корпоративних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Правова доктрина та правнича освіта: функціональні зв'язки: збірник наукових праць / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, М.М. Хоменка. Київ: Алерта, 2023. 158 с.

УДК 346:349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.2>

КОНЦЕПЦІЯ «POST-MINING» У ВІДНОВЛЕННІ ЕНЕРГЕТИКИ УКРАЇНИ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Грищак С.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент, директор,
Навчально-науковий інститут гуманітарних і соціальних наук
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»
ORCID: 0000-0002-6302-1322*

Пащенко О.А.,

*кандидат технічних наук, доцент, директор, Міжгалузевий
навчально-науковий інститут безперервної очно-дистанційної освіти
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»
ORCID: 0000-0003-3296-996X*

Грищак С.В., Пащенко О.А. Концепція «post-mining» у відновленні енергетики України: правові аспекти.

У статті досліджуються концепція «post-mining» як ключовий елемент відновлення енергетичного сектору України в умовах післявоєнної реконструкції та енергетичної трансформації. На основі аналізу технологічних, економічних та правових аспектів, запропоновано інтеграцію постмайнінгових підходів для переходу від традиційної вугільної промисловості до відновлюваних джерел енергії. Особлива увага приділяється правовим механізмам, таким як регулювання рекультивації земель, інвестиційні гарантії та гармонізація з європейським законодавством. Продемонстровано потенціал постмайнінгових регіонів для розвитку розподіленої генерації, геотермальної енергії та біоенергетики.

Проведено аналіз національного та європейського енергетичного законодавства і даних наявного досвіду, який показав, що постмайнінг не обмежується ліквідацією шахт, а передбачає інтеграцію інноваційних технологій (газифікація вугілля, захоплення метану, геотермальні системи, очищення води) з правовими механізмами (рекультивація земель, аукціони ВДЕ, DNSH-принцип), забезпечуючи стійкість економіки, екології та соціальної сфери в процесі трансформації вугільних регіонів. Потенціал репрофілювання закритих шах на енергогенеруючі комплекси (сонячна і вітрова енергетика, біометан – для заміни імпорту газу) може генерувати нові робочі місця і значно зменшити втрати ресурсів, одночасно скорочуючи викиди парникових газів.

Встановлено, що виклики залишаються значними, а саме: – воєнні збитки; – неплатежі за зеленими тарифами; – висока WACC; – окупація вугледобувних територій. Однак запропоновані рекомендації дозволяють знизити ризики, скоротити борги та залучити суттєві інвестиції: – реформи тарифів; – гарантії MIGA; – зелений бюджет; – публічно-приватне партнерство з міжнародними фінансовими установами та програми перепідготовки. Успішні пілотні проекти підтверджують доцільність використання постмайнінгових технологій у відновленні енергетичної галузі. Висновки підкреслюють необхідність реформ для залучення приватного сектору та забезпечення сталого розвитку, з урахуванням сучасних зобов'язань, таких як декарбонізація та інтеграція до ЄС.

Ключові слова: енергетичні відносини, постмайнінг, відновлювальна енергетика, розподілена генерація, відновлювальні джерела енергії, енергетична трансформація.

Hryshchak S.V., Pashchenko O.A. The concept of “post-mining” in the restoration of Ukraine’s energy sector: legal aspects.

The article examines the concept of “post-mining” as a key element in the restoration of Ukraine’s energy sector in the context of post-war reconstruction and energy transformation. Based on an analysis

of technological, economic, and legal aspects, the integration of post-mining approaches for the transition from traditional coal mining to renewable energy sources is proposed. Particular attention is paid to legal mechanisms such as land reclamation regulation, investment guarantees, and harmonization with European legislation. The potential of post-mining regions for the development of distributed generation, geothermal energy, and bioenergy is demonstrated.

An analysis of national and European energy legislation and existing experience has been carried out, which has shown that post-mining is not limited to the liquidation of mines, but involves the integration of innovative technologies (coal gasification, methane capture, geothermal systems, water purification) with legal mechanisms (land reclamation, RES auctions, DNSH principle), ensuring economic, environmental, and social sustainability in the process of transforming coal regions. The potential for repurposing closed mines into energy-generating complexes (solar and wind energy, biomethane to replace gas imports) could generate new jobs and significantly reduce resource losses while cutting greenhouse gas emissions.

It has been established that the challenges remain significant, namely: – war damage; – non-payment of green tariffs; – high WACC; – occupation of coal mining areas. However, the proposed recommendations can reduce risks, cut debt, and attract significant investment: – tariff reforms; – MIGA guarantees; – green budget; – public-private partnerships with international financial institutions and retraining programs. Successful pilot projects confirm the feasibility of using post-mining technologies in the restoration of the energy sector. The conclusions emphasize the need for reforms to attract the private sector and ensure sustainable development, taking into account current commitments such as decarbonization and integration into the EU.

Key words: energy relations, post-mining, renewable energy, distributed generation, renewable energy sources, energy transformation.

Постановка проблеми. Концепція «post-mining» (постмайнінг) сформувалася як комплексний підхід до вирішення проблем, що виникають після припинення видобутку корисних копалин, насамперед вугілля, в регіонах з глибокими порушеннями економічної стабільності, соціальної структури та екологічного балансу. Ця концепція бере початок з досвіду європейських країн, таких як Німеччина та Польща, де в другій половині ХХ століття почався масовий закриття шахт, що призвело до необхідності реструктуризації цілих промислових районів. Постмайнінг охоплює не лише технічну ліквідацію об'єктів, а й економічну диверсифікацію, соціальну адаптацію працівників та екологічну рекультивуацію земель, з акцентом на перехід до стійких моделей розвитку. У контексті глобальної декарбонізації, постмайнінг інтегрується з принципами «just transition» (справедливого переходу), запропонованими Міжнародною організацією праці (далі – МОП) та Європейським Союзом (далі – ЄС), які передбачають мінімізацію соціальних втрат і створення нових робочих місць у зелених секторах економіки.

В Україні постмайнінг набуває критичного значення через історичну залежність від вугільної промисловості, яка домінує в регіонах Донбасу (Донецький і Луганський вугільні регіони), Львівсько-Волинського басейну та Дніпровського буровугільного басейну. Ці території, де зосереджено понад 90% національного видобутку вугілля, зазнали значних трансформацій з 1990-х років: з 1991 по 2021 рр. виробництво вугілля скоротилося з 165 млн т до 29,4 млн т, а кількість діючих шахт зменшилася з 276 до близько 100, з яких значна частина збиткова і субсидована державою [1]. Російська агресія з 2014 р., а особливо повномасштабне вторгнення 2022 р., посилила кризу: багато шахт на окупованих територіях затоплено, що призводить до забруднення ґрунтових вод, просідання ґрунтів і викидів метану. За даними Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру, загальна площа порушених земель від гірничодобувної діяльності становить близько 142,7 тис. га (1 427 км²), з яких значна частка припадає на вугільні регіони, де спостерігається високий рівень безробіття (до 20% у деяких громадах), екологічне забруднення (викиди SO₂, NO_x та пилу) та втрата ресурсів, таких як родючі ґрунти та водні об'єкти. Ці регіони перетворилися на депресивні зони з соціальними проблемами, включаючи міграцію населення та деградацію інфраструктури [2]. Варто відзначити, що оцінки порушених територій іноді плутаються з даними про забруднення мінами та вибухонебезпечними залишками війни, які охоплюють до 174 тис. км², але постмайнінг фокусується саме на наслідках видобутку, хоча війна дійсно ускладнює рекультивуацію. На цьому тлі гостро постає питання про використання не лише технічних рішень концепції постмайнінгу у відновленні енергетики України, але й правовому забезпеченні цього

процесу. Тож дослідження за обраною темою вбачаються вкрай актуальними для повоєнного євроінтеграційного курсу нашої держави.

Метою цієї роботи є аналіз енергетичного законодавства, наукових позицій та правових аспектів використання концепції «post-mining» у відновленні енергетики України.

Стан опрацювання проблематики. Концептуальні основи соціально-економічних і техніко-технологічних рішень постмайнінгу були закладені в роботах провідних зарубіжних та вітчизняних вчених, серед яких відмітимо праці Г. Півняка, П. Пілова, О. Шашенко, В. Дорофійенко, М. Пашкевич та інших. Правові аспекти використання надр для енергетичних цілей в тій чи іншій мірі розглядалися в роботах О. Макаренка, О. Сурілової, Н. Максименцевої, І. Мачуської, Р. Кіріна та багатьох інших.

Зокрема, окремо відмітимо позицію Ю. Задорожнього, який констатував, що національний законодавець втілює законодавчі ініціативи у сфері об'єктів відновлювальної енергетики (далі – ОВЕ), фактично слідуючи предметним директивам дорожньої карти ЄС. І це має сенс, тому що напрацьовані в ЄС механізми правового регулювання цієї сфери економіки мають фактично універсальну прийнятність і застосовність [3, с. 81]. На думку М. Кузьміної продовжують залишатися неврегульованими або недостатньо врегульованими на законодавчому рівні ефективні та застосовувані в усьому світі форми організації функціонування ОВЕ передусім на регіональному рівні. До таких форм належать: енергетичний кластер, енергетичний кооператив та еко-індустріальний парк [4, с. 608]. І. Подрез-Ряполова у своїй статті визначила, що основними чинниками сталого розвитку енергетичної системи України є: належна нормативна регламентація правовідносин у сфері енергетики; ефективна реалізація відповідних стратегічних завдань і пріоритетних напрямів науки, техніки та інноваційної діяльності; активізація євроінтеграційних процесів, які зумовлюють системне удосконалення національного енергетичного законодавства; стимулювання заходів щодо відновлення енергетичної інфраструктури та забезпечення інноваційного розвитку провідних галузей енергетики [5, с. 102]. В іншій публікації автори зосередили свою увагу на розвитку права альтернативної енергетики в умовах енергетичної трансформації України [6]. Також в одній з попередніх робіт було наголошено на екологічних аспектах правового режиму енергетичних ресурсів ЄС [7].

Крім того, відносини щодо «зеленої» енергетичної трансформації розглядаються в новітніх звітах Міжнародної фінансової корпорації (International Finance Corporation, далі – IFC) про приватні інвестиції в зелену реконструкцію та Програми розвитку ООН (ПРООН, United Nations Development Programme, далі – UNDP) про зелене відновлення, а також Національному плані з енергетики та клімату на період до 2030 р. (розпорядження КМУ від 25.06.2024 р. № 587-р), які надають емпіричні дані та моделі для оцінки ефективності постмайнінгових стратегій в умовах повоєнного відновлення. Однак, проблематика правового забезпечення використання концепції постмайнінгу у відновленні енергетики України у правовій науці досліджена досить обмежено і потребує подальших пошуків.

Виклад основного матеріалу.

Загальна характеристика концепції постмайнінгу. Сучасні підходи до технологій постмайнінгу демонструють багатогранність проблеми, охоплюючи економічні, соціальні, екологічні та технологічні аспекти, особливо в контексті справедливої трансформації вугільних регіонів (далі – СТВР), державна цільова програма якої затверджена Кабінетом Міністрів України (далі – КМУ) [8]. Ця концепція, що виникла в Європі наприкінці ХХ століття, еволюціонувала від простої ліквідації шахт до комплексної стратегії стійкого розвитку, інтегрованої з принципами зеленої економіки та СТВР. В аналітичному ракурсі звіти Європейської Комісії та МОП підкреслюють необхідність балансу між закриттям вугільних підприємств і створенням альтернативних джерел зайнятості, з акцентом на відновлювальні джерела енергії (далі – ВДЕ) та рекультивуацію земель. В Україні постмайнінг набуває специфічного забарвлення через історичну залежність від вугілля, війну та європейську інтеграцію, де увага науковців і практиків фокусується на адаптації міжнародного досвіду (наприклад, з Руру в Німеччині чи Сілезії в Польщі) до локальних реалій, включаючи декарбонізацію та повоєнного відновлення.

Ранні українські дослідження, зокрема робота В. Дорофійенка та М. Пашкевич [9], визначають постмайнінг як інтегрований комплекс заходів, спрямованих на економічну стимуляцію, соціальне пом'якшення наслідків та екологічну реставрацію регіонів після припинення видобутку. Автори позиціонують цю концепцію як фундаментальну основу державної політики для вугледо-

бувних регіонів України, таких як Донбас, де вугільна промисловість з 1990-х років стикається з кризовими явищами. Вони детально аналізують хронічну збитковість шахт, підкріплюючи це даними про державні субсидії в обсязі 35 млрд грн за період 2001–2010 рр., що становило значну частку бюджетних витрат на енергетику. Високі витрати на ліквідацію однієї шахти (80–150 млн грн) пов'язані з необхідністю геотехнічних робіт, моніторингу затоплення та екологічного відновлення, що часто призводить до накопичення боргів і екологічних ризиків, таких як забруднення ґрунтових вод. Соціальні наслідки ілюструються масовими звільненнями – близько 35 тис. гірників у 1996 р., що спричинило зростання безробіття до 15–20% у мономістах і соціальну напругу. Як рішення, автори пропонують переорієнтацію на похідні підприємства: – створення агрокомплексів з використанням шахтного тепла для опалення теплиць (потенціал до 1–2 ГВт теплової енергії на регіон); – системи очищення шахтної води для промислового та сільськогосподарського використання (з видаленням солей і важких металів); – хімічну переробку відходів (наприклад, терриконів) для виробництва будівельних матеріалів. Ці пропозиції базуються на моделях економічної диверсифікації, з розрахунками повернення інвестицій (Return on Investment, – далі – ROI) на рівні 10–15 років, і підкреслюють необхідність державно-приватного партнерства для фінансування.

Наразі в Україні прийнятий, але не набув чинності Закон України «Про публічно-приватне партнерство» [10], який до сфери застосування публічно-приватного партнерства (далі – ППП) включив й такі енергетичні проєкти як: – виробництво, розподіл, постачання, зберігання, накопичення електричної енергії (далі – ЕЕ); – виробництво та впровадження енергозберігаючих технологій.

В технологічному аспекті постмайнінгу пропонується перетворення закритих шахт на автономні енергогенеруючі комплекси з інтеграцією сучасних технологій [11]. Автори фокусуються на використанні теплових насосів для вилучення геотермальної енергії з шахтних вод (температура 20–40°C, потенціал до 5–10 МВт на шахту), геотермальних систем для опалення та електрогенерації, а також газифікації залишкового вугілля для виробництва синтез-газу (syngas) з подальшим використанням у газотурбінних установках.

Приклади закритих вугледобувних шахт Донбасу демонструють потенціал 1,14 млрд т залишкових запасів вугілля, які, за оцінками, можуть генерувати енергію еквівалентну 114 млрд дол. США, запобігаючи втратам через невикористання ресурсів і зменшуючи викиди метану (до 50 млн м³ на рік на регіон). При цьому, технологічний ланцюг включає: – геоінформаційний моніторинг (GIS-системи для моделювання просідання ґрунтів і гідрологічних змін, далі – GIS); – очищення води за допомогою мембранних технологій (зворотний осмос, ультрафільтрація) для досягнення стандартів ЄС; – переробку відходів (наприклад, збагачення терриконів для вилучення рідкісних металів). Автори підкреслюють інтеграцію з принципами циркулярної економіки, де відходи шахт стають сировиною, з розрахунками енергоефективності (Coefficient of Performance, далі – COP, ефективність теплових насосів 3–4) та екологічними перевагами (скорочення CO₂ на 20–30%), пропонуючи пілотні проєкти для тестування в умовах українського законодавства.

Сучасні дослідження розширюють ці ідеї в контексті післявоєнного відновлення та європейської інтеграції. Звіт Світового банку та IFC [12] оцінює потреби в реконструкції енергетичного сектору України на 84 млрд дол. США, з потенціалом приватного фінансування до 45 млрд дол., акцентуючи на ВДЕ в колишніх гірничих регіонах. Документ, розроблений у співпраці з урядом України, аналізує сценарії: базовий (продовження довоєнної динаміки) з приватними інвестиціями 70 млрд дол. та реформований (з ЄС-інтеграцією) з 130 млрд дол., де постмайнінг відіграє ключову роль у розміщенні сонячних (83 ГВт потенціалу) та вітрових ферм на рекультивованих землях. Звіт підкреслює бар'єри, такі як висока середньозважена вартість капіталу (weighted average cost of capital, WACC 9–12%), неплатежі за зеленими тарифами (49,9%) та пошкодження інфраструктури (збитки 10,6 млрд дол. від війни), пропонуючи реформи: спрощення аукціонів, гарантії Багатостороннього агентства з гарантування інвестицій (Multilateral Investment Guarantee Agency, далі – MIGA) та зелені облигації для залучення інвестицій у геотермальні проєкти на шахтах.

Концепція постмайнінгу в енергетичній трансформації України. У сучасному уявленні концепцію постмайнінгу слід розглядати як стратегічний перехід від активного видобутку корисних копалин до комплексного відновлення та ревіталізації територій, з особливим акцентом на енергетичний сектор як ключовий напрямок диверсифікації. Цей підхід, що сформувався на

основі досвіду європейських країн з фазовим виведенням вугільної промисловості, передбачає не лише ліквідацію шахтних об'єктів, але й їх конверсію в стійкі енергетичні системи, інтегровані з принципами циркулярної економіки та декарбонізації. При цьому КМУ визначено механізм використання коштів, передбачених у державному бюджеті за бюджетною програмою «Державний фонд декарбонізації та енергоефективної трансформації» (постанова від 21.06.2024 р. № 761).

У глобальному контексті постмайнінг сприяє досягненню цілей Паризької угоди, зменшуючи викиди парникових газів (greenhouse gas, далі – ПГ) через заміну fossil fuels (викопні енергетичні копалини) на ВДЕ, а також забезпечує соціальну стабільність шляхом створення нових робочих місць у зелених галузях. В Україні, де вугільна промисловість зазнала значних втрат через війну та економічні кризи, постмайнінг стає інструментом для енергетичної трансформації, дозволяючи використовувати порушені землі (понад 142 тис. га) для розвитку ВДЕ, тим самим сприяючи енергетичній незалежності та відновленню вугільних регіонів, передусім – Донбасу.

У конкретному українському контексті постмайнінг означає трансформацію колишніх гірничих територій у хаб для ВДЕ, з використанням териконів (відвалів породи) для сонячних ферм, шахтних порожнин для геотермальних установок та залишкових ресурсів для біоенергетики. Наприклад, терикони в Донецькій області, що займають тисячі гектарів, мають високий потенціал для сонячних панелей завдяки відкритому простору та стабільній структурі, дозволяючи генерувати до 1–2 ГВт на регіон без значних інвестицій у земельну підготовку. Геотермальні проекти, такі як ініціатива «Geothermal Ukraine» в рамках програми InnovateUkraine, передбачають використання тепла шахтних вод (температура 20–40°C) для опалення громад та промисловості, з ефективністю систем до 3–4 коефіцієнта продуктивності (COP) [13]. Потенціал ВДЕ в Україні оцінюється як значний: 83 ГВт для сонячної фотогальваніки (photovoltaic, PV), 438 ГВт для наземного вітру та виробництво біометану, здатне замінити до 10% імпортованого газу, особливо в постмайнінгових регіонах з біомасою від рекультивациі. Згідно з Енергетичною стратегією України до 2050 р. (розпорядження КМУ від 21.04.2023 р. № 373-р), досягнення кліматичної нейтральності вимагає фазового виведення вугілля до 2035 р., з скороченням викидів ПГ до 31–34% від рівня 1990 р. та збільшення частки ВДЕ до 50% у генерації, що інтегрується з постмайнінгом через перефільювання шахт у гібридні енергокомплекси.

Технологічні аспекти постмайнінгу в енергетичній трансформації охоплюють низку інноваційних рішень, адаптованих до геологічних умов українських шахт. Газифікація вугілля, зокрема підземна (Underground Coal Gasification, UCG), дозволяє перетворювати залишкові запаси (1,14 млрд т у Донбасі) на синтез-газ для виробництва ЕЕ та хімічних продуктів, зменшуючи втрати ресурсів на рівні 114 млрд дол. США та викиди CO₂ на 20–30%. Захоплення метану (coal mine methane, CMM) з шахтних вентиляційних систем та дренажу, з потенціалом до 50 млн м³ на рік, використовується для генерації ЕЕ з альтернативних джерел енергії (далі – АДЕ) через газотурбінні установки або біометанові заводи, сприяючи декарбонізації та енергобезпеці. Очищення шахтної води, часто забрудненої солями та металами, за допомогою мембранних технологій (зворотний осмос) перетворює її на комерційний ресурс для зрошення, промисловості чи пиття, з прикладами в Західному Донбасі, де це інтегрується з геотермальними системами для комплексного використання. Ці технології, протестовані в пілотних проектах, таких як ефективність геотермального відновлення в закритих шахтах Донбасу, демонструють економічну доцільність з ROI 10–15 років та екологічні переваги, включаючи моніторинг просідання ґрунтів через GIS. Саме на комплексне розв'язання проблемних питань, зокрема в економічній, соціальній, культурній, житлово-комунальній та екологічній сфері, які виникають внаслідок зменшення видобутку вугілля та поступового закриття вугледобувних та суміжних підприємств, а також вирішення проблем місцевого розвитку, обумовлених функціонуванням вугільної галузі, спрямована Державна цільова програма СТБР України на період до 2030 р. (постанова КМУ від 18.06.2025 р. № 711).

Так, економічні ефекти постмайнінгу в енергетиці проявляються через створення робочих місць та зменшення залежності від імпорту енергоносіїв. Наприклад, проекти «Донбаської паливно-енергетичної компанії» (ДТЕК) з 1,5 ГВт сонячних та вітрових установок на постмайнінгових землях генерують близько 81 постійної посади на проект, плюс тисячі тимчасових під час будівництва, сприяючи диверсифікації в мономістах з безробіттям до 20%. [14] Загалом, трансформація може створити до 50–60 тис. нових робочих місць у ВДЕ до 2030 р., згідно з зазначеною програмою СТБР. Зменшення повоєнної залежності від імпорту (36% енергобалансу) досягається через локальну генерацію, з потенціалом заміни 10–15% газу біометаном та експортом зеленої

енергії до ЄС після інтеграції в Європейську мережу системних операторів передачі ЕЕ (European Network of Transmission System Operators for Electricity, ENTSO-E), що посилює енергобезпеку та економічну стійкість регіонів. При цьому ще більше актуалізувався напрямок, за яким виклики воєнного періоду зумовлюють формування відповідної сукупності правового інструментарію, за допомогою якого має вибудовуватися платформа для прямих чи опосередкованих заходів з попередження, охорони захисту та відновлення порушених збройною агресією екологічних прав громадян [15, с. 70].

Правові аспекти відновлення енергетики на основі концепції постмайнінгу. Програма UNDP наголошує на інтеграції постмайнінгу з Європейським зеленим курсом (далі – EU Green Deal), включаючи декарбонізацію до 2035 р. та принцип «Не заподіяти значної шкоди» (Do No Significant Harm, далі – DNSH), що виключає проєкти з негативним впливом на довкілля. У рамках Green Energy Recovery Programme, з бюджетом понад 16,5 млн євро, UNDP підтримує ремонт енергосистем, установку децентралізованих ВДЕ (сонячні панелі на 10 МВт у вугільних регіонах) та навчання для 5–10 тис. фахівців [16, 17]. Звіт акцентує на уникненні «вуглецевої залежності» (carbon lock-in), пропонуючи перепрофілювання шахт для біометану (потенціал заміни 10% імпорту газу) та гідроакумуляуючих систем, з оцінками збитків від атак на енергетику (понад 1 млрд дол. у 2024) та рекомендаціями щодо стійкості, такими як мікромережі та стандарти екологічної, соціальної та управлінської відповідальності (Environmental, Social, Governance, ESG-стандарти).

Сучасне правове забезпечення відновлення енергетичного сектору України базується на комплексі нормативно-правових актів, які адаптовані в тій чи іншій мірі до європейських стандартів, та на які слід орієнтуватися роблячи акцент на постмайнінгу як елементі зеленої енергетичної трансформації. Зазначена сукупність представлена такими основними законодавчими та підзаконними актами:

- Кодекс України про надра (далі – КпН) – регулює відносини користування надрами для розробки родовищ корисних копалин і для цілей, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин;
- Гірничий закон України (далі – ГЗУ) – регулює відносини припинення діяльності гірничих підприємств;
- Закон України «Про ринок електричної енергії» – регулює відносини, пов'язані з виробництвом, передачею, розподілом, купівлею-продажем, постачанням ЕЕ для забезпечення надійного та безпечного постачання ЕЕ споживачам з урахуванням інтересів споживачів, розвитку ринкових відносин, мінімізації витрат на постачання ЕЕ та мінімізації негативного впливу на навколишнє природне середовище (далі – НПС);
- Закон України «Про альтернативні джерела енергії» – регулює відносини використання АДЕ та сприяння розширенню їх використання у паливно-енергетичному комплексі;
- Закон України «Про альтернативні види палива» – регулює відносини виробництва (видобутку) і використання твердого, рідкого та газового палива, яке є альтернативою традиційним видам палива і яке виробляється (видобувається) з нетрадиційних джерел та видів енергетичної сировини, а також стимулювання збільшення частки їх використання;
- Закон України «Про енергетичну ефективність» – регулює відносини, що виникають у сфері забезпечення енергетичної ефективності, та спрямований на посилення енергетичної безпеки, скорочення енергетичної бідності, сталий економічний розвиток, збереження первинної енергії та скорочення викидів ПГ;
- Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення конкурентних умов виробництва електричної енергії з альтернативних джерел енергії»;
- Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо відновлення та «зеленої» трансформації енергетичної системи України» (далі – закон про ЗТЕС);
- Енергетична стратегія України на період до 2050 р.;
- Стратегія енергетичної безпеки на період до 2025 р.;
- Стратегія розвитку розподіленої генерації на період до 2035 р.;
- Державна цільова програма справедливої трансформації вугільних регіонів України на період до 2030 р.;
- Національний план з енергетики та клімату на період до 2030 р.;
- План заходів з реалізації кліматичної політики України в рамках участі в глобальній ініціативі із скорочення викидів метану «Global Methane Pledge»;
- Національний план дій з відновлюваної енергетики на період до 2030 р.;
- Оновлений національно визначений внесок України до Паризької угоди тощо.

Ці акти гармонізовані та/або мають бути гармонізованими з EU Green Deal, забезпечуючи тим самим перехід до стійкої енергетики з фокусом на декарбонізацію та інвестиції. Зокрема, йдеться про Регламент (ЄС) 2020/852 про таксономію стійких інвестицій [18] – законодавчий акт ЄС, який створює систему класифікації екологічно стійких видів економічної діяльності для залучення капіталу в проекти, що сприяють реалізації цілей EU Green Deal. Регламент встановлює шість екологічних цілей і визначає, які види діяльності є екологічно стійкими, щоб уникнути такої форми екологічного маркетингу як «грінвошинг» (greenwashing), в якій застосовують нечесний «зелений» піар.

Зазначені норми передбачають проведення оцінки впливу на довкілля (Environmental Impact Assessment, EIA, далі – ОВД), дотримання принципів DNSH та ESG-звітності для залучення інвестицій. Наприклад, інтеграція з Законом про промисловість з нульовим рівнем викидів (Net Zero Industry Act, далі – NZIA) [19] ЄС сприяє розвитку критичних мінералів на постмайнінгових територіях, таких як літій і титан, з потенціалом 10% видобутку в ЄС. Реформи, рекомендовані IFC, передбачають залучення приватного сектору на \$130 млрд для реконструкції, з фокусом на енергетику (\$84 млрд), через спрощення регуляції, гарантії MIGA та зелені аукціони. Програма UNDP «Green Energy Recovery» підтримує це через постачання обладнання, навчання та пілотні проекти з енергоефективності в регіонах, уражені війною, з бюджетом €16,5 млн на 2025 р. Для України наразі надзвичайно важливим завданням є подолання правових викликів, у тому числі, й щодо спрощення умов ведення господарської діяльності [20].

Крім того, в умовах збройної агресії як ніколи актуалізується питання про розвиток гірничої справи з європейським вектором, де пропонується реформа інвестиційних, інституційних та договірних відносин для забезпечення стійкості [21]. Наприклад, огляд Nobles Law аналізуючи чинний КпН з поправками 2023–2025 рр., відмічає необхідність ОВД для постмайнінгових проектів та фінансових гарантій для рекультивациі, гармонізуючи з EU Taxonomy [22]. Угоди з ЄС та США, такі як US-Ukraine Minerals Deal, стимулюють інвестиції в критичні мінерали (літій, титан) на постмайнінгових територіях, з 50% доходів на реконструкцію, але з викликами для ЄС-конкуренції [23]. Реформи, описані в White Book of Reforms [24], включають приватизацію окремих суб'єктів енергетичного ринку, power purchase agreements контракти (далі – PPA) та аукціони для ВДЕ, з метою досягнення 50% приватного фінансування в енергетиці до 2030 р., а також механізми впровадження Стратегії розвитку розподіленої генерації [25].

Таким чином, для впровадження концепції «post-mining» у відновленні енергетики України, ключовими правовими відносинами, що потребують спеціального врегулювання, є наступні:

Рекультивациія земель. Оператори шахт (суб'єкти господарювання) зобов'язані подавати детальні плани їх закриття з ОВД відповідно до Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» (далі – закон про ОВД), що включає аналіз ризиків затоплення, просідання та забруднення. Фінансова гарантія через резервні рахунки (5–10% від вартості проекту) забезпечує відновлення земель для ВДЕ, під контролем уповноважених наглядово-інспекційних органів, з можливістю притягнення до юридичної відповідальності згідно з законодавством. Це дозволяє перетворювати порушені території на платформи для сонячних чи геотермальних установок, приклади яких мали місце на шахтах Донбасу.

Інвестиції в ВДЕ. Закон про ЗТЕС дозволяє вихід виробників з системи Гарантованого покупця, експорт/імпорт ЕЕ, укладання прямих PPA-договорів та впровадження системи розрахунків нет-білінгу (Net Billing) для домогосподарств. Законопроектом № 13219 передбачено вдосконалення аукціонів зеленої енергетики, що вводить механізми кабель-пулінгу (спільне використання мереж для кількох виробників, включаючи BESS – battery energy storage systems), зменшуючи витрати на підключення на 20–30% та стимулюючи проекти на постмайнінгових землях [26].

Європейська інтеграція. Гармонізація з EU Taxonomy та NZIA вимагає дотримання принципу DNSH, ESG-звітності та декарбонізації, з фокусом на скорочення ПГ на 55% до 2030 р. Механізм СВМ (Carbon Border Adjustment Mechanism) [27] впливає на експорт, стимулюючи зелені технології в Україні, де імпортери сплачуватимуть за вуглецеві викиди з 2026 р. Ціллю Регламенту ЄС щодо критичних матеріалів [28] є 10% видобутку та 40% переробки для літію/титану в колишніх шахтах, інтегруючи Україну через асоціацію з ENTSO-E та проекти, такі як green recovery.

Приватний сектор: ППП та велика приватизація дозволяють 50–100% приватного фінансування під реформами, з залученням 130 млрд дол. до 2030 р. Угоди з США та ЄС створюють спільний інвестиційний фонд для реконструкції гірничих регіонів, з 50% доходів від ліцензій на

критичні мінерали (літій, титан, графіт), інтегруючи Україну в глобальні ланцюги постачань, з фокусом, перш за все на тимчасово окуповані території.

У таблицю 1 зведено основні правові інструменти, що сприятимуть втіленню концепції постмайнінгу в енергетичній галузі (табл. 1).

Таблиця 1

Основні правові інструменти для впровадження постмайнінгу в енергетичне відновлення

<i>Джерело права</i>	<i>Предмет Регулювання</i>	<i>Зв'язок з постмайнінгом</i>
КпН, ГЗУ, закон про ОВД	– надкористування, закриття шахт, ОВД, фінансові гарантії;	– обов'язок рекультивації порушених земель для розміщення ВДЕ;
Закон про ЗТЕС	– гарантії походження, РРА, нет-білінг, вихід з Гарантованого покупця;	– стимулювання для розміщення сонячних/вітрових/геотермальних проєктів на шахтних териконах та порожнинах;
Законопроект № 13219	– вдосконалення аукціонів, кабель-пулінг з BESS;	– спрощення підключення гібридних систем у постмайнінгових регіонах;
EU Green Deal / EU Taxonomy	– 55% скорочення ПГ до 2030 р., DNSH, ESG-звітність;	– гармонізація з метою інвестицій у декарбонізацію вугільних регіонів;
Паризька угода / NZIA	– Net-zero до 2050–2060 рр., стратегія критичних матеріалів;	– декарбонізація з фокусом на літій/титан у колишніх шахтах;
US-Ukraine Minerals Deal	– спільний інвестиційний фонд для критичних мінералів, 50% доходів на реконструкцію;	– інтеграція постмайнінгових регіонів у глобальні ланцюги постачань, енергетичні хаби

Отже, у найближчі роки, на тлі європейської інтеграції України та зобов'язань за Паризькою угодою, постмайнінг має трансформуватися в стратегічний інструмент для енергетичного відновлення країни. Енергетична стратегія України на період до 2050 р. передбачає досягнення кліматичної нейтральності з поступовим виведенням вугілля з енергобалансу: повне закриття вугільних ТЕС до 2035–2040 рр., скорочення викидів ПГ до 31–34% від рівня 1990 р. та перехід на ВДЕ, які мають становити до 50% у структурі генерації. Відтак, інструменти постмайнінгу передбачають конверсію закритих шахт у енергогенеруючі комплекси: – використання геотермальної енергії з шахтних вод (потенціал до 10 ГВт); – захоплення та утилізацію метану для виробництва ЕЕ (зменшення викидів на 20–30%); – розміщення сонячних і вітрових ферм на рекультивованих териконах та порушених землях. Наприклад, у Донецькій області пілотні проєкти з біометану та геотермії у довоєнний час вже демонстрували економічний ефект, створюючи робочі місця та зменшуючи імпорт енергоносіїв на 10–15%. Ці ініціативи інтегруються з концепцією «just transition» відповідно до Державної цільової програми СТВР до 2030 р., яка передбачає підтримку громад через диверсифікацію економіки та соціальні гарантії для 50–60 тис. гірників.

Досвід та виклики на шляху постмайнінгу в Україні. Приклади реалізації концепції постмайнінгу в енергетичній трансформації України ілюструють як потенціал перепрофілювання колишніх гірничих територій, так і суттєві бар'єри, пов'язані з геополітичними та економічними факторами. Особливе значення мають регіони Донбасу, де вугільна промисловість історично формувала економіку, але з 1996 р. зазнала масового закриття та ліквідації об'єктів через економічну неефективність, екологічні ризики та війну. За даними Державної служби геології та надр України, з 102 шахт Донецького басейну (станом на початок 1990-х) наразі 81 перебувають у процесі ліквідації або консервації, з них понад 50% затоплені або частково зруйновані внаслідок збройної агресії.

Ці об'єкти, включаючи великі комплекси як Павлоградська чи Золотіївська шахти, представляють значний потенціал для альтернативного використання, наприклад: створення гідроакмулюючих станцій (ГАЕС) у затоплених порожнинах для стабілізації енергомережі (потенціал до 500 МВт на регіон) та агрокомплексів на рекультивованих териконах з інтеграцією сонячних панелей і тепличного господарства на шахтному теплі. Пілотний проєкт у Покровську (Донецька область), де остання коксувальна шахта Metinvest припинила роботу у січні 2025 р. через воєнні

дії, демонструє перехід до гібридних систем: часткове використання відвалів для вітрових турбін (потенціал 200 МВт) та біогазових установок на основі відходів видобутку, з інвестиціями від ЄБРР у розмірі 50 млн євро. Аналогічно, у Львівсько-Волинському басейні закрита шахта №10 у Шептицькому (колишній Червоноград) перепрофільована на геотермальний комплекс з очищенням води, що забезпечує опалення для 5 тис. домогосподарств і зрошення 1 тис. га земель, з ROI 8–10 років за підтримки UNDP. При цьому варто також приділяти увагу й застосуванню сучасних технологій та інноваційних підходів, таких як використання інтелектуальних систем контролю та управління, які дозволяє досягти кращих результатів та зменшити вплив обладнання, що планується до використання у постмайнінгових технологіях [29].

Національний комплексний звіт з оцінки зеленої трансформації для України пропонує, серед іншого, системне перепрофільовання постмайнінгових об'єктів для біоенергетики та водоочищення, з акцентом на уникнення вуглецевої залежності – пастки залежності від fossil fuels через неефективні інвестиції в старі технології. У рамках Green Energy Recovery Programme (бюджет 16,5 млн євро) UNDP рекомендує інтеграцію біометанових заводів на основі шахтного метану та агровідходів (потенціал заміни 10% імпорту газу в Донеччині), а також мембранних систем очищення шахтної води (зворотний осмос для видалення важких металів, з виходом 80% придатної води для промисловості). Прикладом є також проект у Харківській області, де перепрофільована шахта Лисичанська забезпечувала біоенергією 20% місцевої мережі, зменшуючи викиди CO₂ на 15 тис. т/рік, та партнерство з Європейським інвестиційним банком (European Investment Bank, далі – ЕІВ) для муніципальних біоенергетичних хабів у 10 громадах Донбасу. Ці ініціативи інтегруються з принципами DNSH, забезпечуючи екологічну стійкість і соціальну адаптацію для 10–15 тис. колишніх гірників через програми перепідготовки [30].

Виклики реалізації постмайнінгу в Україні є багатозоровими, з домінуванням геополітичних ризиків. Збройна агресія спричинила прямі збитки енергетичному сектору на рівні 56 млрд дол. США станом на травень 2024 р. (згідно з оцінкою KSE Institute), з прогнозом зростання до 60–65 млрд дол. до кінця 2025 р. через атаки на ГТС і ТЕС. У Донеччині окупація 40% шахт ускладнює доступ до ресурсів, призводячи до затоплення (наприклад, 9 шахт повернуто на ліквідацію у квітні 2025 р.) та мінування територій, що блокує рекультивацию на 70% площі. Економічні бар'єри включають хронічні неплатежі за зеленими тарифами (feed-in tariffs) – 49,9% заборгованості Гарантованого покупця перед виробниками ВДЕ станом на 2024 р., спричинені дефіцитом тарифів Укренерго (528,57 грн/МВт·год) та війною, що накопичило борги на 20 млрд грн і стримує інвестиції. Висока WACC для ВДЕ-проектів сягає 9,9–12% через ризики воєнного стану, інфляцію (14,2% у 2024 р.) та нестабільність ринку, порівняно з 5–7% у ЄС, що робить ROI подовженим до 15–20 років. Додатковими викликами є корупційні ризики при проведенні аукціонів (зростання на 20%) та дефіцит кваліфікованих кадрів (втрата 30% фахівців через міграцію).

Основні виклики та рекомендації для впровадження постмайнінгу в Україні у систематизованому вигляді представлені в таблиці (табл. 2).

Таблиця 2

Основні виклики та рекомендації для впровадження постмайнінгу в Україні

<i>Виклик</i>	<i>Опис та масштаби</i>	<i>Рекомендація</i>	<i>Очікуваний ефект</i>
– війна та окупація вугільних регіонів;	– збитки 56–65 млрд дол.; 40% шахт недоступні;	– MIGA-гарантії, розмінування (UNDP-програма);	– зниження ризиків на 50%; доступ до 20 тис. га території;
– неплатежі за ВЕД;	– 49,9% боргів (20 млрд грн);	– реформи тарифів (feed-in premium);	– скорочення заборгованості на 30%; інвестиції +5 млрд дол.;
– висока WACC;	– 9,9–12% через ризики;	– ППП з ЕІВ/ІFC, зелені облигації;	– зниження до 7%; ROI 10–12 років;
– екологічний лок-ін;	– ризик інвестицій у fossil (20% проектів)	– DNSH у бюджеті (≥30% на клімат);	– зростання ВДЕ до 27%; зниження викидів CO ₂ , -15%;

Крім того, для подолання цих викликів рекомендуються комплекс заходів, спрямованих на стимулювання інвестицій та підвищення стійкості енергетичної галузі України. В правовому забезпеченні цього процесу першочерговими пропозиціями вбачаються наступні.

- **Реформи цін і тарифів** – вдосконалення моделі feed-in premium (постанова Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг (далі – НКРЕКП) від 26.04.2019 р. № 641, у редакції постанови НКРЕКП від 24.01.2024 р. № 178) шляхом затвердження: – Порядку купівлі гарантованим покупцем ЕЕ, виробленої з АДЕ в новій редакції; – Типового договору купівлі-продажу ЕЕ за «зеленим» тарифом в новій редакції; – Типового договору про надання послуг із забезпечення збільшення частки виробництва ЕЕ з АДЕ; з прив'язкою до ринкових цін, що дозволить скоротити неплатежі на 30% та залучити 5–7 млрд дол. приватних коштів до 2030 р.
- **Гарантії MIGA** – використання Багатостороннього інвестиційного гарантійного агентства, що входить до групи Світового банку, для покриття воєнних ризиків (до 90% інвестицій), як у проєкті з вітровими фермами на 157 млн євро [31], що знижує WACC до 7-8%.
- **Зелений бюджет** – виділення $\geq 30\%$ відновлювальних коштів (з 524 млрд дол. загальної потреби) на кліматичні проєкти, відповідно до REPowerEU (план, спрямований на швидке зниження залежності ЄС від російського викопного палива шляхом швидкого чистого переходу та об'єднання зусиль для досягнення стійкішої енергетичної системи та справжнього Енергетичного союзу) [32] та Національних енергетичних планів до 2030 р., з фокусом на ППП для постмайнінгу (мінімально 20 млрд дол. на ВДЕ).

Представлені приклади, виклики та рекомендації підкреслюють, що постмайнінг може стати каталізатором для стійкого енергетичного відновлення, але вимагає скоординованих регуляторних зусиль держави, донорів та приватного сектору для подолання воєнних і соціально-економічних бар'єрів.

Висновки. Концепція постмайнінгу, як комплексний підхід до ревіталізації територій після завершення вуглевидобутку, набуває стратегічного значення для відновлення та трансформації енергетичного сектору України в умовах післявоєнної реконструкції, декарбонізації та європейської інтеграції. Аналіз правової та технічної літератури, а також національного та європейського енергетичного законодавства і даних наявного досвіду показує, що постмайнінг не обмежується ліквідацією шахт, а передбачає інтеграцію інноваційних технологій (газифікація вугілля, захоплення метану, геотермальні системи, очищення води) з правовими механізмами (рекультивация земель, аукціони ВДЕ, DNSH-принцип), забезпечуючи стійкість економіки, екології та соціальної сфери в процесі трансформації вугільних регіонів. Потенціал перепрофілювання закритих шах на енергогенеруючі комплекси (сонячна і вітрова енергетика, біометан – для заміни імпорту газу) може генерувати до 50–60 тис. нових робочих місць і значно зменшити втрати ресурсів, одночасно скорочуючи викиди CO₂ на 20–30% через уникнення вуглецевого лок-іну.

Правове забезпечення, представлене чинними та оновленими законодавчими і підзаконними актами, створює умови для залучення приватного сектору через РРА, кабель-пулінг, гарантії походження та фінансові резервні механізми, дозволяючи 50–100% приватного фінансування в проєктах реконструкції. Гармонізація з європейськими стандартами EU Taxonomy, NZIA та CBAM стимулює декарбонізацію, інтеграцію критичних мінералів (літій, титан) у колишніх шахтах та експорт зеленої енергії, з цільовими показниками: – 55% скорочення викидів ПГ до 2030 р. та net-zero до 2050–2060 рр. відповідно до Енергетичної стратегії України та Паризької угоди.

При цьому встановлено, що виклики залишаються значними, а саме: – воєнні збитки; – неплатежі за зеленими тарифами; – висока WACC (9,9–12%); – окупація вугледобувних територій. Однак запропоновані рекомендації дозволяють знизити ризики на 50%, скоротити борги на 30% та залучити суттєві інвестиції до 2030 р.: – реформи тарифів (feed-in premium); – гарантії MIGA; – зелений бюджет ($\geq 30\%$ на клімат); – ППП з EIV/IFC та програми перепідготовки (UNDP). Успішні пілотні проєкти підтверджують доцільність використання постмайнінгових технологій у відновленні енергетичної галузі.

Системна реалізація постмайнінгу через правові реформи, міжнародне партнерство та інституційну підтримку забезпечить перехід України до ВДЕ, зменшить залежність від fossil fuels (з 36% довоєнної до $<10\%$ до 2040 р.), посилить енергобезпеку та інтегрує країну в європейський зелений ринок, сприяючи справедливій трансформації вугільних регіонів і сталому розвитку в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про схвалення Концепції реформування та розвитку вугільної промисловості на період до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.05.2017 р. № 733-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/733-2017-%D1%80#Text> (дата звернення: 14.11.2025).
2. Vitaliy Radchenko. Ukraine passes draft law improving its green auction mechanism. *CMS*. (03.10.2025). URL: <https://cms-lawnow.com/en/ealerts/2025/10/ukraine-passes-draft-law-improving-its-green-auction-mechanism> (дата звернення: 14.11.2025).
3. Задорожний Ю.А. Правове регулювання розвитку альтернативної енергетики в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2025. Вип. 91: ч. 3. С. 81–86. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.3.12>.
4. Кузьміна М.М. Розвиток відновлювальної енергетики в Україні в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 606–608. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/146>.
5. Подрез-Ряполова І. Правове забезпечення сталого розвитку енергетичної системи України в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення. *Право та інновації*. 2025. № 2 (50). С. 102–108. DOI: [https://doi.org/10.37772/2518-1718-2025-2\(50\)-13](https://doi.org/10.37772/2518-1718-2025-2(50)-13).
6. Кірін Р.С., Хомин В.С. Розвиток права альтернативної енергетики в умовах енергетичної трансформації України. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2024. № 2. С. 49–55. DOI <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2024-2-9630>.
7. Gryschak S., Kirin R. Legal regime of energy resources of European Union: ecological aspect. *Progressive Technologies of Coal, Coalbed Methane, and Ores Mining Editors*. Taylor & Francis Group, London. 2014. P. 357–360. DOI: <https://doi.org/10.1201/b17547>.
8. Про затвердження Державної цільової програми справедливої трансформації вугільних регіонів України на період до 2030 року : постанова Кабінету Міністрів України від 18.06.2025 р. № 711. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-2025-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.11.2025).
9. Дорофієнко В.В., Пашкевич М.С. Концепція «post-mining» як основа політики розвитку вугледобувних підприємств України. *Економічний вісник Донбасу*. 2012. № 27(1), С. 6–11. URL: http://www.evd-journal.org/download/2012/2012-1/EVD_-2012_1-6-11.pdf (дата звернення: 14.11.2025).
10. Про публічно-приватне партнерство: Закон України від 19.06.2025 р. № 4510-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4510-20#Text> (дата звернення: 14.11.2025).
11. Pivnyak G.G., Shashenko A.N., Pilov P.I., Pashkevich M.S. «Post-mining»: technological aspect of problem solution, *Mining Informational and Analytical Bulletin*. 2012. № 1, pp. 20–31. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nvngu_2012_3_24.pdf (дата звернення: 14.11.2025).
12. Світовий банк. Можливості залучення приватного сектору до зеленої та стійкої відбудови України. 2023. Ч. 1, *Узагальнюючий звіт*. URL: <https://www.ifc.org/content/dam/ifc/doc/2023/synthesis-report-private-sector-opportunities-for-a-green-resilient-reconstruction-ukraine-uk.pdf> (дата звернення: 14.11.2025).
13. Геотермальна енергетика – невід’ємна частина майбутнього енергетичного міксу. *Міністерство енергетики України*. (29.08.2025). URL: <https://mev.gov.ua/novyna/heotermalna-enerhetyka-nevidyemna-chasty-na-maybutnoho-enerhetychnoho-miksu> (дата звернення: 14.11.2025).
14. ДТЕК ВДЕ. Сталий розвиток. URL: <https://renewables.dtek.com/sustainable-development/> (дата звернення: 14.11.2025).
15. Кірін Р.С., Грищак С.В. Забезпечення і реалізація екологічних прав у стратегіях державної політики та безпеки: виклики воєнного періоду. *Juris Europensis Scientia*. 2023. № 1, С. 65–71. DOI: <https://doi.org/10.32782/chern.v1.2023.12>.
16. UNDP. Зелене відновлення України. 2024. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-04/undp-ua-green-recovery-ukr.pdf> (дата звернення: 14.11.2025).
17. Ukraine and UNDP showcase Energy Resilience and Green Recovery at UNGA80. UNDP. (22.09.2025). URL: <https://www.undp.org/eurasia/news/ukraine-and-undp-showcase-energy-resilience-and-green-recovery-unga80> (дата звернення: 14.11.2025).

18. Regulation (EU) 2020/852 of the European Parliament and of the Council of 18 June 2020 on the establishment of a framework to facilitate sustainable investment, and amending Regulation (EU) 2019/2088. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2020/852/oj/eng> (дата звернення: 14.11.2025).
19. Regulation (EU) 2024/1735 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 on establishing a framework of measures for strengthening Europe's net-zero technology manufacturing ecosystem and amending Regulation (EU) 2018/1724. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:L_202401735 (дата звернення: 14.11.2025).
20. Кірін Р.С., Деревянко Б.В., Краснова Ю.А., Петруненко Я.В. Правові виклики на шляху спрощення умов ведення господарської діяльності. *Український політико-правовий дискурс*. 2025. № 14. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17003945>.
21. Kirin R., Yevstihnieiev A., Vyprytskyi A., Sieriebriak S. Legal aspects of mining in Ukraine: European integration vector. *Mining of Mineral Deposits*, 2023. 17(2), p. 44-52. DOI: <https://doi.org/10.33271/mining17.02.044>.
22. Nobles Law. Mining in Ukraine 2025: Legal Overview. 2025. URL: <https://www.nobles-law.com/post/mining-in-ukraine-legal-overview> (дата звернення: 14.11.2025).
23. Six Months Since the U.S.-Ukraine Minerals Deal Was Signed – What Now? *CSIS*. (30.10.2025). URL: <https://www.csis.org/analysis/six-months-us-ukraine-minerals-deal-was-signed-what-now> (дата звернення: 14.11.2025).
24. White Book of Reforms 2025. Chapter 7. Energy sector reforms in Ukraine. *Vox Ukraine*. (20.05.2025). URL: <https://voxukraine.org/en/white-book-of-reforms-2025-energy-sector-reforms-in-ukraine> (дата звернення: 14.11.2025).
25. Renewable energy advances in Ukraine with adoption of new secondary legislation on cable pooling, capacity booking, and other key changes to grid connection rules. *Dentons*. (12.08.2025). URL: <https://www.dentons.com/en/insights/articles/2025/august/12/renewable-energy-advances-in-ukraine-with-adoption-of-new-secondary-legislation-on-cable-pooling> (дата звернення: 14.11.2025).
26. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення конкурентних умов виробництва електричної енергії з альтернативних джерел енергії № 13219 від 28.04.2025. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/56245> (дата звернення: 14.11.2025).
27. Regulation (EU) 2023/956 of the European Parliament and of the Council of 10 May 2023 establishing a carbon border adjustment mechanism. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/956/oj/eng> (дата звернення: 14.11.2025).
28. Національний комплексний звіт з оцінки зеленої трансформації для України. Травень 2025 року. *Green Agenda Ukraine*. URL: <https://green-agenda.org/storage/public/> (дата звернення: 14.11.2025).
29. Pashchenko O., Khomenko V., Ishkov V., Koroviaka Y., Kirin R., Shypunov S. Protection of drilling equipment against vibrations during drilling. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*. 2024. 1348(1). DOI: <https://doi.org/10.1088/1755-1315/1348/1/012004>.
30. Ratov, B., Pavlychenko, A., Kirin, R., Pashchenko, O., Khomenko, V., Tileuberdi, N., Kamyshatskyi, O., Sieriebriak, S., Seidaliyev, A., Muratova, S. Using Machine Learning to Model Mechanical Processes in Mining: Theory, Practice, and Legal Considerations. *Engineered Science*, 2025. 33. DOI: <https://doi.org/10.30919/es1419>.
31. Пакет фінансування €157 млн для приватних українських вітроелектростанцій. IFC. (03.04.2025). URL: <https://www.ifc.org/uk/pressroom/2025/157-million-finance-package-for-private-ukraine-wind-farms> (дата звернення: 14.11.2025).
32. REPowerEU. Affordable, secure and sustainable energy for Europe. *European Commission*. URL: https://commission.europa.eu/topics/energy/repowereu_en (дата звернення: 14.11.2025).

УДК 346.3:004

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.3>

ТРАНСФОРМАЦІЙНИЙ ВПЛИВ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ НА Е-КОМЕРЦІЮ

Єфремова К.В.,
кандидатка юридичних наук,
старша наукова співробітниця,
доцентка кафедри фінансового права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-1917-9691

Новікова Т.М.,
студентка 1 курсу магістратури,
факультету юстиції
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0000-2954-8481

Єфремова К.В., Новікова Т.М. Трансформаційний вплив штучного інтелекту на е-комерцію.

Стаття присвячена дослідженню трансформаційного впливу штучного інтелекту на розвиток електронної комерції та аналізу сучасних підходів до її правового регулювання. Обґрунтовується, що стрімке впровадження алгоритмічних рішень у сфері е-комерції зумовлене зростанням обсягів цифрових даних, підвищенням конкуренції та зростанням вимог споживачів до якості й персоналізації товарів і послуг. У роботі розглянуто основні напрями застосування ШІ в е-комерції, зокрема персоналізовані рекомендаційні системи, динамічне ціноутворення, автоматизовані платіжні рішення, чат-боти, інтелектуальну логістику, прогнозування попиту, боротьбу з шахрайством, а також голосовий і візуальний пошук. Наголошується, що, попри значні економічні переваги, використання ШІ породжує низку правових, етичних і соціальних викликів, пов'язаних із захистом персональних даних, алгоритмічною упередженістю, прозорістю прийняття рішень, відповідальністю за дії автономних систем і впливом автоматизації на зайнятість. Автори підкреслюють наздоганяючий характер правового регулювання у цій сфері та наявність правової невизначеності щодо статусу й обов'язків суб'єктів електронної комерції, які застосовують ШІ.

Окрему увагу приділено порівняльному аналізу підходів США та ЄС до регламентації використання ШІ у господарській діяльності. Розглянуто ключові положення нормативних і програмних документів США (AI Bill of Rights), а також системний підхід ЄС, закріплений у Законі про штучний інтелект (AI Act), зокрема ризик-орієнтовану модель регулювання та екстериторіальну дію. Підкреслюється значення запобігання ризикам недобросовісних практик, зокрема явищу «AI washing», а також необхідність адаптації бізнес-моделей до регуляторних вимог ЄС і США у разі транскордонної діяльності.

Зроблено висновок про доцільність імплементації міжнародних стандартів і кращих практик правового регулювання ШІ у національне законодавство України з метою забезпечення балансу між інноваційним розвитком е-комерції та належним захистом прав споживачів. Сформульовано практичні рекомендації для суб'єктів електронної комерції щодо впровадження систем ШІ з урахуванням вимог прозорості та інформування користувачів про застосування алгоритмічних рішень.

Ключові слова: електронна комерція, штучний інтелект, персоналізація, AI Act, етика ШІ, наздоганяюче правове регулювання, захист прав споживачів.

Yefremova K.V., Novikova T.M. The transformative impact of artificial intelligence on e-commerce.

This article is devoted to researching the transformative impact of artificial intelligence on the development of e-commerce and analyzing current approaches to its legal regulation. It argues that the rapid introduction of algorithmic solutions in e-commerce is driven by the growth of digital data volumes, increased competition, and growing consumer demands for quality and personalization of goods and services. The paper examines the main areas of AI application in e-commerce, including personalized recommendation systems, nsibility for the actions of autonomous systems, and the impact of automation on employment. The authors emphasize the catch-up nature of legal regulation in this area and the legal uncertainty regarding the status and responsibilities of e-commerce entities that use AI.

Special attention is paid to a comparative analysis of the approaches adopted by the United States and the European Union to regulating the use of artificial intelligence in economic activity. The paper examines the key provisions of U.S. regulatory and policy documents, in particular the AI Bill of Rights, as well as the EU's systemic approach enshrined in the Artificial Intelligence Act (AI Act), including its risk-based regulatory model and extraterritorial effect. The importance of preventing the risks of unfair practices, notably the phenomenon of "AI washing," is emphasized, along with the need for businesses to adapt their models to EU and U.S. regulatory requirements in the context of cross-border activities.

The conclusion was drawn regarding the expediency of implementing international standards and best practices for the legal regulation of AI into Ukraine's national legislation. This aims to ensure a balance between the innovative development of e-commerce and the proper protection of consumer rights, supported by clear legal guarantees. Practical recommendations are formulated for e-commerce actors regarding the deployment of AI systems, taking into account the requirements of transparency and user notification about the use of algorithmic decision-making.

Key words: e-commerce, artificial intelligence, personalization, AI Act, AI ethics, catch-up legal regulation, consumer protection.

Постановка проблеми. За останні роки електронна комерція перетворилася з альтернативного способу придбання товарів у повноцінний глобальний ринок із мільярдними оборотами. Мільйони користувачів зі всього світу, зокрема і з України, здійснюють покупки онлайн, порівнюють ціни, читають відгуки та замовляють цифрові послуги. Водночас, маємо констатувати, що такі чинники, як: зростання кількості даних в електронному вигляді, підвищення рівня конкуренції в усіх сферах е-комерції, підвищення вимог споживачів до послуг та товарів, поставили бізнес перед необхідністю шукати інноваційні та дієві рішення. Саме за таких умов на перший план виходить штучний інтелект (ШІ). Стрімкий розвиток технологій ШІ зумовлює докорінну трансформацію моделей функціонування електронної комерції, зокрема у сферах персоналізації контенту, автоматизації платежів, логістики та управління цифровими платформами. Водночас, слід звернути увагу, що чинні правові механізми регулювання е-комерції формувалися за умов обмеженого використання алгоритмічних рішень і не повною мірою враховують ризики, пов'язані з автономністю, непрозорістю та транскордонним характером систем ШІ. Це породжує правову невизначеність щодо відповідальності суб'єктів е-комерції, захисту прав споживачів, обробки персональних даних і забезпечення добросовісної конкуренції. У такому контексті актуалізується необхідність наукового переосмислення підходів до правового регулювання електронної комерції з урахуванням трансформаційного впливу ШІ та сучасних регуляторних ініціатив.

Метою статті є комплексний аналіз правових аспектів застосування ШІ в електронній комерції, з урахуванням його трансформаційного впливу на господарську діяльність, а також обґрунтування необхідності оновлення та вдосконалення механізмів правового регулювання е-комерції в умовах наздоганяючого розвитку права.

Стан дослідження проблематики. Правові питання впровадження ШІ у різні сфери електронної комерції підіймали у своїх дослідженнях такі вітчизняні науковці: Пісковець О.В. [1], Музиченко Т.О., Скорба О.А., Шевчук А.А. [2], Романчук Л.А., Щитов Д.М., Мормуль М.Ф. [3, 4], Михнюк О.О., Ходаков О.Р., Паламарчук В.О. [5], Кочерев О.С. [6]. Проте багато аспектів правового регулювання застосування ШІ в господарській діяльності ще залишаються нерозкритими, зокрема, ті, що стосуються загроз застосування ШІ та його впливу на захист прав споживачів е-комерції.

Виклад основного матеріалу. Беззаперечно, сьогодні роль штучного інтелекту у трансформації е-комерції важко переоцінити. Це в першу чергу обумовлено тим, що ШІ охоплює широкий спектр технологій: від машинного навчання (Machine Learning) до обробки природної мови (NLP), комп'ютерного зору, предиктивної аналітики та автоматизації процесів. Усі ці інструменти знаходять реальне та активне застосування в електронній комерції, тим самим забезпечуючи глибшу персоналізацію, точніше прогнозування попиту та нові форми взаємодії з клієнтами (споживачами) [1].

За даними аналітиків групи Precedence Research у 2024 році глобальний ШІ на ринку електронної комерції склав 7,25 мільярда доларів США, а у 2025 році зріс до 9,01 мільярда доларів США. За їх прогнозами, до 2034 року частка ШІ у е-комерції перевищить приблизно 64,03 мільярда доларів США, адже компанії масово впроваджують інтелектуальні системи у всі етапи взаємодії з клієнтами – від реклами до післяпродажного сервісу [7].

Одним із розповсюджених способів використання ШІ є система персоналізованих рекомендацій, сутність якої полягає у тому, що алгоритми останнього аналізують дані про попередні покупки, пошукові запити, поведінку користувача (клієнта/споживача) на сайті та навіть дозволяє враховувати соціально-демографічні фактори. Наприклад, Amazon отримує понад 30% продажів саме завдяки індивідуальним рекомендаціям, створеним на базі машинного навчання. У свою чергу, Netflix та Spotify використовують подібні алгоритми для рекомендацій фільмів і музики, що згодом було адаптовано і для роздрібно торгівлі [8].

Крім того, ШІ дозволяє суб'єктам господарювання автоматично коригувати ціни залежно від попиту, наявності товару, дій конкурентів і часу доби. Такі системи працюють у реальному часі: якщо попит зростає, ціна може підвищитися, а під час спаду, відповідно, знизитися. Це дає можливість максимізувати прибуток і залишатися конкурентоспроможними. Наприклад, компанії Airbnb, Uber чи Booking.com активно використовують динамічне ціноутворення, і ці підходи дедалі частіше впроваджуються в електронній роздрібній торгівлі [9].

Третім способом застосування ШІ в електронній комерції є використання чат-ботів, які засновані на штучному інтелекті. Зазначені чат-боти стали важливою частиною сучасного онлайн-сервісу, оскільки останні можуть консультувати споживачів 24/7, допомагати у виборі товару або послуги, відстежувати доставку чи навіть приймати оплату. Боти на базі NLP, як-от ChatGPT, Dialogflow, Microsoft Copilot або IBM Watson Assistant, здатні розуміти контекст розмови й давати природні, «людяні» відповіді. Це підвищує задоволення користувачів і скорочує навантаження на службу підтримки [10].

Також активно ШІ використовується для покращення післяпродажного обслуговування. Наприклад, для автоматичного відстеження відгуків клієнтів, виявлення негативних коментарів і швидкого реагування на проблеми. Системи аналізу тональності (sentiment analysis) допомагають компаніям відстежувати зміну репутації та підвищувати довіру до бренду.

П'ятим способом застосування ШІ в е-комерції є впровадження інструментів для передбачення майбутніх тенденцій і поведінки клієнтів. Алгоритми машинного навчання аналізують: 1) сезонні коливання попиту; 2) макроекономічні фактори (інфляцію, валютні коливання тощо); 3) результати маркетингових кампаній; 4) соціальні тренди, що впливають на покупки тощо. Завдяки цьому компанії можуть планувати запаси, уникати перевантаження складів або нестачі товарів, а також оптимізувати ланцюги постачання. Прикладом є Walmart, який використовує ШІ для прогнозування попиту на різних локаціях, враховуючи навіть погодні умови. Так, під час спеки система збільшує запаси води та морозива, а під час свят – товарів для подарунків [3].

Крім перелічених способів необхідно звернути увагу на те, що саме завдяки ШІ компанії мають реальну можливість забезпечити оптимізацію логістики та управління ланцюгами постачання. Тут ШІ забезпечує оптимізацію маршрутів доставки; автоматичне управління складськими запасами в онлайн режимі; прогнозування затримок і збоїв; аналіз ефективності транспорту тощо. Зазначені потреби можуть змінюватись залежно від запитів конкретного підприємства. Наприклад, у логістичних центрах Alibaba або JD.com уже діють повністю автоматизовані склади, де роботи самостійно пакують і відправляють товари, заповнюючи відповідні транспортні документи. Це знижує витрати на персонал, скорочує час доставки та мінімізує людські помилки [2].

Також алгоритми ШІ допомагають виявляти підозрілі транзакції, аналізуючи сотні параметрів від історії покупок, місця розташування, IP-адреси до швидкості введення даних тощо. Системи безпеки з елементами машинного навчання на основі минулих випадків шахрайства навчаються

у режимі реальному часі і блокують ризиковані дії, що підвищує довіру користувачів і знижує фінансові втрати компанії.

Доцільне відзначити, що ШІ дозволяє запроваджувати та активно використовувати нові формати взаємодії, серед яких голосовий і візуальний пошук. Так, більше 50% користувачів смартфонів хоча б раз використовували голосовий пошук для пошуку інформації та товарів. Голосові асистенти, як-от Alexa, Google Assistant чи Siri, дозволяють здійснювати покупки буквально однією командою. Іншим інноваційним напрямом є візуальний пошук, коли споживач завантажує зображення товару, а ШІ знаходить аналогічні позиції. Це особливо популярно в напрямку модної індустрії, дизайні інтер'єру та під час пошуку косметики. Прикладом є технології Pinterest Lens та Google Lens, які розпізнають предмети на фото та пропонують місця, де їх можна придбати [2].

Усі наведені способи впливу ШІ на електронну комерцію допомагають суб'єктам господарювання активно розвивати свою діяльність, підвищувати рівень доходу та налагоджувати комунікацію зі своїм споживачем, однак під час впровадження зазначених технологій не варто залишати поза увагою етичні норми використання ШІ, оскільки правове регулювання цієї сфери має наздоганяючий характер¹.

Хоча штучний інтелект відкриває безліч переваг, його використання породжує й низку етичних і соціальних викликів, серед яких можна виділити такі: конфіденційність даних (збір і обробка великої кількості персональної інформації викликає занепокоєння щодо безпеки та приватності користувачів); автоматизація та зайнятість (впровадження ШІ може скоротити потребу в людському персоналі, що вимагає адаптації ринку праці); упередженість алгоритмів (неправильне або необ'єктивне навчання моделей може призвести до дискримінаційних рішень у рекомендаціях чи ціноутворенні) [4]; питання відповідальності платформ за дії та рішення, прийняті системами ШІ [5]. Тому важливо, щоб компанії впроваджували ШІ етично, дотримуючись стандартів прозорості, безпеки й відповідальності перед споживачами.

Враховуючи те, що Україна робить лише перші кроки в правовому регулюванні використання ШІ, то актуальним та таким, що потребує уваги, є питання всебічного аналізу та запозичення досвіду певних стандартів та підходів до правової регламентації використання ШІ у передових світових гравців, серед яких є Сполучені Штати Америки (далі – США) та Європейський Союз (далі – ЄС).

Щодо підходу США до правового регулювання використання ШІ в господарській діяльності, то слід наголосити, що на сьогодні відсутній єдиний уніфікований нормативно-правовий акт, аналогічний тому, що має ЄС, але вже діють важливі рекомендації та нормативні ініціативи. Зокрема, слід звернути увагу на Указ президента США «Про безпечний, надійний та достовірний розвиток і використання штучного інтелекту» (Executive Order on the Safe, Secure, and Trustworthy Development and Use of Artificial Intelligence) від 30.10.2023 р. [11], який встановлює принципи щодо безпеки, прозорості, захисту прав споживачів, забезпечення відповідальності виробників ШІ, зокрема: 1) вимагається, щоб федеральні агенції здійснювали оцінку ризиків застосування ШІ, в тому числі з огляду на упередженість; 2) споживачі мають бути поінформовані, коли вони взаємодіють із системами, створеними за допомогою ШІ, або коли продукт використовує ШІ-алгоритми.

Крім того, Білий дім у жовтні 2022 року оприлюднив проєкт «Білля про права штучного інтелекту» (Blueprint for an AI Bill of Rights: Making Automated Systems Work for the American People) [12], що покликаний підвищити конфіденційність і безпеку громадян США, які стикаються з автоматизованими системами. Оголошення про проєкт, розроблений урядовим Управлінням науково-технічної політики США (OSTP), спрямоване на просування п'яти ключових напрямків безпеки ШІ: 1) безпечні і ефективні системи, 2) захист від алгоритмічної дискримінації, 3) конфіденційність даних, 4) повідомлення і пояснення і 5) людські альтернативи, розгляд і запасні варіанти. План буде застосовуватися до будь-яких автоматизованих систем, які мають потенціал для значного впливу на права, можливості або доступ до критично важливих ресурсів або послуг.

Що стосується досвіду ЄС, то на особливу увагу заслуговує Закон про ШІ (Artificial Intelligence Act) [13] – перший у світі всеохоплюючий нормативний акт у сфері ШІ, основними положення

¹ Наслідуючий (наздоганяючий) тип правового регулювання має місце тоді, коли спочатку формується новий вид правовідносин, а його правове врегулювання з'являється пізніше, оскільки традиційні правові норми не відповідають їх правовій природі, що зумовлює необхідність постфактум розроблення спеціальних принципів і норм.

та досягненнями якого є: по-перше, запровадження класифікації системи ШІ за чотирма рівнями ризику: мінімальний, обмежений, високий і неприйнятний; по-друге, для систем із «обмеженим ризиком» (наприклад, чат-боти) діє обов'язок прозорості – користувач має бути поінформований, що працює з ШІ; по-третє, для високого ризику встановлені суворі вимоги: тестування, моніторинг, аудити, а деякі практики вважаються «неприйнятними» і взагалі заборонені (наприклад, системи соціального скорингу, маніпуляція поведінкою); по-четверте, запроваджуються високі штрафи за порушення законодавства про ШІ до 35 млн євро або 7 % глобального обороту компанії, залежно від того, що більше. Крім того, нормативно-правий акт має екстериторіальну дію, тобто охоплює компанії за межами ЄС, якщо їхні системи працюють на ринку ЄС.

Висновки. Штучний інтелект уже став рушійною силою розвитку електронної комерції. Його застосування дозволяє створювати глибоко персоналізований досвід покупок, покращувати управління запасами, підвищувати рівень безпеки транзакцій, автоматизувати обслуговування клієнтів і знижувати витрати, прогнозувати майбутні тренди та попит із високою точністю. Водночас успіх використання ШІ у сфері е-комерції залежить не лише від технологій, а й від етичної відповідальності бізнесу. Компанії, які поєднують інновації з турботою про споживача, формують нову еру роздрібною торгівлі – еру розумної, безпечної та індивідуальної комерції.

Таким чином, у разі використання ШІ у е-комерції компаніям рекомендовано чітко зазначати, коли система або функція платформи використовує ШІ (наприклад, рекомендації товарів, автоматичні чати, візуальний пошук) – особливо в ЄС-секторі або при роботі з європейськими споживачами; компаніям, що працюють на глобальному ринку, слід враховувати вимоги ЄС, навіть якщо вони базуються поза Європою; у разі ведення діяльності у США – пильнувати розвиток законодавства про використання ШІ на рівні штатів чи майбутніх федеральних актів – зараз фокус на прозорості та підзвітності, що може вплинути на бізнес-практики; відсутність або приховане використання ШІ без належного інформування користувача може створювати юридичні та репутаційні ризики (наприклад, звинувачення в «AI washing» коли продукт рекламується як «з ШІ», а насправді це не так або користувач про це не поінформований).

Всі перелічені правові вимоги до використання ШІ в господарській діяльності потребують обов'язкового запровадження у вітчизняне законодавче регулювання електронної комерції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пісковець О.В. Електронна торгівля: виклики сучасності. *Підприємницька, торговельна, біржова діяльність: тенденції, проблеми та перспективи розвитку*: матеріали VI Міжн. наук.-практ. конференції (м. Київ, 3 січня 2025 року) / Навчально-науковий інститут менеджменту та підприємництва ДУІКТ. Київ, 2025. URL: https://duikt.edu.ua/uploads/p_323_76953988.pdf#page=244. (дата звернення: 11.11.2025).
2. Музиченко Т.О., Скорба О.А., Шевчук А.А. Штучний інтелект як засіб оптимізації бізнес-процесів в електронній комерції. *Академічні візії*. 2023 № 25. URL: <https://www.academyvision.org/index.php/av/article/view/696>. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10081884>.
3. Романчук Л.А., Щитов Д.М., Мормуль М.Ф. Штучний інтелект в електронній комерції: основні напрямки, переваги та потенційні ризики. *Український економічний часопис*. 2025. № 8. С. 108–115. DOI: <https://doi.org/10.32782/2786-8273/2025-8-19>.
4. Романчук Л.А., Щитов Д.М., Мормуль М.Ф. Штучний інтелект в електронній комерції: ключові аспекти, напрями, загрози. *Науковий погляд: економіка та управління*. 2024. № 4 (88). С. 19-26. DOI: <https://doi.org/10.32782/2521-666X/2024-88-2>.
5. Михнюк О.О., Ходаков О.Р., Паламарчук В.О. Захист прав споживачів у сфері електронної комерції в умовах автоматизованої обробки даних і застосування ШІ. *UNIVERSUM*. 2025. № 21. С. 184–195.
6. Кочерев О. Вимоги до використання штучного інтелекту в ЄС: що потрібно врахувати українському бізнесу. Ліга:Закон. 28 серпня 2024. URL: https://biz.ligazakon.net/analytics/230142_vimogi-do-vikoristannya-shtuchnogo-ntelektu-v-s-shcho-potrnbno-vrakhuvati-ukrainskomu-bznesu (дата звернення 10.12.2025).
7. Shivani Zoting. Artificial Intelligence in E-commerce Market Size and Forecast 2024 to 2034. Precedence Research. 2024. URL: <https://www.precedenceresearch.com/artificial-intelligence-in-e-commerce-market> (дата звернення: 11.11.2025).

8. Крилов Д.В. Розвиток електронної комерції в Україні в сучасних умовах. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*. 2024. № 12. URL: <https://www.reicst.com.ua/pmt/article/view/2024-12-03-02/2024-12-03-02>. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2024-12-03-02>.
9. ШІ в електронній комерції: стимулювання інновацій та зростання. Uber. URL: <https://www.uber.com/ua/uk/ai-solutions/resources/ai-in-ecommerce/> (дата звернення: 11.11.2025).
10. Штучний інтелект і електронна комерція в Україні. Sitniks. URL: https://sitniks.ua/blog_post/shtuchnyj-intelekt-i-elektronna-komercziya-v-ukrayini/ (дата звернення: 11.11.2025).
11. Executive Order on the Safe, Secure, and Trustworthy Development and Use of Artificial Intelligence. President of the United States of America. October 30, 2023. URL: <https://bidenwhitehouse.archives.gov/briefing-room/presidential-actions/2023/10/30/executive-order-on-the-safe-secure-and-trustworthy-development-and-use-of-artificial-intelligence/> (дата звернення: 11.11.2025).
12. Blueprint for an AI Bill of Rights: Making Automated Systems Work for the American People. The White House. 2022. URL: <https://bidenwhitehouse.archives.gov/ostp/ai-bill-of-rights/> (дата звернення: 11.11.2025).
13. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act). PE/24/2024/REV/1. *OJ L*, 2024/1689, 12.7.2024, ELI: <http://data.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj> (дата звернення: 11.11.2025).

УДК 346.5:346.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.4>

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ІНДУСТРІАЛЬНИХ ПАРКІВ В СИСТЕМІ РЕЗІЛЬЄНТНОСТІ МІСТ

Кірін Р.С.,

*доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник,*

*Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
ім. В.К. Макутова НАН України»*

ORCID: 0000-0003-0089-4086

Лига А.І.,

доктор філософії в галузі права, провідний економіст,

*Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Макутова Національної академії наук України»*

ORCID: 0000-0002-5171-747X

Хоменко В.Л.,

кандидат технічних наук, доцент,

Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»

ORCID: 0000-0002-3607-5106

Кірін Р.С., Лига А.І., Хоменко В.Л. Правовий режим індустриальних парків в системі резильєнтності міст.

У статті досліджується правовий режим індустриальних парків в системі резильєнтності міст. Встановлено, що індустриальні парки є ключовим інструментом економічного розвитку та забезпечення стійкості урбаністичних систем, особливо в умовах геополітичних викликів. Визначено сучасну систему нормативно-правових актів, що регулюють сукупність відносин у сфері індустриальних парків на законодавчому та підзаконному рівнях.

Аргументовано, що чинний правовий режим власності на індустриальні парки є певною мірою обмеженим. Зокрема, наразі не використовується механізм публічно-приватного партнерства, не задіяна концесія, недостатньо розвинуті й механізми створення спільних індустриальних парків. Аналізується правовий режим індустриальних парків в Україні, їх форми власності, роль у посиленні резильєнтності міст, а також перспективи розвитку підземних та екоіндустриальних парків. Подальший розвиток підземних парків вимагає не лише внесення доповнень до законодавства про індустриальні парки, але й до законодавства про надра. Потребують спеціального правового режиму підземні індустриальні парки військово-промислового значення.

На основі нормативно-правової бази, статистичних даних та світового досвіду обґрунтовано стратегічне значення цих об'єктів для післявоєнної відбудови та сталого розвитку. Дослідження базується на аналізі законодавства, динаміки створення парків та регіональних прикладів, з акцентом на інтеграцію принципів стійкості. Ключові висновки підкреслюють необхідність удосконалення правових механізмів для залучення інвестицій та адаптації до ризиків.

Обґрунтовано необхідність правового забезпечення післявоєнної відбудови на основі розвитку сфери індустриальних парків, що сприятиме економічній автономії, екологічній безпеці та соціальній стабільності урбаністичних систем України. Для цього пропонується провести подальше вдосконалення чинного економічного, земельного, містобудівного, екологічного, податкового та митного законодавства. Рекомендовано заходи для повної реалізації правового режиму індустриальних парків в системі резильєнтності міст.

Ключові слова: індустриальні парки, правовий режим, резильєнтність, стійкість міст, підземні індустриальні парки, форми власності, екоіндустриальні парки.

Kirin R.S., Lyga A.I., Khomenko V.L. Legal regime of industrial parks in the system of urban resilience.

The article examines the legal regime of industrial parks in the system of urban resilience. It has been established that industrial parks are a key instrument for economic development and ensuring the sustainability of urban systems, especially in the context of geopolitical challenges. The current system of regulatory and legal acts governing the set of relations in the field of industrial parks at the legislative and sub-legislative levels is defined.

It is argued that the current legal regime governing ownership of industrial parks is somewhat limited. In particular, the public-private partnership mechanism is not currently used, concessions are not involved, and mechanisms for creating joint industrial parks are underdeveloped. The legal regime of industrial parks in Ukraine, their forms of ownership, their role in strengthening the resilience of cities, as well as the prospects for the development of underground and eco-industrial parks are analyzed. The further development of underground parks requires not only amendments to the legislation on industrial parks, but also to the legislation on subsoil resources. Underground industrial parks of military-industrial significance require a special legal regime.

Based on the regulatory framework, statistical data, and global experience, the strategic importance of these facilities for post-war reconstruction and sustainable development has been substantiated. The study is based on an analysis of legislation, park creation dynamics, and regional examples, with an emphasis on integrating sustainability principles. Key findings highlight the need to improve legal mechanisms for attracting investment and adapting to risks.

The need for legal support for post-war reconstruction based on the development of industrial parks has been substantiated, which will contribute to economic autonomy, environmental safety, and social stability of Ukraine's urban systems. To this end, it is proposed to further improve the current economic, land, urban planning, environmental, tax, and customs legislation. Measures are recommended for the full implementation of the legal regime for industrial parks in the urban resilience system.

Key words: industrial parks, legal regime, resilience, urban sustainability, underground industrial parks, forms of ownership, eco-industrial parks.

Постановка проблеми. У сучасному світі індустріальні (промислові) парки (далі – ІП) виступають як інтегровані платформи для промислового виробництва, інновацій та логістики, сприяючи не лише економічному зростанню, але й формуванню стійких урбаністичних екосистем. Ці структури, що поєднують виробничі потужності з науково-дослідними центрами, логістичними хабами та елементами зеленої інфраструктури, дозволяють оптимізувати ресурсне використання, стимулювати кластерні ефекти та підвищувати конкурентоспроможність регіонів. Згідно з теорією конкурентних переваг М. Портера [1], ІП сприяють створенню «кластерів» – географічно сконцентрованих груп взаємопов'язаних компаній, постачальників та інституцій, що посилюють інновації через обмін знаннями та ресурсами. У глобальному масштабі, як свідчить досвід Південної Кореї чи Китаю, ІП генерують значну частку валового внутрішнього продукту (далі – ВВП), забезпечуючи до 20-30% промислового експорту в розвинених економіках Азії. Вони також інтегруються в концепцію «розумних міст» (Smart City), де технології інтернету речей (Internet of Things, IoT) та штучного інтелекту (далі – AI) оптимізують енергоспоживання та зменшують екологічний вплив, сприяючи урбаністичній стійкості.

В Україні контекст розвитку ІП набуває особливого значення через наслідки повномасштабної збройної агресії, яка спричинила значні руйнування інфраструктури, втрату виробничих потужностей та масову релокацію підприємств. За оцінками Світового банку, збитки від війни перевищили 400 млрд доларів США, з особливою вразливістю промислових секторів у східних та південних регіонах. У таких умовах ІП перетворюються на стратегічний інструмент відновлення економіки, залучаючи інвестиції, створюючи робочі місця та диверсифікуючи промислову базу. Зокрема, вони сприяють релокації бізнесу з прифронтових міст до безпечніших західних областей, що не лише зберігає виробничі ланцюги, але й стимулює регіональний розвиток. Дослідження вказують, що ІП можуть генерувати до 39 млрд грн податків щорічно та понад 150 тис. робочих місць при повному розгортанні, роблячи їх ключовим елементом післявоєнної відбудови міського середовища. Крім того, у контексті європейської інтеграції, ІП узгоджуються з програмою фінансової допомоги ЄС для України на 2024–2027 рр. «Ukraine Facility», яка передбачає 50 млрд євро на реформи, включаючи зелену трансформацію промисловості.

Нарешті відзначимо й прийняття Україною Стратегії розвитку ІІ, яка розроблена з метою визначення напрямів і способів забезпечення розвитку ІІ, сприяння формуванню привабливого інвестиційного середовища, сталому розвитку національної економіки та зменшенню обсягу викидів вуглецю [2]. Це робить дослідження правового режиму ІІ в системі резильєнтності міст України надзвичайно важливим напрямом в контексті їх повоєнного відновлення та сталого розвитку.

Метою цієї роботи є аналіз економічного (господарського) законодавства, наукових основ та окремих правових аспектів розвитку індустріальних парків в системі міської резильєнтності. Для цього слід провести: – огляд нормативно-правової бази за обраним напрямом, статистичних даних Українського національного офісу інтелектуальної власності та інновацій (далі – УНІОІВІ) та регіональних прикладів, з особливим фокусом на інноваційні формати, такі як підземні індустріальні парки (далі – ПІІ) та екоіндустріальні парки (далі – ЕІІ); – обґрунтування стратегічного значення ІІ для посилення резильєнтності міст; – формування рекомендацій щодо удосконалення правових механізмів стимулювання та адаптації до повоєнних реалій розвитку ІІ. Аналіз базуватиметься на емпіричних даних, теоретичних моделях та порівнянні з світовим досвідом правового забезпечення сталого урбаністичного планування в умовах наявних загроз і криз.

Стан опрацювання проблематики. Питання, пов'язані із розвитком середовища ІІ були предметом дослідження багатьох науковців як вітчизняних так і зарубіжних. Вони представляли різні галузі знань, тому і робили акцент у свої публікації на відповідних складових цього процесу. Йдеться про результати таких дослідників як: О. Бойко, Ж. Гарбар, Ю. Єршова, О. Єрмаков, І. Крикунов, І. Костецька, О. Кулич, В. Масін, Я. Німак, Г. Олексюк, М. Садченко, А. Сошников, Т. Тучак, С. Чернобровкіна та багатьох інших.

Зокрема, в колективній публікації автори наголошують, що правове регулювання ІІ в Україні здійснюється через низку нормативно-правових актів (далі – НПА), серед яких Закон України «Про індустріальні парки» (далі – закон про ІІ) [3], Господарський кодекс, Податковий та Митний кодекси (далі ПК та МК), а також постанова Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) щодо ведення Реєстру ІІ. Проте, незважаючи на наявність правової бази, процес створення та функціонування таких парків стикається з проблемами, зокрема недостатньою кількістю облаштованих майданчиків, відсутністю ефективного моніторингу та підтримки, а також низьким рівнем інвестиційної активності. Для подолання цих викликів необхідне вдосконалення нормативно-правового регулювання шляхом впровадження прозорих критеріїв відбору та оцінки ІІ, диференційованих моделей державної підтримки з урахуванням галузевих і регіональних особливостей, а також створення спеціалізованого органу, який координуватиме діяльність у цій сфері [4, с. 80].

При цьому варто зауважити, що авторами у наведеному переліку НПА не згаданий Земельний кодекс України (далі – ЗК), ст.ст. 66-1, 93, 99, 134 якого також слід віднести до законодавчої бази, яка регулює ІІ-відносини, а Господарський кодекс згаданий ними скоріше у ретроспективному аспекті, адже відповідно до закону № 4196-ІХ від 09.01.2025 р. він втратив чинність. Натомість, вказана постанова КМУ не є єдиною, що на підзаконному рівні регулює зазначену сукупність правовідносин.

Так, аналіз нормативно-правової бази та практики функціонування ІІ вказує на наявність низки структурних бар'єрів. Зокрема, відсутність нормативної диференціації між традиційними та ЕІІ створює правову невизначеність, що ускладнює впровадження екологічних критеріїв оцінки ефективності та сталості. Недостатній рівень інституційної спроможності суб'єктів публічного управління, слабо розвинуті цифрові інструменти моніторингу та брак стандартів ESG-орієнтованого адміністрування (Environmental, Social, Governance) обмежують можливості повноцінної реалізації концепції ІІ [5].

Іншим творчим колективом обґрунтовано, що оцінка регуляторного впливу щодо розвитку ІІ має відповідати принципам державної регуляторної політики та забезпечувати умови щодо розбудови інфраструктури ІІ, залучення малого та середнього бізнесу, митних пільг та державну підтримку. Також визначено, що для розроблення ефективної національної політики необхідно провести аналіз регуляторного впливу на ІІ в Україні для визначення витрат, переваг та наслідків нового чи наявного регулювання для надання інформації особам, які приймають важливі політичні рішення [6, с. 30].

На думку А. Андрієнка, незважаючи на численні виклики, ІІ мають великий потенціал для стимулювання економічного зростання, залучення інвестицій і створення нових робочих місць.

Проте для реалізації цього потенціалу необхідно подолати низку серйозних перешкод. По-перше, руйнування інфраструктури, включаючи енергетичні потужності, транспортні мережі та об'єкти критичної інфраструктури, створює значні труднощі для нормального функціонування ІІ. По-друге, дестабілізація інвестиційного клімату, спричинена війною, негативно впливає на здатність України залучати внутрішні та зовнішні інвестиції. По-третє, підвищення економічних ризиків та невизначеність, пов'язані з триваючим збройним конфліктом, значно ускладнюють довгострокове планування та розвиток ІІ [7, с. 53].

Проведений вченими-економістами аналіз теоретичних засад функціонування ІІ демонструє їхню здатність сприяти економічній трансформації через стимулювання інновацій, інтеграцію до глобальних ринків, зменшення регіональної нерівності та забезпечення сталого розвитку. Це робить їх критично важливим інструментом для відновлення та модернізації економіки України в умовах післявоєнного відновлення. ІІ виступають ключовим інструментом економічного відновлення України в післявоєнний період, забезпечуючи швидке відновлення промисловості, створення робочих місць, залучення інвестицій та інтеграцію до глобальних ринків [8].

Також варто відмітити й окремі попередні авторські результати досліджень в ІІ-галузі та стійкості міського середовища, присвячені: – ІІ, як основі інвестиційного розвитку сфери життєдіяльності монофункціональних вугільних міст на постконфліктних територіях [9]; – цифровим та правовим вимірам інноваційної складової резильєнтності міста [10].

В той же час, наявність чисельних публікацій за обраною темою, засвідчила, що проблематика правового режиму ІІ в системі резильєнтності міст залишається актуальною та має достатній потенціал для подальших розробок.

Виклад основного матеріалу.

Загальні теоретичні та законодавчі основи правового режиму індустріальних парків. У сучасній правовій термінології ІІ розглядається як визначена ініціатором створення ІІ відповідно до містобудівної документації облаштована відповідною інфраструктурою територія, у межах якої учасники ІІ можуть здійснювати господарську діяльність у сфері переробної промисловості, переробки промислових та/або побутових відходів (крім захоронення відходів), альтернативної енергетики, зберігання енергії, а також науково-технічну діяльність, діяльність у сфері інформації і електронних комунікацій на умовах, визначених законом про ІІ та договором про здійснення господарської діяльності у межах ІІ [3].

З теоретичної точки зору, концепція ІІ ґрунтується на згаданій вище кластерній моделі М. Портера, сформульованій у 1990-х роках, де географічна концентрація взаємопов'язаних підприємств, постачальників, сервісних компаній та інституцій (університетів, дослідницьких центрів) створює «кластери», що посилюють конкурентоспроможність через обмін ресурсами, знаннями та інноваціями. У цій моделі ІІ виступають як фізична основа кластерів, стимулюючи синергетичні ефекти, такі як: а) скорочення логістичних витрат; б) спільне використання технологій; в) формування ланцюгів доданої вартості.

В свою чергу, модель резильєнтності (стійкості) міст, ґрунтується переважно на теорії резильєнтності, розробленій Фондом Рокфеллера (Rockefeller Foundation) у рамках програми «100 Resilient Cities» (2013–2019 рр.) [11], що позиціонує ІІ як інструмент: а) диверсифікації економіки; б) зниження вразливості до зовнішніх шоків (економічних криз, природних катастроф чи воєнних конфліктів); в) інтеграції зелених технологій. Резильєнтність тут розуміється як системна властивість, що включає адаптивність (здатність змінюватися), відновлюваність (швидке повернення до функціонування) та трансформацію (еволюцію до кращого стану). ІІ сприяють цьому через створення робочих місць (в середньому – до 50 на гектар площі ІІ), розвиток локальних ланцюгів постачань та впровадження принципів циркулярної економіки, де відходи одного підприємства стають сировиною для іншого, зменшуючи екологічне навантаження та енергозалежність.

Виходячи з положень ст. 2 закону про ІІ, законодавчу основу для створення і функціонування ІІ становлять: 1) Конституція України; 2) Цивільний кодекс України, ЗК, ПК, МК; 3) закон про ІІ, Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» (далі – закон про РМД), інші законодавчі акти України; 4) міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Безумовно, системоутворюючим законодавчим актом слід вважати закон про ІІ, норми якого регулюють наступні блоки ІІ-відносин: – право на створення ІІ; – вибір, використання та об-

лаштування ІП; – порядок та умови створення ІП; – договір про створення та функціонування ІП; – основні права та обов'язки ініціатора створення, керуючої компанії ІП, повноваження уповноваженого державного органу; – господарська діяльність у межах ІП; – державне стимулювання ІП; – ліквідація ІП.

Зв'язок закону про ІП із законом про РМД наразі має неоднозначний характер, адже ІП згадуються в останньому лише один раз у п. 9-3 розд. V, яким цей закон був доповнений згідно із законом № 4321-ІХ від 25.03.2025 р. В той же час, основні бланкетні положення закону про ІП стосуються виключно облаштування території ІП відповідно до містобудівної документації.

Значно більшою мірою розвитку ІП в Україні сприяли інші законодавчі ініціативи, які, в хронологічному порядку, охоплювали наступні сфери: – закон про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо усунення регуляторних бар'єрів для розвитку мережі індустриальних парків в Україні (№ 818-VIII від 24.11.2015 р.); – закон про внесення змін до закону про ІП та деяких інших законодавчих актів України щодо залучення інвестицій у промисловий сектор економіки шляхом стимулювання створення ІП (№ 1710-ІХ від 07.09.2021 р.); – закон про внесення змін до ПК щодо створення сприятливих умов для залучення масштабних інвестицій у промислове виробництво (№ 2330-ІХ від 21.06.2022 р.); – закон про внесення змін до МК щодо створення сприятливих умов для залучення масштабних інвестицій у промислове виробництво (№ 2331-ІХ від 21.06.2022 р.).

На підзаконному рівні регулювання ІП-відносин також відбулося досить пізно і в сучасних умовах представлено НПА, які визначають: – Порядок ведення Реєстру ІП (постанова КМУ від 19.01.2022 р. № 27); – Порядок розгляду документів про включення ІП до Реєстру ІП (постанова КМУ від 19.01.2022 р. № 25); – форму та Порядок подання звіту про функціонування ІП та його оприлюднення (наказ Міністерства економіки України (далі – Мінекономіки) від 26.07.2022 р. № 2285); – форму Типового договору про створення та функціонування ІП (наказ Мінекономіки від 20.07.2022 № 2202); – Порядок ввезення на митну територію України та цільового використання нового устаткування (обладнання) та комплектуючих виробів до нього, що ввозяться учасником ІП, включеного до Реєстру ІП (постанова КМУ від 07.09.2022 р. № 997); – Порядок використання учасником ІП вивільнених від оподаткування коштів на розвиток його діяльності в межах ІП (постанова КМУ від 30.09.2022 р. № 1095); – Порядок надання повної або часткової компенсації відсоткової ставки за кредитами (позиками) на облаштування та/або здійснення господарської діяльності у межах ІП (постанова КМУ від 28.10.2022 р. № 1208, дію зупинено згідно з постановою КМУ від 04.06.2024 р. № 644); – деякі питання державного стимулювання створення та функціонування ІП (постанова КМУ від 04.06.2024 р. № 644).

Остання урядова постанова запровадила бюджетну підтримку: безповоротне співфінансування інфраструктури до 50% вартості (до 80% для деокупованих територій), компенсацію 100% витрат на підключення до мереж (електрика, газ, вода) та 15% вартості обладнання українського виробництва з локалізацією $\geq 40\%$ (програма «Зроблено в Україні»).

Одне з центральних місць в системі ІП-відносин посідають земельні питання, регулювання яких здійснюється зазначеними вище статтями ЗК. На думку О Кулинич, правовий режим земель ІП базується на принципі рівності прав учасників ІП, зокрема, у набутті права користування земельними ділянками в межах ІП. На переконання авторки, чинне земельне законодавство про правовий режим земель ІП потребує вдосконалення в частині запровадженні спеціальних заходів правової охорони земель ІП [12, с. 60].

Відповідно до змін, внесених законом № 1710-ІХ від 07.09.2021 р. до ст. 66-1 ЗК, ІП створюються на земельних ділянках площею не менше 10 гектарів і не більше 1000 гектарів. Допускається розташування між земельними ділянками ІП земельних ділянок, на яких розташовано або передбачається розташувати відповідно до містобудівної документації виключно об'єкти інженерно-транспортної інфраструктури. Крім того, до особливостей правового режиму земель ІП також слід віднести:

– земельна ділянка або її частини передаються ініціатором створення ІП у суборенду учасникам ІП відповідно до земельного законодавства України без попереднього погодження з орендодавцем, якщо: а) це не суперечить договору оренди такої земельної ділянки; б) орендарем земельної ділянки є ініціатор створення ІП;

– у разі створення ІП на землях державної чи комунальної власності земельна ділянка надається в оренду на строк не менше 30 років; – власники або землекористувачі земельних ділянок чи

інші заінтересовані особи можуть вимагати встановлення такого земельного сервітуту як право на будівництво та проходження інженерних, кабельних, трубопровідних мереж, необхідних для повноцінного функціонування ІП;

– не підлягають продажу, передачі в користування на конкурентних засадах (на земельних торгах) земельні ділянки державної чи комунальної власності у разі надання в оренду земельних ділянок ІП керуючим компаніям цих ІП;

– від відшкодування втрат лісгосподарського виробництва звільняються громадяни та юридичні особи у разі використання земельних ділянок для розміщення ІП;

– під час дії воєнного стану передача земельних ділянок державної, комунальної власності в оренду без проведення земельних торгів здійснюється для будівництва на території Ужгородського району Закарпатської області ІП для розміщення релокованих (переміщених) підприємств, які мають стратегічне значення для економіки та безпеки держави.

В цьому аспекті зазначимо, що розбудова мережі ІП за участю внутрішньо переміщених суб'єктів господарювання повинна здійснюватися за рахунок державної підтримки, адже створення готових майданчиків для початку виробництва є надзвичайно важливим процесом у контексті релокації підприємств [13, с. 53].

Важливою подією сучасного етапу розвитку нормативно-правового забезпечення ІП-інституту стало ухвалення Україною (першою в Європі та другою у світі) на державному рівні національного стандарту для ЕІП. Новий документ закріплює чіткі критерії сталості та систему оцінювання для керуючих компаній ІП. Цей крок дозволить розвивати, перш за все, переробну промисловість, адже статус ЕІП є індикатором для міжнародних інвесторів його відповідності ustalеним європейським стандартам. Національний стандарт встановлює систему оцінювання за рейтинговою шкалою: «золотий», «срібний» або «бронзовий» рівень відповідності. Оцінюється ефективність управління, сталість процесів і вплив на довкілля. Документ був розроблений в рамках проєкту міжнародної технічної допомоги «Глобальна програма екоіндустріальних парків в Україні: реалізація на місцевому рівні», що реалізується Організацією Об'єднаних Націй з промислового розвитку (United Nations Industrial Development Organization, UNIDO) в семи країнах за фінансової підтримки Швейцарії через Державний секретаріат Швейцарії з економічних питань (State Secretariat for Economic Affairs, SECO). Стандарт набрав чинність 01.09.2025 р. і його положення можуть використовувати ініціатори створення та керуючі компанії ІП [14].

Наступним етапом у розвитку системи ЕІП в Україні має стати прийняття законопроекту №12117, який включено до порядку денного (постанова № 4586-IX від 03.09.2025 р.) і 02.09.2025 р. надано порівняльну таблицю для другого читання [15].

Форми власності на індустріальні парки. Розглядаючи види національних і міжнародних класифікацій ІП М. Веденяпіна вказує, що законодавець розмежовує ІП на національні та транскордонні, а також залежно від ініціаторів створення за землями, на яких створений ІП, і за правом власності на земельну ділянку. Також авторка розглядає різноманітні наукові дослідження, згідно з якими здійснюється класифікація ІП залежно від типу виробничого майданчика, відповідно до частки високонаукових технологій, за правом власності, за галузевою структурою, за моделлю управління тощо. Окремо розглядається класифікація, надана китайськими авторами, згідно з якою ІП поділяються на: а) парки, орієнтовані на продукт; б) парки, орієнтовані на споживача; в) парки, орієнтовані на торгівлю [16, с. 29-30].

Дійсно, форми власності на ІП в Україні є гнучкими. Закон про ІП дозволяє приватну, комунальну або державну власність. Учасником або іншим суб'єктом ІП може виступати суб'єкт господарювання будь-якої форми власності. При цьому, закон (ст.ст. 5-7) розмежовує правові режими ІП, перш за все згідно із формою власності на земельну ділянку: 1) право на створення ІП на землях державної і комунальної власності; 2) право на створення ІП на землях приватної власності; 3) особливості створення ІП на орендованих землях.

На наш погляд, подібний правовий режим є певною мірою обмеженим. Зокрема, наразі не використовується механізм публічно-приватного партнерства (далі – ППП), тобто – співробітництво між публічним та приватним партнерами, що здійснюється на основі договору та відповідає ознакам ППП, визначеним ст. 3 Закону України «Про публічно-приватне партнерство» (від 19.06.2025 р. № 4510-IX). Об'єктами ППП є існуючі та/або створювані об'єкти.

Крім того, не задіяна й концесія, що відповідно до Закону України «Про концесію» (від 03.10.2019 р. № 155-IX), є формою здійснення ППП, яка передбачає взяття та виконання CONCESSION

сіонером перед концесієдавцем обов'язку щодо фінансування (повного або часткового) робіт із створення та/або будівництва (нове будівництво, реконструкція, реставрація, капітальний ремонт, технічне переоснащення), та/або технічного обслуговування об'єкта концесії, з передачею концесіонеру як винагороди права на управління та/або експлуатацію об'єкта концесії та на надання суспільно значущих послуг, у порядку та на умовах, визначених концесійним договором, а також передбачає передачу концесіонеру переважної частини операційного ризику.

Концесію ІП можна розглядати як договір, за яким уповноважений державний орган чи орган місцевого самоврядування (далі – ОМС) передає в управління (концесію) ІП (землю та/або іншу нерухомість) керуючій компанії. Остання, в свою чергу, управляє ІП, розвиває інфраструктуру та укладає договори з учасниками ІП, які здійснюють свою діяльність відповідно до умов договору. При цьому, наприклад, ІП у місті створюється для забезпечення підприємств спільною розвинутою інфраструктурою. Керуюча компанія, яка управляє ІП, укладає договори з учасниками, що здійснюють діяльність виключно у сферах, визначених законом про ІП. В такому разі концесія сприятиме розвитку промисловості, забезпечуючи спільну інфраструктуру та інноваційний розвиток міста і регіону.

Також недостатньо розвинуті механізми створення спільних ІП, хоча згідно із ст. 27 закону про ІП, уповноважений державний орган має право залучати в установленому порядку підприємства, установи, організації для здійснення підтримки ініціаторів створення, керуючих компаній та учасників ІП для забезпечення налагодження співробітництва з міжнародними фінансовими організаціями, урядовими та неурядовими організаціями іноземних держав з питань залучення фінансових ресурсів для реалізації ІП інноваційних та інвестиційних проєктів.

ППП, що є формою співпраці держави та приватного партнера (далі – ПП) для створення та розвитку інфраструктурних об'єктів, варто залучати й до створення ІП. За цією моделлю держава надає ПП активи (наприклад, землю, інфраструктуру), а ПП інвестує в їх розвиток, забезпечуючи ефективне управління та отримання прибутку протягом певного терміну. ППП дозволяє державі залучати приватний капітал та експертизу без збільшення боргового навантаження, а бізнесу – отримати доступ до інвестиційних проєктів і гарантії. При цьому подібна співпраця супроводжується наступними умовами та перевагами.

розподіл ресурсів та ризиків – держава та ПП об'єднують свої ресурси, знання та беруть на себе частину відповідальності та ризиків проєкту;

інвестиції ПП – вкладення власних коштів у створення та модернізацію ІП;

дохід від експлуатації – ПП отримує дохід від користування об'єктом, що дозволяє йому повернути інвестиції та отримати прибуток;

спільні цілі – метою ППП є створення та розвиток об'єктів інфраструктури, підвищення ефективності бюджетного фінансування та залучення інвестицій;

переваги моделі ППП для створення ІП для держави: 5.1) залучення приватного капіталу та експертиза проєктів; 5.2) реалізація інфраструктурних проєктів без значного збільшення державного боргу; 5.3) прискорення темпів будівництва та модернізації;

переваги моделі ППП для створення ІП для ПП: 6.1) доступ до інфраструктурних проєктів на прозорих конкурсних умовах; 6.2) можливість отримувати дохід від експлуатації ІП; 6.3) гарантії від держави та донорів.

В українських містах існують ІП, засновані як українськими, так і іноземними інвесторами, хоча конкретних «іноземних» ІП у реєстрі може бути менше. Деякі проєкти, які мали іноземних інвесторів, такі як «E 40 Industrial Park» та «IPark», були виключені з реєстру. Натомість, існують численні зареєстровані ІП, які є приватними або комунальними, а серед їхніх учасників можуть бути іноземні компанії. Україна має приклади початку будівництва заводів в ІП такими потужними компаніями, як британська Unilever, фінська Peikko Group, корпорацією Kronospan з інвестиціями на сотні мільйонів євро. Іноземні компанії вже будують заводи з прицілом на післявоєнне відновлення економіки нашої країни. Для іноземних та українських інвесторів доступні інструменти страхування воєнних ризиків. Іноземні компанії можуть страхувати інвестиції від воєнних ризиків через Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій (Multilateral Investment Guarantee Agency, MIGA) і Міжнародну фінансову корпорацію розвитку США (United States International Development Finance Corporation, DFC). Українські інвестори мають доступ до такого страхування через українське Експортно-кредитне агентство (далі – ЕКА). Іноземні ЕКА надають страхування на придбання обладнання походженням з їхніх країн [17].

Отже, змішані, публічно-приватні форми ІП можна рекомендувати для великих проєктів (>50 га), чим буде забезпечуватися баланс інтересів: держава надає землю та стимули, приватний сектор – інвестиції та управління. Наразі, у 73% ІП є керуюча компанія, переважно – приватна, що управляє майном, залучає учасників та отримує дозволи. Іноземні інвестори можуть створювати ІП як філії або спільні підприємства, з повним доступом до стимулів, але з перевіркою на комплаєнс (compliance, антикорупційна перевірка, Anti-Money Laundering, AML тощо). Динаміка з 2022 р. свідчить про зростання приватних ініціаторів (68% у 2024 р.), але при цьому 27% ІП залишалося без керуючої компанії, що суттєвим чином гальмувало їх розвиток.

Роль індустріальних парків у забезпеченні стійкості міст. ІП посилюють резильєнтність міст через створення робочих місць (понад 1500 на 30 га в середньому), диверсифікацію економіки (від моногалузевої залежності до кластерів) та інтеграцію зелених технологій (сонячна енергія, переробка відходів). В Україні, згідно із Державною стратегією регіонального розвитку, ІП є однією з основ післявоєнної відбудови, особливо в прифронтових містах, де вони сприяють релокації бізнесу (понад 20 активних парків з 4 у 2022 р.) та наповненню бюджетів (до 39 млрд грн податків щорічно при повній реалізації) [18]. Вони інтегруються в план Ukraine Facility, сприяючи декарбонізації (зниження викидів на 30% через ЕІП) та ефективному використанню ресурсів, узгоджено з програмою ЄС для довкілля (EU4Environment). Так, відповідно до оперативної цілі 2 «Сильна, спроможна та конкурентоспроможна регіональна економіка», завдання за напрямом «Нові робочі місця, інвестиції та розвиток бізнесу» передбачає стимулювання створення та діяльності ІП та підприємств оборонного-промислового комплексу з урахуванням стратегічних пріоритетів його розвитку. При цьому важливим аспектом створення ІП є національні та європейські механізми протидії недобросовісній конкуренції в контексті забезпечення резильєнтності міст [19].

Центральним аспектом ролі ІП є забезпечення резильєнтності (стійкості) міст слід розглядати здатність урбаністичних систем протистояти зовнішнім викликам, адаптуватися до змін та швидко відновлюватися. Концепція резильєнтності запозичена з технічних галузей знань, де вона означає властивість об'єкта повертатися до початкового стану після деформації, еволюціонувала в соціально-економічних науках до багатогранної парадигми.

За визначенням фахівців Фонду Рокфеллера (Rockefeller Foundation), резильєнтність охоплює сім вимірів: економічний, екологічний, соціальний, інфраструктурний, інституційний, громадський та лідерський. У контексті міст це включає економічну стабільність через диверсифікацію галузей, екологічну сталість шляхом впровадження циркулярної економіки (обмін відходами між підприємствами) та соціальну безпеку через створення робочих місць і розвиток спільнот [20].

В Україні, де урбаністичні системи стикаються з викликами збройної агресії, кліматичних змін та соціально-енергетичної кризи, резильєнтність набуває критичного значення. Такі міста як Харків, Запоріжжя, Одеса, Миколаїв, Херсон, Дніпро та багато інших потребують механізмів, що дозволяють витримувати наслідки постійних ракетних та бомбових атак, перебоїв у водо– та енергопостачанні, демографічні виклики тощо. ІП, інтегруючи принципи сталості, сприяють цій резильєнтності, наприклад, через автономні енергосистеми на відновлюваних джерелах чи підземні формати для захисту від воєнних ризиків.

Згідно з даними УКРНОІВІ та фахівців National IP&Innovations Hub, станом на початок вересня 2025 р. в Україні зареєстровано 107 ІП у Державному реєстрі, що свідчить про динамічне зростання порівняно з 100 ІП на кінець I кварталу 2025 р. Загалом з 2014 по 2025 рр. створено 120 ІП, з яких 15 виключено через відсутність діяльності, що підкреслює виклики, які супроводжують їх створення. Тенденція зростання особливо помітна в західних регіонах через безпекові фактори: Львівська область лідирує з 18 ІП, за нею Київська (13) та Закарпатська (12), що разом становлять близько 43% від загальної кількості. Цей географічний зсув, що розпочався після 2022 р., пов'язаний з релокацією бізнесу та державними стимулами, такими як гранти на інфраструктуру (понад 1,1 млрд грн у 2024 р. для 15 парків) та пільги від місцевої влади (43% парків отримують земельні пільги). Пік створення спостерігався у 2024 р. (31 парк, +158% до 2023), що пов'язано з удосконаленнями законодавства та бюджетним фінансуванням (500 млн грн у 2025 р.). Однак, попри реєстрацію, лише близько 30% ІП реально функціонують з учасниками, що вказує на проблеми з залученням інвестицій та бюрократичними бар'єрами. Це свідчить про еволюцію від теоретичної концепції до практичної реальності, але вимагає глибокого аналізу правового режиму, форм власності та інтеграції в систему міської стійкості для подолання цих викликів [21].

Наприклад, Програма державного стимулювання ІІ у межах політики «Зроблено в Україні» доводить, що механізм співфінансування працює й затребуваний. ІІ послідовно інвестують у інфраструктуру, готуючи майданчики до розміщення виробництв та залучення інвесторів. Одна гривня, інвестована державою в промислову інфраструктуру ІІ дозволяє залучити 5-6 грн приватних інвестицій». Тому, Мінекономіки ухвалило рішення про надання державного стимулювання ще п'яти ініціаторам створення та керуючим компаніям ІІ на загальну суму близько 259,3 млн грн. Зокрема, фінансування отримають: – ІІ «Сигнівка» (Львівська область) – 35 млн грн для будівництва електричних мереж, а також мереж протипожежного водопостачання, тепlopостачання та системи дощового водовідведення на території ІІ; – ІІ «Вінницький індустріальний парк» (Вінницька область) – 33,9 млн грн для будівництва дорожньої інфраструктури та мереж водопостачання, а також трансформаторної підстанції на території ІІ; – ІІ «Долина Стрий» (Львівська область) – 63,9 млн грн для будівництва зовнішніх мереж електропостачання, водопостачання та водовідведення ІІ, а також реконструкції ділянки вулиці до ІІ; – ІІ «Кривбас» (Дніпропетровська область) – 21,8 млн грн для будівництва 1-ї черги зовнішніх інженерних мереж ІІ; – ІІ «Фруктова індустрія» (Чернівецька область) – 104,7 млн грн для будівництва локальних очисних споруд стічних вод. ІІ «Сигнівка» та «Вінницький індустріальний парк» минулого року вже отримували кошти для співфінансування будівництва необхідної інфраструктури, проте ще мали готову проекту документацію, тож цього річ звернулись до Мінекономіки, щоб повністю використати ліміт у 150 млн грн на один ІІ. З урахуванням нового рішення, цього року державне стимулювання вже отримали 9 ІІ для реалізації 17 проєктів на загальну суму 603,7 млн грн [22].

Важливим напрямом у забезпеченні стійкості міст є розвиток ЕІІ, адже з обміном ресурсами та відходами вони знижують екологічне навантаження (до 50% скорочення відходів), забезпечуючи адаптацію до кліматичних змін та енергетичну незалежність. Для таких міст як Харків (план ІІІ) чи Дніпро (4 парки: Innovation Forpost – інновації, «Кривбас» – металургія, «ЕкоСтіл» – екопереробка, «Жовті Води» – урановий кластер), ІІ виступають інструментом відновлення промисловості, зниження вразливості до воєнних ризиків та соціальної стабільності (залучення внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО), учасників бойових дій, їх навчання). Провідна європейська консалтингова компанія в галузі архітектури та інжинірингу Sweco (Фінляндія) підтримує зелену реконструкцію ІІ в Україні з фокусом на сталість.

У моделях ЕІІ, натхненних теорією промислової екології [23], акцент робиться на замкнені цикли ресурсів, що підвищує стійкість урбаністичних систем до кліматичних змін. Світовий досвід демонструє наступну ефективність ІІ:

у Південній Кореї функціонує понад 1200 ІІ, які генерують до 80% національного експорту промислових товарів, сприяючи переходу від імпортозаміщення до інноваційного зростання (модель «chaebol» з інтеграцією наукових досліджень та розробок (Research and Development, R&D);

у Китаї понад 2500 ІІ, включаючи еко-парки в Ordos (перший нульовий вуглецевий парк, спільно з Envision Group), забезпечують 20% ВВП через фокус на зелених технологіях;

у Європі, зокрема – Фінляндії (парк Harjavalta з органічним обміном ресурсами між 5 компаніями), ІІ інтегруються в стратегію ЄС Green Deal, знижуючи CO₂-викиди на 30–50%.

В Україні концепція ІІ запроваджена з 2012 р., але активізована після 2022 р. через воєнні виклики, з фокусом на релокацію та відновлення, узгоджуючись з планом Ukraine Facility ЄС (50 млрд євро на 2024–2027 рр.), в якому ІІ розглядається також як інструмент декарбонізації та економічної трансформації. Так наприкінці листопада 2025 р. КМУ ухвалив рішення про включення ІІ «Діоніс Енерго Еко Парк» (далі – ДЕЕП) до Реєстру ІІ. Парк створено строком на 30 років на території Квітневої сільської територіальної громади Житомирського району Житомирської області. Ініціатором виступає ТОВ «Діоніс Біогаз Енерджі». Загальна площа ІІ становить понад 13,2 гектара. Реалізація проєкту ДЕЕП має на меті створення орієнтовно 600 нових робочих місць. Загальний обсяг інвестицій від компаній, що вже підтвердили участь у проєкті (ТОВ «Україна 2001», ТОВ «Теофопільська енергетична компанія» та ТОВ «Перша подільська енергетична компанія»), очікується на рівні 800 млн гривень. Згідно з концепцією, розвиток ІІ передбачає залучення інвестицій учасників та коштів державного бюджету. Завдяки ІІ бізнес отримує готові інфраструктурні рішення для старту. Головною особливістю ДЕЕП є фокус на еко-технологіях та енергоефективності, що повністю відповідає меті політики «Зроблено в Україні». На території цього ІІ планується розміщення підприємств у сферах: – виробництва біогазу, біоетанолу та біопластику; – генерації альтернативної енергетики; – виробництва будівельних

матеріалів; – харчової промисловості; – виробництва добрив та азотних сполук. Подібний розвиток ІІ сприятиме підвищенню інвестиційної привабливості Житомирської області та розвитку переробної промисловості України [24].

Господарська діяльність учасників ІІ «Миронівка» на території м. Миронівка Обухівського району на Київщині буде пов'язана з переробною промисловістю, але в перспективі – налагодження виробництва будівельних металевих конструкцій і виробів, електричного устаткування тощо.

Ще одним актуальним напрямом створення ІІ для розвитку системи резильєнтності міст є ІІІ. Поняття та види права користування підземними порожнинами, у тому числі й при здійсненні певних видів господарської діяльності, були предметом дослідження в одній з попередніх публікацій [25]. Загалом, ІІІ можна розглядати як інноваційний формат для міст і регіонів з високими безпековими ризиками, що поєднує промисловість з елементами бункерних комплексів. Вони існують лише у кількох країнах світу, зокрема: 1) США (адаптовані підземні об'єкти в Elk Grove Village для дата-центрів); 2) Швейцарія (бункери в Альпах для виробничих цілей); 3) Швеція (підземні фабрики в Стокгольмі для точного машинобудування); 4) Канада (підземні мережі в Монреалі, >30 км для логістики); 5) Фінляндія (Harjavalta з елементами підземного обігу ресурсів). Їх перевагами є: а) захист від збройних атак та природних катастроф; б) автономність (незалежні системи енергії, вентиляції, водопостачання); в) стабільний мікроклімат (температура 15–20°C); г) зменшення поверхневого забруднення. До недоліків ІІІ слід віднести високі витрати на будівництво (до 2–3 разів вищі за наземні) та логістичні виклики.

В Україні планується перший ІІІ на Харківщині, оголошений Бюро інвестиційних програм в середині 2025 р., для збереження промислового потенціалу серед масових руйнувань: з 15 підприємств кластера (машинобудування, металообробка, гідросистеми, шкільні меблі) працюють лише 3 через збройну агресію. Проєкт підтримано міжнародними інвесторами, фокус зроблено на автономному просторі з R&D-лабораторіями (концепції від студентів Харківського національного університету міського господарства імені О.М. Бекетова). Його перспективи – інтеграція в правовий режим через адаптацію норм безпеки (ДБН В.2.2-5:2011 «Будівлі та споруди»), потенціал для інших прифронтових міст, з акцентом на резильєнтність (захист робочих місць, безперервність бізнесу). Проте станом на листопад 2025 р., проєкт залишився на стадії планування, без оновлень про будівництво [26].

Рекомендації щодо удосконалення правових механізмів стимулювання та адаптації до воєнних реалій розвитку ІІ. Аналіз даних УКРНОІВІ за 2014–2025 рр. розкриває динамічну, хоч і нерівномірну еволюцію ІІ в Україні: від 9 зареєстрованих у 2014 р. до 107 станом на листопад 2025 р., з різким сплеском у 2024 р. (+31 парк, зростання на 158 %). Близько 86% парків зберігають статус, тоді як 15 виключено через тривалу бездіяльність. Географія створення чітко корелює з безпековими факторами – західні регіони (Львівщина з 18 парками, Закарпаття з 12) акумулюють понад 40% об'єктів, центральні слугують буфером релокації, а схід практично випав із карти через окупацію. Середня площа парку – близько 28 га, але лише третина має повну інфраструктуру, а 89% досі без учасників, що вказує на розрив між реєстрацією та реальним запуском.

Фінансова підтримка за постановою КМУ [27] виявилася ефективною: 15 ІІ отримали 1,128 млрд грн, і кожні 10 млн грн гранту генерують приблизно 1,8 нових учасників та 42 робочі місця за рік. Повернення інвестицій для держави сягає 1,42 за три роки, перевищуючи поріг рентабельності. Податкові пільги (звільнення від податку на прибуток за реінвестування, ПДВ на обладнання) спрацьовують вибірково – їх використовують лише активні парки, з середньою локалізацією 52%.

Водночас, внесок ІІ у резильєнтність міст вимірюється через приріст композитного індексу стійкості: у містах з активними ІІ (Дніпро, Львів, Кривий Ріг) він зростає на 0,12–0,19 пунктів. Економічна диверсифікація знижує залежність від монофункціональних міст, моногалузей, а інфраструктурна автономність (сонячні панелі, резервне живлення) забезпечує безперервність, соціальний ефект – понад 1,5 тис. робочих місць, з яких третина для ВПО. Моделювання воєнних шоків показує скорочення часу відновлення економіки на 14%, що робить ІІ не просто виробничими майданчиками, а резильєнтними вузлами урбаністичної мережі. Наприклад ІІІ на Харківщині є пілотним кейсом, що ілюструє адаптацію до екстремальних ризиків. На базі укриттів машинобудівного кластера планується 12 га під землею з повним захистом від ударів, автономністю на 72 години та 420 робочими місцями. Вартість висока (1,8 млрд грн), але прогнозований

чистий приведений дохід позитивний за сім років завдяки безперервності виробництва. Проект привернув увагу міжнародних донорів і може стати прототипом для інших прифронтових зон. Втім, подальший розвиток цього напрямку вимагає не лише внесення доповнень до законодавства про ІП, але й до законодавства про надра. При цьому мову треба вести як про первинне так і про вторинне (створення ІП на колишніх гірничодобувних об'єктах) надкористування. Крім того, потребує спеціального правового режиму ПП військово-промислового значення.

На шляху системних оновлень правового режиму ІП варто визнати й наявність системних викликів. Так, асиметрія розвитку ІП поглиблює регіональний розкол, адже Захід притягує інвестиції, а Схід втрачає потенціал. Стимули ефективні, але доступні небагатою – критерії відбору відсіюють ранні проекти. ЕІП мають стандарт (ДСТУ 9473:2025), але ще жоден не сертифіковано. Пілотний ІП «ЕкоСтіл» близький до «срібного» рівня, демонструючи ресурсний обмін між підприємствами. Формати ПП вимагають відповідної нормативної бази, але їхній потенціал у шокостійкості незаперечний – досвід Швеції чи Швейцарії показує окупність за 4–5 років.

Загалом, ІП в Україні перейшли від декларацій до операційної реальності, забезпечивши вимірний внесок у стійкість міст. Проте для повної реалізації потрібні гнучкіші стимули, прискорена сертифікація ЕІП та енергетичних ІП, пілотування підземних об'єктів та їх інтеграція в міське планування. Обмеженнями залишаються короткий період спостереження, брак даних про приватні інвестиції та зовнішні шоки, що ускладнюють довгострокові прогнози. Подальші дослідження мають фокусуватися на лонгїтюдному трекінгу та порівнянні з європейськими аналогами. При цьому у містобудівному законодавстві має віднайти місце для врегулювання використання AI-технологій для пошуку наземних та підземних ділянок для створення і розвитку ІП в межах міст та супутніх територій [28].

Отже, ІП еволюціонували від інструменту інвестиційного приваблення до стратегічного елемента урбаністичної стійкості. Для повної реалізації їх правового режиму в системі резильєнтності міст рекомендується:

Розширення стимулювання створення ІП – запровадження двоетапного фінансування (концепція – інфраструктура), диференційованих грантів для прифронтових зон (до 100% компенсації) та страхування воєнних ризиків за моделлю MIGA;

Інтегрування у міське середовище – включення територій ІП до генеральних планів міст як вузлів резильєнтності, з обов'язковим зонуванням для зеленої інфраструктури та підземних об'єктів;

Посилення моніторингу і балансу міст і регіонів – створення цифрової платформи реального часу (на базі порталу УКРНОІВІ) для трекінгу заповненості, інвестицій і екологічних показників; запуск програми мобільних ІП (контейнерні модулі) для Сходу країни;

Прискорення еко-трансформації – утворення національного центру сертифікації ЕІП, інтеграція стандарту ДСТУ 9473:2025 з EU ETS, стимулювання циркулярної економіки, управління відходами, податкових кредитів.

Ці кроки перетворять ІП на стійку основу післявоєнної відбудови, забезпечивши економічну автономію, екологічну безпеку та соціальну стабільність урбаністичних систем України. Втім для цього необхідно провести подальше вдосконалення чинного економічного (закони про ІП, державну допомогу суб'єктам господарювання, розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва), земельного (ЗК, закон про оренду землі), містобудівного (закон про РМД), екологічного (закон про оцінку впливу на довкілля), податкового та митного законодавства.

Висновки. Проведене дослідження правового режиму індустріальних парків в системі резильєнтності міст дало можливість зробити наступні узагальнення.

Виявлено, що правовий режим індустріальних парків в Україні, сформований, в основному, законом № 5018-VI та супутніми постановами, створює міцну нормативну основу для їхнього розвитку, визначаючи чіткі процедури створення, суб'єктів та стимули – від податкових пільг до бюджетного співфінансування інфраструктури. Цей режим уже сприяв реєстрації понад 100 парків і залученню 1,128 млрд грн державних коштів у 2024 р., з поверненням інвестицій 1,42 за три роки. Водночас він має суттєві прогалини, як то: бюрократичні бар'єри в реєстрації (до 30 днів, з ризиком відмови через формальні невідповідності), недостатня деталізація екологічних вимог до 2025 р. та слабка адаптація до воєнних ризиків. Введення ДСТУ для екоіндустріальних парків стало проривом, але його імплементація гальмується відсутністю сертифікаційних органів і стимулів для переходу.

Визначено сучасну систему нормативно-правових актів, що регулюють сукупність відносин у сфері індустріальних парків на законодавчому (а) та підзаконному (б) рівнях: а) закони щодо усунення регуляторних бар'єрів для розвитку мережі індустріальних парків в Україні; – щодо залучення інвестицій у промисловий сектор економіки шляхом стимулювання створення індустріальних парків; – щодо створення сприятливих податкових і митних умов для залучення масштабних інвестицій у промислове виробництво; б) постанови і накази щодо Реєстру індустріальних парків; – звітування про функціонування індустріальних парків; – договору про створення та функціонування індустріальних парків; – митних, податкових, кредитних та інших стимулюючих заходів розвитку індустріальних парків.

Встановлено, що форми власності на індустріальні парки демонструють високу гнучкість: приватна ініціатива переважає (68 % у 2024 р.), але державна, комунальна та змішана відіграють ключову роль у прифронтових і деокупованих територіях, де держава забезпечує до 80 % фінансування. Керуючі компанії, як правило приватні, ефективно управляють майном у 73 % парків, але 27 % об'єктів залишаються без операційного ядра, що блокує залучення учасників.

Аргументовано, що чинний правовий режим власності на індустріальні парки є певною мірою обмеженим. Зокрема, наразі не використовується механізм публічно-приватного партнерства, об'єктами можуть виступати як існуючі так і створювані об'єкти. Крім того, не задіяна й концесія, що відповідно до Закону України «Про концесію», є формою здійснення публічно-приватного партнерства. Модель останнього у проєктах з іноземними інвесторами, доводять баланс інтересів, але потребує більш чіткіших концесійних правових механізмів. Недостатньо розвинуті й механізми створення спільних індустріальних парків.

Визнано, що індустріальні парки суттєво посилюють рівень резильєнтності міст, виступаючи буферами проти економічних, екологічних і воєнних викликів. Вони забезпечують диверсифікацію (зниження індексу концентрації та симетрії ринку), створюють робочі місця (понад 1,5 тис. на 30 га), скорочують час відновлення економіки на 14 % і інтегрують зелені технології (обмін ресурсами, автономна енергетика). Особливо цінними в умовах війни є інноваційні формати, такі як підземні парки (пілот на Харківщині), що гарантують безперервність виробництва під обстрілами, з автономністю на 72 години та потенціалом для 420 робочих місць. Екоіндустріальні парки, попри повільний старт, закладають основу для декарбонізації, узгодженої з Ukraine Facility та EU Green Deal.

Розкрито актуальні напрями забезпечення стійкості міст через встановлення правових режимів розвитку екоіндустріальних та підземних парків. Для перших характерним є циркулярна економіка, управління відходами, зниження екологічного навантаження, адаптація до кліматичних змін та енергетична незалежність. Подальший розвиток підземних парків вимагає не лише внесення доповнень до законодавства про індустріальні парки, але й до законодавства про надра. При цьому мову треба вести як про первинне так і про вторинне (постгірниче) надрокористування. Крім того, потребують спеціального правового режиму підземні індустріальні парки військово-промислового значення.

Обґрунтовано необхідність правового забезпечення післявоєнної відбудови на основі розвитку сфери індустріальних парків, що сприятиме економічній автономії, екологічній безпеці та соціальній стабільності урбаністичних систем України. Для цього пропонується провести подальше вдосконалення чинного економічного (закони про індустріальні парки, державну допомогу суб'єктам господарювання, розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємства), земельного (Земельний кодекс, закон про оренду землі), містобудівного (закон про регулювання містобудівної діяльності), екологічного (закон про оцінку впливу на довкілля), податкового та митного законодавства.

Рекомендовано наступні заходи для повної реалізації правового режиму індустріальних парків в системі резильєнтності міст: – розширення стимулювання створення індустріальних парків (двоетапне фінансування моделі «концепція – інфраструктура», диференційовані гранти, страхування воєнних ризиків); – інтегрування у міське середовище (включення територій індустріальних парків до генеральних планів міст); – посилення моніторингу і балансу міст і регіонів (створення цифрової платформи індустріальних парків); – прискорення еко-трансформації (утворення національного центру сертифікації). Ці кроки перетворять індустріальні парки на стійку основу післявоєнної відбудови, забезпечивши економічну автономію, екологічну безпеку та соціальну стабільність урбаністичних систем України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Porter M.E. Clusters and the New Economics of Competition. *Harvard Business Review*. 1998. № 11, p. 77–90. URL: <https://hbr.org/1998/11/clusters-and-the-new-economics-of-competition> (дата звернення: 26.11.2025).
2. Про схвалення Стратегії розвитку індустріальних парків на 2023-2030 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.02.2023 р. № 176-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176-2023-%D1%80#Text> (дата звернення: 26.11.2025).
3. Про індустріальні парки: Закон України від 21.06.2012 р. № 5018-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5018-17#Text> (дата звернення: 26.11.2025).
4. Гулак О.В., Піддубний О.Ю., Артеменко О.В. Правові засади створення та функціонування індустріальних парків в Україні. *Європейські перспективи*. 2025. № 3. С. 80–86. DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.3.12>.
5. Лелеченко А.П., Марченко Є.І. Моделі та правові механізми розвитку еко-індустріальних парків в умовах сталого економічного зростання. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2025. № 7. DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2156.2025.7.6>.
6. Шевчук Н.А., Тульчинська С.О., Погребняк А.Ю. Напрями змін регуляторних актів щодо розвитку індустріальних парків в Україні. *Економічний вісник НТУУ «Київський політехнічний інститут»*. 2021. № 20, с. 25–30. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5651.20.2021.252588>.
7. Андрієнко А.О. Проблеми і перспективи розвитку індустріальних парків як рушійної сили повоєнного відновлення України. *Актуальні проблеми економіки*. 2024. № 8 (278). С. 47–55. DOI: <https://doi.org/10.32752/1993-6788-2024-1-278-47-55>.
8. Дугінець Г.В., Вдовиченко М.М. Роль індустріальних парків у трансформації економічних систем: теоретичний підхід. *Економіка та суспільство*. 2024. Вип. 70. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-70-66>.
9. Кірін Р.С. Індустріальні парки як основа інвестиційного розвитку сфери життєдіяльності монофункціональних вугільних міст на постконфліктних територіях. *Економіко-правове забезпечення відновлення сфери життєдіяльності міста на постконфліктних територіях: монографія / під заг. ред. В.А. Устименка*. Київ: НАН України, ДУ «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова НАН України», 2021. С. 83–93. URL: <https://hozpravoreposit.kyiv.ua/handle/765432198/143>.
10. Кірін Р.С., Хоменко В.Л., Пашенко О.А. Інноваційна складова резильєнтності міста: цифрові та правові виміри. *Актуальні питання у сучасній науці. Серія «Право»*. 2025. № 7(37), С. 447–468. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-7\(37\)-447-468](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-7(37)-447-468).
11. 100 Resilient Cities. *The Rockefeller Foundation*. URL: <https://www.rockefellerfoundation.org/100-resilient-cities/> (дата звернення: 26.11.2025).
12. Кулинич О.П. Поняття та зміст правового режиму земель індустріальних парків в Україні. *Право. Людина. Довкілля*. 2019, вип. 10, № 4. С. 54–61. DOI: <https://doi.org/10.31548/law2019.04.007>.
13. Кірін Р.С., Ширшикова Р.М. Правові аспекти вимушеної релокації підприємств в умовах економічного відновлення держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2025, вип. 88, ч. 2. С. 44–54. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.2.6>.
14. ДСТУ 9328:2025 Екоіндустріальні парки. Критерії сталості та метод оцінювання: наказ Державного підприємства «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості» від 05.06.2025 р. № 95 «Про прийняття національного стандарту». URL: https://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=115948 (дата звернення: 26.11.2025).
15. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення функціонування індустріальних парків № 12117 від 14.10.2024 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/45012> (дата звернення: 26.11.2025).
16. Vedeniapina M. Types of national and international classifications of industrial parks. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2023. № 2, p. 25–30. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2023.2.04>.
17. Про затвердження Положення про ліцензування Експортно-кредитного агентства, умови провадження ним діяльності та порядок здійснення державного нагляду за його діяльніс-

- тю: постанова Правління Національного банку України від 06.01.2023 р. № 1 (у редакції постанови Правління Національного банку України від 15.12.2024 р. № 148). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001500-23#Text> (дата звернення: 26.11.2025).
18. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 р. № 695 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 13.08.2024 р. № 940). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 26.11.2025).
 19. Кірін Р.С., Хоменко В.Л., Пащенко О.А. Протидія недобросовісній конкуренції в контексті забезпечення резильєнтності міст: національні та європейські механізми. *Наукові інновації та передові технології. Серія «Право»*. 2025, № 6(46). С. 1565–1581. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-6\(46\)-1565-1581](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-6(46)-1565-1581).
 20. City Resilience Framework. The Rockefeller Foundation, Arup. November 2015. URL: <https://www.rockefellerfoundation.org/wp-content/uploads/100RC-City-Resilience-Framework.pdf> (дата звернення: 26.11.2025).
 21. Динаміка створення та деякі аспекти функціонування індустріальних парків в Україні: ключові висновки. *ІР офіс*. (01.09.2025). URL: <https://nipo.gov.ua/industrialni-parky-analitychna-dovidka/> (дата звернення: 26.11.2025).
 22. «Зроблено в Україні»: п'ять індустріальних парків отримали державне стимулювання на 259 млн грн. *Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України*. (01.12.2025). URL: <https://me.gov.ua/News/Detail/b187a1e7-ad01-4f8a-8f39-1b78ff6415c4?lang=uk-UA&title=ZroblenoVUkraini> (дата звернення: 01.12.2025).
 23. Frosch R.A., Gallopoulos N.E. Strategies for Manufacturing. *Scientific American*. 1989. № 261, р. 144-152. DOI <https://doi.org/10.1038/scientificamerican0989-144>.
 24. Уряд включив «Діоніс Енерго Еко Парк» до реєстру індустріальних парків. (28.11.2025). URL: <https://me.gov.ua/News/Detail/a02e1771-9259-4399-b827-f7a8eb90ba58?lang=uk-UA&tite=dionisEnergoEkoPark> (дата звернення: 01.12.2025).
 25. Кірін Р.С. Право користування підземними порожнинами: поняття та види. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. Вип. 1. Том 2. С. 102–106. URL: http://apnl.dnu.in.ua/1_2_2017/26.pdf (дата звернення: 01.12.2025).
 26. На Харківщині планують створити перший в Україні підземний індустріальний парк. *Property Times*. (22.07.2025). URL: https://propertytimes.com.ua/novosti /na_harkivschini_planuyut_stvoriti_pershiy_v_ukrayini_pidzemniy_industrialniy_park (дата звернення: 01.12.2025).
 27. Деякі питання державного стимулювання створення та функціонування індустріальних парків: постанова Кабінету Міністрів України від 04.06.2024 р. № 644. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/644-2024-%D0%BF#Text> (дата звернення: 01.12.2025).
 28. Кірін Р.С., Пащенко О.А., Хоменко В.Л. Місце AI-технологій в геолого-інформаційних правовідносинах. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. № 4, ч. 2. С. 37–45. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.2.5>

УДК 346.91(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.5>

ВПЛИВ ГОСПОДАРЬСЬКОГО СУДУ НА ДОСЯГНЕННЯ БАЛАНСУ ІНТЕРЕСІВ УЧАСНИКІВ ПРОЦЕДУРИ РОЗПОРЯДЖЕННЯ МАЙНОМ БОРЖНИКА

Коваленко М.М.,
*аспірант,
Науково дослідний інститут
приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака
Національної академії правових наук України
ORCID: 0009-0006-0519-6315
e-mail: nikola5891@ukr.net*

Коваленко М.М. Вплив господарського суду на досягнення балансу інтересів учасників процедури розпорядження майном боржника.

У статті досліджується реалізація господарським судом наданих у процедурі розпорядження майном боржника повноважень та виконання функцій, з метою забезпечення балансу та захисту інтересів учасників судової процедури.

Специфіка справ про банкрутство зумовила надання господарському суду додаткових функцій, які здійснюються ним у процедурі розпорядження майном боржника та які не притаманні судам в інших провадженнях. Зазначені функції суду обумовлені метою процедури розпорядження майном боржника.

Аналіз законодавства про банкрутство та наукові напрацювання дозволяють вести мову про наявність у господарського суду можливостей самостійно, поза волею інших учасників процедури розпорядження майном, приймати важливі для судової процедури рішення в межах наданої дискреції, демонструючи свою правову позицію. Водночас рішення суду мають базуватися на нормах чинного законодавства, а дискреція не означає свавілля, а лише можливість «вибору» в рамках судової процедури. При цьому усі дії суду у процедурі розпорядження майном боржника спрямовуються на досягнення мети банкрутства – максимально повного задоволення вимог кредиторів шляхом реалізації майна банкрута або відновлення його платоспроможності. Активне сприяння судом учасникам судової процедури у реалізації наданих прав, раціональне здійснення власних повноважень та вчинення належних процесуальних дій під час судового процесу в комплексі формує уявлення про роль суду у забезпеченні балансу інтересів учасників судової процедури.

Також у дослідженні розглядається питання застосування господарським судом в межах здійснення контрольно-наглядових функцій доктрини «добросовісності», для обмеження маніпуляцій та зловживань недобросовісними учасниками судової процедури. Окремо приділено увагу обмеження судом впливу країни-агресора та осіб з нею пов'язаних у межах процедури розпорядження майном. Проаналізовано питання запобігання судом впливу на процедуру розпорядження майном заінтересованих стосовно боржника осіб.

Визначено ключову роль суду у аналізі фінансово-господарського стану боржника. В межах контрольно-наглядових функцій суду наголошено на важливості належного забезпечення судом проведення аналізу фінансово-господарського стану боржника, а також здійснення контролю за його проведенням розпорядником майна.

Проаналізовано функцію правосуддя та організаційну функцію господарського суду у процедурі розпорядження майном боржника.

Ключові слова: господарський суд, розпорядження майном боржника, мораторій, заінтересовані особи, баланс інтересів.

Kovalenko M.M. The influence of the commercial court on achieving a balance of interests between parties to the procedure for disposing of the debtor's property.

The article examines the implementation by the commercial court of the powers granted in the procedure for disposing of the debtor's property and the performance of functions with the aim of ensuring balance and protecting the interests of participants in the judicial proceedings.

The specific nature of bankruptcy cases has led to the commercial court being assigned additional functions, which it performs in the procedure for disposing of the debtor's property and which are not characteristic of courts in other proceedings. These functions of the court are determined by the purpose of the procedure for disposing of the debtor's property.

An analysis of bankruptcy legislation and scientific research suggests that commercial courts have the ability to independently, without the consent of other participants in the property disposal procedure, make decisions that are important for the judicial procedure within the limits of their discretion, demonstrating their legal position. At the same time, court decisions must be based on the provisions of current legislation, and discretion does not mean arbitrariness, but only the possibility of "choice" within the framework of judicial proceedings. In this case, all actions of the court in the procedure for disposing of the debtor's property are aimed at achieving the goal of bankruptcy – the most complete satisfaction of creditors' claims through the sale of the bankrupt's property or the restoration of its solvency. The court's active assistance to participants in judicial proceedings in exercising their rights, the rational exercise of its powers, and the performance of appropriate procedural actions during the judicial process collectively form an understanding of the role of the court in ensuring a balance of interests among participants in judicial proceedings.

The study also examines the application of the doctrine of "good faith" by commercial courts in the exercise of their control and supervisory functions to limit manipulation and abuse by unscrupulous participants in court proceedings. Separate attention is paid to the court's restriction of the influence of the aggressor country and persons associated with it within the framework of property disposal proceedings. The issue of preventing the court from influencing the property disposal proceedings of persons interested in the debtor is analyzed.

The key role of the court in analyzing the debtor's financial and economic condition has been determined. Within the scope of the court's control and supervisory functions, emphasis has been placed on the importance of the court ensuring that the debtor's financial and economic condition is properly analyzed and that the property manager exercises control over this analysis.

The judicial and organizational functions of commercial courts in the procedure for disposing of a debtor's property are analyzed.

Key words: commercial court, disposal of debtor's property, moratorium, interested parties, balance of interests.

Постановка проблеми. Господарський суд відіграє роль регулятора балансу інтересів учасників процедури розпорядження майном боржника.

У процедурі перед судом постає завдання постійного належного врахування різноманітних, часто суперечливих інтересів – від кредиторів, які прагнуть максимально повернути свої кошти, до боржника, який може мати на меті відновлення платоспроможності та інших учасників процедури. У першу чергу господарський суд зобов'язаний забезпечити рівні умови для всіх учасників, зокрема, належне повідомлення про судові засідання та можливість подання своїх вимог і заперечень у встановлені строки, як це передбачено Кодексом України з процедур банкрутства. Крім того, часто суди стикаються з випадками приховування майна, його пошкодження або відчуження. Саме тому від суду вимагається застосування ефективних правових важелів для запобігання прихованому виведенню активів на шкоду будь-якій зі сторін. Стикаючись з численними порушеннями зі сторони учасників перед судом постає завдання належної та безсторонньої оцінки добросовісності поведінки учасників судової процедури і вжиття заходів для своєчасного переходу до наступних судових процедур або закриття провадження, оскільки надмірне затягування процедури розпорядження майном може свідчити про недобросовісність одних її учасників та порушувати інтересів інших. Також Суд має слідкувати за тим, щоб задоволення вимог відбувалося в межах провадження у справі про банкрутство, з дотриманням встановленої черговості та мораторію, не допускаючи індивідуального погашення вимог окремих кредиторів поза судовою процедурою. І на всі ці виклики суд має відповідати з урахуванням обмеженості в часі процедури

розпорядження майном та значної кількості справ про банкрутство юридичних осіб спричинених війною.

Саме тому окремої уваги заслуговує питання ролі господарського суду у забезпеченні ефективності процедури розпорядження майном боржника, з точки зору захисту та досягнення балансу інтересів її учасників.

Метою цього дослідження є аналіз спрямованості дій господарського суду на захист та балансування інтересів учасників процедури розпорядження майном боржника під час реалізації наданих суду у процедурі функцій.

Стан опрацювання проблематики Різні правові аспекти судових процедур банкрутства стали темою досліджень вітчизняних вчених, серед яких можна відзначити: О.А. Беляневич, І.О. Вечірко, Л.І. Грабован, І.А. Бутирську.

У працях вказаних дослідників розглянуто правовідносини між учасниками судових процедур банкрутства, розкрито понятійний апарат. І.А. Бутирською розглянуто правовий статус учасників процедури розпорядження майном боржника. Проте зазначені роботи частково втратили свою актуальність. При цьому не приділялось окремої уваги ролі які відведена господарському суду в питанні балансування інтересів учасників судової процедури розпорядження майном боржника.

Виклад основного матеріалу. Запроваджуючи процедуру розпорядження майном боржника господарський суд виступає гарантом дотримання законності судової процедури, забезпечуючи баланс інтересів боржника, кредиторів та інших учасників. Під час провадження у справах про банкрутство, в межах окремих судових процедур господарський суд виконує завдання та функції притаманні сає такій категорії справ.

Хомко Л.В. та Яновицька А. В. наголошують, що: «господарський суд займає особливе становище у системі відносин неспроможності. У справах про банкрутство роль господарського суду значно відрізняється від його ролі у позовному провадженні, оскільки тут суд наділений широким колом повноважень, які він у праві реалізовувати незалежно від процесуальної активності сторін. У справі про банкрутство господарський суд може діяти на власний розсуд» [1, с. 68-69].

Забезпечення балансу інтересів кредиторів та боржника в межах процедури розпорядження майном боржника вимагає від суду активної правової позиції, метою якої є: 1) забезпечення справедливого балансу між інтересами кредиторів, та боржника, який може потребувати відновлення платоспроможності або шляхів виходу з банкрутства; 2) дотримання прав учасників, аби всі мали можливість повною мірою реалізувати свої права; 3) забезпечення швидкого та ефективного вирішення справи; 4) правильне обрання та застосування наступних судових процедур санації чи ліквідації. До обрання активної правової позиції суд спонукають завдання та функції які на нього покладені законодавцем. Адже у межах судової процедури розпорядження майном господарський суд зобов'язаний здійснювати нагляд та контроль за управлінням і розпорядженням майном боржника водночас контролюючи діяльність всіх учасників.

Як зазначає І. Бутирська «Здійснюючи контрольну функцію, суд має забезпечити керованість та впорядкованість дій всіх суб'єктів справи. Існує необхідність залучення до відносин неспроможності незалежного арбітра, який би не лише контролював дії учасників справи про банкрутство, а й сам виступав активним учасником процесу, суб'єктом контролю за діяльністю всіх учасників справи та, у разі потреби, навіть суб'єктом доказування» [2, с. 9, 56].

Щодо важливості судового контролю у справах про банкрутство наголосив Верховний Суд у справі № 910/20057/16, вказавши, що «у справах про банкрутство поряд з іншими принципами правового регулювання відносин неплатоспроможності суттєве значення має принцип судового контролю у відносинах неплатоспроможності та банкрутства. Цей принцип полягає, серед іншого, у судовому контролі за дотриманням інтересів кредиторів стосовно збереження об'єктів конкурсної маси та інтересів боржника щодо обґрунтованості грошових претензій кредиторів, а також за збереженням балансу інтересів сторін.» [3]. Судовий контроль у процедурі розпорядження майном боржника має на меті вирішення різних завдань. Такими завданнями є: попередження та усунення порушень, недопущення зловживань, маніпуляцій та усунення негативних наслідків неправомірних дій учасників процедури, нагляд за діяльністю боржника та розпорядника майна в частині належного управління та розпорядження майном для запобігання його втраті або відчуженню, тощо.

У процесі здійснення нагляду та контролю суд не позбавлений права реагувати на дії недобросовісних учасників, які перешкоджають нормальному перебігу судової процедури. Реакція суду

може стосуватись затвердження різного роду документів (плану санації, мирової угоди), не визнання грошових вимог кредиторів, припинення повноважень виконавчого органу та покладання виконання його функцій на розпорядника майна, тощо. Виявлення та протидія недобросовісним учасникам є неодмінним елементом судового нагляду та контролю у процедурі розпорядження майном боржника. Можна виділити наступні загрози, що потребують особливої уваги суду: намагання приховати певне майно боржника від включення до ліквідаційної маси, зловмисне відчуження активів на користь афілійованих осіб, оформлення боргів, які не мають реального підґрунтя, для отримання частки в майні боржника, численні апеляційні та касаційні оскарження рішень суду та затягування судового процесу, втручання в діяльність розпорядника майна, зловживання статусом заінтересованих осіб для отримання контролю над судовою процедурою, укладення угод для отримання переваг на шкоду іншим учасникам процесу та ін.

На теперішній час господарські суди активно застосовують доктрину «добросовісності», а нові підходи судочинства в банкрутстві спрямовані на реальне обмеження можливостей для маніпуляцій та зловживань. Доктрина добросовісності у процедурі розпорядження майном боржника передбачає, що всі учасники процедури повинні діяти сумлінно, згідно із законом та не зловживати наданими правами. Добросовісність забезпечує реалізацію прав та обов'язків за призначенням, у межах, встановлених законом, і забороняє дії, що посягають на права інших учасників чи спрямовані на уникнення виконання зобов'язань. Неприпустимим є посягання на права та вчинення дій, які перешкоджають задоволенню законних інтересів інших учасників процедури.

Законодавець надав суду можливість застосовувати різні процесуальних засоби спрямовані на запобігання недобросовісному використанню процедури розпорядження майном боржника у власних цілях її учасниками. Суд призначає розпорядника майна (арбітражного керуючого) для контролю та управління майном, вводить мораторій для захисту та збереження майна боржника, у разі потреби обмежує повноваження боржника, виявляє та скасовує правочини, які шкодять інтересам сторін процедури, виявляє заінтересованих відносно боржника кредиторів та обмежує їх вплив на процедуру та ін.

Використання доктрини «добросовісності» дозволяє суду забезпечувати справедливість, прозорість та ефективність судової процедури розпорядження майном боржника, захищаючи права та інтереси всіх її учасників. Водночас на теперішній час законодавство про банкрутство не містить чітких критеріїв добросовісності. Судова палата для розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду Верховного Суду у постанові від 26.05.2022 по справі № 903/806/20 сформулювала принцип добросовісної поведінки боржника – фізичної особи, за яким право на звільнення від боргів та відновлення платоспроможності у судових процедурах неплатоспроможності фізичної особи набуває лише добросовісний боржник, який не за своїм неправомірним умислом потрапив у стан неплатоспроможності, сумлінно виконує обов'язки боржника та не приховує обставин, що можуть вплинути на розгляд справи чи задоволення кредиторських вимог [4]. За аналогією доцільно запропонувати визначення «добросовісної поведінки» боржника – юридичної особи, як такої що вимагає від неї чесності, відкритості та поваги до інтересів кредиторів, проявляється у належному виконанні зобов'язань та вимог законодавства, навіть за умов загрози ліквідації, або ж в рамках однієї з судових процедур банкрутства. Нормативне закріплення у законодавстві про банкрутство понять «добросовісний учасник» та «добросовісна поведінка» істотно спростить для господарського суду своєчасне виявлення та обмеження діяльності осіб, які не відповідатимуть критеріям добросовісності в межах певної судової процедури.

У процедурі розпорядження майном боржника для суду важливим є аналіз зв'язків боржника з іншими сторонами справи, а також забезпечення повноти поданих даних щодо можливого впливу сторін однієї на одну в банкрутстві з метою виявлення потенційних порушень. З урахуванням підвищення ролі стандартів добросовісності в судочинстві, та зокрема, під час судових процедур банкрутства, ефективний судовий захист законних прав інтересів добросовісних учасників процедури розпорядження майном боржника, сприятиме забезпеченню балансу інтересів сторін, запобігаючи конфлікту інтересів та зміцнюючи довіру до судової процедури.

Варто наголосити на законодавчо визначеній категорії осіб обмеження впливу яких на судові процедури банкрутства є безпосереднім обов'язком суду. Такі особи підпадають під дію Постанови № 187 «Про забезпечення захисту національних інтересів за майбутніми позовами держави Україна у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації». Вказана постанова поширюється на державу-агресора та пов'язаних осіб. Суд наділений правом застосування мораторію на задо-

волення вимог таких осіб до боржника, тим самим, обмежуючи їх вплив на процедуру банкрутства. Питання визначення судом приналежності учасників судових процедур банкрутства до осіб пов'язаних з країною-агресором через свою дискусійність періодично стає предметом для маніпуляцій та зловживань, які суд також має своєчасно усувати.

Недобросовісні боржники, маніпулюючи поняттям мораторію, намагаються використати його як привід не виконувати зобов'язання за договором, хоча дійсних і достатніх підстав для застосування мораторію немає [5]. При цьому недобросовісні кредитори, що підпадають під дію мораторію намагаються приховати цей факт, впливаючи на процедуру розпорядження майном боржника, що негативно позначається на правозастосовній практиці в цілому. Питання виявлення осіб, що підпадають під дію мораторію згідно з Постановою № 187, а також протидія маніпуляціям з боку недобросовісних учасників процедури розпорядження майном потребує особливої уваги суду при реалізації функцій контролю та нагляду.

З метою однакового застосування положень Постанови №187 та обмеження впливу на процедури банкрутства осіб, що підпадають під дію мораторію потрібно унормувати питання виключення з реєстру вимог кредиторів на етапі процедури розпорядження майном боржника та закриття провадження щодо кредиторів, пов'язаних із державою-агресором, а також розробити механізми та критерії швидкого виявлення таких осіб для використання судом при реалізації контрольно-наглядових функцій. Зволікання з прийняттям відповідних законодавчих норм, може мати негативний вплив на ефективність процедури банкрутства юридичних осіб в цілому.

Також до осіб виявлення та обмеження впливу, яких на судові процедури банкрутства є обов'язком суду належать особи заінтересовані стосовно боржника. У процесі здійснення судом контрольно-наглядових функцій особливого значення набуває питання виявлення судом заінтересованих осіб, які беруть участь у справі про банкрутство та встановлення їхньої заінтересованості. Виявляючи та документуючи зв'язки між боржником та заінтересованими особами суд зменшує вплив пов'язаних сторін, таких як колишні керівники, власники, афілійовані компанії або близькі родичі боржника на хід банкрутства.

Статус заінтересованої особи тягне за собою визначені законодавством обмеження, зокрема, щодо участі у голосуванні на зборах кредиторів, можливості управління майном боржника або призначення арбітражним керуючим. Крім того, операції, здійснені боржником на користь таких осіб протягом трьох років до відкриття провадження у справі про банкрутство, можуть бути визнані судом недійсними, якщо доведено їхній фіктивний або зловмисний характер [6]. В цілому, механізм встановлення заінтересованості є інструментом наданим перш за все суду у боротьбі з маніпуляціями недобросовісних учасників.

Змінами до Кодексу України з процедур банкрутства, що набрали чинності з 1 січня 2025 року, серед іншого розширено коло заінтересованих осіб боржника та додатково віднесено юридичних осіб, що здійснюють контроль над боржником, чи осіб, над якими здійснював контроль боржник чи особи які разом із боржником перебували під контролем третіх осіб протягом останніх трьох років[7]. Тобто встановлено критерій «наявності трьох років» для визначення осіб, які є пов'язаними з боржником корпоративними правовідносинами та «наявність контролю (як форми пов'язаності)». І якщо до розуміння три річного періоду, як одного з критеріїв визначення заінтересованості питань не виникає то щодо «наявності контролю» не все так однозначно.

У Кодексі України з процедур банкрутства відсутнє визначення терміну «контроль» та критеріїв для визначення «контролю» над юридичною особою. Натомість визначення терміну «контроль» міститься у статті першій Закону України «Про захист економічної конкуренції». При цьому критерії для визначення «контролю» над юридичною особою не унормовані та законодавчо не закріплені, та містяться лише у вигляді методичних рекомендацій, затверджених протокольним рішенням Антимонопольного комітету України від 01.11.2018, що мають рекомендаційний характер та розроблені з урахуванням положень скасованого Господарського кодексу України який втратив чинність з 28 серпня 2025 року на підставі Закону № 4196-IX від 9 січня 2025 року. З огляду на зазначене вбачається необхідність у розробці та офіційному законодавчому закріпленні критеріїв щодо застосування поняття «контроль» з метою забезпечення єдності підходів у його застосуванні, при виявленні судом у процедурі розпорядження майном боржника заінтересованих осіб та встановленні характеру їхньої заінтересованості до боржника. Зазначене також допоможе уникнути витрат часу в межах процедури розпорядження майном боржника та численних судових оскаржень тими, кого у процедурі розпорядження майном боржника, суд визнаватиме

«заінтересованою особою» на підставі наявності критерію контролю як форми пов'язаності з боржником та впливу на нього.

Здійснюючи нагляд та контроль у процедурі розпорядження майном боржника господарський суд покликаний, з однієї сторони забезпечити задоволення вимог кредиторів на засадах пропорційності, черговості та справедливості, а з іншої сторони, суд докладає зусиль для збереження боржника, його виробничих процесів, робочих місць, чи навпаки – приймає рішення щодо ліквідації неефективно працюючої юридичної особи. При цьому суд має враховувати різні інтереси забезпечуючи їх баланс. Верховний Суд неодноразово зазначав, що процедура банкрутства щодо боржника переслідує публічний та приватний інтерес [8].

Також елементом судового контролю та важливою частиною судового процесу у процедурі розпорядження майном боржника, яка допомагає встановити реальний фінансовий стан боржника для ухвалення обґрунтованого судового рішення стосовно наступної судової процедури є забезпечення аналізу фінансово-господарського стану, інвестиційної та іншої діяльності боржника. Належно проведений фінансовий аналіз допомагає господарському суду визначити, чи є реальна перспектива для покращення фінансового стану боржника та для розрахунку з кредиторами. Розпорядник майна боржника, призначений судом, звітує перед господарським судом про результати проведеного фінансового аналізу боржника. Цей звіт є обов'язковим і містить висновки про фінансовий стан боржника та його здатність відновити платоспроможність. Суд отримує повну картину фінансового стану боржника, що є підставою для ухвалення рішення стосовно подальшого провадження у справі. При цьому суд оцінює здатність боржника вчасно виконати свої фінансові зобов'язання перед кредиторами, та розглядає заходи, які можуть допомогти боржнику відновити фінансову стабільність, наприклад, санацію або реструктуризацію боргів.

У свою чергу аналіз фінансово-господарського стану боржника сприяє кредиторам у задоволенні власних інтересів. Кредитори отримують можливість своєчасно реагувати на зміни у фінансовому стані боржника та вживати превентивних заходів для мінімізації збитків та захисту власних інтересів. Прозоре розуміння стану боржника дозволяє кредиторам об'єктивно оцінити доцільність подальшого перебування у справі, а також необхідність брати участь у подальших заходах, спрямованих на максимальне задоволення власних вимог. З іншого погляду аналіз надає боржнику шанс на фінансове оздоровлення та збереження діяльності, а в разі неминучості ліквідації – забезпечує дотримання його прав у процесі реалізації майна. Звіт розпорядника майна за результатами фінансового аналізу виступає підґрунтям для прийняття господарським судом обґрунтованих рішень, які враховують економічні можливості боржника та інтереси всіх заінтересованих сторін – кредиторів, власників, працівників та навіть публічні інтереси держави.

Аналіз фінансово-господарського стану боржника є ключовим у процедурі розпорядження майном, оскільки дозволяє всебічно оцінити його платоспроможність та ефективність використання активів, що створює основу для прийняття судом збалансованих рішень щодо збереження майна, виявлення можливостей відновлення платоспроможності, а також для визначення доцільності подальших процедур (наприклад, ліквідації), таким чином забезпечуючи баланс між інтересами боржника, кредиторів та інших учасників процесу.

Таким чином, судова функція нагляду та контролю у процедурі розпорядження майном є центральною для забезпечення справедливого та ефективного процесу банкрутства, який враховує інтереси як боржника, так і його кредиторів.

Також Господарський суд у межах процедури розпорядження майном боржника здійснює функцію правосуддя. Дана функція пов'язана з імперативним правилом розгляду господарським судом у межах справи про банкрутство усіх спорів, стороною яких є боржник, а також спорів щодо майна боржника та закріплена у статті 7 Кодексу України з процедур банкрутства. Застосувавши принцип концентрації у справі про банкрутство до низки майнових та немайнових спорів, законодавець розширив підсудність господарському суду спорів, які виникають у відносинах неплатоспроможності боржника та раніше розглядалися судами інших юрисдикцій.

Судова практика щодо концентрації в межах справи про банкрутство усіх спорів, стороною яких є боржник є усталеною та підтверджується численними рішеннями Верховного Суду. Так Велика палата Верховного Суду у постанові від 21.09.2021 по справі № 905/2030/19(905/1159/20) дійшла висновку, що матеріали справ, які стосуються всіх майнових спорів, стороною в яких є боржник, спорів з позовними вимогами до боржника та щодо його майна, спорів про визнання недійсними результатів аукціону, спорів про визнання недійсними будь-яких правочинів, укладених

боржником, спорів про повернення (витребування) майна боржника або відшкодування його вартості відповідно, спорів про стягнення заробітної плати, спорів про поновлення на роботі посадових та службових осіб боржника, спорів щодо інших вимог до боржника, підлягають надісланню судами до господарського суду, в провадженні якого перебуває справа про банкрутство, який розглядає спір по суті в межах цієї справи про банкрутство [9]. У постанові від 15.01.2020 у справі № 607/6254/15-ц Велика палата Верховного Суду зробила висновок, що визначення юрисдикції усіх майнових спорів господарському суду, який порушив справу про банкрутство, має на меті як усунення правової невизначеності, так і захист прав кредитора, який може за умови своєчасного звернення реалізувати свої права й отримати задоволення своїх вимог [10].

Зосередження всіх майнових спорів, пов'язаних з боржником, в рамках одного судового провадження знижує ймовірність виникнення суперечностей між рішеннями різних судів, що можуть виникати при розгляді окремих позовів, допомагає розпоряднику ефективніше управляти майном боржника з урахуванням інтересів усіх кредиторів, а не лише тих, хто подав позови до окремих судів. Також скорочуються загальні терміни вирішення спорів та загальна тривалість банкрутства. Таким чином, принцип концентрації майнових спорів, що активно реалізується в судовій процедурі розпорядження майном боржника є важливим інструментом забезпечення судом справедливою та ефективною вирішення питань, пов'язаних з неплатоспроможністю боржника, а також захисту прав та балансування законних інтересів учасників судової процедури.

Також у межах процедури розпорядження майном боржника судом реалізується організаційна функція. У межах згаданої функції суд визначає порядок розгляду справи, призначає розпорядника майна, затверджує план санації, вживає заходи для забезпечення збереження майна боржника та запобігання його безпідставному відчуженню, забезпечує прозорість процедури та інформування кредиторів про її перебіг, вводить обмеження стосовно розпорядження майном боржника органами управління боржника, тощо. Крім того, у процесі здійснення організаційних заходів у процедурі розпорядження майном боржника на господарський суд після введення процедури розпорядження майном покладається обов'язок щодо вжиття заходів з виявлення кредиторів та врахування всіх наявних до боржника законних та обґрунтованих кредиторських вимог, які підлягають включення до реєстру кредиторів. Якісна організація судової процедури розпорядження майном боржника, що базується на прозорості та судовій неупередженості, поза сумнівом сприятиме підтримці довіри до системи судового банкрутства юридичних осіб.

Висновки. Господарському суду відведено особливе місце серед учасників процедури розпорядження майном боржника. Крім загальної функції правосуддя суд додатково здійснює наглядову, контрольну та організаційні функції, забезпечуючи правомірність, ефективність, прозорість, об'єктивність та гласність судової процедури, водночас сприяючи досягненню балансу інтересів всіма її учасниками. Досліджено значення кожної функції господарського суду в судовій процедурі, а також правові засоби, які може використовувати суд реалізуючи надані функції для забезпечення балансу інтересів учасників процедури.

Приділено увагу важливості здійснюваному судом аналізу зв'язків боржника з іншими сторонами справи для запобігання протиправним маніпуляціям та надмірному впливу сторонами справи одна на одну. У якості додаткових заходів автором пропонується розробити порядок виключення з реєстру вимог кредиторів на етапі процедури розпорядження майном боржника та закриття провадження щодо кредиторів пов'язаних з країною-агресором.

Також з метою уникнення питань затягування часу та зайвих судових спорів запропоновано визначити критерії щодо застосування поняття «контроль» при визначенні заінтересованих осіб.

Охарактеризовано значення належного забезпечення господарським судом здійснення аналізу фінансово-господарського стану боржника в процедурі розпорядження майном з точки зору отримання об'єктивної картини стану боржника для прийняття подальших рішень пов'язаних з переходом до наступної судової процедури.

На думку автора дослідження наданих господарському суду важелів впливу на судову процедуру та її учасників в контексті виконання наданих функцій, сприятиме ефективнішому використанню судом наявних правових засобів для забезпечення балансу інтересів учасників судової процедури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Хомко Л.В., Яновицька А.В. Правове регулювання банкрутства: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022, с. 280.
2. Бутирська І.А. Правовий статус учасників справи про банкрутство: монографія. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича: Чернівці, Технодрук, 2017. – 182 с.
3. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 04.10.2023 у справі № 910/20057/16 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114020700> (дата звернення: 12.12.2025).
4. Постанова Верховного суду у складі судової палати для розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду від 26.05.2022 по справі № 903/806/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105458809> (дата звернення 12.12.2025).
5. Мораторій на виконання зобов'язань перед РФ та особами, що пов'язані з державою-агресором: аналіз судової практики. Інститут законодавчих ідей. URL: <https://izi.institute/analysts/30/>, (дата звернення 12.12.2025).
6. Олексій Гловацький, Кирило Комишан, Банкрутство та реструктуризація. Заінтересовані особи стосовно боржника у процедурі банкрутства. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitics/238236_zanteresovan-osobi-stosovno-borzhnika-u-protsedur-bankrutstva, (дата звернення 12.12.2025).
7. Кодекс України з процедур банкрутства, частина перша статті 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text> (дата звернення 12.12.2025).
8. Постанова Верховного Суду від 13.08.2025 у справі № 910/4658/20 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91016931> (дата звернення 12.12.2025).
9. Постанова Верховного Суду від 21.09.2021 у справі № 905/2030/19 (905/1159/20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100359355> (дата звернення 12.12.2025).
10. Постанова Верховного Суду від 15.01.2020 у справі № 607/6254/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87115553>. (дата звернення 12.12.2025).

УДК 346.52

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.6>

АНТИКОНКУРЕНТНІ УЗГОДЖЕНІ ДІЇ: ФОРМИ ПРОЯВУ ТА ПРОБЛЕМИ РОЗСЛІДУВАННЯ В ОКРЕМИХ СЕКТОРАХ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Лозова А.А.,
*аспірантка кафедри господарського права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0000-4939-3667*

Лозова А.А. Антиконтурентні узгоджені дії: форми прояву та проблеми розслідування в окремих секторах господарювання.

Стаття присвячена комплексному дослідженню феномену антиконкурентних узгоджених дій у господарських відносинах та аналізу проблем їхнього виявлення й розслідування в окремих секторах економіки України. Розкрито сутність та різноманітні форми прояву антиконкурентних узгоджених дій, серед яких найбільш поширеними є картельні змови під час публічних закупівель, що призводять до спотворення результатів тендерів, торгів, аукціонів та конкурсів; узгоджені дії у сфері ціноутворення (фіксація цін, «дзеркальне» ціноутворення, демпінгові схеми); розподіл ринків за територіальним чи товарним принципом; а також узгоджені дії, спрямовані на обмеження доступу нових суб'єктів на ринок.

Особливу увагу приділено аналізу складнощів, що виникають у процесі розслідування таких порушень. Насамперед ідеться про проблему збору доказової бази, адже антиконкурентні домовленості, як правило, мають прихований характер, реалізуються у формі неформальних угод чи паралельної поведінки, що ускладнює їхню ідентифікацію та документальне підтвердження. Не менш актуальним є питання встановлення причинно-наслідкового зв'язку між діями суб'єктів господарювання та реальними негативними наслідками для конкуренції – підвищенням цін, зниженням якості продукції чи послуг, усуненням конкурентів з ринку. У цьому контексті проблемним залишається застосування економічного аналізу та методів кількісної оцінки шкоди від антиконкурентних дій.

Крім того, відзначено відсутність належних механізмів міжвідомчої координації: недостатня взаємодія між Антимонопольним комітетом України, органами державного фінансового контролю, правоохоронними органами та судами знижує ефективність розслідувань і призводить до фрагментарності у правозастосуванні. У низці випадків спостерігається і правова колізійність процедур, зокрема щодо доступу до банківської та комерційної таємниці, використання цифрових доказів, а також строків притягнення до відповідальності. Це створює додаткові труднощі в доведенні фактів узгодженої поведінки та забезпеченні невідворотності покарання.

Визначено, що в окремих секторах господарювання – енергетичному, аграрному, будівельному та фармацевтичному – антиконкурентні узгоджені дії мають специфічні форми прояву, зумовлені особливостями ринкової структури, високим рівнем концентрації та залежністю від державного регулювання.

У статті також обґрунтовано необхідність удосконалення методик виявлення та доведення антиконкурентних дій, впровадження цифрових інструментів моніторингу ринків та розширення превентивних повноважень Антимонопольного комітету України. Зроблено висновок, що ефективна протидія антиконкурентним узгодженим діям потребує поєднання правових, економічних та організаційних заходів, а також гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами у сфері конкуренційної політики.

Ключові слова: антиконкурентні узгоджені дії; картельні змови; публічні закупівлі; спотворення результатів тендерів, торгів, аукціонів та конкурсів; узгоджене ціноутворення; розподіл ринків; обмеження конкуренції; доказова база; Антимонопольний комітет України.

Lozova A.A. Anticompetitive concerted actions: forms of manifestation and problems of investigation in certain economic sectors.

The article is devoted to a comprehensive study of the phenomenon of anti-competitive concerted actions in economic relations and the analysis of the problems of their detection and investigation in certain sectors of the Ukrainian economy. The essence and various forms of manifestation of anti-competitive concerted actions are revealed, among which the most common are cartel collusion during public procurement, which leads to distortion of the results of tenders, trades, auctions and competitions; concerted actions in the field of pricing (price fixing, «mirror» pricing, dumping schemes); division of markets on a territorial or commodity basis; as well as concerted actions aimed at restricting access of new entities to the market.

Particular attention is paid to the analysis of the difficulties that arise in the process of investigating such violations. First of all, this concerns the problem of collecting evidence, since anti-competitive agreements, as a rule, are hidden in nature, implemented in the form of informal agreements or parallel behavior, which complicates their identification and documentary confirmation. No less relevant is the issue of establishing a causal link between the actions of business entities and real negative consequences for competition – an increase in prices, a decrease in the quality of products or services, the elimination of competitors from the market. In this context, the application of economic analysis and methods for quantifying the harm from anti-competitive actions remains problematic.

In addition, the lack of proper mechanisms for interdepartmental coordination was noted: insufficient interaction between the Antimonopoly Committee of Ukraine, state financial control bodies, law enforcement agencies and courts reduces the effectiveness of investigations and leads to fragmentation in law enforcement. In a number of cases, there is also a legal conflict of procedures, in particular regarding access to banking and commercial secrets, the use of digital evidence, as well as the terms of bringing to justice. This creates additional difficulties in proving the facts of concerted behavior and ensuring the inevitability of punishment.

It is determined that in certain economic sectors energy, agriculture, construction and pharmaceuticals – anticompetitive concerted actions have specific forms of manifestation, due to the peculiarities of the market structure, high level of concentration and dependence on state regulation.

The article also substantiates the need to improve the methods of detecting and proving anticompetitive actions, introduce digital market monitoring tools and expand the preventive powers of the Antimonopoly Committee of Ukraine. It is concluded that effective counteraction to anticompetitive concerted actions requires a combination of legal, economic and organizational measures, as well as harmonization of national legislation with European standards in the field of competition policy.

Key words: anticompetitive concerted actions; cartel agreements; public procurement; distortion of the results of tenders, trades, auctions and competitions; concerted pricing; market sharing; restriction of competition; evidentiary base; Antimonopoly Committee of Ukraine.

Постановка проблеми. Функціонування конкурентного середовища є фундаментальною передумовою стабільного розвитку економіки, підвищення її ефективності та забезпечення прав споживачів. Водночас сучасна господарська практика в Україні та світі свідчить про широке поширення антиконкурентних узгоджених дій, які спотворюють умови ринкової взаємодії та призводять до суттєвих економічних і соціальних втрат. Найбільш небезпечними формами такої поведінки є картельні змови у сфері публічних закупівель, узгоджене ціноутворення, розподіл ринків і обмеження доступу нових суб'єктів до ринку, що безпосередньо впливає на результати тендерів, торгів, аукціонів та конкурсів.

Проблематика ускладнюється тим, що зазначені дії зазвичай мають прихований характер, здійснюються у формі неформальних домовленостей чи паралельної поведінки, що значно ускладнює їх виявлення та доведення. Відсутність системних методик збору та аналізу доказів, недостатня міжвідомча координація та наявність правових колізій у процедурах розслідування створюють додаткові бар'єри для ефективного реагування з боку держави.

Особливої гостроти проблема набуває в окремих секторах господарювання – енергетичному, аграрному, будівельному та фармацевтичному, де висока концентрація ринку та залежність від державного регулювання створюють сприятливі умови для антиконкурентних практик. У таких умовах протидія узгодженим діям вимагає не лише правових, а й економічних та організаційних інструментів, а також гармонізації національної політики із європейськими стандартами конкурентного права.

Метою статті є комплексний аналіз форм прояву антиконкурентних узгоджених дій у господарських відносинах, з'ясування їхніх специфічних рис в окремих секторах економіки України, а також виявлення проблем та труднощів, що виникають у процесі їх розслідування. Особливу увагу приділено питанням збору та оцінки доказової бази, встановленню причинно-наслідкового зв'язку між діями суб'єктів господарювання та наслідками для конкуренції, вивченню факторів, які зумовлюють спотворення результатів тендерів, торгів, аукціонів та конкурсів. На основі проведеного дослідження передбачається вироблення науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення механізмів виявлення, доведення та попередження антиконкурентних узгоджених дій з урахуванням європейських стандартів конкурентної політики.

Аналіз останніх досліджень. Проблематика запобігання та протидії антиконкурентним узгодженим діям посідає вагоме місце в сучасній доктрині господарського та конкурентного права. У працях провідних учених – Т.І. Швидкої, Ж.В. Поплавської, Ю.В. Журика, Я.В. Петруненка, В.К. Малолітнєвої – комплексно досліджено правову природу узгоджених дій, їх структурні елементи, економічні чинники виникнення та характер впливу на ринкову рівновагу. На думку авторів, картельні змови належать до найбільш небезпечних проявів антиконкурентної поведінки, оскільки характеризуються латентною природою, високим рівнем скоординованості та істотним негативним впливом на конкуренцію і сферу публічних закупівель. Наукова дискусія значною мірою зосереджена на питаннях доказування: розмежуванні паралельної поведінки та змови, визначенні стандартів допустимості економічних доказів, особливостях використання цифрових даних та непрямих індикаторів. У роботах згаданих авторів підкреслюється потреба у вдосконаленні методологій економічного аналізу, які є визначальними для встановлення причинно-наслідкового зв'язку між діями суб'єктів господарювання і спотворенням конкуренції. Разом із тим, попри наявні фундаментальні напрацювання, комплексна характеристика форм прояву антиконкурентних узгоджених дій в окремих секторах господарювання, а також ґрунтовний аналіз процесуальних труднощів їх розслідування в умовах сучасного ринку залишаються недостатньо розробленими. Це обумовлює необхідність подальших досліджень, спрямованих на узгодження національної моделі конкурентної політики з європейськими стандартами та на формування ефективних правових механізмів виявлення, доведення і запобігання антиконкурентним узгодженим діям.

Виклад основного матеріалу. Функціонування конкурентного середовища є фундаментальною передумовою стабільного розвитку економіки, підвищення її ефективності та забезпечення прав суб'єктів ринкових відносин. У сучасних умовах воєнного стану та значного макроекономічного тиску на національну економіку забезпечення ефективної конкуренції набуває особливої критичності. Антиконкурентні узгоджені дії суб'єктів господарювання, які спотворюють ринкові механізми, безпосередньо впливають на ціни життєво необхідних товарів та послуг, обмежують доступ нових учасників до ринку та підривають стабільність державних закупівель. Це не лише зменшує конкурентний тиск, що стимулює інновації та оптимальний розподіл ресурсів, а й створює додаткові ризики для економічної та соціальної стабільності.

Специфіка антиконкурентних узгоджених дій зумовлена їх переважно латентним характером. Такі дії, як правило, не оформлюються у вигляді формалізованих письмових домовленостей, а реалізуються через мовчазну згоду, координацію стратегічних рішень або паралельну поведінку суб'єктів господарювання на ринку, яка зовні може виглядати як сукупність незалежних та економічно обґрунтованих рішень. Відповідно до статті 5 Закону України «Про захист економічної конкуренції» узгодженими визнаються будь-які форми координації конкурентної поведінки, зокрема укладення угод, прийняття колективних рішень об'єднаннями суб'єктів господарювання, а також інша погоджена діяльність чи бездіяльність [1]. Антиконкурентний характер таких дій традиційно встановлюється з урахуванням їх наслідків, що полягають у недопущенні, усуненні або обмеженні конкуренції, а також у спотворенні результатів ринкової взаємодії, що негативно позначається на економічній стабільності та розвитку відповідних секторів економіки. Особливої уваги потребують випадки узгоджених дій, спрямованих на спотворення результатів торгів, аукціонів чи публічних закупівель, оскільки вони безпосередньо впливають на механізми ціноутворення та обмежують доступ потенційних учасників до ринку.

У цьому контексті доказову базу доведення антиконкурентних узгоджених дій умовно поділяють на прямі та непрямі докази. До прямих доказів належать угоди, протоколи та інші документи, що безпосередньо підтверджують факт координації конкурентної поведінки, а також інформація,

отримана від учасників змови. Непрямі докази охоплюють сукупність даних, які свідчать про підозрілу поведінку суб'єктів господарювання, несумісну з результатами економічного аналізу відповідного товарного ринку, зокрема за відсутності об'єктивних ринкових чинників, що могли б її пояснити [2].

Інструменти, які застосовує Антимонопольний комітет України під час розслідування антиконкурентних узгоджених дій, визначені Законом України «Про захист економічної конкуренції». У процесі розгляду справи органи АМКУ здійснюють збір і аналіз документів, пояснень осіб, висновків експертів та іншої інформації, що має значення для встановлення обставин порушення, і приймають рішення в межах наданої їм компетенції. При цьому Комітет наділений правом витребувати пояснення як від осіб, які беруть участь у справі, так і від інших осіб – за їх клопотанням або з власної ініціативи.

Відповідно до статті 41 Закону України «Про захист економічної конкуренції» доказами у справі можуть бути будь-які фактичні дані, що дають змогу встановити наявність або відсутність порушення законодавства про захист економічної конкуренції. Такі дані встановлюються на підставі пояснень сторін і третіх осіб, пояснень службових осіб і громадян, письмових та речових доказів, а також висновків експертів. Усні пояснення фіксуються у протоколі, а особи, які беруть участь у справі, мають право надавати докази та доводити їх достовірність і об'єктивність [1].

Крім того, органи АМКУ за власною ініціативою або за клопотанням особи, яка бере участь у справі, мають право призначати експертизу. У випадках, якщо докази не було надано і є достатні підстави вважати, що документи, предмети чи інші носії інформації, які можуть бути доказами або джерелами доказів у справі, знаходяться у певному місці та існує загроза їх знищення, такі докази можуть бути вилучені. У разі, якщо вилучення є неможливим, органами Комітету або уповноваженими працівниками може бути накладено арешт на предмети, документи та інші носії інформації, що можуть бути доказами або джерелами доказів у справі.

У будь-якому випадку при доведенні порушення органами АМКУ: встановлюються товарні, територіальні (географічні) та часові межі ринку, на якому відбулося порушення; враховується специфіка законодавства, що регулює діяльність суб'єктів господарювання на відповідному ринку, а також бар'єри входу на ринок; визначається коло суб'єктів господарювання, що діють на такому ринку, відносини контролю між ними та їх частки на відповідному ринку; досліджується поведінка суб'єктів господарювання на ринку в період порушення, зокрема цінова, а також фактори, які могли впливати на таку поведінку; порівнюється поведінка суб'єктів господарювання в період порушення з періодами, що йому передували та/або настали після його вчинення; здійснюється порівняння поведінки суб'єктів господарювання на різних територіях [3].

Слушно зазначає М. Буроменська, що для визначення схожості або тотожності дій суб'єктів господарювання у сфері ціноутворення органи Комітету досить часто застосовують математичний аналіз, зокрема шляхом розрахунку коефіцієнта кореляції між рядами цін, встановлених учасниками ринку у досліджуваній період. Для встановлення негативного впливу на конкуренцію також може здійснюватися порівняння прибутку, отриманого відповідачами у попередніх періодах і безпосередньо в період порушення, аналіз причинно-наслідкового зв'язку між ціновою поведінкою відповідачів та можливістю споживачів обирати найбільш вигідну пропозицію, а також аналіз змін обсягів реалізації. Таким чином, із сукупності поведінкових факторів та документальних доказів формується цілісна картина правопорушення, за умови аналізу якої стає можливим встановлення факту антиконкурентних узгоджених дій. Доказування таких дій, особливо у випадках картельних змов, є складним процесом і потребує комплексної оцінки як прямих, так і непрямих доказів. При цьому надзвичайно важливим елементом доказування є оцінка впливу на конкуренцію, яка аналізується в ході розслідування. [3].

Прихований характер антиконкурентних узгоджених дій зумовлює різноманітність форм їх прояву залежно від структури відповідного товарного ринку, рівня концентрації, особливостей державного регулювання та економічної значущості окремих видів діяльності. У різних сегментах господарювання такі дії набувають специфічних рис, що впливають як на механізми їх реалізації, так і на способи виявлення та доведення. Саме тому ефективна протидія антиконкурентній поведінці неможлива без урахування галузевих особливостей функціонування ринків, зокрема у сферах з високою часткою державної участі, обмеженим колом учасників або підвищеним суспільним інтересом. У цих умовах аналіз практики застосування законодавства про захист економічної конкуренції в окремих секторах економіки набуває особливої наукової та практичної

значущості, оскільки дозволяє виявити типові моделі узгодженої поведінки та оцінити адекватність наявних інструментів державного реагування.

Енергетичний сектор є однією з найбільш чутливих та стратегічно важливих галузей національної економіки, оскільки визначає рівень енергетичної та економічної безпеки держави, впливає на інвестиційну привабливість країни й безпосередньо позначається на якості життя населення. Специфіка його функціонування полягає у високому рівні концентрації ринку, значній залежності від державного регулювання, наявності істотних бар'єрів входу для нових учасників та капіталомісткості виробничих процесів

Практика Антимонопольного комітету України підтверджує, що енергетичний ринок належить до найпроблемніших щодо дотримання вимог конкурентного законодавства. Так, у 2021 р. АМКУ визнав дії низки операторів автозаправних станцій ознаками змови на ринку світлих нафтопродуктів, що полягала у синхронному підвищенні роздрібних цін на бензин та дизельне паливо без об'єктивних економічних причин [4].

Аналогічні розслідування проводилися щодо постачальників природного газу населенню: у 2020 р. Комітет виявив узгоджені дії 16 газопостачальних підприємств, спрямовані на утримання тарифів на рівні, вищому за ринковий [5].

У сфері оптової торгівлі електроенергією досліджувалися випадки маніпуляцій на ринку «на добу наперед», коли групи трейдерів узгоджували поведінку на аукціонах з метою створення штучного дефіциту та підвищення ціни. Ці практики особливо небезпечні, оскільки безпосередньо впливають на формування кінцевого тарифу для споживачів та фінансову стабільність енергетичних компаній.

Аграрний сектор є одним із ключових драйверів національної економіки України, забезпечуючи значну частку валютних надходжень, формуючи продовольчу безпеку держави та підтримуючи зайнятість у сільській місцевості. Разом із тим його ринкова структура та особливості виробничих процесів створюють передумови для виникнення антиконкурентних практик. Сезонний характер виробництва, залежність від погодних умов і коливань світової кон'юнктури, а також значна частка витрат на зберігання та транспортування продукції зумовлюють концентрацію великих обсягів сільськогосподарських товарів у руках обмеженого кола трейдерів та переробних підприємств. За таких обставин підвищується ризик координації їхньої поведінки, спрямованої на вплив на рівень закупівельних цін чи обсяги постачання продукції на ринок.

У практиці Антимонопольного комітету України фіксуються приклади таких порушень. Наприклад, у 2020 р. Комітет розслідував справу про узгоджені дії компаній – постачальників продуктів харчування для шкільних їдалень, які подавали пропозиції з ідентичними цінами та умовами поставки, що свідчило про їх попередню домовленість [6]. У 2022 р. увагу АМКУ привернули сигнали про можливу змову між великими експортерами зерна щодо утримання закупівельних цін на рівні, нижчому за ринковий, у період пікового збору врожаю [7].

Будівельна галузь України посідає провідне місце у структурі національної економіки, адже забезпечує розвиток інфраструктури, створює робочі місця та формує значний сегмент державних і приватних інвестицій. Водночас специфіка цього ринку – високий рівень участі державних коштів у фінансуванні об'єктів, складність тендерних процедур, значний обсяг інфраструктурних проєктів та обмежене коло великих підрядних організацій – створює сприятливе середовище для антиконкурентних узгоджених дій. Найбільш поширеними порушеннями тут є змови під час публічних закупівель, координація цінових пропозицій, «ротація» переможців торгів та використання пов'язаних компаній для формування видимості конкуренції. Практика АМКУ підтверджує значний масштаб таких порушень. Зокрема, у 2019–2021 рр. Комітет розглянув низку справ щодо змов під час проведення тендерів з будівництва та ремонту автомобільних доріг, коли групи підрядників подавали формально конкуруючі, але фактично узгоджені пропозиції, що призводило до необґрунтованого завищення цін [4].

У 2022 р. зафіксовано антиконкурентні дії підрядних організацій у тендерах на реконструкцію навчальних закладів, які подавали однотипні кошториси та використовували спільних субпідрядників [8].

Серед ключових викликів для ефективного правозастосування у будівельній галузі залишається низка системних проблем, що значно ускладнюють боротьбу з антиконкурентними узгодженими діями. Насамперед це складність збору доказової бази, особливо у випадках, коли змови реалізуються через електронні месенджери, за допомогою зашифрованих каналів зв'язку або під

час неформальних зустрічей, не зафіксованих у службовій документації. Такі обставини змушують контролюючі органи покладатися на непрямі індикатори та економічний аналіз поведінки учасників торгів, що подовжує тривалість розслідувань та знижує їх результативність.

Фармацевтичний ринок є стратегічно важливою складовою національної економіки та системи охорони здоров'я, адже забезпечує населення життєво необхідними лікарськими засобами, вакцинами та виробами медичного призначення, без яких неможливо гарантувати належний рівень медичного обслуговування та епідеміологічної безпеки. Його функціонування характеризується низкою специфічних рис, що зумовлюють особливу вразливість до антиконкурентних практик. Насамперед це висока наукоємність виробництва та потреба у значних довгострокових інвестиціях у дослідження й розробки нових препаратів.

Практика АМКУ засвідчує, що фармацевтичний ринок України неодноразово ставав об'єктом розслідувань щодо антиконкурентних узгоджених дій. Так, у 2020 р. Комітет визнав дії кількох дистриб'юторів лікарських засобів ознаками змови при участі у державних закупівлях антибіотиків, коли пропозиції мали синхронний характер і значно перевищували середньоринковий рівень [9]. У 2021 р. розслідувалося питання про можливу координацію цін на інсуліни, що реалізовувалися через аптечні мережі в межах реімбурсаційних програм [10].

Таким чином, аналіз практики застосування законодавства про захист економічної конкуренції в енергетичному, аграрному, будівельному та фармацевтичному секторах свідчить про системний і багатоаспектний характер антиконкурентних узгоджених дій, які набувають галузево зумовлених форм залежно від структури ринку, рівня його концентрації та особливостей державного регулювання. Незважаючи на різну економічну природу зазначених ринків, спільними для них є високий ризик координації поведінки суб'єктів господарювання, використання механізмів публічних закупівель як інструменту реалізації змов, а також складність виявлення та доведення таких порушень унаслідок їх латентного характеру. Водночас наявна практика Антимонопольного комітету України демонструє як потенціал наявних правових інструментів, так і їх обмеженість у частині доказування, економічного аналізу та оперативності реагування.

Висновки. Антиконкурентні узгоджені дії є однією з найбільш суспільно небезпечних форм порушення законодавства про захист економічної конкуренції, оскільки характеризуються латентним характером, ґрунтуються на неформалізованих домовленостях між суб'єктами господарювання та здатні суттєво спотворювати результати торгів, аукціонів, конкурсів і процедур публічних закупівель, обмежуючи доступ до ринку потенційних та нових учасників.

Найпоширенішими формами прояву антиконкурентних узгоджених дій виступають картельні змови у сфері публічних закупівель, узгоджене ціноутворення, поділ ринків за територіальним, товарним або суб'єктним принципом, а також домовленості, спрямовані на усунення або обмеження конкурентів. У кожному окремому секторі господарювання зазначені практики набувають специфічних рис, що зумовлюється рівнем концентрації ринку, бар'єрами входу та особливостями державного регулювання.

Розслідування антиконкурентних узгоджених дій супроводжується низкою системних труднощів, зокрема обмеженістю доступу до доказової інформації, складністю встановлення причинно-наслідкового зв'язку між узгодженою поведінкою та негативними наслідками для конкуренції, недостатнім розвитком методик економічного аналізу шкоди, а також наявністю правових колізій процедурного характеру та дефіцитом ефективної міжвідомчої координації.

Найбільш уразливими до поширення антиконкурентних узгоджених дій в Україні залишаються енергетичний, аграрний, будівельний та фармацевтичний сектори економіки. Їхня вразливість зумовлена високим рівнем монополізації та концентрації ринків, значною залежністю від державного регулювання, а також масштабним обсягом процедур публічних закупівель.

Підвищення ефективності протидії антиконкурентним узгодженим діям потребує комплексного підходу, який передбачає: – удосконалення методик виявлення та доведення узгодженої антиконкурентної поведінки; – впровадження сучасних цифрових інструментів моніторингу ринків і алгоритмів виявлення аномалій у тендерних процедурах; – розширення превентивних і аналітичних повноважень Антимонопольного комітету України; – посилення міжвідомчої координації та забезпечення правової визначеності процедур розслідування; – гармонізацію національного законодавства та правозастосовної практики з європейськими стандартами конкуренційної політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11.01.2001 № 2210-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text> (дата звернення: 14.12.2025).
2. Швидка Т.І. Економічна конкуренція: сучасний стан законодавчого забезпечення та перспективи його модернізації : монографія. Харків: Право, 2020. 376 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFIJ_2020/Shvidka_2020.pdf.
3. Посібник для суддів. Захист економічної конкуренції / Національна школа суддів України; Європейський банк реконструкції та розвитку; Міжнародна організація права розвитку. Київ, 2021. 93 с. URL: [https://nsj.gov.ua/files/1643191642Handbook %20on%20Competition_Final.pdf](https://nsj.gov.ua/files/1643191642Handbook%20on%20Competition_Final.pdf).
4. Звіт Антимонопольного комітету України про діяльність у сфері захисту економічної конкуренції за 2021 рік. Київ: АМКУ, 2022. 204 с. URL: <https://amcu.gov.ua/storage/app/uploads/public/627/ccb/c10/627ccbc10ef3d640199715.pdf>.
5. Рішення Антимонопольного комітету України від 12.11.2020 у справі № 143-р/тк. URL: <https://amcu.gov.ua/storage/app/uploads/public/605/4a0/e26/6054a0e268fc0702551413.pdf>.
6. Рішення Антимонопольного комітету України від 14.05.2020 у справі № 127-р/тк. URL: <https://amcu.gov.ua/storage/app/uploads/public/605/4a0/e26/6054a0e268fc0702551413.pdf>.
7. Звіт Антимонопольного комітету України про діяльність у сфері захисту економічної конкуренції за 2022 рік. Київ: АМКУ, 2023. URL: <https://amcu.gov.ua/pro-nas/zvitnist/richni-zviti/zvit-2022>.
8. Рішення Антимонопольного комітету України від 17.02.2022 у справі № 214-р/тк. URL: <https://amcu.gov.ua/news/informaciya-pro-rishennya-amku-17022022>.
9. Звіт Антимонопольного комітету України про діяльність у сфері захисту економічної конкуренції за 2020 рік. Київ: АМКУ, 2021. URL: <https://amcu.gov.ua/storage/app/uploads/public/605/4a0/e26/6054a0e268fc0702551413.pdf>.
10. Рішення Антимонопольного комітету України від 21.05.2021 у справі № 178-р/тк. URL: <https://amcu.gov.ua/storage/app/uploads/public/627/ccb/c10/627ccbc10ef3d640199715.pdf>.

УДК 346.543; 351.863

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.7>

ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНВЕСТИЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

Ніколенко Л.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу
господарсько-правових досліджень
проблем економічної безпеки,*

*Державна установа «Інститут економіко-правових
досліджень імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»*

ORCID: 0000-0002-3437-6968

Ніколенко Л.М. Правова характеристика інвестиційної безпеки.

У статті досліджено правова характеристика інвестиційної безпеки у сучасних умовах. Обґрунтовано, що в умовах глобальної конкуренції за капітал та зростання вимог до прозорості й передбачуваності регуляторного середовища інвестиційна безпека набуває значення не лише економічної, а й правової категорії. Визначено, що інвестиційна безпека держави розглядається як невід'ємна складова фінансової та економічної безпеки, які, у свою чергу, формують фундамент національної безпеки. Доведено, що правовий режим інвестиційної безпеки характеризується багаторівневою архітектонікою й охоплює національне законодавство, міжнародні інвестиційні зобов'язання, інституційне забезпечення та цифрово-комплаєнсні інструменти запобігання ризикам. Доведено, що трансформація цього режиму відбувається під впливом європейських ESG-стандартів відповідального інвестування, які поступово набувають нормативної обов'язковості та перетворюються на критерій правової легітимності доступу до капіталу. Наголошено, що ефективність правового режиму інвестиційної безпеки забезпечується єдністю його регулятивної, захисної та превентивно-контролюючої функцій, що гарантують як доступ до інвестиційної діяльності, так і захист від ризиків та відновлення порушених прав.

Визначено, що інвестиційна безпека у правовому розумінні – це такий стан правового середовища, за якого створюються, підтримуються та гарантуються юридичні умови для стабільного, передбачуваного та захищеного здійснення інвестиційної діяльності, включаючи наявність ефективних механізмів превенції, нейтралізації та відновлення порушених інтересів інвестора. Звернена увага, що у контексті євроінтеграції України визначальною стає імплементація стандартів *acquis communautaire*, принципів верховенства права, правової визначеності, захисту правомірних очікувань інвестора та ESG-комплаєнсу, які поступово трансформуються в обов'язкові критерії доступу до капіталу. Наголошено, що подальший розвиток правового режиму інвестиційної безпеки має ґрунтуватися на посиленні превентивного виміру правового регулювання, цифровій трансформації інституційного забезпечення, підвищенні правової передбачуваності та інтеграції України у глобальну систему відповідального інвестування.

Ключові слова: інвестиційна безпека, правове регулювання, стале інвестування, *acquis communautaire*, сталий розвиток, інвестиційна діяльність, інвестиція, Європейський Союз.

Nikolenko L.M. Legal characteristics of investment security.

The article examines the legal characteristics of investment security in modern conditions. It is substantiated that in the conditions of global competition for capital and increasing requirements for transparency and predictability of the regulatory environment, investment security acquires the importance of not only an economic, but also a legal category. It is determined that the investment security of the state is considered an integral component of financial and economic security, which, in turn, form the foundation of national security. It is proven that the legal regime of investment security is characterized by a multi-level architecture and covers national legislation, international investment

obligations, institutional support and digital compliance tools for risk prevention. It is proven that the transformation of this regime is taking place under the influence of European ESG standards for responsible investment, which are gradually becoming regulatory mandatory and are turning into a criterion for the legal legitimacy of access to capital. It is emphasized that the effectiveness of the legal regime of investment security is ensured by the unity of its regulatory, protective and preventive-control functions, which guarantee both access to investment activities and protection from risks and restoration of violated rights.

It is determined that investment security in the legal sense is a state of the legal environment under which legal conditions are created, maintained and guaranteed for stable, predictable and protected implementation of investment activities, including the presence of effective mechanisms for prevention, neutralization and restoration of violated investor interests. It is noted that in the context of Ukraine's European integration, the implementation of the *acquis communautaire* standards, the principles of the rule of law, legal certainty, protection of legitimate investor expectations and ESG compliance, which are gradually transformed into mandatory criteria for access to capital, is becoming decisive. It is emphasized that the further development of the legal regime of investment security should be based on strengthening the preventive dimension of legal regulation, digital transformation of institutional support, increasing legal predictability and integration of Ukraine into the global system of responsible investment.

Key words: investment security, legal regulation, sustainable investment, *acquis communautaire*, sustainable development, investment activity, investment, European Union.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобальної конкуренції за капітал та підвищення вимог до прозорості правового середовища інвестиційна безпека дедалі частіше розглядається не лише як економічна характеристика розвитку держави, а як самостійна правова категорія. Йдеться про здатність правової системи забезпечити стабільність, передбачуваність і захищеність інвестиційних відносин незалежно від політичних, регуляторних чи репутаційних коливань. Якщо у традиційних доктринах акцент робився переважно на макроекономічних індикаторах, то сучасні дослідження фокусуються на правових гарантіях, стандартах поведінки держави, ефективності судового та арбітражного захисту, а також превентивних механізмах управління ризиками. Особливої актуальності це поняття набуває для України в умовах глибоких економічних трансформацій, модернізації регуляторного середовища та інтеграції до правового простору Європейського Союзу (далі-ЄС), який переорієнтовує інвестиційний розвиток на принципи сталості, прозорості та відповідального управління.

З огляду на євроінтеграційний курс України, особливого значення набуває узгодження національної системи інвестиційної безпеки з *acquis communautaire* та практикою ЄС щодо іноземних інвестицій, захисту критичної інфраструктури, запобігання зловживанням у сфері ESG-інвестування та підвищення рівня правової передбачуваності для інвесторів. Таким чином, проблематика дослідження виходить за межі економіки й набуває комплексного юридичного характеру, охоплюючи як публічно-правовий, так і приватно-правовий вимір.

Стан дослідження. Вагомий внесок у формування теоретичної основи інвестиційної діяльності внесли такі провідні вчені-юристи, як: В.К. Макутов, А.Г. Бобкова, Д.В. Задихайло, О.П. Подцерковний, С.В. Глібок, В.А. Устименко, В.С. Щербина, О.М. Вінник та інші. Значна увага питанням інвестиційної безпеки та інвестиційної діяльності приділялася в працях науковців-економістів таких як: В.Т. Білоус, О.С. Власюк, В.І. Кириленко, А.А. Мещеряков, Л.Ф. Новікова, Н.Р. Нижник, Є.В. Міщук, І.І. Москаль, Я.М. Недашківський та ін. Поряд з цим, в сучасних умовах питання інвестиційної безпеки стає актуальним та потребує додаткового дослідження.

Таким чином, **метою статті** є здійснення дослідження інвестиційної безпеки як особливої форми юридично забезпеченої захищеності інвестиційної діяльності та визначення шляхів подальшого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Інвестиційна безпека держави розглядається як невід'ємна складова фінансової та економічної безпеки, які, у свою чергу, формують фундамент національної безпеки. Національна безпека охоплює цілісний комплекс стратегічних політик, спрямованих на забезпечення суверенітету, економічної динаміки, фінансової стійкості та територіальної цілісності держави за умов інституційного середовища, що характеризується взаємодією та на шаруванням внутрішніх і зовнішніх ризиків. В її структурі економічна безпека виступає сис-

темоутворювальною складовою, що визначає здатність національної економіки функціонувати стабільно, самодостатньо та адаптивно до зовнішніх і внутрішніх викликів. У сфері економічної безпеки до ключових загроз національним інтересам відносять зниження рівня інвестиційної та інноваційної активності, ослаблення науково-технічного та технологічного потенціалу держави, скорочення фінансування стратегічно важливих напрямів інноваційного розвитку. Окрему небезпеку становить критично висока частка іноземного капіталу в стратегічних секторах економіки, здатна впливати на економічну незалежність України. Суттєвими ризиками є також неконтрольоване ввезення на територію держави екологічно небезпечних технологій, матеріалів, речовин і трансгенних організмів, а також використання генетично модифікованих продуктів без належної оцінки їх впливу на довкілля, здоров'я населення та біологічну безпеку [1].

Фінансова безпека розглядається як підсистема економічної безпеки, зосереджена на захисті функціональної стійкості грошово-кредитної, валютної та банківської систем, здатності держави забезпечувати платоспроможність, макрофінансову стабільність і передбачуваність бюджетної політики.

У цій ієрархії інвестиційна безпека забезпечує не лише зростання економіки, а й довгостроковий потенціал розвитку на основі модернізації, інновацій та інтеграції у глобальні економічні процеси. Таким чином, інвестиційна безпека функціонально підпорядкована категоріям економічної та фінансової безпеки, але водночас має власний правовий зміст і стратегічне значення, будучи ключовим індикатором здатності держави до сталого розвитку та підтримання довіри інвесторів.

Згідно з позицією, сформульованою Національним інститутом проблем міжнародної безпеки при Раді національної безпеки та оборони України, інвестиційна безпека розуміється як такий рівень інвестування економіки, який здатен забезпечити її розширене відтворення, структурну модернізацію та технологічне оновлення [2].

У науковій літературі по-різному визначають інвестиційну безпеку, як: сукупність нормативно-правових, соціальних та екологічних умов, що визначають тип і динаміку відтворювального процесу та забезпечують надійність відшкодування й ефективність використання вкладеного капіталу [3, с. 28–34]; важливий аспект економічної стабільності держави, яка забезпечує залучення інвестицій в економіку і створює передумови для сталого розвитку [4]; процес забезпечення такого стану інвестиційної сфери, за якого економіка здатна зберігати і підтримувати достатній рівень інвестиційних ресурсів в умовах дії внутрішніх і зовнішніх загроз, що є необхідним для забезпечення стійкого розвитку і соціально-економічної стабільності країни, зростання конкурентоспроможності національної економіки та добробуту населення [5, с. 169]. Водночас, більшість наявних підходів фокусуються насамперед на економічній сутності інвестиційної безпеки як функції макrorівневої стійкості держави та її здатності забезпечувати відтворюваність капіталу. Проте такі трактування лише опосередковано торкаються правових механізмів її забезпечення, не розкриваючи природу інвестиційної безпеки як саме правового режиму, що функціонує в системі публічно-правових гарантій та приватно-правових захисних інструментів.

Таким чином, інвестиційна безпека у правовому розумінні – це такий стан правового середовища, за якого створюються, підтримуються та гарантуються юридичні умови для стабільного, передбачуваного та захищеного здійснення інвестиційної діяльності, включаючи наявність ефективних механізмів превенції, нейтралізації та відновлення порушених інтересів інвестора.

Правовий режим інвестиційної безпеки складається з упорядкованої системи правових норм, інституційних механізмів та процедурних інструментів, які визначають допустимі межі втручання держави в інвестиційну діяльність, гарантують дотримання принципів правової визначеності, недискримінації та справедливого ставлення до інвесторів, а також забезпечують превенцію, нейтралізацію та відновлення порушених прав у разі настання інвестиційних ризиків. Цей режим охоплює нормативний, інституційний, процесуальний компоненти, а також комплаєнс-ESG компонент, що формує сучасні стандарти прозорості, підзвітності та відповідального інвестування.

Нормативний компонент правового режиму інвестиційної безпеки охоплює систему національних та міжнародно-правових норм, що визначають правові засади здійснення інвестиційної діяльності, порядок доступу до ринку, перелік гарантій і обмежень для інвесторів. Національний рівень включає Конституцію України, закони про інвестиційну діяльність, державно-приватне партнерство, захист економічної конкуренції, валютне регулювання та спеціальні режими для стратегічних секторів. Міжнародний рівень формують двосторонні угоди про захист інвестицій

(BITs), Конвенція ICSID, правила UNCITRAL, стандарти OECD і *acquis communautaire* ЄС, які забезпечують вищий, наддержавний рівень правових гарантій для інвестора.

Інституційний компонент включає систему органів державної влади та незалежних регуляторів, відповідальних за формування інвестиційної політики, нагляд за дотриманням правил допуску інвесторів, забезпечення прозорості ринків і захист прав суб'єктів інвестування. До нього належать урядові, антимонопольні та фінансові органи та установи, інвестиційні агенції, судові та арбітражні інституції. Важливим індикатором рівня інституційної інвестиційної безпеки є не тільки наявність органів, а їхня незалежність, компетентність, процедурна доброчесність і спроможність до швидкого реагування на ризики.

Процедурний компонент визначає юридичні механізми реалізації прав і гарантій інвестора від доступу до інвестиційної діяльності до захисту його інтересів у випадку їх порушення. Він охоплює адміністративні процедури (отримання дозволів, скринінг іноземних інвестицій), механізми альтернативного врегулювання спорів (ADR, медіація), судовий та міжнародний арбітражний захист. Ключовими критеріями цього компоненту є доступність, швидкість, ефективність та неупередженість процедур, а також виконуваність прийнятих рішень.

Комплаєнс- та ESG-компонент відображає новітню трансформацію правового режиму інвестиційної безпеки під впливом міжнародних стандартів відповідального інвестування. Йдеться про запровадження *digital compliance*-систем, автоматизованого моніторингу ризиків, захисту даних, кібербезпеки, екологічної та соціальної відповідальності бізнесу відповідно до стандартів ESG (*environmental, social, governance*). Зазначений компонент поступово набуває нормативного статусу, оскільки дедалі частіше включається у законодавчі акти, міждержавні угоди та обов'язкові політики фінансових інститутів.

У системно-аналітичному вимірі правовий режим інвестиційної безпеки може бути представлений також через чотири взаємопов'язані складові, що відображають природу цієї категорії одночасно:

1) Публічно-правова складова інвестиційної безпеки відображає відповідальність держави як гаранта передбачуваності інвестиційного середовища. Зміст складової визначається якістю законодавчого регулювання, стабільністю нормативних актів, прозорістю адміністративних процедур та наявністю ефективних механізмів стримувань і противаг щодо дискреційної влади органів державної влади. Ключовими правовими індикаторами цієї складової є заборона необґрунтованої зміни умов інвестування, гарантії недискримінації, процесуальна справедливість та доступ до правової допомоги і державного захисту у разі порушення прав інвестора. Публічно-правова складова охоплює також антиконцентраційне та антикорупційне регулювання, захист конкуренції та контроль за стратегічними ринками, що створює довіру інвестора до публічної влади;

2) Приватно-правова складова інвестиційної безпеки забезпечує юридичну захищеність інвестора в межах приватно-правових відносин, зокрема захист права власності, свободу договору, непорушність зобов'язань та недопустимість свавільного розірвання або трансформації контрактів з боку державних чи приватних контрагентів. Приватно-правова складова інвестиційної безпеки проявляється через ефективність механізмів виконання договорів, надійність корпоративного управління, пріоритетність добросовісної поведінки сторін та дієвість санкцій за порушення прав інвестора (відшкодування збитків, реституція, відновлення становища). Саме тут у правовій системі України традиційно виникають проблеми правопередбачуваності, затягування судових процедур та реального виконання судових рішень, що безпосередньо впливає на довіру інвесторів;

3) Міжнародно-правова складова інвестиційної безпеки забезпечує додатковий рівень національних гарантій, що діють як незалежні правові запобіжники від потенційних зловживань суверенної влади. Його основу формують міжнародні договори про взаємний захист інвестицій, конвенції, правила UNCITRAL, стандарти та *acquis communautaire* ЄС. Осереддя міжнародно-правової складової інвестиційної безпеки є насамперед принцип верховенства права, який забезпечує правову визначеність, передбачуваність дій держави та захист інвестора від свавільного втручання у його права [6, с. 118–121]. У практиці міжнародного інвестиційного права цей принцип конкретизується через такі ключові стандарти, як принцип справедливого та рівного ставлення (*fair and equitable treatment*), що гарантує інвестору передбачуване, недискримінаційне та неупереджене правове середовище; принцип захисту правомірних очікувань (*protection of legitimate expectations*), який забезпечує стабільність і незмінність основних умов інвестування, на які інвестор обґрунтовано розраховував на момент здійснення інвестиції; національний режим

(national treatment), що надає іноземним інвесторам юридичний статус не гірший, ніж статус національних суб'єктів господарювання; захист від непрямой (регуляторної) експропріації (protection from indirect expropriation), спрямований на запобігання ситуаціям, коли обмеження інвестицій здійснюється не шляхом прямого вилучення активів, а через надмірні регуляторні або адміністративні обтяження; а також право інвестора на звернення до міжнародного інвестиційного арбітражу (right to international arbitration) як інструмент позанаціонального захисту від можливих зловживань з боку держави. У сучасних умовах саме міжнародний рівень визначає мінімальні стандарти безпечності інвестиційної діяльності, обмежуючи можливість держави односторонньо змінювати правила ведення бізнесу;

4) Цифрово-комплаєнс та ESG-складова інвестиційної безпеки формують нову генерацію правових стандартів інвестиційної безпеки, засновану на технологічній прозорості, автоматизованому моніторингу ризиків та врахуванні нефінансових параметрів інвестиційної діяльності. Йдеться про інструменти due diligence, digital risk assessment, регуляторні платформи та відкриті реєстри, які забезпечують передбачуваність і контрольованість інвестиційного середовища. Паралельно формується ESG-компонент (environmental, social, governance) як новий обов'язковий критерій правової оцінки інвестиційної діяльності, що охоплює не лише фінансову вигоду, а й екологічну безпеку проекту, його соціальну відповідальність та якість корпоративного управління. Іншими словами, від інвестора та бізнесу очікується не тільки прибутковість, але й відповідальна поведінка перед суспільством та довкіллям, що поступово набуває юридично зобов'язального характеру. У правозастосовчій практиці це означає, що компанії мають офіційно звітувати про вплив своєї діяльності на довкілля, права працівників, громади, а також розкривати інформацію про структуру управління та систему контролю ризиків. Такі вимоги вже закріплені у законодавстві ЄС [7, с. 41–43]. ESG-фактор стає умовою доступу до зовнішнього капіталу: банки, інвестиційні фонди та міжнародні фінансові організації надають перевагу «відповідальним» проектам і поступово обмежують фінансування діяльності, що може нести екологічні, соціальні або репутаційні ризики. Одночасно посилюється відповідальність за greenwashing – спроби видати бізнес за «екологічно чистий», не маючи реального підтвердження. Таким чином, ESG перестає бути добровільною етичною ініціативою і перетворюється на структурний елемент правового режиму інвестиційної безпеки, що визначає допустимість, привабливість і легітимність інвестиційної діяльності відповідно до європейської моделі responsible investment governance.

Отже, правовий режим інвестиційної безпеки постає як багаторівнева та взаємозалежна система, у якій нормативний, інституційний, процедурний та комплаєнс-ESG компоненти функціонують не ізольовано, а у взаємній кореляції. Саме їхня узгодженість та здатність забезпечувати правову визначеність, стабільність інвестиційного середовища, ефективний захист прав інвестора та превенцію ризиків визначають реальний рівень інвестиційної безпеки держави. Такий системний підхід дозволяє розглядати інвестиційну безпеку як правовий режим, а не лише економічний стан, що відповідає сучасним стандартам європейського інвестиційного права та логіці сталого розвитку.

Змістовна ефективність правового режиму інвестиційної безпеки розкривається через єдність його функцій, що забезпечують відповідно доступ до інвестиційної діяльності, відновлення порушених прав і мінімізацію ризиків: регулятивної – створення правових умов для доступу до інвестиційної діяльності (право на інвестицію, прозорість процедур, рівність суб'єктів, свобода руху капіталу); захисної – гарантії захисту інвестора від довільного втручання держави (стабільність правового режиму, заборона експропріації без компенсації, право на арбітраж, захист від ретроспективного регулювання); превентивно-контролюючої – система правових інструментів оцінки, моніторингу та мінімізації інвестиційних ризиків, включно з digital-compliance, transparency mechanisms та ESG-зобов'язаннями.

У науковій літературі наголошується, що забезпечення інвестиційної безпеки передбачає реалізацію комплексних та системних заходів, основними з яких є: запровадження правових механізмів прогнозування, виявлення та мінімізації інвестиційних ризиків шляхом постійного моніторингу регуляторного середовища, судової практики та міжнародних зобов'язань держави; визначення та закріплення на нормативному рівні процедур і повноважень органів влади щодо превенції, нейтралізації та усунення наслідків загроз інвестиційній безпеці, включаючи механізми скринінгу іноземних інвестицій та захисту критичної інфраструктури; розбудова структурно стійкого та юридично захищеного національного інвестиційного ринку, здатного функціонувати

за умов зростання зовнішньої турбулентності та конкуренції за капітал; формування прозорої системи інвестиційних відносин, що ґрунтується на верховенстві права, захисті прав власності, справедливих процедурах допуску до ринку та диверсифікації джерел фінансування; створення системи правових індикаторів та методології оцінки інвестиційної безпеки, яка охоплює рівень інституційної спроможності держави, інвестиційного клімату, інноваційного потенціалу та динаміки інвестиційної активності [8, с. 31].

Узагальнюючи викладене, слід підкреслити, що інвестиційна безпека є не статичним станом, а динамічним режимом, який потребує постійної адаптації до змін глобального економіко-правового середовища. Її ефективність визначається не лише наявністю нормативної бази, а цілісністю правової архітектури, інституційною спроможністю держави та реальним функціонуванням механізмів судового, арбітражного і превентивного захисту інвестора.

Висновки. На підставі вищезазначеного можна зробити висновок, що інвестиційна безпека виступає структурним елементом концепції сталого розвитку, оскільки забезпечує формування правових і економічних умов для довгострокового інвестування, орієнтованого на стабільне економічне зростання без порушення інтересів майбутніх поколінь. Її зміст органічно пов'язаний із принципами сталого розвитку, адже саме передбачуваність та прозорість інвестиційного середовища створюють можливості для розвитку економіки з урахуванням екологічних, соціальних та етичних параметрів.

Подальший розвиток правового режиму інвестиційної безпеки має ґрунтуватися на посиленні превентивного виміру правового регулювання, цифровій трансформації інституційного забезпечення, підвищенні правової передбачуваності та інтеграції України у глобальну систему відповідального інвестування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бойчук Р.П. Захист прав учасників інвестиційних відносин як основна компонента безпеки інвестиційного ринку України. URL: <https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Boychuk.pdf>.
2. Власюк О.С. Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку. Київ, 2008. 48 с.
3. Закревська Л.М. Інвестиційна безпека як складова економічної безпеки. *Вісник Черкаського університету. Серія «Економічні науки»*. Черкаси : ЧНУ, 2016. № 2. С. 28–34. URL: <https://dspace.nuft.edu.ua/handle/123456789/24529>.
4. Бірюк Д.О. Теоретичні засади інвестиційної безпеки держави. *Економіка та суспільство*. 2024. № 65. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-65-53>.
5. Ліпич Л.Г., Івашко О.А. Фінансові домінанти інвестиційної безпеки держави. *Модельювання регіональної економіки*. 2011. № 2. С. 165-172. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Modre_2011_2_21.
6. Ніколенко Л.М. Верховенство права як основоположний принцип права та економіки: *Актуальні проблеми господарського права і господарського процесу*: Матеріали круглого столу (м. Київ, 9 листопада 2018 р.) К.: Видавництво Ліра-К, 2018. С. 118-121. URL: https://lira-k.com.ua/preview/12520.pdf?srsltid=AfmBOoqw6uZ-XPsbemUL0_jdKe0NhdNYHfz3ac2TjHlf2mQnpQliFU5y5.
7. Ніколенко Л.М. Роль ESG-критеріїв у правовому регулюванні інвестиційної діяльності: *Дев'яносто п'яти економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки: Міжнародної мультидисциплінарної наукової інтернет-конференції (27-28 березня 2025 р., м. Львів, Україна, м. Ополь, Польща)*. Львів, 2025. С. 41-43. URL: <http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-5213>.
8. Бойчук Р.П. Проблеми правового забезпечення інвестиційної безпеки України. *Право та інновації*. 2017. № 4 (20). С. 28-35. URL: <https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2017/12/Boychuk20.pdf>.

УДК 346.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.8>

ПРИНЦИПИ ВІДПОВІДАЛЬНОГО ІНВЕСТУВАННЯ ЯК ОСНОВА ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

Олюха В.Г.,

*доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу господарсько-правових досліджень
проблем економічної безпеки,*

*Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»*

ORCID: 0000-0002-3339-1154

Теличко О.А.,

*кандидатка юридичних наук, доцент,
завідувачка кафедри права,*

Державний університет економіки і технологій

ORCID: 0000-0003-2536-7442

Олюха В.Г., Теличко О.А. Принципи відповідального інвестування як основа правого забезпечення повоєнного відновлення України.

Стаття присвячена визначенню можливості Декларації, ухваленої у жовтні 2025 року на Міжнародній конференції «Шлях до сталих інвестицій та європейської інтеграції» під егідою Міністерства економіки України, бути основою для запровадження правового регулювання сталого інвестування. Широкомасштабне військове вторгнення спричинило значний негативний вплив на економіку України, а тому для повоєнного відновлення необхідним є залучення коштів іноземних приватних інвесторів. Це обумовлює необхідність запровадження ефективної економічної політики держави, а також належного правового забезпечення сталого інвестування.

Встановлено, що в Україні процес правового забезпечення сталих інвестицій перебуває на початковому етапі та є фрагментарним. Тому Декларація, ухвалена у жовтні 2025 року на Міжнародній конференції «Шлях до сталих інвестицій та європейської інтеграції» під егідою Міністерства економіки України, що окреслила чотири принципи відповідального інвестування для повоєнного відновлення (повага до прав людини; екологічна стійкість та зелене відновлення; прозорість, підзвітність та належне врядування; співпраця та партнерство) закладає основи для подальшого розвитку чинного законодавства у сфері сталого інвестування з урахуванням вітчизняних реалій, обумовлених негативним впливом війни на вітчизняну економіку та відповідає підходам, закладеним у PRI.

На основі порівняльного аналізу зроблено висновок, що у міжнародних актах, присвячених інвестуванню на основі соціальних, екологічних, управлінських критеріїв такі інвестиції мають назву сталих або відповідальних. Основоположні у цьому питанні правові акти ЄС (Таксономія ЄС, Регламент SFDR, CSRD), присвячені правовому регулюванню сталого інвестування. Принципи відповідального інвестування (PRI) застосовують категорію відповідальне інвестування. Спільним для цих актів є те, що в їх основі лежать фактори ESG (екологічні, соціальні та фактори управління).

Акцентовано, що Принципи відповідального інвестування є міжнародним актом м'якого права (soft law), учасниками якого є переважно інституційні інвестори зі значною економічною владою, який виступає для них запобіжником для уникнення інвестицій, що можуть мати негативні наслідки для розвитку суспільства. Акти ЄС застосовують категорію стале інвестування. На відміну від PRI вони мають загальнообов'язковий характер, стимулюють стале інвестування для забезпечення переходу економіки ЄС до низьковуглецевої, більш сталої, ресурсоефективної та

циркулярної відповідно до Цілей сталого розвитку. Таким чином, відповідальне інвестування має запобіжний характер, а стале – стимулюючий.

Ключові слова: сталий розвиток, відповідальне інвестування, стале інвестування, ESG, досвід ЄС, повоєнне відновлення.

Oliukha V.H., Telychko O.A. Principles of responsible investment as the basis for legal support for the post-war reconstruction of Ukraine.

The article is devoted to determining the possibility of the Declaration adopted in October 2025 at the International Conference «The Path to Sustainable Investment and European Integration» under the auspices of the Ministry of Economy of Ukraine to be the basis for the introduction of legal regulation of sustainable investment. The large-scale military invasion caused a significant negative impact on the economy of Ukraine, and therefore, for post-war recovery, it is necessary to attract funds from foreign private investors. This necessitates the introduction of an effective economic policy of the state, as well as proper legal support for sustainable investment.

It has been established that in Ukraine the process of legal support for sustainable investments is at an early stage and fragmented. Therefore, the Declaration adopted in October 2025 at the International Conference «The Path to Sustainable Investment and European Integration» under the auspices of the Ministry of Economy of Ukraine, which outlined four principles of responsible investment for post-war recovery (respect for human rights; environmental sustainability and green recovery; transparency, accountability and good governance; cooperation and partnership) lays the foundation for further development of current legislation in the field of sustainable investment, taking into account domestic realities, caused by the negative impact of the war on the domestic economy, and corresponds to the approaches laid down in the PRI.

Based on the comparative analysis, it was concluded that in international acts devoted to investment based on social, environmental, and governance criteria, such investments are called sustainable or responsible. The fundamental legal acts of the EU (EU Taxonomy, SFDR Regulation, CSRD) devoted to the legal regulation of sustainable investment are fundamental in this matter. The Principles for Responsible Investment (PRI) apply the category of responsible investment. What these acts have in common is that they are based on ESG factors (environmental, social, and governance factors).

It is emphasized that the Principles of Responsible Investment are an international act of soft law, the participants of which are mainly institutional investors with significant economic power, which acts as a safeguard for them to avoid investments that may have negative consequences for the development of society. EU acts use the category of sustainable investment. Unlike the PRI, they are of a generally binding nature, stimulating sustainable investment to ensure the transition of the EU economy to a low-carbon, more sustainable, resource-efficient and circular one in accordance with the Sustainable Development Goals. Thus, responsible investment is of a preventive nature, and sustainable investment is of a stimulating nature.

Key words: sustainable development, responsible investment, sustainable investment, ESG, EU experience, post-war recovery.

Постановка проблеми. Широкомасштабне військове вторгнення, триваюче у нашій країні четвертий рік, спричинило значний негативний вплив на економіку України, що призвело до проблем з наповненням державного бюджету. Тому у сучасних умовах його формування відбувається не тільки за рахунок внутрішніх надходжень, але і значною мірою за рахунок надання грошових коштів з-за кордону. У розрахунках Центру економічної стратегії наголошено, що від початку повномасштабного вторгнення всі власні надходження українського держбюджету йдуть на фінансування оборони, а цивільні видатки держбюджету Україна фінансує за рахунок іноземної фінансової допомоги, яка у 2026 році має досягти 50 млрд. доларів [1]. Фінансова підтримка, що надходить від іноземних держав, ЄС, МВФ використовується для задоволення поточних потреб країни, але не для економічного відновлення. Очевидно, що у найближчій перспективі, навіть після завершення війни, відродження економіки країни потребуватиме залучення фінансів з іноземних джерел у значних розмірах, оскільки отримання власних грошових коштів внаслідок негативних економічних тенденцій буде тривалий час проблематичним. За даними Групи Світового Банку (WBG) станом на лютий 2025 року загальні потреби для відновлення України оцінюються в 524 мільярдів доларів США протягом наступного десятиліття [2].

Враховуючи значний розмір коштів, необхідних для фінансування відновлення економіки України, мають бути створені умови для залучення фінансових ресурсів не тільки з публічного, але і з приватного сектору. Такі інвестиції можуть надходити від закордонних фінансових установ, корпорацій, зокрема шляхом створення підприємств з іноземними інвестиціями, купівлі-продажу цінних паперів, здійснення інвестицій у економічні проекти. Важливою умовою для залучення іноземних інвестицій є проведення державної економічної політики щодо розвитку сталого інвестування, адже це є одним з сучасних світових трендів та вимогою ЄС.

В ЄС послідовно запроваджується чітка та прозора структура сталого інвестування зокрема такими актами як Регламент Європейського Союзу (ЄС) 2020/852 (далі за тестом статті Таксономія ЄС), Регламент (ЄС) 2019/2088 щодо розкриття інформації, пов'язаної зі сталим розвитком у секторі фінансових послуг (далі за тестом статті Регламент SFDR), Директива (ЄС) 2022/2464 (далі за текстом статті CSRD). Концепція сталого інвестування в праві ЄС розглядається як фінансовий інструмент досягнення не тільки економічних цілей, але також соціальних та екологічних.

В Україні процес правового забезпечення сталих інвестицій перебуває на початковому етапі та є фрагментарним. Наприклад, закон України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» № 3480-IV від 23 лютого 2006 року, з наступними змінами запроваджує такий фінансовий інструмент як зелені облігації, але комплексно питання фінансових інструментів для залучення сталих інвестицій не регулює.

У жовтні 2025 року під егідою Міністерства економіки України була ухвалена Декларація про відповідальне інвестування для стійкої відбудови України (далі за текстом Декларація), якою були окреслені принципи на яких має відбуватись таке інвестування. Враховуючи, що в ЄС вищеведеними актами запроваджуються сталі інвестиції, виникає питання про співвідношення цих понять та можливість використання принципів, наведених у Декларації для розвитку законодавства зі сталого інвестування.

Стан опрацювання проблеми. Правова модель сталого розвитку України обґрунтована у монографії В.А. Устименка, Р.А. Джабраїлова, Т.С. Гудіми. Поняття сталого інвестування в праві ЄС запропонувала В.В. Поєдинок. Пріоритетні напрями модернізації правового забезпечення сталого інвестування досліджено у ряді наукових статтях Н.В. Єремєєвої. Питання правового регулювання інвестиційної діяльності в Україні в умовах війни розкрили В.Г. Чорна, Л.О. Кожура, А.В. Омельченко. Проблемам правового забезпечення стратегічного інвестування у контексті цифровізації присвячена стаття О.М. Вінник та О.В. Шаповалової. Питання правового забезпечення ESG-стратегії на вітчизняних підприємствах дослідив В.В. Долгерт.

Водночас питання щодо співвідношення сталого та відповідального інвестування, можливість поширення на перші принципи відповідального інвестування, започаткованих у Декларації не розкривались, а тому тема цього дослідження є актуальною.

Метою цієї статті є визначення можливості принципів, окреслених Декларацією бути основою для запровадження правового регулювання сталого інвестування з метою залучення коштів від іноземних інвесторів для повоєнного відновлення нашої країни.

Виклад основного матеріалу. Декларація, ухвалена у жовтні 2025 року на Міжнародній конференції «Шлях до сталих інвестицій та європейської інтеграції» під егідою Міністерства економіки України як центрального органу виконавчої влади, відповідального за формування економічної та інвестиційної політики держави є програмним документом та може бути віднесена до актів м'якого права (soft law), адже не встановлює загальнообов'язкових правил, не містить механізмів відповідальності за їх недотримання. З назви конференції, слідує, що вона була присвячена сталому інвестуванню, але програмний документ, прийнятий за наслідками її проведення присвячений відповідальному інвестуванню. У самому тексті Декларації не проводиться розмежування цих понять та наводяться чотири принципи відповідального інвестування для повоєнного відновлення (повага до прав людини; екологічна стійкість та зелене відновлення; прозорість, підзвітність та належне врядування; співпраця та партнерство) [3].

На перший погляд може здаватись, що цей акт м'якого права є суперечливим – конференція щодо сталого інвестування, а окреслені за наслідками її роботи принципи стосуються відповідального інвестування. Проте, між сталим інвестуванням та відповідальним є доволі тонка межа, адже ці категорії є взаємопов'язаними та взаємодоповнюючими. Тому ніякої суперечності тут не існує, з огляду на міркування, що будучи викладені нижче.

У міжнародних актах, присвячених питанням інвестування на основі соціальних, екологічних, управлінських критеріїв такі інвестиції позначені як сталі або відповідальні. Наприклад, у правових актах ЄС, зокрема таких як Таксономія ЄС, Регламент SFDR, CSRD, застосовується категорія стале інвестування, а Принципи відповідального інвестування (PRI) застосовують категорію відповідального інвестування.

Ці категорії дуже схожі, адже в їх основі лежать фактори ESG, а тому навіть у наукових дослідженнях, присвячених економічним особливостям інвестицій на основі ESG факторів не завжди проводиться грань між ними [4, с. 98; 5, с. 9].

Дійсно, складовими ESG визнаються три фактори: 1) екологічні фактори, що полягають у запровадженні заходів, спрямованих на збереження довкілля, проведення екологічного підприємництва; 2) соціальні фактори, що проявляються у дотриманні прав працівників, створенні належних та безпечних умов праці, забезпечення розвитку працівників, інклюзивності, а також в умовах та якості вироблених товарів та наданих послуг; 3) фактори управління, що проявляються у запровадженні добросовісних правил управління компанією, механізмах запобігання зловживанням з боку керівництва компанії, прозорості системи винагород для керівництва. Врахування всіх трьох ESG-факторів дозволяє інвесторам, шляхом спрямування інвестицій у компанії, що забезпечують на практиці проведення економічної діяльності на умовах сталості, активно впливати на впровадження принципів сталого розвитку у практичну площину. Проте незважаючи на те, що в основі обох категорій лежать ESG-фактори між ними є певна різниця, а тому маємо зупинитись на міжнародних актах, що застосовують такі поняття як стале інвестування та відповідальне інвестування.

Глобальна організація Принципи відповідального інвестування (Principles for responsible investment), створена спільно з Організацією Об'єднаних Націй та найбільшими інституційними інвесторами світу у 2005 році, розробила шість принципів відповідального інвестування (інтеграція ESG факторів; активне володіння; розкриття ESG інформації; просування принципів у фінансовому секторі; співпраця; звітність про прогрес). Цей акт є актом м'якого права, оскільки формує стандарти відповідального інвестування та не має загальнообов'язкового характеру.

В основу Принципів відповідального інвестування (PRI) закладено необхідність врахування факторів ESG у процесах інвестування. Підставу для такого висновку дає аналіз змісту перших трьох принципів, адже вони містять пряме посилання на фактори ESG [6]. Наприклад, перший принцип полягає у тому, що має відбуватись інтеграція питань ESG в інвестиційний аналіз та процеси прийняття рішень. Відповідно до другого принципу має запроваджуватись інтеграція питань ESG у політики та правила володіння. Третій принцип передбачає необхідність належного розкриття інформації щодо питань ESG від організацій, у які проводиться інвестування.

Таким чином, Принципи відповідального інвестування (PRI) створюють для інвесторів певний орієнтир у визначенні ними тих компаній та сфер економічної діяльності щодо яких доцільним є проведення інвестування, адже вони мають можливість сформулювати певний фокус на ступеню сталості діяльності компанії.

Зараз Принципи відповідального інвестування (PRI) реалізують на практиці понад 5000 підписантів з усього світу, що сукупно представляють 139,6 трлн доларів США активів під їх управлінням. Тобто PRI дотримується велика кількість суб'єктів, наділених значною економічною владою, а тому можна констатувати, що станом на сьогодні за період з 2005 року сформувався певний ринок відповідального інвестування. Проте, оскільки Принципи відповідального інвестування (PRI) є актом м'якого права, учасниками цього ринку є професійні інвестори, що добровільно приєднались до PRI та проводять відповідальне інвестування на практиці. Такими інвесторами можуть бути великі пенсійні фонди, страхові компанії, компанії з управління активами, інвестиційні фонди, банківські установи. Роздрібні інвестори можуть бути учасниками цього ринку опосередковано, через участь у відповідних фондах та шляхом придбання цінних паперів.

Компанії-реципієнти, щодо яких відбувається відповідальне інвестування не є учасниками Принципів відповідального інвестування (PRI), але вони мають враховувати ті підходи, що визначаються PRI та запроваджувати ESG-фактори у своїй економічній діяльності, змінюючи свою бізнес-модель для найбільш повного розвитку компанії на умовах сталості для того, щоб забезпечити інвестиційну привабливість компанії та підвищити вартість її фінансових активів.

Принципи відповідального інвестування (PRI) залишають відкритим питання визначення видів економічної діяльності, щодо яких не може здійснюватись відповідальне інвестування, але до-

роговказом тут може бути підхід щодо перевірки діяльності можливого реципієнта на застосування у економічній діяльності ESG-факторів у повному обсязі. Інвестор, приймаючи рішення про проведення відповідальних інвестицій як один із факторів може брати до уваги вид економічної діяльності, що проводить компанія-потенційний реципієнт. У сучасних умовах підприємства металургійної, хімічної промисловості, паливно-енергетичного комплексу складно визнати такими, що сприяють екологізації. Тому відповідальний інвестор має врахувати не тільки запровадження компанією у власну діяльність ESG-факторів, але і той вид економічної діяльності, що вона проводить.

Таким чином, категорія відповідального інвестування стосується у першу чергу інституційного інвестора, встановлює для нього певні орієнтири для прийняття обґрунтованого інвестиційного рішення на основі інтеграції ESG-факторів у проведення фінансового аналізу, процеси управління ризиками інвестиційної діяльності. PRI виступають певним запобіжником для того, щоб відповідальний інвестор не здійснював не бажані для розвитку суспільства інвестиції. Як наслідок відбувається підвищення якості інвестиційних рішень та досягаються не тільки економічні, але і соціальні цілі, адже інвестор виступатиме як суспільний запобіжник для компаній, що проводять економічну діяльність з неоднозначним або ж навіть з негативним впливом на суспільні інтереси.

Акти ЄС застосовують категорію сталого інвестування та на відміну від PRI мають загальнообов'язковий характер, а також взаємно доповнюють один одного, внаслідок чого утворюється певна правова система, що має на меті забезпечити перехід економіки ЄС до низьковуглецевої, більш сталої, ресурсоефективної та циркулярної відповідно до Цілей сталого розвитку.

Регламент SFDR у статті 2 (17) окреслює концептуальне, розгорнуте поняття сталого інвестування, що коротко можна визначити як таке інвестування, що сприяє досягненню екологічної або соціальної мети, а також не завдає значної шкоди жодній екологічній або соціальній цілі та здійснюється з дотриманням практик належного управління [7].

Таксономія ЄС визначає критерії за допомогою яких можливо визначити чи може бути певна економічна діяльність віднесена до сталої. Аналіз статей 3, 9, 17, 18 вказаного акту дозволяє зробити висновок, що економічна діяльність може бути віднесена до сталої якщо вона істотно сприяє досягненню однієї з шести екологічних цілей, не завдаючи при цьому значної шкоди жодній з інших п'яти цілей. Також одночасно має бути забезпечено дотримання мінімальних соціальних та управлінських гарантій. Екологічно стійкими видами діяльності відповідно до ст. 9 цього акту є: пом'якшення наслідків зміни клімату; адаптація до зміни клімату; сталі використання та захист водних і морських ресурсів; перехід до циркулярної економіки; запобігання забрудненню та контроль; захист та відновлення біорізноманіття та екосистем [8]. Тобто Таксономія ЄС нормативно встановлює чіткі критерії для оцінки відповідності економічної діяльності екологічним факторам.

CSRD нормативно встановлює вимоги до нефінансової звітності компаній, а відтак створює інформаційну базу для проведення об'єктивного аналізу інвесторами відповідності компанії критеріям, визначеним Регламентом SFDR та Таксономією ЄС і на цій основі дозволяє приймати належні управлінські рішення [9].

Таким чином, сталі інвестування, відповідно до вищевказаних актів ЄС, визначає структурні пріоритети економіки, дозволяє визначити інвестору інвестиційні об'єкти, внаслідок чого відбуватимуться інвестиції, що забезпечать реалізацію Цілей сталого розвитку, а також досягти окреслених Європейською Зеленою Угодою (EU Green Deal Investment Plan of 14 January 2020) такої амбітної мети як створення до кінця 2050 року на теренах ЄС вуглецево-нейтрального простору за рахунок розбудови вуглецево-нейтральної економіки. Ці акти мають позитивний вплив, спонукаючи інвестора до проведення таких інвестицій, що призводять до досягнення Цілей сталого розвитку та довгострокового розвитку економіки на умовах сталості.

Втім, виникає питання, наскільки в умовах сучасних реалій можливим є у найближчий перспективі у повній мірі запровадити дію цих актів для України, адже компанії, що мають намір отримати сталі інвестиції мають провести значну роботу щодо зміни власних бізнес-процесів для запровадження у практичну площину ESG-факторів, що вимагає вкладення значних коштів.

Вченими-економістами констатується, що проблеми для вітчизняних підприємств, спричинених війною, полягають зокрема у таких факторах: руйнування в результаті бойових дій, відтік кадрів за кордон, зменшення платоспроможності населення, перебої у логістиці, обмеженість виробничих ресурсів (дорого купити, важко завезти, важко організувати безперебійне виробництво під час повітряної тривоги), невизначеність у економічній та політичній ситуації [10, с. 78]. Тут

треба додати, що навіть після завершення війни дія цих негативних факторів буде чинити свій вплив на економічну ситуацію. Українська економіка перебуває у тяжкому стані, що обумовлено негативним впливом війни, а сталі інвестиції розраховані на довготривалий ефект, чого у кризових умовах досягти складно.

Також в умовах війни важливе значення мають ті галузі економіки, що віднести до сталого інвестування важко. У науковій літературі висловлена думка про те, що інвестиційна діяльність в Україні в умовах воєнного стану, повинна робити фокус на підтримку та відновлення критично важливих секторів вітчизняної економіки, таких як енергетика, оборонна промисловість, аграрний сектор, інфраструктура та телекомунікації [11, с. 266]. Бачиться що і в умовах повоєнного відновлення вони будуть залишатись пріоритетними.

В.В. Поєдинок, якою проведено аналіз таких правових актів ЄС як Таксономічний регламент, Регламент про розкриття інформації щодо сталого фінансування та Директива про корпоративну звітність зі сталого розвитку зроблено справедливий висновок про те, що концепція сталого інвестування має застосовуватись в умовах відсутності негативного впливу. Вона наголошує, що «в рамці сталого інвестування не адресуються питання, які виникли у зв'язку з війною та необхідністю повоєнного відновлення» [12, с. 157].

Таким чином, для нашої країни необхідним є пошук певного балансу при запровадженні імплементації вказаних актів ЄС. Маємо виходити із реалій, породжених війною та врахувати, що і змістовне наповнення ESG-факторів для нашої країни має свою специфіку. Наприклад, В.А. Устименко справедливо вказує, що «одним із ключових напрямів формування державної політики повоєнного відновлення є розроблення та реалізація комплексних заходів, спрямованих на відновлення людського ресурсу та повернення в Україну співвітчизників» [13, с. 69]. Відтак, підприємство, створюючи робочі місця та умови для розміщення працівників, запровадження певних пільг, що стимулюватиме їх повернення з-за кордону буде реалізовувати соціальну складову ESG-факторів. Розмінування територій, розчищення та утилізація сміття, що виникає внаслідок руйнувань буде відповідати екологічній складовій. Також важливим напрямом для інвестицій буде оборонний сектор економіки. Недаремно Н.В. Єремєєва обґрунтовує необхідність модернізації вітчизняного правового забезпечення сталого інвестування яка має відбуватись як з врахуванням правових стандартів ЄС, так і на засадах забезпечення національної безпеки України. Серед пріоритетних напрямів модернізації правового забезпечення сталого інвестування вона вказує необхідність «формування правової моделі інвестування в інноваційно значущі сфери, включаючи високотехнологічні рішення в галузі розмінування, інфраструктури, критичних технологій» [14, с. 401].

Про можливість регулювання сталого інвестування на національному рівні з урахуванням актів ЄС вказує Д.І. Скар, наголошуючи, що «європейська модель регулювання сталого інвестування на національному рівні базується на поєднанні уніфікованих наднаціональних актів та національних імплементацій, які враховують специфіку фінансових систем окремих країн» [15]. Тут треба додати, що для нашої країни мають бути врахована не тільки фінансова специфіка, але і та, що обумовлена негативним впливом війни на вітчизняну економіку.

Одним з актів м'якого права, що враховує українську специфіку є Декларація, ухвалена у жовтні 2025 року на Міжнародній конференції «Шлях до сталих інвестицій та європейської інтеграції» під егідою Міністерства економіки України якою визначені принципи відповідального інвестування для відновлення України. Нею визначено чотири принципи (повага до прав людини; екологічна стійкість та зелене відновлення; прозорість, підзвітність та належне врядування; співпраця та партнерство). Хоча Принципи відповідального інвестування (PRI) містять шість принципів, а Декларація тільки чотири, з огляду на проведений вище аналіз, можна казати про відповідність останньої міжнародному акту м'якого права. Таким чином, Декларація закладає основу для розвитку вітчизняного законодавства у сфері сталого інвестування, а також закладає підвалини для щодо модернізації правового забезпечення сталого інвестування з урахуванням підходів ЄС.

Висновки. У міжнародних актах, присвячених інвестуванню на основі соціальних, екологічних, управлінських критеріїв такі інвестиції мають назву сталих або відповідальних. Основоположні у цьому питанні правові акти ЄС (Таксономія ЄС, Регламент SFDR, CSRD), присвячені правовому регулюванню сталого інвестування. Принципи відповідального інвестування (PRI) застосовують категорію відповідальне інвестування. Спільним для цих актів є те, що в їх основі лежать фактори ESG (екологічні, соціальні та фактори управління).

Принципи відповідального інвестування є міжнародним актом м'якого права (soft law), учасниками якого є переважно інституційні інвестори з значною економічною владою, який виступає для них запобіжником для уникнення інвестицій, що можуть мати негативні наслідки для розвитку суспільства. Акти ЄС застосовують категорію стале інвестування. На відміну від PRI вони мають загальнообов'язковий характер, стимулюють стале інвестування для забезпечення переходу економіки ЄС до низьковуглецевої, більш сталої, ресурсоефективної та циркулярної відповідно до Цілей сталого розвитку. Таким чином, відповідальне інвестування має запобіжний характер, а стале – стимулюючий.

В Україні процес правового забезпечення сталих інвестицій перебуває на початковому етапі та є фрагментарним. Тому Декларація, ухвалена у жовтні 2025 року на Міжнародній конференції «Шлях до сталих інвестицій та європейської інтеграції» під егідою Міністерства економіки України, що окреслила чотири принципи відповідального інвестування для повоєнного відновлення (повага до прав людини; екологічна стійкість та зелене відновлення; прозорість, підзвітність та належне врядування; співпраця та партнерство) закладає основи для подальшого розвитку чинного законодавства у сфері сталого інвестування з урахуванням вітчизняних реалій, обумовлених негативним впливом війни на вітчизняну економіку та відповідає підходам, закладеним у PRI.

Перспективним напрямом подальших досліджень є визначення доцільних правових засобів для опосередкувати відносин з запровадження компанією ESG-факторів у власну економічну діяльність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Самойлюк Максим. Трекер економіки України під час війни. Центр економічної стратегії. 08.12.2025. URL.: <https://ces.org.ua/tracker-economy-during-the-war/> (дата звернення 12.12.2025).
2. World Bank Group. Overview: Ukraine. URL: <https://www.worldbank.org/ext/en/country/ukraine> (дата звернення 12.12.2025).
3. Декларація про відповідальне інвестування для стійкої відбудови України. Міністерство економіки України. 17 жовтня 2025 року. URL: <https://me.gov.ua/Documents/Detail/9dc26665-6f6b-4984-a9b4-e19963a0578b> (дата звернення 12.12.2025).
4. Воронцова А.С., Агафонова Є.О., Білан С.А. Напрями координації нормативного регулювання відповідального (ESG) інвестування у світі: фрагментація чи уніфікація? *Економіка та право*. 2023. № 3. С. 91–100. URL: <https://doi.org/10.15407/econlaw.2023.03.091> (дата звернення 12.12.2025).
5. Сльнікова Ю.В. Глобальні тренди відповідального інвестування. *Економіка, управління та адміністрування*. 2023. № 3 (93). С. 9–14. URL: https://www.researchgate.net/publication/347071363_Globalni_trendi_vidpovidalnogo_investuvanna (дата звернення 12.12.2025).
6. Principles for responsible investment (PRI). The Six Principles. A UN-supported initiative. URL: <https://www.unpri.org/> (дата звернення: 12.12.2025).
7. Regulation (EU) 2019/2088 of the European Parliament and of the Council of 27 November 2019 on sustainability-related disclosures in the financial services sector. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2019/2088/oj/eng> (дата звернення: 12.12.2025).
8. Regulation (EU) 2020/852 of the European Parliament and of the Council of 18 June 2020 on the establishment of a framework to facilitate sustainable investment and amending Regulation (EU) 2019/2088. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2020/852/oj> (дата звернення: 12.12.2025).
9. Directive (EU) 2022/2464 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 amending Regulation (EU) No 537/2014, Directive 2004/109/EC, Directive 2006/43/EC and Directive 2013/34/EU, as regards corporate sustainability reporting. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32022L2464&utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 12.12.2025).
10. Косарецький Є.І., Сотник В.В., Слюсаренко А.В. Дослідження впливу воєнних дій на національну економіку України: фактичні збитки та втрати. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України*. 2023. N 2 (78), С. 74–79. URL: <http://znp-cvsvd.nuou.org.ua/article/view/290288/283872> (дата звернення 12.12.2025).

11. Чорна В.Г., Кожура Л.О., Омельченко А.В. Правове регулювання інвестиційної діяльності в Україні. *Наукові записки. Серія: Право*. 2024. Випуск 16. С. 264–268. URL: <https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/471/486> (дата звернення: 12.12.2025).
12. Поєдинок В.В. Поняття сталого інвестування в праві ЄС. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 10. С. 154–157. URL: http://lsej.org.ua/10_2024/37.pdf (дата звернення: 12.12.2025).
13. Устименко В.А. Політико-правові детермінанти повоєнного розвитку економіки України. *Вісник Національної академії наук України*. 2023. № 5. С. 64–71. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/items/81cad872-3616-419e-9f50-cd49544d0086> (дата звернення: 12.12.2025).
14. Єремєєва Н.В. Пріоритетні напрями модернізації правового забезпечення сталого інвестування. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. Випуск № 03. Частина 1. С. 394–404. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/06/APP_03_2025-part-1-1.pdf (дата звернення: 12.12.2025).
15. Скар Д.І. Ринок сталого інвестування: теоретичні засади та особливості розвитку. *Економіка та суспільство*. 2025. Випуск № 78. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/6524/6463> (дата звернення: 14.12.2025).

УДК 346.242

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.9>

ПРИРОДНІ МОНОПОЛІЇ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ ТЕОРЕТИКО-ДОКТРИНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ

Орлова О.С.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри господарського права

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ORCID: 0009-0003-7242-2309

Орлова О.С. Природні монополії як об'єкт правового регулювання: окремі аспекти теоретико-доктринального аналізу.

Вказується, природні монополії є особливим елементом у структурі національної економіки України, оскільки охоплюють стратегічно важливі сфери господарської діяльності – транспортування енергоносіїв, передачу електроенергії, залізничну інфраструктуру тощо. У статті досліджено правові засади функціонування суб'єктів природних монополій в Україні в контексті сучасних євроінтеграційних процесів. Актуальність дослідження зумовлена стратегічним значенням природних монополій для національної економіки, оскільки вони охоплюють такі життєво важливі сфери, як транспортування енергоносіїв, передача електроенергії, залізнична інфраструктура тощо. Проаналізовано правову природу природної монополії як особливого стану товарного ринку, за якого задоволення попиту є більш ефективним за умови відсутності конкуренції внаслідок технологічних особливостей виробництва.

Досліджено порядок набуття суб'єктом господарювання статусу природного монополіста, який передбачає отримання ліцензії та включення до Зведеного переліку суб'єктів природних монополій, що веде Антимонопольний комітет України. Проаналізовано систему обов'язків суб'єктів природних монополій, визначених Законом України «Про природні монополії», зокрема щодо ціноутворення, забезпечення якості товарів та рівного доступу споживачів.

Здійснено порівняльно-правовий аналіз регулювання монопольних ринків в Україні та Європейському Союзі. Встановлено, що право ЄС не оперує поняттям природної монополії, натомість застосовує категорії «законної монополії» та «послуг загального економічного інтересу», що передбачає функціональний підхід до визначення правового статусу суб'єктів господарювання.

Обґрунтовано необхідність комплексного реформування законодавства про природні монополії з урахуванням євроінтеграційних зобов'язань України. Запропоновано напрями вдосконалення нормативно-правового регулювання, зокрема: запровадження дієвих механізмів контролю за діяльністю природних монополістів, забезпечення прозорості формування тарифів, розробка чітких критеріїв віднесення суб'єктів до категорії природних монополій, застосування диференційованої політики щодо стимулювання конкуренції у секторах, де це є можливим завдяки технологічним інноваціям.

Ключові слова: природна монополія, суб'єкт природної монополії, державне регулювання, конкурентна політика, послуги загального економічного інтересу.

Orlova O.S. Natural monopolies as an object of legal regulation: some aspects of theoretical and doctrinal analysis.

It is indicated that natural monopolies are a special element in the structure of the national economy of Ukraine, as they cover strategically important areas of economic activity – energy transportation, electricity transmission, railway infrastructure, etc. The article examines the legal principles of the functioning of natural monopoly entities in Ukraine in the context of modern European integration processes. The relevance of the study is due to the strategic importance of natural monopolies for the national economy, as they cover such vital areas as energy transportation, electricity transmission,

railway infrastructure, etc. The legal nature of natural monopoly as a special state of the commodity market, in which demand is more effective in the absence of competition due to technological features of production, is analyzed. The procedure for obtaining the status of a natural monopolist by a business entity, which involves obtaining a license and inclusion in the Consolidated List of Natural Monopolies, maintained by the Antimonopoly Committee of Ukraine, is investigated. The system of obligations of natural monopoly entities defined by the Law of Ukraine «On Natural Monopolies» is analyzed, in particular regarding pricing, ensuring the quality of goods and equal access for consumers.

A comparative legal analysis of the regulation of monopoly markets in Ukraine and the European Union is carried out. It is established that EU law does not operate with the concept of natural monopoly, but instead applies the categories of «legal monopoly» and «services of general economic interest», which implies a functional approach to determining the legal status of business entities.

The need for comprehensive reform of the legislation on natural monopolies is substantiated, taking into account Ukraine's European integration obligations. Directions for improving regulatory and legal regulation are proposed, in particular: the introduction of effective mechanisms for controlling the activities of natural monopolists, ensuring transparency in tariff formation, developing clear criteria for classifying entities as natural monopolies, and applying a differentiated policy to stimulate competition in sectors where this is possible due to technological innovations.

Key words: natural monopoly, natural monopoly entity, state regulation, competition policy, services of general economic interest.

Постановка проблеми. Природні монополії є особливим елементом у структурі національної економіки України, оскільки охоплюють стратегічно важливі сфери господарської діяльності – транспортування енергоносіїв, передачу електроенергії, залізничну інфраструктуру тощо. Специфіка цих секторів полягає у неможливості або суттєвій обмеженості конкуренції внаслідок технологічних, економічних та інших чинників. Водночас, діяльність суб'єктів природних монополій безпосередньо впливає на всі сфери підприємництва та добробут населення, що зумовлює необхідність ефективного державного регулювання для запобігання зловживанням монопольним становищем.

Актуальність дослідження посилюється євроінтеграційними процесами, які вимагають гармонізації національного законодавства з правом Європейського Союзу. На відміну від української правової системи, право ЄС не оперує поняттям природної монополії, натомість застосовує категорію «законної монополії» та концепцію послуг загального економічного інтересу. Це зумовлює необхідність переосмислення вітчизняних підходів до правового регулювання монопольних ринків з урахуванням європейського досвіду та сучасних тенденцій демонополізації окремих секторів економіки.

Крім того, практика свідчить про недостатню ефективність державного регулювання діяльності суб'єктів природних монополій в Україні, особливо у сфері ціноутворення та формування тарифної політики. Нерідко ухвалюються рішення політичного характеру, які не забезпечують одночасного досягнення операційної ефективності підприємств та соціально значущих результатів, що актуалізує потребу у вдосконаленні нормативно-правової бази.

Мета дослідження полягає у здійсненні аналізу окремих аспектів функціонування суб'єктів природних монополій в Україні, визначенні особливостей їх правового статусу та формулюванні можливих напрямів удосконалення нормативно-правового регулювання з урахуванням європейського досвіду та євроінтеграційних зобов'язань держави.

Стан опрацювання проблематики. Питання правового регулювання діяльності суб'єктів природних монополій привертає увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників у галузі господарського, адміністративного права та економічної теорії. Водночас комплексний характер проблематики зумовлює необхідність міждисциплінарного підходу до її вивчення.

Економічні аспекти державного регулювання природних монополій досліджував В.В. Венгер, який проаналізував напрями вдосконалення регуляторної політики держави у цій сфері та обґрунтував необхідність балансування між публічними інтересами та ефективністю функціонування монопольних структур [1]. Фундаментальне дослідження конкурентної політики держави як чинника економічного розвитку здійснила З.М. Борисенко, розглянувши, зокрема, особливості регулювання монопольних ринків у контексті загальної конкурентної стратегії [2].

Теоретико-правові засади регулювання природних монополій розробляла І.О. Анохіна, яка дослідила поняття, принципи та методи регулювання діяльності відповідних суб'єктів господарю-

вання, обґрунтувавши специфіку правового впливу на монопольні ринки [4]. В.Д. Базилевич та Г.М. Филюк у монографічному дослідженні здійснили комплексний аналіз природних монополій, запропонувавши напрями оптимізації параметрів регулювання та вдосконалення галузевого законодавства [10].

Значний внесок у дослідження адміністративно-правового регулювання природних монополій належить Р.І. Раїмову, який у дисертаційному дослідженні проаналізував особливості правового статусу суб'єктів природних монополій у сферах енергетики та комунальних послуг [3], а також дослідив процедуру набуття статусу суб'єкта природної монополії [5]. Також нами було розглянуто правові засади функціонування суб'єктів природних монополій у контексті господарського права, звернувши увагу на європейський досвід регулювання та категорію «законної монополії» у праві ЄС [7].

Разом із тим, попри наявність значного наукового доробку, окремі аспекти правового регулювання природних монополій потребують подальшого дослідження, зокрема в контексті євроінтеграційних процесів, гармонізації національного законодавства з *acquis* ЄС та адаптації до сучасних технологічних змін, що зумовлюють трансформацію традиційних монопольних ринків.

Виклад матеріалу дослідження. В умовах становлення та розвитку ринкових інститутів у різних галузях національної економіки України особливого значення набуває регулювання тих сфер господарської діяльності, які функціонують як природні монополії. Специфіка природних монополій полягає в тому, що внаслідок технологічних, економічних та інших чинників конкуренція в цих секторах є неможливою або суттєво обмеженою. Ефективність діяльності таких суб'єктів визначається передусім «ефектом масштабу», який дає змогу одному підприємству-монополісту задовольняти весь наявний попит на відповідні товари чи послуги [1, с. 65].

Функціонування природних монополій значною мірою обумовлюється характером їх взаємодії із зовнішнім середовищем. З одного боку, ці відносини формуються під впливом певної «рівноваги», що досягається завдяки створенню на кожному етапі суспільного розвитку належних економічних, політичних та соціальних умов для ефективної діяльності монопольних структур. З іншого боку, забезпечуючи суспільство життєво важливими товарами та послугами, природні монополії суттєво, а подекуди й вирішально, впливають на всі сфери підприємницької діяльності. Водночас, такий вплив часто має негативні прояви: встановлення завищених цін і тарифів на монопольну продукцію, нав'язування невігідних умов контрагентам, формування бар'єрів для виходу на ринок потенційних конкурентів. Саме для нейтралізації цих негативних наслідків держава здійснює регулюючий вплив на процеси ціноутворення у сферах діяльності суб'єктів природних монополій [2, с. 32].

Правове регулювання діяльності суб'єктів природних монополій ґрунтується насамперед на нормах законодавства, оскільки держава не передбачає розвитку конкурентних відносин у тих сферах, де функціонують природні монополії. Виникнення та існування природних монополій обумовлюється двома групами чинників: по-перше, економічними факторами, такими як ексклюзивний доступ до певних ресурсів, унікальні технологічні рішення чи специфіка виробничого процесу; по-друге, наявністю спеціального нормативно-правового регулювання, яке визначає державну політику щодо збереження монопольного становища окремих суб'єктів на відповідних ринках, виходячи із суспільних потреб та публічних інтересів [3, с. 26].

Особливості правового регулювання природних монополій зумовлюють необхідність застосування диференційованого підходу до монопольних ринків, що є одним із ключових принципів конкурентної політики. Специфіка природних монополій потребує запровадження особливих форм державного регулювання, зокрема правового. Присвоєння певним галузям статусу природної монополії та встановлення спеціального правового режиму діяльності відповідних суб'єктів господарювання є одним із напрямів цілеспрямованого державного регулювання, об'єктом якого виступають спеціальні суб'єкти – суб'єкти природних монополій [4, с. 297].

Державне втручання у процеси ціноутворення на монопольних ринках є об'єктивно необхідним заходом, спрямованим на підвищення соціально-економічної ефективності функціонування ринкового механізму. При цьому державне регулювання цін не передбачає безпосереднього встановлення їх конкретних значень, а полягає у забезпеченні ефективної взаємодії ринкових механізмів ціноутворення та державних регуляторних інструментів. Передусім йдеться про застосування державою економічних методів впливу на процес прийняття монопольними виробниками оптимальних цінових рішень, надання їм методологічної підтримки та формування відповідної

нормативно-правової бази у сфері ціноутворення. Таким чином, регуляторна функція держави у цій сфері має бути спрямована насамперед на запобігання неправомірним діям природних монополістів при встановленні цінових і тарифних умов. Держава водночас виконує подвійну роль: захищає споживачів від можливих зловживань монополістичним становищем з боку суб'єктів природних монополій та сприяє розвитку монополізованих галузей і оптимізації їх витрат [1, с. 67].

Слід наголосити, що природна монополія не є певною галуззю чи підгалуззю економіки у традиційному розумінні. Відповідно до законодавства, вона визначається як особливий стан товарного ринку. Це означає, що трансформація ринкових умов може зумовити перегляд статусу того чи іншого суб'єкта господарювання як природного монополіста. До чинників, здатних спричинити такі зміни, належать науково-технічний прогрес, корекція соціальної політики держави, еволюція суспільних інститутів тощо [5, с. 74].

Такий підхід до розуміння природної монополії, на наш погляд, має важливе практичне значення: він передбачає необхідність періодичного моніторингу та перегляду переліку сфер, що належать до природних монополій, з урахуванням динаміки технологічного розвитку та змін у структурі відповідних ринків. Зокрема, розвиток альтернативних джерел енергії, цифровізація економіки та поява нових технологічних рішень можуть створювати передумови для демонополізації окремих секторів, які раніше вважалися класичними природними монополіями. Відтак законодавець має гнучко реагувати на ці процеси, своєчасно адаптуючи нормативно-правове регулювання до нових економічних реалій.

Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про природні монополії», природною монополією є стан товарного ринку, за якого задоволення попиту на цьому ринку є більш ефективним за умови відсутності конкуренції внаслідок технологічних особливостей виробництва (у зв'язку з істотним зменшенням витрат виробництва на одиницю товару в міру збільшення обсягів виробництва), а товари (послуги), що виробляються суб'єктами природної монополії, не можуть бути замінені у споживанні іншими товарами (послугами), тому попит на цьому товарному ринку менше залежить від зміни цін на ці товари (послуги), ніж попит на інші товари (послуги) [6].

Варто підкреслити, що природна монополія не ототожнюється з конкретною галуззю чи підгалуззю економіки. Законодавчо вона визначається як певний стан товарного ринку. Відповідно, зміна ринкових умов може стати підставою для перегляду належності конкретного суб'єкта господарювання до категорії природних монополістів. Серед факторів, що здатні вплинути на такий перегляд, можна виділити технологічний розвиток, трансформацію соціальної політики держави, становлення нових суспільних інститутів та інші обставини [5, с. 75].

Правова система Європейського Союзу не оперує поняттям природної монополії. Натомість у праві ЄС застосовується категорія «законної монополії». Сутність цього інституту полягає в тому, що держава має право наділяти підприємства спеціальними та виключними правами з метою забезпечення виконання ними публічних функцій. Зокрема, держава може покласти на певне підприємство обов'язок виступати оператором послуг загального економічного інтересу. У такому разі суб'єкти господарювання, які надають послуги загального економічного інтересу або мають характеристики прибуткової монополії, здійснюють свою діяльність з дотриманням правил конкуренції у такий спосіб, щоб це не створювало перешкод для виконання покладених на них спеціальних завдань. Отже, на наш погляд, законна монополія має місце у випадках, коли надання певної послуги на підставі законодавчих норм або регуляторних актів закріплено за конкретним постачальником із прямою заборобою для інших суб'єктів господарювання надавати аналогічну послугу, у тому числі задовольняти попит окремих категорій споживачів. Водночас слід розмежовувати поняття законної монополії та факт надання публічних послуг: сама по собі діяльність підприємства у сфері надання публічних послуг автоматично не наділяє його статусом законного монополіста [7, с. 100].

Стаття 5 Закону України «Про природні монополії» містить вичерпний перелік сфер, на які поширюється законодавство про природні монополії: транспортування нафти, нафтопродуктів, транспортування і розпо діл природного і нафтового газу трубопроводами; передача електроенергії і її розподіл, користування залізничними коліями, диспетчерськими службами, вокзалами та іншими об'єктами інфраструктури, що забезпечують рух залізничного транспорту загального користування, тощо [6].

Слід зазначити, що суб'єкт господарювання набуває статусу суб'єкта природної монополії лише після отримання ліцензії (ст. 7 Закону) та включення його до Зведеного переліку суб'єктів

природних монополій, розпорядником якого є Антимонопольний комітет України [8]. Складання та ведення Зведеного переліку визначено відповідним порядком, затвердженим Розпорядженням Антимонопольного комітету України від 28 листопада 2012 року [9].

З моменту отримання правового статусу суб'єктів природних монополій у них виникають відповідні зобов'язання, визначені ст. 10 Закону України «Про природні монополії». Наприклад, дотримуватися встановленого порядку ціноутворення, стандартів, показників безпеки та якості товару, а також інших умов та правил здійснення підприємницької діяльності, визначених у ліцензіях, вести окремий бухгалтерський облік, забезпечувати на рівних умовах реалізацію вироблених ними товарів споживачам, а також не встановлювати перешкод для реалізації угод між виробниками, що працюють на суміжних ринках, та споживачами, надання органам, які регулюють їх діяльність, запитуваної інформації, доступу до приміщень, земельних ділянок та документів тощо [6]. Крім того, Закон забороняє суб'єктам природних монополій вчиняти дії, які призводять або можуть привести до неможливості виробництва (реалізації) товарів, або до заміни їх іншими товарами, що не однакові за споживчими характеристиками (ч. 2 ст. 10 Закону). Слід зазначити, що коло обов'язків суб'єктів природних монополій не обмежується Законом «Про природні монополії», а регулюється спеціальними законами та іншими нормативно-правовими актами тощо.

Відзначимо, як зарубіжні експерти, так і вітчизняні дослідники акцентують увагу на доцільності врахування міжнародного досвіду у вирішенні зазначеної проблематики. Практика свідчить, що державне регулювання діяльності державних та комунальних підприємств в українських економічних реаліях демонструє недостатню ефективність, особливо у питаннях ціноутворення та формування тарифної політики. Нерідко ухвалюються рішення політичного характеру, які не забезпечують одночасного досягнення операційної ефективності підприємств та соціально значущих результатів. Одним із механізмів подолання цих проблем може стати впровадження та активне застосування концесійних відносин у сфері регулювання природних монополій, що дозволить чітко розмежувати функції державного регулятора та суб'єкта господарювання у відповідній галузі [7, с. 101].

В. Базилевич та Г. Филюк обґрунтовують необхідність подальшого вдосконалення нормативно-правової бази у сфері регулювання природних монополій. Науковці вказують на потребу уточнення сфери дії Закону України «Про природні монополії», оптимізації системи параметрів регулювання діяльності відповідних суб'єктів господарювання, а також прийняття спеціальних галузевих законодавчих актів, які б визначали особливості регулювання на окремих товарних ринках, передусім на регіональному рівні [10, с. 51].

Погоджуючись із позицією зазначених науковців, вважаємо за доцільне наголосити, що реформування законодавства про природні монополії має здійснюватися комплексно, з урахуванням євроінтеграційних зобов'язань України та необхідності гармонізації національного законодавства з правом ЄС. Зокрема, актуальним залишається й питання запровадження дієвих механізмів контролю за діяльністю суб'єктів природних монополій, забезпечення прозорості формування тарифів, а також створення ефективної системи захисту прав споживачів відповідних товарів та послуг. Крім того, особливої уваги потребує розробка чітких критеріїв віднесення суб'єктів господарювання до категорії природних монополістів та визначення підстав для перегляду такого статусу.

Відзначимо, значна кількість як українських, так і зарубіжних дослідників дотримується позиції, що інститут природних монополій є застарілим явищем, яке гальмує економічний розвиток. Такі галузі, як електропостачання, транспортування газу та інші, внаслідок технологічних інновацій поступово втрачають ознаки природних монополій і дедалі більше підпадають під вплив конкурентних механізмів. У зв'язку з цим держави переглядають підходи до регулювання таких ринків, відмовляючись від надання їм особливого статусу. На користь реформування природних монополій висувається аргумент про неспроможність держави бути ефективним регулятором у цій сфері, особливо коли суб'єкти, які займають монопольне становище, перебувають у державній власності. За такого підходу оптимальним рішенням є диференційована політика: у тих секторах, де це є можливим, доцільно стимулювати розвиток конкуренції, тоді як в інших — зберігати режим природної монополії за умов належного державного регулювання, що забезпечуватиме високу якість продукції, доступні ціни та своєчасне оновлення асортименту товарів і послуг [11].

Відзначимо також, державне втручання у діяльність суб'єктів господарювання, які порушують публічні інтереси або зловживають монопольним становищем, є загальноприйнятною практикою в Європейському Союзі. Нормативні акти ЄС зобов'язують держави-члени здійснювати рефор-

мування національного законодавства, при цьому Європейська комісія виконує координаційну функцію у сфері антимонопольного регулювання. Незважаючи на відсутність у європейському праві легального визначення природної монополії, конкурентне законодавство ЄС поширюється на всі форми суб'єктів господарювання, виходячи з їхнього функціонального призначення, а не формального статусу. При цьому, суб'єкти господарювання, що виступають операторами послуг загального економічного інтересу або мають ознаки прибуткової монополії, підпадають під дію правил конкуренції ЄС у тій мірі, в якій це не перешкоджає виконанню покладених на них особливих завдань. Саме тому категорія загального економічного інтересу є визначальною для встановлення особливого правового статусу суб'єктів, діяльність яких за своєю природою є монопольною [7, с. 102-103].

Висновки. Проведене нами дослідження дає підстави стверджувати, що в Україні в цілому сформовано систему нормативно-правового регулювання діяльності суб'єктів природних монополій, основу якої становить Закон України «Про природні монополії». Так, зокрема, законодавчо природна монополія визначається як особливий стан товарного ринку, а не конкретна галузь економіки, що передбачає можливість перегляду статусу суб'єктів господарювання залежно від зміни ринкових умов, технологічного розвитку та еволюції суспільних інститутів. Суб'єкт господарювання набуває статусу природного монополіста лише після отримання ліцензії та включення до Зведеного переліку, що веде Антимонопольний комітет України, і з цього моменту на нього покладаються спеціальні обов'язки щодо ціноутворення, якості товарів, ведення обліку та забезпечення рівного доступу споживачів.

Водночас чинна система правового регулювання потребує вдосконалення з урахуванням євроінтеграційних зобов'язань України. Право ЄС не містить поняття природної монополії, натомість оперує категоріями «законної монополії» та «послуг загального економічного інтересу», що передбачає функціональний підхід до визначення правового статусу суб'єктів господарювання. Актуальними залишаються питання запровадження дієвих механізмів контролю за діяльністю природних монополістів, забезпечення прозорості формування тарифів, розробки чітких критеріїв віднесення суб'єктів до категорії природних монополій та підстав для перегляду такого статусу.

Отже, перспективним напрямом реформування є застосування диференційованої політики: стимулювання конкуренції у тих секторах, де це є можливим завдяки технологічним інноваціям, та збереження режиму природної монополії в інших за умови належного державного регулювання. Впровадження концесійних відносин може сприяти розмежуванню функцій державного регулятора та суб'єкта господарювання, підвищуючи ефективність управління монополізованими галузями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Венгер В.В. Державне регулювання природних монополій в Україні: напрями вдосконалення. *Економіка і прогнозування*. 2006. № 3. С. 65–79. URL: https://eip.org.ua/docs/EP_06_3_65_uk.pdf.
2. Борисенко З.М. Конкурентна політика держави як фактор розвитку економіки України. К.: Таксон, 2004. 344 с.
3. Раїмов, Р.І. Адміністративно-правове регулювання діяльності суб'єктів природних монополій у сферах енергетики та комунальних послуг [Текст]: дисертація ... канд. юрид. наук, спец.: 12.00.07 - адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Суми: СумДУ, 2020. 235 с. URI: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/77998>.
4. Анохіна І.О. Поняття, принципи і методи регулювання діяльності суб'єктів природних монополій. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 21. С. 293–298. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2003_21_57.
5. Раїмов Р.І. Набуття статусу суб'єкта природної монополії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2018. Вип. 52. Т. 2. С. 73–76. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a86519b9-0365-42d2-bc8b-0051413abf6b/content>.
6. Про природні монополії: Закон України від 20 квітня 2000 № 1682-III / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-14>.
7. Орлова О.М. Правові засади функціонування суб'єктів природних монополій. *Підприєм-*

- ництво, господарство і право*. 2021. № 4. С. 99–103. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.4.15>.
8. Зведений перелік природних монополій 2025. URL: <https://amcu.gov.ua/napryami/konkurenciya/arhiv-zvedenogo-pereliku-prirodnih-monopolij/zvedenyi-perelik-pryrodnykh-monopolii-2025>.
 9. Порядок складання та ведення зведеного переліку суб'єктів природних монополій: Розпорядження Антимонопольного комітету України від 28.11.2012 р. № 874-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2119-12#Text>.
 10. Базилевич В.Д., Філюк Г.М. Природні монополії: *монографія*. Київ : Знання, 2006. 367 с.
 11. АМКУ роз'яснив застосування законодавства у сфері державної допомоги до ПСО на ринку природного газу. *Антимонопольний комітет України*. 12.12.2025. URL: <https://amcu.gov.ua/news/amku-roziasnyv-zastosuvannia-zakonodavstva-u-sferi-derzhavnoi-dopomohy-do-pso-na-rynku-pryrodnoho-hazu>.

УДК 347.728.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.10>

КОНВЕРТАЦІЯ АКЦІЙ ПРИ РЕОРГАНІЗАЦІЇ АКЦІОНЕРНОГО ТОВАРИСТВА ШЛЯХОМ ВИДІЛУ

Приходько М.С.,
аспірант кафедри цивільного права і процесу,
Донецький національний університет імені Василя Стуса
ORCID: 0009-0007-3410-3322

Приходько М.С. Конвертація акцій при реорганізації акціонерного товариства шляхом виділу.

Статтю присвячено визначенню особливостей конвертації акцій та обґрунтуванню правових наслідків, до яких вона призводить, при реорганізації акціонерного товариства, з якого здійснюється виділ.

Виявлено три можливі варіанти процедури конвертації при реорганізації акціонерного товариства шляхом виділу: конвертація акцій акціонерного товариства – емітента, з якого здійснюється виділ, в акції створюваних товариств, без зміни статутного капіталу емітента; конвертація акцій акціонерного товариства – емітента, з якого здійснюється виділ, в акції створюваних товариств, при зміні статутного капіталу емітента; конвертація акцій акціонерного товариства – емітента, з якого здійснюється виділ, в акції цього акціонерного товариства.

Формалізовано процедуру конвертації акцій для кожної з трьох процедур при виділі з акціонерного товариства шляхом визначення логічної послідовності дій як юридичних фактів, що є елементами юридичного складу процесу конвертації.

Встановлено правові наслідки процедури конвертації акцій, якими є:

- формування необхідного розміру статутного капіталу створених товариств- правонаступників, шляхом депонування їх глобальних сертифікатів Центральним депозитарієм цінних паперів;
- підтвердження законності проведення конвертації та допуск акцій створених товариств- правонаступників на ринок цінних паперів шляхом реєстрації Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку звітів про результати розміщення випуску акцій даних товариств та видачі їм свідоцтв про реєстрацію випуску акцій;
- підтвердження господарської правосуб'єктності створених товариств- правонаступників шляхом їх реєстрації органами державної реєстрації, у тому числі реєстрації їх статутного капіталу;
- набуття права власності на акції та прав з акцій (корпоративних прав) акціонерами створених товариств- правонаступників шляхом переказу Центральним депозитарієм цінних паперів акцій з рахунків у цінних паперах створюваних емітентів на рахунки в цінних паперах депозитарних установ, на яких обліковуються акції цих акціонерів.

Ключові слова: акціонерне товариство, реорганізація, виділ, конвертація акцій, статутний капітал, корпоративні права, моделювання, господарська правосуб'єктність.

Prykhodko M.S. Conversion of shares in the reorganization of a joint-stock company through demerger.

The article is devoted to identifying the specific features of share conversion and substantiating the legal consequences arising from such conversion in the course of the reorganization of a joint-stock company from which a demerger is carried out.

Three possible variants of the share conversion procedure in the reorganization of a joint-stock company through demerger have been identified:

- 1) conversion of the shares of the joint-stock company–issuer from which the demerger is carried out into shares of the newly established companies without changing the issuer’s authorized capital;
- 2) conversion of the shares of the joint-stock company–issuer from which the demerger is carried out into shares of the newly established companies with a change in the issuer’s authorized capital;

3) conversion of the shares of the joint-stock company—issuer from which the demerger is carried out into shares of the same joint-stock company.

The procedure for share conversion for each of the three demerger-related procedures has been formalized by determining a logical sequence of actions as legal facts that constitute the elements of the legal composition of the share conversion process.

The legal consequences of the share conversion procedure have been established, namely:

– the formation of the required amount of authorized capital of the newly established successor companies through the deposit of their global certificates by the Central Securities Depository;

– confirmation of the legality of the conversion and admission of the shares of the newly established successor companies to the securities market through the registration by the National Securities and Stock Market Commission of reports on the results of the placement of the share issues of such companies and the issuance of share issue registration certificates;

– confirmation of the economic legal capacity of the newly established successor companies through their registration by state registration authorities, including the registration of their authorized capital;

– acquisition of ownership rights to shares and rights arising from shares (corporate rights) by the shareholders of the newly established successor companies through the transfer by the Central Securities Depository of shares from the securities accounts of the newly established issuers to the securities accounts of depository institutions where the shares of such shareholders are recorded.

Key words: joint stock company, reorganization, spin-off, conversion of shares, authorized capital, corporate rights, modeling, economic legal capacity.

Постановка проблеми. Конвертація акцій є ключовим та водночас складним етапом реорганізації акціонерного товариства (далі – АТ) шляхом виділу. З одного боку, важливість конвертації акцій пояснюється тим, що під час її здійснення формується статутний капітал створюваних АТ- правонаступників, з іншого – процедура конвертації ускладнюється тим, що цей процес регулюється декількома нормативно-правовими актами, які постійно оновлюються.

З прийняттям оновленого Закону України «Про акціонерні товариства» від 27.07.2022 № 2465-ІХ (далі – Закон «Про АТ») [1] та «Регламенту провадження депозитарної діяльності Центрального депозитарію цінних паперів, затвердженого рішенням Правління Публічного акціонерного товариства «Національний депозитарій України» від 31.12.2024 № 8/51 (далі – «Регламент») [2], внесено зміни в порядок конвертації при виділі АТ. Зокрема, в Законі «Про АТ» конвертація акцій визначена одним з основних етапів виділу АТ (п. 12 ч. 1 ст. 128), а порядок та коефіцієнти конвертації акцій в обов'язковому порядку повинні міститись у проекті умов (п. 2 ч. 2 ст. 129). У Регламенті присвячено окремі розділи щодо конвертації акцій при виділі АТ (п. 3.14.4, п. 3.3 розділу І; п. 2.4.7. розділу ІІ).

Правове регулювання реорганізації юридичної особи, у тому числі конвертації акцій при виділі АТ, здійснюється також низкою нормативно-правових актів, основними з яких є: ЦК України (ч. 1 ст. 155; п. 1 ч. 1 ст. 195) [3]; Закони України «Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків» (ч. 1 ст. 3; п. 3 ч. 1 ст. 7; п. 1 ч. 2 ст. 7) [4], «Про депозитарну систему України» (ч. 1 ст. 21) [5] та ін. Одним із підзаконних актів, що регулює процес конвертації при виділі АТ, виступає Порядок здійснення емісії та реєстрації випуску акцій акціонерних товариств, які створюються шляхом злиття, поділу, виділу чи перетворення або до яких здійснюється приєднання, затверджений рішенням НКЦПФР від 09 квітня 2013 року (далі – «Порядок № 520») [6].

Як вбачається із вищезазначеного, процес конвертації акцій при реорганізації шляхом виділу АТ базується на багатьох нормативно-правових актах, втім немає чіткого та повного підходу до регулювання зазначених відносин з урахуванням чинних правових положень та прийнятих останнім часом законодавчих актів, що значно ускладнює практичне здійснення процедури конвертації належним чином.

В юридичній літературі не приділено достатньої уваги методологічним розробкам питанням процедури конвертації акцій при реорганізації АТ шляхом виділу. Більшість теоретичних підходів щодо пояснення сутності конвертації акції були сформовані до оновлення законодавства, а тому правовий аналіз регулювання конвертації акцій при реорганізації АТ шляхом виділу з урахуванням чинних правових положень та прийнятих нових нормативно-правових актів з метою формалізації цього процесу представляється актуальним та потребує відповідного наукового дослідження.

Метою статті є визначення особливостей та правових наслідків конвертації акцій при реорганізації АТ шляхом виділу з урахуванням чинних положень та прийнятих нових нормативно-правових актів.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження проблем реорганізації АТ, у тому числі проблем конвертації акцій проводили такі вчені, як О.В. Гарагонич [7], Ю.М. Жорнокуй [8], В.В. Заборовський [9], Л.В. Сіщук [10], Н.В. Щербакова [11] та інші. Проте потребують подальших досліджень питання аналізу правового регулювання конвертації акцій, визначення її особливостей та правових наслідків, до яких призводить процес конвертації при реорганізації АТ шляхом виділу.

Виклад основного матеріалу. Реорганізація АТ може бути спрямована на досягнення декількох цілей. Зокрема, удосконалення структури товариства для зміни номенклатури товарів і послуг з урахуванням потреб ринку, оптимізацію власної підприємницької діяльності, до прикладу шляхом відокремлення частини активів товариства при виділі для створення нового АТ- правонаступника та ін. Як зазначає Н.В. Щербакова, завдяки реорганізації реалізується оптимізація діяльності господарських організацій [11, с. 71].

Одним із обов'язкових етапів реорганізації АТ шляхом виділу є конвертація акцій, що передбачається умовами виділу, затвердженими на загальних зборах акціонерів (п. 1 ч. 1 ст. 128; п. 2 ч. 2 ст. 129 Закону «Про АТ»). При цьому сам порядок проведення конвертації акцій потребує формалізації шляхом складання алгоритму дій, які базуються на різних положеннях вказаної вище законодавчої бази.

В чинному законодавстві, зокрема в ч. 1 ст. 37 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» [12], термін «конвертація цінних паперів» визначено як обмін цінних паперів одного випуску на цінні папери іншого випуску того самого емітента, а в разі припинення товариства – іншого емітента. У той же час згідно з цим Законом акція – це іменний цінний папір (ч. 1 ст. 9), а емітентом акцій є виключно АТ (ч. 3 ст. 9).

Конвертацію акцій вчені В. В. Заборовський [9, с. 96, 97]. та Ю. М. Жорнокуй [8, с. 8] визначають як спосіб розміщення цінних паперів нового випуску шляхом заміни на них цінних паперів попереднього випуску з анулюванням останніх.

При реорганізації АТ шляхом виділу відбувається створення одного чи кількох АТ з передачею йому (їм) згідно з розподільним балансом частини свого майна, прав та обов'язків АТ, з якого здійснюється виділ, без припинення такого товариства (ч. 1 ст. 127 Закону «Про АТ»). Тобто, головною відмінною ознакою виділу АТ від інших форм реорганізації є передача лише частини його майна, прав та обов'язків новоствореним АТ- правонаступникам та продовження існування реорганізованого АТ як суб'єкта права [13, с. 250], що обумовлює особливості процедури конвертації в межах цієї форми реорганізації АТ.

Процедуру конвертації акцій при реорганізації АТ шляхом виділу проаналізовано на підставі правових положень, передбачених нормами Закону «Про АТ» (ст. ст. 128, 129); Регламенту (п. 3.14.4, п. 3.3 розділу I; п. 2.4.7 розділу II); Порядку № 520 (ст. 5 розділу II).

На підставі проведеного аналізу вище зазначених нормативно-правових актів, встановлено, що конвертація акцій при реорганізації АТ шляхом виділу включає такі види проведення:

(а) конвертація акцій АТ – емітента, з якого здійснюється виділ, в акції одного чи кількох створюваних АТ;

(б) конвертація акцій АТ – емітента, з якого здійснюється виділ, в акції цього АТ.

В свою чергу конвертація акцій АТ – емітента, з якого здійснюється виділ, в акції одного чи кількох створюваних АТ, відповідно до п. 3.3 розділу I Регламенту, може відбуватися:

– без зміни статутного капіталу емітента;

– при зміні статутного капіталу емітента.

Таким чином, конвертація акцій при реорганізації АТ шляхом виділу може здійснюватися за трьома варіантами:

(1) конвертація акцій АТ – емітента, з якого здійснюється виділ, в акції одного чи кількох створюваних АТ *без зміни статутного капіталу емітента*;

(2) конвертація акцій АТ – емітента, з якого здійснюється виділ, в акції одного чи кількох створюваних АТ *при зміні статутного капіталу емітента*;

(3) конвертація акцій АТ – емітента, з якого здійснюється виділ, в акції цього АТ.

Оскільки процедура конвертації акцій АТ, з якого здійснюється виділ, може мати декілька варіантів, на погляд автора статті, представляється раціональним скористатися таким методом дослідження як моделювання.

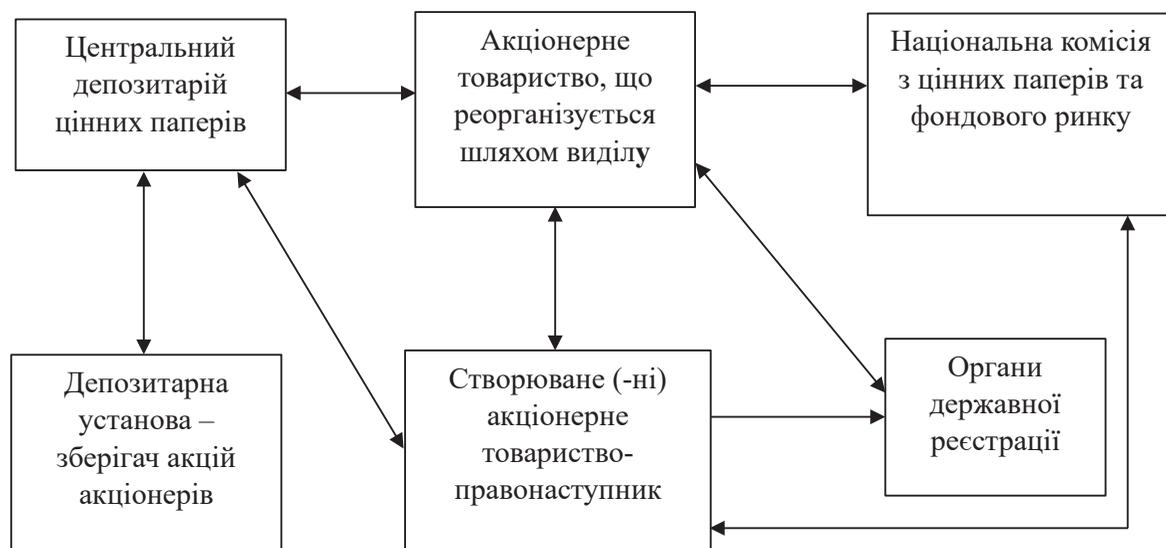
Метод моделювання широко використовується в юридичній науці та дозволяє уявне створення моделі правових явищ, а також шляхом маніпуляції ними дозволяє знаходити оптимальний варіант вирішення конкретних проблем.

Правова модель є, по суті, штучно створеним об'єктом у вигляді певних схем, формул, графіків, візуалізацій чи описів, який відображає і відтворює у більш спрощеному вигляді властивості, взаємозв'язки і відношення між елементами досліджуваного об'єкта. Правова модель у процесі пізнання допомагає отримати нову інформацію про сам дослідницький процес, явище і предмет пізнання правової дійсності [14, с. 213].

Правове моделювання – це один із методів наукового пізнання, конструктивно-пізнавальний прийом, який надає можливість відтворити функціональні, структурні характеристики та особливості реальних об'єктів, процесів і явищ у правовій сфері шляхом використання логічних прийомів (перетворень) на спеціально створених моделях [15, с. 52].

У сучасній юридичній науці набув застосування метод моделювання аргументації, завдяки якому можливо здійснити аналіз аргументативного процесу в юридичній практиці [16, с. 180]. Тобто, інструментом дослідження є моделювання процесу конвертації акцій при виділі АТ шляхом уявного вчинення учасниками процесу аргументованих законодавчо юридично значущих дій як юридичних фактів з метою прогнозування правових наслідків, до яких вони призводять.

Відобразимо модель процесу конвертації акцій АТ, що реорганізується шляхом виділу, відповідно до Закону «Про АТ» (ст. ст. 128, 129); Регламенту (п. 3.14.3, п. 3.14.4, п. 3.3 розділу I; п. 2.4.6; п. 2.4.7 розділу II); Порядку № 520 (ст. 5, ст. 7 розділу II), у вигляді графічної структури, ключовими елементами якої є учасники процесу конвертації акцій. Функціональні зв'язки між елементами, які представлені у вигляді стрілок, відображають дії учасників конвертації та кому ці дії адресовані.

Графічна структура моделі процесу конвертації акцій АТ, що реорганізується шляхом виділу

За цією моделлю учасниками процесу конвертації акцій є АТ, що реорганізується шляхом виділу; Центральний депозитарій цінних паперів; Депозитарна установа, на рахунках якої зберігаються акції акціонерів АТ, з якого здійснюється виділ (зберігач акцій акціонерів); Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку; органи державної реєстрації та створюване або створювані АТ- правонаступники.

При моделюванні конвертації акцій за кожним із зазначених варіантів розглянемо дії учасників процесу конвертації акцій як елементи юридичного складу, завершення якого призводить до певних правових наслідків.

(1) Моделювання процесу конвертації акцій АТ – емітента, з якого здійснюється виділ, в акції одного чи кількох створюваних АТ без зміни статутного капіталу емітента.

Можливість конвертації акцій АТ – емітента, з якого здійснюється виділ, в акції створюваних АТ без зміни статутного капіталу емітента передбачена п. 3.3. розділу I Регламенту.

Цей варіант конвертації можливий за умови затвердження загальними зборами АТ, з якого здійснюється виділ, відповідного коефіцієнта конвертації. Коефіцієнт конвертації визначається як співвідношення номінальної вартості акції АТ, яке реорганізується, до номінальної вартості акції товариства- правонаступника (п. 9, 10 розділу I Порядку № 520). Так, наприклад, якщо АТ, з якого здійснюється виділ, конвертує в акції виділених товариств п'ятдесят відсотків належних йому акцій, то такому АТ необхідно подвоїти номінальну вартість акцій, що залишилися шляхом затвердження загальними зборами коефіцієнта конвертації рівним 2 (два). Це можливо за умови, якщо номінальна вартість акції АТ, з якого здійснюється виділ, у два рази перевищує номінальну вартість акції товариств- правонаступників.

Процедура збільшення розміру статутного капіталу АТ без залучення додаткових внесків здійснюється шляхом підвищення номінальної вартості акцій, що передбачено ч. 4 ст. 17 та ч. 1 ст. 19 Закону «Про АТ». Для збільшення номінальної вартості акцій товариство може також використати резервний капітал, ухваливши відповідне рішення на загальних зборах, згідно зі ст. 21 Закону «Про АТ». Зміна номінальної вартості акцій, якими володіють акціонери АТ, з якого здійснюється виділ, може вплинути на обсяг їх корпоративних прав. Тому слушною є думка Л.В. Сішук, що особливістю конвертації акцій у разі реорганізації є те, що при здійсненні конвертації може виникнути необхідність зміни обсягу прав, які посвідчуються акціями [10, с. 133].

Зазначене моделювання процесу конвертації акцій за (1) варіантом проводиться в два етапи.

На першому етапі обслуговування операції емітента щодо конвертації акцій АТ – емітента, з якого відбувається виділ, в акції створюваних АТ здійснюється Центральним депозитарієм цінних паперів за розпорядженнями емітентів на підставі рішення загальних зборів акціонерів про реорганізацію АТ шляхом виділу.

На цьому етапі, учасники процесу конвертації (АТ, з якого здійснюється виділ; створювані нові АТ (в особі уповноважених органів); Центральний депозитарій (далі – ЦД) вчиняють юридично значущі дії, які передбачені п. 3.14.4, п. 3.3 розділу I та п. 2.4.7 розділу II Регламенту та ч. 1 ст. 128 Закону «Про АТ»:

- АТ, з якого здійснений виділ, (уповноважені особи): надає ЦД розпорядження про проведення конвертації акцій;

- створювані АТ (уповноважені особи):

- 1) укладають з ЦД договір про обслуговування випусків цінних паперів (п. 2.4.7 розділу II Регламенту);

- 2) надають ЦД пакети документів на відкриття рахунків у цінних паперах, а також копію рішення про реорганізацію АТ шляхом виділу, умови виділу (порядок та умови виділу, порядок конвертації акцій); розпорядження на зарахування цінних паперів на рахунки у цінних паперах емітента; тимчасові глобальні сертифікати випусків цінних паперів; копію тимчасового свідоцтва про реєстрацію випуску цінних паперів; розпорядження про проведення конвертації акцій (п. 3.14.4 розділу I Регламенту);

- Центральний депозитарій (ЦД):

- 1) відкриває рахунки у цінних паперах для створюваних АТ;

- 2) приймає на зберігання тимчасові глобальні сертифікати випусків цінних паперів створюваних АТ, депонує їх та зараховує відповідну кількість цінних паперів на рахунки емітентів (підпункт 2 п. 2.4.7 розділу II Регламенту);

- 3) надає депозитарним установам, на яких обліковуються акції АТ, з якого здійснюється виділ, повідомлення про конвертацію (підпункт 3 п. 2.4.7 розділу II Регламенту).

Одним із важливих і обов'язкових документів, які необхідно надати уповноваженим особам товариства, що створюється в результаті виділу, для започаткування ЦД процедури конвертації акцій, є копії тимчасових свідоцтв про реєстрацію випуску акцій емітентами – створюваними товариствами. Для цього учасники процесу конвертації вчиняють дії, які передбачені п.п. 6, 7, 8, 9 ч. 1 ст. 128 Закону «Про АТ». Після цього Національна комісія цінних паперів та фондового ринку (далі – НКЦПФР) реєструє звіти випусків акцій створюваних АТ та видає їм тимчасові свідоцтва про реєстрацію випуску акцій.

На другому етапі конвертації акцій АТ, що реорганізується шляхом виділу в акції новостворених товариств, учасники процесу конвертації вчиняють такі юридично значущі дії як юридичні

факти, які передбачені п. 3.3; п. 3.14.4 розділу I; п. 2.4.7 розділу II Регламенту та ч. 1 ст. 128 Закону «Про АТ»:

- АТ, з якого здійснено виділ, надає пакет документів для проведення операції депонування глобального сертифікату, внаслідок заміни старого глобального сертифікату, на новий глобальний сертифікат, у тому числі: копію свідоцтва про реєстрацію випуску цінних паперів; глобальний сертифікат випуску цінних паперів (п. 3.3 розділу I Регламенту);

- створені АТ надають ЦД пакети документів для проведення операції депонування глобального сертифікату для заміни тимчасового глобального сертифікату, у тому числі: копію свідоцтва про реєстрацію випуску цінних паперів; глобальний сертифікат випуску цінних паперів (п. 3.3 розділу I Регламенту);

- Центральний депозитарій:

- 1) депонує новий глобальний сертифікат АТ, з якого здійснено виділ, та проводить операцію списання цінних паперів переданих новоствореним АТ (п.3.14.4, п. 3.3 розділу I Регламенту) (ця дія завершує процес конвертації акцій АТ, з якого здійснено виділ, в акції цього товариства);

- 2) вилучає зі сховища/електронної бази даних та погашає тимчасовий глобальний сертифікат новостворених товариств;

- 3) депонує глобальний сертифікат кожного із новостворених товариств (правовим наслідком дії є завершення формування статутного капіталу новостворених товариств);

- 4) здійснює переказ акцій з рахунків у цінних паперах створюваних емітентів, на рахунки в цінних паперах депозитарних установ (зберігачів акцій), на яких обліковуються акції акціонерів АТ, з якого здійснюється виділ (підпункт 4 п. 2.4.7 розділу II Регламенту) (правовим наслідком дії є набуття права власності на акції акціонерами новостворених товариств та набуття ними прав з акції – корпоративних прав);

- 5) надає інформацію/повідомлення про завершення конвертації емітенту та депозитарним установам (підпункт 7 п. 2.4.7 розділу II Регламенту).

На цьому етапі емітенти – створювані товариства повинні надати ЦД такий важливий і обов’язковий документ, як копії свідоцтв про реєстрацію випуску акцій. Для цього учасники процесу конвертації повинні вчинити дії, передбачені п.п. 14,15,16 ч. 1 ст. 128 Закону «Про АТ».

НКЦПФР надалі реєструє звіти про результати емісії (обміну) акцій кожного АТ, створеного в результаті виділу, та видає цим товариствам свідоцтва про реєстрацію випуску акцій (п. 18 ч. 1 ст. 128 Закону «Про АТ», п. 5.24 розділу II Порядку №520). Правовим наслідком є підтвердження від державного регулятора законності створення АТ шляхом виділу, формування необхідного розміру статутного капіталу створених АТ та допуску їх акцій до обігу на ринку цінних паперів.

Отже, у процесі конвертації акцій АТ – емітента, з якого здійснюється виділ, в акції одного чи кількох створюваних АТ *без зміни статутного капіталу емітента*, відбувається здійснення таких важливих юридично значущих дій (як елементів юридичного складу) із завершення процедури реорганізації:

- 1) *державна реєстрація* товариств, створених у результаті виділу, правовим наслідком є набуття правосуб’єктності новоствореними товариствами;

- 2) *реєстрація НКЦПФР звітів* про результати емісії акцій створених АТ в результаті виділу, правовим наслідком чого є підтвердження державою законності створення АТ, формування необхідного розміру статутного капіталу створених АТ та допуску їх акцій до обігу на ринку цінних паперів;

- 3) *депонування ЦД* глобального сертифікату кожного із новостворених товариств, правовим наслідком якого є підтвердження завершення формування статутного капіталу новостворених товариств;

- 4) *переказ акцій* з рахунків у цінних паперах створюваних емітентів, на рахунки в цінних паперах депозитарних установ (зберігачів акцій), на яких обліковуються акції акціонерів АТ, з якого здійснюється виділ, правовим наслідком є набуття права власності на акції акціонерами новостворених товариств та набуття ними прав корпоративних прав);

Виконанням таких юридично значущих дій (3 та 4) завершується процес конвертації акцій АТ, з якого здійснюється виділ, в акції одного чи кількох створюваних АТ *без зміни статутного капіталу емітента*.

(2) Моделювання процесу конвертації акцій АТ – емітента, з якого здійснюється виділ, в акції одного чи кількох створюваних товариств при зміні статутного капіталу емітента.

При виділі з АТ частина його акцій конвертується в акції новостворених товариств- правонаступників, що обумовлює в більшості зміну і, як правило, зменшення розміру статутного капіталу даного товариства (п. 12 розділ I Порядку 520 та п. 14 ч. 1 ст. 128 ЗУ «Про АТ»).

У разі зменшення розміру статутного капіталу при реорганізації АТ шляхом виділу процедура конвертації суттєво змінюється. Перш за все, збільшується кількість дій як юридичних фактів, які необхідно вчинити учасникам конвертації – АТ, ЦД, НКЦПФР та органам державної реєстрації.

Від АТ, з якого здійснений виділ, окрім нового глобального сертифікату випуску цінних паперів та копії свідоцтва про реєстрацію випуску цінних паперів, повинно додатково надати ЦД пакет документів (п. 3.3 розділу I Регламенту), а саме:

- 1) анкету емітента у формі документа на папері у 2-х примірниках;
- 2) витяг з Єдиного державного реєстру, що містить всі відомості про юридичну особу-емітента, що містяться в ЄДР, сформований за допомогою он-лайн сервісу ЄДР з кодом доступу;
- 3) копію опису документів, що надаються юридичною особою державному реєстратору для проведення реєстраційної дії, або лист в довільній формі, що містить код реєстраційної дії на порталі електронних сервісів Міністерства юстиції України (за умови фактичної наявності електронних копій відповідних документів у он-лайн сервісі ЄДР);
- 4) розпорядження Центральному депозитарію на внесення змін до анкети рахунку у цінних паперах у формі документа на папері у 2-х примірниках.

Окрім дій, розглянутих у першому варіанті моделювання процесу конвертації акцій, учасникам конвертації необхідно вчинити додатково:

- 1) подання уповноваженими особами АТ офіційним каналом зв'язку до НКЦПФР заяви і всіх необхідних документів для зменшення розміру статутного капіталу товариства, з якого здійснюється виділ, та внесення до статуту такого товариства змін, пов'язаних зі зменшенням розміру статутного капіталу (п. 14 ч. 1 ст. 128 Закону «Про АТ»);

- 2) реєстрацію НКЦПФР зменшення розміру статутного капіталу АТ та змін до статуту такого товариства, пов'язаних із зменшенням розміру статутного капіталу (п. 15 ч. 1 ст. 128 Закону «Про АТ»);

- 3) державну реєстрацію змін до статуту АТ, з якого здійснюється виділ, пов'язаних із зменшенням розміру статутного капіталу (п. 16 ч. 1 ст. 128 ЗУ «Про АТ»).

Виконанням таких юридично значущих дій (2 та 3) завершується юридичний склад процесу конвертації акцій АТ – емітента, з якого здійснюється виділ, в акції одного чи кількох створюваних товариств *при зміні статутного капіталу емітента*.

(3) Моделювання процесу конвертації акцій АТ – емітента, з якого здійснюється виділ, в акції цього АТ-правопосередника.

Цей процес обумовлена тим, що в результаті конвертації (з урахуванням коефіцієнта конвертації) змінюється кількість акцій, які обліковуються на рахунках цінних паперів АТ у ЦД. Акції товариства, що залишилися після обміну частини акцій в акції створених АТ, необхідно конвертувати, шляхом проведення емісії. Для цього АТ подає до НКЦПФР пакет документів на реєстрацію випуску акцій (п. 5.23 розділу II Порядку №520). НКЦПФР реєструє звіт про результати розміщення випуску акцій та видає свідоцтво про реєстрацію випуску акцій АТ, з якого здійснено виділ (п. 5.24 розділу II Порядку №520).

Після отримання нового свідоцтва про реєстрацію випуску емітент – АТ, з якого здійснюється виділ, надає Центральному депозитарію пакет документів для проведення операції депонування глобального сертифікату внаслідок заміни старого глобального сертифікату на новий глобальний сертифікат. При цьому, якщо кількість цінних паперів нового випуску менша за кількість цінних паперів попереднього випуску, Центральний депозитарій проводить операцію списання цінних паперів внаслідок заміни глобального сертифікату на новий глобальний сертифікат, згідно з п. 3.5 розділу I Регламенту. Таким чином, акції, конвертовані в акції створених товариств у результаті виділу та акції, що не підлягають конвертації, списуються з рахунку цінних паперів товариства, з якого здійснений виділ. Процес конвертації акцій АТ – емітента, з якого здійснюється виділ, в акції цього АТ відбувається на завершальному етапі, паралельно з конвертацією акцій цього АТ в акції створюваних товариств.

Виконання всіх зазначених дій як юридичних фактів, призводить до завершення юридичного складу конвертації акцій АТ – емітента, з якого здійснюється виділ, в акції цього АТ-правопосередника.

Висновки. Дослідження правового регулювання конвертації акцій показало три можливі способи її проведення при виділі АТ:

(1) конвертація акцій АТ – емітента, з якого здійснюється виділ, в акції одного чи кількох створених АТ *без зміни статутного капіталу емітента*;

(2) конвертація акцій АТ – емітента, з якого здійснюється виділ, в акції одного чи кількох створених АТ *при зміні статутного капіталу емітента*;

(3) конвертація акцій АТ – емітента, з якого здійснюється виділ, в акції цього АТ.

Для кожного з трьох варіантів конвертації акцій, з використанням методу правового моделювання, формалізовано процедуру шляхом визначення логічної послідовності дій як юридичних фактів, що складають процес конвертації, та визначено правові наслідки, які настають у результаті цих дій:

– формування необхідного розміру статутного капіталу створених товариств- правонаступників шляхом депонування їх глобальних сертифікатів Центральним депозитарієм цінних паперів;

– підтвердження законності проведення конвертації та допуск акцій створених товариств- правонаступників на ринок цінних паперів шляхом реєстрації Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку звітів про результати розміщення випуску акцій товариств та видачі їм свідоцтв про реєстрацію випуску акцій;

– підтвердження господарської правосуб'єктності створених товариств- правонаступників шляхом їх реєстрації органами державної реєстрації, у тому числі реєстрації їх статутного капіталу;

– набуття права власності на акції та прав з акцій – корпоративних прав – акціонерами створених товариств- правонаступників шляхом переказу Центральним депозитарієм цінних паперів акцій з рахунків у цінних паперах створених емітентів на рахунки в цінних паперах депозитарних установ, на яких обліковуються акції цих акціонерів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про акціонерні товариства: Закон України від 27.07.2022 р. № 2465-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#n> (дата звернення 21.11.2025 р.).
2. Регламент провадження депозитарної діяльності Центрального депозитарію цінних паперів, затверджений рішенням Правління Публічного акціонерного товариства «Національний депозитарій України» від 31 грудня 2024 року № 8/51. URL: https://reglament.csd.ua/img/Reglament_CSD.pdf (дата звернення 21.11.2025 р.).
3. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року. Офіційний вісник України. 2003. № 11. Ст. 461.
4. Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків: Закон України від 30.10.1996 р. № 475/96-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 21.11.2025 р.).
5. Про депозитарну систему України: Закон України від 06 липня 2012 № 5178-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5178-17#Text> (дата звернення: 21.11.2025).
6. Порядок здійснення емісії та реєстрації випуску акцій акціонерних товариств, які створюються шляхом злиття, поділу, виділу чи перетворення або до яких здійснюється приєднання, затверджений рішенням НКЦПФР № 520 від 09 квітня 2013 року. Офіційний вісник України. 2013. № 41. Ст. 1493.
7. Гарагонич О.В. Господарська правосуб'єктність акціонерних товариств; дис... докт. юрид. наук: спец. 12.00.04 – господарське право; господарське процесуальне право / Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень НАН України» НАН України, Київ, 2020, 466 с.
8. Жорнокуй Ю.М. Поняття спільного (корпоративного) інвестування та його ознаки. Підприємство, господарство і право. 2005. № 10. С. 8–11.
9. Заборовський В.В. Правова природа акцій та процедура їх конвертації в Україні та Російській Федерації: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Одеса: Одеська національна юридична академія, 2010. 222 с.

11. Щербакова Н.В. Правове забезпечення реорганізації господарських організацій: дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.04 – господарське право; господарське процесуальне право. Вінниця. 2024. 676 с.
12. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки: Закон України від 23 лютого 2006 року № 3480-IV. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 31. Ст. 268.
13. Приходько М.С. Щодо удосконалення законодавства з питань поділу та виділу акціонерних товариств. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 2. С. 248–252. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/56>.
14. Кметик-Подубінська Х. Правове моделювання як метод сучасних конституційно-правових досліджень. Конституційне право. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 7. С. 212–215. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.7.36>.
15. Тараконич Т. І. Метод моделювання як засіб оптимізації правового регулювання. Правова держава. 2019. Вип. 30. С. 52–58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PrDe_2019_30_8.
16. Загудаєва О. Особливості логічного підходу до моделювання в юридичній аргументації. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна. European philosophical and historical discourse. Volume 3, Issue 1. 2017. С. 180–185. URL: https://ephd.cz/wp-content/uploads/2017/ephd_2017_3_1/27.pdf.

УДК 346.1:351.82:355.01

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.11>

ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Сидоров Я.О.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права,
Запорізький національний університет
ORCID: 0000-0002-4828-3834*

Попович С.М.,

*аспірантка кафедри господарсько-правових дисциплін
та економічної безпеки,
Донецький державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0009-0006-4147-1572*

Сидоров Я.О., Попович С.М. Особливості здійснення державного контролю у сфері господарської діяльності в сучасних умовах.

У статті досліджено трансформацію правового інституту державного контролю у сфері господарської діяльності. Обґрунтовано, що широкомасштабна агресія проти України спричинила переорієнтацію моделі публічного управління економікою на забезпечення економічної безпеки, збереження оборонного потенціалу, належне функціонування критичної інфраструктури та запобігання тінізації господарської діяльності. Зазначено, що запроваджені у воєнний період мораторії на перевірки, хоч і мали підтримуючий ефект для бізнесу, водночас спричинили підвищення ризиків порушень, скорочення бюджетних надходжень і зниження рівня захисту споживачів. Доведено, що така ситуація актуалізує потребу у переосмисленні правової природи державного контролю: від надмірного адміністративного тиску до інтелектуального механізму управління економічними процесами, здатного оперативно реагувати на кризові виклики.

У роботі проаналізовано ключові функції державного контролю, а саме: превентивну, регулятивну та охоронну, а також їх взаємозв'язок із конституційними гарантіями свободи підприємництва. Особливу увагу приділено залученню Національної поліції України до забезпечення економічної безпеки у межах охоронної функції держави, зокрема у протидії правопорушенням у сфері обігу критичних ресурсів і використанні бюджетних коштів оборонного та гуманітарного призначення. Наголошено, що розширення інструментів державного впливу має здійснюватися з дотриманням принципів пропорційності, правової визначеності та рівності учасників ринку.

Визначено перспективні орієнтири модернізації контрольної політики України: впровадження ризик-орієнтованої моделі нагляду відповідно до стандартів ЄС; поглиблення цифровізації контрольних процедур; забезпечення прозорості і мінімізації корупційних ризиків; гарантування реального захисту прав суб'єктів господарювання. Зроблено висновок, що державний контроль у сфері господарської діяльності має розглядатися як системоутворюючий інститут післявоєнного відновлення економіки України, спрямований на досягнення балансу між публічними інтересами та свободою підприємництва, а також на зміцнення економічного суверенітету держави.

Ключові слова: господарська діяльність, державний контроль, господарське законодавство, господарські відносини, Національна поліція України, економічна безпека, економічний правопорядок.

Sydorov Ya.O., Popovich S.M. Features of state control in the sphere of economic activity in modern conditions.

The article examines the transformation of the legal institution of state control in the sphere of economic activity. It is substantiated that the large-scale aggression against Ukraine caused a reorientation of the

model of public economic management to ensure economic security, preserve the defense potential, proper functioning of critical infrastructure and prevent shadowing of economic activity. It is noted that the moratoriums on inspections introduced during the war period, although they had a supporting effect for business, at the same time caused an increase in the risks of violations, a reduction in budget revenues and a decrease in the level of consumer protection. It is proven that such a situation actualizes the need to rethink the legal nature of state control: from excessive administrative pressure to an intellectual mechanism for managing economic processes, capable of promptly responding to crisis challenges.

The paper analyzes the key functions of state control, namely: preventive, regulatory and protective, as well as their relationship with constitutional guarantees of freedom of enterprise. Particular attention is paid to the involvement of the National Police of Ukraine in ensuring economic security within the framework of the state's security function, in particular in combating offenses in the sphere of circulation of critical resources and the use of budget funds for defense and humanitarian purposes. It is emphasized that the expansion of state influence instruments should be carried out in compliance with the principles of proportionality, legal certainty and equality of market participants.

Promising guidelines for the modernization of Ukraine's control policy are identified: implementation of a risk-oriented supervision model in accordance with EU standards; deepening the digitalization of control procedures; ensuring transparency and minimizing corruption risks; guaranteeing real protection of the rights of business entities. It is concluded that state control in the sphere of economic activity should be considered as a system-forming institution of the post-war restoration of the Ukrainian economy, aimed at achieving a balance between public interests and freedom of entrepreneurship, as well as strengthening the economic sovereignty of the state.

Key words: economic activity, state control, economic legislation, economic relations, National Police of Ukraine, economic security, economic law and order.

Постановка проблеми. Повномасштабна агресія проти України призвела до докорінної трансформації моделі публічного управління економікою. В умовах воєнного стану державний контроль у сфері господарської діяльності виконує критично важливу функцію забезпечення економічної безпеки: гарантує безперервність роботи критичної інфраструктури, протидіє зловживанням у сфері оборонних і гуманітарних закупівель, перешкоджає тінізації економіки та ухиленню від виконання податкових зобов'язань. Водночас держава зобов'язана забезпечувати свободу підприємництва й недоторканність майна відповідно до ст. 42 Конституції України, створюючи сприятливі умови для діяльності бізнесу навіть у прифронтових регіонах. Таким чином, ключовим завданням стає оптимальний баланс між публічним інтересом і автономією суб'єктів господарювання, що є фундаментальною засадою господарського правопорядку. Недотримання цього балансу може спричинити дестабілізацію ринку, втрату інвестиційної привабливості та порушення прав суб'єктів господарювання.

Воєнні мораторії на проведення перевірок, ухвалені як антикризовий інструмент, виявили і зворотний ефект: зростання кількості порушень та ризиків недобросовісної господарської діяльності, скорочення бюджетних надходжень і погіршення якості товарів та послуг. Крім того, шлях України до ЄС зумовлює необхідність узгодження механізмів державного контролю з європейськими стандартами: ризик-орієнтованістю, цифровізацією процедур, презумпцією правомірності діяльності учасників економічного обігу.

Отже, постає потреба переосмислення правової природи державного контролю в умовах воєнного стану як інструмента захисту економічного суверенітету України та ключового чинника сталого післявоєнного розвитку.

Стан дослідження. Загальні питання державного нагляду та контролю розглядалися в юридичній літературі в роботах таких вітчизняних вчених як В. Авер'янов, О. Андрійко, В. Баганець, О. Беляневич, А. Бобкова, О. Вінник, С. Грудницька, С. Демченко, В. Жушман, А. Захарченко, В. Мамутов, П. Матвеев, В. Мілаш, Н. Нижник, Д. Притика, В. Щербина та інших. Однак слід зауважити, що більшість наукових праць була виконана в умовах мирного часу, що обумовило орієнтацію досліджень переважно на проблеми мінімізації державного втручання, дерегуляції та усунення адміністративних бар'єрів на шляху господарської діяльності. Спеціальних досліджень, присвячених трансформації інституту державного контролю у воєнний період, у національній юридичній науці наразі практично немає, що зумовило необхідність подальшого поглибленого аналізу нормативних, організаційних і практичних аспектів контролю за господарською діяльніс-

тю в кризових умовах, а також вироблення рекомендацій щодо післявоєнної модернізації цього інституту з урахуванням стандартів ЄС.

Таким чином, **метою даної статті** є розгляд особливостей здійснення державного контролю у сфері господарської діяльності, визначення проблем їх нормативного забезпечення та практичної реалізації, а також формулювання пропозицій щодо удосконалення механізму державного контролю з урахуванням європейських стандартів і потреб післявоєнного відновлення економіки України.

Виклад основного матеріалу. Державний контроль у сфері господарської діяльності є одним із ключових елементів забезпечення публічних інтересів у ринковій економіці. Він спрямований на дотримання встановлених правил, стандартів, умов функціонування ринку, а також на захист прав та законних інтересів учасників господарських правовідносин.

У межах здійснення державного контролю реалізуються його ключові функції, що забезпечують стабільність господарських процесів у державі. Передусім, превентивна функція спрямована на упередження можливих порушень законодавства у сфері господарювання шляхом інформування суб'єктів господарювання про встановлені вимоги, впровадження ризик-орієнтованих підходів та здійснення моніторингу дотримання правил економічної діяльності. Регулятивна функція полягає у впорядкуванні економічних відносин через встановлення державою обов'язкових правил і стандартів, що забезпечують баланс між публічним інтересом та свободою підприємництва, особливо в умовах підвищених загроз національній безпеці. Охоронна функція пов'язана з виявленням і припиненням порушень установленого правопорядку, застосуванням заходів юридичної відповідальності та відновленням порушених прав, що гарантує захист державних ресурсів, прав споживачів і належне функціонування ринку.

Окрему увагу заслуговує участь органів Національної поліції України у здійсненні державного контролю у сфері господарської діяльності. Хоча Національна поліція не належить до класичних органів економічного контролю, у воєнний час її повноваження у публічно-господарських відносинах суттєво розширюються. Йдеться про запобігання та припинення правопорушень у сфері обігу критичних ресурсів, протидію тінізації економіки, виявлення шахрайських схем під час оборонних та гуманітарних закупівель, а також забезпечення захисту об'єктів критичної інфраструктури. Такий формат участі поліції не спрямований на втручання у свободу господарювання, але виконує охоронну функцію, слугуючи додатковим гарантом безпеки господарського обороту і публічного інтересу в умовах воєнного стану.

Важливим є те, що державний контроль у сфері господарської діяльності виступає не лише інструментом нагляду за дотриманням законодавчих вимог, але і механізмом управління економічними процесами, що дозволяє державі оперативно реагувати на економічні ризики та виклики. Контрольні заходи виконують важливу стабілізаційну функцію та сприяють збереженню економічного суверенітету держави.

У перспективі післявоєнного відновлення України функціонування системи державного контролю має розвиватися за принципами ефективності, прозорості, цифровізації та ризик-орієнтованості, що дозволить не лише відновити економічні потужності країни, а й забезпечити їх довготривалу стійкість, конкурентоспроможність і відповідність європейським стандартам управління господарськими процесами.

У той же час, слід зазначити, що не зважаючи на важливість державного контролю в наукових джерелах відсутнє єдине поняття державного контролю. Державний контроль – це діяльність державних органів щодо запобігання, виявлення та припинення дій, що суперечать встановленим державною нормам і правилам [1, с. 138]. О.Ф. Андрійко визначає державний контроль як діяльність державних органів, яка полягає у спостереженні, аналізі й перевірці об'єктів контролю і спрямована на запобігання, виявлення й припинення дій, що суперечать установленим державою нормам, правилам і стандартам [2, с. 30]. У вузькому розумінні державний контроль розглядається як функція державного управління, що полягає у спостереженні за діяльністю об'єкта й у перевірці її відповідності управлінським рішенням, а також у попередженні й виправленні можливих помилок і неправомірних дій, що перешкоджають розвитку суспільної системи й усіх її елементів відповідно до визначених напрямків [3, с. 349–350].

В межах господарсько-правової доктрини, державний контроль – це система організаційно-правових заходів, спрямованих на спостереження та перевірку законності діяльності суб'єктів господарювання, виявлення порушень і застосування засобів державного впливу з метою їх усу-

нення. В його основі лежить баланс між економічною свободою підприємництва, гарантованою Конституцією України, та необхідністю захисту публічного інтересу в умовах конкурентної економіки.

О.М. Гончаренко слушно підкреслює, що в сучасних умовах першочерговим завданням для України є трансформація економіки у формат військового типу, що неминуче потребує посилення ролі держави у регулюванні господарських процесів [4, с. 19]. Воєнна економіка передбачає не тільки пріоритетне забезпечення потреб оборонного сектору, але й підтримання соціальної стабільності, що зумовлює поглиблення державного впливу на діяльність суб'єктів господарювання.

Від початку широкомасштабного вторгнення Україна вимушено здійснює перехід до такої моделі управління економікою. За цих умов державне втручання у господарську діяльність є об'єктивною необхідністю, спрямованою на мобілізацію ресурсів, посилення обороноздатності й забезпечення функціонування критичної інфраструктури.

Водночас забезпечення державного контролю в умовах воєнного стану не може здійснюватися шляхом необмеженого втручання держави у сферу господарської діяльності. Надмірний адміністративний тиск на бізнес, порушення принципів правової визначеності й пропорційності, нерівний підхід до учасників ринку здатні посилити економічну нестабільність, спричинити банкрутства підприємств, скорочення робочих місць і відтік інвестиційного капіталу. Тому на перший план виходить гарантований захист прав та законних інтересів суб'єктів господарювання, зокрема права на свободу підприємництва, недоторканність майна, справедливі й передбачувані правила контролю [5, с. 19-24]. Збалансування публічного та приватного інтересів у сфері контролю стає важливою передумовою підтримки економічної активності, відновлення бізнес-ініціативи та забезпечення стійкості ринку в умовах воєнного стану та післявоєнного розвитку.

У контексті визначення засад господарсько-правового регулювання державного нагляду (контролю) варто підтримати позицію В. С. Мілаш, яка зазначає, що публічно-правові основи господарського правопорядку формуються і підтримуються за допомогою розвиненої системи механізмів державного впливу на господарську діяльність – від нормативного (законодавчого) регулювання до адміністративно-виконавчих і контрольно-наглядових заходів. Водночас у ринкових умовах забезпечення належного правопорядку у сфері господарювання потребує узгодженого поєднання публічно– та приватно-правових інструментів правового регулювання, що дозволяє оперативно реагувати на зміни в економічному середовищі та гарантувати реалізацію різноманітних інтересів учасників господарського обороту [6, с. 2].

У системі господарських відносин державний контроль виступає важливим елементом забезпечення їх законності, стабільності та прогнозованості, оскільки саме у сфері публічно-господарських взаємодій найбільш чітко проявляється відповідальність держави за належне функціонування економіки. За умов воєнного стану, коли від ефективності використання майнових та фінансових ресурсів залежить виконання державою критично важливих оборонних і соціальних функцій, контроль набуває ще більшої значущості. Він спрямований на забезпечення належного правопорядку в господарському обороті, попередження порушень договірної дисципліни, захист інтересів не лише держави і споживачів, а й самих суб'єктів господарювання, які мають мати впевненість у чесних і рівних правилах ведення бізнесу. Таким чином, через механізм державного контролю реалізується комплексний вплив на господарські відносини, що сприяє їх сталості, економічній безпеці та розвитку підприємницької ініціативи навіть в умовах воєнних викликів.

Історичний досвід країн із розвиненою економікою, зокрема Сполучених Штатів Америки, свідчить, що в умовах воєнних загроз зростає значення державного управління власністю, бюджетними ресурсами та матеріальними засобами, які мають стратегічне значення для економічної та національної безпеки. Перенесення цього підходу на український контекст означає актуалізацію правових механізмів контролю за використанням державного майна, залученням оборонних бюджетів і належним веденням господарської діяльності в умовах воєнного стану [7, с. 41–54].

У науковій літературі обґрунтовано привертає увагу позиція В. С. Щербини, який вказує на наявну прогалину у законодавчому регулюванні державного контролю у господарській сфері. Йдеться про те, що Закон України № 877-V від 05.04.2007 р., який є базовим для організації й проведення заходів державного нагляду (контролю), не передбачає спеціальних норм, спрямованих на охорону та збереження ресурсів, що задіяні у господарському обороті. Науковець пропонує доповнити ч. 2 ст. 2 згаданого Закону положеннями, які б ураховували важливість контролю в частині забезпечення належного використання майнових і матеріальних ресурсів [8, с. 6]. У су-

часних реаліях це зауваження набуває нової, суттєво підсиленої значущості. Після запровадження воєнного стану в Україні державна економічна політика орієнтована на мобілізацію ресурсів та забезпечення обороноздатності країни. Зміна економічних пріоритетів, оголошена на найвищому державному рівні, вимагає надійних механізмів контролю за діяльністю суб'єктів господарювання, особливо тих, що задіяні у критично важливих ланцюгах постачання та виробництва. Проте Постановою Кабінету Міністрів України від 13.03.2022 р. № 303 було призупинено проведення заходів державного нагляду (контролю) та ринкового нагляду. Це рішення, ухвалене у відповідь на потребу підтримки бізнесу під час кризи, спричинило побічний негативний ефект – зростання кількості порушень у сферах, де контроль є життєво необхідним для забезпечення безпеки продукції, сумлінного використання державних коштів та належного функціонування ринку. Уряд, оцінюючи наслідки такої лібералізації, дійшов висновку, що тривале обмеження контролю становить загрозу як публічним, так і приватним інтересам: від скорочення бюджетних надходжень до падіння довіри міжнародних партнерів; від зниження стандартів якості товарів і послуг до створення небезпек для здоров'я та життя населення.

З огляду на ці обставини державна політика поступово переорієнтовується на диференційоване, ризик-орієнтоване відновлення контрольних заходів, що має забезпечити одночасно й захист інтересів суспільства, і сприятливі умови для діяльності бізнесу в умовах війни.

Значного поширення у європейських юрисдикціях набули підходи Better Regulation та Compliance-based Control. Вони акцентують увагу на стимулюванні добровільного дотримання законодавства та мінімізації адміністративного тиску на бізнес. У документальних джерелах Європейської Комісії та OECD підкреслюється, що контроль повинен бути цифровизованим, прозорим і прогнозованим, а його інтеграція з економічним аналізом ризиків дозволяє оптимізувати навантаження на підприємництво.

Подальша еволюція державного контролю у сфері господарської діяльності під час воєнного стану демонструє поступовий перехід від масового і часто формального втручання до адресного впливу на сфери підвищеної небезпеки. Саме ризик-орієнтований підхід дає можливість державі концентрувати контрольні ресурси на тих видах господарської діяльності, де порушення можуть спричинити найсуттєвішу шкоду обороноздатності, національній безпеці та здоров'ю громадян.

Впровадження такої моделі відповідно до підходів OECD і стандартів Better Regulation забезпечує оптимізацію регуляторного навантаження, збереження підприємницької активності та скорочення надмірних адміністративних бар'єрів. При цьому зберігається можливість оперативного втручання у разі виявлення серйозних загроз, що особливо важливо в умовах військових ризиків і дефіциту державних ресурсів [9].

Ключовим елементом зазначеної моделі є диференціація об'єктів контролю за рівнем ризику: високий ризик – безперервний нагляд, можливість позапланових перевірок; середній ризик – контроль залежно від зміни обставин; низький ризик – тимчасове звільнення від перевірок або контроль лише за скаргами.

Ефективність ризик-орієнтованої моделі значною мірою залежить від цифровізації контрольних процедур, що забезпечує прозорість, мінімізує корупційні ризики та пришвидшує прийняття управлінських рішень навіть в умовах бойових дій.

Таким чином, ризик-орієнтований підхід в умовах війни виступає не лише механізмом регуляторного спрощення, але й важливим інструментом забезпечення економічної безпеки держави, що узгоджується з європейськими стандартами та формує необхідні передумови для сталого післявоєнного розвитку.

Таким чином, державний контроль у сфері господарської діяльності є інтегрованим інститутом господарського права, що забезпечує реалізацію конституційних, соціально-економічних та безпекових функцій держави, і повинен здійснюватися в межах чітких правових гарантій та із застосуванням сучасних управлінських підходів.

Висновки. Сучасне розуміння державного контролю вимагає його трансформації зі звичайного інструмента адміністративного впливу в інтелектуальний механізм забезпечення економічної стійкості, адаптивний до викликів воєнного часу. Відтак, модернізація контрольної політики має ґрунтуватися на кількох фундаментальних орієнтирах.

По-перше, система державного контролю повинна враховувати пріоритети воєнної економіки, передусім – захист критичної інфраструктури, оборонних ресурсів і фінансової стабільності.

Йдеться про запровадження спеціальних режимів контролю для секторів із підвищеним ризиком, які прямо впливають на обороноздатність держави.

По-друге, важливим є дотримання принципу пропорційності й підприємницької свободи, що зумовлює необхідність переходу до адресного, ризик-орієнтованого контролю, заснованого на об'єктивних економічних показниках. Така модель забезпечує баланс між захистом публічного інтересу й недопущенням надмірного втручання держави у господарські процеси.

По-третє, контрольні процедури потребують глибокої цифровізації, що є водночас і гарантією прозорості, і критичним чинником інформаційної стійкості в умовах гібридної війни. Електронні сервіси, автоматизовані системи обміну даними та публічні реєстри рішень органів контролю покликані мінімізувати людський фактор і усувати корупційні ризики.

По-четверте, функціонування системи контролю має забезпечувати ефективний захист прав суб'єктів господарювання, включаючи процесуальну визначеність, доступ до інформації, реальні механізми оскарження рішень контролюючих органів та забезпечення рівності усіх учасників ринку в контрольних правовідносинах.

Таким чином, модернізація державного контролю має бути спрямована не лише на корекцію регуляторних механізмів, а й на переосмислення його ролі в системі господарських відносин: від інструменту обмежень до гарантії сталого та безпечного розвитку економіки України як у період воєнного стану, так і в післявоєнній перспективі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Юридична енциклопедія: В 6 томах. Том 2; заг. ред. Ю.С. Шемчушенка. Київ: «Українська енциклопедія», 1999. 744 с.
2. Андрійко О.Ф. Організаційно-правові проблеми державного контролю у сфері виконавчої влади: дис. ... д-ра юрид. наук: К., 1999. 399 с.
3. Адміністративне право України: підручн. / ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова). К.: Вид. «Юридична думка», 2004. 584 с. URL: <https://kup.edu.ua/doc/administrativne-pravo-ukrajini.-akademichniy-kurs-pidruch.-u-dvoh-tomah-tom-1.pdf>.
4. Гончаренко О.М. Приватне регулювання та саморегулювання господарської діяльності: зіставлення понять. Економіка та право. 2022. № 2. С. 13–24. DOI: <https://doi.org/10.15407/econlaw.2022.02.013>.
5. Ніколенко Л.М. Захист прав та інтересів суб'єктів господарювання в умовах реформування законодавства. Економіка та право. 2017. № 2(47). С. 19–24. DOI: <https://doi.org/10.15407/econlaw.2017.02.019>.
6. Мілаш В.С. Приватно-правові підвалини господарського правопорядку: сучасний стан і перспективи модернізації. Теорія і практика правознавства. 2014. Вип. 1 (5). 21 с. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6344/1/Milash.pdf>.
7. Гриценко Г.М., Солодченко С.В. Динаміка нагляду (контролю) регулювання господарської діяльності з боку державних органів. Актуальні проблеми права: теорія і практика. 2023. № 1 (45). С. 41–54. DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2023-45-1-41-54>.
8. Щербина В.С. Правові форми здійснення контролю і нагляду за збереженням та ефективним використанням державного майна учасниками господарських відносин. Економіка та право. 2021. № 3. С. 3–9. DOI: <https://doi.org/10.15407/econlaw.2021.03.003>.
9. Better Regulation. European Commission. URL: https://commission.europa.eu/law/law-making-process/better-regulation_en.

УДК 346.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.12>

ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ТОРГОВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ: ПРАВОВИЙ ВИМІР

Сиротко М.В.,
аспірант Державної установи
«Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова
Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0002-0391-8787
e-mail: syrotko.m@yahoo.com

Сиротко М.В. Інституційні засади торговельної діяльності в умовах цифровізації: правовий вимір.

У статті досліджуються інституційні засади торговельної діяльності в контексті господарсько-правового регулювання, виявляються ключові проблеми функціонування інституційної структури торгівлі та формулюються пропозиції щодо її правового вдосконалення. Особливий акцент робиться на швидкому розвитку електронної торгівлі та цифрових технологій, які стали невід'ємними факторами економічного зростання та інновацій, що кардинально змінюють традиційні підходи до правового регулювання. Дослідження підкреслює критичну важливість гармонізації українського законодавства з міжнародними стандартами та адаптації правових норм до динамічних умов цифровізації та тривалого воєнного стану. Адже гармонізація є важливим процесом конвергенції/інтеграції цифрових ринків шляхом усунення регуляторних бар'єрів, подолання технологічних перешкод та вирівнювання рівнів цифровізації європейських регіонів для створення загальноєвропейського єдиного цифрового ринку. Це включає гармонізацію та інтеграцію правових, адміністративних та технологічних систем політики ЄС та України. Водночас ефективність торговельної діяльності в умовах цифровізації значною мірою залежить від її регулювання, зокрема від правових норм, регуляторних механізмів, інфраструктурних елементів та інститутів, які забезпечують перехід до цифрової економіки та електронної комерції. Цифрова революція створює нові виклики та ризики, які можуть перешкоджати зростанню транскордонної торгівлі. У свою чергу, для вдалого функціонування вітчизняних торговельних підприємств, власникам бізнесу необхідно враховувати усі виклики та перешкоди для розвитку торговельного підприємництва в Україні, досвід торгівлі в країнах ЄС та світу, розвивати електронну комерцію, шукати шляхи продажу українських товарів за кордон, відкривати онлайн-магазини та розвивати свою діяльність у соціальних мережах. Торговля послугами процвітатиме, оскільки віртуальна реальність дозволяє захоплюючу транскордонну співпрацю, а квантові технології наступного покоління можуть відкрити нові горизонти для цифрової торгівлі. Однак реалізація цього бачення залежить від проактивного формування політики вже сьогодні. Зазначене потребує удосконалення господарсько-правового регулювання, з урахуванням вище зазначених проблемних аспектів. У тому числі і шляхом розробки відповідної Стратегії.

Ключові слова: торговельна діяльність, господарська діяльність, електронна торгівля, ефективність правового регулювання, цифрова торгівля, міжнародне торговельне право.

Syrotko M.V. The Institutional foundations of trade activities in the context of digitalization: legal dimension.

The article examines the institutional foundations of trade activity in the context of economic and legal regulation, identifies key problems in the functioning of the institutional structure of trade and formulates proposals for its legal improvement. Special emphasis is placed on the rapid development of electronic commerce and digital technologies, which have become integral factors of economic growth and innovation, which radically change traditional approaches to legal regulation. The study emphasizes the critical importance of harmonizing Ukrainian legislation with international standards

and adapting legal norms to the dynamic conditions of digitalization and prolonged martial law. After all, harmonization is an important process of convergence/integration of digital markets by eliminating regulatory barriers, overcoming technological obstacles and equalizing the levels of digitalization of European regions to create a pan-European single digital market. This includes harmonization and integration of legal, administrative and technological systems of EU and Ukrainian policies. At the same time, the effectiveness of trade activities in the context of digitalization largely depends on its regulation, in particular on legal norms, regulatory mechanisms, infrastructure elements and institutions that ensure the transition to a digital economy and e-commerce. The digital revolution creates new challenges and risks that may hinder the growth of cross-border trade. In turn, for the successful functioning of domestic trading enterprises, business owners need to take into account all the challenges and obstacles to the development of trade entrepreneurship in Ukraine, the experience of trade in the EU countries and the world, develop e-commerce, look for ways to sell Ukrainian goods abroad, open online stores and develop their activities in social networks. Trade in services will flourish, as virtual reality allows for exciting cross-border cooperation, and next-generation quantum technologies can open new horizons for digital trade. However, the implementation of this vision depends on proactive policy formation today. This requires improving economic and legal regulation, taking into account the above-mentioned problematic aspects. Including by developing an appropriate Strategy.

Key words: trade activity, economic activity, electronic commerce, effectiveness of legal regulation, digital trade, international trade law.

Постановка проблеми. Торгівля є однією з ключових сфер економічної діяльності, яка забезпечує рух товарів і послуг, сприяє економічному зростанню та інтеграції національних ринків у світову економіку. Торговельна діяльність формує основу для підприємницької активності, створення робочих місць та розвитку конкуренції. Разом з тим, основи, закладені давніми торговельними мережами – переміщення товарів, створення фінансових систем та розвиток інфраструктури – тепер змінюються завдяки цифровізації, штучному інтелекту (ШІ), блокчейну, хмарним обчисленням та електронній комерції. Варто визнати, що цифровізація прискорює процес торгівлі. Цифрові технології стали ключовими інструментами для малих і середніх підприємств, дозволяючи їм виходити на нові ринки та зменшувати бар'єри для входу. Цифрізація також довела свою ефективність як інструмент для подолання проблем інтернаціоналізації та створення мереж співпраці для отримання конкурентної переваги на іноземних ринках. Водночас ефективність торговельної діяльності в умовах цифровізації значною мірою залежить від її регулювання, зокрема від правових норм, регуляторних механізмів, інфраструктурних елементів та інститутів, які забезпечують перехід до цифрової економіки та електронної комерції. Цифрова революція створює нові виклики та ризики, які можуть перешкоджати зростанню транскордонної торгівлі.

Мета статті – дослідити інституційні засади торговельної діяльності в контексті господарсько-правового регулювання, виявити ключові проблеми функціонування інституційної структури торгівлі та сформулювати пропозиції щодо вдосконалення законодавства.

Стан опрацювання проблематики. Деякі аспекти інституційних засад торговельної діяльності вивчали: Р. Лупак, Є. Савка, А. Стіскун та ін.

Праці цих та інших вчених закладають основу для подальших досліджень у сфері правового забезпечення торговельної діяльності та сприяють удосконаленню нормативно-правового регулювання в умовах сучасних воєнних та економічних викликів.

Виклад основного матеріалу. Цифрова глобалізація змінила ландшафт торговельної діяльності. Сьогодні торгівля переходить з фізичної на цифрову форму завдяки платформам та рішенням, що підтримують пряму торгівлю між споживачами та підприємствами у глобальному масштабі. Дедалі більше торговельна сфера залежить від технологічних досягнень, таких як блокчейн, штучний інтелект та автоматизація. Виникнення торговельних блоків та зростання протекціонізму в деяких регіонах відображають постійну напруженість між глобалізацією та національними інтересами. Тим не менш, торгівля залишається в центрі людського прогресу, потужним рушієм економічного зростання, культурного обміну та геополітичного впливу [3].

Зі зростанням впровадження цифрових технологій у торговельні процеси зростає також інтерес до розуміння впливу цифровізації на міжнародну торгівлю. Дослідження Болдвіна [5] показало, що цифровізація знизила вартість торгівлі до 90%, що полегшило та пришвидшило участь підприємств у міжнародній торгівлі. У свою чергу, дослідження Всесвітнього економічного форуму

[13] ілюструє, що використання цифрових технологій у торговельних процесах може зменшити транзакційні витрати та час, роблячи торгівлю ефективнішою. Крім того, цифровізація також дозволила підприємствам отримати доступ до нових ринків та розширити свою клієнтську базу. Дослідження Конференції Організації Об'єднаних Націй з торгівлі та розвитку [5] показало, що цифровізація допомогла малим та середнім підприємствам брати участь у міжнародній торгівлі, зменшуючи торговельні бар'єри та розширюючи доступ до інформації. Окрім зниження торговельних витрат та розширення доступу до ринку, цифровізація також підвищила швидкість та ефективність торговельних процесів. Наприклад, використання цифрових платформ та електронної комерції дозволило підприємствам здійснювати транзакції швидше та ефективніше, скорочуючи час та вартість торгівлі. Дослідження Міжнародного торгового центру [12] показало, що використання цифрових платформ скоротило час, необхідний для митних процедур, до 25%, а також підвищило точність і надійність торговельної документації.

Проте для країн, що розвиваються, таких як Україна, прискорення розвитку цифрових технологій створює як можливості, так і виклики. Цифрові технології пропонують країнам, що розвиваються, та найменш розвиненим країнам, можливість повніше інтегруватися у світову торговельну систему. Однак, щоб ці економіки могли скористатися перевагами цифрової торгівлі, необхідно подолати цифрову нерівність. Хоча глобальне проникнення Інтернету зросло з 54,9% у 2019 році до 68% у 2024 році, приблизно 2,6 мільярда людей, переважно в країнах, що розвиваються, залишаються офлайн, що обмежує їхню здатність брати участь у цифровій торгівлі [10].

Впровадження Угоди про асоціацію з ЄС [3] порушує питання цифрової трансформації для глибокої інтеграції української економіки до єдиного європейського ринку. У 2015 році ідея гармонізації цифрових ринків ЄС та країн Східного партнерства була формалізована та втілена в Талліннській декларації у 2017 році. Гармонізація розглядається як «життєво важливий процес конвергенції/інтеграції цифрових ринків шляхом усунення регуляторних бар'єрів, подолання технологічних перешкод та вирівнювання рівнів цифровізації європейських регіонів для створення загальноєвропейського єдиного цифрового ринку». Це включає гармонізацію та інтеграцію правових, адміністративних та технологічних систем політики ЄС та України. Але курси європейських студій у цій галузі все ще значно відстають в Україні [7].

Водночас набуття Україною статусу кандидата в члени ЄС, що посилює зовнішньоекономічні зв'язки та сформувало нові принципи торгівлі між Україною та країнами ЄС. Українські торговельні компанії, в рамках стратегічного партнерства з різними венчурними фондами, технологічні компанії (технологічне оновлення торгівлі), готуються розпочати тестування інноваційних стартапів, щоб згодом впровадити найкращі з них у свою бізнес-практику, усвідомлюючи, що цифрове середовище змінюється щодня. Роздрібним мережам пропонується багато різних проєктів з цифровізації торговельної діяльності. У своїй практиці спілкування з технологічними компаніями, торговельні компанії, насамперед, повинні донести реальні проблеми українського торговельного бізнесу, від яких залежить успіх чи невдача ідеї. Кожне рішення щодо впровадження цифрових технологій вимагає багато зусиль, часу та коштів для впровадження, навчання співробітників, формування звичок та інтеграції з існуючими процесами. При виборі такого рішення необхідно оцінити можливості, які цифрові технології можуть принести в торгівлю, та що потрібно буде змінити для їх впровадження [8, с. 93].

Відзначимо, що порядок регулювання торговельної діяльності в Україні базується на системі стримувань і противаг, коли ВРУ та КМУ спільно працюють над тим, щоб забезпечити захист економічних інтересів країни перед обличчям будь-яких зовнішніх загроз чи викликів. В умовах найбільш значущого для України виклику – російської військової агресії державне регулювання торговельної діяльності було удосконаленим та адаптованим відповідно до викликів. Зміни торкнулися тарифного та нетарифного регулювання, зокрема ліцензування, квотування, валютного контролю, технічного регулювання тощо [3, с. 166].

Разом з тим, ведення бойових дій на території України та систематичні кібератаки неабияк погіршують ситуацію. Повномасштабне вторгнення російської федерації 2022 року на територію України, яке принесло непоправну шкоду для економіки країни. Зокрема, в перші дні було знищено магазини, гіпермаркети та торгові склади. Через пошкодження автомобільних доріг та залізничних колій, було втрачено логістичні маршрути, як наслідок, це призвело до фінансових втрат на підприємствах торгівлі. Нестача кваліфікованих кадрів, що було спричинене вимушеною еміграцією населення, а інша частина була призвана до лав Збройних сил України. Перебої з

електропостачанням, які спричинили обстріли енергетичної інфраструктури, змусили підприємців понести незаплановані витрати такі як купівля генераторів чи сонячних станцій. Завдяки зовнішній торгівлі є доступ до ринків різних країн світу, можливість купувати товар оптом дешевше та продавати дорожче. Однак, відсутність регулювання державою обсягів імпорту та експорту викликає перенасиченість ринку товарами із за кордону, які можуть бути дешевшими. Споживачі обирають товар іноземного виробника чим самим зменшують товарооборот українського бізнесу. Українські торговельні підприємства, хоча і здійснюють свою торгівлю за кордоном, не мають таких обсягів продажів, як імпортовані товари на прилавках українських магазинів. Для вдалого функціонування вітчизняних торговельних підприємств, власникам бізнесу необхідно враховувати усі виклики та перешкоди для розвитку торговельного підприємництва в Україні. Перш за все необхідно враховувати досвід торгівлі в країнах ЄС та світу, розвивати електронну комерцію, шукати шляхи продажу українських товарів за кордон, відкривати онлайн-магазини та розвивати свою діяльність у соціальних мережах [1]. Усе це потребує реагування передусім з боку законодавця, розбудови якісного функціонування інституційної структури торгівлі, що, у свою чергу, потребує передусім виявлення ключових проблем функціонування інституційної структури торгівлі та розробки пропозицій щодо вдосконалення її правового регулювання.

До того ж, оскільки бізнес стає все більш залежним від технологій, він також стає більш вразливим до кібератак, які можуть порушити роботу та зашкодити репутації бізнесу. Це вимагає інвестицій у заходи кібербезпеки та навчання співробітників, щоб вони були обізнані з ризиками. Крім того, технології полегшили підприємствам розширення на нові ринки, але це також створює нові виклики, пов'язані з культурними відмінностями та місцевим регулюванням. Менеджери повинні усвідомлювати ці відмінності та відповідно адаптувати свої стратегії, що може бути складним та трудомістким. Зрештою, технології також ускладнили управління командами через кордони. Хоча технології покращили комунікацію та співпрацю, вони також можуть створювати нові комунікаційні бар'єри та непорозуміння [9].

Незважаючи на ці виклики та ризики, потенційні переваги цифрової торгівлі є значними. Цифрова торгівля може призвести до збільшення економічного зростання, зайнятості та добробуту, особливо в країнах, що розвиваються. Впровадження практик цифрової торгівлі також може допомогти фірмам диверсифікувати свої експортні ринки, зменшуючи їхню залежність від єдиного ринку та підвищуючи їхню стійкість до зовнішніх потрясінь. Цифрова торгівля також може призвести до посилення конкуренції та інновацій, оскільки фірми прагнуть диференціювати себе на дедалі конкурентнішому світовому ринку. Ймовірно, ми станемо свідками появи торговельних екосистем на основі штучного інтелекту, які безперешкодно інтегрують прогнозу аналітику, автономні судноплавні флоти та логістичні системи, а також моніторинг дотримання нормативних вимог у режимі реального часу. Блокчейн та штучний інтелект можуть поєднуватися для створення прозорих, у режимі реального часу та бездоганних торговельних середовищ. Оскільки цифрові двійники та передові симуляції стають мейнстрімними, підприємства зможуть оптимізувати глобальні торговельні стратегії з безпрецедентною точністю, ще більше розмиваючи межі між фізичною та цифровою економіками. Торгівля послугами процвітатиме, оскільки віртуальна реальність дозволяє захоплюючи транскордонну співпрацю, а квантові технології наступного покоління можуть відкрити нові горизонти для цифрової торгівлі. Однак реалізація цього бачення залежить від проактивного формування політики вже сьогодні. Забезпечення рівного доступу до цифрових технологій, сприяння взаємодії вздовж усього ланцюга поставок та між цифровими торговельними рішеннями, а також досягнення глобального консенсусу щодо управління потоками даних матимуть вирішальне значення для запобігання нерівномірному зростанню та поглибленню фрагментації в торговельно-технологічному ландшафті. Вживаючи рішучих заходів зараз, ми можемо прокласти шлях до більш інклюзивної, ефективної та взаємопов'язаної глобальної торговельної системи [10]. Зазначене, на наш погляд, передусім потребує удосконалення господарсько-правового регулювання, з урахуванням вище зазначених проблемних аспектів. У тому числі і шляхом розробки відповідної Стратегії.

Зауважимо, що завдяки ефективному інституційному реформуванню стає можливим розвиток інфраструктури підтримки, покращення умов для розміщення капіталу, спрощення системи товароруку та товаропросування, а також створення локальних систем контролю якості товарів і послуг. Досягнення цих цілей можливе завдяки створенню досконалого інституційного середовища, яке стимулює нагромадження та раціональне розміщення капіталу в галузі. Встановлення

фінансово-інвестиційних, техніко-технологічних та інших норм і стандартів у торгівлі повинно включати збільшення обсягів інвестицій, стимулювання активного впровадження нових технологій, а також підвищення активності в просуванні інноваційних товарів і послуг. Це, в свою чергу, сформує здорове конкурентне середовище, яке запобігатиме монополії, корупції та тінізації економічних відносин [1, с. 34].

Висновки. Проведене дослідження інституційних засад торговельної діяльності в Україні дозволяє зробити кілька ключових висновків. По-перше, торговельна діяльність є важливим елементом господарської системи, що забезпечує економічний розвиток держави, створення робочих місць і задоволення потреб населення. Інститут торговельної діяльності як складова господарського права відіграє важливу роль у формуванні правових засад взаємодії між суб'єктами господарювання, державою та споживачами. По-друге, станом на сьогоднішній день інституційні засади торговельної діяльності вимагають комплексного реформування, що охоплює як нормативно-правове вдосконалення, так і забезпечення ефективного механізму їх реалізації. По-третє, особливу увагу слід приділити змінам у правовому регулюванні торговельної діяльності в умовах воєнного стану. Запроваджені обмеження та спеціальні заходи, зокрема державне регулювання цін, вилучення майна для потреб оборони, спрощення митних процедур та підтримка електронної комерції, дозволили забезпечити стабільність постачання товарів першої необхідності та зменшити негативний вплив кризи на економіку. По-четверте, важливим аспектом є гармонізація українського законодавства з європейськими правовими нормами у сфері торгівлі. Це передбачає модернізацію регуляторної політики, спрощення процедур ведення бізнесу, усунення зайвих адміністративних бар'єрів та впровадження сучасних цифрових технологій у сфері торгівлі. По-п'яте, удосконалення правового регулювання сприятиме розвитку конкурентного середовища, захисту прав споживачів та створенню сприятливого інвестиційного клімату.

Майбутнє торгівлі полягає в подальшій діджиталізації, оцифруванні та автоматизації. Розумні контракти в мережах блокчейн замінять традиційну торговельну документацію, зробивши торговельне фінансування більш безпечним та ефективним. Прогнозна аналітика на основі штучного інтелекту оптимізує ланцюги поставок та управління запасами. Штучний інтелект вже автоматизує логістику, митні перевірки та процедури дотримання вимог, дозволяючи торгівлі функціонувати цілодобово без втручання людини.

Подальші дослідження мають бути спрямовані на аналіз ефективності державної політики у сфері торгівлі та адаптацію законодавства до нових економічних умов, зокрема відстеження позицій України на світовій арені електронної комерції. Важливо також вивчити успішні практики та стратегії, що використовуються в інших країнах, та моніторинг впливу нових технологій і трендів, таких як штучний інтелект та блокчейн, на ринок електронної комерції в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Валінкевич Н., Коценко М. Особливості функціонування торговельного підприємництва в умовах сучасних викликів. *Економіка та суспільство*. 2024. № 63. DOI: 10.32782/2524-0072/2024-63-4.
2. Лупак Р., Стіскун А., Савка Є. Інституційні засади реформування системи забезпечення розвитку роздрібною торгівлі / *Collection of Scientific Papers «ΛΟΓΟΣ»*, (December 13, 2024; Zurich, Switzerland). 2025. P. 33–35. DOI:10.36074/logos-13.12.2024.007.
3. Сиротко М. В. Державне регулювання торговельної діяльності в Україні в контексті сучасних глобальних викликів. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2023. Випуск 77. Частина 2. С. 114–120.
4. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
5. Baldwin R. *The Great Convergence: Information Technology and the New Globalization*, by Richard Baldwin. Cambridge, MA, The Belknap Press of Harvard University Press, 2016, 344 p.
6. Canton H. United Nations conference on trade and development–Unctad. In *The Europa directory of international organizations*. 2021. P. 172–176.
7. EU Digital Single Market: Policy, Integration and Harmonization. URL: <https://erasmusplus.ec.europa.eu/projects/search/details/611988-EPP-1-2019-1-UA-EPPJMO-MODULE>.

8. Kozub V., Proskurnina N. Digital transformation of trade in the context of global sustainable development of the industry / *Digital transformation and technologies for sustainable development all branches of modern education, science and practice: International Scientific and Practical Conference Proceeding, January 26, 2023* / Edited by I. Zuchowski, Z. Sharlovyh, O. Mandych. Publishing house: MANS w Łomży, Lomza, Poland, 2023. Part 2. P. 92–96.
9. Mirzaye S, Mohiuddin M. Digital Transformation in International Trade: Opportunities, Challenges, and Policy Implications. *Journal of Risk and Financial Management*. 2025. № 18(8). P. 421. DOI: 10.3390/jrfm18080421.
10. The digital revolution in trade: How tradetech is transforming global trade. URL: <https://tradetresurypayments.com/articles/the-digital-revolution-in-trade-how-tradetech-is-transforming-global-trade>.
11. The evolution of trade and a future digital impact. URL: <https://tradetresurypayments.com/articles/the-evolution-of-trade-and-a-future-digital-impact>.
12. Trade M. International Trade Centre-ITC. 2017. URL: http://www.trademap.org/Country_SelProduct.aspx.
13. World Economic Forum. The future of jobs report 2020. Geneva. URL: <https://www.weforum.org/publications/the-future-of-jobs-report-2020>.

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.13>

ОРЕНДА КОМУНАЛЬНОГО МАЙНА ЯК ФОРМА РОЗПОРЯДЖЕННЯ РЕСУРСАМИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ

Склярєва Т.А.,
*аспірантка кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0001-7757-5097*

Склярєва Т.А. Оренда комунального майна як форма розпорядження ресурсами територіальної громади.

Вказується, в умовах сучасних реформаційних процесів, пов'язаних із децентралізацією влади та розширенням компетенції органів місцевого самоврядування, проблематика управління та розпорядження комунальною власністю набуває підвищеної значущості. Це зумовлено тим, що якість та результативність використання майнових ресурсів територіальних громад є визначальним чинником забезпечення їхньої фінансової самодостатності та передумовою досягнення збалансованого соціально-економічного поступу відповідних територій.

У статті досліджуються теоретико-правові засади оренди комунального майна як форми розпорядження ресурсами територіальної громади в умовах децентралізації та розширення повноважень місцевого самоврядування.

Проаналізовано нормативно-правове регулювання оренди комунального майна, що реалізується на двох рівнях – законодавчому, який представлений Законом України № 157-ІХ від 03.10.2019 року «Про оренду державного та комунального майна» та Порядком передачі в оренду державного майна, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України № 483 від 3 червня 2020 року, та локальному, що дозволяє враховувати специфіку розвитку окремих територіальних громад.

Підкреслено, що впровадження електронних аукціонів посилює відкритість процедур оренди, однак низка практичних перешкод усе ще зберігається.

Особливу увагу приділено об'єктному складу, який передбачає поділ комунального майна на Перелік першого типу для передачі через електронний аукціон та Перелік другого типу для позааукціонної передачі визначеним категоріям орендарів.

У статті досліджено суб'єктний склад орендних правовідносин, що включає не тільки орендодавця та орендаря, а й інші публічно-правові органи, формуючи міжінституційний характер процесу та потребу в координації, правовій визначеності та прозорості.

Визначено, що оренда комунального майна тісно пов'язана з іншими управлінськими і техніко-правовими процедурами, зокрема інвентаризацією, оцінкою майна та підготовкою технічної та правовстановлюючої документації.

Окремо відзначено, що метою оренди комунального майна є забезпечення ефективного та збалансованого використання комунальних активів, формування стабільних і прогнозованих надходжень до місцевого бюджету, підтримка інвестиційної привабливості майна, збереження його технічного стану, що створює цілісну систему правовідносин, здатну одночасно задовольняти економічні, соціальні та стратегічні потреби територіальної громади.

Ключові слова: комунальне майно, комунальна власність, управління комунальним майном, розпорядження комунальним майном, оренда комунального майна, територіальна громада, місцеве самоврядування.

Sklyarova T.A. Lease of municipal property as a form of management of territorial community resources.

It is indicated that in the conditions of modern reform processes associated with the decentralization of power and the expansion of the competence of local self-government bodies, the issue of management

and disposal of communal property is gaining increased importance. This is due to the fact that the quality and effectiveness of the use of property resources of territorial communities is a determining factor in ensuring their financial self-sufficiency and a prerequisite for achieving balanced socio-economic progress of the relevant territories.

The article examines the theoretical and legal foundations of the lease of municipal property as a form of managing the resources of a territorial community in the context of decentralization and the expansion of local self-government powers.

The regulatory framework for the lease of municipal property is analyzed, which operates at two levels – the legislative level, represented by the Law of Ukraine No. 157-IX of October 3, 2019, «On the Lease of State and Municipal Property» and the Procedure for the Lease of State Property, approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 483 of June 3, 2020, and the local level, which allows for consideration of the specific development needs of individual territorial communities.

It is emphasized that the introduction of electronic auctions has enhanced the transparency of lease procedures, yet a number of practical obstacles still persist.

Particular attention is paid to the object composition, which provides for the division of municipal property into a Type I List for lease through electronic auctions and a Type II List for non-auction lease for designated categories of lessees.

The article also examines the subject composition of lease relations, which includes not only the lessor and the lessee but also other public-law bodies, forming an inter-institutional nature of the process and requiring coordination, legal certainty, and transparency.

It is determined that the lease of municipal property is closely linked with other managerial and technical-legal procedures, including inventory, property valuation, and the preparation of technical and title documentation.

In addition, it is emphasized that the purpose of leasing municipal property is to ensure effective and balanced use of municipal assets, the formation of stable and predictable revenues to the local budget, support for the investment attractiveness of the property, and maintenance of its technical condition, thereby creating an integrated system of legal relations capable of simultaneously meeting the economic, social, and strategic needs of the territorial community.

Key words: municipal property, municipal ownership, management of municipal property, disposal of municipal property, lease of municipal property, territorial community, local self-government.

Постановка проблеми. У сучасних умовах децентралізації та розширення повноважень органів місцевого самоврядування питання розпорядження комунальним майном набуває особливої актуальності, оскільки від ефективності управління ресурсами територіальних громад безпосередньо залежить рівень їхньої фінансової спроможності та досягнення сталого соціально-економічного розвитку. Водночас, відсутність чітко встановлених критеріїв відбору майна для передачі в оренду, а також неврегульованість окремих процедурних аспектів спричиняють неоднорідність практики застосування законодавства і створюють передумови для прийняття суб'єктивних та економічно необґрунтованих рішень, що негативно позначається на ефективності використання комунальних активів.

Подальше ускладнення проблеми зумовлюється тим, що, незважаючи на модернізацію орендних правовідносин і запровадження електронних аукціонів як базового інструменту прозорого надання комунального майна в оренду, на практиці зберігаються організаційні та правові бар'єри, пов'язані з нестабільністю Переліків першого й другого типів, недостатньою якістю обліку та інвентаризації майна, неоднаковим застосуванням методик оцінки та дефіцитом аналітичних механізмів для прогнозування економічних наслідків прийнятих рішень.

Крім того, міжінституційний характер орендних правовідносин та залучення широкого кола суб'єктів об'єктивно підвищують складність прийняття рішень та потребують узгодженості правових, організаційних і економічних механізмів. Невирішеність цих проблем у комплексі призводить до ризику нераціонального використання майнових ресурсів громади, втрати частини потенційних доходів місцевих бюджетів і зниження рівня довіри громадян до публічної влади, що, у свою чергу, актуалізує необхідність наукового переосмислення правових засад оренди комунального майна та вироблення ефективних моделей його нормативно-правового регулювання.

Мета дослідження. Метою цього дослідження є всебічний теоретико-правовий аналіз оренди комунального майна як форми розпорядження ресурсами територіальної громади, що включає

з'ясування змісту та особливостей нормативного регулювання, визначення специфіки суб'єктного й об'єктного складу орендних правовідносин, а також дослідження проблемних аспектів практичного застосування законодавства у сфері передачі комунального майна в оренду.

Стан опрацювання проблематики. Питання оренди комунального майна в науковій літературі досліджені неповно та переважно фрагментарно, оскільки увага більшості авторів зосереджується на загальних аспектах управління комунальною власністю, правовому статусі органів місцевого самоврядування чи окремих аспектах реалізації їх повноважень, тоді як специфічні питання нормативного регулювання орендних процедур, цифровізації процесів передачі майна та взаємодії суб'єктів орендних правовідносин висвітлені недостатньо. У наявних наукових працях переважно аналізується Закон України № 2269-ХІІ від 10.04.1992 року «Про оренду державного та комунального майна», який станом на сьогоднішній день втратив чинність, тоді як Закон України № 157-ІХ від 03.10.2019 року «Про оренду державного та комунального майна», що суттєво оновив підходи до регулювання орендних правовідносин, запровадив електронні аукціони та змінив структуру організаційно-правових процедур, ще не отримав належного комплексного теоретико-правового аналізу.

Вклад основного матеріалу. Розпорядження комунальним майном, як невід'ємний елемент управління ресурсами територіальної громади, є важливим аспектом реалізації права власності територіальною громадою, що здійснюється органами місцевого самоврядування відповідно до законодавчих норм і спрямований на забезпечення ефективного використання ресурсів громади, їх збереження та примноження.

Ефективне розпорядження комунальною власністю передбачає не лише грамотне управління наявними активами, а й стратегічне планування їхнього розвитку та використання, що має базуватися на довгострокових економічних розрахунках, прогнозуванні потреб громади та оцінці можливих ризиків. Саме тому належне нормативно-правове регулювання цього процесу в поєднанні з сучасними інструментами управління, такими як цифровізація, автоматизація процесів обліку та громадський контроль, стає важливою передумовою раціонального використання комунальних ресурсів, здатного забезпечити не лише фінансову стабільність громад, а й їхній сталий розвиток у перспективі.

Законодавство України передбачає декілька основних форм розпорядження комунальним майном, серед яких можна виокремити передачу його в оренду, приватизацію, надання в концесію тощо. Незалежно від обраного механізму, кожен випадок розпорядження майном потребує ретельного аналізу ринкової вартості майна, ступеня необхідності для виконання функцій місцевого самоврядування та потенційних вигод або втрат, які може понести громада внаслідок прийнятого рішення.

При цьому, оскільки територіальна громада є колективним власником майна, а її представницькі органи виконують функцію управління від її імені, принципи публічності, відкритості та ефективності мають визначальне значення при ухваленні рішень щодо розпорядження комунальними активами, що, у свою чергу, вимагає впровадження чітких процедур обліку, оцінки, моніторингу та контролю за їхнім використанням. Відсутність належного обліку, недосконалість правових механізмів регулювання та можливість прийняття суб'єктивних або навіть корупційних рішень можуть призвести не лише до неефективного використання майна, а й до його втрати, занедбаності чи незаконного відчуження, що суперечить інтересам громади й підриває довіру громадян до органів місцевого самоврядування.

Серед зазначених вище форм розпорядження комунальним майном особливу увагу варто приділити саме оренді комунального майна, яка характеризується наступними особливостями.

Оренда комунального майна здійснюється в межах положень законодавчих і локальних нормативно-правових актів. Так, основним нормативно-правовим актом, що регулює орендні правовідносини у сфері оренди комунального майна, є Закон України № 157-ІХ від 3 жовтня 2019 року «Про оренду державного та комунального майна» [1], норми якого конкретизуються та деталізуються у Порядку передачі в оренду державного майна, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України № 483 від 3 червня 2020 року [2].

При цьому, норми абзацу другого частини другої статті 5 вищезгаданого Закону надають право представницьким органам місцевого самоврядування своїм рішенням додатково визначати особливості передачі в оренду комунального майна, передбачені цим Законом, з урахуванням вимог і обмежень, передбачених цим Законом і Порядком передачі майна в оренду [1]. Зі змісту вище-

згаданих нормативно-правових актів також слідує, що органи місцевого самоврядування мають повноваження на затвердження примірного договору оренди комунального майна, методики розрахунку орендної плати для комунального майна, порядку розподілу орендної плати за комунальне майно.

Таким чином, незважаючи на те, що в Україні застосовується недиференційоване нормативне регулювання процедур оренди державного та комунального майна, сформована ієрархічно узгоджена система нормативно-правових актів забезпечує єдину базу правил і стандартів, у межах якої органи місцевого самоврядування здійснюють передачу комунального майна в оренду, водночас водночас зберігаючи можливість враховувати специфічні потреби, стратегічні пріоритети та особливі умови розвитку відповідних територіальних громад.

На відміну від Закону України № 2269-ХІІ від 10.04.1992 року «Про оренду державного та комунального майна» [3], чинний Закон істотно модернізував орендні правовідносини у сфері комунального майна, здійснивши комплексну цифровізацію існуючої процедури. Так, замість проведення конкурсу на сьогоднішній день процедура передачі комунального майна здійснюється через електронний аукціон виключно в електронній торговій системі. Саме в електронній торговій системі відбувається внесення та оприлюднення інформації про потенційний об'єкт оренди, Переліків першого та другого типу, розміщення оголошення про передачу майна в оренду, публікація умов та додаткових умов (у разі наявності) оренди комунального майна, подання заяв потенційними орендарями, проведення аукціону або реалізація процедури позааукціонної передачі для пільгових категорій, а також публікація договору. Така повна цифровізація процесу оренди комунального майна гарантує прозорість, доступність інформації для всіх заінтересованих осіб та уніфікованість дій орендодавців, що істотно підвищує довіру до механізму передачі комунального майна в оренду.

Особливістю правового статусу орендарів у сфері оренди комунального майна є те, що Закон України «Про оренду державного та комунального майна» встановлює загальне коло суб'єктів, які можуть бути орендарями (фізичні та юридичні особи, у тому числі фізичні та юридичні особи іноземних держав, міжнародні організації та особи без громадянства), одночасно передбачаючи обмеження щодо окремих категорій осіб, що унеможливує їх участь в орендних правовідносинах. При цьому, аукціон виступає універсальною та обов'язковою процедурою отримання майна в оренду для всіх потенційних орендарів, тоді як для окремих законодавчо визначених пільгових категорій суб'єктів передбачено можливість позааукціонного набуття права оренди, що формує особливий, винятковий порядок передачі їм комунального майна.

Суб'єктами правовідносин у сфері оренди комунального майна є не лише класичні сторони договору оренди (орендар і орендодавець), а й ряд інших публічно-правових суб'єктів – балансоутримувач, уповноважений орган управління, представницький орган місцевого самоврядування або визначені ним органи такого представницького органу.

Об'єктний склад оренди комунального майна характеризується тим, що законодавство прямо визначає як перелік допустимих об'єктів оренди (єдині майнові комплекси, нерухоме та інше окреме індивідуально визначене майно, майно, що не увійшло до статутного капіталу тощо), так і встановлює у частині другій статті 3 Закону України «Про оренду державного та комунального майна» чіткі нормативні обмеження щодо об'єктів, які не підлягають оренді.

Особливістю об'єктного складу оренди комунального майна є те, що всі об'єкти, які можуть бути передані в оренду, підлягають обов'язковому поділу на два нормативно встановлені переліки – Перелік першого типу (Перелік об'єктів, щодо яких прийнято рішення про передачу в оренду на аукціоні) та Перелік другого типу (Перелік об'єктів, щодо яких прийнято рішення про передачу в оренду без проведення аукціону).

Натомість, відсутність чітких критеріїв відбору комунального майна для включення до Переліків першого та другого типу, а також нестабільність цих Переліків ускладнюють прозоре та ефективне управління майном, призводять до непропорційного розподілу об'єктів між комерційними та пільговими орендарями, обмежують інвестиційну привабливість майна та негативно впливають на доходи місцевих бюджетів.

Основною метою оренди комунального майна виступає забезпечення максимально ефективного використання об'єктів, що перебувають у комунальній власності, шляхом їхньої тимчасової передачі у користування на умовах, які водночас враховують економічну доцільність і соціальну значущість відповідних правовідносин. У цьому контексті механізм оренди покликаний дося-

гати збалансованості між формуванням стабільних, прогнозованих та достатніх надходжень до обласного або місцевого бюджету, необхідних для забезпечення фінансової спроможності органів місцевого самоврядування щодо виконання покладених на них повноважень, та необхідністю збереження його суспільної функції, оскільки від надання майна в оренду очікується не лише економічний ефект у вигляді надходжень до місцевого бюджету, а й досягнення загальнокорисних результатів, що відповідають інтересам територіальної громади.

Окремо варто відзначити, що оренда комунального майна не є відокремленим чи вузькофункціональним процесом, оскільки вона охоплює широкий спектр допоміжних дій, здійснення яких є необхідним для забезпечення правомірності та ефективності використання об'єкта. Зокрема, реалізація орендних правовідносин передбачає проведення інвентаризації майна, що слугує інструментом встановлення фактичного складу, технічного стану та балансової належності майна, а також організації незалежної оцінки майна, покликаної визначити його ринкову вартість як основу для формування економічно обґрунтованого розміру орендної плати. Поряд із цим, орендна процедура включає підготовку повного комплексу технічної та правовстановлюючої документації, здійснення аналізу правового статусу об'єкта з метою виявлення можливих обтяжень чи обмежень щодо його використання, а в окремих випадках – реалізацію ремонтно-відновлювальних заходів, необхідних для приведення майна у стан, придатний для подальшої експлуатації. Сукупність зазначених дій формує складну, багаторівневу та взаємоузгоджену систему підготовчих заходів, яка визначає інтегративний характер орендних правовідносин у сфері комунальної власності та засвідчує їхню структурну залежність від інших управлінських і техніко-правових процедур.

Відтак, поєднання нормативної детермінованості процедур передачі комунального майна в оренду, специфіки комунальних активів, міжінституційного характеру та об'єктивної орієнтованості на задоволення колективних потреб зумовлює розуміння оренди як однієї з повноцінних форм розпорядження комунальним майном.

Висновки. Розпорядження комунальним майном є комплексним інструментом реалізації права власності територіальної громади, що передбачає не лише оперативне управління існуючими активами, а й стратегічне планування їх використання з урахуванням довгострокових економічних розрахунків, прогнозування потреб громади та управління потенційними ризиками.

Оренда комунального майна має комплексний і багатовимірний характер, оскільки поєднує у собі правові, організаційні, економічні та технічні аспекти, що зумовлює її особливий статус серед інших форм розпорядження ресурсами територіальної громади. До ключових особливостей таких правовідносин належать нормативна детермінованість процедур передачі майна, цифрова форма етапів орендного процесу, яка проявляється у використанні електронної торгової системи при передачі майна в оренду, а також чітка структуризація об'єктів оренди шляхом їх поділу на Переліки першого та другого типу, що визначає різні режими доступу до комунальних активів. Водночас, специфіка суб'єктного складу орендних правовідносин, яка включає не лише орендодавця та орендаря, а й низку інших публічно-правових суб'єктів формує інституційно складну структуру прийняття рішень, у межах якої кожен елемент відіграє окрему функціональну роль, що також вимагає високого рівня координації, правової визначеності та прозорості на всіх стадіях орендного процесу, від включення об'єкта до відповідного Переліку до укладення й реалізації договору оренди. Оренда комунального майна характеризується тісним взаємозв'язком з іншими управлінськими процедурами, зокрема інвентаризацією майна, проведенням оцінки та підготовкою технічної та правовстановлюючої документації, забезпечуючи належну основу для ефективного управління комунальною власністю та мінімізації ризиків нераціонального використання ресурсів.

Сукупність окреслених особливостей дозволяє розглядати оренду комунального майна не лише як технічний механізм тимчасового користування об'єктами, а як цілісну форму розпорядження комунальними ресурсами, спрямовану на досягнення балансу між економічною ефективністю, соціальною значущістю та інтересами територіальної громади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про оренду державного та комунального майна: Закон України від 03.10.2019 № 157-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-20#Text> (дата звернення: 12.11.2025 р.).

2. Деякі питання оренди державного та комунального майна: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.06.2020 № 483. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/483-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.11.2025 р.).
3. Про оренду державного та комунального майна: Закон України від 10.04.1992 № 2269-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2269-12#Text> (дата звернення: 26.11.2025 р.).

УДК 346.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.14>

РЕГУЛЯТОРНА ФУНКЦІЯ ДЕРЖАВИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ

Халецька К.К.,
аспірант кафедри господарського права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ODRIC: 0000-0002-3525-7856

Халецька К.К. Регуляторна функція держави у забезпеченні ефективності публічних закупівель.

У статті досліджено зміст, структуру та прояви регуляторної функції держави у сфері публічних закупівель як складової системи господарсько-правового впливу на економічні процеси. Обґрунтовано, що через механізми закупівель держава реалізує стратегічні напрями соціально-економічного розвитку, визначає пріоритети виробництва та інвестицій, формує стимули для розвитку підприємництва й інновацій. Показано, що регуляторна функція у сфері закупівель має комплексний характер і поєднує нормативно-правові, організаційно-інституційні, фінансові та технологічні інструменти управління.

Проаналізовано чинні механізми державного регулювання, зокрема у площині планування, стандартизації, моніторингу, контролю та цифровізації процедур публічних закупівель. Особливу увагу приділено впровадженню електронних систем прозорості (Prozorro, ВІ Prozorro, модулі ризик-індикаторів), які забезпечують підвищення ефективності управління бюджетними ресурсами, зменшення корупційних ризиків і розширення конкуренції. Здійснено порівняльний аналіз українського підходу до регуляторної політики у сфері закупівель із європейськими стандартами, визначеними Директивами ЄС 2014/24/ЄС і 2014/25/ЄС, що ґрунтуються на принципах «value for money», відкритості, недискримінації та доброчесності.

На основі проведеного дослідження визначено ключові критерії ефективності регуляторної функції держави, серед яких – результативність використання коштів, рівень конкуренції, якість предмета закупівлі та ступінь цифрової зрілості системи. Додатково підкреслено значення інституційної сталість, передбачуваності правового середовища та спроможності замовників застосовувати процедури відповідно до кращих практик. Сформульовано напрями вдосконалення регуляторної діяльності держави, що передбачають запровадження ризик-орієнтованих підходів, розвиток аналітичних інструментів управління, посилення професійної компетентності уповноважених осіб, а також поглиблену гармонізацію з європейськими практиками та інституційними моделями. Наголошено, що послідовне вдосконалення регуляторних механізмів у сфері закупівель формує фундамент для зміцнення економічної конкурентоспроможності держави, підвищення інвестиційної привабливості та забезпечення стійкого розвитку публічного сектору.

Ключові слова: регуляторна функція держави, публічні закупівлі, ефективність, конкурентне середовище, економічне регулювання, цифровізація, Prozorro.

Khaletska K.K. Regulatory function of the state in ensuring the efficiency of public procurement.

The article examines the content, structure, and manifestations of the regulatory function of the state in the sphere of public procurement as an integral component of the system of economic and legal influence on economic processes. It is substantiated that through procurement mechanisms the state implements strategic directions of socio-economic development, determines production and investment priorities, and shapes incentives for the development of entrepreneurship and innovation. It is demonstrated that the regulatory function in the procurement domain is of a complex nature, combining normative-legal, organisational-institutional, financial, and technological instruments of public governance.

The study analyses the existing mechanisms of state regulation, in particular in the areas of planning, standardisation, monitoring, control, and digitalisation of public procurement procedures. Special

attention is devoted to the introduction of electronic transparency systems (Prozorro, BI Prozorro, and risk-indicator modules), which ensure increased efficiency in the management of budgetary resources, reduction of corruption risks, and expansion of competition. A comparative analysis is conducted of the Ukrainian approach to regulatory policy in the field of public procurement and the European standards established by EU Directives 2014/24/EU and 2014/25/EU, which are grounded in the principles of value for money, transparency, non-discrimination, and integrity.

Based on the conducted research, the article identifies the key criteria for evaluating the effectiveness of the state's regulatory function, including the efficiency of public expenditure, the degree of competition, the quality of the procurement object, and the level of digital maturity of the system. Additional emphasis is placed on the importance of institutional stability, predictability of the legal environment, and the capacity of contracting authorities to apply procurement procedures in line with best practices. The paper outlines the main directions for improving the state's regulatory activity in the procurement sector, which include the introduction of risk-oriented approaches, the development of analytical management tools, strengthening the professional competence of authorised officials, and deepening harmonisation with European practices and institutional models. It is emphasised that the consistent enhancement of regulatory mechanisms in the field of public procurement forms a foundation for strengthening the state's economic competitiveness, increasing investment attractiveness, and ensuring the sustainable development of the public sector.

Key words: regulatory function of the state, public procurement, efficiency, competitive environment, economic regulation, digitalization, Prozorro.

Постановка проблеми. Незважаючи на значні досягнення у сфері реформування системи публічних закупівель – зокрема запровадження електронної платформи Prozorro, відкритих даних і механізмів моніторингу, – в Україні зберігаються системні проблеми регуляторного характеру. Зокрема, відсутня чітко визначена модель реалізації регуляторної функції держави, що поєднувала б правові, економічні та організаційні інструменти управління закупівлями. Регуляторна політика часто має фрагментарний характер, спрямований на окремі етапи процедур (тендер, контроль, звітність), але не формує цілісного циклу стратегічного управління.

Крім того, критерії оцінки ефективності регулювання закупівель переважно зводяться до формальних показників – економії коштів, кількості учасників тощо, тоді як поза увагою залишаються якість предмета закупівлі, соціальна користь, інноваційність та довгострокова результативність.

Таким чином, актуалізується потреба у науковому переосмисленні ролі регуляторної функції держави у сфері публічних закупівель, визначенні її змісту, форм прояву та механізмів реалізації в контексті забезпечення ефективності закупівельного процесу.

Метою статті є розкриття змісту та особливостей реалізації регуляторної функції держави у сфері публічних закупівель, а також обґрунтування її ролі у підвищенні ефективності закупівель, забезпеченні конкурентності, прозорості та результативності використання бюджетних ресурсів.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика державного регулювання економіки та забезпечення конкурентного середовища широко представлена у працях вітчизняних і зарубіжних учених. Значний внесок у розвиток господарсько-правової доктрини регуляторної функції держави зробили Д.В. Задихайло, В. Щербина, О. Подцерковний, О. Бакалінська, В. Мамутов, В. Устищенко, які розглядали її як один із базових елементів господарсько-правового механізму впливу на ринкові процеси. У сфері публічних закупівель дослідження питань ефективності, прозорості та конкурентності проводили Т. Швидка, Я. Петруненко, В. Малолітнєва О. Верещагіна, які наголошували на значенні правових гарантій відкритості, добросовісності та рівних умов доступу до участі у торгах.

Разом із тим, у науковій літературі бракує комплексних робіт, присвячених саме регуляторному потенціалу системи публічних закупівель, її ролі у формуванні структурних пріоритетів економічного розвитку та механізмах оцінки ефективності державного впливу в цій сфері. Це зумовлює необхідність подальшого дослідження зазначеної проблематики у господарсько-правовому аспекті.

Виклад основного матеріалу. Публічні закупівлі є одним із ключових інструментів реалізації економічної політики держави, що забезпечує раціональне використання бюджетних ресурсів, підтримку стратегічних галузей та формування конкурентного середовища [5]. Саме через механізми закупівель держава здійснює цілеспрямований вплив на економічні процеси, визначаючи

пріоритети виробництва, напрями інноваційного розвитку та стандарти соціально-економічної ефективності.

У сучасних умовах, коли Україна перебуває на етапі післявоєнної відбудови та інтеграції до внутрішнього ринку Європейського Союзу, зростає потреба у формуванні збалансованої регуляторної політики у сфері публічних закупівель. Її ефективність безпосередньо впливає на темпи економічного зростання, рівень конкуренції та довіру бізнесу до державних інституцій.

Регуляторна функція держави традиційно розглядається як один із ключових напрямів її економічної діяльності, спрямований на впорядкування, стимулювання та контроль господарських процесів відповідно до визначених суспільних цілей і пріоритетів розвитку. Її зміст полягає у формуванні нормативних, організаційних та економічних умов, за яких ринкові механізми функціонують у межах правового поля, забезпечуючи баланс між свободою підприємницької діяльності та необхідністю досягнення публічних інтересів.

У межах господарсько-правової доктрини регуляторна функція держави розглядається як складова ширшої системи її економічної ролі, що охоплює координаційну, стимулюючу, контрольну, розподільчу, наглядову та охоронну функції. Така багаторівнева система відображає поліфункціональний характер держави як організатора та гаранта упорядкованості господарського життя. Кожна з названих функцій виконує власне призначення: координаційна забезпечує узгодження інтересів суб'єктів господарювання; стимулююча – формує мотиваційні механізми розвитку; контрольна – гарантує дотримання встановлених правил; розподільча – реалізує соціально-економічну справедливість через перерозподіл ресурсів; а регуляторна – визначає стратегічні напрями розвитку економіки та встановлює правові рамки її функціонування.

Як слушно зазначає Швидка Т.І., публічні закупівлі виступають не лише процедурним інструментом забезпечення державних потреб, а й механізмом реалізації стратегічних економічних цілей держави, який дозволяє поєднати регуляторний, стимулюючий та координаційний вплив на господарські процеси. Саме через систему закупівель держава формує пріоритети економічного розвитку, визначає напрями інвестиційної активності, підтримує національного виробника, створює умови для інноваційного оновлення виробництва й забезпечує добросовісну конкуренцію на ринку. На думку дослідниці, закупівлі слід розглядати як інструмент стратегічного управління економікою, який поєднує механізми розподілу публічних ресурсів із цілями забезпечення сталого розвитку, ефективності та соціальної відповідальності бізнесу [6, с. 215].

Зокрема, Я.В. Петруненко підкреслює, що через регуляторні механізми закупівель держава здатна спрямовувати фінансові потоки у пріоритетні галузі, стимулюючи структурну перебудову економіки та підвищення конкурентоспроможності національного виробництва [3, с. 54].

Водночас, як зазначає В.К. Малолітнева, ефективна реалізація регуляторної функції держави у сфері публічних закупівель потребує високого рівня правової узгодженості, інституційної спроможності та стратегічного планування. На її думку, лише системний підхід до формування політики закупівель, орієнтований на довгостроковий результат, здатен забезпечити синергію між економічною ефективністю, соціальним ефектом і правовою стабільністю [2, с. 114].

Таким чином, у сучасних умовах публічні закупівлі розглядаються провідними науковцями не лише як елемент фінансової системи, а як багатофункціональний регуляторний інститут, який дозволяє державі реалізовувати політику розвитку, підтримки бізнесу та захисту конкурентного середовища, забезпечуючи гармонійне поєднання економічних і соціально-правових цілей.

Специфіка регуляторної функції полягає у тому, що вона поєднує нормотворчий, організаційний і стимулюючий впливи, спрямовані на формування правових умов господарювання, які забезпечують ефективність і передбачуваність ринкових процесів. Через систему нормативно-правових актів держава визначає правила поведінки суб'єктів ринку, встановлює стандарти якості, умови конкуренції, процедури взаємодії між учасниками господарських відносин, а також механізми відповідальності за їх порушення.

Регуляторна функція має подвійний характер – з одного боку, вона формує загальні правові засади функціонування економіки (через господарське законодавство, адміністративно-правові та фінансово-правові інструменти), а з іншого – створює динамічні механізми адаптації господарської системи до змін зовнішнього середовища, включаючи технологічні, інвестиційні та інноваційні виклики. Таким чином, регуляторний вплив держави не обмежується реакцією на дисфункції ринку, а виконує активну превентивну та стратегічну роль, спрямовану на забезпечення стабільності, прогнозованості та довгострокової збалансованості економічного розвитку.

Важливо, що регуляторна функція реалізується не лише через встановлення обмежень чи заборон, а й через створення стимулів і умов для розвитку господарської ініціативи, що поєднує елементи правового примусу й економічного заохочення [7, с. 101]. Саме така дуалістична природа забезпечує її ефективність у межах господарського правопорядку: держава виступає не стільки контролером, скільки партнером ринку, який визначає правила гри, гарантує рівність можливостей і водночас стимулює конкурентну та інноваційну поведінку суб'єктів.

Отже, регуляторна функція у господарсько-правовій системі – це інструмент економічного управління, що забезпечує узгодженість між публічними цілями державної політики та приватними інтересами бізнесу. Вона спрямована на формування стабільного, передбачуваного й водночас гнучкого економічного середовища, у якому поєднуються свобода підприємництва, конкуренція та державна відповідальність за ефективність господарської системи.

Ефективність реалізації регуляторної функції держави повинна оцінюватися комплексно – з урахуванням економічних, соціальних, управлінських та правових критеріїв. Як підкреслює Я.В. Петруненко, результативність закупівель полягає не лише у досягненні фінансової економії, а й у створенні довгострокової суспільної цінності, що відображає принцип value for money і стимулює інновації [4, с. 85]

З позицій сучасної науки господарського права регуляторна функція держави постає як активний інструмент формування економічного порядку, що визначає напрями, межі та характер розвитку господарських відносин [7, с. 100]. Її сутність полягає у правовому, економічному та організаційному забезпеченні узгодженості інтересів держави, бізнесу та суспільства. У межах цієї функції держава не просто втручається у господарську діяльність, а створює систему правил і стимулів, які формують передбачуване середовище для розвитку ринку, сприяють інвестиційній стабільності та забезпечують збалансоване поєднання економічної свободи з публічними інтересами.

Регуляторна функція реалізується через комплекс взаємопов'язаних механізмів, серед яких: розроблення та вдосконалення нормативно-правової бази, що визначає правила поведінки суб'єктів господарювання, умови доступу до ринку, вимоги до якості продукції, безпеки, екологічності тощо; створення спеціалізованих інституцій управління (міністерств, агенцій, комісій, державних служб), уповноважених на здійснення регуляторних, дозвільних і контрольних повноважень; формування державних цільових програм розвитку окремих галузей або секторів економіки, спрямованих на модернізацію виробництва, підтримку експорту, імпортозаміщення чи інновацій; запровадження інструментів підтримки підприємництва – фінансових (гарантії, пільгове кредитування, компенсації), інформаційних (доступ до даних, цифрові сервіси) та організаційних (спрощення процедур, дерегуляція, зменшення бюрократичного навантаження); забезпечення умов для добросовісної конкуренції, що передбачає як усунення монополістичних бар'єрів, так і створення рівних можливостей для участі всіх суб'єктів у господарському обороті [7, с. 100].

У такому розумінні регуляторна функція виступає не як засіб обмеження, а як інструмент розвитку, спрямований на підвищення ефективності економіки, покращення інституційного середовища та зменшення асиметрії інформації між учасниками ринку. Її результативність оцінюється не лише за обсягом прийнятих нормативних актів, а й за якістю впроваджених механізмів, здатних забезпечити стійке економічне зростання, конкурентоспроможність і довіру бізнесу до державних інститутів.

Як зазначає В. К. Малолітнева, сучасна регуляторна політика у сфері закупівель має ґрунтуватися на принципах стратегічного управління, орієнтованого на результат, а не лише на процедурну відповідність [2, с. 115]. Саме такий підхід забезпечує поєднання контролю та стимулювання, дозволяючи державі не лише реагувати на порушення, а й запобігати їм через розвиток ефективних ринкових механізмів.

Важливо підкреслити, що регуляторна функція не є тотожною контролю чи нагляду, хоча й має із ними певні точки перетину. Контроль і нагляд, як правило, реалізуються у формі перевірок, санкцій і реагування на порушення, тоді як регуляторна функція має превентивний, системоутворюючий і стратегічно орієнтований характер. Її метою є не покарання, а передбачення ризиків і створення сприятливих умов для їх мінімізації. Вона формує нормативні, економічні та організаційні передумови, у яких господарські процеси відбуваються ефективно й передбачувано, без необхідності постійного адміністративного втручання.

Таким чином, регуляторна функція держави у сучасному господарському правопорядку виконує стратегічну місію – забезпечує узгодженість між інтересами держави, бізнесу й суспільства,

виступає гарантією стабільності ринкової системи та запобіжником деструктивних економічних коливань. Саме її збалансована реалізація створює правові та інституційні умови для сталого, конкурентного та інноваційного розвитку економіки.

У сфері публічних закупівель регуляторна функція держави набуває системоутворюючого значення, оскільки саме через механізми закупівель держава безпосередньо впливає на структуру попиту на внутрішньому ринку, визначає напрями державних інвестицій та підтримує галузі, що мають стратегічне значення для економічної безпеки. Реалізація цієї функції проявляється у створенні нормативних, інституційних та економічних передумов для ефективного функціонування закупівельного процесу – від планування та стандартизації технічних вимог до контролю якості й виконання контрактів.

Зміст регуляторної функції у публічних закупівлях охоплює як забезпечувальний, так і стимулюючий аспекти. Перший спрямований на встановлення чітких правил, процедур і гарантій для всіх учасників ринку, що забезпечує прозорість, недискримінаційність і передбачуваність. Другий – передбачає використання закупівель як інструменту державної політики для підтримки малого та середнього бізнесу, інноваційних підприємств, екологічно орієнтованого виробництва та національного товаровиробника.

Як виявляється, регуляторна функція держави у сфері публічних закупівель має подвійну правову та економічну природу, що поєднує елементи стабілізаційного і стратегічного впливу. З одного боку, вона виконує забезпечувальну місію, спрямовану на підтримання стабільності, правопорядку й передбачуваності у процесі витрачання бюджетних коштів, гарантує дотримання принципів законності, рівності, відкритості, недискримінації та добросовісної конкуренції. Завдяки цьому створюються умови для прозорого функціонування закупівельного ринку, запобігання корупційним проявам, підвищення довіри бізнесу до державних інститутів і раціонального використання фінансових ресурсів.

З іншого боку, регуляторна функція у сфері закупівель має стратегічний вимір, який виходить за межі суто процедурного адміністрування та орієнтований на довгострокове управління економічним розвитком. Через систему публічних закупівель держава формує структуру попиту на внутрішньому ринку, визначає пріоритетні напрями інвестицій, стимулює розвиток вітчизняного виробництва, підтримує інноваційну діяльність і впроваджує соціально-економічні стандарти, що відповідають принципам сталого розвитку. Таким чином, закупівлі стають активним інструментом економічної політики, за допомогою якого держава не лише задовольняє власні потреби, а й впливає на динаміку господарських процесів, створюючи нові стимули для зростання та підвищення конкурентоспроможності економіки.

Отже, регуляторна функція держави у сфері публічних закупівель – це комплексна система впливів, що поєднує правові, економічні та управлінські механізми, спрямовані на досягнення балансу між ефективністю використання публічних ресурсів і стратегічними завданнями соціально-економічного розвитку. Саме така інтеграція дозволяє розглядати публічні закупівлі як ключову ланку державної регуляторної політики, де правові норми стають практичними інструментами реалізації економічних і соціальних цілей держави.

Як слушно зазначає Д.В. Задихайло, екологічна та соціальна складові державної політики є невід’ємними елементами господарських відносин [1, с. 129]. Ця теза набуває особливого значення у контексті сучасних реформ публічних закупівель, орієнтованих на реалізацію принципів сталого розвитку. Поряд із традиційними економічними завданнями – ефективністю, раціональністю, конкурентністю – дедалі більшої ваги набувають зелені та соціальні аспекти. Йдеться, зокрема, про впровадження «зелених закупівель», що орієнтовані на енергоефективність, мінімізацію негативного впливу на довкілля, зменшення викидів CO₂, утилізацію продукції після завершення життєвого циклу, а також про розвиток соціально відповідальних закупівель, спрямованих на підтримку малих і середніх підприємств, створення робочих місць, рівні можливості участі у торгах та соціальну інтеграцію вразливих груп населення [8, с. 152].

Отже, публічні закупівлі виконують комплексну регуляторну функцію, поєднуючи економічні, соціальні та екологічні цілі в єдиній системі державного управління. Вони виступають не лише механізмом придбання товарів, робіт і послуг для задоволення публічних потреб, а й інструментом реалізації стратегічних пріоритетів держави – модернізації виробництва, цифровізації економіки, розвитку конкурентного середовища, упровадження інновацій і забезпечення сталого розвитку. Через механізми закупівель держава формує не лише ринковий попит, а й ціннісні орієн-

тири економічної поведінки, які відображають принципи прозорості, добросовісної конкуренції, підзвітності та соціальної відповідальності бізнесу.

Висновки.

Регуляторна функція держави у сфері публічних закупівель є важливим інструментом економічного управління, що дозволяє забезпечити не тільки правопорядок і стабільність у витрачанні бюджетних коштів, а й сприяє досягненню стратегічних цілей розвитку економіки, зміцненню конкурентного середовища, інноваційності та сталому розвитку.

Ефективність реалізації регуляторної функції повинна оцінюватися за багатовимірними критеріями, які включають економічні, соціальні, управлінські та правові аспекти. Зокрема, важливою є інтеграція принципів «value for money» та «competition and innovation» у практику публічних закупівель, що забезпечить не лише економічну вигоду, а й стимулюватиме інновації та підвищить соціальну відповідальність бізнесу.

Сучасна система публічних закупівель потребує системного вдосконалення, включаючи розробку єдиної стратегії планування закупівель, посилення інституційної спроможності органів контролю та введення ризик-орієнтованих моделей регулювання, що дозволить більш ефективно реагувати на потенційні порушення та підвищити рівень конкуренції.

Імплементация європейських стандартів у сфері публічних закупівель є важливим етапом гармонізації національного законодавства з міжнародними нормами, що дозволить Україні поліпшити правову та організаційну структуру системи закупівель і забезпечити високі стандарти прозорості, відкритості та доброчесності.

Цифровізація процесів публічних закупівель, зокрема через системи Prozorro та ВІ Prozorro, є ключовим фактором підвищення ефективності та прозорості закупівель, забезпечуючи інтеграцію з іншими державними реєстрами та механізмами моніторингу.

Публічні закупівлі повинні виконувати не лише економічну функцію, а й соціальну, екологічну та інноваційну роль, сприяючи розвитку малого та середнього бізнесу, підтримці національних виробників, сталому розвитку та впровадженню «зелених» технологій.

Отже, подальше вдосконалення регуляторної функції держави у сфері публічних закупівель потребує інтегрованого підходу, який поєднує правові, організаційні, технологічні та аналітичні інструменти. Ключовим завданням є перехід від моделі формального контролю до системи стратегічного управління, що забезпечує не лише законність процедур, а й результативність і суспільну цінність використання публічних ресурсів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Задахайло Д.В. Економічна та господарсько-правова політика держави: співвідношення та законодавче забезпечення. *Вісн. Акад. прав. наук України*. 2012. № 1 (68). С. 127–137. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=vapny_2012_1_15 (дата звернення: 01.11.2025).
2. Малолітнева В.К. Особливості правового регулювання публічних закупівель в умовах воєнного стану та післявоєнного періоду. *Вісник Національної академії наук України*. 2022. № 8. С. 64–70. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/handle/123456789/186670> (дата звернення: 25.10.2025).
3. Петруненко Я.В. Проблеми забезпечення ефективного використання державних коштів: господарсько-правовий аспект : монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. 416 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/0107f1b4-f6b4-4233-bb70-ac21874050c6> (дата звернення: 25.10.2025).
4. Петруненко Я.В. Європейський досвід правового регулювання у сфері стимулювання малого підприємництва: порівняльно-правовий аналіз. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2023. № 64. С. 84–88. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc64/17.pdf> (дата звернення: 28.10.2025).
5. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 р. № 922-VIII. *Вісник Верховної Ради України*. 2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text> (дата звернення: 28.10.2025).

6. Швидка Т.І. Публічні закупівлі в системі господарсько-правових відносин. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 214–219. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/287238> (дата звернення: 27.10.2025).
7. Щевердіна О.В. Державне регулювання у сфері господарської діяльності: правовий аналіз і тенденції. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 6. С. 99–102. URL: http://lsei.org.ua/6_2016/29.pdf (дата звернення: 29.10.2025).
8. Caranta R. Towards socially responsible public procurement. *ERA Forum*. 2022. № 23. P. 149–164. URL: https://www.researchgate.net/publication/363755776_Towards_socially_responsible_public_procurement (дата звернення: 29.10.2025).

УДК [342.9+346.2]: 330.36

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.15>

САМОРЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ТА НЕЗАЛЕЖНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: СУТНІСТЬ ТА ОСНОВНІ МОДЕЛІ

Шевченко М.В.,

доктор філософії з права,

старший викладач кафедри публічного та приватного права

Університету митної справи та фінансів

ORCID: 0000-0002-6708-016X

e-mail: mykhailo.v.shevchenko@outlook.com

Шевченко М.В. Саморегулювання господарської та незалежної професійної діяльності: сутність та основні моделі.

За результатами дослідження визначальних ознак саморегулювання господарської та незалежної професійної діяльності, автор запропонував визначити його як діяльність учасників ринків товарів та послуг або осіб, які займаються професійною діяльністю, на основі делегованих владних повноважень щодо визначення кваліфікаційних вимог допуску до зайняття відповідною господарською або професійною діяльністю, встановлення правил (стандартів) її здійснення та забезпечення їх дотримання шляхом здійснення заходів нагляду (контролю) та застосування заходів відповідальності, щодо досудового (мирного) врегулювання спорів між учасниками товарного ринку або особами, які займаються незалежною професійною діяльністю, та/або їх контрагентами та споживачами їх товарів та послуг, а також самостійне вжиття суб'єктами саморегулювання інших заходів, які є для них обов'язковими та спрямовані на упорядкування та ефективне функціонування й розвиток відповідних ринків або професійного середовища. Натомість, не є саморегулюванням установалення об'єднаннями підприємств або професійними об'єднаннями рекомендацій щодо моделей поведінки та показників ефективності діяльності їх членів. Автор також звернув увагу на те, що запровадження саморегулювання на товарних ринках чи у сфері професійної діяльності супроводжується делегуванням саморегулювній організації або декільком із них повноважень державного регулятора, необхідних для виконання владних управлінських функцій, які на них покладаються. У статті підкреслено, що саморегулювна організація може набути виключні повноваження щодо вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням формування та/або реалізацією публічної політики у відповідній сфері, або вирішувати такі питання паралельно із державним регулятором (ділячи із ним сферу відання), за погодженням державного регулятора, за участю його представників та/або представників громадськості (споживачів) у складі органів управління саморегулювною організацією. Водночас, наголошено, що у будь-якому випадку, саморегулювній організації у межах діяльності на виконання делегованих повноважень є підконтрольними та підзвітними державним регуляторам, які несуть відповідальність за законність та ефективність діяльності саморегулювних організацій.

Ключові слова: державне регулювання, делегування повноважень, саморегулювна організація, саморегулювання, формування та реалізації публічної політики у сфері господарської та незалежної професійної діяльності

Shevchenko M.V. Self-regulation of economic and professional activities: essence and key models.

Having studied the distinguishing features of self-regulation of economic and professional activities, the author proposed to define it as activities of enterprises and professionals directed towards use of delegated public powers to determine the qualification requirements for admission to the relevant economic or professional activity, establish rules (standards) for its performance and ensure their compliance via control and liability measures, conduct pre-trial (peaceful) settlement of disputes between enterprises

and professionals, and/or their counterparties and consumers of their goods and services, as well as the independent implementation by self-regulation organizations of other measures that are mandatory for their members and aimed at governing the relevant markets or professions. In contrast, the establishment by business associations or professional associations of recommendations on behavioral models and performance indicators of their members falls outside the self-regulation. The author also drew attention to the fact that the introduction of self-regulation in markets or in fields of professional activities is accompanied by the delegation to the self-regulatory organization or several of them of the powers of the regulatory authority, which are necessary to perform the governmental functions assigned to them. The article emphasizes that a self-regulatory organization may acquire exclusive powers to resolve issues related to ensuring the formation and/or implementation of public policy in the relevant area, or resolve such issues in parallel with the state regulator (sharing the competence with it), with the consent of the regulatory authority, with the participation of its representatives and/or representatives of the public (consumers) in the executive bodies of the self-regulatory organization. At the same time, it was emphasized that in any case, self-regulatory organizations within their activities related to fulfillment of delegated powers are subject to control and accountability to regulatory authorities, which are responsible for the lawfulness and effectiveness of activities of self-regulatory organizations.

Key words: government regulation, delegation of public powers, self-regulatory organization, self-regulation, formation and implementation of public policy in the field of economic and professional activities

Постановка проблеми. Сучасна державна економічна політика спрямована на досягнення якомога більш високого ступеня дерегуляції, демократизації та децентралізації державного регулювання ринків товарів, робіт та послуг з одночасним забезпеченням невідворотності відповідальності за недобросовісні підприємницькі практики, які призводять до спотворення конкуренції та завдають шкоди споживачам. Покладення на організації галузевого ринкового самоврядування регуляторних та контрольно-наглядових владних управлінських функцій широко визнається одним з інструментів досягнення цієї мети, який наближує повноваження щодо прийняття регуляторних рішень до осіб, які є найбільш обізнаними з відповідними ринковими механізмами з точки зору розуміння закономірностей та особливостей їх функціонування. Ці процеси для їх послідовності та цілісності мають спиратись на належне теоретичне підґрунтя, яке, серед іншого, має дозволяти дістати правильне та повне розуміння сутності саморегулювання господарської та незалежної професійної діяльності. Це потребує окреслення визначальних ознак цього явища та контурів його основних моделей.

Стан опрацювання проблематики. Саморегулювання як форма участі приватних осіб у визначення умов та правил зайняття господарською та незалежною професійною діяльністю деяких різновидів, все більш ґрунтовно досліджується в українській та зарубіжній науковій думці. На концептуальному рівні та з прив'язкою до окремих сфер реалізації саморегулювання це явище досліджують О.М. Гончаренко, Е. Ісмаїл, В.В. Кочин, Ю.І. Остапенко, Т. Портер, М. Пріст та інші дослідники проблематики та перспектив розвитку саморегулювання. Водночас, незважаючи на значний внесок наукового співтовариства у опрацювання цієї тематики, наукові знання про сутність саморегулювання та його відмежування від подібних до нього явищ, так само як й про основні варіації моделей організації саморегулювання потребують подальшого поглиблення та систематизації.

Метою дослідження є визначення сутності та контурів основних моделей саморегулювання господарської та незалежної професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи дослідження за вищевказаними напрямками, перш за все, слід скласти уявлення про сутність саморегулювання як діяльність, яка може бути покладена в основу способу організації публічного адміністрування у тій чи іншій сфері суспільних відносин.

Так, як зауважується у публікації Міжнародної організації комісії з цінних паперів, у своїй найбільш повній формі саморегулювання охоплює повноваження створювати, змінювати, впроваджувати та забезпечувати примусовою силою правила поведінки щодо суб'єктів, що підпадають під юрисдикцію саморегулювальної організації, а також вирішувати спори за допомогою арбітражу чи інших способів. Як правило, ці повноваження випливають із законодавчо делегованих повноважень неурядовій організації [1, с. 3]. У науковій літературі указується на те, що саморе-

гулювання прийнято розуміти як механізм, що включає принципи, правила та процедури, які упорядковують поведінку приватних осіб та упроваджуються самими приватними особами, а не державою [2, с. 46]. Подібним чином розмірковує В.В. Кочин, схиляючись до думки про те, що саморегулюванням є створення норм та правил поведінки спеціально створеними організаціями (регуляторами), які визнаються та виконуються їх учасниками (членами) [3, с. 55]. Іншими словами, саморегулювання можна визначити як процес, у рамках якого організація добровільно забезпечує дотримання її власного кодексу етики, правил або стандартів, замість того, щоб третя сторона, така як державний орган, установлювала відповідні правила й стандарти та забезпечувала виконання цих стандартів. Наприклад, про професійне саморегулювання йдеться, це коли громадське об'єднання за ознакою належності до професії (професійне громадське об'єднання) регулює поведінку його членів, установлюючи стандарти, яким має відповідати рівень компетентності та досвідченості членів такого професійного громадського об'єднання [4, с. 4].

Напрями діяльності правотворчого та правозастосовного характеру у рамках саморегулювання найбільш повно окреслила Асоціація професійних учасників фондового ринку Японії, зазначивши, що ці напрями включають, головним чином:

нормотворчість – установлення та оприлюднення правил (стандартів) на рівні саморегулювання, якими мають керуватись члени саморегулювальних організацій та які стосуються їх поведінки, товарів та послуг, ведення ділових відносин та механізмів внутрішнього контролю;

акредитація – формальна та незалежна перевірка того, чи відповідає особа встановленим стандартам якості та має достатню компетентність для здійснення відповідної професійної чи господарської діяльності;

наглядова та контрольна діяльність – проведення перевірок та моніторингу діяльності учасників відповідного ринку товарів та послуг у частині, що стосується дотримання ними правил ринку та інших нормативно-правових документів, а також ефективності упроваджених ними систем внутрішнього контролю;

дисциплінарні заходи – застосування дисциплінарних заходів, таких як догана, штрафи, призупинення або обмеження членства у саморегулювальній організації, а також виключення членів, які порушують регуляторні акти або правила саморегулювання;

підвищення кваліфікації членів – надання акредитації певним категоріям відповідальних посадових осіб або службовців та підвищення їх кваліфікації шляхом підвищення кваліфікації;

посередництво та формальне врегулювання спорів – сприяння мирному врегулюванню спорів між членами саморегулювальних організацій та/або їх контрагентами та споживачами їх товарів та послуг, а також офіційне прийняття рішень щодо наслідків невиконання членами саморегулювальних організацій галузевих нормативно-правових актів та статутних документів саморегулювальних організацій [5].

Одночасно із тим, зауважимо, що інституційною основою саморегулювання, яка охоплює та виражає колективну волю учасників тих чи інших ринків товарів та послуг або осіб, які займаються певною незалежною професійною діяльністю, як суб'єктів саморегулювання традиційно вважаються саморегулювальні організації. На рівні національного законодавства можна зустріти визначення саморегулювальної організації як некомерційної організації у формі асоціації (союзу), громадського об'єднання чи іншої організаційно-правової форми, яка заснована на добровільному чи обов'язковому членстві (участі) суб'єктів господарювання приватного сектору економіки або суб'єктів професійної діяльності за принципом спільності діяльності, галузі, видів економічної діяльності, ринку товарів робіт чи послуг (п. 3 ч. 1 ст. 1 Закону Республіки Казахстан «Про саморегулювання») [6].

Для більш повного розуміння сутності саморегулювання слід ознайомитись із його основними варіаціями та відмежувати саморегулювання від суміжних способів організації публічного адміністрування та діяльності, не пов'язаною із виконанням владних управлінських функцій.

Насамперед, звернемось до публікації фахівців Світового банку, у якій викладається класифікація основних моделей організації публічного адміністрування, залежно від присутності та ваги у них елементу саморегулювання. Так, за цим критерієм пропонується виділяти моделі:

- державного (публічного) регулювання – регуляторні функції виконуються адміністративним органом, а саморегулювальних організацій із владними повноваженнями немає;
- спільного регулювання із обмеженими повноваженнями саморегулювальних організацій – основним регуляторним органом є відповідний адміністративний орган, який покладається на само-

регулівні організації у виконанні певних регуляторних функцій, пов'язаних із функціонуванням ринку;

– спільного регулювання із широкими повноваженнями саморегулівних організацій – основним регуляторним органом є відповідний адміністративний орган, який покладається на саморегулівні організації у виконанні регуляторних функцій, які виходять за межі застосування ринкових правил та можуть включати встановлення цих правил;

– незалежного саморегулювання – первинним регуляторним органом є відповідний адміністративний орган, який передає саморегулівній організації усі його регуляторні повноваження та лише контролює їх реалізацію [7, с. 9].

Подібне бачення різноманіття підходів до концентрації та розподілу владних повноважень забезпечення формування та реалізації публічної політики у тих чи інших між публічним та приватним сектором висвітлюється й у наукових працях.

Зокрема, значний науковий інтерес мають спостереження та міркування М. Пріст, яка зауважила, що держава не обов'язково має делегувати всі регуляторні функції саморегулівним організаціям. Держава може зберегти функцію нормотворчості й розробки політики та делегувати лише обов'язки із забезпечення їх реалізації. Це є характерним для моделі спільного/кооперативного регулювання. Найімовірніше, така модель буде розгорнена там, де кваліфікація та компетентність учасників ринку проявляються у їх функціональній діяльності (тобто, у власному бізнесі), але коли галузева організація не має історії та досвіду для розробки стандартів та вирішення дисциплінарних питань [8, с. 299]. У інших ситуаціях, як зазначає дослідниця, держава може делегувати функції розробки та/або прийняття правил започаткування та ведення господарської діяльності, зберігаючи за собою лише залишкові контрольно-наглядові та юрисдикційні повноваження. Це спостерігається в моделі спільного регулювання із широкими повноваженнями саморегулівних організацій. Найімовірніше, це станеться там, де галузеві процеси є складними та дуже різняться від підприємства до підприємства. Потрібний певний рівень галузевої експертизи у встановленні стандартів, що означає, що більші, більш досвідчені фірми, найімовірніше, вважатимуть найбільш привабливим цю модель ринкового самоврядування. Водночас, уряд повинен мати належний рівень компетентності та спроможність реагувати на процес та результати саморегулювання, щоб приймати рішення щодо адекватності стандартів та займатися виключними питаннями забезпечення їх дотримання. Крім того, уряд може брати участь у призначенні частини виконавчого органу саморегулівної організації та забезпечувати представництво громадськості в дисциплінарних органах саморегулівної організації [8, с. 299-300].

Форми саморегулювання, поєднаного у певних пропорціях із державним регулюванням досліджувала й Ю. І. Остапенко.

Зокрема, вчена дійшла висновку про те, що під співрегулюванням слід розуміти спільну участь у процесі регулювання держави та різних ринкових інституцій. Разом з тим, Ю.І. Остапенко та Т.В. Яворська схиляються до думки про те, що формуються елементи співрегулювання шляхом введення у структури управління органів державної влади представників бізнесу та громадськості, у тому числі саморегулівних організацій. Посилаючись на напрацювання О.М. Залетова, Ю.І. Остапенко також підкреслила, що при змішаному саморегулюванні держава все ж таки повинна брати участь у здійсненні контролю за ефективністю схем з метою забезпечення їхньої відповідності регулятивним цілям законів, які вони замінюють. Дана роль держави також повинна бути прописана в законі, що дозволить саморегулівній організації додержуватися кодексу, укладеного відповідно до закону. Спільне регулювання, відповідно до визначення Європейської комісії, схоже на змішане саморегулювання, що, у свою чергу, може перейти на рівень державного регулювання, особливо якщо недоліки саморегулювання змусять державу втрутитися в ситуацію [9, с. 10].

Незначною мірою від вищевикладеного відрізняються ті підходи до класифікації інституційних схем адміністративного регулювання ринків, яких дотримується О.М. Гончаренко.

Серед іншого, вчена розмежовує добровільне та примусове саморегулювання. Вчена зауважила, що суб'єкти господарювання за добровільної моделі саморегулювання та за власної ініціативи створюють такі організації та, відповідно, розробляють і реалізують ті правила та практики, про які вони спільно домовилися. Саморегулювання ж у чистому виді є саме внутрішнім самостійним регулюванням на рівні окремого суб'єкта / суб'єктів господарювання [10, с. 14].

На відміну від того, як зазначила вчена, за моделі делегованого/примусового саморегулювання суб'єкти господарювання змушені розробляти певні правила та брати на себе зобов'язання під за-

грозою значного державного втручання. Більше того, у визначених на законодавчому рівні випадках суб'єкт господарювання зобов'язаний вступати до відповідних саморегулювних організацій. Крім того, у цьому випадку до приватного регулювання додається пряме державне регулювання діяльності саморегулювних організацій на певному ринку. Хоча саморегулювні організації мають певний обсяг дискреції у розробленні тих чи тих правил на ринку, державний вплив на їхню діяльність доволі значний. Водночас, за допомогою саморегулювання господарської діяльності можна упорядкувати та врегулювати низку суспільних відносин, належно не регламентованих або ж загалом тих, які не знайшли свого закріплення [10, с. 14].

Також, у контексті виокремлення та розкриття особливостей різновидів саморегулювання О.М. Гончаренко слушно посилається на напрацювання С. Омарової, яка виділяє моделі:

- добровільного саморегулювання, що характеризується відсутністю прямого державного втручання;
- санкціонованого саморегулювання, за якого приватні суб'єкти формують правила, що підлягають урядовому схваленню;
- обов'язкового саморегулювання, за якого уряд зобов'язує приватних суб'єктів створити саморегулювну систему [10, с. 15].

Висновки. Узагальнивши вищевикладені погляди на сутність саморегулювання, можемо визначити його як діяльність учасників ринків товарів та послуг або осіб, які займаються професійною діяльністю, на основі делегованих владних повноважень щодо визначення кваліфікаційних вимог допуску до зайняття відповідною господарською або професійною діяльністю, встановлення правил (стандартів) її здійснення та забезпечення їх дотримання шляхом здійснення заходів нагляду (контролю) та застосування заходів відповідальності, щодо досудового (мирного) врегулювання спорів між учасниками товарного ринку або особами, які займаються незалежною професійною діяльністю, та/або їх контрагентами та споживачами їх товарів та послуг, а також самостійне вжиття суб'єктами саморегулювання інших заходів, які є для них обов'язковими та спрямовані на упорядкування та ефективне функціонування й розвиток відповідних ринків або професійного середовища.

Запровадження саморегулювання на товарних ринках чи у сфері професійної діяльності супроводжується делегуванням саморегулювній організації або декільком із них повноважень державного регулятора, необхідних для нормотворчості, акредитації, нагляду (контролю) за діяльністю учасників відповідного ринку або осіб, які займаються певною професійною діяльністю, застосування до них заходів відповідальності та виконання інших владних управлінських функцій, які покладаються на саморегулюванні організації. Саморегулювна організація може набути виключні повноваження щодо вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням формування та/або реалізацією публічної політики у відповідній сфері, або вирішувати такі питання паралельно із державним регулятором (ділячи із ним сферу відання), за погодженням державного регулятора, за участю його представників та/або представників громадськості (споживачів) у складі органів управління саморегулювною організацією. У будь-якому випадку, саморегулювні організації у межах діяльності на виконання делегованих повноважень є підконтрольними та підзвітними державним регуляторам, які несуть відповідальність за законність та ефективність діяльності саморегулювних організацій.

Натомість, не є саморегулюванням будь-які внутрішні процеси, так само як й установлення об'єднаннями підприємств або професійними об'єднаннями рекомендацій щодо моделей поведінки та показників ефективності діяльності їх членів, адже вони не є обов'язковими для суб'єктів саморегулювання та не забезпечуються заходами примусу, через що вони лежать поза межами регулювання як владної управлінської функції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. International Organization of Securities Commissions. Report of the SRO Consultative Committee of the International Organization of Securities Commissions. 2000. 15 p. URL: <https://www.iosco.org/library/pubdocs/pdf/IOSCOPD110.pdf>.
2. Porter T., Ronit K. Self-Regulation as Policy Process: The Multiple and Criss-Crossing Stages of Private Rule-Making. *Policy Sciences*. 2006. No. 39 (1), pp. 41–72.
3. Кочин В.В. Методологія досліджень правового регулювання економічних відносин в умовах приватизації та євроінтеграції. *Координата*. 2023. URL: <https://coordynata.com.ua/>

- metodologia-doslidzen-pravovogo-reguluvanna-ekonomicnih-vidnosin-v-umovah-privatizacii-ta-evrointegracii.
4. Ismail E. Architects' self-regulation in Malaysia: Is it possible? 2013. 18 p. URL: <http://www.pam.org.my/images/notes/2013/Architects-Self-regulation-01.pdf>.
 5. Japan Securities Dealers Association. JSDA as an SRO. 2019. URL: <https://www.jsda.or.jp/en/about/files/SRO.pdf>.
 6. Law of the Republic of Kazakhstan on self-regulation of 2015. Status as of 29 July 2025. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36858926&pos=3;-108#pos=3;-108.
 7. World Bank. India: Role of Self-Regulatory Organizations in Securities Market Regulation. 2007. URL: <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/166951468042018599/india-role-of-self-regulatory-organizations-in-securities-market-regulation>.
 8. Priest M. The privatization of regulation: five models of self-regulation. *Ottawa Law Review*. 1998. No. 29:2, pp. 233–302. URL: https://rdo-olr.org/wp-content/uploads/2018/01/olr_29.2_Priest.pdf.
 9. Остапенко Ю.І. Саморегулівна діяльність у сфері господарювання: завдання господарсько-правового забезпечення. *Теорія і практика правознавства*. 2018. Вип. 2. 18 с. DOI: 10.21564/2225-6555.2018.14.149728.
 10. Гончаренко О.М. Приватне регулювання та саморегулювання господарської діяльності: зіставлення понять. *Економіка та право*. 2022. № 2. С. 13–24. DOI: <https://doi.org/10.15407/econlaw.2022.02.013>.

РОЗДІЛ 5. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.16>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ У НІМЕЧЧИНІ

Андрuşко А.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри трудового, земельного та господарського права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова,
адвокат, член Комітету та Центру трудового права
Національної асоціації адвокатів України
ORCID: 0000-0002-0346-7234*

Петренко М.О.,

*старший викладач кафедри мовознавства
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0000-0001-9771-3661*

Андрuşко А.В., Петренко М.О. Правове регулювання трудових відносин іноземних студентів у Німеччині.

У статті комплексно досліджено особливості правового регулювання трудових відносин іноземних студентів у Німеччині, з урахуванням чинного законодавства, практики його застосування та європейських підходів до гармонійного поєднання права на працю і права на освіту. Особлива увага приділяється нормам німецького Закону про перебування (AufenthG), зокрема §16 та §24, які визначають умови видачі дозволів на проживання для студентів та біженців, а також положенням соціального та трудового законодавства, таких як SGB IV (Соціальний кодекс IV) та TVöD (Тарифний договір для державного сектору). Проаналізовано ключові аспекти працевлаштування студентів-іноземців: обсяг їхніх трудових прав, включаючи мінімальну заробітну плату, соціальні гарантії (відпустки, лікарняні), обмеження щодо тривалості зайнятості (не більше 20 годин на тиждень під час семестру) та вимоги до дозволів на роботу. Розкрито сутність понять «мініробота» (Minijob) з доходом до 520 євро на місяць, яка звільнена від більшості податків і внесків, «перехідна зона» (Midi-Job) з доходом від 520 до 1600 євро, де застосовуються часткові внески, та правові наслідки перевищення встановлених меж доходу, такі як перехід до повного оподаткування, втрата пільг і можливе скасування студентського статусу. Увагу зосереджено на критеріях, за якими визначається обов'язковість соціального страхування (наприклад, для Minijob роботодавець сплачує фіксовані внески), взаємозв'язку між навчанням та роботою, включаючи ризики конфлікту з вимогами до прогресу в навчанні, а також збереженні студентського статусу при тимчасовій чи частковій зайнятості, що вимагає узгодження з імміграційними органами. Здійснено порівняльний аналіз із нормами, що регулюють аналогічні питання в інших державах ЄС, таких як Франція (з обмеженнями 964 години на рік) чи Нідерланди (до 16 годин на тиждень), виявивши спільні тенденції до лібералізації, але й відмінності в соціальному захисті. Особливу увагу приділено положенням, які стосуються українських студентів, що перебувають у Німеччині на підставі §24 AufenthG (тимчасовий захист для українців через війну), їхньому праву на працю без додаткових

дозволів, доступу до пенсійного забезпечення через Deutsche Rentenversicherung та медичного страхування via gesetzliche Krankenkasse, з акцентом на пільги для біженців.

Ключові слова: трудові відносини, працевлаштування, трудові гарантії, соціальний захист, зайнятість, міграція, європейські стандарти.

Andrushko A.V., Petrenko M.O. Legal regulation of labor relations of foreign students in Germany.

The article comprehensively examines the features of the legal regulation of labor relations of foreign students in Germany, taking into account the current legislation, the practice of its application and European approaches to the harmonious combination of the right to work and the right to education. Particular attention is paid to the norms of the German Residence Act (AufenthG), in particular §16 and §24, which determine the conditions for issuing residence permits for students and refugees, as well as the provisions of social and labor legislation, such as SGB IV (Social Code IV) and TVöD (Collaborative Agreement for the Public Sector). Key aspects of the employment of foreign students are analyzed: the scope of their labor rights, including the minimum wage, social guarantees (vacation, sick leave), restrictions on the duration of employment (no more than 20 hours per week during the semester) and requirements for work permits. The essence of the concepts of a “mini-job” with an income of up to 520 euros per month, which is exempt from most taxes and contributions, a “transition zone” (Midi-Job) with an income of 520 to 1600 euros, where partial contributions are applied, and the legal consequences of exceeding the established income limits, such as the transition to full taxation, loss of benefits and possible cancellation of student status, are revealed. Attention is focused on the criteria by which the obligation of social insurance is determined (for example, for a Minijob the employer pays fixed contributions), the relationship between studies and work, including the risks of conflict with the requirements for progress in studies, as well as the preservation of student status in case of temporary or partial employment, which requires coordination with immigration authorities. A comparative analysis was carried out with the regulations regulating similar issues in other EU countries, such as France (with restrictions of 964 hours per year) or the Netherlands (up to 16 hours per week), revealing common trends towards liberalization, but also differences in social protection. Particular attention was paid to the provisions concerning Ukrainian students staying in Germany on the basis of §24 AufenthG (temporary protection for Ukrainians due to the war), their right to work without additional permits, access to pension provision via Deutsche Rentenversicherung and health insurance via gesetzliche Krankenkasse, with an emphasis on benefits for refugees.

Key words: labor relations, employment, labor guarantees, social protection, employment, migration, European standards.

Постановка проблеми. Питання правового регулювання трудових відносин іноземних студентів у Німеччині є надзвичайно актуальним у сучасних умовах глобалізації, міграційних процесів і зростаючої мобільності молоді. Воно охоплює не лише суто правові аспекти, а й економічні, соціальні та освітні складові, що безпосередньо впливають на можливості студентів поєднувати навчання та трудову діяльність. Належне правове врегулювання цієї сфери забезпечує рівний доступ іноземців до ринку праці, створює передумови для їхньої соціальної інтеграції, а також сприяє підвищенню конкурентоспроможності національної економіки за рахунок залучення мотивованих і кваліфікованих працівників.

Особливої уваги це питання набуло у зв'язку зі зростанням кількості українських громадян, які після 2022 року отримали дозвіл на перебування в Німеччині на підставі §24 Закону про перебування (AufenthG). Ця правова норма передбачає надання тимчасового захисту особам, вимушено переміщеним через воєнні дії, і водночас відкриває для них можливість здобуття освіти та офіційного працевлаштування. У результаті значна кількість українських студентів інтегрувалася у німецький освітній простір, отримавши шанс не лише продовжити навчання, а й набутти практичних трудових навичок. Проте, разом із розширенням цих можливостей виникає низка правових колізій і практичних труднощів, пов'язаних із визначенням правового статусу студентів, обсягом дозволеної трудової діяльності, порядком оподаткування доходів, а також участю у системі соціального страхування.

Стан опрацювання. В українській трудовправовій науці питання зайнятості іноземців і трудових гарантії студентів висвітлювали у своїх працях О.М. Ярошенко, І.Б. Зуб, Н.М. Хуторян,

М.І. Іншин, В.В. Жернаков, О.В. Тищенко, Л.П. Гаращенко, які досліджували особливості трудових відносин у контексті міграційних процесів і європейської інтеграції. У європейському науковому дискурсі значний внесок у вивчення питань правового становища іноземних студентів зробили U. Mückenberger, M. Weiss, T. Blanke, B. Keller, C. Oesch, A. Supiot, K. Schömann, які аналізували особливості трудового права ЄС, питання соціального захисту та рівності у сфері праці. Їхні дослідження заклали теоретичне підґрунтя для формування сучасного підходу до регулювання трудових відносин студентів, що поєднують навчання і роботу, а також для розробки концепції «захищеної гнучкості» (flexicurity) як інструменту забезпечення балансу між правом на працю та правом на освіту.

Метою статті є дослідження особливостей правового регулювання трудових відносин іноземних студентів у Німеччині.

Виклад основного матеріалу. Визначення правового статусу іноземних студентів у сфері праці має подвійне значення. З одного боку, воно забезпечує правову визначеність як для самих студентів, так і для роботодавців, які залучають їх до роботи. З іншого – формує підґрунтя для збалансованої державної політики у сфері зайнятості, спрямованої на поєднання інтересів національного ринку праці з потребами іноземних працівників. Для студентів із третіх країн, зокрема з України, важливою є чіткість норм, що визначають допустиму тривалість робочого часу, обсяг соціальних гарантій, умови страхування та оподаткування. Адже саме ці елементи забезпечують дотримання принципів рівності, недискримінації та правової передбачуваності у трудових відносинах.

Дослідження правового регулювання праці іноземних студентів у Німеччині є не лише теоретично значущим, а й має вагоме практичне значення. Воно дозволяє окреслити реальні механізми правового захисту студентів, визначити прогалини у чинному законодавстві, а також виробити рекомендації для подальшого вдосконалення правового регулювання цієї сфери. Аналіз цієї проблематики сприятиме глибшому розумінню взаємозв'язку між освітньою політикою, трудовим правом і соціальним забезпеченням осіб, що навчаються, у контексті сучасних інтеграційних процесів у Європі.

Правове становище іноземних студентів у Німеччині регулюється комплексом національних і європейських норм. Основними актами є Закон про перебування іноземців (AufenthG), Закон про зайнятість (Beschäftigungsverordnung), а також положення Закону про вищу освіту (Hochschulgesetz) [1, с. 14]. Для студентів, які не є громадянами ЄС, встановлюються певні обмеження щодо тривалості та виду трудової діяльності. Як правило, їм дозволяється працювати не більше 120 повних або 240 неповних днів на рік без окремого дозволу від Федерального агентства з питань праці. Такі норми спрямовані на забезпечення балансу між навчанням і трудовою зайнятістю, а також на запобігання нелегальній праці.

Іноземні студенти мають право на укладення трудового договору відповідно до положень Цивільного кодексу Німеччини (Bürgerliches Gesetzbuch – BGB) та Закону про мінімальну заробітну плату (Mindestlohngesetz). При цьому на них поширюються основні гарантії трудового законодавства, зокрема щодо оплати праці, тривалості робочого часу, відпочинку та охорони праці. Роботодавець зобов'язаний повідомляти відомства соціального страхування про факт працевлаштування іноземного студента, а також сплачувати відповідні внески. Студенти, які працюють понад дозволений обсяг часу, підлягають загальним правилам оподаткування та страхування [2, с. 64].

Особливої уваги заслуговує питання соціального страхування. У більшості випадків студенти, які працюють до 20 годин на тиждень, звільняються від обов'язкових пенсійних і медичних внесків. Однак, якщо тривалість їхньої роботи перевищує встановлену межу, вони прирівнюються до звичайних працівників і зобов'язані сплачувати внески на загальних підставах. Ця модель сприяє формуванню справедливої системи розподілу соціальних зобов'язань між різними категоріями зайнятих осіб.

Правовий режим працевлаштування іноземних студентів також залежить від типу отриманого дозволу на перебування. Для осіб, які перебувають у Німеччині за студентською візою, діють обмеження, передбачені §16b AufenthG. Натомість ті, хто отримав дозвіл на тимчасовий захист за §24 AufenthG, користуються ширшими правами, зокрема правом на необмежений доступ до ринку праці. Це створює сприятливі умови для українських студентів, які поєднують навчання з трудовою діяльністю. Водночас така ситуація потребує ретельного контролю з боку державних органів, щоб уникнути зловживань та експлуатації праці іноземців [3, с. 122].

Особливу роль у забезпеченні трудових прав відіграють профспілкові організації, студентські ради та консультаційні центри при університетах. Вони надають правову допомогу, роз'яснення щодо оформлення трудових договорів, податкових зобов'язань і соціальних гарантій. Крім того, Федеральне агентство з питань праці здійснює моніторинг дотримання вимог законодавства при залученні іноземних студентів до роботи. У разі порушення умов трудового договору працівник має право звернутися до суду з позовом про стягнення невиплаченої заробітної плати, компенсації чи відшкодування моральної шкоди.

Окремо варто звернути увагу на інтеграційний аспект. Працевлаштування студентів не лише забезпечує їх матеріальну самостійність, а й сприяє соціальній адаптації, вивченню мови, культурному обміну. Тому державна політика Німеччини у цій сфері спрямована на поєднання економічних і гуманітарних інтересів. Важливим напрямом розвитку є цифровізація трудових процесів, що полегшує студентам пошук роботи, оформлення документів і взаємодію з роботодавцями. Платформи на кшталт Jobbörse, Indeed чи StepStone стають основним інструментом працевлаштування студентської молоді [2, с. 69].

Водночас іноземні студенти стикаються з низкою труднощів: обмежений доступ до висококваліфікованих посад, мовний бар'єр, складні податкові процедури. Нерідко роботодавці зловживають незнанням студентами трудового законодавства. Тому актуальним є посилення ролі консульських установ, громадських організацій та адвокатів, які забезпечують правовий супровід студентів під час працевлаштування. Для українських громадян у цьому контексті важливим є підтримання зв'язку з українськими громадами та освітніми центрами при посольстві України в Берліні. Правове регулювання трудових відносин іноземних студентів у Німеччині є багатограним процесом, який охоплює питання трудового, міграційного, освітнього та соціального права. Ефективність цієї системи визначається збалансованістю між інтересами держави, роботодавця і працівника. Трудова діяльність іноземних студентів у Німеччині є важливим елементом їхньої соціальної інтеграції та професійного розвитку [1, с. 16; 3, с. 48]. Законодавча база країни забезпечує достатній рівень гарантій, але водночас передбачає обмеження, спрямовані на збереження пріоритету навчального процесу. Для громадян України, які перебувають у Німеччині на підставі §24 AufenthG, відкриваються розширені можливості для працевлаштування без додаткових дозволів, що позитивно впливає на їхній соціальний статус. Подальше вдосконалення правового регулювання має бути спрямоване на гармонізацію норм трудового та міграційного законодавства, створення механізмів захисту студентів від трудової експлуатації та забезпечення рівного доступу до соціальних гарантій.

Висновок. Таким чином, правове регулювання трудових відносин іноземних студентів у Німеччині є складною, але ефективною системою, що балансує між академічною мобільністю, соціальним захистом та інтересами національного ринку праці. Комплекс норм, включаючи Закон про перебування (AufenthG) з §§16b та 24, Закон про зайнятість (Beschäftigungsverordnung), Цивільний кодекс (BGB), Закон про мінімальну зарплату (Mindestlohngesetz) та положення соціального страхування (SGB), забезпечує правову визначеність для студентів-іноземців, роботодавців і держави. Обмеження робочого часу (120 повних або 240 неповних днів на рік, до 20 годин на тиждень під час семестру) запобігають нелегальній праці та пріоритизують навчання, тоді як Minijob і Midi-Job надають гнучкість з частковим або повним страхуванням. Для українців за §24 AufenthG (тимчасовий захист) це означає необмежений доступ до ринку праці без додаткових дозволів, з пільгами в пенсійному (Deutsche Rentenversicherung) та медичному страхуванні (gesetzliche Krankenkasse), що сприяє інтеграції та економічній незалежності в умовах війни. Дослідження виявило ключові переваги німецької моделі: дотримання принципів рівності, недискримінації та передбачуваності, поширення трудових гарантій (оплата, відпочинок, охорона праці) та роль інститутів – Федерального агентства з праці, профспілок, університетських центрів – у моніторингу та захисті прав. Порівняно з іншими країнами ЄС, німецька система вирізняється сильним соціальним акцентом, але потребує адаптації до зростання міграції: цифровізації процедур, розширення квот, посилення контролю за зловживаннями та гармонізації з Директивою 2016/801. Для України це має практичне значення – рекомендації для політики підтримки студентів за кордоном, реінтеграційних програм, захисту від експлуатації через консульства та громади (наприклад, при посольстві в Берліні). Загалом, німецький досвід підкреслює, що гнучке регулювання сприяє не лише індивідуальному зростанню, але й суспільній стабільності, стимулюючи повернення кваліфікованих кадрів і посилюючи європейську інтеграцію українців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Bundesministerium des Innern und für Heimat (BMI). FAQs zu Aufenthaltsrecht und Beschäftigung ausländischer Studierender. URL: <https://www.bmi.bund.de/SharedDocs/faqs/DE/themen/migration/studierende/studierende-faq-liste.html>.
2. Bundesagentur für Arbeit. Arbeitsmarktzugang für Studierende aus Drittstaaten. URL: <https://www.arbeitsagentur.de/internationale-studierende>.
3. Deutscher Bundestag. Regelungen zur Erwerbstätigkeit ausländischer Studierender gemäß §16b AufenthG. Drucksache 19/27890, 2021. URL: <https://dserver.bundestag.de/btd/19/278/1927890.pdf>.

УДК 349.2:347.97

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.17>

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МАТЕРІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДДІВ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЇХ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Барсук М.А.,
кандидат юридичних наук,
суддя Північного апеляційного господарського суду
ORCID: 0000-0001-6560-1024

Барсук М.А. До питання про правове регулювання матеріального забезпечення суддів в Україні в контексті їх соціальної безпеки.

У статті досліджується питання соціальної безпеки суддів як гарантований державою стан правової, матеріальної та соціальної захищеності від ризиків, що можуть впливати на здатність суддів здійснювати правосуддя неупереджено та ефективно. Особлива увага приділяється як нормативній, так і динамічній складовій соціальної безпеки, оскільки для забезпечення стабільного функціонування гарантій незалежності необхідно формування цілісного механізму, який враховує реальні потреби суддів та їх професійні обмеження. Наголошується, що саме динамічний характер соціальної безпеки зумовлює необхідність її постійної адаптації до змін правового та соціально-економічного середовища. Наголошується, що саме динамічний характер соціальної безпеки зумовлює необхідність її постійної адаптації до змін правового та соціально-економічного середовища.

Проаналізовано нормативне підґрунтя соціальної безпеки суддів в Україні, зокрема положення Конституції України та Закону України «Про судоустрій і статус суддів», а також міжнародні стандарти у цій сфері. Особливу увагу приділено термінологічним нюансам, зокрема розбіжності між англomовним формулюванням «*adequate remuneration*» та офіційним українським перекладом «відповідна винагорода», що вказує на різницю між фактичною достатністю винагороди для забезпечення незалежності та формальною оцінкою відповідності статусу. Встановлено, що стан правового регулювання матеріального забезпечення суддів в Україні свідчить про наявність низки проблем, пов'язаних не лише зі змістом нормативно закріплених гарантій, але й з їх стабільністю, передбачуваністю. Обґрунтовано, що такі проблеми безпосередньо впливають на рівень соціальної безпеки суддів і можуть створювати ризики для реалізації принципу їх незалежності.

Висвітлено практику Конституційного Суду України, що підтверджує принципову позицію щодо того, що матеріальне забезпечення суддів є не привілеєм, а засобом забезпечення незалежності та верховенства права. Проаналізовано сучасні законодавчі ініціативи щодо регулювання прожиткового мінімуму, доведено, що вони не гарантують стабільності соціальної безпеки суддів і створюють правову невизначеність.

На основі проведеного аналізу зроблено висновок про необхідність створення ефективного, передбачуваного та прогнозованого механізму матеріального забезпечення суддів, що забезпечує стабільний рівень винагороди, захищає суддів від економічного тиску та корупційних ризиків. Це вимагає узгодження національних норм із міжнародними стандартами та практикою, забезпечення стабільності виплат і адекватності винагороди відповідно до реальних потреб суддів з врахуванням економічної ситуації в країні. Підкреслено, що такий підхід має розглядатися як складова забезпечення ефективного та незалежного правосуддя в інтересах суспільства.

Ключові слова: соціальна безпека суддів, суддівська винагорода, матеріальне забезпечення, незалежність суддів, міжнародні стандарти.

Barsuk M.A. On the legal regulation of material support for judges in Ukraine in the context of their social security.

The article examines the issue of judges' social security as a state-guaranteed condition of legal, material, and social protection against risks that may affect judges' ability to administer justice

impartially and effectively. Particular attention is paid to both the normative and the dynamic components of social security, as ensuring the stable functioning of guarantees of judicial independence requires the formation of an integrated mechanism that takes into account the real needs of judges and the professional restrictions inherent in their status. It is emphasised that the dynamic nature of social security itself necessitates its continuous adaptation to changes in the legal and socio-economic environment.

The normative framework of judges' social security in Ukraine is analysed, in particular the provisions of the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine «On the Judiciary and the Status of Judges», as well as relevant international standards in this field. Special attention is given to terminological nuances, in particular the discrepancy between the English-language term «adequate remuneration» and its official Ukrainian translation as «appropriate remuneration», which points to the difference between the actual sufficiency of remuneration to ensure independence and a merely formal assessment of its correspondence to judicial status. It is established that the current state of legal regulation of judges' material support in Ukraine indicates the existence of a number of problems related not only to the content of normatively enshrined guarantees, but also to their stability and predictability. It is substantiated that such problems directly affect the level of judges' social security and may create risks for the implementation of the principle of their independence.

The article highlights the case law of the Constitutional Court of Ukraine, which confirms the principled position that judges' material support is not a privilege but a means of ensuring judicial independence and the rule of law. Contemporary legislative initiatives concerning the regulation of the subsistence minimum are analysed, and it is demonstrated that they do not guarantee the stability of judges' social security and instead create legal uncertainty.

Based on the analysis conducted, it is concluded that there is a need to establish an effective, predictable, and foreseeable mechanism for judges' material support that ensures a stable level of remuneration and protects judges from economic pressure and corruption risks. This requires the harmonisation of national norms with international standards and practice, ensuring the stability of payments and the adequacy of remuneration in accordance with the real needs of judges, taking into account the economic situation in the country. It is emphasised that such an approach should be regarded as a component of ensuring effective and independent justice in the interests of society.

Key words: judges' social security, judicial remuneration, material support, judicial independence, international standards.

Постановка проблеми. Питання забезпечення соціальної безпеки суддів не є новим у науці трудового права та права соціального забезпечення. Як слушно зазначається у науковій літературі, трудові та соціальні права суддів, а також якість їх забезпечення (захисту) окреслюють рівень цивілізованості суспільства. Саме тому держава, котра бажає бути правовою, демократичною та соціальною, а також має євроінтеграційні прагнення, повинна повсякчас створювати умови для належного рівня соціальної безпеки суддів [1, с. 541]. Водночас, ключовим елементом соціальної безпеки є матеріальне забезпечення суддів, що значною мірою впливає на можливість реалізації інших соціальних прав, загалом на здатність судді здійснювати правосуддя незалежно і неупереджено.

Стан правового регулювання матеріального забезпечення суддів в Україні свідчить про наявність низки проблем, пов'язаних не лише зі змістом нормативно закріплених гарантій, але й з їх стабільністю, передбачуваністю. Соціальна безпека суддів не може зводитися виключно до формального визначення соціальних прав, оскільки її сутність полягає у створенні такого правового та соціально-економічного середовища, яке унеможливорює вплив, тиск чи залежність судді у зв'язку зі здійсненням правосуддя.

Особливої актуальності означена проблематика набуває в умовах перегляду механізмів формування суддівської винагороди та інших виплат, а також спроб трансформації або обмеження раніше гарантованих елементів матеріального забезпечення суддів. Такі процеси створюють ризики правової невизначеності та можуть негативно впливати на стабільний стан соціальної безпеки суддів, що, у свою чергу, ставить під загрозу принцип їх незалежності. У цьому зв'язку актуалізується потреба комплексного аналізу правового регулювання матеріального забезпечення суддів крізь призму його ролі у гарантуванні соціальної безпеки та, відповідно, незалежності суддівської професії.

Метою статті є висвітлення проблем правового регулювання матеріального забезпечення суддів, зокрема, суддівської винагороди, та ролі такого забезпечення у гарантуванні соціальної безпеки та незалежності суддівської професії.

Стан опрацювання проблематики. Різні аспекти соціальної безпеки суддів в Україні були предметом наукових досліджень українських правників, серед яких: О.О. Беспалов, М.І. Іншин, О.В. Карпушова, Е.Л. Ковалюмнус, С.В. Різник, О.В. Стовба, О.В. Тищенко, І.П. Устінова та інші. Однак, незважаючи на значні наукові розвідки вказаної тематики, наявне правове регулювання означених відносин на рівні спеціального законодавства, ціла низка як економічних і правових, так і суто соціальних чинників спонукають ще раз вдатися до оцінки стану соціальної безпеки суддів в Україні. Вказане обумовлене тим, що в українському суспільстві загострюється питання соціальної справедливості в контексті, зокрема, обґрунтованості розміру суддівської винагороди, інших соціальних гарантій суддям. В умовах воєнного стану, пріоритетності фінансування з Державного бюджету на безпеку та оборону, вкотре постало питання реформування оплати праці та пенсійного забезпечення суддів. Серед пропозицій, зокрема, обмеження розміру спеціальної пенсії, встановлення граничного розміру пенсій, прив'язка розміру пенсії до фінансових можливостей бюджету в законах про державний бюджет, встановлення обмежувальних коефіцієнтів, тощо. Вказані пропозиції є небезспірними з огляду на спеціальний правовий статус суддів, незалежність яких гарантована законом і забезпечується, серед іншого, належним матеріальним та соціальним забезпеченням останніх.

Вклад основного матеріалу. Категорія «соціальна безпека» не тільки широко використовується у сучасних дослідженнях з економіки, соціології, права та інших наук, але й стала невід'ємною складовою побутової лексики. Зауважимо, що вказана категорія не була розкрита на рівні нормативно-правових актів. Закон України «Про національну безпеку України» [2] не оперує вказаним поняттям. Однак, зважаючи на закладені у ньому підходи щодо розуміння національної безпеки, яка розглядається як «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз», а також інтерпретації національних інтересів України, як «життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян», неможливо заперечувати соціальну складову національної безпеки України.

У наукових дослідженнях з права висловлювалися різні підходи до розуміння соціальної безпеки. Не заглиблюючись у теоретичні розвідки вказаного поняття, зауважимо на декілька підходів до сутності соціальної безпеки в правовому вимірі. Так, С.В. Вишневецька розглядає соціальну безпеку працівника як стан, зазначаючи, що як таку «розуміють стан захищеності особи від можливих ризиків, пов'язаних з порушенням її життєво важливих інтересів у сфері соціальних прав і свобод (права на життя, на працю і її гідну оплату, на професійну освіту, лікування, відпочинок, гарантований соціальний захист з боку роботодавця)» [3, с. 32]. Відповідно, соціальну безпеку суддів можна розглядати як гарантований державою стан їх правової, матеріальної та соціальної захищеності від ризиків життєво важливим інтересам, спрямований на унеможливлення впливу та тиску у зв'язку із здійсненням правосуддя.

Р.І. Коваленко відзначає таку істотну ознаку соціальної безпеки, як «єдність стану та процесу». Відповідно, науковець розглядає соціальну безпеку як нормативно забезпечений стан захищеності життєво важливих соціальних інтересів особи, суспільства і держави, та як процес, що зумовлює безперервну діяльність з формування, підтримки та розвитку соціальних механізмів, що забезпечують захист від ризиків та загроз, сприяють стабільності соціальних відносин та створюють умови для реалізації соціальних прав і свобод [4, с. 25-26]. Зважаючи на вказаний підхід, важливо наголосити як на нормативній складовій соціальної безпеки суддів, так і на динамічній її сутності. Остання характеристика є особливо важливою в розрізі пропонованого дослідження, з огляду на те, що нормативного закріплення певних соціальних прав суддів для гарантування їх соціальної безпеки недостатньо. Має бути сформовано цілісний функціональний механізм, який здатний забезпечити стабільний стан соціальної безпеки суддів як невід'ємною складовою їх незалежності. Як справедливо, на нашу думку, стверджує з посиланням на рішення Конституційного Суду України № 11-р/2018 від 04 грудня 2018 року С. Різник, «очевидно, що сама по собі декларація незалежності суддів не призводить до проголошеного результату, а потребує наявності комплексу дієвих гарантій для підтримання високого соціального статусу та матеріального забезпечення суддів. Невипадково Конституційний Суд відзначив, що зменшення органом законодавчої влади розміру посадового окладу судді призводить до зменшення розміру суддівської винагороди, що, у

свою чергу, є посяганням на гарантію незалежності судді у виді матеріального забезпечення та передумовою впливу як на суддю, так і на судову владу загалом» [5, с. 13].

Нормативним підґрунтям соціальної безпеки суддів в Україні сьогодні є норми Конституції України [6] та Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [7]. Зокрема, стаття 130 Конституції України встановлює, що держава забезпечує фінансування та належні умови для функціонування судів і діяльності суддів. У Державному бюджеті України окремо визначаються видатки на утримання судів з урахуванням пропозицій Вищої ради правосуддя. Розмір винагороди судді встановлюється законом про судоустрій. Розділ X Закону України «Про судоустрій і статус суддів» врегульовує відносини забезпечення суддів (суддівської винагороди, відпустки, забезпечення житлових умов, соціального страхування судді тощо). Стаття 146 вказаного закону визначає особливості забезпечення функціонування судової влади, зокрема щодо того, що держава забезпечує фінансування та належні умови для функціонування судів і діяльності суддів відповідно до Конституції України.

Слід зазначити, що особливі вимоги до матеріального забезпечення суддів є міжнародним стандартом, що втілений у низці відповідних актів ООН, Ради Європи, міжнародних професійних об'єднань суддів та інших. Так, Основні принципи незалежності судових органів, схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 року встановлюють, що «термін повноважень суддів, їх незалежність, безпека, відповідна винагорода умови служби, пенсії і вік виходу на пенсію повинні належним чином гарантуватися законом» (п. 11) [8]. Варто зауважити, що в оригінальному тексті документу англійською закріплено право судді не на відповідну, а саме про адекватну винагороду («adequate remuneration») [9]. Порівняння англійського формулювання «adequate remuneration» та офіційного українського перекладу «відповідна винагорода» свідчить про наявність значної змістовної відмінності. У міжнародно-правовому контексті термін *adequate* означає не просто відповідність формальному стандарту, а фактичну достатність винагороди для забезпечення незалежності судді та захисту від економічного тиску та непрямого впливу. Наприклад, у Рекомендації CM/Rec(2010)12 наголошено, що суддівська винагорода повинна гарантувати не лише формальну відповідність статусу, а реальну функціональну здатність захищати суддів від фінансового тиску [10, п. 54-55], що, на нашу думку, підтверджує тлумачення терміну «adequate» як категорії фактичної достатності. Схожу позицію висловлює і Консультативна рада європейських суддів (CCJE) [11]. Український переклад «відповідна винагорода» зміщує акцент у бік оціночної категорії відповідності статусу, не фіксуючи прямо вимоги реальної достатності. Це, в свою чергу, фактично розширює дискрецію держави у визначенні рівня суддівської винагороди порівняно з первинним змістом міжнародного стандарту.

Європейською хартією про статус суддів від 10 липня 1998 року визначено, що «рівень винагороди, що виплачується суддям за виконання їх професійних обов'язків, повинен бути таким, щоб захистити їх від тиску, що може спричинити вплив на їх рішення або взагалі поведінку суддів і таким чином вплинути на їхню незалежність та неупередженість» [12, п. 6.1]. Відповідно до Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи «мають бути гарантії збереження належної оплати праці на випадок хвороби, відпустки по догляду за дитиною, а також гарантування виплат у зв'язку з виходом на пенсію, які мають відповідати попередньому рівню оплати їх праці. Для захисту оплати праці суддів від зменшення слід прийняти спеціальні законодавчі положення» [13, п. 54]. Монреальська універсальна декларація про незалежність правосуддя від 10 червня 1983 року передбачає, що «а) Під час свого перебування на посаді судді отримують заробітну плату, а після виходу на пенсію — пенсії. б) Заробітна плата та пенсії суддів мають бути достатніми, відповідати статусу, гідності та відповідальності їх посад, а також регулярно коригуватися з урахуванням зростання цін. с) Суддівська зарплата не може бути зменшена під час перебування судді на посаді, окрім випадків, коли це є послідовною частиною загальної економічної політики держави» [14]. Стаття 13 Загальної (Універсальної) хартії суддів передбачає, що «суддя має отримувати достатню винагороду для забезпечення своєї економічної незалежності. Винагорода не повинна залежати від результатів роботи судді та скорочуватися під час всього строку повноважень. Суддя має право на вихід у відставку з призначенням йому щорічної ренти або пенсії згідно з його професійною категорією ...» [15]. Велика хартія суддів визначає винагороду як одну з гарантій незалежності судової влади (п.4) та окремо наголошує «для того щоб уникнути надмірного впливу, судді повинні отримувати відповідну винагороду і бути забезпечені адекватною пенсійною системою, яка буде створена за законом» [16]. Отже, з огляду на виняткову значимість суддівської професійної діяльності, особливі вимоги та обмеження, які накладаються на суддів у зв'язку з такою діяльністю, законодавчо встановлені спеціальні вимоги до формування суддівської винагороди слід розглядати як нормативну складову їх соціальної безпеки та об'єктивно зумовлену необхідну гарантію суддівської незалежності.

Варто наголосити на тому, що прийнятий у 2016 році Закон України «Про судоустрій і статус суддів» розроблявся з урахуванням наведених вище рекомендацій Ради Європи, висновків консультативної ради європейських суддів та у співпраці з європейськими експертами, беручи за основу моделі, впроваджені в країнах ЄС. У пояснювальній записці до вказаного Закону зазначено, що він передбачає також створення більш ефективної моделі системи судоустрою, приведення у відповідність із конституційними змінами повноважень органів суддівського врядування, залучення громадськості до їх роботи, вирішення проблемних питань кадрового забезпечення судів, створення передумов для забезпечення належного рівня матеріального забезпечення працівників судової гілки влади. Згідно з пояснювальною запискою у законопроекті враховані всі ключові рекомендації Венеціанської Комісії, які стосуються судоустрою та статусу суддів [17].

Водночас, незважаючи на такі прогресивні зміни у правовому регулюванні статусу суддів, час від часу в Україні здійснюються спроби перегляду окресленої нормативної складової соціальної безпеки суддів. Про вказане свідчить практика Конституційного Суду України, яка склалася як до прийняття у 2016 році Закону України «Про судоустрій і статус суддів», так і після того. Так, наприклад, Конституційний Суд України, враховуючи попередні правові позиції стосовно гарантій незалежності суддів, викладені ним у рішеннях від 20 березня 2002 року № 5-рп/2002, від 1 грудня 2004 року № 19-рп/2004, від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005, від 22 травня 2008 року № 10-рп/2008, зазначає, що «визначені Конституцією та законами України гарантії незалежності суддів є невід'ємним елементом їх статусу, поширюються на всіх суддів України та є необхідною умовою здійснення правосуддя неупередженим, безстороннім і справедливим судом. Такими гарантіями є надання їм за рахунок держави матеріального забезпечення (суддівська винагорода, пенсія, щомісячне довічне грошове утримання тощо) та надання їм у майбутньому статусу судді у відставці... Конституційний принцип незалежності суддів означає, в тому числі, конституційно обумовлений імператив охорони матеріального забезпечення суддів від його скасування чи зниження досягнутого рівня без відповідної компенсації як гарантію недопущення впливу або втручання у здійснення правосуддя. Таким чином, конституційний статус судді передбачає достатнє матеріальне забезпечення судді як під час здійснення ним своїх повноважень (суддівська винагорода), так і в майбутньому у зв'язку з досягненням пенсійного віку (пенсія) чи внаслідок припинення повноважень і набуття статусу судді у відставці (щомісячне довічне грошове утримання). Статус судді та його елементи, зокрема матеріальне забезпечення судді після припинення його повноважень, є не особистим привілеєм, а засобом забезпечення незалежності працюючих суддів і надається для гарантування верховенства права та в інтересах осіб, які звертаються до суду та очікують неупередженого правосуддя» [18].

Питання конституційних гарантій незалежності суддів в контексті їх матеріального забезпечення залишилися актуальними і після набуття чинності Закону України «Про судоустрій і статус суддів». На зазначене вказують низка рішень Конституційного Суду України¹. У своїх рішеннях Конституційний

¹ Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин третьої, десятої статті 133 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у редакції Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» від 4 грудня 2018 року № 11-рп/2018; Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень пунктів 4, 7, 8, 9, 11, 13, 14, 17, 20, 22, 23, 25 розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII від 18 лютого 2020 року № 2-рп/2020; Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII, «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів України щодо діяльності органів суддівського врядування» від 16 жовтня 2019 року № 193-IX, «Про Вищу раду правосуддя» від 21 грудня 2016 року № 1798-VIII від 11 березня 2020 року № 4-рп/2020; Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційними скаргами Мельничук Надії Миколаївни, Григор'євої Лілії Іванівни та Кліменко Марини Робертівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення підпункту 1 пункту 28 розділу II Закону України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» від 15 квітня 2020 року № 2-рп(II)/2020; Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів», положень частин першої, третьої статті 29 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік», абзацу дев'ятого пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» від 28 серпня 2020 року № 10-рп/2020; Рішення Конституційного Суду України від 26 березня 2024 року № 3-рп(II)/2024 у справі за конституційною скаргою Євграфової Єлизавети Павлівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого припису пункту 7 розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII (про єдиний статус суддів в Україні).

Суд України, з посиланням на попередні рішення, вкотре наголосив на тому, що «обмеження суддівської винагороди є посяганням на гарантії незалежності суддів» [19], що «зменшення органом законодавчої влади розміру посадового окладу судді призводить до зменшення розміру суддівської винагороди, що, у свою чергу, є посяганням на гарантію незалежності судді у виді матеріального забезпечення та передумовою впливу як на суддю, так і на судову владу в цілому» [20].

Незважаючи на унормування відносин матеріального забезпечення суддів у Конституції України та спеціальному законі, на стали практику Конституційного Суду України в цій частині, на рівні законодавства продовжуються спроби зменшити розміри виплат суддям, гарантовані Конституцією України та Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Так, відповідно до статті 135 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» суддівська винагорода складається з посадового окладу судді та ряду доплат, визначених цим законом. Частина 3 статті 135 встановлює базовий розмір посадового окладу судді в залежності від того, в якому саме суді в системі судоустрою обіймає посаду суддя [7]. Отже, базовий розмір посадового окладу судді місцевого суду – 30 прожиткових мінімумів для працездатних осіб, розмір якого встановлено на 1 січня календарного року; судді апеляційного суду, вищого спеціалізованого суду – 50 прожиткових мінімумів для працездатних осіб, розмір якого встановлено на 1 січня календарного року; судді Верховного Суду – 75 прожиткових мінімумів для працездатних осіб, розмір якого встановлено на 1 січня календарного року. Слід зважати й на те, що розмір доплат, як складової суддівської винагороди, визначається у відсотковому відношенні до посадового окладу судді. Крім того, визначальним показником від якого залежить і розмір пенсії, і розмір щомісячного довічного грошового утримання судді є розмір його суддівської винагороди. Отже, розмір матеріального забезпечення (і суддівська винагорода (розмір посадового окладу та доплат), і пенсія, і довічне грошове утримання) судді безпосередньо залежать від розміру прожиткового мінімуму. Відповідно до Закону України «Про прожитковий мінімум» прожитковий мінімум визначається нормативним методом у розрахунку на місяць на одну особу, а також окремо для тих, хто відноситься до основних соціальних і демографічних груп населення [21]. Інших критеріїв диференціації вказаний закон не містить.

Водночас протягом 2021-2025 років, Законами України «Про Державний бюджет України» на відповідний рік встановлено прожитковий мінімум який диференційовано крім критеріїв, встановлених Законом «Про прожитковий мінімум» ще й на такі види, як для «працездатних осіб, який застосовується для визначення базового розміру посадового окладу судді», «працездатних осіб, який застосовується для визначення посадових окладів працівників інших державних органів, оплата праці яких регулюється спеціальними законами, а також працівників податкових і митних органів». Відповідні «прожиткові мінімуми» з 2021 року не змінювалися і становлять 2102 гривні. Тож, цей показник занижено та «заморожено» на вказаному рівні, у той час як фактично у 2025 році прожитковий мінімум встановлено у розмірі 3028 грн. У той же час у відкритих джерелах з посиланням на показники Національного банку України зазначається, що з початку 2025 року споживчі ціни зросли на 5,6%. У довгостроковій динаміці – з 2021-го по 2025 рік – накопичене зростання становить понад 57% [22]. Тож, на нашу думку, є підстави розглядати застосований законодавцем підхід як такий, що суперечить і положенням Конституції України та спеціального закону, і практиці Конституційного Суду України.

Щодо останньої, ще раз підкреслимо, що Конституційний Суд України неодноразово в рішеннях по різних справах наголошував на тому, що «гарантії незалежності судді, включаючи заходи щодо його правового захисту, матеріального і соціального забезпечення, передбачені цим Законом, поширюються на всіх суддів України і не можуть бути скасовані чи знижені іншими нормативними актами. Це положення узгоджується з вимогами статті 130 Конституції України» [23, п. 5], або «що гарантії незалежності судді, включаючи заходи щодо його матеріального і соціального забезпечення, поширюються на всіх суддів і не можуть бути скасовані чи зменшені іншими нормативними актами» [24, п. 2.2].

Остаточну крапку в питанні про встановлення спеціального прожиткового мінімуму для об'єкта посадового окладу суддів має поставити Конституційний Суд України. 26 вересня 2025 року до Конституційного Суду України з конституційним поданням звернувся Верховний Суд щодо конституційності абзацу п'ятого частини першої статті 7 Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік» від 19 листопада 2024 року № 4059-IX (далі – Закон № 4059), яким встановлено розмір прожиткового мінімуму 2102 грн для визначення посадового окладу судді. Зі змісту конституційного подання вбачається, що встановивши у Законі № 4059 прожитковий

мінімум для працездатних осіб, який застосовується для визначення базового розміру посадового окладу судді, в розмірі 2102 грн, законодавець фактично встановив інший (менший) розмір винагороди судді, чим звужив гарантії незалежності суддів.

Посилаючись на норми Конституції України, юридичні позиції Конституційного Суду України та міжнародні документи з питань статусу та незалежності суддів, Верховний Суд стверджує, що за будь-яких умов обмеження суддівської винагороди не може бути здійснене у спосіб ухвалення закону про Державний бюджет України на відповідний період, а лише через унесення змін до профільного закону, яким є Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402–VIII. Верховний Суд вважає, що абзац п'ятий частини першої статті 7 Закону № 4059 суперечить статтям 6, 8, частині першій статті 126, статті 130 Конституції України [25].

Правове регулювання суспільних відносин має ґрунтуватися на принципі верховенства права. Як зазначається у Рішенні Конституційного Суду України від 23 січня 2020 року № 1-р/2020 «юридична визначеність є ключовою у питанні розуміння верховенства права; держава зобов'язана дотримуватися та застосовувати у прогнозований і послідовний спосіб ті закони, які вона ввела в дію; юридична визначеність передбачає, що норми права повинні бути зрозумілими і точними, а також спрямованими на забезпечення постійної прогнозованості ситуацій і правових відносин; юридична визначеність означає також, що необхідно у цілому дотримуватися зобов'язань або обіцянок, які взяла на себе держава перед людьми (поняття «легітимні очікування») (Доповідь «Верховенство права», схвалена Європейською Комісією «За демократію через право» (Венеційською Комісією) на 86-му пленарному засіданні 25-26 березня 2011 року) [26]. Отже, держава має нести відповідальність за зобов'язання, які в легітимний спосіб взяла на себе. В іншому випадку, дії держави слід розглядати як такі, що не відповідають принципу верховенства права. Тож, на нашу думку, будь-які штучні обмеження розміру матеріального забезпечення суддів можуть призвести до порушення принципу незалежності суддів, оскільки це може бути формою тиску через економічні важелі. З іншого боку, враховуючи економічні реалії країни, предметом обговорення можуть бути компромісні механізми, які, з одного боку, здатні гарантувати гідний рівень життя суддів, а з іншого – враховували фінансові можливості держави. Проте, це не повинно бути механізмом маніпуляцій.

Слід зауважити, що сьогодні лунають ініціативи, спрямовані на ліквідацію залежності зарплат працівників бюджетної сфери і державних органів від прожиткового мінімуму. У Верховній Раді України зареєстровано пакет законопроектів №№ 13466 – 13469, які у сукупності спрямовані на «створення передумов для підвищення розміру прожиткового мінімуму». Зокрема, відповідно до пояснювальної записки до проекту Закону № 13467 «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо створення передумов для підвищення розміру прожиткового мінімуму» [27] підхід, коли розмір посадового окладу суддів визначається кратно до прожиткового мінімуму для працездатних осіб, що був запроваджений у 2016 році, «не відповідає конституційній природі прожиткового мінімуму як основного соціального стандарту, визначеного статтею 46 Конституції України». Цей законопроект «має на меті гармонізувати положення Закону України «Про судоустрій і статус суддів» із загальним підходом, та запровадити базову (орудну) величину як нову умовну грошову одиницю, яка використовуватиметься виключно для визначення розміру суддівської винагороди та посадових окладів інспекторів Вищої ради правосуддя». Пропонується викласти у новій редакції частину третю статті 135: «Базовий розмір посадового окладу судді становить: 1) судді місцевого суду – 18,2 базових (орудних) величин для визначення розмірів посадових окладів; 2) судді апеляційного суду, вищого спеціалізованого суду – 30,3 базових (орудних) величин для визначення розмірів посадових окладів; 3) судді Верховного Суду – 45,4 базових (орудних) величин для визначення розмірів посадових окладів». Підходи до розуміння базової (орудної) величини визначаються у законопроекті № 13466, яким пропонується внесення змін до Закону України «Про оплату праці», а саме: «базова (орудна) величина для визначення розмірів посадових окладів – це одиниця для обрахунку розмірів посадових окладів працівників установ, закладів та організацій бюджетної сфери, державних службовців, службовців місцевого самоврядування, працівників і посадових осіб державних органів, на яких не поширюється дія Закону України «Про державну службу», перелік яких визначено частиною третьою статті 3 Закону України «Про державну службу». Розмір базової (орудної) величини для визначення розмірів посадових окладів встановлюється у законі про Державний бюджет України на відповідний рік за поданням Кабінету Міністрів України».

Однак, ні проєкт Закону № 13467, ні проєкт Закону № 13466 не містять норм про критерії, за якими має обраховуватися така базова (орудна) величина, ні методики його обрахування. Водночас запропоновані зміни до статті 13¹ до Закону України «Про оплату праці» передбачають розширення повноважень центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері праці, трудових відносин та зайнятості населення. Вказаний орган «надає пропозиції щодо розміру базових (орудних) величин для визначення розмірів посадових окладів під час підготовки основних прогнозних макропоказників економічного і соціального розвитку України та окремих припущень до прогнозних розрахунків». На нашу думку, пропонування у вказаних законопроєктах механізм є непрогнозованим та створюватиме правову невизначеність, а отже не гарантує стабільний стан соціальної безпеки суддів. Відповідно може розглядатися як такий, що порушує незалежність суддів, як невід’ємний елемент їх статусу.

Висновки. Проведене дослідження підтверджує, що матеріальне забезпечення суддів є невід’ємним елементом соціальної безпеки та ключовою гарантією їхньої незалежності. Соціальна безпека суддів охоплює правову, матеріальну та соціальну захищеність від ризиків, які можуть впливати на здатність виконувати професійні обов’язки неупереджено. Важливо враховувати динамічний характер цієї категорії, оскільки нормативного закріплення окремих прав суддів недостатньо для забезпечення стабільного стану соціальної безпеки, а необхідний цілісний функціональний механізм, який здатний реально гарантувати незалежність суддів у повсякденній практиці.

Нормативна база соціальної безпеки суддів в Україні складається з Конституції України та Закону України «Про судоустрій і статус суддів», які регламентують питання матеріального забезпечення. Однак на практиці існують спроби перегляду чи зменшення гарантованого рівня суддівської винагороди, що створює потенційну загрозу для незалежності суддів та стабільності соціальної безпеки. Аналіз практики Конституційного Суду України свідчить, що матеріальне забезпечення судді є не привілеєм, а гарантією незалежності та верховенства права, і надається в інтересах суспільства та осіб, які очікують справедливого правосуддя.

Міжнародні стандарти, зокрема Принципи ООН щодо незалежності судових органів, Рекомендації Ради Європи та позиції Консультативної ради європейських суддів, встановлюють вимоги щодо належної (adequate) винагороди як елемента захисту суддів від економічного тиску та прямого впливу. Порівняння англійського терміну «adequate remuneration» з офіційним українським перекладом «відповідна винагорода» демонструє змістову різницю: оригінальний термін передбачає фактичну достатність для гарантування незалежності, тоді як переклад зосереджується на формальній відповідності, що фактично розширює дискрецію держави у визначенні розміру винагороди.

Аналіз сучасних законодавчих ініціатив щодо регулювання прожиткового мінімуму та розміру виплат суддям показує, що запропоновані механізми не забезпечують передбачуваного та стабільного стану соціальної безпеки. Це створює правову невизначеність і потенційно ставить під загрозу незалежність суддів як невід’ємну складову їх професійного статусу.

Отже, формування ефективного та прогнозованого механізму матеріального забезпечення суддів є ключовим завданням для забезпечення їх соціальної безпеки та підтримки високих стандартів незалежного правосуддя в Україні. Це вимагає узгодження національних норм із міжнародними стандартами та практикою, забезпечення стабільності виплат і адекватності винагороди відповідно до реальної потреби захисту суддів від тиску та корупційних ризиків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Іншин М.І. Забезпечення соціальних прав суддів як передумова їх соціальної безпеки. *Юридична наука*. 2020. № 2(104). С. 535-543. doi.org/10.32844/2222-5374-2020-104-2.60.
2. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.
3. Вишновецька С.В. Основні фактори, що складають загрозу безпеці працівника під час трудової діяльності. *Соціальне право*. 2017. Вип.2. С. 30-37. URL: <https://soclaw.com.ua/index.php/journal/article/view/117>.
4. Коваленко Р.І. Проблеми правового регулювання соціальної безпеки в Україні. Автореф. дис. ... доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.05 – трудове право; право соціаль-

- ного забезпечення. Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України. Київ. 2025. 42 с.
5. Різник С. Про незалежність судової влади в Україні: конституційні виклики сьогодення. *Український часопис конституційного права*. 2019. № 3. С. 3-15. doi.org/10.30970/jcl.3.2019.1.
 6. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
 7. Про судоустрій і статус суддів: Закону України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
 8. Основні принципи незалежності судових органів, схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_201#Text.
 9. Basic Principles on the Independence of the Judiciary, adopted by the Seventh United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders held at Milan from 26 August to 6 September 1985. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/basic-principles-independence-judiciary>.
 10. Recommendation CM/Rec (2010)12 of the Committee of Ministers to member states on judges: independence, efficiency and responsibilities, adopted by the Committee of Ministers on 17 November 2010. URL: <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2014/06/CMRec201012E.pdf?utm>.
 11. Opinions of the Consultative Council of European Judges. URL: <https://rm.coe.int/compilation-of-opinions-of-the-consultative-council-of-european-judges/168074fab?utm>.
 12. Європейська Хартія про статус суддів від 10 липня 1998 року. *Рада Європи*. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/05.pdf>.
 13. Додаток до Рекомендації CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a38#Text.
 14. Montreal Declaration Universal declaration on the independence of justice (adopted at the final plenary session of the First World Conference on the Independence of Justice held at Montreal on June 10th, 1983. URL: <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2016/02/Montreal-Declaration.pdf>.
 15. Загальна (Універсальна) хартія суддів, ухвалена 17 листопада 1999 року Центральною Радою Міжнародної Асоціації Суддів в Тайпеї (Тайвань). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j63#Text.
 16. Велика хартія суддів (основоположні принципи) від 17 листопада 2010 року. *Консультативна рада європейських суддів*. Страсбург. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/file/velyka_hartiya_suddiv.pdf.
 17. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про судоустрій і статус суддів» № 4734 від 30 травня 2016 року. URL: https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4734&skl=9.
 18. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 2, абзацу другого пункту 2 розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи», статті 138 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (справа щодо змін умов виплати пенсій і щомісячного довічного грошового утримання суддів у відставці) від 3 червня 2013 року № 3-рп/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-13#Text>.
 19. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів», положень частин першої, третьої статті 29 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік», абзацу дев'ятого пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» від 28 серпня 2020 року № 10-р/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-20#Text>.

20. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII, «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів України щодо діяльності органів суддівського врядування» від 16 жовтня 2019 року № 193-IX, «Про Вищу раду правосуддя» від 21 грудня 2016 року № 1798-VIII від 11 березня 2020 року № 4-р/2020 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-20#Text>.
21. Про прожитковий мінімум: Закон України від 15 липня 1999 року № 966-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-14#Text>.
22. Інфляція в Україні: чому ціни зростають швидше, ніж це показує офіційна статистика. *Karpat.in.ua*. 27 червня 2025 року. URL: <https://economic.karpat.in.ua>.
23. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 58, 60 Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік» та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пунктів 2, 3, 4, 5, 8, 9 частини першої статті 58 Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік» і підпункту 1 пункту 1 Закону України «Про деякі заходи щодо економії бюджетних коштів» (справа щодо пільг, компенсацій і гарантій) від 20 березня 2002 року № 5-рп/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-02#Text>.
24. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційними скаргами Мельничук Надії Миколаївни, Григор'євої Лілії Іванівни та Кліменко Марини Робертівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення підпункту 1 пункту 28 розділу II Закону України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» від 15 квітня 2020 року № 2-р(II)/2020. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/2_p2_2020.pdf.
25. До Конституційного Суду України надійшло конституційне подання від Верховного Суду. *Конституційний Суд України*. 29 вересня 2025 року. URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/dokonstytucijnogo-sudu-ukrayiny-nadiyshlo-konstytuciyne-podannya-vid-verhovnogo-sudu>
26. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень розділу I, пункту 2 розділу III «Прикінцеві положення «Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від 2 березня 2015 року № 213-VIII від 23 січня 2020 року № 1-р/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-20#Text>.
27. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо створення передумов для підвищення розміру прожиткового мінімуму № 13467 від 11.07.2025. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/56751>.

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.18>

РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Боднарук М.І.,

*доктор юридичних наук, професор
професор кафедри приватного права
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0001-7386-465X
e-mail: m.bodnaruk@chnu.edu.ua*

Боднарук М.І. Реформування систем соціального захисту в країнах Європейського Союзу.

У статті зазначено, що системи соціального захисту надають підтримку людям, які не можуть заробляти собі на життя або стикаються з додатковими потребами, наприклад, через безробіття, батьківські обов'язки, хворобу, інвалідність або старість. Станом на сьогодні держава загального добробуту є фундаментальним аспектом європейської ідентичності. Постійне адаптування політики соціального захисту до реалій, що виникають, має першорядне значення для подолання нерівності та досягнення зростання.

Автор статті звертає увагу на те, що трьома амбітними цілями ЄС до 2030 року є: 1) Працевлаштування (до 2030 року щонайменше 78% населення віком від 20 до 64 років повинні бути зайнятими); 2) Навчання (до 2030 року щонайменше 60% усіх дорослих повинні брати участь у навчанні щороку); 3) Зменшення бідності (скорочення щонайменше на 15 мільйонів людей, які перебувають під загрозою бідності або соціальної ізоляції).

Зроблено висновок, що в останні роки системи соціального захисту в усьому світі зазнали значних реформ, спрямованих на реагування на демографічні зміни, постійну соціальну та економічну вразливість, а також швидкозмінний характер праці. Уряди вжили значних заходів для забезпечення сталості, розширення охоплення та підвищення адекватності виплат, зокрема для груп, які історично були виключені або недостатньо захищені.

Однак, подальший шлях вимагатиме постійної політичної волі, механізмів сталого фінансування та сильних адміністративних систем для втілення амбітних політичних цілей у практичний, тривалий вплив. Це включає адміністративні та управлінські заходи, які втілюють політику в життя, оскільки реформи мають забезпечувати адекватність та стійкість систем соціального захисту (особливо з огляду на демографічні зміни та збільшення тривалості життя); сприяти довшій участі в трудовій діяльності та збільшенню заощаджень на пенсію протягом життя (для забезпечення стійкості та адекватності пенсійних систем для майбутніх поколінь); демонструвати важливість соціальних інвестицій для стимулювання зростання продуктивності та забезпечення довгострокової ефективності схем соціального захисту шляхом розгляду питань економії або перерозподілу коштів за потреби.

Ключові слова: соціальний захист, Європейський Союз, реформи, пенсійна система, безробіття, підтримка батьківства, особи з інвалідністю.

Bodnaruk M.I. Reforming social protection systems in European Union countries.

The article states that social protection systems provide support to people who are unable to earn a living or face additional needs, for example due to unemployment, parental responsibilities, illness, disability, or old age. Today, the welfare state is a fundamental aspect of European identity. Continuously adapting social protection policies to emerging realities is essential for overcoming inequality and achieving growth.

The author of the article points out that the three ambitious goals of the EU for 2030 are: 1) Employment (by 2030, at least 78% of the population aged 20 to 64 should be employed); 2) Learning

(by 2030, at least 60% of all adults should participate in learning every year); 3) Poverty reduction (reducing the number of people at risk of poverty or social exclusion by at least 15 million).

It is concluded that in recent years, social protection systems around the world have undergone significant reforms aimed at responding to demographic changes, persistent social and economic vulnerability, and the rapidly changing nature of work. Governments have taken significant steps to ensure sustainability, expand coverage, and improve the adequacy of benefits, particularly for groups that have historically been excluded or underprotected.

However, the way forward will require continued political will, sustainable financing mechanisms, and strong administrative systems to translate ambitious policy goals into practical, lasting impact. This includes administrative and management measures that translate policy into practice, as reforms must ensure the adequacy and sustainability of social protection systems (especially in view of demographic change and increased life expectancy); promote longer participation in the labor force and increased lifetime savings for retirement (to ensure the sustainability and adequacy of pension systems for future generations); demonstrate the importance of social investment in stimulating productivity growth and ensuring the long-term effectiveness of social protection schemes by addressing issues of economy or redistribution of funds where necessary.

Key words: social protection, European Union, reforms, pension system, unemployment, parental support, persons with disabilities.

Постановка проблеми. Системи соціального захисту надають підтримку людям, які не можуть заробляти собі на життя або стикаються з додатковими потребами, наприклад, через безробіття, батьківські обов'язки, хворобу, інвалідність або старість. Створення та фінансування систем соціального захисту є, перш за все, компетенцією держав-членів, тоді як Європейський Союз (далі ЄС) підтримує національні дії щодо забезпечення соціального захисту та висхідної соціальної конвергенції.

Держава загального добробуту є фундаментальним аспектом європейської ідентичності. Постійне адаптування політики соціального захисту до реалій, що виникають, має першорядне значення для подолання нерівності та досягнення зростання. Системи соціального захисту забезпечують людей доходом у скрутні часи, дозволяють їм прийняти, опанувати економічні та соціальні зміни. Таким чином, вони сприяють як соціальній згуртованості, так і економічному динамізму.

Загально визнано, що сильні системи соціального захисту є невід'ємною частиною європейської соціальної моделі. Соціальний захист відіграє ключову роль, разом з іншими інструментами політики, у боротьбі із соціальною ізоляцією та сприянні соціальній інтеграції.

Незважаючи на свою різноманітність, країни в усіх регіонах світу стикаються з багатьма спільними проблемами соціального захисту. До них належать вирішення демографічних питань та пов'язаного з ними старіння населення, усунення прогалин у сфері охоплення, забезпечення захисту протягом усього життя та адаптація до ринків праці, що змінюються. Багато країн прагнуть вирішити ці проблеми за допомогою широкого спектру правових реформ, що збагачують національні нормативно-правові бази, тоді як інші зосереджуються на оптимізації адміністрування та управління існуючими програмами.

Мета статті - дослідження основних напрямків реформування систем соціального захисту в країнах Європейського Союзу в умовах адаптації до демографічних змін, ринку праці, технологій та навколишнього середовища.

Стан опрацювання проблематики. Питання реформування системи соціального страхування в Україні, системи соціального захисту осіб з інвалідністю, системи пенсійного забезпечення України та країн ЄС, соціальної політики ЄС у свій час досліджували А.О. Андрієнко, Ю. Борисова, О.І. Іляш, Г. Куліна, Р.Л. Лупак, О.І. Пархоменко-Куцевіл, С. Прохоровська, В.К. Рудик, М.М. Садовенко, К.В. Слюсаренко, Смоляр, М. Стецько та інші. Разом з тим загальні тенденції реформування систем соціального захисту в країнах ЄС залишалися поза увагою наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. У 2017 році Європейський парламент, Рада та Комісія проголосили Європейський стовп соціальних прав на Гетеборзькому саміті. Стовп визначає 20 ключових принципів, які є маяком, що веде до сильної соціальної Європи, яка є справедливою, інклюзивною та повною можливостей у 21 столітті.

Зі своїми 20 принципами у сферах зайнятості та соціальної політики він є наріжним каменем соціального виміру Європи та базується на 20 правах і принципах, які поділені на три розділи

(«рівні можливості та доступ до ринку праці», «справедливі умови праці», «соціальний захист та соціальна інтеграція»). Розділ «Соціальний захист та соціальна інтеграція» включає наступні принципи: 1) Догляд за дітьми та підтримка дітей; 2) Соціальний захист; 3) Допомога по безробіттю; 4) Мінімальний дохід; 5) Дохід по старості та пенсії; 6) Охорона здоров'я; 7) Інклюзія людей з інвалідністю; 8) Довгостроковий догляд; 9) Житло та допомога бездомним; 10) Доступ до основних послуг.

Європейський стовп соціальних прав покликаний служити орієнтиром для майбутніх заходів у сфері зайнятості та соціальної сфери. Мета полягає в тому, щоб зробити Європу більш видимою для громадян, зменшити бідність, створити робочі місця та покращити умови життя людей загалом [1].

Соціальний саміт у Порту 7-8 травня 2021 року, організований Головуванням Португалії в Раді, надав можливість підтвердити зобов'язання та амбіції ставити людей на перше місце під час відновлення Європи та після нього. Соціальний саміт у Порту також став приводом для об'єднання сил для поновлення на найвищому політичному рівні зобов'язання щодо впровадження соціального стовпа.

7 травня 2021 року партнери підписали три головні цілі на період до 2030 року, встановлені в Плані дій Комісії щодо Європейського стовпа соціальних прав, у спільному Портуському соціальному зобов'язанні. 8 травня 2021 року члени Європейської Ради ухвалили Портуську декларацію з соціальних питань. 25 червня 2021 року Європейська Рада схвалила головні цілі ЄС, визначені в Плані дій щодо Європейського стовпа соціальних прав, відповідно до Портоської декларації.

План дій щодо Європейського стовпа соціальних прав перетворює Принципи на конкретні дії на благо громадян. Він також пропонує основні цілі, яких ЄС має досягти до 2030 року. Реалізація Стовпа соціальних прав є спільною відповідальністю інституцій ЄС, національних, регіональних та місцевих органів влади, соціальних партнерів та громадянського суспільства.

У результаті реалізації Плану дій щодо Європейського стовпа соціальних прав Європейська Комісія створила Групу експертів високого рівня для аналізу мегатенденцій, що впливають на соціальний захист та добробут у ЄС у середньостроковій перспективі.

Група високого рівня загалом виступає за збільшення соціальних інвестицій, зокрема у догляд за дітьми та їхню освіту, початкову освіту, професійну підготовку та навчання протягом усього життя, розширюючи соціальний захист, охоплюючи всі форми праці та групи доходів для молоді та протягом трудового життя.

Щодо переходу на пенсію та старшого віку, у звіті зазначається, що за поточного середнього віку виходу на пенсію в ЄС, який становить близько 65 років, достатньо забезпечити належні пенсії для покриття тривалості життя в середньому майже 20 років, враховуючи, що багато хто має коротшу тривалість життя, особливо люди, які довго й вимогливо доглядають за іншими людьми та виконують небезпечну роботу.

Щодо довгострокового догляду, у звіті висвітлюється неадекватність сучасних систем довгострокового догляду, які здебільшого покладаються на неформальне надання послуг з догляду. Розглядаючи питання охорони здоров'я, група високого рівня зосереджується на цінності профілактичних заходів, зміцнення здоров'я та здорового способу життя. Вона закликає до збільшення кількості кваліфікованого персоналу, зокрема для геріатрії, використання сучасних технологій для підтримки здорового способу життя та кращої координації медичної допомоги [3].

Трьома амбітними цілями ЄС до 2030 року є: 1) Працевлаштування (до 2030 року щонайменше 78% населення віком від 20 до 64 років повинні бути зайнятими); 2) Навчання (до 2030 року щонайменше 60% усіх дорослих повинні брати участь у навчанні щороку); 3) Зменшення бідності (скорочення щонайменше на 15 мільйонів людей, які перебувають під загрозою бідності або соціальної ізоляції) [2].

Для моніторингу впровадження Рівня соціальної політики Європейська Комісія на початку 2021 року запропонувала оновлену таблицю соціальних показників, яку схвалили міністри зайнятості та соціальних справ Європейського Союзу в червні 2021 року. Таблиця містить спеціальний набір показників у сфері соціальної інтеграції та захисту. У сфері соціального захисту відповідні показники включають вплив соціальних трансфертів (за винятком пенсій) на скорочення бідності (головний показник), витрати загального державного управління за функціями та сукупний коефіцієнт заміщення для пенсій.

Завдяки відкритому методу координації соціального захисту та соціальної інтеграції та у співпраці з Комітетом соціального захисту – ЄС забезпечує основу для взаємного навчання, обмі-

ну передовим досвідом та аналізу соціального захисту, зокрема з питань, що стосуються: довгострокового догляду, пенсій, доступу до соціального захисту [4].

У щорічному звіті Комітету соціального захисту за 2025 рік повідомляється про загальне покращення соціальної ситуації в ЄС у 2024 році, зі скороченням кількості людей, які перебувають під загрозою бідності або соціальної ізоляції, трохи більше ніж на 1 мільйон, а також на 0,5 мільйона дітей. Тим не менш, прогрес у досягненні цілі скорочення бідності до 2030 року залишається обмеженим. Розрив у досягненні загальної цілі зараз становить близько 12,3 мільйона, а це означає, що населення має зменшуватися в середньому щонайменше на 2 мільйони на рік до 2030 року. Прогрес щодо дітей є ще складнішим, оскільки кількість дітей у 2024 році зросла на 0,25 мільйона порівняно з 2019 роком [5].

Старіння населення, а також трансформація ринків праці та економіки створюють проблеми для державного забезпечення соціальних виплат та послуг. Європейська Комісія підтримує держави-члени в адаптації їхніх систем соціального захисту різними способами та на всіх етапах процесу реформ. Надана підтримка варіюється від заходів щодо зміцнення адміністративного потенціалу до перегляду схем виплат, а також покращення та кращої координації надання соціальних послуг [6].

Багато реформ, спрямованих на реагування на демографічні зміни, мали на меті покращити адекватність та доступність виплат (насамперед орієнтованих на зростаючу частку населення похилого віку). Для цього багато країн збільшили виплати або скоригували розрахунок пенсій за віком шляхом реформ, які встановлюють або підвищують мінімальні рівні виплат, або скоригували референтні періоди заробітку чи максимальний охоплений дохід, що використовуються для розрахунку виплат (наприклад, Литва).

Політики також розширили доступ до накопичувальних пенсійних виплат для осіб, які не відповідають мінімальним вимогам щодо внесків. Деякі країни вжили заходів для зарахування внесків за періоди виховання дітей (Бельгія) або надання довгострокового догляду (Ірландія), тоді як інші запровадили можливість придбання внесків (Україна).

Бельгія, Франція, Ірландія за останні роки провели значні реформи своїх пенсійних систем. Ці реформи поєднали елементи вищезазначених тенденцій, спрямовані на посилення охоплення, адекватності та/або стійкості цих систем.

Європейська Комісія надала технічну підтримку Ірландії, Хорватії, Литві та Словенії у сфері додаткових пенсійних заощаджень. У цих державах-членах міжнародний досвід та обмін передовим досвідом сприяли: реформуванню інституційної, регуляторної, інвестиційної та наглядової бази; перегляду пенсійних продуктів та фіскальних стимулів; розробці ефективної інформації та комунікації з громадянами щодо пенсійного забезпечення; діалогу між різними залученими державними та приватними зацікавленими сторонами, щоб сприяти просуванню національних дебатів щодо реформ [7].

Старіння населення значно збільшило попит на послуги охорони здоров'я та довгострокового догляду, оскільки люди похилого віку більш схильні до хронічних захворювань, інвалідності та вікових станів, таких як деменція та порушення мобільності. Цей зсув створює тиск на системи охорони здоров'я, що призводить до більшої потреби в лікарнях, будинках для людей похилого віку, службах догляду вдома та кваліфікованих фахівцях.

У зв'язку з цим Іспанія, до прикладу, запровадила національну стратегію нової моделі догляду в громаді, а Словаччина – нові пільги для осіб, що здійснюють догляд, тоді як Австрія та Німеччина збільшили існуючі пільги з довгострокового догляду. Розширення охоплення соціальним забезпеченням важкодоступних груп є важливим для досягнення універсального соціального захисту та зменшення економічної нерівності.

Європейська Комісія підтримала Бельгію, Грецію, Латвію та Литву у вдосконаленні методологій та процедур оцінки інвалідності, щоб сприяти більш цілісній оцінці інвалідності, яка краще враховує функціональні можливості та індивідуальні обставини. Сфери технічної підтримки включали: аналіз існуючих пільг та послуг, спрямованих на забезпечення доходу та інтеграційної підтримки для людей з інвалідністю; перегляд організаційних та адміністративних процесів; перегляд методологій оцінювання; адаптацію інструментів оцінювання до національного контексту; розробку, впровадження та оцінювання пілотної програми; розробку та проведення навчальних сесій; розробку рекомендацій щодо перегляду процесів оцінювання [8].

Крім того, існує глобальна тенденція до посилення підтримки молодих батьків та сприяння більш справедливому розподілу батьківських обов'язків. Хорватія, Німеччина, Словаччина запровадили

нові оплачувані виплати по догляду за дитиною, тоді як Бельгія, Португалія вжили заходів для збільшення тривалості відпустки по догляду за дитиною або спільних виплат по догляду за дитиною.

Уряди також запровадили або розширили допомогу дітям, сім'ям та домогосподарствам. Реформи в Данії, Польщі, Іспанії запровадили або розширили неконтрибуційні грошові допомоги для дітей та сімей. Данія, Німеччина та Іспанія вжили заходів для посилення мінімального захисту вразливих людей та домогосподарств, зокрема для осіб та сімей з низькими доходами.

Допомога по безробіттю є важливою для забезпечення людей гарантованим доходом, коли вони не можуть отримувати регулярну заробітну плату. Однак у світі захист від безробіття має найнижчий рівень охоплення серед усіх галузей соціального забезпечення. Іспанія вжила заходів для спрощення та вдосконалення адміністрування своєї програми, розширила охоплення певними видами допомоги молодшим людям та збільшила розмір допомоги. Ірландія запровадила нову допомогу по безробіттю, що замінює заробітну плату, замінивши попередню фіксовану підтримку [9].

В рамках боротьби з незадекларованою працею та експлуатацією праці Європейська Комісія надала технічну підтримку Греції та Італії. Міжнародний досвід та обмін передовим досвідом сприяли: розробці національної дорожньої карти та плану дій щодо боротьби з незадекларованою працею (Греція) або трудовою експлуатацією (Італія); встановленню регулярного діалогу між тристоронніми складовими, а також національними та регіональними зацікавленими сторонами; реформуванню інституційної бази та розробці потужної системи моніторингу та оцінки; розробці, пілотному апробуванню та впровадженню нових підходів до інспектування; кількісному та якісному аналізу для обґрунтування політичних реформ [10].

Висновки. Системи соціального захисту стикаються з фундаментальними викликами, пов'язаними зі змінами демографічної ситуації, ринку праці, технологій та навколишнього середовища. Щоб залишатися адекватними та сталими у 21 столітті, їм необхідно адаптуватися до цих змін.

Демографічні зрушення, зумовлені такими факторами, як зниження народжуваності, збільшення тривалості життя, урбанізація та міграція, трансформують суспільства в усьому світі. Старіння населення, хоча й відрізняється за інтенсивністю та швидкістю в різних регіонах, безсумнівно, є серйозною глобальною проблемою, яка часто створює навантаження на пенсійні системи та послуги охорони здоров'я, а також скорочує чисельність робочої сили працездатного віку. Старіння населення створює подвійний, конкуруючий тиск на системи соціального забезпечення, вимагаючи від політиків пошуку ретельного балансу для забезпечення належного соціального захисту.

В останні роки системи соціального захисту в усьому світі зазнали значних реформ, спрямованих на реагування на демографічні зміни, постійну соціальну та економічну вразливість, а також швидкозмінний характер праці. Уряди вжили значних заходів для забезпечення сталості, розширення охоплення та підвищення адекватності виплат, зокрема для груп, які історично були виключені або недостатньо захищені.

Водночас, реформи традиційних та нових галузей соціального забезпечення, таких як пенсії, захист від безробіття, допомога по вагітності та пологах, а також довгостроковий догляд, спрямовані на зміцнення стійкості та гарантії доходу протягом усього життя.

Однак, подальший шлях вимагатиме постійної політичної волі, механізмів сталого фінансування та сильних адміністративних систем для втілення амбітних політичних цілей у практичний, тривалий вплив. Це включає адміністративні та управлінські заходи, які втілюють політику в життя, оскільки реформи мають забезпечувати адекватність та стійкість систем соціального захисту (особливо з огляду на демографічні зміни та збільшення тривалості життя); сприяти довшій участі в трудовій діяльності та збільшенню заощаджень на пенсію протягом життя (для забезпечення стійкості та адекватності пенсійних систем для майбутніх поколінь); підтримку реформ державних пенсійних систем; підтримку розвитку професійних пенсій таким чином, щоб забезпечити їхню привабливість для роботодавців; демонструвати важливість соціальних інвестицій для стимулювання зростання продуктивності та забезпечення довгострокової ефективності схем соціального захисту шляхом розгляду питань економії або перерозподілу коштів за потреби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. European Pillar of Social Rights. *European Commission*: веб-сайт. URL: https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/policies-and-activities/european-pillar-social-rights-building-fairer-and-more-inclusive-european-union_en (дата звернення: 29.11.2025).

2. European Pillar of Social Rights Action Plan. *European Commission*: веб-сайт. URL: https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/policies-and-activities/european-pillar-social-rights-building-fairer-and-more-inclusive-european-union/european-pillar-social-rights-action-plan_en (дата звернення: 27.11.2025).
3. Social protection. *European Commission*: веб-сайт. URL: https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/policies-and-activities/social-protection-social-inclusion/social-protection_en (дата звернення: 26.11.2025).
4. Future of Social Protection – High-Level Group makes a strong case for social investment, with technical itches. *AGE*: веб-сайт. URL: <https://www.age-platform.eu/future-of-social-protection-high-level-group-makes-a-strong-case-for-social-investment-with-technical-itches/#> (дата звернення: 02.12.2025).
5. 2025 Social Protection Committee annual report published. *European Commission*: веб-сайт. URL: https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/news/2025-social-protection-committee-annual-report-published-2025-11-21_en (дата звернення: 25.11.2025).
6. Labour market and social protection. *European Commission*: веб-сайт. URL: https://reform-support.ec.europa.eu/what-we-do/labour-market-and-social-protection_en (дата звернення: 26.11.2025).
7. Supporting reforms to strengthen labour markets, social protection systems and migration management. Strengthening supplementary pension savings. *European Commission*: веб-сайт. URL: https://reform-support.ec.europa.eu/what-we-do/labour-market-and-social-protection/strengthening-supplementary-pension-savings_en (дата звернення: 01.12.2025).
8. Supporting reforms to strengthen labour markets, social protection systems and migration management. Reforming the assessment of disability. *European Commission*: веб-сайт. URL: https://reform-support.ec.europa.eu/what-we-do/labour-market-and-social-protection/reforming-assessment-disability_en (дата звернення: 01.12.2025).
9. Global overview of social security reforms 2023–2025. *The International Social Security Association (ISSA)*: веб-сайт. URL: <https://www.issa.int/analysis/global-overview-social-security-reforms-2023-2025> (дата звернення: 30.11.2025).
10. Supporting reforms to strengthen labour markets, social protection systems and migration management. Tackling undeclared work and labour exploitation. *European Commission*: веб-сайт. URL: https://reform-support.ec.europa.eu/what-we-do/labour-market-and-social-protection/tackling-undeclared-work-and-labour-exploitation_en (дата звернення: 23.11.2025).

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.19>

ТРУДОВА ДІЯЛЬНІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Бородач Ю.С.,
студентка 3 курсу
факультету слідчої та детективної діяльності,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0009-7296-2552

Корбань А.А.,
студентка 3 курсу
факультету слідчої та детективної діяльності,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0003-56968344

Тимофіюк А.І.,
студентка 3 курсу
факультету слідчої та детективної діяльності,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0000-6303-9779

Бородач Ю.С., Корбань А.А., Тимофіюк А.І. Трудова діяльність неповнолітніх: порівняльно-правовий аналіз законодавства України та зарубіжних країн.

Стаття присвячена порівняльно-правовому дослідженню регулювання праці неповнолітніх в Україні та низці зарубіжних держав. У роботі проаналізовано конституційні засади реалізації права на працю, спеціальні гарантії, а також встановлені для осіб, які не досягли повноліття, обмеження, спрямовані на запобігання негативному впливу трудової діяльності на фізичний, психологічний та соціальний розвиток дітей. Оцінено ступінь відповідності національного законодавства міжнародним стандартам, зокрема актам МОП, Європейській соціальній хартії та рекомендаціям органів міжнародного контролю у сфері праці. Деталізовано нормативні підходи до визначення мінімального віку для працевлаштування, регулювання тривалості робочого часу, умов, характеру й специфіки праці з урахуванням вікових, фізіологічних і психоемоційних особливостей розвитку неповнолітніх. На основі аналізу законодавства Польщі, Латвії, Литви, Естонії, Словаччини, Німеччини, Великої Британії та США окреслено спільні тенденції та відмінні національні моделі щодо дозволених видів діяльності, складання переліків небезпечних робіт, заборони нічної та надурочної праці, а також механізмів практичної реалізації гарантій для дітей і молоді. Показано, що у більшості країн функціонують диференційовані механізми залучення дітей молодших вікових груп до легкої праці за наявності окремих дозволів, чітко визначені вікові межі й розширені гарантії охорони праці, які забезпечують високий рівень безпеки та прозорості правового регулювання. Виокремлено прогалини українського законодавства, зокрема відсутність нормативно закріпленого переліку легких робіт, недостатню деталізацію вікових і часових обмежень, а також обмеженість інструментів контролю, превенції та юридичної відповідальності роботодавців. На підставі вивченого зарубіжного досвіду сформульовано пропозиції щодо оновлення трудового законодавства України, серед яких — упровадження диференційованих правил для різних вікових категорій, уточнення допустимих видів легкої праці, удосконалення процедур видачі дозволів, розширення системи державного нагляду та ефективних санкцій за порушення прав неповнолітніх. Зроблено висновок про необхідність комплексної адаптації українських норм до міжнародних стандартів і провідних європейських практик задля створення

безпечних умов праці, мінімізації ризиків експлуатації та зменшення масштабів неформальної зайнятості серед дітей і молоді.

Ключові слова: праця неповнолітніх, мінімальний вік працевлаштування, вікові обмеження, легка праця, заборонені роботи, тривалість робочого часу, нічна робота, захист прав дітей, трудові гарантії.

Borodach Y., Korban A., Tymofiiuk A. Labour activity of minors: a comparative legal analysis of the legislation of Ukraine and foreign countries.

The article is devoted to a comparative legal analysis of the regulation of labour activity of minors in Ukraine and several foreign states. The study examines the constitutional foundations of the right to work, the special guarantees, and the restrictions established for minors in order to prevent the negative impact of labour activity on their physical, psychological and social development. The research also evaluates the level of compliance of Ukrainian legislation with international standards, including ILO instruments and the European Social Charter. Particular attention is given to normative approaches to determining the minimum age for engaging in labour activity, regulating the duration of working hours, and defining the conditions, nature and specific characteristics of work performed by minors, taking into account their age-related, physiological and psycho-emotional features. Based on an analysis of the legislation of Poland, Latvia, Lithuania, Estonia, Slovakia, Germany, the United Kingdom and the United States, the article identifies common trends and distinctive national models regarding permitted forms of labour activity, the establishment of lists of hazardous work, and the prohibition of night and overtime work for minors. It is shown that many states employ differentiated mechanisms enabling younger age groups to participate in light labour activity under special authorisation, with clearly defined age thresholds and expanded occupational safety guarantees. The article highlights gaps in Ukrainian legislation, including the absence of a legally defined list of light work permitted for minors, insufficient detail in age-related and time-related restrictions, as well as limited mechanisms of supervision and liability for employers. Based on foreign experience, the study proposes directions for modernising Ukrainian labour legislation, including the introduction of differentiated rules for various age groups, clearer definitions of permissible light labour activity, improved authorisation procedures, and strengthened state oversight. The conclusion emphasises the need to align Ukrainian regulation of the labour activity of minors with international standards and leading European practices to ensure safe working conditions and reduce informal employment among minors.

Key words: labour of minors, youth employment, minimum age for employment, age restrictions, light work, prohibited work, working hours, night work, protection of children's rights, labour guarantees.

Постановка проблеми. У сучасних соціально-економічних умовах дедалі більше неповнолітніх прагне реалізувати своє право на працю у вільний від навчання час задля отримання додаткового доходу та задоволення власних потреб. Особливо це характерно для періоду канікул, а інколи навіть і навчального часу, коли підлітки намагаються поєднати навчання з трудовою діяльністю. Однак на практиці реалізація цього права часто супроводжується низкою труднощів, пов'язаних із застарілістю та фрагментарністю чинного трудового законодавства України. Зокрема, законодавство не забезпечує можливості легального працевлаштування осіб молодших 14 років, хоча саме ця категорія часто шукає шляхи самостійного заробітку. Через відсутність належних правових механізмів підлітки нерідко змушені працювати неофіційно, без укладення трудового договору та необхідних соціально-трудова гарантії. Працюючи «в тіні», неповнолітні опиняються у вразливому становищі, що створює підґрунтя для експлуатації їхньої праці. У подібних умовах спостерігається порушення прав неповнолітніх працівників з боку роботодавців, що проявляється у ухиленні від податкових зобов'язань, виплаті заниженої заробітної плати та залученні до понаднормових і заборонених законом робіт. У разі порушення прав неповнолітнього виникає складність доведення факту трудових правовідносин через відсутність документального оформлення, що істотно обмежує можливість правового захисту. З огляду на те, що окремі положення національного трудового законодавства не повною мірою відповідають вимогам сучасного ринку праці, доцільним є використання напрацьованих зарубіжними державами підходів як методологічної основи для його подальшого вдосконалення.

Мета дослідження. Здійснення порівняльного аналізу національного трудового законодавства України та відповідних норм законодавства окремих зарубіжних держав у сфері регулювання

праці неповнолітніх дасть змогу виявити прогалини та недоліки чинного правового регулювання й обґрунтувати пропозиції щодо внесення змін і доповнень до законодавства з метою підвищення рівня захисту прав та інтересів неповнолітніх працівників.

Стан опрацювання проблематики. Правове регулювання трудової діяльності неповнолітніх працівників є предметом наукових досліджень таких вчених: Золотухіної Л.О., Сидоренко А.А., Дмитренко Д.О., Пузирної Н.С., Капітан О.І., Саміло А.В., Бутинської Р.Я. та інших. Проте його вдосконалення в Україні й надалі залишається актуальним питанням, яке потребує ґрунтовного науково-практичного опрацювання з урахуванням міжнародного досвіду.

Вклад основного матеріалу. Стаття 43 Конституції України [5] закріплює право кожного громадянина на працю, що передбачає можливість заробляти на життя роботою, яку особа вільно обирає або на яку добровільно погоджується. З огляду на особливості розвитку неповнолітніх, конституційне право на працю для цієї вікової групи реалізується через додаткові законодавчо встановлені гарантії та обмеження.

Окрім загальних конституційних норм та положень спеціальних нормативно-правових актів (зокрема законів України «Про зайнятість населення», «Про охорону дитинства» та ін.), правове регулювання праці неповнолітніх отримало комплексне висвітлення у главі XIII Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України) [4] «Праця молоді», де передбачено спеціальні гарантії та обмеження, що зумовлені особливостями фізичного, психічного та соціального розвитку цієї вікової групи. Першочерговим завданням держави у сфері охорони праці неповнолітніх є запобігання свавільному використанню їх праці шляхом законодавчого визначення мінімального віку для вступу в трудові правовідносини та встановлення відповідних обмежень щодо умов і характеру такої праці.

Стаття 188 КЗпП України встановлює вікові межі допуску до трудової діяльності. Згідно із загальним правилом, прийняття на роботу допускається після досягнення особою 16-річного віку. Водночас законодавство передбачає виняток: з метою трудового виховання та набуття первинних трудових навичок здобувачі освіти, які досягли 14-річного віку, можуть бути залучені до легкої роботи у вільний від навчання час за згодою одного з батьків, за умови, що така діяльність не шкодить їхньому здоров'ю та не перешкоджає навальному процесу. Таке нормативне положення цілком узгоджується з міжнародними стандартами у сфері праці, зокрема з Європейською соціальною хартією. Зокрема, ст. 7 Європейської соціальної хартії [2] встановлює мінімальний вік для прийняття на роботу на рівні 15 років, водночас допускаючи залучення до праці осіб молодшого віку виключно до виконання легких робіт за умови, що це не завдає шкоди їхньому здоров'ю та не порушує освітнього процесу.

Республіка Польща та Словачька Республіка дотримуються спільного підходу щодо регламентації праці неповнолітніх, визначаючи мінімальний вік працевлаштування на рівні 15 років. Трудовий кодекс Латвії [14] аналогічно забороняє працевлаштування осіб, які не досягли 15-річного віку, на постійну роботу. Водночас передбачено можливість залучення дітей із 13 років до виконання легкої праці у вільний від навчання час за умови надання письмової згоди одного з батьків (опікунів) та за відсутності шкоди для їхнього здоров'я і розвитку. Тобто законодавчо визначено нижчу вікову межу для участі неповнолітніх у праці – 13 років, що є меншою за мінімальний вік, передбачений трудовим законодавством загального характеру. Майже аналогічні положення містить Закон про трудові договори в Естонії [11]. Привертає увагу те, що в Естонії передбачена можливість залучення дітей у віці від 7 до 12 років до легкої праці, переважно у сферах культурної, мистецької, спортивної або рекламної діяльності, зокрема участь у модельних проектах.

У цьому контексті заслуговує на увагу схожий досвід Великої Британії. Зокрема, відповідно до Закону про дітей та молодь 1933 року (Children and Young Persons Act 1933) [10] встановлено пряму заборону на залучення до будь-якої трудової діяльності дітей, які не досягли 13-річного віку. Водночас із досягненням 13-річного віку у Великій Британії допускається участь неповнолітніх у оплачуваній діяльності у сферах телебачення, театрального мистецтва, модельної індустрії та спорту, однак виключно за умови отримання спеціального дозволу, що видається уповноваженим органом.

Законодавство Німеччини демонструє аналогічний підхід до регламентації праці неповнолітніх. Так, відповідно до Закону про охорону праці молоді (Jugendarbeitsschutzgesetz) [13], для осіб віком від 13 до 15 років, які навчаються повний день, допускається періодичне виконання легкої праці тривалістю не більше 2–3 годин на день. До такої праці належать розповсюдження

друкованих і рекламних матеріалів, виконання нескладних побутових робіт у приватних та сільськогосподарських домогосподарствах, догляд за дітьми та тваринами, допомога у виконанні навчальних завдань, придбання товарів (крім алкогольних), а також участь у діяльності спортивних, релігійних чи громадських організацій за умови, що така діяльність не шкодить здоров'ю дитини та відповідає її фізичним можливостям. Такий підхід, закріплений у законодавстві розглянутих держав, видається концептуально цікавим і може бути використаний у процесі модернізації трудового законодавства України, зокрема щодо уточнення мінімального віку для залучення дітей до окремих видів дозволеної праці та встановлення чітких гарантій їхнього захисту.

Поряд із установленням вікових обмежень для працевлаштування необхідним є нормативне визначення переліку робіт, заборонених для неповнолітніх, що зумовлено потребою у запобіганні впливу шкідливих, небезпечних або психоемоційно перевантажувальних умов праці на організм, який перебуває у стадії розвитку. Так, вітчизняний законодавець приділяє належну увагу цьому питанню і в ст. 190 КЗпП України встановив імперативну норму, відповідно до якої «забороняється застосування праці осіб молодше вісімнадцяти років на важких роботах і на роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці, а також підземних роботах». Одразу варто наголосити, що попри відсутність у чинному національному законодавстві чітко визначеного переліку легких робіт, дозволених для неповнолітніх, що свідчить про необхідність подальшого нормативного врегулювання, позитивним є те, що законодавець встановив вичерпний перелік важких робіт та робіт із небезпечними і шкідливими умовами праці, на яких заборонено використовувати працю осіб, які не досягли повноліття. Такий перелік закріплений у Наказі МОЗ «Про затвердження Переліку важких робіт і робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці неповнолітніх» [6].

Наказ містить деталізований перелік, який поділено на тематичні групи – від гірничодобувної та металургійної промисловості до хімічного виробництва, транспорту, будівництва, енергетики, сільського господарства, харчової та легкої промисловості. У кожній групі наведено не лише загальні характеристики небезпечних робіт, а й конкретизовано професії, технологічні процеси та види операцій, що становлять підвищений ризик для життя і здоров'я неповнолітніх. До таких робіт належать будь-які види діяльності у середовищі з підвищеною небезпекою – наприклад, контакти з токсичними хімічними речовинами, вибухонебезпечними матеріалами, радіацією, патогенними біологічними агентами. Заборонено допускати осіб до 18 років до роботи з отруйними хімікатами, наприклад пестицидами, агресивними дезінфектантами, які можуть спричинити отруєння чи професійне захворювання. Так само - під заборону роботи на висоті де є ризик падіння; підземні роботи в шахтах і рудниках; робота в умовах високої температури або шуму; експлуатація небезпечних механізмів і обладнання – наприклад, робота на верстатах і пресах, використання відбійних молотків, важкої будівельної техніки, а та кож роботи, що передбачають значні фізичні перевантаження чи психофізіологічну напругу. Тому, фактично, будь-які важкі фізичні роботи або роботи з підвищеною небезпекою автоматично закриті для осіб молодше 18 років.

Практика зарубіжних країн загалом подібна, адже більшість обмежень продиктовані міжнародними стандартами, такими як Конвенція МОП № 182 та Рекомендація МОП № 190. Так, Конвенція № 182 (1999) «Про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці» [19] визначає, що боротьба з найгіршими формами експлуатації дітей має бути одним із головних пріоритетів як національної, так і міжнародної політики. Під терміном «діти», Міжнародна організація праці має на увазі усіх осіб, віком до 18 років. Конвенція визначає під такими формами: усі форми рабства чи подібні практики (наприклад, продаж дітей, боргова кабала, примусова праця та примусове вербування у збройні конфлікти), використання дітей у проституції чи порнографії, використання у незаконній діяльності та будь-яка праця, «яка за своїм характером чи умовами може завдати шкоди здоров'ю, безпеці чи моральності дітей». Рекомендація № 190 доповнює Конвенцію № 182 практичними порадами щодо її виконання. Зокрема, вона містить керівні настанови з розробки та здійснення програм дій, спрямованих на ліквідацію найгірших форм дитячої праці. Тому, ратифікуючи конвенцію, держава-член зобов'язується «негайно вжити ефективних заходів щодо забезпечення в терміновому порядку заборони та ліквідації найгірших форм дитячої праці».

Наприклад, Закон Литовської Республіки про безпеку і здоров'я [16], хоча й не визначає конкретного мінімального віку працевлаштування, чітко встановлює, що особам до 18 років дозволяється лише легка робота, яка відповідає їх фізичним можливостям, водночас прямо забороняє

працевлаштування неповнолітніх на роботах, які перевищують їх фізичні та психологічні можливості, пов'язані з впливом токсичних чи шкідливих речовин, іонізуючого випромінювання, підвищеним ризиком нещасних випадків або професійних захворювань, а також тих, які неповнолітня особа не може безпечно виконувати через відсутність досвіду та уваги до безпеки. Аналогічна позиція простежується і у Словацькій Республіці. Крім того, законодавство Словаччини не передбачає окремої адміністративної відповідальності за порушення правил праці неповнолітніх, але встановлює кримінальну відповідальність за експлуатацію дитячої праці у вигляді позбавлення волі від 4 до 10 років [15].

В Естонії, як і країнах ЄС, роботодавцю заборонено допускати неповнолітнього до роботи, якщо вона перевищує його фізичні чи психологічні можливості, здатна зашкодити моральному розвитку, містить ризики, які через відсутність досвіду неповнолітній не може усвідомити або уникнути, перешкоджає здобуттю освіти чи соціальному розвитку, або може зашкодити здоров'ю внаслідок характеру робіт чи умов праці [11].

Особливо деталізованим є перелік заборон у Сполучених Штатах Америки та Великої Британії. США використовує Закон «Fair Labor Standards Act» (FLSA) [12], який містить систему Hazardous Occupations Orders – 17 категорій небезпечних робіт, на які абсолютно заборонено приймати осіб до 18 років. До таких категорій входять роботи з вибуховими матеріалами, у видобувній промисловості та шахтах, діяльність у лісозаготівлі, робота з деревообробними та металорізальними механічними машинами, операції з іонізуючим випромінюванням, робота з підйомною технікою, кранами та важкими механізмами, діяльність у галузях м'ясопереробки, різання та пакування м'яса, робота на висоті, у будівництві, демонтажі, покрівельних роботах, бетонуванні, а також будь-яка діяльність, пов'язана з керуванням транспортними засобами або небезпечними механізмами. Заборонено також роботу з легкозаймистими та вибухонебезпечними матеріалами, із токсичними речовинами та хімічними препаратами. Закон FLSA охоплює навіть ті роботи, які на перший погляд можуть здаватися менш небезпечними, але фактично містять приховані ризики. Наприклад, неповнолітнім заборонено очищати промислові кухонні машини, працювати з фритюрними апаратами, газовими системами, електроінструментами, системами нагрівання або вентиляції. Заборонено виконувати сантехнічні чи електротехнічні роботи, а також будь-які завдання, що потребують доступу до важкого інструменту, використання драбин або перебування у небезпечних зонах.

Як уже зазначалося, у Великій Британії захист трудових прав неповнолітніх забезпечується Законом про дітей та молодь 1933 року (Children and Young Persons Act 1933) [10]. Він прямо забороняє неповнолітнім працювати у будь-яких сферах промислового та фабричного виробництва, у тому числі на заводах і в цехах, де застосовуються механізми, електрообладнання або технологічні процеси підвищеної безпеки. Окремо встановлено заборону на роботу, пов'язану з продажем алкоголю, цигарок та медикаментів, а також роботу на кухнях, харчових цехах та підприємствах громадського харчування, де існує ризик опіків, порізів, контакту з гарячими поверхнями чи небезпечними приладами. Забороняється також будь-яка діяльність, що може завдати шкоди здоров'ю, добробуту чи освіті дитини.

Чинне українське законодавство врегульовує також тривалість робочого дня неповнолітніх працівників. Так, ст. 51 КЗпП України встановлено скорочену тривалість робочого часу: для осіб у віці від 16 до 18 років – 36 годин на тиждень, для неповнолітніх від 15 до 16 років та учнів від 14 до 15 років, працюючих під час канікул – 24 години на тиждень. Водночас для учнів, які працюють впродовж навчального року, тривалість робочого часу не може перевищувати половини максимальної норми, встановленої законодавством для неповнолітніх працівників відповідного віку.

За законодавством Польщі неповнолітнім заборонено працювати більше 6 годин на добу, а загальна тривалість робочого часу для тих, хто навчається в школі, обмежена 12 годинами на тиждень [18]. У Латвійській Республіці особи від 16 до 18 років не можуть працювати більше 35 годин на тиждень, а особи віком до 16 років – більше 24 годин на тиждень [6]. Водночас згідно з Трудовим кодексом Словацької Республіки встановлено більшу тривалість робочого часу для неповнолітніх: особи до 16 років обмежені 30 годинами на тиждень, а старше 16 років – 37,5 годинами на тиждень [14].

Стосовно країн сім'ї загального права, то загальні правила найму у них дуже схожі, однак вони потребують окремої уваги у контексті вдосконалення врегулювання праці неповнолітніх у вітчизняному законодавстві. Так, дозволено неповнолітнім працювати не більш як 3 години у

звичайний навчальний день і 18 годин на тиждень, але збільшено робочий час у вихідні та під час канікул до 8 годин на день і не більше 40 годин на тиждень. Варто зауважити, що встановлено додаткову заборону на працю неповнолітніх під час навчання у школі [3, с. 66]. Тобто наявні спеціальні правила щодо тривалості робочого часу, які застосовуються виключно під час періоду навчання і окремі – лише на період шкільних канікул. Схожий підхід спостерігається в Естонії, однак законодавець більш чітко передбачив допустимий робочий час неповнолітніх. Так, дітями 7–12 років надано дозвіл на працю під час навчання протягом 2 годин на добу та 12 годин на тиждень, а в період канікул – 3 годин на добу та 15 годин на тиждень. Підліткам 13–14 років у навчальний період передбачено такий самий період часу, але після завершення навчального року його збільшено до 7 годин на добу та 35 годин на тиждень. При цьому, особам, які досягли 15 років, надано можливість працювати впродовж 8 годин на добу та 40 годин на тиждень [11]. Однак, знов-таки чинний КЗпП України не встановлює такого диференційованого обмеження тривалості робочого часу для неповнолітніх.

Повертаючись до норм німецького права, варто додати, що також для неповнолітніх віком від 15 до 18 років передбачена тривалість робочого часу не більше ніж 40 годин на тиждень і 8 годин на день [13].

Окремо варто звернути увагу на те, що згідно з ст. 55 КЗпП України заборонено залучати розглядувану категорію працівників до роботи в нічний час. При цьому, у ст. 54 КЗпП України встановлено, що нічний час – це час з 10 години вечора до 6 години ранку. Варто зауважити, що законодавець не передбачив винятки, за яких така праця є можливою.

У країнах англо-американської системи права заборонено залучати неповнолітніх до нічної роботи, а саме у період з 7 години вечора і до 7 години ранку [3, с. 66]. У Данії законодавцем у ст. 61.-(4) Закону про умови праці від 07 вересня 2010 року також встановлена сувора заборона праці осіб до 18 років, але з 8 години вечора і до 6 години ранку [17].

У Словацькій Республіці також встановлена заборона працювати неповнолітнім у нічний час. Однак, Трудовим Кодексом цієї країни передбачено, що особам віком від 16 років дозволено працювати у нічний час, але не більше 1 години і тільки, якщо це необхідно для їх професійного навчання [15]. Також і у Норвегії передбачені винятки, за яких неповнолітні можуть бути залучені до роботи у такий час. Так, відповідно до ст. 11-3 Закону Норвегії «Про робоче середовище» заборонено залучення до праці осіб, які не досягли 15 років і не здобули обов'язкової середньої освіти у період з 20:00 до 06:00. Однак, неповнолітні у віці від 15 до 18 років можуть бути залучені до праці у період з 9 до 11 години вечора, але лише у виняткових випадках на підприємствах, характер роботи яких передбачає обов'язкове залучення працівників до роботи в нічний час і за умови завершення навчання у середній школі. Однак, неповнолітні можуть залучатися до роботи в нічний час і у надзвичайних ситуаціях, як-от стихійне лихо чи аварія, для виконання невідкладних робіт спрямованих на запобігання небезпеки для життя людей або майна, за умови обов'язкового надання їм часу додаткового відпочинку [8].

Цікавим є правове регулювання праці неповнолітніх у Латвії, так п. 6 ст. 138 Закону про працю Латвії встановлена заборона на працю названих осіб у нічний час, однак регламентується вона наступним чином: 1) праця осіб віком до 16 років заборонена з 8 години вечора і до 6 години ранку; 2) праця осіб віком від 16 до 18 років з 10 години вечора і до 6 години ранку заборонена. Отже, досвід Латвії демонструє чітку вікову диференціацію обмежень праці неповнолітніх у нічний час.

Також варто наголосити на тому, що, як і у вітчизняному законодавстві, надурочні роботи та робота у вихідні, як правило, заборонені. Однак, в деяких країнах передбачені винятки з цього правила і неповнолітні все ж можуть бути залучені до надурочної праці на короткочасний період, наприклад, у разі форс-мажорних обставин і невідкладної роботи, але тоді коли відсутні повнолітні працівники, що виконують подібну роботу. Йдеться, наприклад, про Норвегію та Ісландію. Хоча у Фінляндії особам від 15 років надано право за власною згодою виконувати надурочні роботи, але з обмеженням – до 8 годин на календарний рік [1, с. 48-49].

Висновки. Порівняльно-правове дослідження регулювання праці неповнолітніх в Україні та зарубіжних державах засвідчує наявність істотних прогалин у національному законодавстві, що знижують рівень захисту прав цієї вразливої категорії працівників та сприяють поширенню неформальної зайнятості. У більшості досліджених країн неповнолітнім заборонено виконувати роботи, які становлять загрозу їхньому фізичному та психологічному здоров'ю, моральному розвитку або навчанню, водночас законодавство містить більш деталізовані та гнучкі механізми,

що дозволяють легалізувати працю молодших вікових груп за чітко визначених безпечних умов. Для модернізації українського трудового законодавства доцільно визначити перелік легких робіт, дозволених неповнолітнім різних вікових груп, та встановити мінімальний вік для певних видів діяльності (зокрема, 7–12 років – творча, культурна, спортивна та рекламна діяльність за спеціальним дозволом; 13–14 років – інша легка праця за згодою батьків і за відсутності ризиків для здоров'я та навчання). Варто уточнити вікові межі доступу до праці, знизивши мінімальний вік для легкої роботи у вільний від навчання час до 14 років (із можливими винятками для 13-річних за суворих умов), а також запровадити диференційовані норми тривалості робочого часу залежно від віку та періоду (навчальний рік чи канікули), як це реалізовано в країнах ЄС. Крім того, потребують удосконалення механізми контролю: обов'язкова реєстрація трудових відносин, посилення відповідальності за порушення та можливість видачі спеціальних дозволів органами Держпраці або службами у справах дітей для роботи осіб молодше 14–15 років у сферах культури та спорту. Запровадження таких змін дозволить адаптувати українське законодавство до міжнародних стандартів і найкращих європейських практик, легалізувати безпечну працю неповнолітніх, знизити рівень тіньової зайнятості та забезпечити реальний захист прав дітей. Подальші дослідження варто спрямувати на розроблення конкретних нормативних рішень і моніторинг ефективності їх запровадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дмитренко Д.О. Поняття та правове регулювання надурочних робіт в Україні й країнах скандинавської правової моделі. *Актуальні проблеми держави і права*. зб. наук. пр. Вип. 91. редкол.: Г.І. Чанишева (голов. ред.) та ін. Одеса: Гельветика, 2021. С. 44–54.
2. Європейська соціальна хартія (переглянута) від 03.05.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text.
3. Золотухіна Л.О., Сидоренко А.А. Правове регулювання праці неповнолітніх: національний та міжнародний досвід. *Молодий вчений*. 2021. № 6 (94). С. 64–67. URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/722>.
4. Кодекс законів про працю Кодекс Законів про працю України від 10.12.1971 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Дод. до № 50. Ст. 375. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
5. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
6. Про затвердження Переліку важких робіт і робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці неповнолітніх: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 31 березня 1994 р. № 46. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0176-94#Text>.
7. Хартія Співтовариства про основні соціальні права працівників: Міжнародний документ від 09.12.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_044#Text.
8. Act (№. 62 of 2005) respecting working environment, working hours and employment protection, etc. (Working Environment Act). URL: http://ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_lang=en&p_isn=70972.
9. Basic Law for the Federal Republic of Germany, 23 May 1949. URL: www.itg_lestellservice.de/pdf/80201000.pdf.
10. Children and Young Persons Act 1933 / Legislation.gov.uk. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo5/23-24/12/2021-07-29>.
11. Employment Contracts Act / Riigi Teataja. URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/520062016003/consolide>.
12. Fair Labor Standards Act of 1938 / U.S. Department of Labor. URL: <https://www.dol.gov/sites/dolgov/files/WHD/legacy/files/FairLaborStandAct.pdf>.
13. Jugendarbeitsschutzgesetz, 12. April 1976. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/jarbschg/BJNR009650976.html>.
14. Labor Code of Latvia / NATLEX. URL: https://natlex.ilo.org/dyn/natlex2/r/natlex/fe/details?p3_isn=74741.

15. Labor Code of Slovak Republic – Slovakia. Collection of Laws. URL: <https://www.employment.gov.sk/files/praca-zamestnanost/vztah-zamestnanca-zamestnavatela/zakonnik-prace/zakonnik-prace-anglicka-verzia-labour-code-full-wording-2012.pdf>
16. Law on Safety and Health at Work / E-seimas.lrs.lt. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/3c128c0120eb11e58a4198cd62929b7a?jfwid=fhhu5mpna>.
17. Ministry of Employment Consolidated Act no. 1072 (Working Environment Act) від 07 вересня 2010 р. URL: <https://faolex.fao.org/docs/pdf/den206441eng.pdf>.
18. Polish Labour Code, 1997. URL: www.en.pollub.pl/files/17/attachment/98_Polish-Labour-Code,1997.pdf.
19. Worst Forms of Child Labour Convention, 1999 (No. 182) / NORMLEX. URL: https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:312327.

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.20>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДПУСТКИ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ВАГІТНІСТЮ ТА ПОЛОГАМИ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ США

Бурка А.В.,
*доктор філософії, доцент,
доцент кафедри приватного права
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0001-8038-2958
e-mail: a.burka@chnu.edu.ua*

Вакарюк Л.В.,
*доктор юридичних наук, професор
професор кафедри приватного права
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
ORCID: 000-0003-0263-7665
e-mail: l.vakaryuk@chnu.edu.ua*

Бурка А.В., Вакарюк Л.В. Правове регулювання відпустки у зв'язку із вагітністю та пологами за законодавством США.

У статті зазначено, що понад 120 країн світу надають оплачувану відпустку у зв'язку з вагітністю та пологами, але це не стосується Сполучених Штатів Америки. Хоча різні закони штатів почали запроваджувати оплачувану відпустку, багато працівників все ж не мають доступу до неї після народження дитини. Цей провал федеральної політики залишає понад 100 мільйонів людей – 80 відсотків працівників США – без оплачуваної відпустки після народження або усиновлення дитини.

Автори статті звертають увагу на те, що у світі є лише вісім країн, які не гарантують оплачувану сімейну відпустку на національному рівні для чоловіків чи жінок. Більшість з них класифікуються як держави з низьким або середнім рівнем доходу, але восьма країна у списку є однією з найбагатших у світі: Сполучені Штати Америки.

Сполучені Штати історично відставали від більшості розвинених, а також країн, що розвиваються, щодо сімейної відпустки. Лише у 1993 році було прийнято Закон про сімейну та медичну відпустку (FMLA), який надавав певним категоріям жінок і чоловіків до дванадцяти тижнів неоплачуваної відпустки із збереженням робочого місця за наявності ряду умов.

Законодавство США про декретну відпустку відрізняється залежно від штату та галузі, розміру, місцезнаходження компанії. У статті зібрано інформацію по 23 штатах щодо підстав, тривалості надання оплачуваної і неоплачуваної відпустки у зв'язку із вагітністю та пологами.

Зроблено висновок, що станом на 2025 рік, Каліфорнія, Колорадо, Коннектикут, Делавер, Меріленд, Массачусетс, Нью-Джерсі, Нью-Йорк, Орегон, Род-Айленд, Вашингтон та округ Колумбія пропонують оплачувану відпустку по догляду за дитиною. Ці програми часто включають збереження робочого місця, і більшість з них фінансуються за рахунок внесків працівників із заробітної плати, іноді доповнених внесками роботодавців. Лише в деяких штатах малі підприємства зобов'язані пропонувати відпустку у зв'язку із вагітністю та пологами.

Існує низка причин, чому Сполучені Штати залишаються єдиною промислово розвиненою країною без оплачуваної сімейної та медичної відпустки на національному рівні. Одним із найпереконливіших пояснень є те, що бізнес-інтереси загалом виступають проти таких урядових постанов, оскільки бояться втрати прибутку та зниження конкурентоспроможності, хоча докази свідчать про те, що такі побоювання є необґрунтованими.

Ключові слова: роботодавець, працівник, трудові відносини, відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами, виплати.

Burka A.V., Vakariuk L.V. Legal regulation of leave due to pregnancy and childbirth under US law.

The article states that more than 120 countries worldwide provide paid leave for pregnancy and childbirth, but this does not apply to the United States. Although various state laws have begun to introduce paid leave, many workers still do not have access to it after the birth of a child. This federal policy failure leaves more than 100 million people – 80 percent of U.S. workers – without paid leave after the birth or adoption of a child.

The authors of the article point out that there are only eight countries in the world that do not guarantee paid family leave at the national level for men or women. Most of them are classified as low- or middle-income countries, but the eighth country on the list is one of the richest in the world: the United States of America.

The United States has historically lagged behind most developed and developing countries in terms of family leave. It was not until 1993 that the Family and Medical Leave Act (FMLA) was passed, granting certain categories of women and men up to twelve weeks of unpaid leave with job protection, subject to a number of conditions.

US maternity leave legislation varies by state and industry, company size, and location. This article compiles information from 23 states on the grounds for granting paid and unpaid leave for pregnancy and childbirth, as well as the duration of such leave.

It concludes that as of 2025, California, Colorado, Connecticut, Delaware, Maryland, Massachusetts, New Jersey, New York, Oregon, Rhode Island, Washington, and the District of Columbia will offer paid parental leave. These programs often include job protection, and most are funded by employee payroll contributions, sometimes supplemented by employer contributions. Only in some states are small businesses required to offer pregnancy and childbirth leave.

There are a number of reasons why the United States remains the only industrialized country without paid family and medical leave at the national level. One of the most compelling explanations is that business interests generally oppose such government mandates because they fear lost profits and reduced competitiveness, even though evidence suggests that such fears are unfounded.

Key words: employer, employee, labor relations, maternity leave, payments.

Постановка проблеми. Понад 120 країн світу надають оплачувану відпустку у зв'язку з вагітністю та пологами, але це не стосується Сполучених Штатів Америки. Хоча різні закони штатів почали запроваджувати оплачувану відпустку, багато працівників все ж не мають доступу до неї після народження дитини. Через відсутність національної оплачуваної відпустки та наявність лише мінімальної неоплачуваної, яка передбачена Законом про сімейну та медичну відпустку (FMLA), що діє на всій території держави, США не забезпечують належної відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами. До того ж Закон поширюється лише на федеральних службовців, державних службовців та працівників приватних компаній.

Цей провал федеральної політики залишає понад 100 мільйонів людей – 80 відсотків працівників США – без оплачуваної відпустки після народження або усиновлення дитини. Майже половині працівників (46 відсотків) навіть не гарантується неоплачувана відпустка із захистом робочого місця згідно із Законом про сімейну та медичну відпустку. Крім того, приблизно кожен 14-й працівник щороку потребує відпустки, але не бере її, найчастіше тому, що не може дозволити собі взяти неоплачувану відпустку [1].

Загальновідомо, що вагітним та батькам потрібен час для відновлення, догляду за новонародженим та встановлення з ним зв'язку, адаптації до змін у сімейній динаміці та отримання післяпологового догляду та догляду за дитиною. Крім того, потреба в оплачуваній відпустці включає людей, які відновлюються після мертвонародження, викидня та інших ускладнень після вагітності.

Працівники (оскільки дія Закону поширюється на жінок, чоловіків та на прийомних батьків) мають право лише на 12 робочих тижнів неоплачуваної відпустки із збереженням робочого місця (на період відпустки) і можуть реалізувати своє право на відпустку протязі 12-місячного періоду, що обчислюється з дня народження дитини. Якщо батьки працюють в одній компанії, 12 тижнів неоплачуваної відпустки розподіляються між ними обома.

Для порівняння, 119 країн (відповідно до вимог МОП) надають рекомендовані 12 або більше тижнів оплачуваної відпустки, а 62 – пропонують 14 чи більше. Цей перелік включає Ісландію, Чилі та Японію, а Естонія очолює список з 84 тижнями повністю оплачуваної відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами [2].

Цей контраст зумовлений роллю культури та уряду у формуванні цієї політики, причому ті країни, що гарантують тривалі відпустки, зазвичай більше орієнтовані на сім'ю та забезпечують рівність за статтю. Щоб протидіяти цьому, багато штатів запроваджують власну спеціальну політику щодо оплачуваної відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами.

Мета дослідження. Здійснити правовий аналіз підстав, тривалості, порядку надання відпустки у зв'язку із вагітністю та пологами у Сполучених Штатах Америки.

Стан опрацювання проблематики. В Україні дослідженням питань зарубіжного досвіду надання допомоги та відпустки у зв'язку із вагітністю та пологами; охорони праці вагітних жінок в Україні та світі; зарубіжного досвіду правового регулювання охорони праці працівників з сімейними обов'язками; соціальної допомоги в США; зарубіжного досвіду соціально-правової та соціально-педагогічної підтримки материнства та дитинства тощо займалися В.В. Андрієв, О.С. Ільчук, В.О. Положишник, Л.І. Романовська, Я.О. Слухай, Я. Ширмер, М.Є. Хаєцька та інші. Проте на разі відсутні детальні дослідження порядку та підстав надання відпустки по вагітності та пологах за законодавством США.

Виклад основного матеріалу. У світі є лише вісім країн, які не гарантують оплачувану сімейну відпустку на національному рівні для чоловіків чи жінок. Більшість з них класифікуються як держави з низьким або середнім рівнем доходу: Маршаллові Острови, Мікронезія, Науру, Палау, Папуа-Нова Гвінея, Суринам і Тонга. Але восьма країна у списку є однією з найбагатших у світі: Сполучені Штати Америки [3].

Сполучені Штати історично відставали від більшості розвинених, а також країн, що розвиваються, щодо сімейної відпустки. Лише у 1993 році було прийнято Закон про сімейну та медичну відпустку (FMLA) [4], який надавав певним категоріям жінок і чоловіків до дванадцяти тижнів неоплачуваної відпустки із збереженням робочого місця з таких причин: народження та догляд за новонародженою дитиною; влаштування сина чи доньки на усиновлення або під опіку; догляд за близьким членом сім'ї (чоловіком/дружиною, дитиною або батьками) із серйозним захворюванням; а також серйозна хвороба або травма самого працівника. Однак закон містить численні вимоги до права на отримання відпустки: 1) працівники повинні працювати або в державній установі, або в приватній компанії, із кількістю працівників щонайменше п'ятдесят; пропрацювати в компанії потрібно мінімум один рік, а кількість відпрацьованих годин має становити щонайменше 1250; працівники, які перебувають у верхніх 10 відсотках шкали по оплаті праці компанії, можуть бути виключені. Незважаючи на недоліки Закону про FMLA, його прийняття стало значним досягненням – згодом він допоміг мільйонам працівників, гарантуючи їхню безпеку зайнятості під час відпустки.

Після того, як уряд запровадив обов'язкову відпустку, багато хто вірив – або принаймні сподівався – що охоплення FMLA поступово розширюватиметься, щоб захистити більшу кількість працівників і зрештою включати заміну заробітної плати. Однак ці надії не виправдалися. Минуло п'ятнадцять років, перш ніж FMLA було вперше змінено, і зміни, внесені до закону, були незначними порівняно з очікуваннями. Поправки, додані у 2008 та 2009 роках, розширили охоплення відпусткою для працівників, члени сім'ї яких служать в армії. У 2009 році Закон було знову змінено – додано спеціальні правила, які застосовуються до способу розрахунку права на відпустку для пілотів авіакомпаній, бортпровідників та інших членів екіпажу авіакомпаній. У 2015 році Міністерство праці США переглянуло визначення «чоловіка/дружини» згідно з FMLA, щоб гарантувати, що працівники, які мають право на відпустку в законному одностатевому шлюбі, можуть брати відпустку FMLA для догляду за своїм чоловіком/дружиною або членом сім'ї, незалежно від штату їхнього проживання [5].

Законодавство США про декретну відпустку відрізняється залежно від штату та галузі, розміру, місцезнаходження компанії. Багато роботодавців також дозволяють працівникам використовувати поєднання неоплачуваної відпустки у зв'язку з пологами та хворобою, лікарняних, відпусток та допомоги по короткостроковій непрацездатності для збільшення загальної тривалості так званої відпустки у зв'язку із вагітністю та пологами.

У Каліфорнії роботодавці приватного та державного секторів повинні надавати до 12 тижнів неоплачуваної відпустки по догляді за дитиною та 4 місяці відпустки у зв'язку з вагітністю та

пологами, загалом 28 тижнів на рік. Право на оплачувану відпустку мають працівники державного чи приватного секторів, що працюють неповний або повний робочий день, якщо вони сплачували внески до системи страхування на випадок інвалідності протягом попередніх 18 місяців. Оплачувана відпустка триває 8 тижнів, а розмір оплати становить від 60 до 70% заробітної плати, отриманої за 5-18 місяців до дати початку відпустки.

У штаті Колорадо право на оплачувану відпустку надається працівникам, які отримали щонайменше 2500 доларів США заробітної плати в штаті протягом останніх 4 календарних кварталів. Самозайняті працівники або працівники за контрактом також можуть мати право на отримання допомоги, якщо вони обрали страхове покриття та проживають і працюють у Колорадо. Згідно з FAMILI, працівники можуть отримати 12 тижнів оплачуваної відпустки та потенційні 4 додаткові тижні на випадок ускладнень під час пологів. Відпустка оплачуватиметься у розмірі до 90% від середньої тижневої заробітної плати працівника.

Законодавство Коннектикуту передбачає, що усі вагітні жінки та жінки, які усиновили дитину мають право на 12 тижнів неоплачуваної відпустки протягом 12-місячного періоду. Право на оплачувану відпустку тривалістю 12 тижнів з оплатою до 95% від тижневої зарплати надається особам, які пропрацювали не менше 12 місяців та відпрацювали не менше 1000 годин за попередній 12-місячний період.

У штаті Делавер працівники, які пропрацювали на того самого роботодавця щонайменше 12 місяців та відпрацювали мінімум 1250 годин, з січня 2026 року зможуть реалізувати право на державну оплачувану відпустку тривалістю 12 тижнів з оплатою у розмірі 80 % від середньої тижневої заробітної плати.

В Окрузі Колумбія працівники мають право взяти до 16 тижнів неоплачуваної відпустки протягом 24-місячного періоду. Щодо оплачуваної відпустки, то вона триває 12 тижнів (для так званого встановлення зв'язку з дитиною) та 2 тижні для допологового догляду. Розмір оплати за цей період становить до 1000 доларів США на тиждень та фінансується за рахунок роботодавця.

У штаті Гаваї роботодавці, які мають у своєму розпорядженні сто і більше працівників зобов'язані надавати до 4 тижнів неоплачуваної відпустки щороку. Право на оплачувану відпустку мають працівники, які застраховані у системі на випадок тимчасової непрацездатності. Для цього особа повинна відпрацювати понад 14 тижнів в штаті, отримувати оплату за 20 або більше годин та заробляти не менше 400 доларів США протягом року, що передує першому дню непрацездатності. При цьому 14 тижнів роботи не обов'язково мають бути безперервними та в одного роботодавця. Тривалість оплачуваної відпустки по вагітності та пологах зазвичай становить 6-8 тижнів, але не більше 6 місяців. Оплата за цей період становить 58% від середньої заробітної плати.

У штаті Айова компанії, у яких працює 4 і більше особи повинні надавати 8 тижнів неоплачуваної відпустки. У штаті Кентуккі 6 тижнів неоплачуваної відпустки надаються працівникам, які усиновили дитину. В Луїзіані – компанії, чисельність працівників в яких складає 25 і більше зобов'язані надавати 6 тижнів неоплачуваної відпустки та додатково 4 місяці відпустки у випадку встановлення інвалідності, пов'язаної з вагітністю. У штаті Мен усі компанії з чисельністю працівників понад 15 повинні надавати 10 тижнів неоплачуваної відпустки.

У Меріленді компанії з 15-49 працівниками повинні надавати 6 тижнів неоплачуваної відпустки по догляду за дитиною згідно з MPLA. Право на 12-тижневу (або 24-х тижневу) оплачувану відпустку мають усі батьки-працівники штату Меріленд приватного та державного секторів, будь-якої статі, включаючи прийомних батьків, незалежно від того чи вони працюють повний/неповний робочий день, з оплатою до 90% їхнього доходу.

У штаті Массачусетс компанії з чисельністю працівників 6 і більше мають надавати 8 тижнів неоплачуваної відпустки у зв'язку з народженням або усиновленням дитини. На противагу цьому у штаті Міннесота – всі компанії з чисельністю 21 і більше працівників зобов'язані надати 12 тижнів неоплачуваної відпустки протягом 12 місяців з моменту народження або усиновлення дитини. Для реалізації цього положення працівник має пропрацювати у роботодавця неповний робочий день принаймні 1 рік до подання запиту на відпустку.

У штаті Монтана усі жінки, що працевлаштовані у державних підприємствах, мають право на «розумну відпустку у зв'язку з вагітністю», яка становить до 6 тижнів. Батьки та прийомні батьки можуть взяти до 15 днів відпустки у зв'язку з народженням дитини.

У Нью-Гемпширину роботодавці, у яких працює понад 6 працівників, повинні надавати неоплачувану відпустку у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності через вагітність, при цьому

встановленого терміну відпустки немає. Політика штату щодо оплачуваної відпустки така: якщо роботодавець дозволяє оплачувану відпустку у зв'язку з іншими хворобами, то він повинен дозволити таку ж відпустку і у зв'язку з вагітністю.

У Нью-Джерсі компанії з кількістю працівників понад 50 повинні пропонувати 12 тижнів неоплачуваної відпустки протягом 24-місячного періоду. Для цього працівникам потрібно мати стаж роботи у роботодавця не менше 1 року та відпрацювали не менше 1000 годин. Право на оплачувану відпустку мають усі працівники, оплата у цьому випадку буде здійснюватися через систему державного страхування з тимчасової непрацездатності. Тривалість оплачуваної відпустки становить 12 тижнів під час та після вагітності, плюс додаткові 12 тижнів відпустки у зв'язку з народженням дитини для біологічних та прийомних батьків. Оплата здійснюється у розмірі до 2/3 звичайної заробітної плати за рахунок внесків працівника та роботодавця, а оплата сімейної відпустки – за рахунок відрахувань із заробітної плати.

У Нью-Йорку усі роботодавці приватного сектору повинні пропонувати 10 тижнів неоплачуваної відпустки. Право на 12-тижневу оплачувану відпустку мають усі працівники приватного сектору, які пропрацювали щонайменше 26 тижнів. Зазвичай 6-8 тижнів надається у випадку встановлення інвалідності через вагітність та ще 12 тижнів відпустки – у зв'язку з народженням дитини. Оплата тимчасової непрацездатності здійснюється у розмірі до 50% від заробітної плати (до 170 доларів США на тиждень) та фінансується за рахунок внесків працівника і роботодавця. На період відпустки у зв'язку з народженням дитини виплати становлять до 67% від середньої заробітної плати (до 840,70 доларів США на тиждень) та фінансуються за рахунок відрахувань із заробітної плати.

У Північній та Південній Дакоті право на неоплачувану відпустку (12 тижнів) мають лише державні службовці. Роботодавці штату Теннессі повинні надавати 4 місяці неоплачуваної відпустки. Що стосується оплачуваної, то вона надається виключно за рішенням роботодавця.

У штаті Вашингтон усі роботодавці зобов'язані надавати оплачувану відпустку тривалістю 12 тижнів і більше (у випадку ускладнень), проте гарантії щодо збереження робочого місця за цей період, діють у компаніях з чисельністю працівників понад 50. Розраховувати на оплачувану відпустку можуть усі працівники (з мінімальною тривалістю роботи 820 годин). Оплата за цей період становить 90% заробітної плати (до 1000 доларів США на тиждень) та фінансується за рахунок внесків працівника і роботодавця [6].

У штаті Вайомінг як оплачувана, так і неоплачувана відпустки надаються на розсуд роботодавця.

Висновки. Станом на 2025 рік, Каліфорнія, Колорадо, Коннектикут, Делавер, Меріленд, Массачусетс, Нью-Джерсі, Нью-Йорк, Орегон, Род-Айленд, Вашингтон та округ Колумбія пропонують оплачувану відпустку по догляду за дитиною. Ці програми часто включають збереження робочого місця, і більшість з них фінансуються за рахунок внесків працівників із заробітної плати, іноді доповнених внесками роботодавців.

Лише в деяких штатах малі підприємства зобов'язані пропонувати відпустку у зв'язку із вагітністю та пологами. Дія FMLA не поширюється на компанії з кількістю працівників менше 50, але окремі штати поширюють право на відпустку на працівників менших компаній. Наприклад: Коннектикут охоплює роботодавців з 1+ працівником; Массачусетс – з 6+ працівниками. Закон про працевлаштування в штаті Меріленд (MPLA) застосовується до компаній з кількістю працівників від 15 до 49 осіб.

Загальна тривалість неоплачуваної відпустки у зв'язку із вагітністю та пологами на рівні федерального законодавства становить 12 тижнів. Після вичерпання 12 тижнів пільг, передбачених Законом про сімейну та медичну відпустку (FMLA), програма декретної відпустки в США не діє. Тривалість додаткової оплачуваної або неоплачуваної відпустки, що доступна, залежить від законодавства конкретного штату, та може варіюватися від кількох тижнів (6-8) до 6 місяців. Там, де закон штату відсутній, тривалість відпустки, вид (оплачувана, неоплачувана) визначається виключно на розсуд роботодавця.

Існує низка причин, чому Сполучені Штати залишаються єдиною промислово розвинутою країною без оплачуваної сімейної та медичної відпустки на національному рівні. Одним із найпереконливіших пояснень є те, що бізнес-інтереси загалом виступають проти таких урядових постанов, оскільки бояться втрати прибутку та зниження конкурентоспроможності, хоча докази свідчать про те, що такі побоювання є необґрунтованими. Оскільки бізнес є потужною лобіст-

ською групою в Сполучених Штатах, його уявні інтереси часто захищаються законодавцями. Хоча сильні профспілки можуть бути грізним суперником для бізнесу, рівень профспілкового об'єднання в Сполучених Штатах є відносно низьким, що значно зменшило переговорну силу таких організацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Paid Leave Is Essential for Healthy Moms and Babies. *National partnership for women and families*: веб-сайт. URL: <https://nationalpartnership.org/report/paid-leave-is-essential-for/> (дата звернення: 23.10.2025).
2. Why paid maternity leave is a win-win for employers: Unveiling the hidden benefits. *Maven*: веб-сайт. URL: <https://www.mavenclinic.com/post/benefits-of-paid-maternity-leave-for-employers#:~:text=Extended%20paid%20leave%20shows%20a%20company%20to,turn%20contribute%20to%20a%20boost%20in%20recruitment> (дата звернення: 25.10.2025).
3. World Policy Analysis Center. n.d. «Is Paid Leave Available to Mothers and Fathers of Infants?» Accessed Sept. 1, 2016.
4. Family and Medical Leave Act of 1993. *Congress. Gov*: веб-сайт. <https://www.congress.gov/bill/103rd-congress/house-bill/1> (дата звернення: 23.10.2025).
5. The History of Family Leave Policies in the United States. *Organization of American Historian*: веб-сайт. URL: https://www.oah.org/tah/november-3/the-history-of-family-leave-policies-in-the-united-states/?gad_source=1&gad_campaignid=16721805043&gbraid=0AAAAACtX9Ech99HULAnay7OOlsLIAkTNF&gclid=CjwKCAjw04HIBhB8EiwA8jGNbTM8NcCmb11FENEym0snyNkvaxuGkidJii_hCiMKe1cTzuaS4zM6fRoCSKQQAvD_BwE (дата звернення: 21.10.2025).
6. Maternity Leave Laws by State. *Paycor*: веб-сайт. URL: <https://www.paycor.com/resource-center/articles/maternity-leave-laws-by-state> (дата звернення: 24.10.2025).

УДК 341.322.5:342.7:343.9:364-78

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.21>

ОКРЕМІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ЖЕРТВ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА УКРАЇНЬКА ПРАКТИКА

Валецька О.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
в.о. завідувача кафедри історії та теорії держави і права
Чорноморського національного університету
імені Петра Могили
ORCID: 0009-0007-1600-7791*

Валецька О.В. Окремі аспекти соціального захисту жертв воєнних злочинів: міжнародні стандарти та українська практика.

У статті проаналізовано правові засади соціального захисту цивільних жертв воєнних злочинів у контексті збройної агресії російської федерації проти України та міжнародних стандартів прав людини. Показано, що чинна національна модель переважно зорієнтована на військовослужбовців і ветеранів, тоді як для цивільних осіб, які зазнали катувань, депортацій, насильницьких зникнень, сексуального насильства, примусового переміщення чи втрати майна, досі не створено ефективного універсального механізму компенсації. Наголошено, що соціальний захист таких категорій осіб має розглядатися не лише як елемент гуманітарної політики, а як реалізація конституційного обов'язку держави гарантувати право кожної людини на гідність, безпеку, відшкодування шкоди та доступ до правосуддя.

Досліджено конституційні гарантії, норми спеціальних законів, а також практику Верховного Суду щодо пріоритету норм закону над підзаконними актами, що обмежують соціальні гарантії. Проаналізовано рішення Європейського суду з прав людини, які визнають відповідальність держави-агресора за системні порушення прав цивільного населення на окупованих територіях, а також доктрину «справедливої сатисфакції» як інструмент міжнародного відшкодування шкоди, спрямованого на відновлення порушених прав і людської гідності. Показано значення Женевських конвенцій 1949 року, Базових принципів і настанов ООН щодо права на засоби правового захисту та репарації (2005), Декларації ООН про основні принципи правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою (1985), а також положень Цивільного кодексу України про деліктну відповідальність держави.

Підкреслено, що міжнародні судові механізми (ЄСПЛ, МКС, Реєстр збитків Ради Європи) забезпечують юридичне визнання статусу жертв і створюють умови для формування майбутнього Фонду компенсацій, але реалізація цих прав потребує внутрішніх процедур фіксації шкоди, стандартизації доказів і створення національного реєстру потерпілих. Національна судова практика України поступово формує гуманістичний, жертв-центрований підхід – через встановлення юридичних фактів, пов'язаних із воєнними злочинами, і застосування загальних норм цивільного та адміністративного права щодо відшкодування моральної і матеріальної шкоди.

Запропоновано ухвалити спеціальний Закон України щодо захисту жертв війни та воєнних злочинів, який повинен визначити правовий статус потерпілих, джерела фінансування компенсацій, а також механізми надання безоплатної медичної, психологічної, соціальної та правової допомоги. Обґрунтовано потребу створення єдиного державного реєстру жертв війни із забезпеченням конфіденційності даних і доступу до допомоги за принципом «єдиного вікна». Акцентовано, що визнання прав цивільних жертв воєнних злочинів є не лише юридичним, а й етичним і політичним завданням, яке сприяє зміцненню верховенства права, суспільної довіри, соціальної згуртованості та міжнародної легітимності України у системі європейського правосуддя. Зроблено висновок, що ефективний соціальний захист жертв війни є стратегічною умовою відбудови держави, подолання травматичних наслідків конфлікту та інтеграції України в єдину європейську систему репарацій і прав людини.

Ключові слова: відповідальність за воєнні злочини; відшкодування шкоди; воєнні злочини; вразливі категорії населення; Європейський суд з прав людини; збройний конфлікт; міжнародні стандарти; соціальні права; соціальний захист.

Valetska O.V. Selected aspects of social protection of war crimes victims: international standards and Ukrainian practice.

The article analyzes the legal foundations of social protection for civilian victims of war crimes in the context of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine and the international standards of human rights protection. It is demonstrated that the current national framework is primarily oriented toward servicemembers and veterans, while for civilians who have suffered torture, deportation, enforced disappearance, sexual violence, forced displacement, or loss of property, no effective and universal mechanism of compensation has yet been established. It is emphasized that the social protection of these groups should be regarded not merely as an element of humanitarian policy but as the implementation of the state's constitutional duty to guarantee every person's right to dignity, safety, reparation, and access to justice.

The study examines constitutional guarantees, special legislation, and the practice of the Supreme Court of Ukraine regarding the priority of statutory norms over subordinate acts that limit social rights. It analyzes the case law of the European Court of Human Rights, which recognizes the responsibility of the aggressor state for systematic violations of the rights of civilians in the occupied territories, as well as the doctrine of «fair satisfaction» as a tool of international reparation aimed at restoring violated rights and human dignity. The significance of the 1949 Geneva Conventions, the 2005 UN Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation, the 1985 UN Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, and the relevant provisions of the Civil Code of Ukraine on the tort liability of the state are discussed.

It is stressed that international judicial mechanisms – including the European Court of Human Rights, the International Criminal Court, and the Council of Europe's Register of Damage for Ukraine – ensure the legal recognition of victims' status and lay the groundwork for the creation of a future Compensation Fund. However, the realization of these rights requires the establishment of domestic procedures for documenting harm, standardizing evidence, and maintaining a unified national register of victims. Ukrainian judicial practice is gradually developing a humanistic, victim-centered approach by establishing legal facts related to war crimes and applying general civil and administrative law norms to the compensation of moral and material damages.

The article proposes the adoption of a special Law of Ukraine on the Protection of Victims of War and War Crimes, which should define the legal status of victims, sources of compensation funding, and mechanisms for providing free medical, psychological, social, and legal assistance. It substantiates the need to create a unified state register of war victims that ensures data confidentiality and access to assistance under the «one-stop» principle. The recognition of the rights of civilian victims of war crimes is presented as not only a legal but also an ethical and political task that contributes to strengthening the rule of law, public trust, social cohesion, and Ukraine's international legitimacy within the European system of justice. The conclusion is drawn that the effective social protection of war victims is a strategic prerequisite for the country's reconstruction, overcoming the traumatic consequences of the conflict, and integrating Ukraine into the unified European system of reparations and human rights protection.

Key words: accountability for war crimes; compensation for damage; war crimes; vulnerable groups; European Court of Human Rights; armed conflict; international standards; social rights; social protection.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення росії супроводжується масовими порушеннями прав людини – убивствами, катуваннями, депортаціями, сексуальним насильством, знищенням цивільної інфраструктури й культурних об'єктів (ООН, МКС, ЄСПЛ). Ці дії мають ознаки воєнних злочинів і порушують норми міжнародного гуманітарного права (Римський статут, Женевські конвенції).

Нагальною потребою є соціальний захист постраждалих – цивільних, осіб з інвалідністю, внутрішньо переміщених, родин загиблих, колишніх полонених. Він охоплює медичну, психологічну, правову допомогу, компенсацію шкоди, реабілітацію та реінтеграцію.

Національне законодавство здебільшого зосереджене на захисті військових і ветеранів (Закон України «Про статус ветеранів війни»), тоді як механізм компенсації шкоди цивільним жертвам воєнних злочинів відсутній. Наявні проблеми – складність фіксації злочинів, стигматизація жертв, розпорошеність допоміжних сервісів, нестача сталого фінансування.

Потрібна узгодженість із міжнародними механізмами – практикою ЄСПЛ, МКС, Реєстром збитків і майбутнім Фондом репарацій (Рада Європи, ООН). Без цього постраждали ризикують залишитися без реального відновлення своїх прав. Отже, ефективний захист жертв воєнних злочинів вимагає створення цілісної правової моделі, прозорих процедур доступу до допомоги, належного фінансування та інтеграції у міжнародну систему репарацій і правосуддя.

Метою дослідження є правовий аналіз системи гарантій соціального захисту жертв воєнних злочинів російської агресії, виявлення прогалин у національному та міжнародному правовому регулюванні, а також вироблення науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення механізмів їхнього правового та соціального захисту.

Питання соціального захисту жертв збройних конфліктів і воєнних злочинів останніми роками привертає значну увагу українських і зарубіжних науковців. Дослідження охоплюють широкий спектр проблем – від реалізації соціальних прав на окупованих територіях до еволюції правових механізмів у міжнародному гуманітарному праві.

Стан опрацювання проблематики. Науковці відзначають дефіцит правових механізмів і колізії між національним законодавством та практикою окупаційної влади, що створює ризики для реалізації базових прав населення [1; 2]. Г.М. Гриценко та Д.В. Татаренко простежують еволюцію соціального захисту в умовах воєн, підкреслюючи роль ООН, МКЧХ і Ради Європи у формуванні міжнародних стандартів [3]. Д. Степченко та Г.В. Татаренко аналізують статус військовополонених у контексті гендерних аспектів, звертаючи увагу на уразливість жінок і прогалини українського законодавства [4]. Ю.М. Вірт досліджує сучасні моделі соціального захисту жертв війни, наголошуючи на необхідності поєднання соціальної, психологічної та економічної допомоги [5].

Узагальнення літератури свідчить про формування комплексного підходу до проблеми, однак бракує інтегрованих досліджень, що поєднують історичний, соціально-правовий і міжнародно-правовий виміри. Українські експерти зауважують, що державна політика переважно зосереджена на покаранні винних, тоді як питання прав жертв лишається недостатньо врегульованим. К. Рашевська підкреслює, що суспільство більше говорить про покарання злочинців, ніж про право жертв на компенсацію [6]. У законодавстві відсутні норми щодо відшкодування шкоди цивільним, завданої воєнними злочинами РФ [7], хоча судова практика вже формує прецеденти застосування загальних норм цивільного права [7; 8]. За даними EUAM Ukraine, ефективна реабілітація жертв, зокрема сексуального насильства, можлива лише за умови комплексної медичної, психологічної та економічної підтримки [9].

Виклад основного матеріалу. Аналіз міжнародної та національної практики захисту прав потерпілих від збройного конфлікту свідчить про кілька ключових тенденцій. По-перше, розширюється розуміння статусу жертв: міжнародні суди й органи дедалі частіше визнають їхні інтереси як самостійну цінність. Українські суди також формують прецеденти, що підтверджують право потерпілих на відшкодування шкоди. По-друге, існує дефіцит правової визначеності: більшість чинних нормативно-правових актів ухвалювалися без урахування специфіки цивільних жертв воєнних злочинів, немає єдиного закону про компенсацію постраждалим, а наявні програми залишаються фрагментарними. По-третє, спостерігається нерівність підходів: військові та ветерани мають визначені пільги, тоді як цивільні часто залишаються поза системою допомоги. Наприклад, особи, які втратили годувальника, стикаються зі складнощами доведення права на компенсацію, оскільки критерії орієнтовані на військовослужбовців. Відсутність єдиного державного реєстру жертв ускладнює формування цілісної соціальної політики, адже фіксацію втрат здійснюють переважно міжнародні організації та правозахисні ініціативи [10].

Міжнародні ініціативи, зокрема створення Реєстру збитків та підготовка до Міжнародної комісії з компенсацій, формують зовнішній імпульс для розроблення українського механізму розгляду заяв потерпілих. У світі діють різні моделі підтримки жертв воєнних злочинів: психологічна допомога, гарячі лінії, юридичні клініки, страхові програми. В Україні створено Координаційний центр підтримки потерпілих і свідків при Офісі Генерального прокурора, який надає допомогу, зокрема жертвам сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом [9].

Відповідно до статті 46 Конституції України громадяни мають право на соціальний захист, однак у воєнний період виникає потреба у спеціальних нормах, що гарантують права цивільних жертв воєнних злочинів. Основу нормативної бази становить Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» № 3551-ХІІ від 22 жовтня 1993 р. [11]. Верховний Суд у постанові від 13 червня 2023 р. у справі № 560/8064/22 підтвердив, що права ветеранів мають реалізовуватися у повному обсязі незалежно від урядових обмежень [12].

Закон України «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей» № 2010-ІХ від 26 січня 2022 р. гарантує правову, медичну, психологічну допомогу, право на житло й реабілітаційні заходи, але не охоплює інші категорії цивільних постраждалих [13].

До системи соціальних гарантій належать також Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» № 2011-ХІІ від 20 грудня 1991 р. і Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» № 1706-VII від 20 жовтня 2014 р., які визначають статус військовослужбовців, їхніх родин і ВПО, але не містять механізмів компенсації шкоди цивільним жертвам війни.

Серед підзаконних актів важливими є постанови Кабінету Міністрів України від 7 травня 2022 р. № 540 (втратила чинність) та від 20 березня 2022 р. № 332, що встановили окремі виплати для осіб з інвалідністю та внутрішньо переміщених осіб. Верховний Суд наголосив, що урядові акти не можуть звужувати соціальні гарантії, визначені законом [12].

Цивільний кодекс України містить загальні положення про відшкодування шкоди (статті 1166–1169), які теоретично можуть бути застосовані до захисту прав потерпілих. Однак на практиці визнається, що держава Україна не несе відповідальності за дії держави-агресора на окупованих територіях або за наслідки ракетних ударів, що ускладнює використання цих норм для компенсації цивільним жертвам воєнних злочинів.

Постановою Кабінету Міністрів України № 332 від 20 березня 2022 року передбачено щомісячну адресну допомогу внутрішньо переміщеним особам, а також одноразову виплату 15 млн грн сім'ям загиблих військовослужбовців-волонтерів. Проте такі заходи спрямовані насамперед на військових, ветеранів та внутрішньо переміщених осіб і не містять окремого механізму компенсацій цивільним, які зазнали насильства, катувань або втрати майна під час окупації.

Таким чином, чинне законодавство України орієнтоване на соціальний захист окремих категорій осіб, постраждалих від війни – ветеранів, військовослужбовців, осіб з інвалідністю внаслідок війни, родин загиблих, звільнених з полону. Водночас для цивільних жертв воєнних злочинів – мирних громадян, які пережили тортури, депортації, примусове переміщення чи втрату майна – відсутні спеціальні механізми компенсації або відшкодування завданої шкоди [7]. Правозахисники та експерти підкреслюють, що Україна досі не ухвалила окремого закону про відшкодування фізичної, матеріальної та моральної шкоди цивільним жертвам війни.

Попри законодавчі прогалини, судова практика України поступово визнає ключові права потерпілих. Верховний Суд у своїх рішеннях неодноразово зазначав, що воєнні злочини не підлягають строкам давності, а потерпілі не можуть бути позбавлені права на доступ до правосуддя. У рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Україна проти Росії (щодо Криму)» від 25 червня 2024 року встановлено відповідальність РФ за систематичні порушення прав цивільного населення, включно з катуваннями, насильницькими зникненнями та незаконним привласненням майна, а також підтверджено, що жертви мають право на правосуддя незалежно від прогалин у національному законодавстві [19].

Отже, навіть за відсутності спеціального закону національна правова система фактично визнає право цивільних жертв війни на судовий захист і компенсацію, у тому числі через міжнародні механізми. Це свідчить про наявність потенціалу для формування комплексного правового інституту захисту цивільних жертв воєнних злочинів, який наразі перебуває на етапі становлення.

Міжнародне гуманітарне право та міжнародне право прав людини встановлюють основні рамки захисту цивільного населення під час збройних конфліктів. Україна є стороною Женевських конвенцій 1949 року та Додаткових протоколів до них, які визначають зобов'язання окупаційної держави. Четверта Женевська конвенція забороняє примусове переміщення або депортацію цивільних (ст. 49) і вимагає сприяти поверненню дітей до сімей (ст. 50). Вона також покладає обов'язок на окупанта забезпечити справедливую компенсацію за реквізоване майно: «окупаційна держава повинна вжити заходів для забезпечення справедливої компенсації будь-якої реквізиції»

(ст. 51) [20]. Це означає, що рф як держава-окупант має обов'язок компенсувати Україні та її громадянам завдані збитки. Відповідальність рф на міжнародному рівні частково зафіксована у міждержавних справах у Міжнародному суді ООН і майбутній Міждержавній комісії з претензій.

Важливу роль відіграють міжнародні документи, що закріплюють права жертв. Основні принципи та керівні положення ООН про право потерпілих на засоби правового захисту та відшкодування шкоди (резольюція 60/147 від 2005 року) [21] встановлюють право на реституцію, компенсацію, реабілітацію та публічне визнання заподіяної шкоди. Україна приєдналася до Декларації ООН про основні принципи правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою (1985) та до Принципів 2005 року [22], що зобов'язує поступово імплементувати відповідні гарантії – право на компенсацію, медичну, психологічну та соціальну допомогу.

Європейська конвенція з прав людини також створює правову основу для захисту потерпілих. Велика палата ЄСПЛ у справі *Ukraine v. Russia (re Crimea)* (рішення від 25 червня 2024 року) встановила відповідальність рф за систематичні порушення прав цивільних – катування, насильницькі зникнення, порушення права власності [19]. Суд визнав право жертв на «справедливу сатисфакцію», хоча фактичне відшкодування залежить від політичних і процедурних механізмів виконання рішень.

У рішенні Великої палати ЄСПЛ від 9 липня 2025 року у справі *Ukraine and the Netherlands v. Russia* (№ 8019/16 та інші) рф знову визнано відповідальною за широкомасштабні порушення Конвенції – обстріли цивільних об'єктів, вбивства, катування, депортації та насильницькі зникнення [28]. Суд підтвердив право жертв на компенсацію, однак практичне виконання рішень залежить від створення дієвого механізму.

Особливе значення має створений Радою Європи Реєстр збитків для України (Register of Damage for Ukraine), який фіксує заяви потерпілих – як фізичних, так і юридичних осіб – щодо збитків, спричинених воєнними злочинами (вбивства, катування, сексуальне насильство, примусове переміщення тощо) [10]. Реєстр виконує дві функції: документування шкоди та підготовку до роботи майбутньої Міждержавної комісії з компенсацій, яка матиме повноваження ухвалювати рішення про виплату компенсацій [29; 30].

Активно діють і міжнародні правозахисні організації. Зокрема, ініціатива *We Are From Ukraine* заохочує потерпілих подавати індивідуальні скарги до ЄСПЛ для фіксації порушень і створення правових підстав для майбутніх компенсацій [31].

Діяльність Міжнародного кримінального суду (МКС) також сприяє зміцненню гарантій для жертв. Хоча основний мандат МКС полягає у притягненні винних до відповідальності, суд визнає за жертвами право на участь у процесах і подання заяв про компенсацію через Фонд для жертв (Trust Fund for Victims). Попри обмежені ресурси, цей механізм формує прецедент участі жертв як активних сторін. Щодо України, МКС зосереджується на переслідуванні керівництва рф, включно з ордером на арешт президента рф, що підсилює міжнародну систему відповідальності.

Національні суди України також поступово формують власну практику захисту прав потерпілих. Верховний Суд у постанові від 8 листопада 2023 року у справі № 524/2722/23 визнав право особи, примусово переміщеної з окупованої території, звернутися до суду для встановлення відповідного факту [26]. Суд підкреслив, що відсутність спеціального закону не може бути підставою для відмови у відкритті провадження.

Таким чином, взаємодія міжнародних і національних судових механізмів поступово формує систему правового захисту цивільних жертв війни. Міжнародні інституції (ЄСПЛ, МКС) визначають стандарти та встановлюють відповідальність агресора, тоді як Верховний Суд України забезпечує доступ потерпілих до правосуддя, підтверджуючи, що навіть в умовах війни право людини на захист є невід'ємним.

На основі аналізу національного законодавства та міжнародних стандартів доцільно сформулювати низку конкретних пропозицій для посилення соціального захисту жертв воєнних злочинів.

Передусім необхідно ухвалити спеціальний закон України «Про жертв війни та воєнних злочинів», який інтегрує всі чинні механізми захисту осіб, що постраждали від збройної агресії рф, за аналогією із Законом України № 2010-IX, але у ширшому форматі. У такому законі слід визначити категорію «жертви воєнних злочинів», що охоплюватиме цивільних осіб, які зазнали насильства, втратили близьких чи майно внаслідок порушення норм міжнародного гуманітарного права. Закон має гарантувати право таких осіб на компенсацію матеріальної й моральної шкоди, медичну, психологічну та соціальну реабілітацію, а також безоплатну правову допомогу. Важливо

створити єдиний державний реєстр потерпілих із гарантіями конфіденційності та недопущення повторної травматизації. Також необхідно визначити органи, відповідальні за виплати з державного бюджету та міжнародних фондів, щоб уникнути фрагментарності існуючих механізмів, які охоплюють лише окремі події (АТО, ООС).

Паралельно варто продовжити імплементацію міжнародних зобов'язань у національне право. Необхідно закріпити у законодавстві основні положення Базових принципів ООН (2005) [21], Декларації ООН про права потерпілих (1985) [22] та Женевських конвенцій (1949) [20], включивши норми про право на реабілітацію, компенсацію та медико-психологічну допомогу. Доцільно прийняти окремий нормативно-правовий акт, який встановить державний обов'язок гарантувати медичну, соціальну та психологічну допомогу жертвам воєнних злочинів і членам їхніх сімей. Довгострокові програми мають охоплювати післявоєнну відбудову: заміну зруйнованого житла, страхування майна, створення механізмів пільгового кредитування постраждалих – за зразком практик країн ЄС.

Особливої уваги потребує розвиток судової практики, орієнтованої на захист прав потерпілих. Верховний Суд уже підтвердив можливість розгляду позовів про відшкодування збитків, завданих агресією, зокрема у міжнародних процедурах. Показовими є рішення Касаційного адміністративного та цивільного судів у справах № 524/2722/23 (постанова від 08.11.2023) і № 560/8064/22 (постанова від 13.06.2023) [32], що підтверджують пріоритет закону над підзаконними актами та право потерпілих на встановлення юридичних фактів, пов'язаних із воєнними злочинами. Послідовне застосування цих рішень сприятиме формуванню внутрішнього механізму судового захисту, який може поєднуватися з міжнародними засобами – ЄСПЛ, МКС, Реєстром збитків Ради Європи.

Висновки. Збройна агресія РФ проти України висвітлила потребу у визнанні нової категорії потерпілих – цивільних жертв воєнних злочинів, які раніше не належали до суб'єктів звичних соціальних гарантій. Наявна нормативна база забезпечує захист військовослужбовців, ветеранів, членів їхніх сімей, осіб з інвалідністю війни та звільнених з полону, але не містить цілісної системи захисту для цивільних постраждалих.

Міжнародне гуманітарне право та право прав людини визначають універсальні орієнтири: Женевські конвенції 1949 року, Базові принципи ООН (2005), Декларація ООН (1985) і практика ЄСПЛ формують доктрину невідворотності відповідальності агресора за порушення прав цивільних. Українська судова практика, насамперед позиції Верховного Суду, демонструє поступове наближення до цих стандартів і розширення засобів правового захисту потерпілих.

Емпіричні дані міжнародних організацій підтверджують масштаб трагедії: понад 12 000 загиблих цивільних, десятки тисяч поранених, сотні задокументованих випадків катувань і сексуального насильства [33]. Ці дані вимагають негайної інституціоналізації механізмів соціальної й правової підтримки жертв.

Запропоновані кроки – ухвалення спеціального закону, створення реєстру потерпілих, імплементація міжнародних стандартів, розвиток судової практики та розширення системи реабілітації – є не лише інструментами соціальної допомоги, а й складовими нової правової доктрини післявоєнної відбудови. Визнання прав цивільних жертв воєнних злочинів і створення дієвих механізмів їх реалізації мають гуманітарне, правове та міжнародно-політичне значення: вони відновлюють гідність постраждалих, утверджують верховенство права та зміцнюють позиції України у глобальній системі безпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Татаренко Д.В. Актуальні аспекти реалізації соціальних гарантій в умовах воєнного стану в Україні. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2025. № 50. С. 220–231. DOI: 10.33216/2218-5461/2025-50-2-220-231.
2. Татаренко Г.В., Татаренко Д.В. Особливості правового регулювання соціально-трудова прав людини на тимчасово окупованих територіях України. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2024. № 48. С. 249–261. DOI: 10.33216/2218-5461/2024-48-2-249-261.
3. Татаренко Д.В., Гриценко Г.М. Розвиток правових механізмів соціального захисту в умовах збройних конфліктів: історичний аспект. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2025. № 49. С. 76–88. DOI: 10.33216/2218-5461/2025-49-1-76-88.

4. Степченко Д.О., Татаренко Г.В. Захист прав військовополонених з урахуванням гендерних аспектів: міжнародні стандарти та практика України. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2024. № 48. С. 262–273. DOI: 10.33216/2218-5461/2024-48-2-262-273.
5. Вірт Ю.М. Соціальний захист та підтримка осіб, постраждалих від конфлікту. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: Право, публічне управління та адміністрування*. 2025. № 16. DOI: 10.54929/2786-5746-2025-16-02-01.
6. Українська Гельсінська спілка з прав людини. Компенсації жертвам агресії РФ: юристи закликають звертатися до ЄСПЛ (новина 23.12.2022). URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/kompensatsii-zhertvam-ahresii-rf-providni-iurysty-zaklykaiut-iaknayshvydshe-zvertatysia-do-yespl>.
7. Компенсація за шкоду, заподіяну життю та здоров'ю українців під час збройних конфліктів: як суди можуть захистити права постраждалих? «Ілляшев та Партнери». URL: <https://attorneys.ua/publication/kompensaciya-za-shkodu-zapodiyanu-zhyttyu-ta-zdorovyu-ukrayincziv-pid-chas-zbrojnyh-konfliktiv-yak-sudy-mozhut-zahystyty-prava-postrazhdalyh>.
8. Правозахисники та колишні полонені просять ухвалити закон про воєнних злочинців. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2713039-pravozahisniki-ta-kolisni-poloneni-prosat-uhvaliti-zakon-pro-voennih-zlocinciv.html>.
9. Спеціалізація є надважливою, бо слідчі та прокурори, які працюють зі справами щодо СНПК, не повинні одночасно розслідувати інші категорії воєнних злочинів – EUAM Ukraine. URL: <https://www.euam-ukraine.eu/ua/news/specialisation-is-critically-important-investigators-and-prosecutors-handling-crsv-cases-should-not-simultaneously-deal-with-other-categories-of-war-crimes>.
10. Homepage – Register of Damage for Ukraine. URL: <https://www.rd4u.coe.int/en>.
11. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України № 3551-XII від 22.10.1993. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>.
12. Постанова Верховного Суду (Касаційний адміністративний суд) від 13 червня 2023 р. у справі № 560/8064/22. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_sud_palat/2023_06_16_560_8064_22?utm_source=chatgpt.com.
13. Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей: Закон України № 2010-IX від 26.01.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2010-20?utm_source=chatgpt.com.
14. Деякі питання виплати разової грошової допомоги у 2022 році: Постанова Кабінету Міністрів України № 540 від 07.05.2022 URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/deiaki-pytannia-vuplaty-razovoi-hroshivoi-dopomohy-u-2022-rotsi-540>.
15. Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам: Постанова Кабінету Міністрів України № 332 від 20.03.2022 р. Кабінет Міністрів України. 2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332-2022-%D0%BF#Text>.
16. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 13 червня 2023 року у справі № 560/8064/22. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_sud_palat/2023_06_16_560_8064_22.
17. Компенсації жертвам агресії РФ: юристи закликають якнайшвидше звертатися до ЄСПЛ – Українська Гельсінська спілка з прав людини. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/kompensatsii-zhertvam-ahresii-rf-providni-iurysty-zaklykaiut-iaknayshvydshe-zvertatysia-do-yespl>.
18. Постанова Верховного Суду (Касаційний адміністративний суд) від 13 червня 2023 року у справі № 560/8064/22 (провадження № К/990/35139/2). URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_sud_palat/2023_06_16_560_8064_22.
19. European Court of Human Rights. Grand Chamber judgment *Ukraine v. Russia (re Crimea)*, applications Nos. 20958/14 & 38334/18, 25 June 2024 / ECHR. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-14347>.
20. Конвенція (IV) про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949. Женева, 1949 р. Офіц. текст. URL: <https://redcross.org.ua/wp-content/uploads/2017/05/Женевська-конвенція-4.pdf> (змінений текст); ст. 50–51.
21. United Nations General Assembly. *Resolution 60/147: Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law*

- and Serious Violations of International Humanitarian Law* / United Nations Audiovisual Library of International Law. URL: https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ga_60-147/ga_60-147_ph_e.pdf.
22. *Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power* / UNODC. URL: <https://www.unodc.org/pdf/rddb/CCPCJ/1985/A-RES-40-34.pdf>.
 23. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнародний документ від 04.11.1950 р. (зі змінами та протоколами) / Рада Європи. ETS No. 005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
 24. Протокол № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: міжнародний документ від 20.03.1952 р. / Рада Європи. ETS No. 009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text.
 25. *Ukraine and the Netherlands v. Russia*, applications Nos. 8019/16, 43800/14, 42410/15: Grand Chamber judgment of 25 January 2023 (with follow-up decisions 2019, 2022) / European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-221069>.
 26. Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 08.11.2023 р. у справі № 524/2722/23 (провадження № 61-13720/св23) / Єдиний державний реєстр судових рішень. № 114834990. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114834990>.
 27. Верховний Суд. Дайджест судової практики Верховного Суду у справах, пов'язаних із війною. Київ, 2023. 72 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Daigest_sud_prakt_VS_spravi_vijna.pdf.
 28. *Case of Ukraine and the Netherlands v. Russia* (Applications nos. 8019/16, 43800/14, 28525/20 and 11055/22): Grand Chamber judgment, 9 July 2025 / European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-244292>.
 29. Council of Europe. *Register of Damage for Ukraine (RD4U)*. URL: <https://www.coe.int/en/web/human-rights-rule-of-law/register-of-damage-for-ukraine>.
 30. Clifford Chance. *Register of Damage for Ukraine is set up to launch registration*. 2024. URL: <https://www.cliffordchance.com/briefings/2024/01/register-of-damage-for-ukraine-is-set-up-to-launch-registration->.
 31. We Are From Ukraine. *Правозахисна кампанія щодо компенсацій жертвам війни*. 2024. URL: <https://wearefromukraine.org>.
 32. Верховний Суд України. Дайджест судової практики у справах, пов'язаних з війною. Київ: ВСУ, 2024. С. 78–80 (п. 7-8 розділу «Спори щодо соціального захисту»; рішення КЦС ВС від 08.11.2023 у справі № 524/2722/23). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Daigest_sud_prakt_VS_spravi_vijna.pdf.
 33. *Civilian Harm and Human Rights Abuses Persist in Ukraine as War Enters Fourth Year* | United Nations in Ukraine. URL: <https://ukraine.un.org/en/289667-civilian-harm-and-human-rights-abuses-persist-ukraine-war-enters-fourth-year>.

УДК 349.22

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.22>

ГАРАНТІЇ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Єрмаков Ю.О.,

*доктор юридичних наук, професор,
полковник поліції, проректор*

*Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-9400-0604*

Бутинська Р.Я.,

*кандидатка юридичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри господарсько-правових дисциплін*

*Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-8492-2077*

Єрмаков Ю.О., Бутинська Р.Я. Гарантії соціального захисту працівників правоохоронних органів.

У статті досліджено гарантії соціального захисту працівників правоохоронних органів. Наголошено, що соціальний захист громадян України є одним із першоважливих завдань Української держави. Соціальний захист повинен стояти на сторожі інтересів людей, дбати про їхній добробут, який вимірюється багатьма компонентами, а не тільки кількістю матеріальних благ. Соціальний захист покликаний виробити гарантії для населення, для його адаптації до ринкових відносин, а також спрямувати політику держави і державних інституцій на людину. Гарантії соціального захисту в нашій державі є елементом правового статусу окремих категорій суб'єктів права. Це твердження справедливо стосується і статусу працівників правоохоронних органів. Зазначено, що законодавство України у сфері соціального забезпечення поліцейських спрямоване на захист їх правового статусу. Сучасне суспільство вимагає від правоохоронних органів високої ефективності та самовідданості в боротьбі зі злочинністю. Співробітники поліції щодня ризикують своїм життям і здоров'ям заради забезпечення безпеки громадян. Відповідно й держава вживає заходів для забезпечення соціальних гарантій поліцейським, щоб підтримати їх матеріально і захистити інтереси їхніх сімей. Соціальний захист співробітників правоохоронних органів – це система правових відносин, які виникають між співробітниками правоохоронних органів і правоохоронними органами, іншими суб'єктами права, з приводу надання співробітникам і (або) членам їх сімей на основі нормативних правових актів і з коштів бюджету, а також інших джерел грошових виплат, натурального забезпечення і послуг при настанні соціальних випадків, що тягнуть за собою необхідність їх соціального захисту, з метою забезпечення нормальних умов службової діяльності співробітників, а також компенсації підвищених психологічних і фізичних навантажень, службових обмежень і несприятливих наслідків настання соціальних випадків. Основними завданнями соціального захисту поліцейських є: а) можливість реалізації працівниками поліції конституційних прав на соціальний захист; б) запровадження дійової системи пенсійного страхування, що дасть змогу працівникам органів внутрішніх справ після виходу на пенсію мати гарантований рівень доходів, що, серед іншого, забезпечував би відповідний рівень конкурентоспроможної професії; в) впровадження принципу заінтересованості кожного працівника (у процесі його активної трудової діяльності) у власному матеріальному забезпеченні при виході на пенсію; г) врахування результатів трудової діяльності кожного працівника при визначенні розміру пенсії через встановлення залежності розміру пенсії від трудового вкладу (вслуга, заохочення, безперервний трудовий стаж) і страхового стажу. Під гарантіями соціального захисту працівників правоохоронних органів варто розуміти передбачені Конституцією України

та іншими нормативними правовими актами способи забезпечення виконання соціальних прав, що належать працівникам правоохоронних органів. Гарантії соціального захисту є важливим елементом правового статусу працівників правоохоронних органів. Держава передбачає підвищені заходи соціального захисту працівників правоохоронних органів, і це відповідає характеру їхньої професійної служби, адже їм доводиться виконувати завдання підвищеної складності, іноді з ризиком для життя і здоров'я. Особливі ж заходи соціального захисту дають змогу забезпечити баланс вимог держави до працівників правоохоронних органів, з одного боку, та їхніх соціальних потреб, з іншого боку.

Ключові слова: права людини, соціальний захист, захист працівників правоохоронних органів, співробітники поліції, соціальні гарантії, державна служба, владні повноваження.

Yermakov Yu.O., Butynska R.Ya. Guarantees of social protection of law enforcement officers.

The article examines the guarantees of social protection of law enforcement officers. It is emphasized that social protection of citizens of Ukraine is one of the primary tasks of the Ukrainian state. Social protection should guard the interests of people, take care of their well-being, which is measured by many components, and not only by the amount of material goods. Social protection is designed to develop guarantees for the population, for its adaptation to market relations, and also to direct the policy of the state and state institutions to the person. Social protection guarantees in our state are an element of the legal status of certain categories of legal subjects. This statement rightly applies to the status of law enforcement officers. It is noted that the legislation of Ukraine in the field of social security of police officers is aimed at protecting their legal status. Modern society requires law enforcement agencies to be highly effective and dedicated in combating crime. Police officers risk their lives and health every day to ensure the safety of citizens. Accordingly, the state takes measures to provide social guarantees to police officers in order to support them financially and protect the interests of their families. Social protection of law enforcement officers is a system of legal relations that arise between law enforcement officers and law enforcement agencies, other legal entities, regarding the provision of employees and (or) members of their families on the basis of regulatory legal acts and from budget funds, as well as other sources of cash payments, in-kind support and services in the event of social incidents that entail the need for their social protection, in order to ensure normal conditions for the employees' work, as well as compensation for increased psychological and physical stress, service restrictions and adverse consequences of social incidents. The main tasks of social protection of police officers are: a) the possibility of police officers to exercise their constitutional rights to social protection; b) introduction of an effective pension insurance system that will allow employees of internal affairs bodies to have a guaranteed level of income after retirement, which, among other things, would ensure an appropriate level of competitive profession; c) introduction of the principle of interest of each employee (in the process of his active work) in his own material security upon retirement; d) taking into account the results of each employee's work when determining the size of the pension by establishing the dependence of the size of the pension on the labor contribution (service, incentive, continuous work experience) and insurance experience. The guarantees of social protection of law enforcement officers should be understood as the methods provided for by the Constitution of Ukraine and other regulatory legal acts to ensure the implementation of social rights belonging to law enforcement officers. Social protection guarantees are an important element of the legal status of law enforcement officers. The state provides for increased social protection measures for law enforcement officers, and this corresponds to the nature of their professional service, because they have to perform tasks of increased complexity, sometimes with a risk to life and health. Special social protection measures make it possible to ensure a balance between the state's requirements for law enforcement officers, on the one hand, and their social needs, on the other.

Key words: human rights, social protection, protection of law enforcement officers, police officers, social guarantees, civil service, power.

Постановка проблеми. У Конституції України визнано, що людина є найвищою соціальною цінністю в Україні; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави; права і свободи людини є невідчужуваними і непорушними, а їхній зміст та обсяг при прийнятті нових законів або внесенні до них змін не може бути звужений (статті 3, 21, 22 Конституції України) [1]. Окрім того, Основний закон визначає Україну як соціальною державу, політика якої

спрямована на створення сприятливих умов для життя і трудової діяльності кожного громадянина України. Так, у статті 46 Конституції визначено, що громадянам держави гарантується право на соціальний захист, що охоплює право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом [1]. З огляду на зазначене, у нинішніх реаліях, з урахуванням складної політичної, економічної та воєнної ситуації, соціальний захист громадян України є одним із першоважливих завдань Української держави. Соціальний захист повинен стояти на сторожі інтересів людей, дбати про їхній добробут, який вимірюється багатьма компонентами, а не тільки кількістю матеріальних благ. Соціальний захист покликаний виробити гарантії для населення, для його адаптації до ринкових відносин, а також спрямувати політику держави і державних інституцій на людину [2]. Гарантії соціального захисту в нашій державі є елементом правового статусу окремих категорій суб'єктів права. Це твердження справедливо стосується і статусу працівників правоохоронних органів.

Сучасне суспільство вимагає від правоохоронних органів високої ефективності та самовідданості в боротьбі зі злочинністю. Співробітники поліції щодня ризикують своїм життям і здоров'ям заради забезпечення безпеки громадян. Відповідно й держава вживає заходів для забезпечення соціальних гарантій поліцейським, щоб підтримати їх матеріально і захистити інтереси їхніх сімей.

При розгляді правового статусу співробітників правоохоронних органів у сучасних соціально-економічних умовах підвищена увага приділяється проблемам забезпечення реалізації гарантій їх соціального захисту. Ці проблеми правознавці розглядають з різних ракурсів: з позиції якості нормативної регламентації гарантій соціального захисту, його реалізації, ефективності.

Держава визнає важливість і складність роботи поліцейських і прагне створити сприятливі умови для їхньої ефективної служби. Утім, незважаючи на наявну законодавчу базу, на практиці виникають проблеми з повним і своєчасним забезпеченням реалізації цих гарантій, тому актуальним є вдосконалення системи соціального захисту правоохоронців. З огляду на це, система соціального захисту співробітників поліції повинна постійно розвиватися й адаптуватися до сучасних умов. Розв'язання наявних проблем дасть змогу підвищити мотивацію й ефективність роботи поліцейських, а також поліпшити якість їхнього життя і життя їхніх сімей.

Ступінь наукової розробки проблеми. Актуальні питання у сфері трудових правовідносин працівників правоохоронних органів досліджували, зокрема, такі науковці: О.І. Авраменко, Г.С. Іванова, С.П. Маловичко, О.В. Севідова, В.В. Альошин, Є.І. Білокур, О.І. Бутрин, О.О. Гудима, А.Л. Калімбет, Л.М. Князькова, М.Л. Смолярова, А.І. Суббот, В.І. Фелик, О.Й. Хомин, О.М. Шармар, Н.В. Шміло, Н. Болотіна, Н. Гетьманцев, М. Клемпарський, Л. Лазор, К. Мельник, В. Щербина та ін. Окремі аспекти гарантій діяльності правоохоронних органів досліджували у своїх працях Н.П. Матюхіна, О.Ю. Синявська, В.С. Трояновський, С.М. Шило, В.Х. Ярмакі та ін. Утім, пропри вагомі наукові доробки у цій сфері, через недостатню вивченість проблеми соціальних гарантій працівників правоохоронних органів досі актуальною є потреба в дослідженні їхнього соціального забезпечення.

Мета статті – дослідження особливостей соціального захисту працівників правоохоронних органів.

Виклад матеріалу. Правоохоронні органи відіграють важливу роль у механізмі сучасної держави. Від ефективності їхньої діяльності багато в чому залежить рівень законності і правопорядку в країні, безпека громадян, ступінь захисту їхніх прав та законних інтересів. Своєю чергою на ефективність діяльності правоохоронних органів значною мірою впливає рівень їх соціального захисту і членів їхніх сімей [3]. Окрім того, як слушно наголошує М. Кропивницький, оскільки правоохоронні органи є структурно організованими колективами наділених спеціальними владними повноваженнями службовців – працівників правоохоронних органів, то від належного рівня їх соціального захисту безпосередньо залежить прозорість та ефективність діяльності цих органів у рамках верховенства права [4].

Дослідники розглядають систему правоохоронних органів через їх поділ на три групи: 1) основні, до яких належать: Національна поліція України, Служба безпеки України, Національне антикорупційне бюро України, Державне бюро розслідувань, Державна фіскальна служба України, Державна прикордонна служба України, Військова служба правопорядку у Збройних Силах України, Державна кримінально-виконавча служба України; 2) суб'єкти управління правоохоронною

діяльністю, а саме суди і прокуратура; 3) органи, які поряд з основною діяльністю реалізують певні правоохоронні функції: органи державного фінансового контролю, Національне агентство з питань запобігання корупції, Державна виконавча служба; органи рибоохорони, органи державної лісової охорони, управління державної охорони, Державна служба з надзвичайних ситуацій, Національна гвардія, Державна міграційна служба, Державна екологічна інспекція, Державна санітарно-епідеміологічна служба, Державна архітектурно-будівельна інспекція [5, с. 7].

Е. Мачульська під соціальним захистом розуміє «діяльність держави, спрямовану на забезпечення процесу формування і розвитку повноцінної особистості, виявлення і нейтралізацію негативних чинників, які впливають на особистість, створення умов для самовизначення й утвердження в житті» [6]. Соціальний захист співробітників правоохоронних органів – це «система правових відносин, які виникають між співробітниками правоохоронних органів і правоохоронними органами, іншими суб'єктами права, з приводу надання співробітникам і (або) членам їх сімей на основі нормативних правових актів і з коштів бюджету, а також інших джерел грошових виплат, натурального забезпечення і послуг при настанні соціальних випадків, що тягнуть за собою необхідність їх соціального захисту, з метою забезпечення нормальних умов службової діяльності співробітників, а також компенсації підвищених психологічних і фізичних навантажень, службових обмежень і несприятливих наслідків настання соціальних випадків» [3].

Х. Босак трактує соціальний захист правоохоронців як «сукупність законодавчо закріплених економічних, правових та інших прав, пільг, преференцій, що не тільки наділяють цю категорію державних службовців, найманих працівників комплексом прав, але й водночас забезпечують дієвий механізм належної реалізації й ефективного захисту цих прав. Усе зазначене вище дозволяє стверджувати, що соціальний захист працівників ОВС повинен містити комплекс заходів, спрямованих, по-перше, на компенсацію обмежень, об'єктивно обумовлених характером діяльності; по-друге, на реалізацію соціальних очікувань працівників, що покладені в основу їх професійного вибору; по-третє, на нейтралізацію факторів, які перешкоджають ефективній службовій діяльності» [7, с. 163–164]. М. Смолярова визначає соціальний захист працівників правоохоронних органів як «систему заходів та соціальних пільг, що забезпечують задоволення матеріальними й духовними потребами та компенсують певні обмеження, встановлені законодавством щодо цих категорій працівників» [8].

Зазначимо, що право соціального захисту, будучи конституційною гарантією, закріплено також в інших законах України, які регулюють діяльність правоохоронних органів. Це важливо, тому що всім працівникам правоохоронних органів має бути забезпечений належний рівень соціального захисту, оскільки від цього частково залежить ефективність функціонування цієї системи [9].

Служба в правоохоронних органах являє собою професійну службову діяльність, яка здебільшого пов'язана зі специфічним контингентом (підозрюваними, обвинуваченими, засудженими) і відрізняється від служби в інших державних структурах. Правоохоронці виконують обов'язки, які часом пов'язані з ризиком для здоров'я і життя, з додатковими фізичними й емоційними навантаженнями через особливі умови служби. Тому одним із найважливіших завдань у процесі становлення правової держави має бути соціальна захищеність співробітників правоохоронних органів, серед яких і співробітники служби виконання покарань.

Основними завданнями соціального захисту поліцейських є: а) можливість реалізації працівниками поліції конституційних прав на соціальний захист; б) запровадження дієвої системи пенсійного страхування, що дасть змогу працівникам органів внутрішніх справ після виходу на пенсію мати гарантований рівень доходів, що, серед іншого, забезпечував би відповідний рівень конкурентоспроможної професії; в) впровадження принципу заінтересованості кожного працівника (у процесі його активної трудової діяльності) у власному матеріальному забезпеченні при виході на пенсію; г) врахування результатів трудової діяльності кожного працівника при визначенні розміру пенсії через встановлення залежності розміру пенсії від трудового вкладу (вислуга, заохочення, безперервний трудовий стаж) і страхового стажу [10]. Для реалізації означених завдань необхідні певні гарантії соціального захисту як способи, що надають працівникам правоохоронних органів можливість реалізовувати свої права.

Видається логічним, що для формування такої реалізації мають бути забезпечені певні умови. І вони повинні бути врегульовані чинним законодавством, зокрема в таких актах права, як угоди або договори, що містять трудові норми. До слова, відповідно до міжнародних норм захисту прав людини, зокрема Загальної декларації прав людини (ООН, 1948 р.), Міжнародного пакту про гро-

мадянські і політичні права (ООН, 1966 р.) і Факультативних протоколів № 1 і 2 до цього Пакту, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (ООН, 1966 р.), Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Рада Європи, 1950 р.) та Європейської соціальної хартії (Рада Європи, 1961 р., переглянута 1996 р.), інших актів, Україна розробила і законодавчо затвердила систему законодавчих актів, спрямованих на соціальний захист і населення загалом, і співробітників правоохоронних органів зокрема. При цьому, на переконання Н. Шаптали, «з одного боку, держава добровільно взяла на себе певні соціальні зобов'язання, виконання і дотримання яких є обов'язком України як соціально орієнтованої держави, про що Конституційний Суд України зазначав у своїх рішеннях, а з іншого – соціальні виплати і гарантії мають ґрунтуватися не тільки і не стільки на бажанні держави, в особі відповідних органів державної влади чи органів місцевого самоврядування, скільки на об'єктивній економічно обґрунтованій основі» [12]. Необхідність існування гарантій у праві пояснюється тим, що тільки за їх наявності права можуть бути реально дієвими, а суб'єкти, які є носіями суб'єктивних прав, – безперешкодно здійснювати їх.

Під забезпеченням діяльності правоохоронних органів В. Макарчук розуміє «процес створення нормативних, організаційних, технічних та інших необхідних умов з боку уповноважених від держави суб'єктів задля надання можливості належного виконання правоохоронними органами їхніх повноважень у цій сфері» [13]. При цьому вчений виокремлює дві групи гарантій: організаційні та функціональні. Організаційні, до яких належать правові (вичерпність обов'язків), фінансові (належне фінансове й організаційно-технічне забезпечення) та соціальні гарантії (різноманітна допомога від держави в передбачених соціальних випадках), є невід'ємним складником життєздатності інституту правоохоронних органів загалом та можливості здійснення повноважень конкретним співробітником зокрема. Функціональні гарантії діяльності правоохоронних органів як суб'єктів формування й реалізації державної політики у сфері національної безпеки та оборони є системою процедур і способів зіставлення бажаного результату їхньої діяльності із фактичним, що здійснюється задля виявлення її сильних і слабких сторін з подальшим відповідним реагуванням [13].

Гарантії правового забезпечення працівників прокуратури Г. Іванова класифікує так: 1) загальні гарантії, тобто система економічних, політичних, духовних та інших відносин, умов, факторів, що декларуються Основним законом – Конституцією України; 2) спеціальні гарантії, які закріплені у відповідних нормативно-правових актах (як правило, законах), що регулюють діяльність органів прокуратури [14, с. 71]. Окрім того, важливою гарантією для реалізації покладених на працівників прокуратури завдань є забезпечення їх особистої безпеки [15]. Так, для забезпечення безпеки працівників органів прокуратури та їхніх близьких родичів, недоторканності житла, а також збереження їхнього майна, з урахуванням конкретних обставин, можуть застосовуватися такі заходи, як особиста охорона, охорона житла і майна; видача зброї, засобів індивідуального захисту і сповіщення про небезпеку; тимчасове розміщення в безпечних місцях; переведення на іншу роботу, скерування на навчання; заміна документів, зміна зовнішності, персональних та/або біометричних даних; переселення в інше місце проживання тощо [15].

Отже, під гарантіями соціального захисту працівників правоохоронних органів варто розуміти передбачені Конституцією України та іншими нормативними правовими актами способи забезпечення виконання соціальних прав, що належать працівникам правоохоронних органів. Гарантії соціального захисту є важливим елементом правового статусу працівників правоохоронних органів.

Держава передбачає підвищені заходи соціального захисту працівників правоохоронних органів, і це відповідає характеру їхньої професійної служби, адже їм доводиться виконувати завдання підвищеної складності, іноді з ризиком для життя і здоров'я. Особливі ж заходи соціального захисту дають змогу забезпечити баланс вимог держави до працівників правоохоронних органів, з одного боку, та їхніх соціальних потреб, з іншого боку.

Також варто зазначити, що система гарантій соціального захисту інтегрована в закон. Більше того, зміни до окремих законодавчих актів передбачають різні види соціальних гарантій: у сфері грошового, житлового, санаторно-курортного забезпечення й медичного обслуговування. Так, у пункті 32 Додатка до Рекомендації Рес (2001) 10 Комітету Міністрів державам-учасницям Ради Європи «Про Європейський кодекс поліцейської етики» від 19 вересня 2001 року передбачено, що працівники поліції «повинні мати соціальні та економічні права, як і державні службовці,

у максимально можливого обсязі. Зокрема, поліцейські мають право організувати або брати участь у представницьких організаціях, отримувати належну заробітну плату та соціальне забезпечення, а також бути забезпеченими спеціальними заходами з охорони здоров'я і безпеки, враховуючи особливий характер роботи поліції» [16]. Закріплення в законі гарантій соціального захисту зобов'язує державу реалізувати конкретні заходи, що не просто забезпечують соціальну захищеність, а й постійно підвищують її якість.

Соціальний і правовий захист працівників правоохоронних органів визначається обов'язком держави вдосконалювати й реалізувати законодавчо встановлені державою соціальні гарантії та пільги, спрямовані на підвищення і зміцнення соціального статусу й соціальної захищеності співробітника пенітенціарної системи. Це підвищить рівень престижності служби в органах кримінально-виконавчої системи, дозволить співробітникам відчувати себе більш затребуваними і захищеними, необхідними державі й суспільству.

Працівники правоохоронних органів та ветерани Національної поліції мають право на низку соціальних пільг, які надає держава. Серед них – безплатний проїзд у громадському транспорті та компенсація за оренду житла. Так, згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 886, поліцейські, які не мають власного житла в місті служби, можуть отримувати щомісячну компенсацію за оренду помешкання. Сума залежить від конкретного населеного пункту [17]. Якщо в поліцейського троє і більше членів сім'ї, виплати збільшуються на 50 %.

Гарантії соціального захисту працівників правоохоронних органів включають грошове утримання (оплату праці), виплати, пов'язані зі службою і звільненням, медичне забезпечення, санаторно-курортне лікування, страхування і пенсійне забезпечення, а також підтримку для членів сімей загиблих співробітників. Ці гарантії мають на меті забезпечити гідне життя й захистити від наслідків, пов'язаних з виконанням службових обов'язків. Вони (гарантії) охоплюють широкий спектр прав та пільг, покликаних компенсувати ризики й обмеження, пов'язані зі специфікою служби. Так, поліцейські можуть користуватися громадським транспортом у місті, приміським і місцевим сполученням безплатно (крім таксі) під час виконання службових обов'язків. Також вони можуть користуватися попутним транспортом. Це передбачено статтею 62 (п. 7 ч. 10) Закону України «Про Національну поліцію» [18]. У разі службових відряджень поліцейські мають право на першочергову купівлю квитків та розміщення в готелях, пред'явивши службове посвідчення й документи про відрядження.

Загалом гарантії соціального захисту працівників правоохоронних органів спрямовані на забезпечення їх матеріального добробуту, здоров'я і безпеки, а також підтримку членів їхніх сімей.

Одним із ключових елементів соціального захисту є стабільне матеріальне забезпечення. Поліцейські отримують грошове забезпечення, розмір якого визначає Кабінет Міністрів України залежно від посади, спеціального звання, строку служби в поліції, інтенсивності та умов служби, кваліфікації, наявності наукового ступеня або вченого звання [18]. Співробітники правоохоронних органів отримують регулярну заробітну плату, розмір якої залежить від посади, звання та стажу служби. Крім основної заробітної плати, передбачені різні надбавки і премії за виконання складних завдань, роботу в особливих умовах та вислугу років. Ці фінансові стимули допомагають підтримувати високий рівень мотивації та відданість службі. Окрім того, згідно з чинним законодавством за поліцейськими, які тимчасово проходять службу за межами України, зберігається виплата грошового забезпечення в національній валюті та виплачується винагорода в іноземній валюті за нормами і в порядку, що визначені Кабінетом Міністрів України [18].

Здоров'я співробітників правоохоронних органів відіграє важливу роль у їхній професійній діяльності. Тому держава забезпечує поліцейських безкоштовним медичним обслуговуванням у спеціалізованих медичних закладах. Це передбачає регулярні профілактичні огляди, лікування різних захворювань, реабілітацію після травм та оперативне втручання. Члени сім'ї співробітника також можуть отримувати медичну допомогу на пільгових умовах. Так, згідно зі статтею 95 Закону України «Про Національну поліцію» поліцейським гарантується безоплатне медичне забезпечення в закладах охорони здоров'я Міністерства внутрішніх справ України (далі – МВС). У разі відсутності за місцем проходження служби, місцем проживання або тимчасового перебування поліцейських закладу охорони здоров'я МВС чи відповідних відділень або спеціального медичного обладнання, допомогу надають державні або комунальні заклади охорони здоров'я. За необхідності поліцейський може бути направлений за висновком відповідного закладу охорони здоров'я на обстеження або лікування до приватного закладу охорони здоров'я або іноземного

медичного закладу [18]. Безоплатне медичне обслуговування поширюється і на членів сім'ї поліцейського: дружину чи чоловіка, дітей до 18 років, а якщо вони навчаються у виші – до 23 років. Для сімей поліцейських, які загинули або отримали інвалідність під час служби, передбачено безплатне санаторно-курортне лікування раз на два роки. Поліцейські і їхні сім'ї можуть отримати знижки на відпочинок у санаторіях, реабілітаційних центрах та будинках відпочинку Міністерства внутрішніх справ: працівники сплачують 25 %, члени сім'ї – 50 % від вартості путівки [18].

Одним із пріоритетних напрямів соціальної політики щодо поліцейських є питання забезпечення житлом. Поліцейські забезпечуються житлом на підставах і в порядку, визначених житловим законодавством. Поліцейським, які згідно із законом визнані такими, що потребують поліпшення житлових умов, житлова площа надається в першочерговому порядку. Особам, які звільнені зі служби в поліції і визнані особами з інвалідністю I групи внаслідок поранення, контузії, каліцтва, одержаних під час виконання службових обов'язків, або захворювання, одержаного під час проходження служби в поліції, і які згідно із законом визнані такими, що потребують поліпшення житлових умов, житлові приміщення надаються позачергово. Членам сім'ї (дружині (чоловіку), дітям) поліцейського, який загинув під час виконання службових обов'язків, які згідно із законом визнані такими, що потребують поліпшення житлових умов та на момент загибелі поліцейського перебували на обліку осіб, які потребують поліпшення житлових умов, у відповідному населеному пункті, житлове приміщення надається позачергово (ст. 96 Закону «Про національну поліцію») [18].

Робота в поліції пов'язана з підвищеним ризиком для життя і здоров'я. Тому всі співробітники правоохоронних органів застраховані державою на випадок загибелі або отримання каліцтва при виконанні службових обов'язків. У разі загибелі (смерті) чи втрати працездатності поліцейського виплачується одноразова грошова допомога (ст. 97 Закону) [18]. Члени сім'ї поліцейського також мають певні соціальні гарантії. Окрім того, працівникам правоохоронних органів в Україні гарантують право на додаткові фінансові виплати, різноманітні компенсації та гідну заробітну плату. Держава надає їм надбавки до окладу, соціальні гарантії, пільги та інші форми підтримки. Система соціального захисту співробітників поліції спрямована на створення комфортних умов для виконання ними своїх професійних обов'язків та забезпечення стабільності їхнього життя і життя їхніх сімей.

Отже, гарантії соціального захисту співробітників поліції можна розглядати як компенсаційний захід за обмеження, складність і напруженість служби, а також ризики для життя і здоров'я, пов'язані з умовами проходження служби. Такі гарантії сприяють підвищенню ефективності правоохоронної діяльності, а відтак і поліпшенню стану безпеки в Україні з огляду на триваючу війну з боку росії.

Висновки. З урахуванням воєнної ситуації, що склалася, необхідність удосконалення правової системи України, зокрема правового механізму й діяльності державних органів, до складу яких входять правоохоронні органи, а також реалізація заходів державної підтримки вимагають постійної уваги та удосконалення. Проаналізувавши нормативно-правові акти у сфері соціального захисту працівників правоохоронних органів, можемо сформулювати такі основні гарантії їх соціального захисту:

Грошове забезпечення та оплата праці. Гідне грошове утримання, що відповідає умовам служби та складності виконуваних завдань.

Охорона здоров'я і медична допомога. Безоплатне медичне обслуговування (зокрема, медикаментозне забезпечення, санаторно-курортне лікування та відпочинок) працівників і членів їхніх сімей у відповідних закладах охорони здоров'я.

Пенсійне забезпечення. Спеціальний порядок пенсійного забезпечення за вислугою років або у разі втрати працездатності, що відрізняється від загальноприйнятої системи.

Житлове забезпечення. Можливість отримання житла, грошової компенсації за оренду житла або участь у спеціальних державних програмах соціального забезпечення житлом.

Державне страхування та компенсації. Обов'язкове державне особисте страхування на випадок загибелі, поранення (контузії, травми або каліцтва) під час виконання службових обов'язків. У разі загибелі працівника його сім'ї виплачується одноразова грошова допомога.

Правовий і державний захист. Забезпечення особистої безпеки працівників та їхніх близьких родичів, недоторканності житла і збереження їхнього майна у зв'язку зі службовою діяльністю. Можуть застосовуватися спеціальні заходи безпеки, такі як особиста охорона, видача зброї й засобів індивідуального захисту.

Додаткові пільги. Встановлення скороченого робочого дня для окремих категорій, надання додаткових оплачуваних відпусток, пільги при влаштуванні дітей до дошкільних закладів.

На сучасному етапі розвитку України соціальний захист працівників правоохоронних органів є пріоритетом нарівні з іншими завданнями. Особливо важливими є питання забезпечення житлом і підвищення грошового забезпечення. Ці два складники соціального захисту істотно впливають на ефективність функціонування правоохоронної системи України. По суті, гарантії соціального захисту є способами, що забезпечують реальне здійснення гарантованих Конституцією і законами України соціально-економічних прав і свобод правоохоронних органів. Держава, передбачаючи гарантії соціального захисту, виконує в такий спосіб свій обов'язок перед співробітниками правоохоронних органів, адже висуває зі свого боку високі вимоги до їхньої службової діяльності, а також покриває ті ризики, з якими безпосередньо пов'язане проходження служби в органах внутрішніх справ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 17.11.2025).
2. Зайцев С.Ю. Сутність та значення соціального захисту працівників поліції. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 887–889. URL: http://lsej.org.ua/11_2022/217.pdf (дата звернення: 17.11.2025).
3. Альошин В. Поняття соціального захисту співробітників правоохоронних органів. *Юридичний вісник*. 2021. № 2. С. 201–210. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v2_2021/24.pdf (дата звернення: 17.11.2025).
4. Кропивницький М.О. До питання соціального захисту працівників правоохоронних органів України: проблемні аспекти. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Сер. юридична*. 2024. № 4. С. 43–48. URL: <http://journals.lvduvs.lviv.ua/index.php/law/article/view/942/917> (дата звернення: 17.11.2025).
5. Науменко С.М. Адміністративно-правові засади взаємодії експертних установ з правоохоронними органами: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Суми, 2019. 20 с.
6. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні. Київ: Знання, 2005. 381 с.
7. Босак Х.З. Щодо вдосконалення соціального захисту співробітників органів внутрішніх справ України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 4. С. 154–166.
8. Смолярова М.Л. Правовий та соціальний захист працівників правоохоронних органів : навч. посіб. Запоріжжя: НУ «Запорізька політехніка», 2019. 111 с.
9. Хомин О.Й., Бутрин О.І. Правова основа соціального захисту працівників правоохоронних органів України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Сер. економічна*. 2016. № 2. С. 132–140. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1281/1/%D0%A5%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BD.pdf> (дата звернення: 17.11.2025).
10. Подорожній Є.Ю. Особливості соціального захисту працівників поліції в сучасних умовах. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави*: матер. наук.-практ. конф. (Харків, 10 квіт. 2012 р.) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2012. С. 72–73. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/be19e6a7-88d4-4172-b34c-d3cd23810be5/content> (дата звернення: 17.11.2025).
11. Сприндис С.І. Поняття соціального захисту працівників правоохоронних органів. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «Право»*. 2021. Вип. 34. С. 66–71. URL: https://www.researchgate.net/publication/357600780_PONATTA_SOCIALNOGO_ZAHISTU_PRACIVNIKIV_PRAVOOHORONNIH_ORGANIV (дата звернення: 17.11.2025).
12. Шаптала Н. Гарантії забезпечення соціального захисту прав людини: практика Конституційного Суду України. *Сайт Конституційного Суду України*. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/Shaptala.doc> (дата звернення: 17.11.2025).

13. Макарчук В.В. Гарантії діяльності правоохоронних органів як суб'єктів формування та реалізації державної політики у сфері національної безпеки та оборони. *Держава та регіони. Сер. «Право»*. 2022. № 2 (76). С. 29–33. URL: http://law.stateandregions.zp.ua/archive/2_2022/4.pdf (дата звернення: 17.11.2025).
14. Іванова Г.С. Соціально-правове забезпечення та гарантії діяльності працівників прокуратури в умовах реформування органів прокуратури України. *Право та інноваційне суспільство*. 2015. № 1. С. 70–75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pric_2015_1_12 (дата звернення: 17.11.2025).
15. Шлапко Т.В., Кисельова О.І., Хлус М.Г. Гарантії реалізації трудових та соціально-забезпечувальних прав працівників органів прокуратури як складова частина їх правового статусу. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. № 6. С. 168–173. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/02/32.pdf> (дата звернення: 17.11.2025).
16. Європейський кодекс поліцейської етики: Рекомендація (2001) 10, ухвалена Комітетом міністрів Ради Європи 19 вересня 2001 року та Пояснювальний меморандум. URL: https://hrea.org/wp-content/uploads/2021/02/Recommendation-Rec200110_European-Code-of-Police-Ethics_Ukrainian.pdf (дата звернення: 17.11.2025).
17. Про затвердження Порядку виплати та визначення розміру грошової компенсації поліцейським за найм ними житла: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.10.2018 № 866. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2018-%D0%BF#Text> (дата звернення: 17.11.2025).
18. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 17.11.2025).

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.23>

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНИХ ТА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

Жигалкін І.П.,
*доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри трудового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0009-7568-1086*

Чуприна Ю.А.,
*кандидат юридичних наук,
асистент кафедри трудового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0008-1195-6266*

Жигалкін І.П., Чуприна Ю.А. Порівняльно-правовий аналіз регулювання професійного розвитку педагогічних та науково-педагогічних працівників у зарубіжних країнах.

У статті здійснено комплексний порівняльно-правовий аналіз системи професійного розвитку науково-педагогічних працівників у зарубіжних країнах крізь призму еволюції освітніх реформ, особливостей державного управління та нормативно-правового забезпечення неперервної педагогічної освіти. Особливу увагу приділено досвіду Сполучених Штатів Америки як однієї з найбільш розвинених і водночас децентралізованих освітніх систем світу, у межах якої професійний розвиток науково-педагогічних кадрів розглядається як багатокомпонентна, динамічна та поліфункціональна система, тісно пов'язана з практикою викладання, результатами наукових досліджень і потребами суспільного розвитку.

У роботі виокремлено основні етапи становлення та трансформації системи підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників у США, починаючи з періоду мінімального державного втручання й завершуючи сучасним етапом диверсифікації форм професійного навчання, інституційного забезпечення та посилення ролі стандартів і механізмів оцінювання якості педагогічної діяльності. Проаналізовано змістовні компоненти професійного розвитку, що охоплюють фахові, педагогічні, психологічні, управлінські знання, а також комплекс практичних умінь і навичок, необхідних для поєднання наукової, викладацької та управлінської діяльності в університетському середовищі.

Значну увагу приділено дослідженню нормативно-правових засад професійного розвитку науково-педагогічних кадрів у Великій Британії, Канаді, країнах Європейського Союзу, а також у державах Азійсько-Тихоокеанського регіону. Встановлено, що спільною тенденцією для більшості розвинених країн є посилення децентралізації управління освітою, зростання ролі місцевих органів влади та освітніх інституцій у плануванні й фінансуванні підвищення кваліфікації, а також активне залучення недержавних і приватних провайдерів освітніх послуг. Окремо проаналізовано моделі фінансування професійного розвитку, механізми громадського контролю за використанням бюджетних коштів та процедури оцінювання результативності підвищення кваліфікації.

Обґрунтовано зростання значення інформаційно-комунікаційних технологій і дистанційних форм навчання у системі професійного розвитку, що сприяє підвищенню доступності освітніх програм, гнучкості навчальних траєкторій та інтеграції національних освітніх систем у міжнародний освітній простір. На підставі узагальнення зарубіжного досвіду зроблено висновок про наявність в Україні належних нормативно-правових передумов для подальшого вдосконалення системи підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників із урахуванням кращих світових практик і сучасних викликів розвитку вищої освіти.

Ключові слова: професійний розвиток, підвищення кваліфікації, науково-педагогічні працівники, неперервна педагогічна освіта, порівняльно-правовий аналіз, освітні стандарти, децентралізація управління освітою, міжнародний досвід.

Zhyhalkin I.P., Chupryna Yu.A. A comparative legal analysis of the regulation of the professional development of teaching and academic staff in foreign countries.

The article provides a comprehensive comparative legal analysis of the system of professional development of academic and teaching staff in foreign countries through the prism of the evolution of educational reforms, the specific features of public administration, and the regulatory and legal framework of continuing pedagogical education. Particular attention is paid to the experience of the United States of America as one of the most developed and, at the same time, highly decentralized educational systems in the world, within which the professional development of academic staff is regarded as a multicomponent, dynamic, and multifunctional system closely linked to teaching practice, the outcomes of scientific research, and the needs of societal development.

The study identifies the main stages in the formation and transformation of the professional development system for academic staff in the United States, ranging from a period of minimal state intervention to the contemporary stage characterized by the diversification of forms of professional learning, the strengthening of institutional support, and the enhanced role of standards and mechanisms for assessing the quality of teaching activities. The substantive components of professional development are analyzed, including subject-specific, pedagogical, psychological, and managerial knowledge, as well as a set of practical skills and competencies required to effectively combine research, teaching, and managerial activities within the university environment.

Considerable attention is devoted to examining the regulatory and legal foundations of the professional development of academic staff in the United Kingdom, Canada, the countries of the European Union, and the Asia-Pacific region. It is established that a common trend for most developed countries is the intensification of decentralization in education governance, the growing role of local authorities and educational institutions in planning and financing professional development, and the active involvement of non-governmental and private providers of educational services. The article also analyzes models of financing professional development, mechanisms of public oversight over the use of budgetary funds, and procedures for assessing the effectiveness and outcomes of professional development activities.

The growing importance of information and communication technologies and distance learning formats in professional development systems is substantiated, as they enhance the accessibility of educational programs, increase the flexibility of learning trajectories, and facilitate the integration of national education systems into the international educational space. Based on the generalization of foreign experience, the study concludes that Ukraine has established adequate regulatory and legal prerequisites for the further improvement of the professional development system for academic and teaching staff, taking into account best international practices and contemporary challenges in the development of higher education.

Key words: professional development, in-service training, academic and teaching staff, continuing pedagogical education, comparative legal analysis, educational standards, decentralization of education governance, international experience.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобалізації освітнього простору, цифровізації наукової діяльності та трансформації системи вищої освіти особливого значення набуває питання професійного розвитку науково-педагогічних працівників як ключового чинника забезпечення якості освіти, наукових досліджень і академічної доброчесності. Професійний розвиток цієї категорії працівників перестає бути виключно справою закладів вищої освіти та дедалі більше набуває характеру об'єкта правового регулювання на національному й наднаціональному рівнях.

У зарубіжних країнах сформувалися різні моделі правового регламентування професійного розвитку науково-педагогічних працівників, що відрізняються за ступенем централізації, обсягом нормативних гарантій, механізмами фінансування, формами обов'язковості підвищення кваліфікації, а також співвідношенням державного регулювання та інституційної автономії. Такі моделі закріплюються у конституційних положеннях, спеціальних законах про освіту й науку, трудовому законодавстві, підзаконних нормативно-правових актах, а також у міжнародних і регіональних правових документах.

Водночас, у правовій науці відсутнє системне порівняльно-правове узагальнення підходів до регулювання професійного розвитку науково-педагогічних працівників у зарубіжних країнах, що ускладнює виявлення сталих тенденцій, спільних принципів та ефективних правових механізмів. Наявні дослідження здебільшого мають фрагментарний характер, зосереджуються на окремих країнах або аспектах (підвищення кваліфікації, академічна мобільність, оцінювання діяльності), не формуючи цілісного бачення нормативно-правового регулювання у цій сфері.

Для України зазначена проблема набуває особливої актуальності у зв'язку з реформуванням системи вищої освіти та науки, імплементацією європейських стандартів, розширенням академічної автономії закладів вищої освіти та необхідністю забезпечення безперервного професійного розвитку науково-педагогічних працівників на основі чітких правових гарантій. У цьому контексті порівняльно-правовий аналіз зарубіжного законодавства дозволяє не лише оцінити різноманіття правових підходів, а й виявити нормативні моделі, що можуть бути використані як орієнтири для вдосконалення національного правового регулювання.

Таким чином, існує об'єктивна потреба у комплексному порівняльно-правовому дослідженні регулювання професійного розвитку науково-педагогічних працівників у зарубіжних країнах, спрямованому на узагальнення міжнародного законодавчого досвіду та формування теоретико-правових висновків.

Мета дослідження. Метою дослідження є здійснення порівняльно-правового аналізу законодавства зарубіжних країн у сфері регулювання професійного розвитку науково-педагогічних працівників з метою виявлення основних моделей, принципів і механізмів правового регламентування, а також визначення можливостей використання позитивного міжнародного досвіду для вдосконалення національної правової системи.

Стан опрацювання проблематики. Питання правового регулювання професійного розвитку науково-педагогічних працівників у вітчизняній юридичній науці розглядається фрагментарно та, як правило, у межах суміжних наукових напрямів, зокрема освітнього права, трудового права, адміністративного права та права соціального забезпечення. Зокрема, цій проблематиці праці присвятили такі вчені як Мукан Н.В., Гаврилюк М.В., Крижко В.В., Мамаєва І.О., Сбруєва А.А., Несін Ю.М. Незважаючи на зростання уваги законодавця до проблематики підвищення якості вищої освіти та розвитку наукового потенціалу, комплексні порівняльно-правові дослідження у цій сфері залишаються поодинокими.

Насамперед, у працях українських науковців досліджуються загальні засади правового статусу науково-педагогічних працівників, їхні трудові права та обов'язки, гарантії зайнятості, академічні свободи й питання відповідальності. У межах таких досліджень професійний розвиток розглядається переважно як елемент трудових правовідносин або як складова системи підвищення кваліфікації, без належного аналізу його комплексного правового регулювання та інституційних механізмів забезпечення.

Окрему групу наукових праць становлять дослідження, присвячені правовому забезпеченню підвищення кваліфікації та безперервної освіти педагогічних і науково-педагогічних працівників. У таких роботах увага зосереджується на аналізі національного законодавства (законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність»), а також підзаконних нормативно-правових актів. Водночас порівняльно-правовий аспект у цих дослідженнях, як правило, обмежується описовим посиланням на окремі зарубіжні практики без їх системного зіставлення та правової типологізації.

У межах адміністративно-правових досліджень аналізується державна політика у сфері вищої освіти та науки, механізми публічного управління, ліцензування, акредитації, оцінювання якості освіти. Професійний розвиток науково-педагогічних працівників у таких працях розглядається як інструмент реалізації державної освітньої політики, однак поза увагою залишаються питання співвідношення державного регулювання та інституційної автономії, а також правові гарантії реалізації права на професійний розвиток.

Водночас у працях з трудового права порушуються питання професійної підготовки, підготовки та підвищення кваліфікації працівників, однак специфіка правового статусу саме науково-педагогічних працівників, зумовлена поєднанням наукової та педагогічної діяльності, не завжди отримує належне теоретичне обґрунтування. Зарубіжний досвід у таких дослідженнях використовується обмежено й здебільшого з ілюстративною метою.

Аналіз наукових публікацій свідчить, що міжнародно-правові та порівняльно-правові дослідження у сфері професійного розвитку науково-педагогічних працівників в українській юридич-

ній науці мають епізодичний характер. Відсутні узагальнюючі роботи, у яких здійснювався б комплексний порівняльний аналіз моделей правового регулювання у різних правових системах із виділенням їхніх характерних ознак, переваг і недоліків.

Таким чином, можна констатувати, що в українській юридичній науці недостатньо приділено уваги концепції правового регулювання професійного розвитку науково-педагогічних працівників, а наявні дослідження не забезпечують повною мірою наукового підґрунтя для вдосконалення національного законодавства з урахуванням кращих міжнародних практик. Це зумовлює необхідність проведення порівняльно-правового аналізу зарубіжного законодавства у цій сфері як самостійного напрямку наукового дослідження.

Виклад основного матеріалу. На формування сучасної системи професійного розвитку науково-педагогічних кадрів у Сполучених Штатах Америки суттєво вплинули освітні реформи. Професійний розвиток науково-педагогічних працівників університетів США – це система взаємопов'язаних поліфункціональних компонентів, в основу якої покладено специфіку щоденної практики, здобутки сучасної науки [1, с. 385].

У розвитку системи підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників у США можна виокремити такі етапи:

– перший етап (1940–1960). У зв'язку з високим рівнем децентралізації влади держава на федеральному рівні не фінансувала і не контролювала освіту. Курси підвищення кваліфікації були при коледжах і університетах, практично всі вони працювали на платній основі. Більшість курсів опікувалася підвищенням спеціально-предметного рівня малокваліфікованих педагогів;

– другий етап (1960–1980). Відбувалося становлення системи післядипломної педагогічної освіти. Воно проходило за рахунок організації нових форм підвищення кваліфікації (коротких і тривалих курсів при університетах і педагогічних коледжах), а також формування на федеральному і місцевому рівні державного апарату управління і фінансування. Активно починають розвиватися Бюро і Агенції підвищення кваліфікації; Національний інститут освіти; Національний науковий фонд тощо;

– третій етап (з 1980–х рр. і до цього часу) направлений на удосконалення системи підвищення кваліфікації педагога: диверсифікацію навчального процесу, обробку нових освітніх методик, встановлення зворотного зв'язку в системі «студент-педагог» [2, с. 67-68].

У США професійний розвиток слугує засобом заохочення талановитих спеціалістів різних галузей науки і народного господарства до педагогічної професії. Особливу увагу приділяють розвитку науки та екстраполяції результатів наукових досліджень як у навчальний процес, так і в різні галузі економіки. Саме тому змістовий компонент професійного розвитку охоплює:

– знання: фахові (в галузі наукового знання), педагогічні (знання дидактики і теорії виховання), психологічні (знання психології міжособистісних відносин в колективі), управлінські (самоуправління особистості, управління колективом);

– навички і вміння (володіння відповідними методами викладання та освоєння навчальної дисципліни і відповідного рівня академічної програми; використання відповідних освітніх технологій; застосування методів оцінювання ефективності педагогічної діяльності; забезпечення якості та удосконалення професійної практики; розробки наукових проєктів та визначення його часових меж; розробки бюджету наукових розробок; написання пропозиції для отримання грантів та формування звітів; одночасного збалансування різноманітності потреб наукової та педагогічної діяльності тощо) [3, с. 99].

Професійний розвиток науково-педагогічного персоналу університетів спрямовано на оволодіння знаннями, вміннями і навичками, необхідними для забезпечення підтримки навчання й науково-дослідної роботи студентів: наукова діяльність – розвиток глибокого розуміння навчальної дисципліни, професії, усвідомлення особливостей навчального досвіду студентів, необхідності рефлексії задля розвитку та удосконалення індивідуальної роботи педагога; педагогічна діяльність, сконцентрована навколо студента, – спрямування педагогічної діяльності та навчання на потреби, сприйняття й досвід студентів, використання рефлексивної практики з метою заохочення навчання; лідерство та заохочення навчання і педагогічної діяльності – використання знань, досвіду та усвідомлення з метою здійснення лідерської практики, менторства щодо осіб, груп студентів, кафедри у сфері створення, управління та розвитку методики викладання та навчальної діяльності студентів [4].

У США стандарти початкової професійної підготовки майбутніх педагогів, ліцензування є ключовими чинниками, що визначають тенденції розвитку політики у галузі неперервної педаго-

гічної освіти та гарантують відповідну підготовку висококваліфікованих фахівців, готових працювати у системі вищої освіти. «Стандарти професійної педагогічної підготовки зумовлюють її концептуальну структуру, диверсифікацію, інтелектуальну валідність, професійну приналежність, оцінювання навчальних досягнень студентів та оцінювання професійної діяльності педагога» [5, с. 115].

У США не тільки початківці, але й досвідчені науково-педагогічні працівники університетів підвищують рівень власної компетентності, поглиблюють знання з метою застосування новітніх освітніх технологій, що відповідають новим освітнім стандартам і тенденціям міжнародного освітнього простору. На думку В. Крижко, «для підготовки професіонала особливе значення має система відносин, яка включає ділові і ціннісні параметри умов професійного росту особистості. Щоб досягти досконалості в професійній діяльності, важливо будувати життя відповідно до цінностей, вчитися їх переживати, психологічно засвоювати і вести пошук нових цінностей як двигуна життєвої стратегії» [6, с. 32].

На американському континенті часто використовують термін «професійне навчання» замість «професійний розвиток», що підсилює значимість твердження: неперервний професійний розвиток – важливий компонент фахової діяльності науково-педагогічних працівників. Основними діючими особами є працівники університетів, кожен з яких є принаймні членом однієї професійної спільноти, що хоча б один раз на день зустрічається з метою навчання, спрямованого на вивчення проблем, які виникають у процесі роботи, а саме: розвиток глибшого розуміння стандартів, на які спрямована діяльність навчального закладу; аналіз даних про успішність; визначення освітніх стратегій, що сприяють удосконаленню навчального процесу; розвиток стратегій оцінювання навчальної діяльності тощо [1, с. 383-385].

У Великій Британії, Канаді та США професійний розвиток науково-педагогічних кадрів ґрунтується на відповідній нормативно-правовій базі – державних стандартах педагогічної професії (Велика Британія, США) й професійного розвитку (США), кодексах професійної поведінки та компетентності педагогів (Канада), навчальних планах і програмах, які розробляються в умовах системи неперервної педагогічної освіти з урахуванням державної політики і затверджуються в установленому порядку, визначають його змістовне наповнення, зважаючи на вимоги міжнародного освітнього простору до компетентності сучасного педагога [7, с. 204].

У США практикують підвищення технологічної та комп'ютерної грамотності педагогів у школі; підвищення кваліфікації для педагогів-початківців (допомога досвідчених колег, знижене навантаження, менторство); підвищення кваліфікації у колективі (співпраця у робочих групах, колективний аналіз проблем, професійний обмін досвідом, менторство); обов'язкове підвищення кваліфікації (курси в університетах, конференції, семінари, тренінги). Години на них відводяться у позанавчальний час, але як частина загального навантаження. Відшкодовуються витрати на дорогу, на оплату участі у заходах тощо [8].

Підвищення кваліфікації педагогічних кадрів у Канаді обумовлено специфікою децентралізації управління освітніми системами. Десять канадських провінцій і три території мають цілком автономні системи освіти. Алгоритм підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів і змістовне наповнення відповідних програм переважно визначають місцеві органи управління освітою. Фінансування, як правило, здійснюється за кошти місцевих бюджетів. Згідно із чинним законодавством провінцій Канади кожен заклад освіти розробляє щорічний план професійного розвитку педагогів [9, с. 153].

Разом із цим, безпосередню відповідальність за професійний розвиток несуть навчальні округи. Вони організують систему курсів, навчальних сесій, для чого науково-педагогічним працівникам надаються педагогічні дні, кількість яких відрізняється у різних провінціях. Канадський педагог має право вибору форм професійного розвитку [10, с. 294-295].

Розглядаючи систему професійного розвитку науково-педагогічних кадрів Великої Британії, варто зауважити, що організація неперервної педагогічної освіти педагогів має децентралізований, локальний характер. Професійний розвиток педагогів забезпечують центри підвищення кваліфікації при місцевих органах управління освітою, університети, інституції вищої освіти [9, с. 133].

Провідними формами неперервного професійного розвитку педагогів у Великій Британії є: індивідуальне підвищення кваліфікації, що відповідає особистим інтересам та професійним потребам конкретного педагога; різні форми підвищення кваліфікації, зміст яких визначається потребами удосконалення роботи конкретного закладу освіти; форми професійного росту, пов'язані

з певним етапом кар'єрного росту педагогів; використання каскадної форми навчання, що передбачає організацію кількох рівнів взаємного навчання у межах спеціально створеної єдиної національної інфраструктури реформ. Особливу увагу привертають такі форми, як програми творчих відпусток, програми вивчення міжнародного досвіду, стипендії для вивчення кращого педагогічного досвіду тощо [10, с. 275-279].

У ФРН підвищення кваліфікації переважно відбувається в академіях або інститутах підвищення кваліфікації. Суттєву увагу цьому процесу приділяють професійні спілки й асоціації, міжнародні організації тощо. У ФРН це церква, банки, видавництва, тобто підвищення кваліфікації педагогічних кадрів має державно-громадський характер. Активно розвивається в країні післядипломна онлайн-освіта педагогів. Серед інноваційних форм підвищення кваліфікації в ФРН виділяють модераторство, педагогічне проектування, блочно-модульне навчання, ігрові технології навчання, конкурсний рух тощо [11, с. 117].

Система підвищення кваліфікації педагогів у Франції зумовлена рівнем професіоналізації. Керівництво всіма аспектами неперервної освіти Франції здійснює уряд за посередництва великої адміністративної піраміди, верхівкою якої є Міністерство національної освіти.

Педагогічна освіта Франції має три форми – формальну, неформальну і дистанційну. Підвищення кваліфікації педагогів відбувається значною мірою на базі інститутів підготовки кадрів та академій, що є центром освітньої діяльності певного департаменту. У другій половині ХХ ст. були організовані також навчальні гуртки, ресурсні й інформаційні центри, педагогічні бібліотеки, які створені й керовані волонтерськими групами викладачів. Відбувається постійне підвищення ролі університетів і закладів аналогічного рівня у справі післядипломної підготовки освітян. Ця система постійно трансформується. Одним із сучасних підходів до підвищення рівня майстерності педагогів Франції є проведення симпозіумів, колоквиумів, творчих майстерень, конференцій, оприлюднення публікацій із узагальненням певного професійного досвіду тощо [11, с. 126].

Підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів Фінляндії показує, що професійний розвиток і програми підвищення кваліфікації не узгоджені з первинною педагогічною освітою. Відповідальність за задоволення потреб педагогів із підвищення кваліфікації покладена на місцеві органи, які надають щороку кожному три обов'язкові дні для професійного розвитку. Разом із тим освітяни самі вирішують, скільки додаткового часу та на який тип професійного розвитку потрібно [12, с. 137].

У більшості розвинених країн Далекого Сходу підвищенню кваліфікації науково-педагогічних працівників приділяється значна увага. Наприклад, у Південній Кореї та Японії передбачено 20 годин на тиждень для взаємовідвідування й обговорення занять, педагогічних нарад тощо. Крім того, 100 годин на рік уряд додатково оплачує педагогам для проходження курсів підвищення кваліфікації, що, як правило, перевищує державну підтримку у США і європейських країнах [8].

В Австралії специфіка підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів пов'язана зі значною автономністю освітніх систем штатів і територій. Аналогічна ситуація склалася у Новій Зеландії, яка поділена на 16 регіонів і має значну децентралізацію в управлінні освітою, що, відповідно, вплинуло і на процеси підвищення кваліфікації педагогів. У підвищенні кваліфікації педагогів Австралії беруть участь установи, спеціально створені департаментами освіти, широке коло інших державних, громадських та приватних організацій. У Новій Зеландії для професійного розвитку педагогів також залучають зовнішніх провайдерів, які працюють на контрактній основі. Це – фахівці, які працюють за контрактом із Міністерством освіти, консультанти, предметні асоціації, центри, університети, місцеві комітети професійного розвитку педагогів, комерційні структури, служби освіти осіб зі спеціальними навчальними потребами тощо [10, с. 280-285, 298-305].

Висновки. Отже, результати аналізу еволюції провідних освітніх систем світу у сфері підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників засвідчують наявність стійкого та закономірного зв'язку між розвитком відповідних систем і процесами децентралізації управління на рівні місцевих громад. Такі трансформації зумовили актуалізацію проблеми формування уніфікованих стандартів підвищення кваліфікації педагогічних працівників у державах, де вони раніше були відсутні, а також необхідність їх послідовного оновлення, модернізації та приведення у відповідність до сучасних викликів у країнах із уже сформованими стандартами, зокрема у Сполучених Штатах Америки, Канаді, Великій Британії та інших.

У країнах Європи ефективно функціонують багатовекторні моделі фінансового забезпечення професійного розвитку працівників, які, серед іншого, базуються на запровадженні механізмів громадського контролю за цільовим і раціональним використанням бюджетних коштів, спрямованих на реалізацію освітніх програм та заходів із підвищення кваліфікації.

Форми організації підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників у цілому є подібними до практик, що застосовуються у більшості розвинених країн світу, та охоплюють проведення спеціалізованих курсів, науково-методичних семінарів, професійних дискусій, аналізу й обговорення навчальних занять та інших форматів професійної взаємодії.

На сучасному етапі простежується стійка тенденція до зростання кількості суб'єктів, які надають послуги з підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів практично в усіх країнах світу. До таких суб'єктів належать не лише державні установи та організації, створені органами місцевого самоврядування, а й громадські об'єднання, приватні структури, наукові фонди, бібліотеки та інші інституції. У зв'язку з цим особливою актуальністю набуває питання координації їхньої діяльності в процесі формування відповідного ринку освітніх послуг, а також забезпечення належного рівня їх якості. Важливим елементом зазначеного процесу є розроблення та впровадження процедур оцінювання доданої вартості, яку отримує педагог у результаті підвищення кваліфікації, і визначення її впливу на покращення якості освітнього процесу в закладах освіти. Відтак на порядку денному постає необхідність створення відповідних оціночних механізмів і формування ефективного інструментарію моніторингу результативності.

Характерною сучасною тенденцією є також зростання ролі інформаційно-комунікаційних технологій у системі підвищення кваліфікації. Передусім можна констатувати посилення значення дистанційних форм навчання у національних освітніх системах досліджуваних країн. Поряд із цим зростає поширення та вагомість онлайн-консультацій, цифрових навчальних матеріалів, освітніх відеоресурсів, зокрема розміщених на платформі YouTube, та інших електронних форматів професійного розвитку.

Узагальнюючи результати аналізу світових тенденцій у сфері підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів, можна дійти висновку, що на сьогодні в Україні сформовано необхідні нормативно-правові передумови для подальшого розвитку цієї сфери з урахуванням найкращих зразків міжнародного досвіду та сучасних вимог до якості освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мукан Н.В. Професійний розвиток науково-педагогічних працівників університетів: досвід США. URL: http://prima.lnu.edu.ua/Pedagogika/periodic/pedos3t/tom1/40_mukan.pdf.
2. Markham T., Larmer J., Ravitz J. Project Based Learning Handbook: A Guide to Standards-Focused Project Based Learning for Middle and High School Teachers. 2nd ed. Oakland, CA: Buck Institute for Education, 2003. 179 p.
3. Гаврилюк М.В. Феномен лідерства в університетській освіті (на матеріалах Англії та Уельсу): монографія. Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2011. 120 с.
4. The UK Professional Standards Framework for Teaching and Supporting Learning in Higher Education. URL: https://www.heacademy.ac.uk/sites/default/files/downloads/UKPSF_2011_English.pdf.
5. Мукан Н. В. Роль уряду та освітніх інституцій у процесі удосконалення неперервної професійної освіти педагогів США. Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки. 2006. № 2. С. 113–121. URL: https://web.znu.edu.ua/cms/index.php?action=category/browse&site_id=5&lang=ukr&category_id=1026&path=ves-arkhiv/2006/pedagogichni-nauki/pedagogichni-nauki-----2--2006-r-&category_code=pedagogichni-nauki-----2--2006-r-
6. Крижко В.В., Мамаєва І.О. Аксіологічний потенціал державного управління освітою: навч. посіб. Київ: Освіта України, 2005. 217 с.
7. Мукан Н.В. Професійний розвиток учителів загальноосвітніх шкіл Великої Британії, Канади, США : монографія. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2011. 248 с.
8. Professional Learning in the Learning Profession. A Status Report on Teacher Development in the U.S. and Abroad: Technical Report. National Staff Development Council, 2009. URL: https://www.researchgate.net/publication/237327162_Professional_Learning_in_the

Learning Profession A Status Report on Teacher Development in the United States and Abroad.

9. Мукан Н.В. Неперервна педагогічна освіта вчителів загальноосвітніх шкіл: професійне становлення та розвиток (на матеріалах Великої Британії, Канади, США): монографія. Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. 284 с.
10. Сбруєва А.А. Тенденції реформування середньої освіти розвинених англомовних країн в контексті глобалізації (90-ті рр. XX – початок XXI ст.): монографія. Суми: Сумська обласна друкарня ; Козацький вал, 2004. 500 с.
11. Несін Ю.М. Система підвищення кваліфікації вчителів у Франції: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Херсон, 2012. 254 с.
12. Салберг П. Фінські уроки 2.0: чого може навчитися світ з освітніх змін у Фінляндії. Харків: Ранок, 2017. 240 с.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ ВПО В УКРАЇНІ

Киришко О.В.,
аспірантка юридичного факультету
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID: 0009-0008-1551-4852

Киришко О.В. Правове регулювання статусу ВПО в Україні.

В статті проведено комплексний аналіз еволюції правового регулювання статусу внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні, виявлено його основні тенденції розвитку та встановлено основні проблеми правозастосовної практики у цій сфері з урахуванням міжнародного досвіду. Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні формально-юридичного, історико-правового та порівняльно-правового методів, що дозволило проаналізувати зміни національної правової бази у динаміці та порівняти її із міжнародно-правовими стандартами. Використано системний та структурно-функціональний підходи для оцінки ефективності правозастосування, а також метод контент-аналізу документів міжнародних організацій. Результати дослідження полягають у встановленні трьох етапів еволюції правового регулювання статусу ВПО: період до 2014 року, коли спеціальне законодавство було відсутнє; період 2014–2021 рр., що характеризувався ухваленням базового Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» та становленням офіційного статусу ВПО; і сучасний етап, який розпочався після повномасштабного вторгнення РФ у 2022 році та відзначився масовим зростанням кількості переселенців і адаптацією правової бази до умов воєнного стану. Доведено, що українське законодавство орієнтується на міжнародно-правові стандарти, зокрема Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення, рекомендації Ради Європи, ОБСЄ та УВКБ ООН, однак зберігається розрив між нормативними положеннями та їх практичною реалізацією. Ідентифіковано ключові проблеми правозастосовної практики, серед яких: недостатня ефективність соціального захисту, відсутність системних механізмів забезпечення житлом, труднощі з працевлаштуванням і перекваліфікацією, обмеження у доступі до медичних та освітніх послуг, а також неврегульованість питань реалізації виборчих прав. Запропоновано практичні рекомендації, спрямовані на вдосконалення правового регулювання з урахуванням міжнародного досвіду, зокрема розвиток єдиного цифрового реєстру ВПО, розширення програм довгострокового житлового забезпечення, впровадження інструментів підтримки працевлаштування та підприємництва, спрощення доступу до медичних і освітніх послуг, а також удосконалення виборчого законодавства. Практична значимість результатів полягає у можливості використання сформульованих у статті висновків та рекомендацій у процесі подальшої модернізації українського законодавства та державної політики у сфері захисту прав ВПО.

Ключові слова: ВПО, територіальні громади, приймаючі громади, медіація, конфлікти, правове регулювання, міжнародний досвід, альтернативний спосіб вирішення спорів, права людини, соціальний захист, міжнародні стандарти, воєнні виклики.

Kyryshko O.V. legal regulation of the status of Internally Displaced Persons in Ukraine.

The purpose of this article is to provide a comprehensive analysis of the evolution of legal regulation of the status of internally displaced persons (IDPs) in Ukraine, identify its main development trends, and determine the problems of law enforcement practice in this area, taking into account international experience. The research methodology is based on a combination of formal-legal, historical-legal and comparative-legal methods, which made it possible to analyse changes in the national legal framework in dynamics and compare it with international legal standards. Systemic and structural-functional approaches were used to assess the effectiveness of law enforcement, as well as content analysis of documents from international organisations. The results of the study consist in establishing three stages

in the evolution of legal regulation of the status of IDPs: the period before 2014, when there was no special legislation; the period 2014–2021, which was characterised by the adoption of the basic Law of Ukraine ‘On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons’ and the establishment of the official status of IDPs; and the current stage, which began after the full-scale invasion of the Russian Federation in 2022 and was marked by a massive increase in the number of displaced persons and the adaptation of the legal framework to the conditions of martial law. It has been proven that Ukrainian legislation is guided by international legal standards, in particular the UN Guiding Principles on Internal Displacement, the recommendations of the Council of Europe, the OSCE and the UNHCR, but there is still a gap between the normative provisions and their practical implementation. Key problems in law enforcement practice have been identified, including: insufficient social protection, lack of systemic mechanisms for providing housing, difficulties with employment and retraining, restrictions on access to medical and educational services, and unresolved issues regarding the exercise of electoral rights. Practical recommendations are proposed to improve legal regulation, taking into account international experience, in particular the development of a unified digital register of IDPs, the expansion of long-term housing programmes, the introduction of employment and entrepreneurship support tools, the simplification of access to medical and educational services, and the improvement of electoral legislation. The practical significance of the results lies in the possibility of using the conclusions and recommendations formulated in the article in the process of further modernisation of Ukrainian legislation and state policy in the field of protecting the rights of IDPs.

Key words: Internally Displaced Persons (IDPs), Territorial Communities, Host Communities, Mediation, Conflicts, Legal Regulation, International Experience, Alternative Dispute Resolution (ADR), Human Rights, Social Protection, International Standards, Wartime Challenges.

Постановка проблеми. Проблематика правового регулювання статусу внутрішньо переміщених осіб в Україні набула особливої актуальності в умовах масштабних міграційних процесів, спричинених збройною агресією Російської Федерації, окупацією окремих територій та подальшими воєнними діями. За даними міжнародних організацій та українських державних інституцій, кількість ВПО в Україні є однією з найбільших у Європі після 2014 року і значно зросла після 2022 року, що поставило перед державою безпрецедентні завдання щодо гарантування їхніх основоположних прав, соціального захисту та інтеграції у приймаючі громади.

Незважаючи на існування національної правової бази, зокрема Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» (2014), практика його застосування виявила низку прогалин і суперечностей. Йдеться, зокрема, про відсутність комплексного механізму реалізації соціально-економічних прав ВПО, складнощі з доступом до житла, працевлаштування, освітніх та медичних послуг, а також про недостатню ефективність адміністративних процедур, що регулюють підтвердження статусу ВПО. У міжнародно-правовому контексті проблемою є те, що національні норми не завжди узгоджуються з положеннями Керівних принципів ООН з питань внутрішнього переміщення та стандартами Ради Європи, що ускладнює імплементацію загально-визнаних підходів до захисту прав переміщених осіб.

Потреба в дослідженні обумовлена тим, що чинні механізми правового регулювання не повною мірою враховують довготривалий характер внутрішнього переміщення в Україні, а також виклики, пов’язані з інтеграцією ВПО у соціально-економічне та політичне життя держави. Крім того, наукові дослідження у сфері правового статусу ВПО в Україні часто фокусуються на окремих аспектах – соціальних виплатах, виборчих правах, доступі до освіти, – тоді як системний аналіз комплексності правового регулювання залишається недостатньо розробленим.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій.. Проблематика правового регулювання статусу внутрішньо переміщених осіб та забезпечення їхніх соціальних прав поступово посідає вагоме місце у сучасному науковому дискурсі. Зростання кількості досліджень у цій сфері пояснюється як масштабністю внутрішнього переміщення, так і викликами, що постали перед українською правовою системою у зв’язку з воєнними подіями. Значний внесок у формування теоретико-правової бази зробив Д.А. Селіхов [1], який окреслив ключові напрями розвитку законодавчого регулювання соціального захисту ВПО. У своїх висновках він підкреслив, що правові механізми в Україні мають фрагментарний характер, що створює правову невизначеність і ускладнює реалізацію гарантованих прав. Автор виявив системну проблему розриву між нормами закону та практикою їх реалізації, що потребує комплексного оновлення підходів до правового

забезпечення цієї категорії осіб. У працях І.В. Шапошникової та І.Р. Пристая [2] розглянуто виклики інтеграції внутрішньо переміщених осіб у територіальні громади в умовах воєнного стану. Дослідники підкреслили, що основним бар'єром є дисбаланс між формальним закріпленням соціальних гарантій та реальними можливостями місцевого самоврядування щодо їхньої імplementації. Вони акцентували на тому, що відсутність довгострокових стратегій посилює ризики маргіналізації ВПО у громадах, які приймають переселенців.

У роботі М.М. Лехолетової та ін. [3] увагу зосереджено на соціально-психологічних аспектах інтеграції ВПО. Автори довели, що попри існування правових гарантій, саме соціальна підтримка й психологічна адаптація виступають визначальними факторами для включення переселенців у життя приймаючих громад. Було зроблено висновок, що без поєднання правових і соціально-інституційних заходів інтеграційні процеси залишатимуться поверхневими та недостатньо ефективними. Схожий підхід продемонстровано в дослідженні А.І. Стеценка та Н.С. Маєвської [4], які акцентували на труднощах адаптації внутрішньо переміщених осіб у новому соціальному середовищі. Автори виявили, що найбільші труднощі виникають у сфері доступу до праці, освіти та житла, а також у подоланні стереотипів у приймаючих громадах. Вони дійшли висновку, що правові інструменти мають бути тісно пов'язані з психологічними програмами підтримки, інакше інтеграція залишатиметься формальною.

Цінними є напрацювання А.А. Попка та А.В. Дяченка [5], які розглянули громаду як ключового суб'єкта інтеграційних процесів. Науковці наголосили, що саме на рівні місцевого самоврядування формується спроможність реалізовувати державну політику щодо ВПО. Автори встановили, що ефективність правового захисту переселенців значною мірою залежить від активності та ресурсів приймаючих громад, а також від рівня їхньої готовності включати переселенців у соціально-економічне життя. Важливий акцент на проблематику соціального забезпечення ВПО зробила О.М. Романова [6], яка підкреслила суперечності між законодавчими положеннями та реальною можливістю їх застосування. Авторка встановила, що правова база, попри проголошення широких гарантій, не містить ефективних механізмів їх реалізації, що призводить до обмеження соціальних прав цієї вразливої категорії. Її дослідження актуалізувало питання пошуку нових підходів до вдосконалення правового регулювання у сфері соціального забезпечення переселенців. Спільною рисою більшості досліджень є констатація значного розриву між задекларованими правами і реальною можливістю їх реалізації. Водночас недостатньо розробленими залишаються комплексні пропозиції, які б поєднували правові, соціальні та інституційні підходи. Саме заповненню цієї прогалини присвячено дане дослідження.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). *Метою статті* є комплексний аналіз правового регулювання статусу внутрішньо переміщених осіб в Україні з урахуванням національних та міжнародних стандартів. Для досягнення цієї мети передбачається вирішення таких завдань: проаналізувати еволюцію правового регулювання статусу ВПО в Україні та визначити основні тенденції його розвитку; дослідити відповідність національного законодавства міжнародно-правовим стандартам у сфері внутрішнього переміщення; ідентифікувати ключові проблеми правозастосовної практики щодо забезпечення прав ВПО (соціальний захист, житло, працевлаштування, доступ до медичних і освітніх послуг, реалізація політичних прав).

Виклад основного матеріалу. У період до 2014 року правове регулювання внутрішнього переміщення в Україні характеризувалося відсутністю спеціалізованих нормативних актів, що чітко визначали статус і механізми захисту переміщених осіб. Проблематика людей, змушених залишити місце проживання у зв'язку з конфліктом, вирішувалась фрагментарно через загальні інструменти конституційних гарантій, соціального забезпечення та адміністративних процедур, але без системного підходу, який би відповідав масштабам фактичних переміщень [7]. Практичні огляди перших місяців кризи 2014 року вказували на те, що держава була не готова до масових переміщень: органи влади реагували декларативно, запроваджували розпорядчі акти й окремі програми, однак відсутність єдиної правової основи та інтегрованого механізму обліку ускладнювали координацію допомоги й захисту прав ВПО. Міжнародні аналізи того періоду підкреслювали, що адміністративні інструменти і місцеві практики часто перекладали тягар на волонтерські та неприбуткові ініціативи, що свідчило про системну прогалину в регулюванні внутрішнього переміщення.

Реакцією на виклики 2014–2015 років стало формальне закріплення права ВПО в національному законодавстві: основоположним кроком стало ухвалення Закону України «Про забезпечення

прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [8], який вперше встановив дефініцію внутрішньо переміщеної особи, правовий режим її обліку та базові державні гарантії. У доповнення до цього Кабінет Міністрів України затвердив Порядок обліку ВПО (постанова № 509 від 01.10.2014) [9], що поклав початок формуванню Єдиної інформаційної бази даних та механізму видачі довідок ВПО. На нормативному рівні були закладені підстави для адресних виплат, доступу до соціальних послуг, освіти й охорони здоров'я. Одночасно законодавство залишало простір для реалізації політики на регіональному рівні та для подальших змін у порядку надання допомоги. Однак уже на цьому етапі з'явилися типові для перехідного регулювання проблеми: нормативно встановлені гарантії не були повністю забезпечені механізмами швидкої та ефективної імплементації, а деякі процедури виявилися надто формалізованими для оперативного застосування в умовах переміщень.

У практичній площині періоду 2014–2021 рр. спостерігалися як позитивні, так і тривожні явища. До позитиву належить створення формальних механізмів обліку та цільових програм підтримки ВПО, розгортання міжнародної та донорської допомоги, а також поява правничих ініціатив і громадянського моніторингу. Водночас регулярні звіти міжнародних організацій і правозахисних інституцій фіксували системні перешкоди: складність процедур реєстрації та перереєстрації, недоступність пенсій і соціальних виплат для частини переміщених осіб (зокрема – через вимоги до фактичної присутності або адресної реєстрації), обмежений доступ до житла та нерівність у доступі до ринку праці. Окремі нормативні вимоги (наприклад, щодо підтвердження факту проживання або умов отримання виплат) призводили до ситуацій, коли громадяни втрачали соціальні гарантії або зіштовхувалися з дискримінацією при реалізації політичних і громадянських прав. Моніторингові матеріали того періоду також виокремлювали проблему «розриву» між формальною наявністю прав і їх реальною здатністю забезпечуватися через відсутність ресурсної, інституційної та процедурної спроможності.

Починаючи з 24 лютого 2022 року й надалі, повномасштабне вторгнення Російської Федерації спричинило нову хвилю масового внутрішнього переміщення, що суттєво перевищила масштаби попередніх років і поставило перед державою і суспільством завдання екстраординарного реагування. За даними національних реєстрів і тематичних звітів, у різні часові відрізки після 2022 року офіційна кількість зареєстрованих ВПО вимірювалася мільйонами осіб (у різні моменти – близько 4,4–4,9 млн за офіційними реєстрами), що створило потребу в швидкому нормативному та адміністративному реагуванні [10]. У законодавчій площині уряд видав низку термінових постанов і змін до порядків надання допомоги (зокрема, постанови Кабінету Міністрів № 331/332 від березня 2022 року та наступні зміни, а також постанову № 789 від 31.07.2023 щодо уточнень порядку надання допомоги на проживання), що мали на меті спростити процедури надання тимчасової фінансової підтримки й унормувати виплати та механізми реєстрації в умовах воєнного стану. Однак нормативні ініціативи, орієнтовані на екстрений розподіл допомоги, зіштовхнулися з новими викликами: забезпеченням масового й довгострокового житла, інтеграцією ВПО в громади прийому, узгодженням трудових прав і соціальних гарантій у нових умовах, а також управлінням значними обсягами державних і донорських ресурсів. Незадовільний темп та масштаб забезпечення житлом і довготривала залежність від тимчасових рішень у багатьох випадках посилювали потребу у стратегії довгострокової соціально-економічної інтеграції ВПО.

Відсутність у перші роки незалежності України чіткого законодавчого врегулювання питань внутрішнього переміщення значною мірою компенсувалася існуванням універсальних міжнародних норм у сфері прав людини та спеціальних документів, спрямованих на забезпечення гарантій для внутрішньо переміщених осіб. У цьому зв'язку особливого значення набули Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення [11], які заклали методологічні орієнтири для держав у формуванні національних політик. Саме цей документ, хоч і не має обов'язкової юридичної сили, став своєрідним «м'яким правом», що поступово знайшло відображення в українському законодавстві після 2014 року. Зокрема, ідеї, закладені в Керівних принципах, – право ВПО на вільний вибір місця проживання, заборона дискримінації, гарантії доступу до житла, освіти, медицини та праці – стали основою для норм Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» (2014).

Паралельно суттєвий вплив на національну правову політику мали рекомендації європейських і міжнародних організацій, зокрема Ради Європи, ОБСЄ та Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН). Вони сприяли уточненню практичних механізмів соціального

захисту та закріпленню європейських стандартів у сфері прав людини в законодавстві України. Рада Європи неодноразово акцентувала на необхідності забезпечення виборчих прав ВПО та усунення дискримінаційних процедур, ОБСЄ наполягала на розробленні інклюзивної політики інтеграції внутрішньо переміщених осіб у приймаючі громади, а УВКБ ООН надавало практичні рекомендації щодо вдосконалення обліку та надання адресної допомоги.

Таблиця 1. Міжнародні документи та рекомендації, що вплинули на правове регулювання статусу ВПО

Міжнародний документ / організація	Рік ухвалення / діяльності	Основні положення та рекомендації	Відображення у національному законодавстві України
Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення	1998	Заборона дискримінації; право на вільний вибір місця проживання; доступ до житла, освіти, медицини та праці; гарантії безпеки	Закон України «Про забезпечення прав і свобод ВПО» (2014), положення про заборону дискримінації, право на соціальний захист
Рада Європи (рекомендації та моніторингові місії)	2014–2023	Забезпечення виборчих прав ВПО; доступ до правосуддя; інтеграція у громади	Законодавчі ініціативи щодо виборчих прав, судова практика щодо оскарження дискримінаційних норм
ОБСЄ (місії та експертні звіти)	2014–2023	Розроблення інклюзивних програм інтеграції ВПО; зміцнення соціальної згуртованості; попередження конфліктів (медіація, альтернативні способи вирішення конфліктів)	Розвиток регіональних програм інтеграції ВПО, участь у громадських ініціативах
УВКБ ООН	2014–2023	Рекомендації щодо спрощення процедур реєстрації; адресна фінансова допомога; гарантії житлових прав	Зміни до Порядку обліку ВПО (2014–2023), законодавчі ініціативи з питань житла та соціальної підтримки

Джерело: сформовано автором на основі [11]

Незважаючи на наявність достатньо широкого законодавчого забезпечення, фактична імплементація норм часто супроводжується проблемами адміністративного, організаційного та фінансового характеру. Це зумовлює появу розриву між декларованими правами та їх реальною доступністю для ВПО. Ключовими сферами, де найбільш відчутні проблеми правозастосовної практики, залишаються соціальний захист, житлове забезпечення, працевлаштування, доступ до медичних і освітніх послуг, а також реалізація політичних прав. Для систематизації основних викликів у цій сфері доцільним є їх узагальнення у таблиці 2.

Таблиця 2. Ключові проблеми правозастосовної практики щодо забезпечення прав ВПО в Україні

Сфера забезпечення прав	Основні проблеми правозастосовної практики
Соціальний захист	Складність у доступі до соціальних виплат через бюрократичні процедури та необхідність постійного підтвердження статусу; обмеженість фінансування; нерівномірність регіональної практики.
Житло	Відсутність достатніх державних програм постійного житлового забезпечення; тривале існування тимчасових рішень (гуртожитки, модульні містечка); недостатня реалізація програм іпотечного кредитування та компенсацій.

Працевлаштування	Високий рівень безробіття серед ВПО; дискримінація на ринку праці; обмежений доступ до перекваліфікації та програм підтримки підприємництва.
Медичні послуги	Труднощі з доступом до якісних медичних послуг через відсутність реєстрації місця проживання; недостатнє фінансування місцевих закладів охорони здоров'я у громадах з великою кількістю ВПО.
Освітні послуги	Проблеми із зарахуванням дітей до закладів освіти у місцях компактного проживання ВПО; перевантаження шкіл та дитсадків; недостатня підтримка студентів з числа ВПО у здобутті вищої освіти.
Політичні права	Ускладнений доступ до реалізації виборчих прав на місцевому рівні; відсутність єдиного механізму врахування виборчої адреси; недовіра до процесів забезпечення участі ВПО у політичному житті громад.

Джерело: власна розробка автора

У контексті виявлених проблем правозастосовної практики постає об'єктивна необхідність вироблення пропозицій і практичних рекомендацій щодо вдосконалення національної правової політики у сфері захисту внутрішньо переміщених осіб з урахуванням міжнародного досвіду. Попри те, що Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII став базовим нормативним актом, який закріпив основні права та гарантії ВПО, його положення потребують подальшого вдосконалення та узгодження із практикою Європейського суду з прав людини, Керівними принципами ООН з питань внутрішнього переміщення, а також рекомендаціями Ради Європи та ОБСЄ.

У сфері соціального захисту доцільним є запровадження єдиного цифрового реєстру ВПО, що дасть змогу уникнути дублювання процедур, скоротити бюрократичні бар'єри та забезпечити прозорий доступ до соціальних виплат. Прикладом для України може стати досвід Грузії, де на основі єдиної інформаційної системи внутрішньо переміщені особи отримують державну допомогу без необхідності регулярного підтвердження статусу. Удосконалення механізмів надання адресної допомоги має передбачати автоматизацію процесів і використання електронних сервісів «Дія», що сприятиме зменшенню корупційних ризиків.

Житлове питання потребує системного розв'язання. Необхідним є перехід від тимчасових форм забезпечення до довгострокових програм будівництва та реконструкції житла за підтримки міжнародних фінансових інституцій (наприклад, Європейського інвестиційного банку чи Світового банку). Важливим кроком може стати внесення змін до Державної цільової програми забезпечення житлом ВПО, що має передбачати пільгове іпотечне кредитування та механізми компенсації орендної плати. Практика країн Західних Балкан свідчить, що участь у таких програмах міжнародних донорів дозволяє ефективніше реалізовувати право ВПО на житло.

У сфері працевлаштування доцільно закріпити на законодавчому рівні квоти для працевлаштування ВПО у державних та комунальних підприємствах, а також передбачити розширення програм перекваліфікації у співпраці з міжнародними організаціями, зокрема Міжнародною організацією праці (МОП). Суттєву роль може відігравати підтримка підприємництва серед ВПО шляхом надання мікрогрантів і пільгового оподаткування для започаткування бізнесу. Подібні практики застосовуються у Польщі, де переселенці мають доступ до спеціалізованих інкубаторів підприємництва.

Доступ до медичних і освітніх послуг повинен бути забезпечений шляхом спрощення процедур реєстрації місця проживання ВПО та надання їм рівних умов з іншими громадянами у системі охорони здоров'я та освіти. У цьому контексті важливим є внесення змін до законодавства щодо можливості укладення декларацій із лікарями незалежно від реєстрації місця проживання, що вже частково реалізовано, але потребує подальшого нормативного закріплення. В освітній сфері необхідним є створення додаткових місць у дитячих садках і школах у регіонах із високою концентрацією ВПО, а також розроблення цільових програм стипендій для студентів з числа переміщених осіб.

Таким чином, комплексне вдосконалення національної правової політики у сфері захисту внутрішньо переміщених осіб передбачає гармонізацію законодавства з міжнародними стандартами, цифровізацію процедур, розширення інструментів соціальної та житлової підтримки, стимулювання економічної активності ВПО, а також забезпечення повноцінної участі у політичному житті

ті. Реалізація цих заходів можлива лише за умови тісної співпраці державних органів з міжнародними інституціями та громадянським суспільством, що дозволить зменшити розрив між декларативним рівнем нормативно-правових актів і реальною практикою забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб в Україні.

Водночас, проблеми, виявлені у правозастосовній практиці щодо забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб (ВПО) у сферах соціального захисту, житла, працевлаштування, медичних та освітніх послуг не є лише адміністративними або організаційними викликами. Вони безпосередньо створюють ґрунт для соціальної напруги та конфліктів як усередині спільнот ВПО, так і між ВПО та приймаючими громадами, органами влади чи установами.

У сфері соціального захисту головним джерелом напруги виступає складність доступу до належних виплат і допомог. Надмірна бюрократизація процедур, постійна необхідність підтвердження статусу ВПО, а також нерівномірність практики на регіональному рівні породжують у переміщених осіб відчуття несправедливості та дискримінації. Це, у свою чергу, призводить до конфліктів між громадянами і представниками соціальних служб, підриваючи довіру до органів влади та створюючи передумови для соціальної напруги.

Житлове питання є ще одним потужним тригером конфліктів. Відсутність сталих державних програм із забезпечення ВПО постійним житлом і тривале перебування у тимчасових формах розселення, таких як модульні містечка чи гуртожитки, формують середовище підвищеної психологічної напруги. У таких умовах часто виникають побутові суперечки між мешканцями, а також конфлікти між ВПО і місцевими громадами – зокрема щодо користування спільною інфраструктурою, доступу до комунальних ресурсів або участі у розподілі допомоги.

Проблеми працевлаштування посилюють конфліктний потенціал у громадах, які приймають ВПО. Дискримінаційні практики на ринку праці, обмежений доступ до можливостей перекваліфікації та конкуренція за робочі місця між місцевими жителями і переселенцями спричиняють соціальне відчуження та стигматизацію. Це створює передумови для міжгрупових конфліктів, що базуються не лише на економічних, а й на психологічних чинниках – почутті неповноцінності, втрати соціального статусу та визнання.

Додатковим джерелом напруги є ситуація в системах охорони здоров'я та освіти. Обмежений доступ до медичних послуг через відсутність реєстрації місця проживання, а також перевантаження шкіл і дитячих садків у громадах із високою концентрацією ВПО призводять до виникнення конфлікту інтересів. За умов, коли ресурси сприймаються як обмежені, приймаюче населення нерідко розглядає ВПО як конкурентів у доступі до базових послуг, що спричиняє побутові та комунікаційні суперечності.

Таким чином, перелічені сфери соціально-правового забезпечення створюють широкий спектр потенційних і реальних конфліктів. Їхня природа є комплексною – поєднує економічні, психологічні та комунікаційні чинники, які у сукупності підривають соціальну згуртованість громад і ускладнюють процес інтеграції ВПО у нове соціальне середовище.

Вище згадані проблеми формують психологічне навантаження: почуття втрати, нестабільності, знецінення. Для багатьох ВПО відсутність справедливих процедур або ефективної комунікації з представниками влади сприймається як повторна травма після вимушеного переселення. У приймаючих громадах, натомість, може виникати синдром «ресурсної втоми» – коли місцеві мешканці відчують, що їхні інтереси ігноруються заради допомоги «новоприбулим». Це створює передумови для ескалації конфліктів на рівні «свій–чужий», що шкодить соціальній згуртованості.

В цьому контексті варто звернутись до медіації, як альтернативного способу вирішення конфліктів та поглянути з перспективи її ролі в успішній інтеграції ВПО у громадах.

Медіація – це інституційно та психологічно гнучкий механізм вирішення конфліктів, який базується на діалозі, нейтральності та добровільності. У контексті роботи з ВПО її ефективність можна пояснити такими чинниками як :

- відновлення довіри – медіація створює безпечний простір для висловлення емоцій, потреб і страхів без осуду. Це особливо важливо для людей, які пережили травматичний досвід втрати дому;
- зменшення навантаження на судову систему – більшість конфліктів між ВПО, місцевими громадами чи установами є побутовими або комунікаційними і можуть бути вирішені позасудово;
- профілактика ескалації – раннє застосування медіації допомагає не допустити переростання побутових чи адміністративних спорів у соціальні конфлікти;

– підвищення соціальної згуртованості – процес спільного пошуку рішень сприяє відновленню почуття спільності, взаємної підтримки та взаємоповаги;

– збереження психологічного здоров'я – можливість конструктивного вирішення спорів сприяє зниженню стресу, відновленню контролю над життям і адаптації до нових соціальних умов.

Як свідчить український досвід, завдяки участі у медіаційних процесах представники приймаючої громади та ВПО отримують досвід спільного прийняття рішень, відповідальності та співпраці. Медіаційні програми можуть реалізовуватися у форматі: а) громадських центрів діалогу при органах місцевого самоврядування; б) підготовки медіаторів серед працівників соціальної сфери, психологів, волонтерів; в) створення «миротворчих рад» або консультативних груп з числа представників ВПО та місцевої громади. Такі практики вже довели свою ефективність у низці проєктів міжнародних організацій які впроваджували програми медіації та соціальної згуртованості в громадах Донеччини, Харківщини, Дніпропетровщини та на заході України.

Висновки. Аналіз еволюції правового регулювання свідчить про три чіткі етапи: період до 2014 року, коли відсутнє спеціальне законодавство щодо ВПО; етап 2014–2021 рр., позначений ухваленням базового закону та становленням правового статусу внутрішньо переміщених осіб; і період після 2022 року, що характеризується масовим зростанням кількості ВПО та необхідністю термінових змін у законодавстві. Основною тенденцією розвитку є поступове інституціоналізування правового статусу ВПО, проте актуальними залишаються виклики, пов'язані з практичною реалізацією закріплених прав.

Дослідження показало, що українське законодавство в значній мірі орієнтується на міжнародно-правові стандарти у сфері захисту ВПО, зокрема Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення, рекомендації Ради Європи, ОБСЄ та УВКБ ООН. Це сприяло поступовому наближенню національної нормативної бази до європейських стандартів прав людини. Водночас зберігається розрив між нормативними положеннями та реальною практикою їх застосування, що вимагає додаткової уваги.

Ідентифікація ключових проблем правозастосування дозволила виділити низку системних бар'єрів: недостатню ефективність соціального захисту та адресної допомоги, хронічні труднощі із забезпеченням житлом, обмежені можливості працевлаштування та професійної інтеграції, складнощі у доступі до медичних і освітніх послуг, а також неврегульованість реалізації виборчих прав. Ці проблеми свідчать про незавершеність процесу формування комплексної державної політики у сфері внутрішнього переміщення.

Аналіз системних прогалин у забезпеченні прав внутрішньо переміщених осіб свідчить, що більшість виявлених проблем – від соціального захисту та житлового забезпечення до реалізації політичних прав – мають не лише адміністративний, а й глибоко соціально-психологічний вимір. Саме цей вимір стає основою для виникнення міжособистісних та міжгрупових конфліктів у громадах, що приймають ВПО. У контексті воєнного та післявоєнного суспільного відновлення такі конфлікти несуть ризики фрагментації локальних спільнот, зниження рівня довіри до інституцій влади та уповільнення процесів соціальної інтеграції. У цьому зв'язку медіація постає не просто як механізм мирного врегулювання суперечок, а як **комплексний інструмент формування соціальної згуртованості та довіри** у громадах. Її застосування дозволяє створювати безпечні простори для діалогу, де ВПО та представники приймаючого населення можуть артикулювати свої потреби, очікування та переживання у конструктивний спосіб. Через процеси медіації сторони не лише знаходять конкретні рішення, але й поступово формують нову культуру спілкування – культуру взаєморозуміння, співучасті та партнерства.

Перспективне бачення розвитку інституту медіації у громадах, які приймають внутрішньо переміщених осіб, передбачає не лише застосування окремих медіаційних процедур, а й інституціоналізацію медіаційного підходу в системі місцевого управління. Йдеться про створення центрів громадського діалогу, підготовку фахівців-медіаторів серед соціальних працівників, педагогів, представників органів місцевого самоврядування, а також інтеграцію принципів медіації у практики комунікації влади з громадянами.

У підсумку, медіація має розглядатися як стратегічний ресурс післявоєнної відбудови та соціальної інтеграції, який забезпечує не лише врегулювання поточних конфліктів, а й формує передумови для сталого миру, довіри та взаєморозуміння у громадах, що приймають внутрішньо переміщених осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Селіхов Д.А. Правові основи соціального захисту внутрішньо переміщених осіб. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право. 2024. Вип. 84. С. 103–108. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.1.14>.
2. Шапошникова І.В., Пристай І.Р. Стратегії та виклики інтеграції внутрішньо переміщених осіб у територіальних громадах в умовах воєнного стану. Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування. 2024. Вип. 11. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2024-11-02-04>.
3. Лехолетова М.М., Дуля А.В., Спіріна В.Є. Інтеграція внутрішньо переміщених осіб у приймаючі громади. Соціальна робота та психологія: освіта і наука. 2025. Вип. 1. С. 30–36. DOI: <https://doi.org/10.32782/3041-1351/2025-1-5>.
4. Стеценко А.І., Маєвська Н.С. Особливості адаптації внутрішньо переміщених осіб до нового соціального середовища. Габітус. Соціальна психологія. Юридична психологія. 2025. Вип. 74. С. 354 – 359. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2025.74.64>.
5. Попок А.А., Дяченко А.В. Приймаюча громада як суб'єкт інтеграції внутрішньо переміщених осіб. Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права. 2020. Вип. 2. С. 21 – 29. DOI: <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2020.2.4>.
6. Романова О.М. Правові реалії регулювання соціального забезпечення внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2023. Вип. 4. С. 60–63. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2023.12>.
7. Thematic report Internal displacement in Ukraine. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/7/e/122620.pdf> (дата звернення: 30.09.2025).
8. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України № 1706-VII від 20.10.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> (дата звернення: 30.09.2025).
9. Про облік внутрішньо переміщених осіб: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.10.2014 № 509. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-2014-%D0%BF#Text> (дата звернення: 30.09.2025).
10. Внутрішньо переміщені особи. Міністерство соціальної політики України. 2025. URL: <https://old.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html> (дата звернення: 30.09.2025).
11. Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення всередині країни. Документ ООН E/CN.4/1998/53/Add/2 F), ратифіковано Україною 17.04.1998. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/uk/kerivni-principi-oon-z-pitan-vnutrishnogo-peremishchennya-vseredini-krayini> (дата звернення: 30.09.2025).

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.25>

СУЧАСНІ ЦИФРОВІ ПРАКТИКИ ВИРІШЕННЯ ТРУДОВИХ СПОРІВ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Климов К.В.,

*аспірант кафедри приватного права
та соціального забезпечення*

юридичного факультету

Сумського національного аграрного університету

ORCID: 0009-0007-5668-0569

Климов К.В. Сучасні цифрові практики вирішення трудових спорів: теоретико-правовий аспект та перспективи впровадження в Україні.

У статті проведено комплексний теоретико-правовий аналіз концепції, методології та практичних аспектів впровадження систем онлайн-вирішення спорів (ОВС, ODR – Online Dispute Resolution) у сферу трудових правовідносин України. Актуальність дослідження зумовлена об'єктивною необхідністю модернізації традиційних механізмів захисту трудових прав в умовах стрімкої цифровізації суспільних процесів, масового поширення дистанційних та гібридних форм зайнятості, а також безпрецедентних викликів воєнного стану, що суттєво обмежують фізичну доступність органів правосуддя для значної частини населення. Автором визначено правову природу ОВС як інноваційного синтезу альтернативних способів вирішення конфліктів, зокрема медіації, переговорів та арбітражу, із сучасними інформаційно-комунікаційними технологіями, що трансформує правосуддя з територіальної категорії у сервісну функцію.

У роботі детально проаналізовано основні функціональні моделі ОВС: електронні переговори, онлайн-медіацію та онлайн-арбітраж. Особливу увагу приділено концепції «алгоритмічного правосуддя» та потенціалу використання систем штучного інтелекту для попередньої оцінки перспектив судового розгляду на основі аналізу великих масивів даних. На основі системного вивчення міжнародного досвіду таких країн, як Канада (система CRT), США та держави ЄС, виокремлено ключові переваги впровадження цифрових процедур для сторін трудового конфлікту, серед яких особливе місце посідають економічна ефективність, оперативність розгляду справ, психологічний комфорт учасників та забезпечення територіальної інклюзивності. Ці аспекти є критично важливими для захисту прав внутрішньо переміщених осіб та громадян, які вимушено перебувають за кордоном.

Водночас, у дослідженні ідентифіковано та систематизовано потенційні ризики впровадження цифрових інструментів, зокрема проблему «цифрової нерівності», питання надійної ідентифікації сторін, загрози кібербезпеці, а також ризики «алгоритмічної упередженості» при використанні автоматизованих систем прийняття рішень. Науково обґрунтовано необхідність комплексного законодавчого закріплення процедур онлайн-вирішення трудових спорів шляхом внесення системних змін до Кодексу законів про працю України та Закону України «Про медіацію». Підсумком дослідження стала розробка авторської моделі національної платформи «Е-Трудовий арбітраж», яка має бути інтегрована в загальну екосистему «Електронного суду» або порталу «Дія», що дозволить створити прозорий, швидкий та доступний механізм захисту трудових прав у цифрову епоху.

Ключові слова: онлайн вирішення спорів, ОВС, трудові спори, захист трудових прав, цифровізація, медіація, штучний інтелект у праві, доступ до правосуддя, електронне судочинство, алгоритмічне правосуддя.

Klymov K.V. Modern digital practices of labor dispute resolution: theoretical and legal aspects and prospects of implementation in Ukraine.

The article provides a comprehensive theoretical and legal analysis of the concept, methodology, and practical aspects of implementing Online Dispute Resolution (ODR) systems within the framework

of labor relations in Ukraine. The relevance of this study is driven by the urgent need to modernize traditional mechanisms for protecting labor rights amidst rapid societal digitalization, the widespread adoption of remote and hybrid work models, and the significant challenges posed by martial law, which hinder physical access to judicial institutions for many citizens. The author defines the legal nature of ODR as an innovative synthesis of alternative dispute resolution (ADR) methods, such as mediation, negotiation, and arbitration, with advanced information and communication technologies, effectively shifting the concept of justice from a physical location to a high-tech service.

The article thoroughly examines the primary functional models of ODR, including e-negotiation, e-mediation, and e-arbitration. Particular emphasis is placed on the concept of «algorithmic justice» and the potential of artificial intelligence systems for the preliminary assessment of litigation prospects based on data analysis, drawing on international benchmarks like the Solution Explorer technology. By conducting a systematic review of international practices in Canada (the Civil Resolution Tribunal), the USA, and EU member states, the author highlights the critical advantages of digital procedures for parties in labor conflicts, such as cost-effectiveness, procedural speed, psychological comfort, and territorial inclusivity. These factors are essential for ensuring the protection of rights for internally displaced persons and citizens residing abroad.

Furthermore, the study identifies and categorizes potential risks associated with digital implementation, including the «digital divide,» challenges in party verification, cybersecurity threats, and the risk of «algorithmic bias» in automated decision-making processes. The paper substantiates the necessity for a comprehensive legislative framework for online labor dispute resolution through strategic amendments to the Labor Code of Ukraine and the Law of Ukraine «On Mediation». The research culminates in the proposal of an original model for a national platform, «E-Labor Arbitration,» intended to be integrated into the «E-Court» ecosystem or the «Diia» portal, aimed at creating a transparent, rapid, and accessible mechanism for labor rights protection in the digital era.

Key words: Online Dispute Resolution, ODR, labor disputes, protection of labor rights, digitalization, mediation, artificial intelligence in law, access to justice, e-justice, algorithmic justice.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку правової системи України, що відбувається на перетині глобального тренду цифровізації та безпрецедентних викликів воєнного стану, вимагає кардинального переосмислення традиційних механізмів захисту трудових прав. У контексті стрімкого зростання кількості дистанційних працівників, посилення міграційних процесів та необхідності забезпечення безперешкодного доступу до правосуддя для громадян, що знаходяться за межами країни, класична модель судового розгляду, орієнтована на фізичну присутність сторін, демонструє свою обмежену ефективність. Затримки розгляду справ, високі судові витрати та надмірна формалізація процедур створюють суттєві бар'єри, особливо для вирішення малозначних (за ціною позову) трудових спорів, таких як затримка виплати заробітної плати, незаконні дисциплінарні стягнення чи відмова у наданні відпустки. З огляду на це, ОВС набуває статусу не просто технологічної інновації, а стратегічної необхідності для збереження дієздатності системи трудового права.

Стан опрацювання проблематики. Концепція ОВС є відносно новою для української правової доктрини, хоча її окремі елементи вже досліджуються в рамках ширшої доктрини альтернативного вирішення спорів (АВС). Проте, аналіз наукової літератури свідчить про наявність певного дисбалансу у дослідженнях. Значний внесок у розвиток теорії медіації та спрощених процедур зробили такі вітчизняні вчені, як В.В. Комаров, Н.Ю. Притика, яка у своїх працях ґрунтовно дослідила теоретичні проблеми медіації у цивільному процесі [1], та О.І. Подцерковний. Вони наголошують на важливості деформалізації цивільного процесу та впровадженні примирних процедур. Разом з тим, ці дослідження переважно фокусуються на традиційних («офлайн») моделях взаємодії.

Фундаментальні дослідження у сфері трудового права, представлені працями М.І. Іншина, Г.І. Чанишевої, детально розкривають механізми вирішення колективних та індивідуальних трудових спорів [2]. Однак, у більшості випадків, аналіз базується на класичних процедурах КЗпП, які не враховують можливостей сучасних цифрових екосистем. Питання цифровізації трудового процесу розглядаються фрагментарно, переважно в контексті електронного документообігу, а не як цілісна система правосуддя.

Натомість західна правова доктрина вже понад два десятиліття оперує ОВС як самостійним та інституціоналізованим інструментом. Фундатором цього напрямку можна вважати Е. Катша, який

спільно з О. Рабінович-Ейні досліджував концепцію «цифрового правосуддя» (Digital Justice) [3]. Вагомий внесок зробив Р. Сасскінд, який у своїй роботі «Онлайн-суди та майбутнє правосуддя» аргументував неминучість переходу від фізичних судів до онлайн-сервісів [4]. Практичні аспекти впровадження ODR у бізнес-процеси та трудові відносини детально висвітлені у працях К. Рула [5]. Незважаючи на загальний курс України на цифровізацію (концепція «Держава у смартфоні»), комплексне дослідження імплементації ОВС саме у сферу трудових спорів із розробкою конкретних архітектурних рішень та аналізом ризиків алгоритмізації залишається недостатньо висвітленим. Саме це й визначило мету цього наукового пошуку.

Метою дослідження є здійснення ґрунтовного теоретико-правового аналізу сутності та моделей ОВС, вивчення світового досвіду та обґрунтування необхідності розробки цілісної, законодавчо закріпленої моделі онлайн-вирішення трудових спорів для підвищення ефективності захисту прав громадян в умовах цифрової трансформації суспільства.

Вклад основного матеріалу. Онлайн-вирішення спорів у сучасній правовій доктрині розглядається не просто як механічне дистанційне відтворення традиційних процесуальних форм через засоби відеозв'язку, а як масштабна якісна трансформація правосуддя шляхом інтеграції складних цифрових алгоритмів у саму тканину конфлікту. З філософської точки зору, ОВС відображає фундаментальний перехід від класичної патерналістської моделі правосуддя, де держава виступає єдиним монопольним арбітром, до прогресивної клієнтоорієнтованої екосистеми. У центрі цієї нової реальності перебуває користувач – працівник або роботодавець, який замість виснажливого формалізму отримує швидкий, інтуїтивно зрозумілий та економічно виправданий механізм подолання суперечностей. Така трансформація особливо гостро відчувається у сфері праці, де конфлікт часто має не лише юридичний, а й глибокий психологічний підтекст, що потребує делікатного інструментарію для збереження соціальних зв'язків і можливості подальшої професійної співпраці.

В умовах українських реалій, зокрема під час дії воєнного стану, актуальність ОВС зростає експоненціально, оскільки дистанційний характер праці та масова релокація підприємств часто унеможливають класичний судовий розгляд. Відтак, цифровізація процедур стає не просто альтернативою, а необхідною умовою забезпечення права на захист. Згідно із законодавчими новаціями, зокрема Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», сторони отримали право самостійно домовлятися про способи комунікації, що створює міцне підґрунтя для легітимізації електронних процедур як офіційного етапу врегулювання суперечки. У цьому контексті особливого значення набувають електронні переговори (E-negotiation), які є найбільш автономним, технологічно досконалим та найменш формалізованим інструментом вирішення конфліктів.

Інноваційна сутність таких переговорів полягає у використанні фасилітаційних алгоритмів, що дозволяють сторонам уникати прямої психологічної конфронтації, яка часто стає деструктивною в трудових спорах. Особливо ефективним у справах щодо майнових претензій, як-от заборгованість із виплати заробітної плати, преміальних чи компенсацій за невикористану відпустку, виявився метод «сліпих торгів» (blind bidding). Механіка цього процесу передбачає, що спеціалізована автоматизована платформа приймає конфіденційні цифрові пропозиції від працівника та роботодавця у кілька раундів. Система порівнює ці суми в автономному режимі, не розголошуючи їх зміст іншій стороні до моменту досягнення згоди. Якщо діапазон пропозицій, який у теорії конфліктології називають «зоною можливої угоди», відповідає заздалегідь встановленим математичним критеріям зближення (наприклад, коли розрив між вимогами сторін становить менше 10-15%), алгоритм автоматично фіксує компромісну суму та генерує відповідний проєкт мирової угоди. Використання такої автоматизації дозволяє повністю нівелювати емоційну напругу, прибрати фактор особистої неприязні та уникнути виснажливого маніпулятивного «торгу», характерного для особистих зустрічей. Зрештою, результат сприймається учасниками як об'єктивний та раціональний, оскільки він базується на їхніх власних анонімних поступках, а не на тиску опонентів. Окрім психологічного комфорту, такий підхід забезпечує значну економію коштів на правову допомогу та судові збори, що є критично важливим для працівника як зазвичай економічно слабшої сторони трудових правовідносин.

Наступним рівнем складності та ефективності в системі ОВС виступає онлайн-медіація (E-mediation), яка, на відміну від автоматизованих переговорів, передбачає залучення нейтрального фахівця – медіатора. У межах цієї форми вирішення спорів взаємодія між сторонами та посередником відбувається через засоби відеоконференцзв'язку або спеціалізовані інтерактив-

ні платформи, що забезпечують високий рівень конфіденційності та технічного захисту даних. Згідно з науковими підходами, така модель не просто копіює фізичну присутність у віртуальному просторі, а пропонує якісно нові інструменти управління конфліктом [6, с. 50]. Однією з найбільш вагомих переваг онлайн-медіації є можливість застосування асинхронної комунікації. Це означає, що медіатор може формулювати та надсилати сторонам запитання або пропозиції, на які учасники конфлікту відповідають у зручний для себе час, попередньо обміркувавши свої позиції та проконсультувавшись із фахівцями.

Для трудової сфери така гнучкість має виняткове значення, оскільки вона дозволяє найманому працівнику брати повноцінну участь у врегулюванні спору без необхідності відриву від поточних робочих процесів чи витрат часу на переїзди до місця проведення медіації. Більше того, асинхронність нівелює фактор психологічного тиску, який часто виникає під час синхронної взаємодії в залі суду чи кабінеті роботодавця. Працівник, який зазвичай є економічно та організаційно слабшою стороною, отримує «право на паузу», що сприяє прийняттю більш зважених і раціональних рішень.

Окрім того, сучасні інтерактивні платформи для медіації дозволяють інтегрувати інструменти спільного редагування документів та візуалізації інтересів сторін, що робить процес більш прозорим та структурованим. В українському правовому полі розвиток цієї форми ОВС тісно пов'язаний із впровадженням Закону України «Про медіацію», який закладає фундаментальні засади конфіденційності та добровільності. Використання онлайн-інструментів у цьому контексті дозволяє масштабувати практику примирних процедур, роблячи їх доступними для віддалених працівників та цифрових кочівників, чий трудові відносини фактично існують лише у віртуальному просторі. Таким чином, онлайн-медіація трансформується з допоміжного технічного засобу на ключовий елемент демократизації трудового права, забезпечуючи швидкий та етичний вихід із конфліктних ситуацій без залучення репресивного апарату державної судової влади.

Логічним завершенням ієрархії цифрових методів врегулювання конфліктів є онлайн-арбітраж (E-arbitration), який за своєю правовою природою є квазісудовим процесом. У межах цієї процедури остаточне й обов'язкове рішення приймається арбітром одноосібно або колегіально на основі всебічного аналізу електронно поданих документів, цифрових доказів та результатів дистанційних слухань. Для України саме ця модель вбачається найбільш перспективною у контексті вирішення гострих індивідуальних спорів, зокрема тих, що стосуються законності звільнення, правомірності накладення дисциплінарних стягнень чи стягнення невиконаних сум [7, с. 162]. Основна цінність онлайн-арбітражу полягає у швидкості отримання виконавчого документа, що в умовах перевантаженості класичної судової системи є критичним фактором захисту прав слабшої сторони – працівника.

Світова практика вже повноцінно довела життєздатність та високу ефективність таких систем. Показовим прикладом є Civil Resolution Tribunal (CRT) у Британській Колумбії (Канада), який функціонує як повністю інтегрований онлайн-трибунал [8]. Фундаментальним елементом його успіху став модуль Solution Explorer – інтелектуальна експертна система у форматі чат-бота, яка проводить первинну правову діагностику ситуації. Користувач отримує структуровану інформацію про свої права та обов'язки ще до офіційного початку процесу, що призводить до самостійного врегулювання значної частини суперечок. Цей досвід має стати архітектурною основою для розбудови національної системи врегулювання трудових спорів в Україні. Адже велика кількість конфліктів у сфері праці породжується саме асиметрією інформації та юридичною необізнаністю сторін, а інтелектуальна самопоміага здатна зняти навантаження з арбітрів, залишаючи для розгляду лише найбільш складні кейси [9, с. 195].

Впровадження ОВС в українські трудові правовідносини обумовлене не лише прагненням до технологічного прогресу, а й гострою соціально-правовою потребою. Аналіз міжнародного досвіду США та країн ЄС дозволяє виокремити такі ключові переваги онлайн-вирішення спорів, як економічність, оперативність та психологічний комфорт [10, с. 81]. Насамперед, ОВС виступає потужним інструментом подолання географічних та інфраструктурних бар'єрів. В умовах повномасштабної війни, масштабної міграційної кризи та фізичного руйнування судових установ, мільйони українців, включаючи внутрішньо переміщених осіб та тих, хто працює дистанційно з-за кордону, отримують безперешкодний доступ до захисту своїх прав. Цифровізація забезпечує реалізацію принципу територіальної інклюзивності, коли фізичне місцезнаходження суб'єктів трудових відносин втрачає своє традиційне юрисдикційне значення.

Окрім того, онлайн-формат є інструментом радикальної економічної оптимізації правосуддя. Для спорів із невеликою ціною позову, що складають переважну частку індивідуальних трудових конфліктів, витрати на класичний судовий процес часто перевищують очікувану вигоду, роблячи захист прав економічно недоцільним. ОВС мінімізує логістичні, канцелярські та адміністративні витрати, надаючи механізм, який чітко відповідає принципу процесуальної пропорційності.

Проте, попри очевидну ефективність, не можна ігнорувати серйозні системні виклики. Однією з найгостріших проблем залишається цифрова нерівність (*digital divide*). Певна частина населення, особливо працівники старшого віку або мешканці віддалених сільських регіонів, можуть стикатися з браком цифрових навичок або відсутністю стабільного інтернет-зв'язку, що створює ризик появи нових форм соціальної дискримінації. Не менш важливим є питання інформаційної безпеки, адже трудові спори зазвичай оперують чутливими персональними даними, що вимагає відповідності платформи ОВС найвищим стандартам кіберзахисту та криптографічного шифрування.

Окремої наукової уваги потребує проблема алгоритмічної упередженості (*algorithmic bias*). У разі залучення штучного інтелекту для предиктивної аналітики чи оцінки доказів, існує небезпека, що алгоритми будуть мимовільно відтворювати стереотипи, закладені в масивах даних, на яких вони навчалися. Це може викривити результати розгляду для певних категорій працівників. Тому успіх реформи в Україні прямо залежить від формування цілісної законодавчої бази, яка б не лише технічно впроваджувала цифрові інструменти, а й гарантувала етичність та прозорість алгоритмічних рішень, зберігаючи за людиною-арбітром фінальне слово у справі [11, с. 10].

Успішна імплементація систем ОВС у вітчизняну практику потребує не лише технологічної готовності, а й комплексного реформування фундаментального законодавства. Першочерговим кроком у цьому напрямі має стати системне внесення змін до Кодексу законів про працю України (КЗпП). Чинна редакція кодексу, попри окремі точкові оновлення, все ще значною мірою орієнтована на паперовий документообіг та фізичну присутність сторін. Необхідно доповнити КЗпП положеннями, що прямо передбачають можливість ініціювання та проведення процедур вирішення індивідуальних трудових спорів в електронній формі. Це має стосуватися як діяльності Комісій по трудових спорах (КТС) на підприємствах, так і судової стадії розгляду. Критично важливим аспектом є легалізація електронних доказів: скріншотів листування у месенджерах, логів робочих процесів у корпоративних системах управління (ERP/CRM) та електронної пошти. Законодавство має чітко визначити критерії їхньої належності та допустимості, встановивши процедури електронного засвідчення, що дозволить уникнути маніпуляцій та забезпечить високий рівень довіри до цифрового правосуддя [12, с. 77].

Паралельно з оновленням трудового законодавства, гостро постає питання адаптації Закону України «Про медіацію». Хоча прийняття цього закону стало важливим кроком для правової системи, він не містить достатніх спеціалізованих положень, що регулювали б особливості саме дистанційної (онлайн) форми примирення. Необхідно на нормативному рівні розробити та закріпити стандарти для сертифікації онлайн-медіаторів, які повинні володіти не лише психологічними навичками, а й цифровою компетентністю. Також слід встановити чіткі вимоги до технічних платформ щодо захисту персональних даних та конфіденційності сесій, а також визначити легітимний порядок фіксації результатів медіації (електронних медіаційних угод) з використанням кваліфікованого електронного підпису (КЕП).

Окремої уваги потребує питання розробки технічної архітектури національної платформи. Державна система «Е-Трудовий арбітраж» має бути спроектована не як ізольований продукт, а як спеціалізований модуль у складі Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС) або як глибоко інтегрований сервіс на порталі «Дія». Такий підхід забезпечить єдину точку входу для громадян, де ідентифікація особи відбуватиметься автоматично через Дія.Підпис, що знімає проблему верифікації учасників спору. На початковому етапі доцільно розпочати реалізацію пілотного проєкту, зосередженого на найбільш стандартизованих категоріях конфліктів. Пріоритетними у цьому контексті є спори щодо заборгованості з виплати заробітної плати, де доказова база є переважно документальною і може бути легко оцифрована. Запуск такого «пілоту» дозволить державі накопичити необхідний практичний досвід, провести валідацію алгоритмів предиктивного аналізу та поступово розширювати юрисдикцію платформи на складніші категорії справ, як-от спори про поновлення на роботі чи відшкодування моральної шкоди, заподіяної

мобінгом. Лише така послідовна та системна трансформація дозволить створити в Україні дієву архітектуру цифрового трудового правосуддя, що відповідатиме викликам сучасної глобальної економіки.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє констатувати, що впровадження онлайн-вирішення спорів у сферу трудових відносин є не просто технічною модернізацією, а глибокою зміною правової парадигми. Перехід від класичної патерналістської моделі до цифрової клієнтоорієнтованої екосистеми ознаменувє нову еру в захисті трудових прав, де правосуддя стає доступним, швидким та позбавленим надмірного формалізму. Сучасні інструменти, такі як електронні переговори з використанням методу «сліпих торгів», онлайн-медіація з перевагами асинхронної комунікації та онлайн-арбітраж, формують багаторівневу систему, здатну ефективно врегулювати конфлікт на будь-якій стадії його розвитку.

Для України інтеграція ОВС має стратегічне значення, зумовлене як викликами воєнного стану, так і потребою в євроінтеграції. Цифровізація правових процедур дозволяє нівелювати бар'єри, спричинені фізичним руйнуванням інфраструктури та масовою міграцією населення, забезпечуючи реалізацію принципу територіальної інклюзивності. Використання інтелектуальних модулів на базі штучного інтелекту, аналогічних канадській системі CRT, здатне радикально зменшити інформаційну асиметрію між працівником та роботодавцем, вирішуючи значну частину спорів ще на етапі первинної діагностики.

Водночас успіх такої реформи прямо залежить від здатності держави подолати системні виклики: подолання «цифрового розриву», забезпечення безпрецедентного рівня кіберзахисту та недопущення алгоритмічної упередженості. Фундаментом для цього має стати комплексна нормативна база, що включає оновлення КЗпП у частині легалізації цифрових доказів, адаптацію законодавства про медіацію до онлайн-реалій та створення інтегрованої архітектури платформи «Е-Трудовий арбітраж» на базі сервісів «Дія» та ЄСІТС.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що ОВС – це шлях до демократизації трудового права. Воно створює умови, за яких правовий захист перестає бути дорогим привілеєм і стає повсякденним сервісом. Поступовий запуск пілотних проєктів у сфері стягнення заробітної плати дозволить Україні не лише накопичити необхідний досвід, а й стати одним із лідерів цифрового правосуддя у Східній Європі. Лише через гармонізацію технологічних інновацій із непохитними гарантіями людської гідності та справедливості онлайн-вирішення спорів зможе стати дієвим фундаментом для соціальної стабільності та економічного відновлення держави в цифрову епоху.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Притика Н.Ю. Теоретичні проблеми медіації у цивільному процесі: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2017. 450 с.
2. Чанишева Г.І. Колективні трудові спори та порядок їх вирішення: Навчальний посібник. Одеса: Юридична література, 2010. 184 с.
3. Katsh E., Rabinovich-Einy O. Digital Justice: Technology and the Internet of Disputes. Oxford University Press, 2017. 254 p.
4. Susskind R. Online Courts and the Future of Justice. Oxford University Press, 2019. 368 p.
5. Rule C. Online Dispute Resolution for Business: B2B, E-Commerce, Consumer, Employment, Insurance, and other Commercial Conflicts. Jossey-Bass, 2002. 352 p.
6. Шаповалова К., Швецова Л. Медіація у професійній діяльності юриста: підручник. Одеса: Екологія, 2019. 205 с.
7. Бондаренко-Зелінська Н.Л. Запровадження альтернативних способів врегулювання спорів: європейський досвід для України. *Приватне право і підприємництво*. 2009. Вип. 8. С. 162–165.
8. Civil Resolution Tribunal (British Columbia). URL: <https://civilresolutionbc.ca/> (дата звернення: 12.05.2025).
9. Schmitz A.J. Drive-Thru Arbitration in the Digital Age: Empowering Consumers through Binding ODR. *Baylor Law Review*. 2010. Vol. 62. P. 178–244.
10. Katsh E., Rainey D. ODR and Government in a Mobile World. In: Poblet, M. (eds) *Mobile Technologies for Conflict Management*. Law, Governance and Technology Series, vol 2. Springer, Dordrecht, 2011. P. 81-92. DOI: https://doi.org/10.1007/978-94-007-1384-0_7.

11. Бринцев В.Д. Проблеми трансформації положень «національної економічної стратегії 2030» у нормативну базу електронного суду України. *Право та інновації*. 2021. № 2. С. 7–17. DOI: [https://doi.org/10.37772/2518-1718-2021-2\(34\)-1](https://doi.org/10.37772/2518-1718-2021-2(34)-1)
12. Колесніков А. Особливості запровадження та взаємодії модулів єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту імені Е.О. Дідоренка*. 2024. Вип. 2 (106), ч. 1. С. 71–81. DOI: <https://doi.org/10.33766/2786-9156.106.1.71-81>.

УДК 349.2.349.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.26>

ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГАРАНТІЙ ТРУДОВИХ ПРАВ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Логінова М.В.,

*викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
Дніпровського державного університету внутрішніх справ*

ORCID: 0000-0001-5608-9911

e-mail: Marinaloginova.dduvs@gmail.com

Логінова М.В. Правові механізми забезпечення гарантій трудових прав та захисту прав працівників Національної поліції України.

У статті комплексно досліджуються правові гарантії та механізми захисту трудових прав працівників Національної поліції України в сучасних умовах трансформації системи публічної служби та підвищених вимог до правоохоронної діяльності. Проаналізовано нормативно-правову базу, що визначає трудовий статус поліцейських, включаючи положення Закону України «Про Національну поліцію», Кодексу законів про працю України, спеціальних підзаконних актів та міжнародних стандартів, які регулюють умови служби в правоохоронних органах. Розкрито особливості реалізації соціальних і економічних гарантій поліцейських, зокрема порядок і структуру грошового забезпечення, питання тривалості та видів відпусток, систему соціальних виплат, компенсацій і державних гарантій при виконанні службових обов'язків підвищеної небезпеки. Особливу увагу приділено аналізу механізмів медичного забезпечення та реабілітації працівників поліції, з урахуванням специфіки їх професійних ризиків. У статті акцентовано на ролі професійних спілок та інших представницьких органів у забезпеченні колективного захисту трудових прав поліцейських, окреслено їх повноваження щодо ведення соціального діалогу, участі у формуванні умов служби, контролі за дотриманням трудового законодавства та розгляді індивідуальних і колективних трудових спорів. Проаналізовано проблемні питання правозастосування у сфері захисту трудових прав працівників поліції, включаючи прогалини та колізії в законодавстві, обмеження трудових прав, зумовлені особливим характером служби, а також питання відповідності національних норм міжнародним стандартам захисту працівників правоохоронних органів. Серед основних проблем, фрагментарність нормативної бази, відсутність комплексного закону про проходження служби в поліції, нечіткість механізмів реалізації гарантій під час воєнного стану, недостатній рівень компенсацій за ризик, ненормований робочий час та психологічне навантаження. Зроблено висновки та перспективи щодо необхідності удосконалення нормативно-правового регулювання з метою забезпечення повного і реального захисту трудових прав працівників Національної поліції та підвищення рівня соціальних гарантій відповідно до умов служби та ризиків, що супроводжують виконання ними професійних обов'язків.

Ключові слова: трудові права, Національна поліція, правовий захист, грошове забезпечення, профспілки, соціальні гарантії, правове регулювання.

Loginova M.V. Legal mechanisms for ensuring guarantees of labor rights and protection of the rights of employees of the National Police of Ukraine.

The article provides a comprehensive analysis of the legal guarantees and mechanisms for protecting the labor rights of employees of the National Police of Ukraine in the context of ongoing reforms of the public service system and increasing demands on law enforcement activities. The study examines the regulatory framework that defines the labor status of police officers, including the provisions of the Law of Ukraine «On the National Police,» the Labour Code of Ukraine, special subordinate acts, and international standards regulating service conditions in law enforcement bodies. The article highlights the specific features of the implementation of social and economic guarantees for police officers, particularly the structure and procedure of monetary allowance, types and duration of leave, systems

of social benefits, compensations, and state guarantees related to performing high-risk duties. Special attention is devoted to the mechanisms of medical care and rehabilitation for police officers, taking into account the peculiarities of professional risks inherent in police service. The article emphasizes the role of trade unions and other representative bodies in ensuring collective protection of police officers' labor rights, outlines their powers in conducting social dialogue, participating in shaping service conditions, monitoring compliance with labor legislation, and addressing individual and collective labor disputes. Problematic issues of law enforcement in the field of protecting police labor rights are analyzed, including legislative gaps and inconsistencies, restrictions on labor rights due to the special nature of police service, as well as the compliance of national regulations with international standards for law enforcement personnel protection. Among the key problems are the fragmentation of the regulatory framework, the absence of a comprehensive law on police service, the lack of clear mechanisms for implementing guarantees during martial law, the insufficient level of compensation for risk, irregular working hours, and significant psychological burden. The article concludes with recommendations aimed at improving the regulatory framework to ensure comprehensive and effective protection of the labor rights of National Police officers and to enhance social guarantees in accordance with the conditions and risks associated with law enforcement service.

Key words: labor rights, National Police, legal protection, monetary remuneration, trade unions, social guarantees, legal regulation.

Постановка проблеми. Гарантії трудових прав працівників Національної поліції України становлять ключовий елемент системи правового захисту осіб, які виконують функції з охорони громадського порядку, забезпечення громадської безпеки та протидії внутрішнім загрозам державі. Специфіка поліцейської служби, що передбачає виконання завдань у складних і небезпечних умовах, зумовлює підвищене фізичне та психологічне навантаження на працівників, а відтак – потребу у створенні розширеного комплексу правових і соціальних гарантій для належного забезпечення їхніх прав. Серед таких гарантій особливе значення мають адекватне грошове забезпечення, яке враховує умови та інтенсивність служби, належний рівень медичного обслуговування, компенсаційні виплати, право на відпочинок та інші соціальні пільги.

На сучасному етапі питання захисту трудових прав поліцейських набуває особливої актуальності з огляду на низку проблем, серед яких – складність реалізації соціальних гарантій, відсутність ефективного механізму медичного забезпечення, а також недостатня участь профспілкових організацій у відстоюванні інтересів працівників. Хоча чинне законодавство передбачає основні права поліцейських, такі як отримання грошового забезпечення, право на відпустку та соціальний захист, їх практична реалізація часто супроводжується певними обмеженнями, що знижує ефективність правового регулювання. Крім того, профспілкові організації, покликані захищати інтереси працівників, не завжди мають достатні ресурси та інструменти для повноцінного виконання цієї функції. У зв'язку з цим нагальною є потреба у вдосконаленні законодавчих положень, які регламентують трудові права працівників поліції, розробленні дієвих механізмів соціального та правового захисту, а також посиленні ролі профспілок як ключових інституцій представництва та захисту прав поліцейських. Це дозволить підвищити рівень гарантій трудових прав та забезпечити належний правовий захист працівників у процесі виконання ними службових обов'язків.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблематика захисту трудових прав працівників Національної поліції досліджувалась рядом українських науковців, серед яких Ф.А. Цесарський, В.Є. Родіонов, М.О. Ковальов, О.П. Гончаренко та І.В. Савчук. Ф.А. Цесарський акцентує увагу на ролі профспілок у забезпеченні трудових прав працівників поліції, підкреслюючи їх організаційні та фінансові можливості. В.Є. Родіонов і М.О. Ковальов досліджують правові аспекти грошового забезпечення та соціального захисту поліцейських, відзначаючи відмінності від заробітної плати цивільних працівників. І.В. Савчук та О.П. Гончаренко підкреслюють необхідність вдосконалення законодавчих механізмів для підвищення ефективності профспілкового захисту трудових прав поліцейських/

Метою статті є комплексний аналіз законодавчих та інституційних механізмів, що регламентують захист трудових прав працівників Національної поліції України. Досліджуються особливості правових гарантій, які спрямовані на забезпечення соціальної та економічної захищеності поліцейських.

Виклад основного матеріалу дослідження. Україна є державою з потужним економічним потенціалом, різноманітною структурою господарських галузей та значним історичним досвідом державотворення. Одним із ключових елементів правової системи є забезпечення трудових прав працівників Національної поліції, оскільки вони виконують надзвичайно відповідальні функції з охорони громадського порядку, захисту прав і свобод громадян та забезпечення суспільної безпеки [3, с. 247]. Специфічні умови служби, що характеризуються підвищеним рівнем ризику, фізичним і психологічним навантаженням, зумовлюють необхідність створення окремих правових механізмів захисту трудових прав поліцейських. На відміну від працівників цивільних сфер, представники правоохоронних органів мають особливі соціальні та матеріальні гарантії, зокрема право на грошове забезпечення, оплачувані відпустки, безоплатне медичне обслуговування та інші пільги. У цьому контексті виникає потреба у комплексному аналізі законодавчої бази, що регламентує трудові права поліцейських, а також вивченні ролі профспілок як інституцій, покликаних захищати їхні інтереси. Актуальність проблематики зумовлена необхідністю удосконалення нормативно-правових актів, які б ефективно забезпечували соціальний захист та реалізацію трудових прав з урахуванням специфіки професійної діяльності поліцейських.

Профспілки відіграють особливу роль у системі гарантій трудових прав працівників, зокрема в контексті діяльності Національної поліції України. Однією з ключових переваг профспілкового руху є наявність розгалуженої організаційної структури, що охоплює всі рівні – від первинних осередків до загальнонаціональних об'єднань. Така структура забезпечує ефективне представництво інтересів працівників, оперативне виявлення порушень трудових прав і швидке реагування в межах правового поля [1, с. 13]. Крім того, профспілки мають значний практичний досвід правозахисної діяльності, активно використовують міжнародні напрацювання та зберігають фінансову незалежність завдяки членським внескам і власній господарській діяльності. Цей фактор гарантує їхню об'єктивність і неупередженість у відстоюванні прав працівників, що вигідно відрізняє їх від інших представницьких організацій.

Функції профспілок охоплюють широкий спектр завдань: від громадського контролю за дотриманням законодавства про працю до ініціювання притягнення до відповідальності керівників органів внутрішніх справ у разі порушень трудових прав або невиконання умов колективних договорів. Також профспілки здійснюють захист працівників, які постраждали під час виконання службових обов'язків, що є важливою складовою забезпечення соціальних гарантій для співробітників поліції.

Правові основи захисту трудових прав поліцейських детально врегульовані Законом України «Про Національну поліцію» [4]. У Розділі IX цього нормативного акта визначено основні гарантії, спрямовані на створення належних умов служби та забезпечення соціально-економічних прав працівників. Вони включають, зокрема, право на безпечні та належні умови праці, доступ до необхідної інформації, рівність повноважень незалежно від займаної посади, своєчасне отримання грошового забезпечення та компенсаційних виплат, соціальний і правовий захист, а також право на захист власних інтересів усіма передбаченими законом засобами. Серед інших важливих гарантій – безоплатний проїзд у громадському транспорті, що значно полегшує виконання службових обов'язків [4].

Закон також встановлює можливість службового переміщення поліцейських залежно від результатів їхньої діяльності, що сприяє професійному розвитку та ефективному використанню кадрового потенціалу. Крім того, право на створення професійних спілок забезпечує додаткові механізми громадського представництва трудових і соціальних інтересів працівників поліції. У статті 92 Закону врегульовано порядок надання щорічних оплачуваних відпусток, що має особливе значення з огляду на підвищені навантаження та професійні ризики поліцейської діяльності. Ці положення спрямовані на підтримання фізичного й психологічного стану працівників та забезпечення їхнього права на відпочинок і відновлення працездатності [4].

Правове регулювання трудових прав працівників Національної поліції України є комплексним та багаторівневим процесом, який поєднує законодавчі гарантії, діяльність профспілок та спеціальні соціальні механізми. Його вдосконалення є важливою умовою підвищення ефективності функціонування поліції як ключового інституту забезпечення правопорядку та громадської безпеки.

Окрему увагу заслуговує закріплена у ст. 95 гарантія безоплатного медичного забезпечення поліцейських у закладах охорони здоров'я, підпорядкованих Міністерству внутрішніх справ України. Ця гарантія є важливим аспектом трудових прав, оскільки Кодекс законів про працю

України не передбачає аналогічного права на безкоштовне медичне забезпечення, тоді як Конституція України встановлює право кожного на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Реалізація цього права на сьогодні залишається недостатньою, адже у державних та комунальних закладах охорони здоров'я відсутній механізм повного забезпечення безкоштовної медичної допомоги. Таким чином, наявність спеціального правового закріплення цієї гарантії в Законі України «Про Національну поліцію» створює позитивний прецедент для розширення соціальних прав працівників поліції та підвищення рівня їх соціальної захищеності [4].

Таким чином, положення Закону України «Про Національну поліцію» містять низку нормативних положень, що системно регламентують реалізацію трудових прав поліцейських, встановлюючи як соціальні, так і матеріальні гарантії з урахуванням специфіки професійної діяльності. Закріплення цих прав на законодавчому рівні є важливим кроком для забезпечення стабільності, соціальної захищеності та ефективності роботи поліції в цілому, оскільки це дозволяє підвищити рівень довіри до органу, забезпечивши необхідні умови для виконання обов'язків працівників поліції відповідно до норм правової держави [4].

Особливої уваги заслуговують положення законодавства, що визначають правові засади грошового забезпечення працівників Національної поліції. Поліцейські мають право на отримання грошового забезпечення, розмір якого встановлюється з урахуванням низки критеріїв, серед яких – спеціальне звання, тривалість служби, інтенсивність та умови виконання службових обов'язків, рівень професійної підготовки, а також наявність наукового ступеня чи вченого звання [4]. Це поняття не є ідентичним заробітній платі працівників цивільних галузей, оскільки грошове забезпечення формується з урахуванням специфіки правоохоронної діяльності, що виходить за межі традиційного розуміння винагороди за працю відповідно до положень Кодексу законів про працю [5].

Наукові дослідження засвідчують наявність принципових відмінностей між поняттями «заробітна плата» та «грошове забезпечення поліцейських». Заробітна плата в цивільному секторі базується на економічних принципах розподілу праці, тоді як грошове забезпечення правоохоронців є частиною національного доходу, призначеною для задоволення їхніх матеріальних і соціальних потреб з урахуванням особливостей служби, високого рівня відповідальності та ризиків, пов'язаних із виконанням професійних обов'язків [6, с. 125]. Саме умови та характер служби відіграють ключову роль у визначенні структури грошового забезпечення, особливо у випадках, коли діяльність поліцейських пов'язана з підвищеною небезпекою.

Відповідно до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», працівники, які здійснюють оперативно-розшукові заходи, мають право на фінансове забезпечення, а також додаткові види матеріальної підтримки, спрямовані на задоволення їхніх соціально-побутових потреб. Порядок і обсяги такого забезпечення визначаються Кабінетом Міністрів України [7]. Крім основних законодавчих положень, механізми грошового забезпечення регулюються низкою підзаконних актів, зокрема Постановою Кабінету Міністрів України «Про грошове забезпечення поліцейських Національної поліції» від 2015 року [8]. Цей нормативний документ визначає структуру грошового забезпечення, яка включає посадові оклади, надбавки за спеціальні звання, доплати, щомісячні виплати, премії, одноразові заохочення, а також спеціальні надбавки за службу в особливих умовах. Така система дозволяє більш точно враховувати специфіку поліцейської діяльності та забезпечувати належний рівень матеріальної підтримки для тих, хто виконує службові обов'язки в умовах підвищеного ризику.

Додаткові аспекти фінансового забезпечення поліцейських і курсантів визначаються також відповідними нормативно-правовими актами Міністерства внутрішніх справ України. Зокрема, Наказ МВС «Про затвердження Порядку та умов виплати грошового забезпечення поліцейським Національної поліції та курсантам вищих навчальних закладів МВС зі специфічними умовами навчання» встановлює детальні правила виплат із урахуванням специфіки професійної підготовки. Такий підхід сприяє узгодженню процесів навчання з вимогами до кадрового забезпечення поліції, що є важливою умовою формування висококваліфікованих кадрів для ефективного виконання службових завдань [8].

Висновки. Проведене дослідження свідчить про те, що трудові права працівників Національної поліції України ґрунтуються на розгалуженій системі законодавчих норм, які покликані забезпечити належний рівень соціальних, економічних та професійних гарантій. Наявні правові механізми враховують особливості поліцейської служби, зокрема підвищений рівень ризику,

фізичні та психологічні навантаження, однак їхня практична реалізація не завжди є достатньо ефективною. Важливе значення у цій сфері мають профспілкові організації, які виконують функції представництва та захисту інтересів поліцейських, проте нинішній рівень їх повноважень та ресурсного забезпечення потребує посилення для більш дієвого впливу на формування трудової політики.

Подальший розвиток системи захисту трудових прав працівників поліції має відбуватися у кількох ключових напрямках. По-перше, необхідним є вдосконалення нормативно-правової бази з метою адаптації її положень до сучасних умов служби та соціально-економічних викликів. По-друге, варто посилити роль профспілок шляхом розширення їхніх повноважень, підвищення інституційної спроможності та створення ефективних механізмів участі у процесах прийняття рішень. По-третє, перспективним напрямом є впровадження нових соціальних гарантій, які б відповідали міжнародним стандартам захисту трудових прав, зокрема у сфері медичного забезпечення, психологічної підтримки та професійної реабілітації. Реалізація цих заходів сприятиме підвищенню рівня соціальної захищеності поліцейських та підвищенню ефективності їхньої професійної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цесарський Ф.А. Захисна функція профспілок, форми її реалізації автореф. дис..... канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 трудове право; право соціального забезпечення / Ф.А. Цесарський. Х., 2004. С. 15. URL: <https://meگو.info/матеріал/розділ-2-форми-реалізації-захисно-ї-функції-профспілок-у-регулюванні-індивідуально-трудо-вих->
2. Горелік Д.С., Нагорна О.О. Перспективи розвитку трудового законодавства України, що забезпечує правове регулювання професійного добору кадрів. *Порівняльно-аналітичне право*. №5. 2019. С. 189–191. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/PAP_5_2019.pdf.
3. Нагорна О.О., Креніков Є.О. Проблематика трудового законодавства в Україні. The 9th International scientific and practical conference “Innovations and prospects in modern science” (August 28-30, 2023) SSPG Publish, Stockholm, Sweden. 2023. С. 247–250. URL: <http://repositc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/18174/1/INNOVATIONS-AND-PROSPECTS-IN-MODERN-SCIENCE-28-30.08.23.pdf#page=247>.
4. Закон України «Про національну поліцію» // Відомості Верховної Ради України, 2015, № 40-41, ст. 379. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення 18.10.2025).
5. Кодекс законів про працю. Відомості Верховної Ради України, 1971, № 50, ст. 375. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3пп> (дата звернення 18.10.2025).
6. Ляпін М.В., Чимишенко С.М. Роль грошового забезпечення в системі матеріального забезпечення військовослужбовців. Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених, ад’юнтів, слухачів, курсантів і студентів «Сучасні проблеми розбудови Збройних Сил України». К.: ВІКНУ, 2013. 338 с URL: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=91_VD18AAAAAJ&citation_for_view=91_VD18AAAAAJ:VqipwSGYUEgC.
7. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» // Відомості Верховної Ради України, 1992, № 22, ст. 303. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2135-12/page> (дата звернення 18.10.2025).
8. Про грошове забезпечення поліцейських Національної поліції : Постанова Кабінету Міністрів України, 2015, № 988. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/988-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення 18.10.2025).

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.27>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАЙНЯТОСТІ ТА ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Менів Л.Д.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0003-4491-3218
e-mail: meniv17@gmail.com*

Замота А.О.,

*здобувачка 4 курсу ОП «Бакалавр»
Навчально-наукового інституту права
кафедри цивільного права та процесу
Державного податкового університету
ORCID:0009-0009-3833-2936
e-mail: ania.zamota@gmail.com*

Менів Л.Д., Замота А.О. Правове регулювання зайнятості та працевлаштування: проблеми та перспективи розвитку.

У статті висвітлено сучасний стан правового регулювання працевлаштування та зайнятості в Україні в умовах глибоких соціально-економічних змін, спричинених воєнними діями, глобальними процесами цифровізації та трансформацією ринку праці. Розкрито сутність правових механізмів забезпечення конституційного права громадян на працю, визначено основні напрями державної політики у сфері зайнятості, їх нормативно-правове підґрунтя та взаємозв'язок із міжнародними стандартами. Особливу увагу приділено аналізу чинного трудового законодавства, зокрема Кодексу законів про працю України, Закону України «Про зайнятість населення», Закону «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», а також підзаконних актів, що регламентують діяльність служби зайнятості та роботодавців. Розглянуто проблеми, пов'язані з тіньовою економікою, невідповідністю попиту і пропозиції на ринку праці, неефективністю механізмів професійної перепідготовки кадрів, гендерними диспропорціями та нерівними можливостями для соціально вразливих груп населення. Проаналізовано сучасні виклики правозастосування, серед яких – фрагментарність законодавчих змін, недостатня адаптація правових норм до нових форматів праці, зокрема дистанційної та гнучкої зайнятості. Окремо розглянуто перспективи удосконалення правового регулювання працевлаштування з урахуванням інтеграційних процесів України в європейський правовий простір та впровадження принципів гідної праці, сформульованих Міжнародною організацією праці. Акцент зроблено на необхідності посилення ролі держави у моніторингу зайнятості, створенні прозорих процедур реєстрації трудових відносин, підтримці підприємництва та сприянні інноваційним формам зайнятості. Обґрунтовано, що ефективна бюджетна та соціальна політика має стати основою розвитку трудового потенціалу, підвищення конкурентоспроможності робочої сили й поступового зниження рівня безробіття. Запропоновано концептуальні напрями модернізації правового регулювання, спрямовані на формування соціально відповідального ринку праці, який забезпечуватиме економічну стабільність, інвестиційну привабливість і дотримання прав кожного працівника.

Ключові слова: працевлаштування, зайнятість, правове регулювання, трудові права, служба зайнятості, тіньова економіка, цифровізація праці.

Meniv L.D., Zamota A.O. Legal regulation of employment and employment: problems and prospects for development.

The article highlights the current state of legal regulation of employment and labor relations in Ukraine amid profound socio-economic transformations caused by warfare, global digitalization processes, and the ongoing transformation of the labor market. The essence of legal mechanisms ensuring citizens' constitutional right to work is revealed, and the main directions of state employment policy, its regulatory framework, and correlation with international standards are identified. Particular attention is devoted to the analysis of current labor legislation, including the Labor Code of Ukraine, the Law of Ukraine "On Employment of the Population," the Law "On the Organization of Labor Relations under Martial Law," as well as subordinate acts governing the activities of employment services and employers. The study examines issues related to the shadow economy, mismatch between labor market supply and demand, inefficiency of professional retraining mechanisms, gender disparities, and unequal opportunities for socially vulnerable groups. Modern challenges of law enforcement are analyzed, including the fragmentation of legislative changes and insufficient adaptation of legal norms to new forms of employment, such as remote and flexible work. The article also explores prospects for improving the legal regulation of employment, taking into account Ukraine's integration into the European legal framework and the implementation of the decent work principles established by the International Labour Organization. Emphasis is placed on the need to strengthen the state's role in monitoring employment, developing transparent procedures for the registration of labor relations, supporting entrepreneurship, and promoting innovative forms of employment. It is substantiated that effective fiscal and social policy should form the basis for developing labor potential, increasing workforce competitiveness, and gradually reducing unemployment levels. Conceptual directions for the modernization of labor regulation are proposed, aimed at building a socially responsible labor market that ensures economic stability, investment attractiveness, and the protection of workers' rights.

Key words: employment, job placement, legal regulation, labor rights, employment service, informal economy, digitalization of work.

Постановка проблеми. Сучасний ринок праці України характеризується глибокими структурними змінами, зумовленими як внутрішніми соціально-економічними процесами, так і зовнішніми чинниками, зокрема впливом воєнного стану, глобалізаційних тенденцій та цифровізації економіки. Незважаючи на наявність розгалуженої системи нормативно-правового регулювання трудових відносин, рівень ефективності реалізації прав громадян на працю залишається недостатнім. Значна частина населення залучена до неформальної зайнятості, що призводить до зниження податкових надходжень і послаблення системи соціального страхування. Водночас наявні законодавчі норми не завжди узгоджуються з реальними потребами ринку праці, що створює прогалини у правовому забезпеченні зайнятості та працевлаштування. Проблеми нерівності можливостей, недосконалості механізмів працевлаштування осіб з інвалідністю, молоді та внутрішньо переміщених осіб вимагають системного науково-правового аналізу та розробки дієвих інструментів регулювання. У цьому контексті актуальним постає пошук нових правових підходів, спрямованих на підвищення гнучкості ринку праці, розвиток соціального партнерства та забезпечення гідних умов праці в умовах трансформації суспільства.

Аналіз останніх досліджень. У вітчизняній науці трудового права питання правового регулювання зайнятості та працевлаштування було об'єктом досліджень у працях О. Бандурки, В. Безусого, Л. Давидюк, О. Жадан, О. Пожарова, Н. Серьогіна, Р. Шабанов, О. Штундер, Н. Хуторян, О. Ярошенко та інших. Разом з тим, важливість питань правового врегулювання зайнятості та працевлаштування не втрачає своєї актуальності і практичного значення, а особливо, сьогодні, в умовах дії воєнного стану в Україні.

Метою статті є дослідити сучасний стан правового регулювання працевлаштування та зайнятості в Україні, визначити його проблеми, зумовлені нестабільністю законодавства, війною, тіньовою економікою та низьким рівнем соціального захисту, і обґрунтувати потребу у вдосконаленні правових механізмів із урахуванням євроінтеграційних процесів, цифровізації трудових відносин та викликів воєнного часу.

Виклад основного матеріалу. Правове регулювання працевлаштування та зайнятості населення є однією з центральних сфер трудового права, що визначає механізми реалізації конституційного права громадян на працю, гідну оплату праці та соціальний захист у разі безробіття.

У сучасних умовах формування ринку праці в Україні правові норми у цій сфері мають на меті забезпечення збалансованості між пропозицією робочої сили та попитом на неї, гарантування зайнятості населення, зниження рівня безробіття та створення умов для розвитку людського потенціалу. Працевлаштування виступає складовою частиною соціально-економічної політики держави, а його правове забезпечення – інструментом регулювання трудових відносин, спрямованих на досягнення суспільного добробуту [1, с. 19].

Сутність правового регулювання працевлаштування полягає у визначенні прав, обов'язків і гарантій суб'єктів трудових правовідносин – працівників, роботодавців та державних органів, що координують процеси зайнятості [2]. Його правові основи формуються на конституційному рівні, зокрема стаття 43 Конституції України проголошує право кожного на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку людина вільно обирає або на яку вільно погоджується [3]. Отже, держава бере на себе зобов'язання щодо створення правових, економічних та організаційних умов, необхідних для здійснення громадянами права на працю.

Реалізація цього права забезпечується, зокрема, шляхом проведення державної політики у сфері зайнятості та працевлаштування населення. Держава гарантує рівність прав і можливостей громадян у сфері праці незалежно від будь-яких ознак, а також здійснює регулюючу та посередницьку функцію у відносинах між працівниками і роботодавцями з метою забезпечення дотримання принципів соціальної справедливості, стабільності та партнерства у сфері трудових відносин.

Основу нормативно-правового регулювання працевлаштування в Україні становлять закони, підзаконні акти, міжнародні угоди та конвенції, що визначають принципи, механізми і форми зайнятості. Серед них основне місце посідає Закон України «Про зайнятість населення» [4], який визначає правові, економічні та організаційні засади реалізації державної політики у сфері зайнятості населення, гарантії держави щодо захисту прав громадян на працю та реалізації їхніх прав на соціальний захист від безробіття.

Положення цього закону деталізують поняття «зайнятого» та «безробітного» населення, визначають права громадян на отримання допомоги з безробіття, професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації тощо.

Особливу роль мають норми Кодексу законів про працю України [5], які закріплюють основні трудові гарантії та регулюють відносини між працівником і роботодавцем. Держава також забезпечує імплементацію положень Конвенцій Міжнародної організації праці, які визначають основоположні принципи соціального діалогу, рівності прав і можливостей громадян, а також недопущення будь-яких форм дискримінації у сфері працевлаштування та зайнятості.

Теоретико-правові підходи до регулювання працевлаштування базуються на поєднанні державного та договірного регулювання. Держава виступає гарантом реалізації прав громадян на працю, визначає мінімальні соціальні стандарти, здійснює моніторинг ринку праці, формує програми сприяння зайнятості, а також створює умови для розвитку підприємництва як одного з джерел самозайнятості. З іншого боку, на рівні роботодавця і працівника формується система договірних відносин, де укладення трудового договору виступає правовою підставою виникнення трудових прав і обов'язків. Такий підхід дозволяє забезпечити баланс між інтересами сторін трудового процесу, сприяє гнучкості регулювання та адаптації правових механізмів до динамічних змін економічного середовища [1].

Основою правового регулювання зайнятості та працевлаштування є діяльність Державної служби зайнятості, яка реалізує політику у сфері працевлаштування, трудової міграції, соціального захисту від безробіття, здійснення аналізу стану ринку праці, сприяння громадянам у підборі підходящої роботи, надання роботодавцям послуг із добору працівників тощо.

Правові основи її діяльності визначаються Законом України «Про зайнятість населення» [4] та Наказом Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства «Про затвердження Положення про Державну службу зайнятості» від 16.12.2020 № 2663 [6]. Така система має забезпечити захист громадян, які втратили роботу, а також сприяти відновленню їхньої трудової активності.

Особливе місце у сучасній теорії трудового права посідає концепція гідної праці, розроблена Міжнародною організацією праці, яка включає не лише забезпечення зайнятості, а й створення умов для реалізації людського потенціалу, рівного доступу до праці, соціальної безпеки та захисту прав працівників [7]. Її положення поступово інтегруються у національне законодавство України, зокрема через оновлення Кодексу законів про працю України та адаптацію законодавства до

вимог Європейського Союзу. Розвиток нових форм зайнятості, таких як дистанційна, гнучка або проектна робота, вимагає оновлення трудового законодавства.

У межах теоретико-правового аналізу також варто розглядати співвідношення понять «зайнятість» і «працевлаштування». Перше охоплює весь спектр економічної діяльності, що приносить дохід, тоді як друге визначає процес залучення громадян до цієї діяльності через систему правових, організаційних та економічних заходів. Працевлаштування є механізмом реалізації права на зайнятість [8].

Обидва поняття взаємопов'язані й утворюють основу системи трудових відносин, у межах якої держава забезпечує не лише надання робочих місць, а й створення сприятливого середовища для самореалізації особистості через працю.

Незважаючи на наявність законодавчої бази, що визначає основні принципи зайнятості та працевлаштування, на практиці спостерігається низка проблем, які перешкоджають ефективній реалізації права громадян на працю. Однією з найгостріших проблем залишається високий рівень безробіття серед молоді, осіб передпенсійного віку, людей з інвалідністю та внутрішньо переміщених осіб.

На сьогодні кількість офіційно зареєстрованих безробітних у Державній службі зайнятості України становить не більше 100 тисяч осіб, при чому 81% із них – жінки. У порівнянні з минулим роком частка шукачів роботи у віці до 35 років зменшилася з 27% до 21%, в той же час зросла кількість безробітних віком понад 55 років з 17% до 21%. Середня тривалість пошуку роботи у 2024 році становила 50 днів, у 2023 році – 60 днів, з початку цього року – 52 дні [9].

Через воєнні дії та відсутність гідних умов працевлаштування багато українців змушені виїжджати за кордон, шукаючи безпеки та стабільного заробітку. Така ситуація спричиняє втрату кваліфікованих кадрів і послаблює національну економіку. Крім того, значна частина тих, хто залишився в Україні, працює нелегально, що позбавляє їх соціального захисту, а державу – податкових ресурсів.

До системних проблем у сфері зайнятості належить також неузгодженість між потребами ринку праці та системою професійної освіти. Багато випускників закладів вищої та фахової передвищої освіти не мають навичок, затребуваних роботодавцями, що призводить до розриву між пропозицією та попитом на робочу силу. Відсутність дієвого механізму прогнозування кадрових потреб ускладнює розробку державних програм працевлаштування [10]. Крім того, частина підприємств уникає офіційного оформлення працівників через складність процедур, високий рівень податкового навантаження та нестабільність законодавства, що створює дисбаланс між формальною та неформальною економікою. Водночас недостатньо врегульованими залишаються питання гнучких форм зайнятості, таких як дистанційна робота, фриланс, короткострокові контракти, які стають дедалі поширенішими.

Проблеми правового регулювання працевлаштування пов'язані й з неефективністю діяльності державних органів, відповідальних за реалізацію політики зайнятості. Державна служба зайнятості часто не відповідає сучасним потребам ринку праці, її послуги залишаються формальними, а заходи активної підтримки безробітних – малоефективними. Відсутність дієвої системи моніторингу зайнятості, слабкий контроль за дотриманням трудових прав працівників і недостатній рівень цифровізації ускладнюють оперативне реагування на зміни в економічному середовищі. Також проблемою є недостатня участь соціальних партнерів – профспілок, об'єднань роботодавців і місцевих органів влади – у розробці та впровадженні рішень, спрямованих на підвищення зайнятості. Це призводить до відсутності узгоджених підходів і системності у формуванні політики зайнятості [11].

Воєнні дії на території України ще більше загострили існуючі проблеми. Велика кількість підприємств зупинила роботу або скоротила персонал, що призвело до зростання безробіття та скорочення внутрішнього попиту. У таких умовах особливо актуальним стало питання створення механізмів підтримки малого та середнього бізнесу, який може забезпечити робочі місця навіть у кризових ситуаціях.

Разом з тим, сучасні тенденції глобальної економіки – автоматизація, цифровізація виробництва, розвиток дистанційних форм роботи – потребують нових підходів до правового регулювання трудових відносин, де працівник має бути захищений незалежно від місця виконання своїх обов'язків.

Подальший розвиток правового регулювання працевлаштування пов'язаний з кодифікацією та гармонізацією національного трудового законодавства відповідно до норм і стандартів Європей-

ського Союзу, а також створення механізмів правового регулювання трудових правовідносин, які забезпечуватимуть баланс між інтересами роботодавця та працівника.

Актуальним є вдосконалення правового регулювання укладення, зміни та припинення електронних трудових договорів, створення професійної цифрової інфраструктури ринку праці. Такі заходи сприятимуть підвищенню рівня прозорості та ефективності у сфері зайнятості населення.

Суттєве значення має підвищення ефективності Державної служби зайнятості шляхом її реформування у бік надання персоналізованих послуг для різних категорій населення. Вона має стати не лише реєстраційним органом, а й активним посередником між роботодавцем і працівником, який сприяє створенню нових робочих місць. Необхідно розширити практику грантів, пільгових кредитів і податкових стимулів для підприємств, що створюють робочі місця для молоді, осіб з інвалідністю та ветеранів [4]. Особливу увагу слід приділити розвитку системи соціального партнерства, адже саме узгодження інтересів держави, бізнесу та працівників може забезпечити стабільність трудових відносин.

Важливим є вивчення основних напрямів правового регулювання зайнятості та працевлаштування в зарубіжних країнах з метою подальшої імплементації рекомендацій регулювання зайнятості та працевлаштування в Україні.

Так, у США стимулювання попиту на висококваліфіковану робочу силу здійснюється через інвестиційну, фінансово-кредитну та податкову політику держави, розробку та реалізацію державних цільових програм. У Великобританії прийнято комплекс заходів, спрямованих на подолання невідповідності між кадровими потребами сфер економіки і підготовкою випускників ВНЗ. Система підготовки кадрів у Японії спрямована на інтеграцію ринку праці у коло фірми, отже, під час модернізації виробництва персонал може швидко й гнучко перекваліфікуватися на нові види діяльності. Основою політики зайнятості фахівців скандинавських країн (Данії, Швеції, Фінляндії) є попередження виникнення безробіття. Це досягнуто через створення і функціонування розвиненої системи професійної перепідготовки і перекваліфікації [12, с.187].

Впровадження досвіду зарубіжних країн у сфері стимулювання зайнятості та працевлаштування є важливим для України, особливо в умовах воєнного стану, коли ринок праці зазнає глибоких структурних змін. Зараз головним завданням держави є збереження робочих місць, створення нових можливостей для працевлаштування, а також адаптація трудових ресурсів до нових соціально-економічних реалій. Адаптація найкращих міжнародних практик дозволить Україні не лише зменшити рівень безробіття під час війни, а й сформувати основу для ефективного ринку праці в післявоєнний період, орієнтованого на інновації, стійкість і високий рівень професійної мобільності.

Висновки. Проведене дослідження показало, що сучасний стан правового регулювання зайнятості та працевлаштування в Україні характеризується значною нормативною фрагментарністю, нестабільністю законодавства та нерівномірністю його застосування в умовах війни та економічної турбулентності. Аналіз чинної правової бази й практики її реалізації засвідчив, що вагомими проблемами залишаються тіньова зайнятість, недостатня ефективність державних інституцій у сфері працевлаштування, обмеженість соціальних гарантій та низька адаптивність законодавчих механізмів до викликів воєнного часу.

У контексті євроінтеграційних зобов'язань особливої актуальності набуває гармонізація українського трудового законодавства з директивами ЄС, розвиток цифрових форм зайнятості, спрощення процедур оформлення трудових відносин та забезпечення прозорого контролю за дотриманням прав працівників. Досвід європейських держав підтверджує ефективність таких підходів, як розширення інструментів активної політики зайнятості, цифровізація сервісів державної служби зайнятості, запровадження гнучких моделей роботи та посилення соціального діалогу. Перспективи розвитку правового регулювання полягають у створенні цілісної, стійкої та адаптивної системи, здатної реагувати на потреби ринку праці в умовах війни і післявоєнного відновлення. Таке реформування має включати удосконалення нормативних механізмів, спрямованих на зменшення гінізації трудових відносин, підвищення рівня соціального захисту, стимулювання офіційної зайнятості, а також розвиток інституційної спроможності держави. Комплексне поєднання правових, економічних і цифрових інструментів регулювання сприятиме формуванню сучасної та конкурентоспроможної моделі зайнятості, яка відповідатиме європейським стандартам та потребам суспільства в умовах воєнного часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гриценко Н.В. Культура праці та працевлаштування молоді. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2017. № 60. С. 18–24. URL: <https://doi.org/10.18664/338.47:338.45.v0i60.121108> (дата звернення: 23.10.2025).
2. Панчишак Р.А. Проблеми правового регулювання зайнятості й працевлаштування в Україні та способи їх вирішення: thesis. 2017. URL: <http://er.nau.edu.ua/handle/NAU/27962> (дата звернення: 21.10.2025).
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. *Відом. Верхов. Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
4. Про зайнятість населення: Закон України від 05.07.2012 р. № 5067. *Урядовий кур'єр*. 2012. № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17>.
5. Кодекс законів про працю України: Закон УРСР від 10.12.1971 р. *Відом. Верхов. Ради УРСР*. 1971. № 50. Ст. 375. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.
6. Про затвердження Положення про Державну службу зайнятості: Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства від 16.12.2020 № 2663. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1305-20#Text>.
7. Гринь Т.Г. Правове регулювання працевлаштування в Україні та за кордоном: порівняльно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 20 с. URL: https://www.ukrbook.net/litopys/avtoreferat/2016/L_ad_2_2016.pdf?utm_source=chatgpt.com.
8. Butynska R. Вплив цифрових технологій на трудове право: виклики та завдання. *Law review of kyiv university of law*. 2019 № 3. С. 139–144. URL: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.3.2019.22> (дата звернення: 21.10.2025).
9. Кількість молодих безробітних знижується. URL: <https://www.dcz.gov.ua/news/singlenews/809> (дата звернення: 21.10.2025).
10. Кравченко М. Сучасні підходи до нормативно-правового регулювання трудових відносин працевлаштування людей з особливими потребами. *Наукові інновації та передові технології*. 2024. № 11(39). URL: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-11\(39\)-127-139](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-11(39)-127-139) (дата звернення: 21.10.2025).
11. Чанишева Г.І. Трудове право України: навчально-методичний посібник. Одеса: Фенікс, 2022. URL: <https://doi.org/10.32837/11300.22510> (дата звернення: 21.10.2025).
12. Карбовська Л.О. Досвід зарубіжних країн щодо регулювання попиту та пропозиції на ринку праці фахівців з вищою освітою. *Наукові праці МАУП*, 2014, вип. 42(3), с. 184–188. URL: https://journals.maup.com.ua/journal/42_2014/7.pdf (дата звернення: 24.10.2025).

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.28>

ДЕРЖАВНИЙ НАГЛЯД (КОНТРОЛЬ) ЗА ДОДЕРЖАННЯМ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: МЕЖІ АДМІНІСТРАТИВНОГО ВТРУЧАННЯ

Олійник У.М.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри правових та інформаційних технологій
Хмельницького інституту соціальних технологій
Університету «Україна»
ORCID: 0000-0002-7846-6842
e-mail: uljanka2009@ukr.net*

Кожушко О.О.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правових та інформаційних технологій
Хмельницького інституту соціальних технологій
Університету «Україна»
ORCID: 0000-0001-6939-1466
e-mail: svobodu55@gmail.com*

Олійник У.М., Кожушко О.О. Державний нагляд (контроль) за додержанням трудового законодавства в умовах воєнного стану: межі адміністративного втручання.

В статті проведено аналіз особливостей здійснення державного нагляду (контролю) за додержанням трудового законодавства в умовах воєнного стану. Звертається увага на те, що від рівня реалізації контрольними механізмами своїх функцій залежить реальне забезпечення трудових прав працівників, дотримання мінімальних державних гарантій, протидія незадекларованій праці та мінімізуються порушення трудових прав працівників з боку роботодавців.

Зроблено детальну характеристику обставин та факторів, які багато в чому можуть ускладнювати процедуру здійснення державного нагляду (контролю), таких як обмежені можливості пересування контролюючих органів на окремих територіях в силу тривалості активних бойових дій, неможливість проведення перевірок через наявні ризики для життя в окремих регіонах, зміна або трансформація існуючих правовідносин, що призводить до суперечливого врегулювання різних категорій найманих працівників: мобілізованих, заброньованих, внутрішньо переміщених, дистанційних або надомних працівників та інших. Окрема характеристика дається Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022, який за своїм змістом розширив повноваження роботодавця щодо проведення контролю в регулюванні трудових відносин.

Проаналізовано зміст Постанови КМУ N 303 від 13.03.2022 року «Про припинення заходів державного нагляду (контролю) в умовах воєнного стану», згідно якої під час воєнного стану в Україні запроваджено мораторій на планові та позапланові заходи державного нагляду (контролю), якою визначено випадки проведення позапланових перевірок. В цьому контексті здійснено аналіз умов, які необхідно враховувати при визначенні меж адміністративного втручання таких як наявність реальної або потенційної шкоди життю та здоров'ю працівника, централізований механізм визначення допустимості адміністративного втручання, досягненню балансу у заходах державного нагляду (контролю) між інтересами працівника та роботодавця, забезпечення правової визначеності у адміністративному втручанні.

Зроблено висновок про необхідність подальшого вдосконалення меж адміністративного втручання в умовах воєнного стану, що дасть можливість державі активним гарантом реалізації трудових прав працівників.

Ключові слова: державний нагляд (контроль), межі адміністративного втручання, трудове законодавство, роботодавець, найманий працівник, воєнний стан, мораторій, планові та позапланові перевірки, Державна служба України з питань праці, централізований механізм.

Oliinyk U.M., Kozhushko O.O. State supervision (control) over compliance with labor legislation in martial arts conditions: limits of administrative intervention.

The article analyzes the features of state control (supervision) over compliance with labor legislation under martial law. Attention is drawn to the fact that the level of implementation of their functions by control mechanisms determines the real provision of labor rights of employees, compliance with minimum state guarantees, combating undeclared work, and minimizing violations of labor rights of employees by employers.

A detailed description of the circumstances and factors that can complicate the procedure for state control in many respects, such as limited movement of control bodies in certain territories due to the duration of active hostilities, the impossibility of conducting inspections due to existing risks to life in certain regions, changes or transformations of existing legal relations, which leads to contradictory regulation of various categories of employees: mobilized, reserved, internally displaced, remote or home workers, and others. A separate characteristic is given to the Law of Ukraine “On the Organization of Labor Relations under Martial Law” dated March 15, 2022, which in its content expanded the employer’s powers to exercise control in the regulation of labor relations.

The content of the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 303 dated March 13, 2022 “On the Termination of State Supervision (Control) Measures under Martial Law” was analyzed, according to which a moratorium was introduced on scheduled and unscheduled state supervision (control) measures during martial law in Ukraine, which determined the cases of conducting unscheduled inspections. In this context, an analysis was carried out of the conditions that must be taken into account when determining the limits of administrative intervention, such as the presence of real or potential harm to the life and health of an employee, a centralized mechanism for determining the admissibility of administrative intervention, achieving a balance in state supervision (control) measures between the interests of the employee and the employer, ensuring legal certainty in administrative intervention.

The conclusion is made about the need for further improvement of the limits of administrative intervention under martial law, which will enable the state to be an active guarantor of the implementation of labor rights of employees.

Key words: state control (supervision), limits of administrative intervention, labor legislation, employer, employee, martial law, moratorium, scheduled and unscheduled inspections, State Labor Service of Ukraine, centralized mechanism.

Постановка проблеми. В умовах триваючого воєнного стану, державний нагляд (контроль) за додержанням трудового законодавства набуває все більш стратегічного значення, з огляду на процеси трансформації ринку праці, постійні соціально-економічні ризики, динамічний розвиток цифрових інструментів. Від рівня реалізації контрольними механізмами своїх функцій залежить реальне забезпечення трудових прав працівників, дотримання мінімальних державних гарантій, протидія незадекларованій праці та мінімізуються порушення трудових прав працівників з боку роботодавців.

Врегулювання питання належної організації державного нагляду (контролю) за додержанням трудового законодавства в умовах воєнного стану дає можливість забезпечити баланс між державою, обома сторонами трудових правовідносин та бізнесом. Однак, слід зазначити, що надмірне або неправомірне адміністративне втручання контролюючих органів може негативно впливати на стабільність трудових відносин, перешкоджанню здійснення підприємницької діяльності, стимулювати правопорушення з боку роботодавця. Тому пошук механізму співвідношення між потребою держави забезпечувати публічний інтерес у сфері праці через визначення меж адміністративного втручання та необхідністю зберігати належну свободу господарської діяльності є основоположним завданням на сьогодні, оскільки це дозволить забезпечити баланс між захистом трудових прав і розвитком підприємницької діяльності.

Метою дослідження є комплексний аналіз меж здійснення державного нагляду (контролю) за додержанням трудового законодавства в умовах воєнного стану, визначення чинників, які ускладнюють його проведення на сьогоднішній день та факторів, що потрібно враховувати при безпосередньому проведенні.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти зазначеної вище проблематики вивчали Бурлаченко Д.В. [1], Жернаков В.В.[2], Мельник А.В. [3], Гришина Ю.М., Чанишева Г.І. [4], Рудницька О.П., Магась-Демидас Ю.І. [5], Поліщук М.М. [6] та інші. Однак, зважаючи саму природу трудових відносин в умовах воєнного стану, їх динамічний характер, багато питань залишаються нерозкритими та не вивченими.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабне вторгнення з боку російської федерації та територію вільної та незалежної України спричинило за собою зміни в організації діяльності всіх сфер життя суспільства, сприяло змінам в різних галузях права, в тому числі й вплинуло на умови організації та проведенню нагляду (контролю) в сфері реалізації трудових відносин.

Мельник А.В. виділяє чотири види нагляду та контролю за дотриманням трудового законодавства про працю: державний нагляд і контроль; судовий контроль; прокурорський нагляд, що займає проміжне місце між державним і судовим; громадський контроль [3]. Із даною класифікацією варто погодитися, однак, вважаємо за доцільне зупинитися саме на першому виді, оскільки він є найпершим ключовим інструментарієм публічної адміністрації, від якого залежать не лише суспільні відносини, а й функціонування всього державного механізму та ефективність здійснення усіх інших видів.

Зважаючи на інтенсивні військові дії, які тривають в окремих адміністративно-територіальних одиницях нашої держави та зміни, які були внесені в чинне законодавство після впровадження воєнного стану, слід звернути увагу на те, що сама процедура проведення державного (нагляду) контролю ускладнена, на нашу думку, наступними обставинами:

обмеженими можливостями фізичного пересування, оскільки в багатьох регіонах державні інспектори не можуть вільно переміщуватися через активні бойові дії;

неможливість проведення перевірок через наявні ризики для життя у прифронтових чи окупованих районах;

розширення повноважень роботодавця щодо проведення контролю в регулюванні трудових відносин, згідно Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022. Згідно з доповненнями до зазначеного вище закону період: у період дії воєнного стану позапланові заходи контролю (перевірки) можуть здійснюватися за новими підставами: зокрема – за зверненням військових адміністрацій або у зв'язку з невиконанням приписів, виданих після 1 травня 2022 року [7]. При цьому, якщо порушення усунуте в строк після припису – штрафи, передбачені статтею 265 Кодексу законів про працю України, не застосовуються [8]. Цим нормативно-правовим актом створено спрощений правовий режим, і контроль як такий, втратив свою класичну форму, оскільки механізм дії санкцій став значно м'якшим, перевірки рідшим явищем, а сам роботодавець отримав більше простору для уникнення відповідальності за недотримання вимог щодо неналежної організації трудових відносин.

збільшення кількості порушень правил охорони праці через раптові процеси евакуації населення, незадекларована праця, неповна виплата заробітних плат;

зміна або трансформація існуючих правовідносин, що призводить до суперечливого врегулювання різних категорій найманих працівників: мобілізованих, заброньованих, внутрішньо переміщених, дистанційних або надомних. Зважаючи на особливості правового статусу кожного з них, інспектор Держпраці має давати їм оцінку за різними нормами чинного законодавства, які діють відносно недавно, що призводить до створення прогалин, колізій та суперечностей в самому тлумаченні. До прикладу, значні труднощі виникають при оцінюванні праці дистанційних або надомних працівників, які можуть перебувати у будь-якому місці, через що й інспектор не має інформації та можливості перевірити їх графік роботи, обсяг виконаних завдань, дотримання охорони праці тощо. По перевірці статусу мобілізованих та заброньованих основні труднощі виникають виходячи з того, що не завжди вчасно роботодавці повідомляють про них та доволі таки часто затягують з їх виплатами.

Переорієнтація більшості державних ресурсів на військові потреби призводить до виникнення дефіциту кадрів, зменшення фінансування та збільшення навантаження на самих державних інспекторів, які залишилися на службі виконувати свої трудові обов'язки.

Однією з назрілих проблем, яка має місце сьогодні є знищення частини кадрових документів внаслідок військових дій, відсутність доступу до архівів, що унеможливує для перевіряючого інспектора визначити законність дій з боку роботодавця.

Виходячи з того, що під час війни держава зобов'язана не лише забезпечувати публічні інтереси, а й контролювати дотримання мінімальних гарантій, недостатній контроль з боку інспекторів може спричинити порушення трудових прав, а надмірний – паралізувати підприємницьку діяльність, розвиток бізнесу. В таких умовах, зважаючи на неможливість проводити повною мірою традиційні перевірки, доцільно розвивати подальшу модернізацію цифрових та дистанційних форм контролю (вільний доступ та аналіз всіх реєстрів, онлайн-перевірок, тощо). Окрім того, було б доцільно запровадити єдиний реєстр дистанційних та надомних працівників, у якому б зазначалося місце їх знаходження, характер та обсяг запланованої та виконаної роботи, умови праці, заробітна плата. Величезним кроком уперед стало б введення інтегрованих механізмів обміну даними між Державною службою України з питань праці, Міністерством економіки України, Територіальними центрами комплектування та соціальної підтримки, Державною прикордонною службою, що значно розширить взаємодію між органами влади та дасть змогу здійснювати фактичний аналіз існуючих трудових відносин.

В контексті подальшого розгляду даного питання доцільно звернути увагу на дію Постанови КМУ № 303 від 13.03.2022 року «Про припинення заходів державного нагляду (контролю) в умовах воєнного стану», згідно якої під час воєнного стану в Україні запроваджено мораторій на планові та позапланові заходи державного нагляду (контролю). Згідно її приписів, були визначені випадки, коли позапланові заходи щодо перевірок стали дозволеними, а саме, за наявності загрози, що має негативний вплив на права, законні інтереси, життя та здоров'я людини. Також, протягом періоду тривалості воєнного стану здійснення позапланових заходів державного нагляду (контролю) у сфері праці можливе лише на підставі рішення Державної служби України з питань праці [9].

З одного боку дія вказаного вище нормативно-правового акту є цілком виправданою умовами воєнного часу, а з іншого – нею значно ускладнюється робота Держпраці та звужуються механізми захисту трудових прав найманих працівників. Окрім того, може збільшуватися зі сторони роботодавця кількість таких прихованих правопорушень як нелегальна праця, недотримання мінімальних соціальних гарантій, невиплата заробітної плати тощо.

В даному аспекті доцільно погодитися із думкою Рудницької О.П. та Магась-Демидас Ю.О. стосовно того, що доволі часто роботодавці використовують складну економічну ситуацію як підставу для ігнорування вимог трудового законодавства, оскільки вони отримують своєрідний «імунітет» від проведення перевірок та цим самим суттєво звужує належний захист трудових прав працівників [5, с. 53].

Визначаючи в подальшому межі адміністративного втручання держави у сферу трудового законодавства, слід зазначити, що існуючий на сьогоднішній день режим воєнного стану створив жорсткі виклики для самої організації системи нагляду (контролю) за дотриманням трудового законодавства, оскільки від роботодавця та від контролюючих органів вимагається не лише забезпечення належної реалізації трудових прав, а й створення таких умов, які би сприяли належній безпеці кожної зі сторін та економічній стабільності в різних галузях та сферах.

Звідси, межі адміністративного втручання у законодавство щодо забезпечення реалізації трудових прав громадян необхідно вибудувати таким чином, щоб вони мали достатній характер реагування на вчинене правопорушення, але разом з тим не виходили за межі потреб воєнного часу та не перевантажували функціонування системи державних органів.

Тому, виходячи з вище сказаного, можна стверджувати, що при визначенні меж адміністративного втручання в трудові відносини слід враховувати ряд умов:

Зміни у нормативно-правовій базі, а саме прийняття Постанови Кабінету Міністрів України № 303 від 13 березня 2022 року «Про припинення заходів державного нагляду (контролю) в умовах воєнного стану», якою було запроваджено мораторій на проведення планових і позапланових заходів державного нагляду. Згідно цього, сама межа адміністративного впливу суттєво обмежилася до рівня, який є доцільним для впливу та регулювання на можливі правопорушення в умовах воєнного стану [9].

Випадки для допустимого та необхідного адміністративного втручання, визначення яких потребує звернення до п. 2 зазначеної вище постанови, згідно якого, у випадку наявності загрози,

що має негативний вплив на права, законні інтереси, життя та здоров'я людини, захисту навколишнього природного середовища та забезпечення безпеки держави, а також для виконання міжнародних зобов'язань України протягом періоду воєнного стану дозволяється здійснення позапланових заходів державного нагляду (контролю). Тобто, перевіряючий орган може втручатися лише за наявності реальної або потенційної шкоди.

Централізований механізм визначення допустимості адміністративного втручання, який визначається тим, що позапланові заходи у сфері праці можуть здійснюватися виключно на підставі рішення Державної служби України з питань праці, що суттєво обмежує повноваження інших територіальних органів щодо ініціювання подібних перевірок.

Досягнення балансу у заходах державного нагляду (контролю) між інтересами працівника та роботодавця, який має на меті те, що при ньому необхідно забезпечити не лише захист порушених прав, а й сприяти розвитку підприємств різної форми власності, зокрема, бізнесу та вжити всі належні заходи щодо мобілізації ресурсів, необхідних для забезпечення обороноздатності держави.

Досягнення правової визначеності у адміністративному втручанні, яке полягає в тому, що контролюючий орган, застосовуючи будь-які заходи та дії щодо іншої сторони, має забезпечити їх зрозумілість, обґрунтованість, пропорційність та відповідність чинним національним та міжнародним стандартам.

Доцільно згадати, що навіть в умовах воєнного стану винних осіб може бути притягнуто до адміністративної відповідальності за невиконання законних вимог посадових осіб органів державного нагляду (контролю) – ст. 188-6 КУпАП та за невиконання законних вимог органів, що здійснюють державний контроль у сфері охорони праці – ст. 188-4 КУпАП [10].

Висновки. Навіть в умовах воєнного стану трудове право продовжує залишатися гарантом реалізації трудових прав працівників, не змінюючи при цьому свою сутність та призначення [4, с. 380]. Саме тому від визначення необхідності, обґрунтованості, повноти меж адміністративного втручання у трудові відносини буде залежати рівень закріплення та реалізації належних прав та ефективність державної політики в умовах воєнного стану.

Запровадження мораторію на планові та позапланові перевірки стало вимушеним кроком щодо адаптації системи державного управління до умов збройної агресії, який мав би забезпечити належне функціонування суб'єктів господарювання. Тому, встановивши чіткі підстави для проведення позапланових контрольних заходів, централізації процесу винесення рішень щодо них, є можливість забезпечити не лише захист та реалізацію належних прав, але і підтримати розвиток усіх сфер суспільного життя в умовах здійснення військових дій на нашій території.

Процес подальшого вдосконалення меж адміністративного втручання щодо здійснення нагляду (контролю) за дотриманням трудового законодавства має відповідати вимогам підтримання балансу між публічним та приватним інтересом, пріоритету захисту життя та здоров'я працівника, пропорційності, правової визначеності, що дасть можливість державі в подальшому залишатися активним гарантом реалізації трудових прав працівників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бурлаченко Д.В. Нагляд і контроль у системі захисту трудових прав і свобод. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Національний університет «Одеська юридична академія», Міністерство освіти і науки України, Одеса, 2021. <https://dspace.onua.edu.ua/items/c64b965b-fce8-48d8-87fe-b5298bfb9c9c>.
2. Жернаков В.В. Правове регулювання праці: співвідношення трудового і цивільного права. *Право України*. 2000. № 7. С. 23–34.
3. Мельник А.В. Адміністративно-правові засади здійснення нагляду і контролю за дотриманням трудового законодавства України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Тернопіл. нац. екон. ун-т. Тернопіль, 2019. 202 с. URL: <https://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/35412>.
4. Гришина Ю.М., Чанишева Г.І. Основні тенденції розвитку трудового права в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*, 2022. С. 376–381. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.64>.
5. Рудницька О.П., Магась-Демидас Ю.І. Проблемні аспекти здійснення громадського контролю за дотриманням трудового законодавства в Україні в умовах воєнного стану. *Науковий*

- вісник Ужгородського Національного Університету*, 2025. Серія ПРАВО. Випуск 91: частина 2. С. 149–154. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.1>.
6. Поліщук М.М. Захист трудових прав працівників у період воєнного стану: проблеми та перспективи. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. Випуск № 04, 2025, частина 3. С. 505–509. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.77>.
 7. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України № 2136-IX. Верховна Рада України: офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>.
 8. Кодекс законів про працю: Верховна Рада України: офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
 9. Про припинення заходів державного нагляду (контролю) в умовах воєнного стану: Постанова КМУ № 303 від 13.03.2022р. Верховна Рада України: офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/303-2022-%D0%BF#Text>.
 10. Кодекс законів про адміністративні правопорушення: офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.

УДК 349.2:331.1:613.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.29>

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЩОДО ПРОТИДІЇ ПСИХОСОЦІАЛЬНИМ РИЗИКАМ НА РОБОТІ: ПРАВОВИЙ ВИМІР

Сахарук І.С.,
*кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри трудового права та
права соціального забезпечення
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-9146-2491
e-mail: sakharuk_iryana@knu.ua*

Сахарук І.С. Формування політики Європейського Союзу щодо протидії психосоціальним ризикам на роботі: правовий вимір.

У статті досліджуються тенденції формування політики Європейського Союзу щодо протидії психосоціальним ризикам на роботі крізь призму чинного правового регулювання у сфері безпеки та здоров'я працівників. Актуальність теми зумовлена зростанням поширеності психосоціальних ризиків у сучасному світі праці та, водночас, обмеженістю правових механізмів у реагуванні на ці виклики. У межах дослідження проаналізовано чинне правове регулювання ЄС у сфері безпеки та здоров'я на роботі, обґрунтовано, що, попри визнання психосоціальних ризиків на рівні стратегічних документів і політик ЄС, їх нормативне врегулювання має переважно рамковий і загальний характер та не містить деталізованих вимог щодо управління такими ризиками.

Особливу увагу приділено ролі Європейського агентства з безпеки та гігієни праці (EU-OSHA) у формуванні доказової бази щодо психосоціальних ризиків і психічного здоров'я на роботі, зокрема через реалізацію дослідницьких проєктів, інформаційних кампаній і узагальнення кращих практик. Показано, що діяльність EU-OSHA спрямована насамперед на аналітичне та наукове забезпечення процесу формування політики ЄС у цій сфері, а не на безпосереднє нормотворення.

Наголошено, що відсутність чітких порогових значень і стандартизованих критеріїв оцінювання безпечного психосоціального робочого середовища зумовлює переважання загальних і декларативних законодавчих вимог, що ускладнює їх практичне застосування роботодавцями та ефективний контроль з боку компетентних органів. Водночас, результати сучасних наукових і порівняльно-правових досліджень, на які спирається експертна дискусія в ЄС, свідчать про потенційну ефективність більш системного й спеціалізованого правового підходу до протидії психосоціальним ризикам.

Зроблено висновок, що подальший розвиток правового регулювання у цій сфері має поєднувати загальні законодавчі обов'язки роботодавців із чітким визначенням пріоритетних напрямів впливу, використанням науково обґрунтованих рекомендацій і гнучких превентивних інструментів, здатних адаптуватися до динамічних змін у світі праці.

Ключові слова: психосоціальні ризики; психічне здоров'я на роботі; безпека та здоров'я працівників; політика ЄС у сфері безпеки та здоров'я на роботі; EU-OSHA; управління ризиками.

Sakharuk I.S. The Formation of European Union policy on counteracting psychosocial risks at work: legal dimension.

The article examines trends in the formation of European Union policy on counteracting psychosocial risks at work through the lens of current legal regulation in the field of occupational health and safety. The relevance of the topic is determined by the increasing prevalence of psychosocial risks in the modern world of work, alongside the limited capacity of legal mechanisms to respond to these challenges. The study analyses existing EU legal regulation in the field of occupational health and safety

and substantiates that, despite the recognition of psychosocial risks at the level of strategic documents and policies, their normative regulation remains predominantly general and framework-based, without detailed requirements for managing such risks.

Particular attention is paid to the role of the European Agency for Safety and Health at Work (EU-OSHA) in generating an evidence base on psychosocial risks and mental health at work, notably through research projects, information campaigns, and the consolidation of best practices. It is shown that EU-OSHA's activities are primarily aimed at analytical and scientific support for EU policy formation in this area, rather than direct law-making.

The study emphasizes that the absence of clear threshold values and standardized criteria for evaluating a safe psychosocial work environment leads to the predominance of general and declarative legal requirements, complicating their practical implementation by employers and effective oversight by competent authorities. At the same time, results of contemporary scientific and comparative-legal research, on which the EU expert discussion relies, indicate the potential effectiveness of a more systematic and specialized legal approach to counteracting psychosocial risks.

It is concluded that further development of legal regulation in this field should combine general legislative duties of employers with clearly defined priority areas of action, the use of scientifically grounded recommendations, and flexible preventive instruments capable of adapting to the dynamic changes in the world of work.

Key words: psychosocial risks; mental health at work; occupational health and safety; EU policy on occupational health and safety; EU-OSHA; risk management.

Постановка проблеми. Упродовж останніх десятиліть питання психічного здоров'я працівників та психосоціальних ризиків на роботі набувають дедалі більшої актуальності у зв'язку зі змінами у сфері праці, цифровізацією, поширенням нестандартних форм зайнятості, зростанням інтенсивності праці та емоційного навантаження. Психосоціальні ризики, зокрема робочий стрес, емоційне вигорання, насильство й домагання на роботі, дедалі частіше розглядаються не як індивідуальна проблема працівника, а як системний виклик для сфери безпеки та здоров'я на роботі.

На рівні міжнародних і регіональних організацій, зокрема Міжнародної організації праці та Європейського Союзу (далі – ЄС), визнається, що психосоціальні ризики є одним із ключових пріоритетів у формуванні сучасної політики у сфері безпеки та здоров'я на роботі. Водночас, правове регулювання протидії таким ризикам залишається фрагментарним і нерівномірним, особливо у порівнянні з регулюванням традиційних фізичних ризиків для безпеки та здоров'я працівників.

У Європейському Союзі правові засади забезпечення безпеки та здоров'я працівників закладені, зокрема, у Хартії основних прав ЄС та Рамковій директиві 89/391/ЄЕС, які формують загальні принципи запобігання професійним ризикам і покладають на роботодавців обов'язок забезпечувати безпечні та здорові умови праці в усіх аспектах, пов'язаних з роботою. Водночас, психосоціальні ризики не виділені у праві ЄС як самостійний об'єкт спеціального нормативного регулювання, а охоплюються переважно через широке тлумачення понять «здоров'я», «безпека» та «професійні ризики». Це зумовлює поєднання рамкового правового регулювання з розвитком політичних, стратегічних і рекомендаційних інструментів на рівні ЄС.

Складність правового регулювання психосоціальних ризиків зумовлена їх багатовимірною природою, тісним зв'язком з організацією праці, управлінськими практиками та міжособистісними відносинами у трудових колективах, а також відсутністю чітких, універсально застосовних критеріїв оцінювання безпечного психосоціального робочого середовища. Це, у свою чергу, породжує наукові та практичні дискусії щодо доцільності й меж деталізації нормативного регулювання у цій сфері, а також щодо оптимального співвідношення законодавчих, рекомендаційних і превентивних підходів.

У контексті європейської інтеграції України та поступового наближення національного законодавства до стандартів Європейського Союзу особливої актуальності набуває аналіз підходів ЄС до формування політики протидії психосоціальним ризикам на роботі, ролі наднаціональних інституцій та значення емпіричних і наукових даних у обґрунтуванні необхідності подальшого розвитку правового регулювання у цій сфері.

Метою статті є дослідження особливостей формування політики Європейського Союзу щодо протидії психосоціальним ризикам на роботі крізь призму чинного правового регулювання у сфе-

рі безпеки та здоров'я працівників, а також визначення основних тенденцій і напрямів його подальшого розвитку.

Стан опрацювання проблематики. У науковій літературі питання психосоціальних ризиків на роботі досліджується переважно в межах міждисциплінарних підходів – з позицій психології праці, медицини праці, соціології та менеджменту персоналу. Значний внесок у розроблення цієї проблематики зробили, зокрема, S. Leka, A. Jain, K. Teoh, D. Torres Luis, які аналізують природу психосоціальних ризиків, їх вплив на психічне здоров'я працівників та ефективність організаційних і превентивних заходів на рівні підприємств і національних систем. Водночас, у правничих дослідженнях основна увага традиційно зосереджується на загальних питаннях безпеки та здоров'я на роботі або на аналізі окремих форм негативного психологічного впливу у трудових відносинах, таких як насильство, домагання чи мобінг. При цьому, психосоціальні ризики рідко розглядаються як самостійний об'єкт правового регулювання у межах системи безпеки та здоров'я на роботі.

У вітчизняній науці трудового права окремі аспекти проблематики психосоціальних факторів праці порушуються у працях Ю.Ю. Івчука, М.І. Іншина, Т.В. Парапан, О.М. Потопахіної, О.А. Трюхан, А.І. Цевух, О.М. Ярошенка тощо, які досліджували питання безпечних і здорових умов праці, соціальних ризиків, еволюції охорони праці в умовах євроінтеграційних процесів. Водночас, психосоціальні ризики як самостійний об'єкт правового регулювання у межах інституту охорони праці залишаються не концептуалізованими в доктрині трудового права України.

Окрему групу становлять аналітичні та експертні дослідження, підготовлені за участю європейських інституцій та спеціалізованих органів, зокрема Європейського агентства з безпеки та гігієни праці (далі – EU-OSHA), які містять емпіричні дані, порівняльно-правові огляди та узагальнення кращих практик управління психосоціальними ризиками. Однак, такі матеріали мають переважно аналітичний характер і не завжди супроводжуються комплексним правовим аналізом чинного нормативного регулювання Європейського Союзу.

Тому, попри наявність значного масиву міждисциплінарних і прикладних досліджень, правовий вимір формування політики Європейського Союзу щодо протидії психосоціальним ризикам на роботі залишається недостатньо систематизованим у науковій літературі. Це підтверджує доцільність подальших досліджень у цьому напрямі.

Виклад основного матеріалу. Право кожного працівника на умови праці, в основі яких лежить повага до його здоров'я та безпеки, є одним із фундаментальних прав на рівні ЄС. Так, згідно статті 31 Хартії основних прав ЄС 2000 року (EU Charter of Fundamental Rights), кожен працівник має право на умови праці, які поважають його здоров'я, безпеку та гідність. Крім того, кожному працівнику гарантується право на обмеження максимальної тривалості робочого часу, щоденний та щотижневий відпочинок на оплачувану щорічну відпустку [1]. Вважаємо формулювання пункту першого статті 31 таким, що підкреслює важливість не лише фізичних, але й психологічних умов праці, оскільки у Хартії йдеться про умови праці, які поважають здоров'я, безпеку та гідність працівника («conditions which respect health, safety and dignity»). У цьому контексті можна говорити про охоплення як фізичного, так і психічного здоров'я, фізичної та психологічної безпеки, а також про обов'язковість встановлення умов праці з урахуванням поваги до гідності працівника. Останнє, в свою чергу, зумовлює визнання неналежними таких умов праці, що передбачають дискримінацію, домагання, мобінг або інші форми негативного психологічного впливу на працівника.

Ключовим нормативним актом ЄС, що розкриває зміст права на безпечні, здорові умови праці є Директива ЄС про запровадження заходів, покликаних заохочувати до покращення безпеки і охорони здоров'я працівників на роботі (89/391/ЄЕС) 1989 року [2] (далі – Директива 89/391/ЄЕС), яка й надалі залишається Рамковою директивою ЄС у сфері безпеки та здоров'я на роботі. Відповідно до статті 1 цієї Директиви, вона «має на меті запровадження заходів, покликаних заохочувати до покращення безпеки та охорони здоров'я працівників на роботі», тому, зокрема, «містить загальні принципи запобігання професійним ризикам, забезпечення безпеки та охорони здоров'я, усунення факторів ризику..., інформування, консультування..., а також загальні настанови для запровадження зазначених принципів».

Хоча Директива 89/391/ЄЕС прямо не визначає конкретно психосоціальні ризики як окремий елемент безпеки та здоров'я на роботі, водночас, стаття 5 покладає на роботодавця обов'язок забезпечувати безпеку й охорону здоров'я працівників у кожному пов'язаному з роботою аспекті.

Стаття 6 Директиви серед ключових принципів запобігання професійним ризикам, передбачає, зокрема: 1) адаптацію роботи до людини, зокрема в тому, що стосується вибору методів роботи й виробництва, з метою зменшення їхнього впливу на здоров'я; 2) адаптацію до технічного прогресу; 3) розроблення узгодженої загальної політики запобігання, яка охоплює технології, організацію робочого процесу, умови праці, соціальні відносини та вплив факторів, пов'язаних із робочим середовищем. Зазначені принципи мають особливо важливе значення в контексті забезпечення психічного здоров'я працівників та протидії психосоціальним ризикам в процесі роботи.

Аналізуючи практику Суду ЄС щодо ментального (психічного) здоров'я як елементу відносини з охорони праці, Р.О. Кабальський, Я.В. Галєєв справедливо звертають увагу на широке тлумачення понять «безпека», «здоров'я», «ризик», які передбачені Директивою № 89/391/ЄЕС, констатує динамічність їх змістового наповнення, необхідність пристосовування до рівня розвитку суспільства. Такий підхід, на думку вчених, надає можливість включати до системи охорони праці не тільки фізичні ризики роботи, а й забезпечувати попередження виникнення будь-яких психічних ризиків праці [3, с. 57-58].

Варто відзначити, що в Інтерпретаційному документі Європейської Комісії 2014 року стосовно імплементації Директиви Ради 89/391/ЄЕС щодо психічного здоров'я на робочому місці наголошено: усі зобов'язання, передбачені зазначеним актом, поширюються також на запобігання ризикам для психічного здоров'я на робочому місці. Це, зокрема, включає оцінювання психосоціальних ризиків та вжиття відповідних профілактичних заходів, спрямованих на зменшення стресу, пов'язаного з роботою [4]. У 2025 році Європейська Комісія підтвердила, що Рамкова Директива з безпеки та гігієни праці 89/391/ЄЕС охоплює будь-які професійні ризики – як фізичні, так і психосоціальні, та встановлює основні принципи їх запобігання та захисту працівників [5].

Зазначені документи, безумовно, мають рекомендаційний і роз'яснювальний характер, проте вони наочно відображають динаміку розвитку підходів до тлумачення безпеки та здоров'я на роботі на рівні ЄС. Фактично, на сьогодні протидія психосоціальним ризикам у сфері праці в Європейському Союзі здійснюється шляхом:

- 1) прийняття рекомендацій та політичних документів на рівні ЄС;
- 2) запровадження деталізованого нормативного регулювання окремими державами-членами ЄС;
- 3) впровадження роботодавцями відповідних політик і практик на локальному рівні.

Водночас, і на рівні ЄС триває робота над переглядом підходів до нормативного регулювання безпеки та здоров'я на роботі. Загалом протягом останніх двох десятиліть у межах формування політики безпеки та здоров'я на роботі в Європейському Союзі спостерігається стійка тенденція до посилення уваги до захисту психічного здоров'я працівників на роботі.

Так, у червні 2008 року учасниками високорівневої конференції ЄС «Разом за психічне здоров'я та добробут» прийнято Європейський пакт про психічне здоров'я та благополуччя (European pact for mental health and well-being) [6], який зосереджує увагу на п'яти пріоритетних напрямках забезпечення психічного здоров'я та добробуту громадян ЄС, серед яких окреме місце посідає психічне здоров'я у робочому середовищі. У Пакті наголошено, що психічне здоров'я та добробут працівників є ключовим ресурсом для продуктивності та інновацій у ЄС, водночас, вони зазнають все більшого негативного впливу через зміни темпу і характеру праці. Серед ключових дій у сфері психічного здоров'я на робочому місці, Пактом визначено, зокрема, удосконалення організації праці, організаційної культури та практики лідерства з метою сприяння психічному добробуту працівників, а також запровадження програм підтримки психічного здоров'я і добробуту та схем раннього втручання на робочих місцях. Водночас, Пакт покладає ключову відповідальність за реалізацію відповідної політики на держави-члени ЄС, а не на інституції самого Європейського Союзу. Фактично роль ЄС у цьому документі зводиться до узагальнення кращих практик держав-членів та здійснення інформаційно-просвітницької діяльності, без постановки питання про необхідність комплексної нормативної регламентації забезпечення психічного здоров'я на роботі на рівні ЄС.

У Рамковій стратегії ЄС із безпеки та здоров'я на роботі на 2021-2027 роки «Безпека та здоров'я на роботі в мінливому світі праці» [7] визначено необхідність зосередження уваги на психосоціальних ризиках як у контексті дослідження їх впливу на психічне здоров'я працівників, так і в частині впровадження заходів для підтримки психологічного благополуччя на робочому місці. Стратегією передбачено підготовку лише незаконодавчої ініціативи на рівні ЄС щодо психічного

здоров'я на роботі, спрямованої на оцінювання наявних проблем та формування рекомендацій. Водночас, Європейська конфедерація профспілок вважає такий підхід недостатньо амбітним, закликаючи до ухвалення окремої Директиви про психосоціальні ризики [8].

У червні 2023 році Європейська Комісія ухвалила документ, яким було формалізовано комплексний (мультисекторальний) підхід до психічного здоров'я, визнавши його питанням не лише охорони здоров'я, але й сфери праці, соціальної політики та інших напрямів [9]. Це створює підґрунтя для подальшої інтеграції питань захисту психічного здоров'я у трудове законодавство та політику у сфері безпеки і здоров'я на роботі.

У жовтні 2023 року Рада ЄС ухвалила висновки «Психічне здоров'я та нестабільна зайнятість» [10], у яких визнано взаємозв'язок між нестабільністю зайнятості та негативним впливом на психічне здоров'я працівників, зокрема виникненням депресії, тривожних розладів. У документі держави-члени ЄС закликають до розробки планів дій і стратегії із міжсекторальним підходом з метою захисту психічного здоров'я та гарантування безпеки праці, у тому числі за умов поширення нових форм зайнятості. Крім того, Рада ЄС звернулася до Європейської Комісії із закликом до розроблення адекватної політики управління психосоціальними ризиками на роботі та сприяння координації національних ініціатив у цій сфері. Вважаємо зазначені висновки важливою політичною заявою, у якій фактично визнано, що психічне здоров'я працівників є складовою політики у сфері праці.

Згідно з брифінгом «Покращення психічного здоров'я на роботі» (травень 2025 року), депутати Європейського Парламенту закликали Європейську Комісію ініціювати додаткові заходи для зменшення психосоціальних ризиків на роботі, у тому числі шляхом підготовки нового законодавства для захисту психічного здоров'я на робочому місці. Особливу увагу було звернуто на необхідність мінімізації психосоціальних ризиків, пов'язаних з дистанційною та гнучкими формами зайнятості, понаднормовою роботою, процесами цифровізації [11]. У відповіді Європейської Комісії (жовтень 2025 року) зазначено, що у межах триваючого перегляду Директиви про робочі місця 89/654/ЄЕС Комісія, зокрема, розглядає необхідність оновлення норм щодо безпеки та гігієни праці з урахуванням умов сучасних робочих середовищ, а також посилення уваги до психосоціальних ризиків, паралельно працюючи над низкою інших ініціатив, спрямованих на захист психічного здоров'я на роботі [5].

На рівні Європейського Союзу здійснюються різноманітні інформаційні кампанії, видаються керівництва, розробляються практичні інструменти та проводяться дослідження, що свідчить про прагнення до ефективного реагування на психосоціальні ризики на роботі [12, с.3]. Ключову роль в обґрунтуванні необхідності більш ґрунтовного нормативного регулювання протидії психосоціальним ризикам відіграє Європейське агентство з безпеки та гігієни праці (далі – EU-OSHA).

Так, упродовж 2022-2025 років EU-OSHA реалізує масштабний дослідницький проєкт з питань психосоціальних ризиків і психічного здоров'я на роботі, метою якого є формування надійної та доказової інформаційної бази щодо психосоціальних ризиків, пов'язаних із роботою, та психічного здоров'я працівників – для цілей формування політики, профілактики, підвищення обізнаності й розроблення практичних рішень [13]. Крім того, у 2025 році EU-OSHA проводить окремий дослідницький проєкт «Психосоціальні ризики та психічне здоров'я на роботі: факти та цифри», спрямований на забезпечення політиків і соціальних партнерів надійною базою статистичних даних та узагальнення кращих практик у сфері протидії психосоціальним ризикам [14], що, на нашу думку, може стати важливою основою для подальших нормативних та рекомендаційних актів. Упродовж 2026-2028 років EU-OSHA реалізовуватиме кампанію «Здорові робочі місця», сфокусовану саме на питаннях психічного здоров'я та психосоціальних ризиків на роботі [5].

Загалом як експертна (насамперед у межах діяльності межах EU-OSHA), так і наукова дискусія щодо ступеня деталізації правового регулювання протидії психосоціальним ризикам продовжується уже тривалий час. Поділяємо позицію науковців, які наголошують, що психосоціальні ризики є значно складнішими для врегулювання порівняно з іншими, більш традиційними ризиками для безпеки та здоров'я на роботі [15]. Це зумовлено, зокрема, специфічною природою психосоціальних ризиків, які характеризуються нечіткими причинно-наслідковими зв'язками та відсутністю однозначних управлінських рішень. Законодавство у сфері безпеки та здоров'я на роботі зазвичай ґрунтується на встановленні прийнятних стандартів, які можуть бути використані для оцінювання відповідності [16]. Однак у багатьох випадках регуляторні органи не можуть визначити чіткі порогові значення для безпечного та здорового психосоціального робочого середо-

вища. У зв'язку з цим, законодавчі вимоги щодо психосоціальних ризиків часто мають загальний характер і містять не конкретизовані положення про обов'язки роботодавців, що ускладнює їх практичне застосування та здійснення ефективного контролю з боку інспекцій праці [15]. Водночас, з огляду на прискорені зміни в організації праці, важливо, щоб законодавство та політики у цій сфері чітко окреслювали пріоритетні напрями впливу та обов'язки роботодавців [17].

На підставі одного з глобальних багаторівневих порівняльно-правових досліджень, проведеного у понад 30 країн Європи (аналіз законодавства, узагальнення даних опитувань міжнародних організацій та власне опитування працівників), А. Jain, D. Torres Luis, К. Teoh, S. Leka дійшли висновку, що: 1) у країнах, які запровадили спеціальне законодавство щодо протидії психосоціальним ризикам, застосовується більша кількість організаційних заходів, спрямованих на зниження стресу, пов'язаного з роботою; 2) існує зв'язок між наявністю організаційних планів дій, забезпеченням працівників більшими робочими ресурсами та меншою кількістю повідомлень про робочий стрес у таких країнах [17].

Висновки. На основі проведеного дослідження можна констатувати, що психосоціальні ризики на роботі становлять одну з найбільш складних для правового регулювання категорій ризиків у сфері безпеки та здоров'я працівників, що зумовлено їх складною та динамічною природою, а також тісним зв'язком з організацією праці, управлінськими практиками й соціальними відносинами у трудових колективах. Ці особливості значною мірою пояснюють стриманість Європейського Союзу у запровадженні деталізованих нормативних вимог щодо протидії психосоціальним ризикам на наднаціональному рівні.

Проаналізовано роль Європейського агентства з безпеки та гігієни праці (EU-OSHA) як ключового експертно-аналітичного суб'єкта у формуванні політики Європейського Союзу у сфері психосоціальних ризиків та психічного здоров'я на роботі. Встановлено, що діяльність EU-OSHA зосереджена не на безпосередньому нормотворенні, а на створенні доказової бази, підвищенні обізнаності, узагальненні наукових даних та поширенні кращих практик, що відіграє суттєву роль у формуванні стратегічних і програмних документів ЄС.

Обґрунтовано, що відсутність чітких порогових значень і стандартизованих критеріїв оцінювання безпечного психосоціального робочого середовища зумовлює переважання загальних і декларативних законодавчих вимог, закріплених у праві ЄС, що ускладнює їх практичну реалізацію та ефективний контроль за дотриманням. Водночас, результати порівняльно-правових та емпіричних досліджень, які використовуються у процесі формування політики ЄС, свідчать про потенційно позитивний вплив спеціального законодавства щодо протидії психосоціальним ризикам на впровадження більш системних і результативних організаційних заходів роботодавцями.

Вважаємо, що подальший розвиток правового регулювання протидії психосоціальним ризикам у межах політики Європейського Союзу має ґрунтуватися на поєднанні загальних законодавчих обов'язків роботодавців із чітким визначенням пріоритетних напрямів впливу, активним використанням доказово обґрунтованих підходів та гнучких превентивних інструментів, здатних адаптуватися до динамічних змін у світі праці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. The Charter of Fundamental Rights of the European Union, of December 18, 2000. URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf.
2. Директива ЄС про запровадження заходів, покликаних заохочувати до покращення безпеки і охорони здоров'я працівників на роботі (89/391/ЄЕС). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b23#Text.
3. Кабальський Р.О., Галєєв Я.В. Концепція «mental health» як складовий елемент системи охорони праці. *Полтавський правовий часопис*. 2021. № 3. С. 48–62. <https://doi.org/10.21564/2786-7811.3.287708>.
4. Interpretative document on the implementation of Council Directive 89/391/EEC in relation to mental health in the workplace. European Commission, 2014. URL: <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=13880&langId=en&>.
5. Answer given by Executive Vice-President Mînzatu on behalf of the European Commission. E-003635/2025(ASW). European Parliament: Parliamentary question, 29.10.2025. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-10-2025-003635-ASW_EN.html?utm_.

6. The European pact for mental health and well-being, of June 13, 2008. URL: https://health.ec.europa.eu/publications/european-pact-mental-health-and-well-being_en.
7. Рамкова стратегія ЄС із безпеки та здоров'я на роботі на 2021-2027 роки «Безпека та здоров'я на роботі в мінливому світі праці» від 28.06.2021. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/%40europe/%40ro-geneva/%40sro-budapest/documents/genericdocument/wcms_811859.pdf.
8. Позиція ЄКП щодо стратегічної рамкової програми ЄС з охорони праці на 2021-2027 роки. (2021). Офіційний сайт Запорізької обласної організації Профспілки працівників освіти і науки України. URL: https://pon.zp.ua/news/id_1161.html.
9. Public Health EU comprehensive approach to mental health. European Commission, 07.06.2023. URL: https://health.ec.europa.eu/non-communicable-diseases/mental-health_en?utm.
10. Council calls for measures to address impact of precarious work on mental health. Council of the EU, 09.10.2023. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/10/09/council-calls-for-measures-to-address-impact-of-precarious-work-on-mental-health/pdf?utm>.
11. Improving mental health at work. European Parliament: Briefing, 20.05.2025. URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/agenda/briefing/2025-05-21/7/improving-mental-health-at-work?utm>.
12. Peer Review on Legislative and enforcement approaches to address psychosocial risks at work in the Member States. European Commission: Legal Notice, 2024. URL: https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/document/download/ee5b9c93-7279-4065-a3f5-8b5d7e175665_en?filename=Peer%20Review_psychosocial%20risks_Belgium_June%202024_summary20report.pdf.
13. Research on psychosocial risks and mental health. EU-OSHA, 2025. URL: <https://osha.europa.eu/en/themes/psychosocial-risks-and-mental-health/research>.
14. OSHA/2025/OP/0007-Psychosocial risks and mental health at work: facts and figures– Open procedure. EU-OSHA, 2025. URL: <https://osha.europa.eu/en/about-eu-osha/procurement/osha2025op0007-psychosocial-risks-and-mental-health-work-facts-and-figures-open-procedure?utm>.
15. Jespersen A.H., Hasle P., & Nielsen K.T. The Wicked Character of Psychosocial Risks: Implications for Regulation. *Nordic Journal of Working Life Studies*, 2016. No 6(3), pp. 23–42. <https://doi.org/10.19154/njwls.v6i3.5526>.
16. Policy, law and guidance for psychosocial issues in the workplace: an EU perspective. Logo OSHWiki. Latest update: 29/09/2022. URL: <https://oshwiki.osha.europa.eu/en/themes/policy-law-and-guidance-psychosocial-issues-workplace-eu-perspective>.
17. Jain A., Torres Luis D., Teoh K., & Leka S. The impact of national legislation on psychosocial risks and workplace stress: A European comparative study. *Social Science & Medicine*, 2022. No302(3), 114987. doi:10.1016/j.socscimed.2022.114987.

УДК [349.22:331.106]:331.105.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.30>

ПРИНЦИПИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ВІДНОСИН

Середа О.Г.,

*докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри трудового права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-8252-1963*

Бурнягіна Ю.М.,

*кандидатка юридичних наук, доцентка,
асистентка кафедри трудового права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-3520-2852*

Середа О.Г., Бурнягіна Ю.М. Принципи правового регулювання соціального діалогу в умовах трансформації соціально-трудоових відносин.

У статті здійснено комплексне дослідження принципів правового регулювання соціального діалогу в умовах трансформації ринку праці та оновлення соціально-трудоових відносин. Показано, що традиційні підходи до розуміння принципів трудового права зазнають суттєвої модернізації під впливом переходу від позитивістської до природно-правової парадигми, що зумовлює необхідність переорієнтації нормативної моделі соціального діалогу на забезпечення реального балансу інтересів сторін. Розкрито теоретичну природу принципів соціального діалогу, їх роль як системоутворюючих категорій, без яких неможливе ефективне функціонування інститутів колективно-договірного регулювання. Принципи соціального діалогу виступають фундаментальною основою формування ефективної системи регулювання соціально-трудоових відносин у демократичному суспільстві. Вони забезпечують стабільність соціального партнерства, сприяють дотриманню балансу інтересів між державою, роботодавцями та працівниками, а також гарантують реалізацію конституційних прав і свобод громадян у сфері праці. Нормативне закріплення принципів соціального діалогу має поєднувати загальноєвропейські стандарти та національні особливості правового розвитку, що дозволить сформувати сучасну модель соціального партнерства, здатну адекватно реагувати на динамічні зміни у сфері праці.

На основі аналізу законодавства України та наукових підходів розглянуто зміст ключових принципів соціального діалогу, зокрема законності та верховенства права, репрезентативності й правоможності, незалежності та рівноправності сторін, конструктивності, відкритості, взаємодії та взаємної поваги сторін, гласності, обов'язковості розгляду пропозицій, пріоритету узгоджувальних процедур, добровільності, прийняття реальних зобов'язань і відповідальності. Обґрунтовано, що розвиток нових форм зайнятості, цифровізація трудових процесів та зміна структури соціального партнерства актуалізують необхідність уточнення змістового наповнення зазначених принципів і їх адаптації до нових викликів. Визначено проблеми правозастосування, пов'язані з недостатньою імплементацією міжнародних стандартів, нерівністю сторін та недосконалістю механізмів контролю за виконанням узятих зобов'язань. Запропоновано напрями вдосконалення законодавства з метою підвищення ефективності соціального діалогу та посилення ролі інститутів громадянського суспільства. Зроблено висновок, що забезпечення належної дії принципів соціального діалогу є ключовою передумовою стабільності трудових відносин, соціальної справедливості та сталого розвитку держави.

Ключові слова: соціальне партнерство, колективний договір, колективна угода, захист трудових прав, працівник, роботодавець.

Sereda O.Hr., Burnyagina Yu.M. Principles of legal regulation of social dialogue in the context of the transformation of socio-labour relations.

The article provides a comprehensive analysis of the principles governing the legal regulation of social dialogue in the context of labour market transformation and the evolution of socio-labour relations. It demonstrates that traditional approaches to understanding the principles of labour law undergo significant modernization under the influence of the shift from a positivist to a natural-law paradigm, which necessitates reorienting the normative model of social dialogue toward ensuring an effective balance of interests between the parties. The theoretical nature of the principles of social dialogue is examined, emphasizing their role as system-forming categories essential for the functioning of collective bargaining mechanisms. The principles of social dialogue serve as a fundamental basis for shaping an effective system of regulation of social and labour relations in a democratic society. They ensure the stability of social partnership, promote the maintenance of a balance of interests between the state, employers, and employees, and guarantee the implementation of constitutional rights and freedoms of citizens in the sphere of labour. The normative consolidation of the principles of social dialogue should combine pan-European standards with national specificities of legal development, which will make it possible to form a modern model of social partnership capable of adequately responding to dynamic changes in the labour sphere.

Based on an analysis of Ukrainian legislation and scholarly perspectives, the article explores the content of key principles of social dialogue, including legality and the rule of law, representativeness and competence, independence and equality of the parties, constructiveness, openness, mutual respect, transparency, mandatory consideration of proposals, priority of conciliation procedures, voluntariness, realistic commitments, and responsibility. It is argued that the development of new forms of employment, the digitalization of labour processes, and changes in the structure of social partnership require updating and adapting these principles to contemporary challenges. The study identifies problems of legal practice related to insufficient implementation of international standards, inequality of the parties, and the imperfection of enforcement mechanisms. The article proposes directions for improving legislation to enhance the effectiveness of social dialogue and strengthen the role of civil society institutions. It concludes that the proper functioning of social dialogue principles is a key prerequisite for stable labour relations, social justice, and sustainable development.

Key words: social partnership, collective agreement, collective bargaining agreement, protection of labor rights, employee, employer.

Постановка проблеми. У сучасних умовах трансформації ринку праці та інтенсивного розвитку соціально-трудова відносин особливої актуальності набуває питання переосмислення принципів соціального діалогу як ключових засад його правового регулювання. Попри їх усталений характер та фундаментальне значення для системи трудового права, принципи не можуть розглядатися як статичні категорії: їхній зміст еволюціонує відповідно до змін суспільних процесів, появи нових форм зайнятості та оновлення механізмів соціального партнерства. У цьому контексті окреслюється наукова проблема, що полягає у невідповідності між чинним нормативним формулюванням принципів соціального діалогу та сучасними потребами правового забезпечення ефективної взаємодії сторін у сфері праці.

Сучасний стан розвитку наукових досліджень характеризується поступовим переходом від позитивістської теорії права до природно-правової. Цим пояснюється кардинально новий науковий підхід до з'ясування поняття, змісту і правової природи принципів права загалом і трудового права, зокрема [1, с. 9, 3].

Стабільність принципів не означає їх непорушність, вони можуть розвиватися, наповнюватися іншим змістом у зв'язку з розвитком суспільства. Формування нових підходів до тлумачення та застосування принципів права – наслідок змінюючих умов життя суспільства. Існування та зміст принципів трудового права залежить від розвитку трудових відносин, тому нормативне наповнення принципів змінюється з часом.

Вагомість основних принципів організації та здійснення соціального діалогу, які впливають на його юридичну конструкцію, є безумовною. Визнані міжнародним співтовариством та закрі-

плени у національному законодавстві, з часом лише наповнюються новим змістом, зумовленим об'єктивними та суб'єктивними чинниками, вимагають нових нормативних підходів та правозастосування. Сфера відносин соціального діалогу динамічно розвивається і при цьому базується у своїй основі на фундаментальні стабільні правові явища, які не зазнають впливу короткострокових цінностей. В умовах появи нових організаційних форм реалізації права на працю в межах норм трудового права принципи соціального діалогу є універсальними та базовими категоріями, зокрема й для нових конфліктів, розбіжностей учасників правовідносин, в межах яких реалізують колективні трудові права [2, с. 46-47].

Метою статті є поглиблене дослідження принципів правового регулювання соціального діалогу, розробка та формулювання теоретичних висновків і науково обґрунтованих пропозицій, спрямованих на вдосконалення чинного законодавства у цій сфері.

Стан дослідження. Методологічну основу дослідження становлять праці Л.П. Амелічевої, В.Я. Бурака, В.С. Венедиктова, Н.Д. Гетьманцевої, І.М. Ласько, П.Д. Пилипенка, О.М. Рим, Я.В. Сімутіної, С.М. Синчука, Г.І. Чанишевої, О.М. Ярошенка, В.В. Яцишина та ін. Незважаючи на значний доробок у галузі теорії трудового права, наявні дослідження лише частково охоплюють питання оновлення змістовного наповнення відповідних принципів в умовах динамічних соціально-економічних змін. Це обумовлює потребу в розширенні теоретичного аналізу їх природи, функцій та нормативного втілення, а також у виробленні науково обґрунтованих підходів до вдосконалення законодавства про соціальний діалог.

Виклад основного матеріалу дослідження. Великий тлумачний словник української мови термін “принцип” трактує як (а) основне вихідне положення певної наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку і т. ін.; засада; (приміром, основний закон певної точної науки); (б) особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення чогось (наприклад, правило, покладене в основу діяльності певної організації, товариства і т. ін.); (в) переконання, норма, правило, яким керується хто-небудь у житті, поведінці; канон [3, с. 714].

Поняття “принцип” вживається тільки стосовно категорій, які можуть бути названі основоположними, оскільки принцип – це теоретичне узагальнення суті відповідного явища, відбиття існуючої реальності і діючих у ній закономірностей.

Схожі позиції займають і фахівці у сфері трудового права. Так, за влучним висловлюванням М.І. Іншина, “принцип – це основа, фундамент, висхідне положення будь-якого явища (системи, відносин), що пронизує його та забезпечує існування. Звідси, принципом є такі керівні ідеї та правила, відсутність яких унеможлиблює існування, функціонування будь-якого явища” [4, с. 11]. З погляду В.І. Прокопенка, виявлення основних правових принципів має важливе теоретичне і практичне значення. Для трудового права перше полягає в тому, що вони дають можливість порівняти право різних держав, а також право однієї на певних історичних етапах; друге вбачається в тому, що вони створюють підґрунтя одностайного розуміння положень законодавства про працю, сприяють усвідомленню права і тим самим дають можливість однакового тлумачення цих положень. Принципи є правовими приписами, причому обов'язковими. Правові норми зобов'язують розуміти основні принципи як директиви щодо організації праці [5, с. 37].

Як слушно зазначає П.Д. Пилипенко, якщо через якісь об'єктивні обставини ті чи інші принципи права припиняють своє існування, то норми права, інститути або галузі, які на них спиралися, втрачають свої регулятивні властивості. Так само, як певні правові акти розроблено і прийнято законодавцем без урахування вимог принципів права, то вони не забезпечуватимуть ефективного впорядкування суспільних відносин і їх, зрештою, потрібно буде або скасувати або вдосконалити [6, с. 43].

У теорії трудового права за сферою суспільних відносин, на які поширюються принципи, й за характером суспільних закономірностей, що ними відбиваються, виділяють принципи: загальнолюдські, загальні принципи права, міжгалузеві, галузеві й окремих інститутів права [7, 199]. Наявність специфічних принципів є тим чинником, який внутрішньо інтегрує сукупність правових норм, вираженням їх цілісного характеру й функціональної самостійності.

Перелік основних засад соціального діалогу закріплений ст. 3 Закону України «Про соціальний діалог в Україні» [8]. Першими у переліку принципів є законність та верховенство права у правовідносинах соціального діалогу. Через дієвість верховенства права у механізмі соціального діалогу забезпечується баланс між публічними і приватними інтересами, що у призмі соціальності набуває нових властивостей. На специфіку та зміст балансу інтересів у трудовому праві, зокре-

ма й в рамках соціального діалогу, вказують також вчені – трудовики. Зокрема, П.Д. Пилипенко, І.М. Ласько аналізують збалансування інтересів працівників і роботодавців як завдання соціального діалогу, виконання якого дає змогу сприяти досягненню соціального миру в суспільстві, та яке формалізується через акти соціального діалогу [9, с. 117–118]. Принцип законності означає, що реалізація форм соціального діалогу має забезпечуватися у суворій відповідності із Конституцією держави, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, законами та підзаконними нормативно-правовими актами.

Принцип репрезентативності і правоможності сторін соціального діалогу та їх представників характеризує правосуб'єктність у правовідносинах відповідного виду та усуває хаотичність у представленні сторін. Розглядаючи його сутність, В.В. Яцишин розмежовує категорії репрезентативності та правоможності. Базуючись на ст. 4 Закону України «Про соціальний діалог в Україні», науковець наголошує, що репрезентативність є правовою властивістю суб'єктів, які вступають у правовідносини, а правоможність визначає його сторони [10, с. 6].

Аналіз законодавчого використання та наукових характеристик поняття репрезентативності дозволяє зробити висновок, що репрезентативність можна розглядати як можливість представництва сторін соціального діалогу, зокрема у правовідносинах ведення колективних переговорів із укладення колективних договорів та угод, участі у тристоронніх або двосторонніх органах та у міжнародних заходах, критерії якого визначені законодавством [11, с. 57]. Умову репрезентативності роботодавців можна розглядати як елемент спеціально-видової їхньої правосуб'єктності, що відображає можливість брати участь у правовідносинах соціального діалогу. Критерії репрезентативності визначені ст. ст. 5 і 6 Закону України «Про соціальний діалог в Україні», а порядок оцінки відповідності критеріям репрезентативності та підтвердження репрезентативності суб'єктів сторін профспілок та організацій роботодавців затверджено наказом Національної служби посередництва і примирення від 21.07. 2011 № 73 [12]. Правоможність сторони соціального діалогу є універсальною передумовою реалізації нею права на уповноваження своїх представників для участі у правовідносинах відповідного виду.

Відповідно до Закону України «Про соціальний діалог в Україні» оцінка відповідності критеріям репрезентативності профспілок та їх об'єднань, організацій роботодавців та їх об'єднань проводиться на національному та галузевому рівнях – Національною службою посередництва і примирення; на територіальному рівні – відповідними відділеннями Національної служби посередництва і примирення (ч. 1 ст.7 Закону України) [8].

Наступними у переліку є принцип незалежності та рівноправності сторін соціального діалогу. На переконання В.В. Яцишина, під незалежністю необхідно розуміти право кожної із сторін та їх представників бути вільними та самостійними у прийнятті власних рішень для реалізації своїх прав та інтересів, а також невтручання в їх діяльність інших сторін соціального діалогу, державних органів, інших інституцій і осіб. Рівноправність ним тлумачиться як рівність усіх у правах та обов'язках, а також можливостях ініціювати початок соціального діалогу, утворення органів соціального діалогу, провадження соціального діалогу та прийняття рішень і актів за його результатами [10, с. 6]. Незалежність передбачає наявність кожною із сторін власних інтересів та зобов'язань, однак прояв поваги та визнання до прав та інтересів іншої сторони.

Незалежність сторін соціального діалогу відображається у їх праві самостійно визначати порядок делегування своїх представників до органів соціального діалогу (ч. 5. ст. 9 Закону України «Про соціальний діалог в Україні» [8]; на національному рівні самостійно визначати повноважних представників для участі у міжнародних заходах (ч. 1 ст. 10); для участі у колективних переговорах з питань укладення колективної угоди визначати кількість своїх представників для спільної робочої комісії.

Засаду конструктивності визначають як керівну ідею, що передбачає сумлінне здійснення сторонами соціального діалогу своїх прав та виконання обов'язків з метою досягнення цілей соціального діалогу, а також заборону зловживання цими правами як при ініціюванні соціального діалогу, так і під час його здійснення. Пов'язану з конструктивністю взаємодію в соціальному діалозі у сфері праці запропоновано розглядати як погоджену у часі та місці спільну діяльність, партнерське співробітництво сторін з метою досягнення мети соціального діалогу [10, с. 6].

Серед важливих засад – принципи взаємодії та взаємної поваги сторін соціального діалогу. Принцип взаємодії означає те, що сторони кінцевим результатом своєї спільної діяльності мають досягнення спільної мети. Принцип взаємної поваги означає, що сторони соціального діалогу ма-

ють поважати пропозиції та рекомендації одна одної, уникати висловлювання та дій, що завдають шкоди діловій репутації інших сторін соціального діалогу.

Засада відкритості означає те, що всі правила і процедури ведення соціального діалогу є чіткими, зрозумілими та однозначними. А кожен учасник відкрито демонструє власну позицію та надає інформацію про результати власної діяльності [13, с. 47]. Прикладом чинності принципу відкритості є норма ч. 2 ст. 19 Закону України «Про колективні угоди та договори» [14], де визначено, що під час здійснення контролю за виконанням колективної угоди сторони зобов'язані надавати на безоплатній основі інформацію та документи, що є предметом колективної угоди.

Принцип гласності гарантує сторонам соціального діалогу право на доступ до інформації, яка має значення для забезпечення соціального діалогу.

Ще одним є принцип обов'язковості розгляду пропозицій сторін соціального діалогу, який означає те, що кожна зі сторін соціального діалогу має обов'язок розглядати всі пропозиції, звернення, скарги іншої сторони.

Частина 2 ст. 13-1 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії» передбачає, що професійні спілки, їх об'єднання взаємодіють з організаціями роботодавців, їх об'єднаннями на принципах соціального діалогу. Одним із таких принципів є принцип обов'язковості розгляду пропозицій сторін соціального діалогу (ст. 3 Закону України «Про соціальний діалог в Україні»).

Зміст слова «пропозиція» в українській мові пов'язують із: 1) тим, що пропонується чий-небудь увазі, виноситься на обговорення, розгляд; 2) порада, вказівка відносно того, як діяти, що робити і т. ін.; 3) те, що пропонується кому-небудь замість чогось або на вибір як угода, умова [15, с. 258].

Гарантії обов'язкового розгляду пропозицій профспілки у правовідносинах ведення колективних переговорів щодо розробки, укладення та виконання колективних договорів та угод передбачені Законом України «Про колективні договори і угоди» та ст. 20 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії» [16]. Відповідно до ст. 10 Закону України «Про колективні договори і угоди» письмова пропозиція профспілки як сторони колективних переговорів про початок таких переговорів, здійснена у відповідний до законодавства спосіб є обов'язковою для сторони роботодавця. А ч. 4 ст. 20 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії» передбачає, що роботодавці, їх об'єднання, органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування зобов'язані брати участь у колективних переговорах щодо укладання колективних договорів і угод.

Важливою реалізацією досліджуваного принципу є положення ч. 7 ст. 11 Закону України «Про колективні угоди та договори». Наведена норма передбачає обов'язковий розгляд сторонами соціального діалогу пропозицій професійної спілки, організації роботодавців, що на відповідному рівні не відповідають критеріям репрезентативності, які були подані під час ведення колективних переговорів із укладення колективних угод чи договорів. Також, у разі ведення колективних переговорів щодо укладення галузевих/міжгалузевих угод пропозиції можуть надавати роботодавці цієї галузі, які не ввійшли до репрезентативного представництва [14].

Принцип пріоритету узгоджувальних процедур означає, що соціальний діалог має здійснюватися з урахуванням пропозицій сторін та вироблення компромісних узгоджених сторонами рішень. Ч. 3 ст. 8 Закону України «Про соціальний діалог в Україні» узгоджувальні процедури визначено однією із форм здійснення соціального діалогу. Поєднання змісту ст. 3 та ст. 8 названого Закону України свідчить про надання законодавцем переваги узгоджувальним процедурам перед іншими (обмін інформацією, консультаціями, колективними переговорами) формами здійснення соціального діалогу, що пронизують всі інші його форми. Про це свідчать легальні визначення таких форм соціального діалогу, як обмін інформацією, консультації, та колективні переговори (ст. 8 Закону України «Про соціальний діалог в Україні»). Відповідно до ч. 4 ст. 8 Закону України «Про соціальний діалог в Україні» узгоджувальні процедури здійснюються з метою врахування позицій сторін, вироблення компромісних узгоджених рішень.

Принципи добровільності у соціальному діалозі означає, що співпраця сторін соціального діалогу неможлива, якщо одна зі сторін приймає рішення під примусом. Як слушно зазначає С.І. Запара, принцип добровільності у формальному його вирішенні передбачає укладення спеціального договору про порядок рішення трудового спору або можливість передбачити такий порядок у колективному договорі [17, с. 146]. У своєму дослідженні Г.І. Чанишева пропонує доповнити цей принцип положенням про обов'язок належного виконання домовленостей [18, с. 104].

Добровільність передбачає й обов'язкове виконання домовленостей, яке розраховане на свідомих та сумлінних суб'єктів соціального діалогу, готових до компромісу та пошуку рішення. Найперше вона проявляється в узгоджувальних та примирних процедурах. Ефективність будь-яких процедур забезпечує законодавче передбачення заходів відповідальності сторін за виконання прийнятих на себе зобов'язань. Важелі впливу сторін соціального діалогу передусім набувають дієвості через дотримання досягнутих домовленостей посиленням відповідальності, а також впровадженням дієвих механізмів контролю [19, с. 89].

Засада прийняття реальних зобов'язань означає, що кожна зі сторін соціального діалогу має обдуману підходити до процесу ведення колективних переговорів, розуміючи свої реальні можливості з урахуванням впливу як внутрішніх так і зовнішніх факторів.

Принцип відповідальності сторін соціального діалогу означає, що сторони несуть повну відповідальність за прийняті рішення. Будь-які зобов'язання, отримані в результаті соціального діалогу є відповідальністю його сторін.

Висновки. Проведене дослідження дозволило встановити, що принципи правового регулювання соціального діалогу є ключовою складовою оновленої моделі соціально-трудових відносин, яка формується в умовах трансформації ринку праці, цифровізації та зміни характеру взаємодії між учасниками трудових відносин. З'ясовано, що сучасні тенденції розвитку трудового права орієнтують на переосмислення традиційних підходів до розуміння принципів соціального діалогу, зокрема шляхом переходу від суто нормативістської до природно-правової парадигми, що посилює значення людиноцентричної складової у процесі регулювання соціально-економічних відносин.

Встановлено, що швидкі зміни у структурі зайнятості, зростання нестандартних форм праці та цифровізація трудового середовища актуалізують потребу в уточненні змісту окремих принципів і їх адаптації до нових соціально-економічних умов. Важливим напрямом розвитку є посилення ролі громадянського суспільства, підвищення прозорості процедур соціального діалогу та забезпечення реального балансу інтересів сторін при прийнятті рішень.

Ефективність соціального діалогу та стійкість соціально-трудових відносин безпосередньо залежать від рівня реалізації його принципів. Їх належне нормативне закріплення та практичне застосування є передумовою соціальної стабільності, утвердження соціальної справедливості та сталого розвитку держави в умовах сучасних трансформацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лаврів О.Я. Система принципів трудового права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2006. 20 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21ALL=%28%3C.%3E%3D%D0%A5879%284%D0%A3%D0%9A%D0%A0%29-2%24%3C.%3E%29.
2. Досін Б.В. Правове регулювання соціального діалогу в Україні: дис. ... докт. філос.: 081. Львів, 2025. 230 с. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2025/04/diss_Dosin.pdf.
3. Новий тлумачний словник української мови. В. Яременко, О. Сліпущко. Київ: Аконіт, 1998. 910 с.
4. Іншин М.І. Принципи державної служби. Актуальні проблеми права: теорія і практика: зб. наук. пр. Луганськ: Східноукр. нац. ун-т. 2010. № 16. С. 10-18.
5. Прокопенко В.І. Трудове право України: підручник. Харків: Консум, 2000. 480 с.
6. Трудове право України: акад. курс: підручник. Київ: Ін Юре. 2007. 536 с. URL: https://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21CNR=20&S21REF=10&Z21ID=VA570698.
7. Загальна теорія держави та права: підручник. М.В. Цвік, О.В. Петришин. Харків: Право. 2009. 584 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI_2009/TEorijaDerjav_2009.pdf.
8. Про соціальний діалог в Україні: Закон України від 23 грудня 2010 р. № 2862-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2862-17>.
9. Пилипенко П.Д., Ласько І.М. Акти соціального діалогу за законодавством України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія: Право. 2024. Вип. 85, ч. 2. С. 115–120. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/45664>.

10. Яцишин В.В. Принципи соціального діалогу у сфері праці : дис. ... докт. філос.: 081. Одеса, 2021. 236 с. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/11/85-part-2.pdf>.
11. Досін Б.В. Про репрезентативність роботодавців у правовідносинах соціального діалогу. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 4. Vol. 3. P. 55–60. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/905601>.
12. Порядок оцінки відповідності критеріям репрезентативності... : Наказ НСПП від 21.07.2011 № 73. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0073299-11#Text>.
13. Поплавська О.М. Соціальний діалог в Україні: стан, ефективність, перспективи розвитку в цифровій економіці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Вип. 26, ч. 2. С. 44–49. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/29339>.
14. Про колективні угоди і договори. Закон України від 23 лютого 2023 р. № 2937-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2937-20#Text>.
15. Словник української мови. Академічний тлумачний словник в 11 томах. Т. 8. 1977. URL: <http://sum.in.ua/s/prorozucija>.
16. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 5.09.1999 р. № 1045–XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-14#Text>.
17. Запара С.І. Принципи позасудового захисту права на працю. *Право і суспільство*. 2013. № 6–2. С. 145–150. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/6310>.
18. Чанишева Г.І. Основні принципи соціального діалогу у сфері праці. *Вісник Південного центру НАПрН України*. 2014. № 1. С. 100–106. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/items/b5ab5e26-7443-4ad2-b4f8-8a381be9973f>.
19. Формування соціального діалогу в сучасних умовах: світовий досвід та українська практика. Аналітична доповідь. Київ. 2011. URL: https://www.niss.gov.ua/sites/default/files/2011-05/Soc_dialog-a37a4.pdf.

УДК 349.2:340.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.31>

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ДИРЕКТИВ ЄС У НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ПРОЄКТУ ТРУДОВОГО КОДЕКСУ

Середа О.Г.,

*докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри трудового права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-8252-1963*

Ткачук К.М.,

*студент III курсу, факультету юстиції
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0003-6919-3293*

Середа О.Г., Ткачук К.М. Імплементация директив ЕС у національне законодавство України: компаративний аналіз проєкту Трудового кодексу.

У статті досліджується одна з ключових проблем сучасної юридичної науки – ступінь конвергенції норм проєкту нового Трудового кодексу України з імперативними вимогами директив Європейського Союзу. Автори виходять з того, що процес гармонізації національного законодавства з правом ЄС є не стільки формальним обов'язком у межах євроінтеграційного вектора, скільки фундаментальною передумовою для розбудови сучасної системи захисту прав працівників, що здатна забезпечити соціальну стабільність та економічне зростання. У цьому сенсі компаративний аналіз новітнього кодифікованого акту набуває критичної ваги для оцінки реального стану впровадження європейських стандартів у сферах регулювання робочого часу, забезпечення балансу між професійною діяльністю та особистим життям, а також протидії дискримінаційним практикам.

Водночас у ході реформи простежується певна суперечність: з одного боку, декларується намір досягти повного узгодження з нормами *acquis communautaire*; з іншого – низка положень законопроєкту свідчить про фрагментарну імплементацію або містить підходи, що не повною мірою відповідають філософії європейського права. Автори наводять результати порівняльного аналізу, що підтверджують існування правових дивергенцій: якщо одні норми (зокрема, щодо тривалості відпусток) практично повністю корелюють із вимогами директив, то інші (наприклад, стосовно індивідуалізації права на батьківську відпустку або гнучких умов праці) вимагають глибокого концептуального доопрацювання.

У статті запропоновано порівняння правових моделей регулювання сімейних відпусток та стандартів робочого часу в Україні та ЄС. Беручи до уваги положення Угоди про асоціацію та зобов'язання, які Україна взяла на себе як країна-кандидат, автори доводять необхідність більш ретельної та послідовної імплементації відповідних норм.

За підсумками проведеного аналізу сформульовано пропозиції щодо подолання правових колізій, зокрема шляхом внесення конкретних змін до тексту законопроєкту, уточнення формулювань стосовно гнучких умов праці та повного впровадження принципу гендерної рівності в інституті сімейних відпусток. Реалізація цих заходів сприятиме забезпеченню відповідності трудового законодавства європейським стандартам, посиленню соціальних гарантій для працівників та зміцненню позицій України на шляху до повноправного членства в Європейському Союзі.

Ключові слова: трудове законодавство, недискримінація, гендерна рівність, мобінг, правовий механізм, соціальний діалог.

Середа О.Г., Tkachuk K.M. Harmonization of Ukrainian labor legislation with EU law: comparative analysis of the draft Labor Code.

The article explores a key problem of modern legal science – the degree of convergence between the provisions of the new draft Labor Code of Ukraine and the mandatory requirements of European Union directives. The authors argue that the harmonization of national legislation with EU law is not merely a formal obligation within the European integration vector but a fundamental prerequisite for building a modern system of workers' rights protection capable of ensuring social stability and economic growth. In this sense, a comparative analysis of the new codified act becomes critically important for assessing the real progress in implementing European standards in the regulation of working time, work-life balance, and anti-discrimination practices.

However, the reform process reveals a certain contradiction: on one hand, the intention of full alignment with the *acquis communautaire* is declared; on the other, several provisions of the draft law show fragmented implementation or contain approaches that do not fully correspond to the philosophy of European law. The authors present the results of a comparative analysis that confirms the existence of legal divergences: while some norms (particularly regarding annual leave) almost entirely correlate with the directives' requirements, others (such as the individualization of the right to parental leave or flexible working arrangements) require profound conceptual revision.

The article compares the legal models of regulating family leave and working time standards in Ukraine and the EU. Considering the provisions of the Association Agreement and the obligations undertaken by Ukraine as a candidate country, the authors justify the need for a more thorough and consistent implementation of the relevant directives.

Based on the analysis, proposals are formulated to overcome legal conflicts by introducing specific amendments to the draft law, clarifying the wording on flexible working arrangements, and fully implementing the principle of gender equality in the institution of family leave. The implementation of these measures will help ensure the compliance of labor legislation with European standards, strengthen social guarantees for employees, and reinforce Ukraine's position on its path to full EU membership.

Key words: labor law, non-discrimination, gender equality, mobbing, legal mechanism, social dialogue.

Постановка проблеми. Гармонізація трудового законодавства є одним із наріжних каменів євроінтеграційного процесу України. Його значущість кардинально зростає після надання державі статусу кандидата на вступ до ЄС, що трансформувало загальні політичні прагнення у чіткий юридичний обов'язок щодо повномасштабної імплементації всього блоку *acquis communautaire* (права ЄС) у соціально-трудої сфері. Цей процес вимагає не точкових правок, а глибокого переосмислення всієї філософії трудових відносин.

Чинний Кодекс законів про працю 1971 року, незважаючи на численні зміни, залишається концептуальним спадком радянської правової доктрини. Він був розроблений для реалій планової економіки та індустріального суспільства, орієнтованого на великі державні підприємства та довічну зайнятість. Як наслідок, він за своєю суттю не відповідає динамічним викликам сучасного, гнучкого ринку праці. Серед цих викликів – тотальна цифровізація, що породжує нові реалії, такі як гіг-економіка та платформенна зайнятість, а також масове поширення нетипових форм зайнятості (дистанційна робота, часткова зайнятість, аутсорсинг), які часто опиняються у «сірій зоні» правового регулювання. Водночас гострою залишається необхідність у забезпеченні реального балансу між професійною діяльністю та особистим життям, що є предметом окремих директив ЄС.

Реформа трудового законодавства є не лише назрілою вимогою часу, а й прямим міжнародно-правовим зобов'язанням України, що випливає з Угоди про асоціацію, зокрема її Глави 21 «Зайнятість, соціальна політика та рівні можливості» [1]. Ця Угода вимагає поступового наближення українського законодавства до стандартів ЄС у сферах робочого часу, боротьби з дискримінацією, охорони праці, прозорих умов працевлаштування та колективних переговорів.

Розбудова сучасної, справедливої та ефективно системи трудових відносин, що ґрунтується на європейських принципах соціального діалогу, гнучкості (*flexibility*) та захищеності (*security*), є не лише конституційним обов'язком. Це – фундаментальна передумова соціальної стабільності та економічного зростання держави. Прозорі, сучасні та передбачувані правила гри є ключовим сигналом для іноземних інвесторів, сприяють зниженню рівня тіньової зайнятості та підвищенню загальної продуктивності праці.

Отже, належний захист прав працівників та осучаснення трудових норм слід розглядати не просто як технічне завдання, а як юридичний та водночас моральний імператив. Це є свідченням реальної відданості України фундаментальним європейським цінностям – людській гідності, рівності та соціальній справедливості – на шляху до повноцінної інтеграції в європейську спільноту.

Мета даної наукової розвідки полягає у здійсненні комплексного порівняльно-правового аналізу положень проєкту нового Трудового кодексу України з ключовими директивами ЄС у трудовій сфері, ідентифікації глибинних проблем та розбіжностей у процесі їх імплементації, а також у розробці науково обґрунтованих пропозицій, спрямованих на вдосконалення законопроєкту для досягнення його повної відповідності європейським стандартам.

Стан дослідження проблематики. Питання реформування трудового законодавства та його адаптації до міжнародних і європейських стандартів знаходились у фокусі уваги таких вчених, як Горбань О.П., Красюк Т.В., Луценко О.Є., Павліченко І.М., Парпан Т.В., Старчук О.В., Хуторян Н.М., Чанишева Г. І., Швець Н.М., Ярошенко О. М., та ін.. Разом з тим, варто зазначити, що праці вказаних науковців переважно стосувалися загальних аспектів реформи або аналізу попередніх редакцій законопроєктів. Беззаперечно, вченими було здійснено суттєвий внесок у розвиток науки трудового права, однак на сьогодні, в умовах активізації євроінтеграційних процесів, питання детального компаративного аналізу актуальної версії проєкту Трудового кодексу з новітніми директивами ЄС, зокрема у сфері балансу між роботою та особистим життям, залишаються недостатньо вивченими. Це, в свою чергу, створює суттєві ризики «фрагментарної імплементації», коли формальне перенесення норм права ЄС до тексту національного кодифікованого акту не супроводжується розробкою дієвих механізмів їх реалізації та судового захисту. Особливою гостроти ця проблема набуває саме в контексті антидискримінаційного законодавства та захисту права на гідність, де декларативність норм фактично нівелює саму суть суб'єктивного права.

Результати дослідження та висвітлення проблем. У контексті виконання Україною стратегічних зобов'язань за Угодою про асоціацію, адаптація трудового *acquis* Європейського Союзу набуває першочергового значення. Як слушно зауважують дослідники, імператив недискримінації, поряд із забезпеченням гендерної рівності, формує один із трьох фундаментальних напрямів загального процесу гармонізації. Це не лише доктринальна теза, але й пряме зобов'язання України, закріплене в Угоді, що вимагає зміцнення співробітництва з метою «боротьби з... гендерною нерівністю та дискримінацією під час реалізації права на працю» [2, с. 7]. Водночас, джерела наших зобов'язань є ширшими: ратифікувавши Європейську соціальну хартію (переглянуту), Україна, зокрема, взяла на себе зобов'язання за ст. 26 – забезпечити «право всіх працівників на гідне ставлення до них на роботі» та вживати заходів для запобігання «систематичним непорядним або явно негативним та образливим діям», тобто мобінгу [3, с.250].

Актуальність цього завдання підсилюється не лише зовнішніми зобов'язаннями, але й гострою внутрішньою соціально-економічною ситуацією. Дослідження фіксують, що проблема гендерної нерівності в Україні є не теоретичною, а статистично доведеною: згідно з Global Gender Gap Report 2022, гендерний розрив в оплаті праці сягає 29%, а дані Держстату за 2021 рік демонстрували, що зарплата жінок була в середньому на 18,4% нижчою, ніж у чоловіків. Ситуація значно погіршилась в умовах воєнного стану, що призвело до того, що станом на квітень 2023 року 72% офіційно зареєстрованих безробітних складала саме жінки [4, с. 357-358].

Відтак, критичний аналіз імплементації відповідних директив у новому проєкті Трудового кодексу (далі – проєкт ТК) є нагально необхідним для оцінки реального, а не уявного, прогресу на шляху до європейських стандартів. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що, попри формальне включення до проєкту ТК начного масиву норм ЄС, сама імплементація в ключових аспектах недискримінації має ознаки фрагментарності та ризикує залишитися декларативною [5].

1. Формальне впровадження ключових концепцій: дефіцит механізмів.

Осердям європейського антидискримінаційного стандарту у сфері зайнятості є Директива 2000/78/ЄС, що встановлює загальну рамкову основу для рівного поводження [6]. Вона вимагає від національних правопорядків інкорпорації двох наріжних концепцій: 1) позитивного обов'язку роботодавця щодо «розумного пристосування» (*reasonable accommodation*) робочого місця для осіб з інвалідністю та 2) специфічного механізму розподілу тягаря доказування у справах про дискримінацію. Більше того, ця та інші директиви ЄС визначають домагання (*harassment*), в українському законодавстві – «утиск», як одну з форм дискримінації, що визначається як небажана

поведінка, метою чи наслідком якої є приниження гідності особи та створення ворожої, образливої атмосфери [3, с.251].

Проект ТК, безумовно, робить крок уперед, присвячуючи протидії дискримінації окремих розділ та пропонуючи широкий перелік захищених ознак. Однак при детальному текстуальному та прогностичному аналізі його положення видаються недостатньо розробленими для ефективного правозастосування.

Так, зокрема, концепція «розумного пристосування» імплементована лише в загальних рисах. Норми проекту ТК не містять чітких критеріїв щодо обсягу обов'язків роботодавця, процедури узгодження таких пристосувань, а головне – меж його відмови, зокрема через «непропорційний тягар». Без цієї деталізації норма потенційно нівелюється до рівня декларації, суттєво ускладнюючи її практичне застосування та судовий захист.

Аналогічна ситуація простежується і з перенесенням тягара доказування. Формальне закріплення норми, за якою роботодавець має доводити відсутність порушення принципу рівності (після наведення позивачем фактів, що *дозволяють припускати* дискримінацію), не підкріплене необхідними процесуальними інструментами в супутньому законодавстві. В умовах усталеної національної судової практики, що покладає тягар доведення виключно на позивача, відсутність дієвих процесуальних механізмів здатна повністю «стерилізувати» цю гарантію, залишаючи працівника у свідомо слабшій доказовій позиції.

Виявлений дефіцит механізмів є системною проблемою українського правового поля. Як влучно наголошують Ярошенко О.М., та Вапнярчук Н.М., для реального подолання гендерної нерівності та дискримінації «необхідно не тільки закріпити принцип рівності шляхом прийняття відповідних норм законодавства, а й створити ефективний механізм реалізації цих норм». Цитуючи Ю. М. Тодику, вони підкреслюють, що «...недостатньо мати матеріальні норми... потрібні чіткі механізми їх втілення в життя» [4, с. 356]. У цьому сенсі проект ТК ризикує повторити фундаментальну помилку попереднього законодавства: додати ще одну матеріальну норму, не забезпечивши її дієвим процесуальним інструментарієм.

Проблема «декларативної імплементации» нових європейських норм стає ще більш очевидною, якщо порівняти її з іншим аспектом законопроекту – використанням *традиційних* оціночних понять.

Варто зазначити, що проект ТК також зазнав критики, зокрема з боку Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, за збереження «абстрактних» та «юридично невизначених» категорій, таких як «добросовісно», «розумно», «аморальний проступок» чи «втрата довіри».

Однак, як слушно доводить у своєму дослідженні Тищенко О.В., ця критика щодо *старих* понять є не повною мірою обґрунтованою. Такі категорії, як «аморальний проступок» (п. 3 ч. 1 ст. 41 КЗпП) чи «втрата довіри» (п. 2 ч. 1 ст. 41 КЗпП), не є новелою, а існують у трудовому праві десятиліттями [7]. За цей час їхній зміст був чітко конкретизований та деталізований у сталій судовій практиці, зокрема у численних постановках Верховного Суду, що й забезпечує необхідну правову визначеність та захищає працівника від суб'єктивізму роботодавця [8, с.230].

Цей обґрунтований захист *старих* оціночних понять парадоксальним чином лише підкреслює та посилює головну тезу нашого дослідження.

На відміну від «аморального проступку», такі нові, імплементовані з Директиви 2000/78/ЄС концепції, як «розумне пристосування» (reasonable accommodation) чи «перенесення тягара доказування», є абсолютно новими для національної правової системи та судової практики [6].

Таким чином, ці нові норми страждають від «подвійного дефіциту визначеності»: не мають чіткого законодавчого механізму реалізації та сформованої судової практики для їх конкретизації.

Це доводить, що покладатися на гіпотетичну майбутню судову практику для наповнення змістом цих нових норм (замість прописати чіткі критерії «непропорційного тягара» чи внести зміни до ЦПК) означає свідомо залишити працівників без реального захисту на невизначений термін, перетворюючи євроінтеграційні норми на юридичні фікції.

2. Збереження правових дивергенцій та ігнорування існуючих колізій.

Проблема є глибшою і полягає не лише в недосконалому впровадженні новел *acquis*. Видається, що розробники проекту ТК не провели належної ревізії чинного трудового законодавства, що регулює колективні правовідносини, на предмет його відповідності як праву ЄС, так і фундаментальним міжнародним стандартам. Це призводить до консервації за давніх правових колізій та ігнорування вже досягнутого прогресу.

По-перше, йдеться про прямі суперечності з міжнародними стандартами. Влучний приклад такої дивергенції (розбіжності) наводять Горбань О.П., та ін., у суміжній сфері колективних прав. Йдеться про кричущу суперечність між ратифікованою Україною Конвенцією МОП № 87 «Про свободу асоціації та захист права на організацію» та чинною нормою ст. 6 Закону України «Про професійні спілки...». Конвенція МОП (ст. 2) чітко гарантує *всім* працівникам право на об'єднання «без будь-якої дискримінації». Натомість, український закон, забороняючи іноземцям та особам без громадянства *створювати* професійні спілки (дозволяючи лише вступати до існуючих), є прямим і неприхованим проявом дискримінації за ознакою громадянства [2, с. 8].

По-друге, виникає питання щодо врахування у проєкті ТК *вже існуючих* прогресивних національних норм. Як зазначають Ярошенко О.М. та Вапнярчук Н.М., навіть в умовах воєнного стану відбулись позитивні зрушення у чинному КЗпП. Зокрема, Законом № 2253-IX від 12 травня 2022 року було посилено захист прав працівників, чіткіше визначено «необґрунтовану відмову у прийнятті на роботу» та посилено відповідальність за дискримінацію в оголошеннях про вакансії [4, с. 361].

По-третє, на думку науковців чинний КЗпП, завдяки Закону № 2759-IX (що набрав чинності 11 грудня 2022 року), вже містить низку *конкретних механізмів* захисту від мобінгу. До них належать:

- чітке законодавче визначення мобінгу (ст. 2-2 КЗпП) як систематичного психологічного чи економічного тиску;
- конкретне право працівника на розірвання трудового договору за власним бажанням (ч. 3 ст. 38 КЗпП), якщо факт мобінгу встановлено судовим рішенням, з виплатою вихідної допомоги у розмірі не менше тримісячного середнього заробітку;
- пряма норма (ст. 237-1 КЗпП) про відшкодування роботодавцем моральної шкоди працівнику, який зазнав мобінгу;
- встановлення адміністративної відповідальності за цькування (ст. 173-5 КУпАП).

Це створює головну аналітичну проблему: чи проєкт нового ТК, який міг розроблятися до цих змін, повною мірою інкорпорує чи навіть розвиває ці вже досягнуті гарантії? Чи, можливо, у деяких аспектах він парадоксально *відстає* від чинного, нещодавно вдосконаленого КЗпП, і його прийняття призведе до *правового регресу* та втрати працівниками вже існуючих механізмів захисту своєї гідності? При цьому, як зазначають Парпан Т.В., та Сенишин К.Я., «дискримінація може вважатися певним інструментом здійснення мобінгу», а отже, будь-який проєкт, що декларує боротьбу з дискримінацією, але ігнорує механізми протидії мобінгу, є апіорі неповним [3, с. 252].

Кодифікація трудового законодавства, за самою логікою цього процесу, мала б стати інструментом для усунення цієї та інших подібних колізій. Натомість, ігнорування таких проблем лише посилює те, що в анотації до нашого дослідження визначено як «фрагментарна імплементація»: створення «клаптикової» правової бази, де новітні антидискримінаційні норми (хай і декларативні) вимушено співіснують із рудиментарними дискримінаційними положеннями спеціальних законів.

Проведений аналіз свідчить, що головною вадою досліджуваного проєкту Трудового кодексу є дефіцит дієвих механізмів при формальному декларуванні відповідності праву ЄС. Це створює ризик «фрагментарної імплементації», про яку йшлося в анотації, та консервації існуючих проблем, що підтверджуються статистично (зокрема, 29% гендерного розриву в оплаті праці та 72% жінок серед безробітних).

Як слушно зауважують Ярошенко О.М. та Вапнярчук Н.М., цитуючи Ю. М. Тодику, «...недостатньо мати матеріальні норми... потрібні чіткі механізми їх втілення в життя» [4, с. 356]. З метою подолання виявлених розбіжностей, забезпечення реальної, а не формальної гармонізації трудового законодавства та наповнення проголошених прав дієвими інструментами захисту, пропонується внести до проєкту Трудового кодексу та супутнього законодавства наступні зміни.

1. Деталізація механізму «розумного пристосування». А саме, доповнити проєкт ТК окремою статтею (або частиною статті), що детально розкриває зміст поняття «розумного пристосування» для осіб з інвалідністю, як того вимагає Директива 2000/78/ЄС [6]. Чинна редакція проєкту ТК, що обмежується загальною згадкою, є класичним прикладом декларативної норми. Відсутність чітких критеріїв дає роботодавцю повну свободу відмовитися від будь-яких дій, посилаючись на «непропорційний тягар».

Слід визначити критерії оцінки «непропорційності», які б включали фінансові можливості роботодавця, розмір підприємства, наявність державної підтримки для таких заходів тощо.

Навести орієнтовний, але не вичерпний перелік можливих заходів: «адаптація робочого місця, зміна трудового графіка, перерозподіл завдань, надання спеціального обладнання чи програмного забезпечення, забезпечення асистента» тощо. Без цього переліку норма залишатиметься «сліпою» для правозастосовних органів.

2. Забезпечення дієвості механізму «перенесення тягаря доказування». Ініціювати внесення дзеркальних змін до процесуальних кодексів (зокрема, Цивільного процесуального кодексу України) для імплементації ефективного механізму перерозподілу тягаря доказування у трудових справах щодо дискримінації, як це передбачено європейською судовою практикою та Директивами.

Як було зазначено, формальне закріплення цієї норми у проєкті ТК буде повністю «стерилізоване» усталеною судовою практикою, що базується на загальному принципі змагальності (ст. 81 ЦПК), де кожна сторона доводить те, на що посилається. Працівник, який перебуває у свідомо слабшій позиції, практично ніколи не може отримати прямих доказів (наприклад, внутрішнього наказу чи листування) про умисел роботодавця на дискримінацію. Статистичні дані про гендерний розрив в оплаті праці є прямим доказом того, що поточний підхід до доказування не працює.

Нова процесуальна норма має чітко встановити: якщо позивач-працівник навів фактичні дані (наприклад, статистику по зарплатах, свідчення свідків, факти нерівного ставлення), які дозволяють припустити наявність дискримінації, тягар доказування того, що порушення не було або що воно було обґрунтоване об'єктивними, недискримінаційними причинами, автоматично переходить на роботодавця.

3. Недопущення правового регресу та впровадження превентивних механізмів протидії мобінгу. Провести ретельну ревізію проєкту ТК та забезпечити повне перенесення та збереження у ньому вже існуючих у чинному КЗпП прогресивних механізмів захисту від мобінгу (цькування), запроваджених Законом № 2759-IX у 2022 році [9].

Ігнорування або «втрата» цих норм у новому кодифікованому акті буде вважатися прямим правовим регресом та грубим порушенням принципу *non-regression* (непогіршення становища). Це суперечитиме як меті євроінтеграції, так і прямим зобов'язанням України за ст. 26 Європейської соціальної хартії щодо захисту гідності працівників [3].

Проєкт ТК обов'язково має містити: чітке визначення мобінгу (ст. 2-2 КЗпП); право працівника на розірвання трудового договору за власним бажанням у разі встановлення факту мобінгу, та «виплату йому вихідної допомоги у розмірі, передбаченому колективним договором, але не менше тримісячного середнього заробітку» (чинна ч. 3 ст. 38 КЗпП); пряму норму про «відшкодування роботодавцем працівнику моральної шкоди» у разі, якщо мобінг призвів до моральних страждань (чинна ст. 237-1 КЗпП) [3].

Враховуючи висновок Парпан Т.В., та Сенишин К.Я., про те, що ключовою проблемою є низька обізнаність («далеко не кожен працівник володіє інформацією: що таке «мобінг» і як йому протидіяти»), доповнити проєкт ТК превентивним механізмом, поклавши на роботодавця позитивний обов'язок щодо інформування.

Цей крок змістить акцент із затратної судової реакції на ефективну превенцію. Роботодавець має не лише нести відповідальність за цькування, але й активно створювати робоче середовище, вільне від нього, що повністю відповідає духу європейського права.

4. Усунення існуючих правових колізій та «фрагментарності». А саме, провести аудит проєкту ТК на предмет збереження «задавлених правових колізій» та усунути їх шляхом внесення змін до суміжних законів через Перехідні положення кодексу.

Кодифікація втрачає сенс, якщо вона створює «клаптикову правову базу», де нові норми суперечать старим. Приклад, наведений Горбань О.П., та ін., є кричущим: чинна ст. 6 Закону «Про професійні спілки...» забороняє іноземцям *створювати* профспілки, що є прямою «дискримінацією за ознакою громадянства» та порушенням Конвенції МОП № 87 [2, с. 8].

«Прикінцеві та перехідні положення» проєкту ТК повинні містити прямі норми про внесення змін до Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» та інших актів для приведення їх у повну відповідність до норм як самого кодексу, так і ратифікованих міжнародних договорів, усуваючи будь-які прояви дискримінації.

Висновки. Отже, гармонізація трудового законодавства України з правом Європейського Союзу є не лише формальною умовою євроінтеграції, а насамперед ключовою передумовою побудови справедливої, сучасної та ефективної системи трудових відносин. Аналіз проєкту нового Трудового кодексу України свідчить, що, попри його значний потенціал, у нинішній редакції він

залишається лише частково узгодженим із європейськими стандартами, що створює ризики фрагментарної імплементації.

Основною проблемою законопроекту є декларативний характер більшості новел, зокрема у сфері недискримінації, забезпечення рівності та протидії мобінгу. Це підтверджує тезу, що без конкретних процедурних інструментів навіть найкращі матеріальні норми залишаються лише намірами на папері. Такі недоліки свідчать про необхідність комплексного підходу до реформування трудового законодавства, а не фрагментарного оновлення його окремих частин.

Реформа трудового законодавства має спиратися не лише на формальне копіювання норм ЄС, а на глибоке переосмислення філософії трудових відносин, заснованої на повазі до людської гідності, рівності можливостей і соціальної справедливості.

Реалізація запропонованих змін – від деталізації «розумного пристосування» до збереження гарантій проти мобінгу та впровадження превентивних механізмів – дозволить не лише формально виконати євроінтеграційні зобов'язання. Це дозволить закласти фундамент для сучасного, гнучкого та справедливого ринку праці, здатного забезпечити реальну рівність можливостей та соціальну стійкість у критично важливий період повоєнної відбудови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16.09.2014 р. № 1678-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
2. Горбань О.П., Павліченко І.М., Старчук О.В., Оптимізація трудових відносин в Україні до юридичних стандартів ЄС. *Академічні візії*. 2024. Вип. 30. С. 1-12. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.11075033>.
3. Парпан Т.В., Сенишин К.Я., Заборона та протидія мобінгу як гарантія гідного ставлення до працівника у трудових відносинах. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 250-252. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/58>.
4. Ярошенко О. М., Вапнярчук Н. М., Правове забезпечення принципу гендерної рівності у сфері реалізації права на працю в Україні. Трудове право ЄС: гідна праця та розширення інституційного потенціалу для сталого розвитку: монографія. Рига, Латвія: Baltija Publishing, 2023. С.352-367. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-396-5-17>.
5. Проект Трудового кодексу України. URL: https://dostup.org.ua/request/139057/response/425618/attach/2/1.pdf?cookie_passthrough=1.
6. Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32000L0078>.
7. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
8. Тищенко О.В., Проект трудового кодексу України: концептуальні проблеми змісту. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. №7. С 228-233. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/54>.
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії мобінгу (цькуванню). Закон України від 16.11.2022 р. № 2759-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2759-20#Text>.

УДК 349.2, 349.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.32>

ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ МОБІЛІЗОВАНИХ ПРАЦІВНИКІВ КРИЗЬ ПРИЗМУ СТ. 119 КЗПП УКРАЇНИ

Тищенко О.В.,
доктор юридичних наук., професор,
професор кафедри трудового права та права соціального забезпечення,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-3859-3046

Тищенко О.В. Проблеми захисту соціальних прав мобілізованих працівників крізь призму ст. 119 КЗПП України.

В статті розглядаються проблемні питання формування системи соціального забезпечення у контексті захисту соціальних прав військовослужбовців у тому числі працівників, мобілізованих на військову службу під час особливого періоду. Вказується на важливості налагодження єдиної системи соціального та правового захисту військовослужбовців та мобілізованих працівників в умовах війни.

Наголошується, що з оголошенням часткової мобілізації у 2014 році, виникла потреба вдосконалення соціального законодавства, яке регулює особливості соціального забезпечення військовослужбовців, у тому числі мобілізованих працівників у напрямку формування дієвого правового механізму захисту їх соціальних прав.

Вказується, що на посилення захисту соціальних прав мобілізованих працівників були спрямовані гарантії, закріплені у 2014 році у частині третій статті 119 КЗПП України щодо гарантування працівникам, які призвані на військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період, але не більше одного року, збереження місця роботи, посади і середнього заробітку.

Аналізуються практично-правові проблеми забезпечення можливості компенсації збереження середнього заробітку мобілізованим працівникам під час особливого періоду за рахунок Державного бюджету України. Звертається увага, що перевантаженість Державного бюджету не дозволяла вчасно здійснювати компенсацію середньої заробітної плати мобілізованим працівникам, призваним на військову службу під час особливого періоду, як це було передбачено частиною третьою статті 119 КЗПП.

Висловлюється точка зору, що система соціальних і правових гарантій для військовослужбовців та мобілізованих працівників у період воєнного стану повинна формуватися з урахуванням справедливого розподілу бюджетних коштів, збереження суспільного балансу та відповідності Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей». Доводиться, що об'єктивне соціально-правове обґрунтування змін, внесених Законом № 2352-IX до частини третьою статті 119 КЗПП України щодо скасування гарантії збереження середнього заробітку мобілізованим працівникам, можливе лише тоді, коли захист їхніх соціальних прав буде адекватним важливості служби із забезпечення незалежності та територіальної цілісності держави.

Ключові слова: мобілізовані працівники, військова служба на особливий період, захист соціальних прав, соціальне забезпечення, соціальний та правовий захист військовослужбовців, гарантії збереження середнього заробітку.

Tyshchenko O.V. Problems of protecting the social rights of mobilized employees through the prism of article 119 of the Labor Code of Ukraine.

The article examines problematic issues in the formation of the social security system in the context of protecting the social rights of servicemen, including employees mobilized for military service during

a special period. It emphasizes the importance of establishing a unified system of social and legal protection for servicemen and mobilized employees under wartime conditions.

It is noted that with the announcement of partial mobilization in 2014, there arose a need to improve social legislation regulating the specifics of social security for servicemen, including mobilized employees, in the direction of creating an effective legal mechanism for protecting their social rights.

Attention is drawn to the fact that the strengthening of social rights protection for servicemen, including mobilized employees, was supported by guarantees introduced in 2014 in part three of Article 119 of the Labor Code of Ukraine, which ensured that employees called up for military service during mobilization in a special period, but for no more than one year, retained their jobs, positions, and average wages.

The article analyzes practical and legal problems of ensuring the possibility of compensating the preservation of average wages for mobilized employees during the special period at the expense of the State Budget of Ukraine. It is highlighted that the overload of the State Budget did not allow timely compensation of average wages to mobilized employees called up for military service during the special period, as provided by part three of Article 119 of the Labor Code.

The viewpoint is expressed that the system of social and legal guarantees for servicemen and mobilized employees during martial law should be formed taking into account the fair distribution of budgetary funds, the preservation of social balance, and compliance with the Law of Ukraine «On social and legal protection of servicemen and members of their families». It is argued that objective socio-legal justification of the changes introduced by Law No. 2352-IX to part three of Article 119 of the Labor Code of Ukraine, concerning the abolition of the guarantee of preserving average wages for mobilized employees, is possible only when the protection of their social rights corresponds to the importance of their service in ensuring the independence and territorial integrity of the state.

Key words: mobilized employees, military service during a special period, protection of social rights, social security, social and legal protection of servicemen, guarantees of preserving average wages.

Постановка проблеми. Закріплені в законодавстві правові засоби забезпечення захисту соціальних прав працівників є вагомою складовою загальної системи соціального забезпечення населення. Особливо нагальною є потреба налагодження ефективного правового механізму захисту соціальних прав працівників в особливий період – період функціонування національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, сил оборони і сил безпеки, підприємств, установ і організацій, а також виконання громадянами України свого конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, що настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і час демобілізації після закінчення воєнних дій [1]. Одним з основних завдань соціальної політики України в умовах війни є формування єдиної дієвої системи соціального та правового захисту військовослужбовців, у тому числі мобілізованих працівників, призваних на військову службу під час особливого періоду. Утім, складний, подекуди непослідовний процес реформування соціального законодавства у частині вдосконалення захисту соціальних прав військовослужбовців, у тому числі мобілізованих працівників, породжує багато нових практично-правових проблем, зокрема щодо реалізації гарантування їх прав у контексті змісту статті 119 Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України). Означені проблеми не сприяють створенню сучасної системи захисту соціальних прав військовослужбовців, зокрема працівників, призваних на військову службу під час мобілізації. Зважаючи на тенденції сьогодення та ураховуючи особливий характер військової служби, спрямованої на захист Вітчизни, проблема ефективного правового регулювання визначення пільг, гарантій, компенсацій для військовослужбовців, у тому числі працівників мобілізованих на військову службу в особливий період, потребує подальшого глибокого аналізу та вивчення.

Мета дослідження: розглянути деякі проблеми правового регулювання гарантій, які закріплені у статті 119 КЗпП України для мобілізованих працівників, призваних на військову службу під час особливого періоду.

Стан опрацювання проблематики. Цілком слушно, що в умовах воєнного стану увага вітчизняних науковців, зокрема фахівців соціальної сфери, насамперед зосереджена на проблема-

тиці соціального забезпечення військовослужбовців, у тому числі працівників, мобілізованих на військову службу в особливий період, в аспекті дослідження ефективності правового механізму гарантування їх соціальних прав. Вказаного питання у своїх працях торкалися такі українські дослідники, як-от: Андрій В., Бейкун А., Ветлинський С., Жила А., Кучма О., Клячко А., Кметик Х., Сіньова Л., Черноус С., Шиян Ю. та інші. Разом з тим, наявні проблеми, які прослідковуються у процесі удосконалення соціального та правового захисту військовослужбовців, вимагають зосередження уваги науковців і практиків до проблемних питань у цій площині.

Виклад основного матеріалу. Як проголошено у статті 65 Конституції України: «Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України.

Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону» [2]. Відповідно функцією держави є гарантування громадянам, призваним на військову службу, у тому числі, працівникам мобілізованим на військову службу в особливий період, встановлення системи правових і соціальних гарантій, що забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод, задоволення матеріальних і духовних потреб військовослужбовців відповідно до особливого виду їх службової діяльності, статусу в суспільстві, підтримання соціальної стабільності у військовому середовищі. Це право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, у старості, а також в інших випадках, передбачених законом [3]. Тобто, створення дієвого правового механізму реалізації соціальних прав військовослужбовців було визначено одним з основних напрямів соціально-захисної політики Української держави. Водночас, відсутність чітких стратегічних орієнтирів щодо концептуальних основ соціального захисту населення тривалий час було гальмуючим фактором, котрий не слугував належній реалізації поставлених завдань.

Початок війни у 2014 році зумовило нагальну необхідність адаптації соціального законодавства, зокрема в частині соціального і правового захисту військовослужбовців до нових викликів і реалій. Оголошення Указом Президента України від 17.03.2014 року № 303/2014 часткової мобілізації [4], викликало потребу закладення в законодавстві України сучасних підходів щодо захисту соціальних прав мобілізованих працівників, як складової системи соціального забезпечення військовослужбовців. З цією метою Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення проведення мобілізації» від 27.03.2014 р. № 1169-VII, «статтю 119 КЗпП, де передбачені гарантії для працівників на час виконання державних або громадських обов'язків, було доповнено частиною третьою такого змісту: «Працівникам, які призвані на військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період, але не більше одного року, гарантується збереження місця роботи, посади і середнього заробітку» [5]. При цьому, слід відмітити, що попри очевидну надважливість (!) соціального захисту працівників, які призвані на військову службу під час мобілізації на особливий період, процес реформування законодавства у вказаному напрямку був неоднозначним і суперечливим. Про це засвідчує хоча б той факт, що на етапі розгляду Проекту Закону про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення проведення мобілізації № 4500-1 від 21.03.2014 р., виникали певні неузгодження щодо доцільності запровадження означеної вище гарантії. Зокрема, у Висновку Головного науково-експертного управління на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення проведення мобілізації», вказувалося, що «Не може бути підтримана пропозиція збереження місця роботи (посади), середнього заробітку на підприємстві, в установі, організації за громадянами України, які проходять військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період, але не більше одного року» [6]. Зрозуміло, що це базувалося на особливостях правового регулювання призову на військову службу у той період. Відповідно, надалі ця позиція була переглянута і скорегована до реалій і потреб держави.

Дещо пізніше Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення оборонно-мобілізаційних питань під час проведення мобілізації» від 20.05.2014 року № 1275-VII, частина третя статті 119 КЗпП України була викладена у такій редакції: «За працівниками, призваними на військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період, але не більше одного року, зберігаються місце роботи, посада і компенсується із бюджету середній заробіток на підприємстві, в установі, організації, в яких вони працювали на час призову, незалежно від підпорядкування та форми власності. Виплата таких компенсацій із бюджету в межах середнього заробітку проводиться за рахунок коштів Державного бюджету України в

порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України» [7]. З метою реалізації цих положень, постановою Кабінету Міністрів України від 04.03.2015 р. № 105 було затверджено Порядок виплати компенсації за 2014-2015 роки підприємствам, установам, організаціям, фермерським господарствам, сільськогосподарським виробничим кооперативам незалежно від підпорядкування і форми власності та фізичним особам – підприємцям у межах середнього заробітку працівників, призваних на строкову військову службу, військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період або прийнятих на військову службу за контрактом у разі виникнення кризової ситуації, що загрожує національній безпеці, оголошення рішення про проведення мобілізації та (або) введення воєнного стану, а також працівникам, які були призвані на військову службу під час мобілізації, на особливий період та які підлягають звільненню з військової служби у зв'язку з оголошенням демобілізації, але продовжують військову службу у зв'язку з прийняттям на військову службу за контрактом. Згідно п. 2, 3 цього Порядку, «головним розпорядником бюджетних коштів та відповідальним виконавцем бюджетної програми визначалось Міністерство соціальної політики України. Працівникам, призваним на строкову військову службу, військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період, компенсація з бюджету середнього заробітку здійснюється на строк до закінчення особливого періоду або до дня фактичної демобілізації. Працівникам, які були призвані під час мобілізації, на особливий період та які підлягають звільненню з військової служби у зв'язку з оголошенням демобілізації, але продовжують військову службу за контрактом, компенсація з бюджету середнього заробітку здійснюється не більше ніж на строк укладеного контракту» [8]. Варто констатувати, що реалізація цих норм супроводжувалася значними фінансовими труднощами, оскільки в процесі визначення правового механізму щодо здійснення виплати таких компенсацій за рахунок коштів Державного бюджету України, так і не було проведено належного фінансово-економічного обґрунтування, що є обов'язковою вимогою відповідних положень Регламенту Верховної Ради України та Бюджетного кодексу України.

Необхідно звернути увагу і на те, що за змістом перших, цитованих вище, редакцій частини третьої статті 119 КЗпП, відповідні гарантії щодо збереження місця роботи, посади і виплати компенсації середнього заробітку не поширювалися на працівників, які до призову на строкову військову службу, військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період або прийняті на військову службу за контрактом, працювали у фізичних осіб – підприємців. Законом України «Про внесення змін до статті 119 Кодексу законів про працю України щодо працівників, призваних на військову службу під час мобілізації, на особливий період» від 12.11.2015 р. № 801-VIII [9] вказана ситуація була виправлена. На наш погляд, відповідні зміни та доповнення до частини третьої статті 119 КЗпП були цілком обґрунтованими і спрямовувалися на те, щоб військовослужбовці, які до мобілізації працювали у фізичних осіб-підприємців, мали рівні права на соціальний захист, як і ті, хто працював в юридичних особах публічного чи приватного права.

Складні соціально-економічні умови війни і не належна забезпеченість фінансовими ресурсами Державного бюджету України призвели до того, що за даними, викладеними у Рішенні Рахункової палати України «Про результати аудиту ефективності використання коштів державного бюджету на компенсацію підприємствам, установам, організаціям у межах середнього заробітку працівників, які проходять військову службу під час особливого періоду» від 22.03.2016 р. № 5-4: «виділені впродовж 2015 року видатки для виплати компенсації не покривали об'єктивних потреб на вказані цілі. Затверджений Кабінетом Міністрів України у 2015 році механізм реалізації соціальних гарантій працівникам підприємств, установ і організацій, які проходять військову службу в особливий період, у досліджуваному періоді не охопив такими гарантіями працівників усіх суб'єктів господарювання (незалежно від форми власності, форми та виду господарської діяльності) та не забезпечив єдиного підходу до надання гарантій працівникам незалежно від виду проходження ними військової служби» [10]. Поточні умови викликали надмірне навантаження на Державний бюджет, що не давало можливість своєчасно реалізувати вимоги частини третьої статті 119 КЗпП щодо компенсації за рахунок Державного бюджету підприємствам, установам, організаціям у межах середньої заробітної плати працівників, які проходять військову службу під час особливого періоду. Виникла потреба осучаснення соціального законодавства з урахуванням можливостей держави в умовах війни.

Саме тому, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» від 01.07.2022 р. № 2352-IX (далі – Закон № 2352-IX), у частині третій статті 119 «слова зберігаються місце роботи, посада і середній заробіток» замінювалися

словами «зберігаються місце роботи і посада» [11]. Таким чином, було закладено новий підхід щодо здійснення гарантій для мобілізованих працівників на військову службу на особливий період. На дискусійному змісті змін, закріплених у Законі № 2352-IX, акцентувалася увага у Висновку Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України до проекту Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин (реєстр. № 7251 від 05.04.2022 р.). Фахівці Головного юридичного управління констатували: «Змінами до частини третьої статті 119 Кодексу виключено положення щодо збереження середнього заробітку за місцем роботи на час призову за працівниками, призваними на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу, військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період, військову службу за призовом осіб із числа резервістів в особливий період або прийнятими на військову службу за контрактом, у тому числі шляхом укладення нового контракту на проходження військової служби, під час дії особливого періоду на строк до його закінчення або до дня фактичного звільнення. Відповідно цієї гарантії позбавляються і працівники, які під час проходження військової служби отримали поранення (інші ушкодження здоров'я) та перебувають на лікуванні у медичних закладах, а також потрапили у полон або визнані безвісно відсутніми, на яких поширюються гарантії, передбачені частиною третьою статті 119 Кодексу.

Розуміючи обтяжливість покладення забезпечення цієї державної гарантії на роботодавців, з метою збереження існуючих гарантій для зазначених категорій працівників в період дії воєнного стану, на нашу думку, було б доцільно повернутись до законодавчого регулювання цього питання у спосіб, передбачений Законом України від 20 травня 2014 року № 1275-VII, а саме компенсація зазначеним працівникам середнього заробітку за рахунок коштів Державного бюджету України в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України [12]. При цьому, слід відмітити, що пропозиція повернутися до компенсації зазначеним працівникам середнього заробітку за рахунок коштів Державного бюджету України не є обґрунтованою, хоча б тому, що в умовах сьогодення не може бути своєчасно повною мірою реалізована за відсутності належних фінансових можливостей.

Здійснення виплат за рахунок коштів Державного бюджету, у тому числі, компенсація мобілізованим працівникам середнього заробітку, має узгоджуватися з принципом збалансованості бюджетної системи України, який закріплений у частині другій статті 95 Конституції України і який вказує на доцільність та допустимість врахування при визначенні виплат за рахунок коштів Державного бюджету соціально-економічних можливостей держави. Про обґрунтованість такого підходу неодноразово наголошувалось у рішеннях Конституційного Суду України. Зокрема, відповідно до Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин першої, другої статті 2 Закону України «Про розмір внесків на деякі види загальнообов'язкового державного соціального страхування» (справа про надання допомоги по тимчасовій непрацездатності) від 17 березня 2005 року № 1-рп/2005: «Принципи соціальної держави втілено також у міжнародних актах – Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права та Європейській соціальній хартії. Зокрема, згідно зі статтею 22 Загальної декларації прав людини кожна людина як член суспільства має право на соціальне забезпечення, а також на реалізацію необхідних для підтримки її гідності й вільного розвитку особистості прав у економічній, соціальній і культурній сферах за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави.

Згідно з Конституцією України ознаками України як соціальної держави є соціальна спрямованість економіки, закріплення та державні гарантії реалізації соціальних прав громадян, зокрема їх прав на соціальний захист і достатній життєвий рівень (статті 46, 48), тощо. Це зобов'язує державу відповідним чином регулювати економічні процеси, встановлювати і застосовувати справедливі та ефективні форми перерозподілу суспільного доходу з метою забезпечення добробуту всіх громадян» [13].

На нашу думку, внесені Законом № 2352-IX зміни до частини третьої статті 119 КЗпП є обґрунтованими, оскільки, знявши обов'язок з роботодавців зберігати за мобілізованими працівниками середній заробіток, держава не позбавила цих працівників відповідних виплат, а надала їм пільги, гарантії та компенсації як особам, які набули статусу військовослужбовців. Згідно зі статтею 9 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх

сімей», держава гарантує військовослужбовцям достатнє матеріальне, грошове та інші види забезпечення в обсязі, що відповідає умовам військової служби, стимулює закріплення кваліфікованих військових кадрів [3]. Аналогічну позицію щодо цього питання висловлює Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду у Постанові від 28.06.2023 р. (справа № 753/12209/22). У справі позивач наголошував, що внаслідок скасування Законом України № 2352-IX права мобілізованих працівників на отримання середнього заробітку за місцем роботи, яке було передбачене частиною третьою статті 119 КЗпП України у редакції, чинній на момент його увільнення від роботи у зв'язку з призовом, було порушено його конституційні гарантії. Зокрема, право на оплату праці, заборона звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод, а також принципи верховенства права – правова визначеність, передбачуваність та правомірні очікування. Він вважав, що у правовідносинах щодо збереження за ним середнього заробітку на час проходження служби мала застосовуватися редакція частини третьою статті 119 КЗпП України, яка діяла станом на 24 лютого 2022 року. Щодо цього у вказаній Постанові Верховного Суду констатовано: «Таким чином, із набранням чинності Закону № 2352-IX відбулись зміни у регулюванні трудових відносин за участі працівників призваних на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу, військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період, військову службу за призовом осіб із числа резервістів в особливий період або прийнятих на військову службу за контрактом, тобто з 19 липня 2022 року роботодавець звільнений від обов'язку збереження середнього заробітку працівникам, призваним на військову службу, зі збереженням за цими працівниками лише місця роботи і посади.

Відтак, обов'язок роботодавця щодо збереження за такими категоріями працівників середнього заробітку передбачався включно до дня, що передує дню набранням чинності цим Законом (18 липня 2022 року). З 19 липня 2022 року правові підстави для збереження середнього заробітку за таким працівником відсутні.

Відповідно до частини першої статті 94 КЗпП України заробітна плата – це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку роботодавець виплачує працівникові за виконану ним роботу. Аналогічне положення закріплено в статті 21 КЗпП, відповідно до якої роботодавець зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату на виконану ним роботу, визначену трудовою угодою.

Позивач у цій справі не виконує роботу, визначену трудовим договором між ним та відповідачем, унаслідок призову на військову службу, а отримує грошове забезпечення військовослужбовця в установленому законом розмірі.

Звільнивши з 19 липня 2022 року роботодавців від обов'язку з виплати щомісячного забезпечення мобілізованим працівникам, 28 лютого 2022 року Кабінет Міністрів України прийняв постанову № 168 «Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану», згідно з якою компенсував скасування збереження середньомісячної заробітної плати одночасним збільшенням грошового забезпечення військовослужбовцям за місцем проходження служби [14].

Доцільно звернути увагу, що згідно пункту 1 постанови Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 р. № 168, «установлено, що на період дії воєнного стану військовослужбовцям Збройних Сил, Служби безпеки, Служби зовнішньої розвідки, Головного управління розвідки Міністерства оборони, Національної гвардії, Державної прикордонної служби, Управління державної охорони, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації, Державної спеціальної служби транспорту, військовим прокурорам Офісу Генерального прокурора, особам рядового і начальницького складу Державної служби з надзвичайних ситуацій, співробітникам Служби судової охорони, особам начальницького складу управління спеціальних операцій Національного антикорупційного бюро та поліцейським виплачується додаткова винагорода в розмірі 30 000 гривень щомісячно (крім військовослужбовців строкової служби), а тим з них, які беруть безпосередню участь у бойових діях або забезпечують здійснення заходів з національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії, перебуваючи безпосередньо в районах у період здійснення зазначених заходів (у тому числі військовослужбовцям строкової служби), – розмір цієї додаткової винагороди збільшується до 100 000 гривень в розрахунку на місяць пропорційно часу участі у таких діях та заходах» [15]. Підтримуючи всі ініціативні кроки держави на дієве вирішення проблематики соціального забезпечення працівників, мобілізованих на військову службу, вважаємо за необхідне наголосити, що питання залишається відкритим і потребує подальшого

удосконалення у напрямку суттєвого покращення захисту соціальних прав військовослужбовців, у тому числі працівників, мобілізованих на військову службу під час особливого періоду.

Висновки. На підставі аналізу деяких проблемних питань захисту соціальних прав військовослужбовців, у тому числі працівників, мобілізованих на військову службу, варто констатувати таке.

Процес формування системи соціальних та правових гарантій у соціальному законодавстві України, спрямованих на дієвий захист соціальних прав військовослужбовців, у тому числі працівників, мобілізованих на військову службу під час особливого періоду в умовах воєнного стану має здійснюватися з урахуванням пропорційного перерозподілу бюджетних коштів та збереження балансу суспільних інтересів і корелюватися з Законом України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей».

Внесені Законом № 2352-IX зміни до частини третьої статті 119 КЗпП України стосовно вилучення положень щодо гарантії збереження за мобілізованими працівниками середнього заробітку отримують належне соціально-правове обґрунтування лише у тому випадку, коли рівень захисту соціальних прав військовослужбовців, у тому числі працівників, мобілізованих на військову службу під час особливого періоду, дійсно відповідатиме рівню значущості їх діяльності, спрямованої на забезпечення захисту незалежності та територіальної цілісності Української держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10.1993 р. № 3543-ХІІ. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>.
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
3. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 р. № 2011-ХІІ. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>.
4. Про часткову мобілізацію: Указ Президента України від 17.03.2014 р. № 303/2014. URL. <https://www.president.gov.ua/documents/3032014-16358>.
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення проведення мобілізації: Закон України від 27.03.2014 р. № 1169-VII. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1169-18#Text>.
6. Висновок Головного науково-експертного управління на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення проведення мобілізації» від 26.03.2014 р. URL. https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4500-1&skl=8.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення оборонно-мобілізаційних питань під час проведення мобілізації: Закон України від 20.05.2014 року № 1275-VII. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1275-18/ed20140813#Text>.
8. Порядок виплати компенсації за 2014-2015 роки підприємствам, установам, організаціям, фермерським господарствам, сільськогосподарським виробничим кооперативам незалежно від підпорядкування і форми власності та фізичним особам – підприємцям у межах середнього заробітку працівників, призваних на строкову військову службу, військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період або прийнятих на військову службу за контрактом у разі виникнення кризової ситуації, що загрожує національній безпеці, оголошення рішення про проведення мобілізації та (або) введення воєнного стану, а також працівникам, які були призвані на військову службу під час мобілізації, на особливий період та які підлягають звільненню з військової служби у зв'язку з оголошенням демобілізації, але продовжують військову службу у зв'язку з прийняттям на військову службу за контрактом: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 04.03.2015 р. № 105. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/105-2015-%D0%BF#Text>.
9. Про внесення змін до статті 119 Кодексу законів про працю України щодо працівників, призваних на військову службу під час мобілізації, на особливий період: Закон України від 12.11.2015 р. № 801-VIII. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/801-19#Text>.
10. Про результати аудиту ефективності використання коштів державного бюджету на компенсацію підприємствам, установам, організаціям у межах середнього заробітку працівників, які проходять військову службу під час особливого періоду: Рішення Рахункової палати України від 22.03.2016 р. № 5-4. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr5-4150-16#Text>.

11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин: Закон України від 01.07.2022 р. № 2352-IX. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-20#Text>.
12. Висновок Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України до проекту Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин (реєстр. № 7251 від 05.04.2022 р.). URL. <blob:https://itd.rada.gov.ua/521534a8>—.
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин першої, другої статті 2 Закону України «Про розмір внесків на деякі види загальнообов'язкового державного соціального страхування» (справа про надання допомоги по тимчасовій непрацездатності) від 17 березня 2005 року № 1-рп/2005. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-05#Text>.
14. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 28.06.2023 р. (справа № 753/12209/22). URL. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111906818>.
15. Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 р. № 168. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2022-%D0%BF#Text>.

ТРУДОВА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАЦІВНИКІВ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ У ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ

Товт Т.О.,
*аспірантка кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Товт Т.О. Трудова правосуб'єктність неповнолітніх працівників: особливості та проблеми у правовому регулюванні.

У статті досліджено особливості трудової правосуб'єктності неповнолітніх працівників. Зауважено, що не дивлячись на наявні нормативні положення, закріплені гарантії, все ж проблема експлуатації неповнолітніх актуальна, у різних державах фіксуються численні порушення прав таких працівників. Для України вказана проблема особливо актуальна в умовах війни та потреби посилення захисту дітей зокрема у контексті сучасних соціально-економічних ризиків.

Доведено, що неповнолітні працівники є окремою особливою категорією учасників трудових правовідносин, для яких встановлено особливі гарантії та обмеження. Зауважено, що структура правового статусу неповнолітніх працівників включає юридичну правосуб'єктність, трудові права та обов'язки, юридичну відповідальність, а також систему гарантій. Обґрунтовано, що особливості трудового статусу неповнолітніх працівників зумовлені спеціальними умовами праці, які встановлюються на рівні міжнародних актів МОП та ООН, а також імплементовані у національне законодавство України із врахуванням вікових, фізіологічних характеристик.

Доведено наявність спеціальної трудової правосуб'єктності неповнолітніх працівників, особливості його обумовлені їх віком, рівнем фізичного, інтелектуального та соціального розвитку, а також потребою гарантувати умови для сталого розвитку, належного захисту від можливих ризиків на ринку праці, яка характеризується додатковими гарантіями у сфері трудових прав, обмеженою матеріальною відповідальністю, а також захистом трудових прав. Вказана спеціальна трудова правосуб'єктність неповнолітніх працівників є основою для становлення державної політики по захисту неповнолітніх у сфері праці, яка б мала на меті не тільки запобігати порушенням і експлуатації, а також сприяти створенню умов гармонійного і сталого розвитку молоді.

Зауважено, що правову основу трудових відносин за участі неповнолітніх сформовано на конституційному рівні, а також комплексно забезпечено широким спектром законодавчих актів. Правове регулювання праці неповнолітніх осіб в Україні являє собою систему спеціальних норм, спрямованих на забезпечення охорони їхнього здоров'я, фізичного та морального розвитку.

Обґрунтовано, що незважаючи на наявність розгалуженої системи правових гарантій, захист трудових прав неповнолітніх працівників в Україні потребує подальшого удосконалення, у тому числі через відсутність у трудовому законодавстві чіткого визначення поняття «легка праця».

Ключові слова: праця неповнолітніх, трудова правосуб'єктність, правоздатність, трудові права, обов'язки, трудові відносини, гарантії, легка праця.

Tovt T.O. Labor legal personality of minor workers: features and problems in legal regulation.

The article examines the peculiarities of the labor legal personality of minor workers. It is noted that despite the existing regulatory provisions and established guarantees, the problem of exploitation of minors is still relevant, and numerous violations of the rights of such workers are recorded in different states. For Ukraine, this problem is especially relevant in conditions of war and the need to strengthen the protection of children, in particular in the context of modern socio-economic risks.

It is proven that minor workers are a separate special category of participants in labor relations, for which special guarantees and restrictions have been established. It is noted that the structure of the legal status of minor workers includes legal legal personality, labor rights and obligations, legal liability,

as well as a system of guarantees. It is substantiated that the peculiarities of the labor status of minor workers are due to special working conditions, which are established at the level of international acts of the ILO and the UN, and are also implemented in the national legislation of Ukraine, taking into account age and physiological characteristics.

The existence of a special labor legal personality of minor workers is proven, its features are determined by their age, level of physical, intellectual and social development, as well as the need to guarantee conditions for sustainable development, proper protection from possible risks in the labor market, which is characterized by additional guarantees in the field of labor rights, limited material liability, as well as protection of labor rights. The indicated special labor legal personality of minor workers is the basis for the formation of a state policy on the protection of minors in the labor sphere, which would aim not only to prevent violations and exploitation, but also to contribute to the creation of conditions for the harmonious and sustainable development of youth.

It is noted that the legal basis for labor relations with the participation of minors is formed at the constitutional level, and is also comprehensively provided for by a wide range of legislative acts. Legal regulation of labor of minors in Ukraine is a system of special norms aimed at ensuring the protection of their health, physical and moral development.

It is substantiated that despite the existence of an extensive system of legal guarantees, the protection of labor rights of minor workers in Ukraine requires further improvement, including due to the lack of a clear definition of the concept of «light labor» in labor legislation.

Key words: labor of minors, labor legal personality, legal capacity, labor rights, obligations, labor relations, guarantees, light labor.

Постановка проблеми. Неповнолітні становлять особливо вразливу групу, яка потребує підвищеної правової уваги через відсутність життєвого досвіду, недостатню сформованість світогляду та обмежені можливості самостійно захищати свої права. Попри наявність нормативних обмежень, проблема експлуатації неповнолітніх актуальна і сьогодні, адже у світі все ще фіксуються численні порушення, зокрема у великих виробничих ланцюгах. Такі випадки, як судові позови проти транснаціональних корпорацій за використання дитячої праці, свідчать про глобальний масштаб проблеми. Для України ці виклики є особливо важливими з огляду на потребу гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами та посилення захисту дітей у контексті сучасних соціально-економічних ризиків, зумовлених повномасштабною війною.

Метою дослідження є з'ясування особливості трудової правосуб'єктності неповнолітніх працівників, виявити прогалини та проблеми у її правовому регулюванні.

Стан наукової розробки. В українській правовій доктрині особливості правового регулювання праці неповнолітніх працівників досліджували М.І. Іншин, С.М. Прилипо, О.С. Реус, Н.В. Ортинська, А.О. Теличко, Г.І. Чанишева, Н.М. Швець, О.М. Ярошенко та інші. Водночас досліджень щодо особливостей трудової правосуб'єктності неповнолітніх працівників не достатньо.

Виклад основного матеріалу. Неповнолітні працівники становлять окрему категорію учасників трудових правовідносин, для яких законодавство більшості держав встановлює спеціальні гарантії та обмеження. Науковці підкреслюють, що «структура правового статусу неповнолітнього працівника включає юридичну правосуб'єктність, трудові права й обов'язки, юридичну відповідальність та систему гарантій, які в комплексі формують основу для його участі у трудових відносинах. Саме юридична правосуб'єктність є передумовою набуття будь-яких трудових прав, тоді як гарантії забезпечують їх належну реалізацію та захист» [1]. Вказаний підхід доволі слушний, так як особливості трудового статусу неповнолітніх працівників зумовлені спеціальними умовами праці, які встановлюються на рівні міжнародних актів МОП та ООН, імплементуються у національне законодавство, ураховуючи вікові та фізіологічні характеристики. До таких положень належать обмеження щодо робіт із підвищеною небезпекою, скорочена тривалість робочого часу, обмежена матеріальна відповідальність та заборона залучення до нічних чи надмірно важких робіт тощо. Експертні дослідження доводять, що забезпечення відповідних умов праці неповнолітнього працівника є важливою передумовою збереження фізичного і психічного здоров'я дитини, а також створення безпечного та сталого середовища для їх розвитку, здобуття освіти та професійного становлення.

Саме вказане дозволяє нам дійти висновку про спеціальну трудову правосуб'єктність неповнолітніх працівників, особливості його обумовлені їх віком, рівнем фізичного, інтелектуального

та соціального розвитку, а також потребою гарантувати умови для сталого розвитку, належного захисту від можливих ризиків на ринку праці, характеризується додатковими гарантіями у сфері трудових прав, обмеженою матеріальною відповідальністю, а також захистом трудових прав. Вказана спеціальна трудову правосуб'єктність неповнолітніх працівників є основою для становлення державної політики по захисту неповнолітніх у сфері праці, яка б не тільки запобігала порушенням і експлуатації, а також на створення умов гармонійного і сталого розвитку молоді. При цьому політика забезпечує належні гарантії сприяння підвищенню рівня зайнятості неповнолітніх у безпечних видах праці, формуванню їхнього трудового досвіду, набуття професійних компетентностей та фінансової грамотності. Така політика водночас виконує соціальну функцію, оскільки сприяє зміцненню економічної активності молодого покоління та забезпечує передумови для його успішної інтеграції у ринок праці відповідно до вимог сучасного суспільства, яка із глобальною цифровізацією пронизане ризиками.

Працевлаштування повнолітніх осіб зобов'язує роботодавця до усвідомлення та суворого дотримання особливого правового статусу цих працівників. Цей статус експліцитно закріплений у нормативно-правових актах України, які регулюють трудові відносини та передбачає специфічний комплекс прав, обов'язків і гарантій, які є імперативними для виконання. Згідно з концепцією Н. Ортинської, правовий статус неповнолітніх характеризується низкою дискретних ознак, які відрізняють їх від повнолітніх суб'єктів права, а саме: «відсутність повної дієздатності; наявність розширеної сфери нормативно закріплених прав порівняно з повнолітніми особами; звужена сфера суб'єктивних обов'язків порівняно з іншими суб'єктами права; відсутність зовнішньої відокремленості як повноцінного суб'єкта правового життя та здатності формувати, виражати й реалізовувати персоніфіковану волю; наявність видових розбіжностей у відносинах, до яких неповнолітні можуть самостійно вступати; перебування під особливим захистом держави та соціальних інститутів» [2]. Водночас складно погодитися із позицією про наявність такої ознаки як «відсутність зовнішньої відокремленості як повноцінного суб'єкта правового життя та здатності формувати, виражати й реалізовувати персоніфіковану волю», на нашу думку навіть будучи неповнолітніми працівники все ж є суб'єктами трудових правовідносин, маючи при цьому спеціальну трудову правосуб'єктність та здатні виражати свою персоніфіковану волю і реалізовувати її.

Слід підкреслити, що неповнолітні працівники в Україні конституюють особливу соціально-правову категорію, яка у контексті трудової діяльності забезпечується додатковими пільгами та гарантіями. Ці преференції детерміновані віковими, фізіологічними та психологічними особливостями неповнолітніх, а також необхідністю адаптації до умов праці. Законодавче регулювання сфери охорони праці неповнолітніх в Україні корелює з міжнародними стандартами та вимогами, зафіксованими у відповідних міжнародних актах, які ми дослідити детально у першому розділі.

Правову основу трудових відносин за участі неповнолітніх сформовано на конституційному рівні. Так, стаття 43 Конституції України імперативно закріплює право кожного на працю, яке охоплює «можливість здобуття засобів до існування шляхом вільно обраної або добровільно узгодженої праці». Держава приймає на себе зобов'язання щодо створення умов для повної реалізації цього права, гарантуючи рівні можливості у виборі професії та спеціальності, а також сприяючи розвитку професійно-технічної підготовки. Особливий акцент робиться на забороні примусової праці та забезпеченні належних, безпечних і здорових умов праці, а також гідної заробітної плати. Виключно важливим для аналізованої категорії є пряма конституційна заборона залучення неповнолітніх до виконання робіт, що є небезпечними для їхнього здоров'я.

Окрім конституційних положень, комплексне нормативно-правове регулювання охорони праці неповнолітніх забезпечується широким спектром законодавчих актів. До них належать: Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII [3], законами України «Про охорону праці» від 14.10.1992 № 2694-XII [4], «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 № 2402-III [5], «Про основні засади молодіжної політики» від 27.04.2021 № 1414-IX [6], «Про зайнятість населення» від 05.07.2012 № 5067-VI [7], а також великою кількістю підзаконних нормативно-правових актів.

Спеціалізована регламентація трудових правовідносин із залученням неповнолітніх працівників здійснюється Розділом XIII Кодексу законів про працю України («Праця молоді»). Ця глава, зокрема, стаття 187, декларує формальне юридичне прирівнювання неповнолітніх до повнолітніх працівників у сфері трудових прав. Однак, стосовно умов праці, режиму робочого часу та інших аспектів, для них передбачений особливий пільговий режим, що обумовлено їхнім віком та станом здоров'я. Цей підхід, як зазначають дослідники, аргументується специфікою фізіологічного

розвитку організму неповнолітніх та відсутністю у них належного рівня професійної підготовки [8, с. 77]. З вказаним ми погоджуємося, адже законодавчо визначені пільги для неповнолітніх працівників, що з одного боку є інструментом забезпечення комплексного захисту їх здоров'я, життя, а також сприяння реалізації права на освіту та відпочинок, а іншого боку посилює аргументацію щодо наявності у неповнолітніх працівників спеціальної трудової правосуб'єктності.

Загальним правилом є можливість працевлаштування осіб, які досягли 16-річного віку. Однак, у якості винятку, законодавство дозволяє прийом на роботу осіб з 15-річного віку за умови надання письмової згоди одного з батьків або законного представника. Більш того, відповідно до частини 3 статті 188 КЗпП України, для цілей професійної підготовки та адаптації молоді до трудової діяльності, допускається працевлаштування учнів загальноосвітніх та професійно-технічних закладів, які досягли 14 років. Це можливо за умови виконання ними легкої роботи, що не загрожує їхньому здоров'ю та не перешкоджає навчальному процесу, і виключно у вільний від навчання час, також із обов'язковою згодою одного з батьків або законного представника. Правовою основою встановлення мінімального віку є Конвенція МОП № 138. Міжнародний досвід у регулюванні мінімального віку прийняття на роботу різний, так у США дозволена легка праця, як-от рознесення газет, уже з 13 років, а з 14 років дозволяється робота у сфері послуг та громадського харчування. У Сполученому Королівстві неповнолітні можуть працювати з 12 років, що викликає дискусії серед фахівців щодо незрілості організму. У Німеччині з 13 років (за згодою батьків) дозволена легка праця (збирання врожаю, рознесення газет) з обмеженням до 2-3 годин на день. Спільним для Німеччини та України є вимога проходження попереднього медичного огляду неповнолітніх перед прийняттям на роботу. Фахівці наголошують, що мінімальний вік для працевлаштування не повинен бути нижчим за вік закінчення обов'язкової шкільної освіти і в будь-якому разі не повинен бути нижчим за 14 років [9, с. 418]. Вказаний висновок у повній мірі узгоджується із положеннями Конвенції МОП № 138.

Правове регулювання праці неповнолітніх осіб в Україні являє собою систему спеціальних норм, спрямованих на забезпечення охорони їхнього здоров'я, фізичного та морального розвитку. Центральне місце у системі охорони праці посідають граничні норми підіймання й переміщення важких речей неповнолітніми. Вони категорично забороняють призначати підлітків на роботи, пов'язані виключно з постійним підійманням, утриманням чи переміщенням значних вантажів. Додатково, для працівників віком до 18 років законодавчо встановлена заборона на залучення до нічних, надурочних робіт та роботи у вихідні дні. Ці обмеження мають на меті запобігти надмірному фізичному та психоемоційному навантаженню. Вказані стандарти українського трудового законодавства у повній мірі узгоджені із міжнародними стандартами.

Однією з ключових гарантій є встановлення скороченої тривалості робочого часу, що є відступом від загальноприйнятої норми у 40 годин на тиждень: для осіб віком 16-18 років передбачено 36 годин на тиждень, а віком 15-16 років (а також учнів 14-15 років, які працюють на канікулах) - 24 години на тиждень. Важливо, що законодавство захищає матеріальні інтереси неповнолітніх, адже не дивлячись на скорочену тривалість роботи, заробітна плата виплачується в такому ж розмірі, як працівникам відповідних категорій при повній тривалості щоденної роботи.

Незважаючи на наявність розгалуженої системи правових гарантій, захист трудових прав неповнолітніх працівників в Україні потребує подальшого удосконалення, у тому числі через відсутність у трудовому законодавстві чіткого визначення поняття «легка праця». Цей термін фігурує у окремих нормах Кодексу законів про працю, саме щодо гарантування легшої праці для вагітних жінок (ст. 82), обов'язку роботодавців гарантувати полегшення праці (ст. 158), переведення на легшу роботу по стану здоров'я (ст. 170), а також вагітних жінок та жінок із дітьми (ст. 178), а також у аспекті праці молоді (ст. 188). При цьому відсутнє законодавче легальне тлумачення терміну, що з одного боку надає можливості по довільній інтерпретації, з іншого боку спонукають доволі часто до суддівського активізму і невірного тлумачення та застосування норм.

На думку, О.А. Теличко необхідно законодавчо закріпити критерії «легкої праці», які б чітко дозволяли відмежовувати «дозволені види робіт для осіб віком 14-15 років та уникнути правових колізій». Такими критеріями науковці пропонують відносити: простий характер завдань, відсутність потреби у значних фізичних навантаженнях, можливість регулярних перерв та обмежену тривалість робочого часу, заборони роботи у нічний час [10, с. 63-64]. З вказаною думкою ми погоджуємося і вважаємо, що необхідно на рівні закону передбачити поняття «легка праця» із чіткими розмежувальними критеріями.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що неповнолітні працівники є особливою категорією суб'єктів трудового права, правовий статус яких характеризується спеціальною трудовою правосуб'єктністю, обумовленою віковими, фізіологічними, інтелектуальними та соціальними особливостями розвитку. Така правосуб'єктність зумовлює наявність додаткових трудових гарантій, обмежень у залученні до певних видів робіт, особливостей матеріальної відповідальності та посиленого захисту трудових прав. Визначено, що правове регулювання праці неповнолітніх в Україні ґрунтується на конституційних засадах, міжнародних актах МОП та ООН і комплексі національного законодавства, спрямованого на забезпечення охорони здоров'я, фізичного та морального розвитку дітей.

Водночас, попри наявність розгалуженої системи правових гарантій, проблема експлуатації неповнолітніх залишається актуальною, особливо в умовах війни та загострення соціально-економічних ризиків. Це обумовлює необхідність подальшого вдосконалення державної політики у сфері захисту прав неповнолітніх працівників, зокрема шляхом усунення прогалин у трудовому законодавстві, таких як відсутність чіткого визначення поняття «легка праця». Посилення правових механізмів захисту має бути спрямоване не лише на запобігання порушенням, а й на створення умов для гармонійного, безпечного та сталого розвитку молоді. Ми пропонуємо під легкою працею розуміти – дозволені законом сфери зайнятості, в яких можуть бути зайняті неповнолітні та особи, яким по стану здоров'я чи із інших обґрунтованих підстав рекомендована така праця, яка сприяє збереженню здоров'я та у повній мірі відповідає індивідуальним особливостям працівника, передбачає виконання простих завдань у межах трудової функції, відсутність значних фізичних навантажень, наявність регулярних перерв, а також обмеженість робочого часу і заборону праці у нічний час.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Pavlichenko O., Ostapenko Y., Kryvenko D., Fomina H., & Lets O. Protection of Rights and Freedoms of Minors in Employment: International Law and Experience of Ukraine. *The Age of Human Rights Journal*. 2023. 20. p. 7114. <https://doi.org/10.17561/tahrj.v20.7114>.
2. Ортинська Н.В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2017. 524 с. URL: <https://ena.lpnu.ua/items/1023212b-1b38-4cf9-b880-9bb767d90bf7>.
3. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
4. Про охорону праці: Закон України від 14.10.1992 № 2694-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12#Text>.
5. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.
6. Про основні засади молодіжної політики: Закон України від 27.04.2021 № 1414-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text>.
7. Про зайнятість населення: Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text>.
8. Кисель А. Правове регулювання охорони праці неповнолітніх. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 10. С. 73–78. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/10/13.pdf>.
9. Бутинська Р. Я. Особливості охорони праці неповнолітніх: національні тенденції та зарубіжний досвід. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 2. С. 414–420. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/04/61.pdf>; <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.59>.
10. Теличко О. А. Адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу у сфері охорони праці молоді. *Право і суспільство*. 2016. № 1(2). С. 59–64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2016_1%282%29_13.

УДК: 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.34>

ОСОБЛИВОСТІ СТРОКІВ ПОЗОВНОЇ ДАВНОСТІ У ТРУДОВИХ СПОРАХ

Устінова-Бойченко Г.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права,
Державний університет економіки та технологій
ORCID: 0000-0001-5821-3832
e-mail: jrist10@ukr.net

Ямковий В.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права,
Державний університет економіки та технологій
ORCID: 0000-0001-5662-7951
e-mail: advokatvladyslav@gmail.com

Устінова-Бойченко Г.М., Ямковий В.І. Особливості строків позовної давності у трудових спорах.

Стаття присвячена комплексному дослідженню правової природи строків звернення до суду у трудових спорах, а також особливостей їх застосування в умовах оновлення трудового законодавства України та розвитку судової практики у трудових спорах. У роботі акцентується увага на значенні темпоральності як фундаментального елементу правового регулювання, що безпосередньо пов'язаний із принципами верховенства права, правової визначеності, справедливості та передбачуваності правозастосування. Обґрунтовується, що строки звернення до суду виконують не лише процесуальну, а й матеріально-правову функцію, забезпечуючи баланс інтересів сторін трудових правовідносин.

Особливу увагу приділено еволюції положень статті 233 Кодексу законів про працю України, змінених Законом України № 2352-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин», яким уперше встановлено тримісячний строк звернення до суду з вимогами про стягнення належних працівникові виплат. Проаналізовано проблемні аспекти такого підходу, його співвідношення із загальною позовною давністю, передбаченою цивільним законодавством, а також аргументи прихильників і критиків запроваджених змін. Окремо розглянуто сучасні законодавчі ініціативи, спрямовані на перегляд строків звернення до суду та посилення гарантій захисту трудових прав.

Значну увагу приділено аналізу правових позицій Конституційного Суду України та Верховного Суду щодо принципу незворотності дії законів у часі та застосування оновленої редакції статті 233 Кодексу законів про працю України виключно до нових правовідносин. З'ясовано, що вимоги про відшкодування моральної шкоди у трудових спорах регулюються загальною трирічною позовною давністю. Визначено основні критерії поважності причин пропуску строків звернення до суду та окреслено межі їх поновлення. Зроблено висновок, що сучасні законодавчі й правозастосовні тенденції сприяють формуванню більш збалансованого та ефективного механізму судового захисту трудових прав працівників у контексті забезпечення доступу до правосуддя.

Ключові слова: позовна давність, строк звернення до суду, трудовий спір, захист трудових прав, судовий розгляд трудових спорів, процесуальний строк, поновлення процесуального строку.

Ustinova-Boychenko G.M., Yamkovy V.I. Peculiarities of limitation periods in labor disputes.

The article is devoted to a comprehensive study of the legal nature of the deadlines for applying to the court in labor disputes, as well as the features of their application in the context of the renewal of the labor legislation of Ukraine and the development of judicial practice in labor disputes. The work

focuses on the importance of temporality as a fundamental element of legal regulation, which is directly related to the principles of the rule of law, legal certainty, fairness and predictability of law enforcement. It is substantiated that the deadlines for applying to the court perform not only a procedural, but also a substantive function, ensuring a balance of interests of the parties to labor relations.

Particular attention is paid to the evolution of the provisions of Article 233 of the Labor Code of Ukraine, amended by the Law of Ukraine No. 2352-IX "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Optimization of Labor Relations", which for the first time established a three-month deadline for applying to the court with claims for the recovery of payments due to the employee. The problematic aspects of this approach, its correlation with the general statute of limitations provided for by civil law, as well as the arguments of supporters and critics of the introduced changes are analyzed. Modern legislative initiatives aimed at revising the deadlines for applying to court and strengthening guarantees for the protection of labor rights are separately considered. Significant attention is paid to the analysis of the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine and the Supreme Court regarding the principle of irreversibility of the effect of laws in time and the application of the updated version of Article 233 of the Labor Code of Ukraine exclusively to new legal relations. It is found that claims for compensation for moral damage in labor disputes are regulated by a general three-year statute of limitations. The main criteria for the seriousness of the reasons for missing the deadlines for applying to court are determined and the limits of their renewal are outlined. It is concluded that modern legislative and law enforcement trends contribute to the formation of a more balanced and effective mechanism for the judicial protection of labor rights of employees in the context of ensuring access to justice.

Key words: limitation period, deadline for applying to court, labor dispute, protection of labor rights, judicial consideration of labor disputes, procedural deadline, renewal of procedural deadline.

Постановка проблеми. Звернення до суду з метою захисту своїх трудових прав є невід'ємним конституційним правом кожної людини, яке вона може реалізувати відповідно до встановленої процесуальної форми, однією із складових якої є дотримання процедурних аспектів. Здійснення дій в межах процесуальних строків є обов'язковим у демократичному суспільстві, оскільки це є фундаментальним елементом правосуддя, що забезпечує реалізацію низки ключових принципів правової держави, зокрема таких, як принцип правової визначеності, справедливості, рівності, оперативності та ефективності судового розгляду, принцип дотримання прав і свобод людини, недопущення зловживання своїми правами тощо.

Мета дослідження. Метою статті є з'ясування особливостей строків звернення до суду за захистом трудових прав, враховуючи зміни, які відбулися відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» від 01 липня 2022 року.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика строків позовної давності у трудових справах була предметом уваги багатьох науковців, серед яких О.В. Гребенар, Б.Г. Розовський, Т.А. Занфірова, В.Г. Ротань, В.В. Кузьменко, В.І. Фридманська, І.Г. Козуб, Т.Г. Постригань та інші дослідники. Попри наявність значної кількості наукових напрацювань і сформованої, здавалося б, установленної судової практики, внесення змін до Кодексу законів про працю України Законом № 2352-IX від 01.07.2022 знову актуалізувало це питання. Воно набуває нового змісту і дискусійності, навіть незважаючи на існуюче офіційне тлумачення положень КЗпП України, надане Конституційним Судом України.

Виклад основного матеріалу. Темпоральність у правовій державі є базовою концепцією, яка підкреслює важливість часу як елемента права та значення якої полягає у тому, що правові норми, процедури і гарантії діють не лише за змістом, а й у чітко визначених часових межах. У демократичній, правовій державі час стає інструментом забезпечення справедливості, правової визначеності та захисту прав людини. Європейська правова традиція закріплює час як обов'язкову складову верховенства права, а ЄСПЛ сформував сталі підходи, що визначають, як держави повинні дотримуватися розумних строків, передбачуваності та стабільності правового регулювання.

Б.Г. Розовський та О.В. Гребенар наголошують, що поняття «строк звернення до суду» за своєю юридичною природою має радше процедурний характер. Щоб уникнути різного тлумачення законодавчих норм і забезпечити єдність термінології, доцільніше було б застосовувати термін «позовна давність» і саме його закріпити в Кодексі законів про працю України замість нинішнього формулювання «строк звернення до суду» [1, с. 33].

Правова сутність строку звернення до суду свідчить, що встановлення періоду, протягом якого особа має право подати позов, насамперед зумовлене необхідністю забезпечення принципу правової визначеності – ключового елементу верховенства права. Реалізація цього принципу вимагає від сторін та інших учасників процесу точного дотримання встановлених строків подання позову, а від судів – неухильного виконання передбачених законом процедур під час ухвалення процесуальних рішень [2].

Особливість строків звернення до суду у трудових спорах полягає в тому, що вони є скороченими та спеціальними, встановленими для оперативного захисту працівника, і водночас мають гнучкий характер, оскільки можуть бути поновлені судом за наявності поважних причин пропуску.

Кодекс законів про працю України встановлює наступні строки звернення до суду за вирішенням трудових спорів. Для працівників: місячний строк у справах про звільнення з дня вручення копії наказу (розпорядження) про звільнення; тримісячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права; у справах про виплату всіх сум, що належать працівникові при звільненні також у тримісячний строк з дня одержання ним письмового повідомлення про суми, нараховані та виплачені йому при звільненні. Крім того, законодавець передбачив місячний строк звернення до суду для захисту порушених прав для домашнього працівника із заявою про вирішення трудового спору у справах про звільнення з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права [3].

Зазначена стаття 233 КЗпП України зазнала суттєвих змін після набрання чинності 19.07.2022 Законом України від 01.07.2022 № 2352-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» [4].

До 19.07.2022 КЗпП України не встановлював жодного строкового обмеження для звернення працівника до суду з позовом про стягнення належної йому заробітної плати. Однак після цієї дати запроваджено тримісячний строк звернення до суду з трудовими спорами, у тому числі щодо виплати заробітної плати, який обчислюється з моменту, коли працівник дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права.

Обмеження строків звернення до суду щодо стягнення належних працівникові сум заробітної плати викликало неабиякі дискусії та заперечення серед правників та науковців, особливо враховуючи те, що вони дуже різняться у порівнянні зі строками позовної давності, які передбачені цивільним законодавством для приватних правовідносин, якими також є трудові.

Відповідно до Цивільного кодексу України позовна давність – це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу, загальна позовна давність встановлюється тривалістю у три роки, а відповідно до статті 258 Цивільного кодексу України для окремих видів вимог законом може встановлюватися спеціальна позовна давність: скорочена або більш тривала порівняно із загальною позовною давністю [5].

З метою захисту інтересів працівників, 22.03.2024 у Верховній Раді України було зареєстровано проект Закону № 11107 «Про внесення змін до статті 233 Кодексу законів про працю України щодо забезпечення права застосування необмеженого строку звернення працівника до суду з позовом про стягнення належної йому заробітної плати», але 21.04.2025 його було відкликано [6].

Після відхилення зазначеного законопроекту ще декілька разів були здійснені спроби змінити тримісячний строк звернення до суду щодо стягнення заробітної плати, які також не дали бажаного результату. Нарешті 13.11.2025 було зареєстровано Проект Закону про внесення змін до статті 233 Кодексу законів про працю України № 13664-д [7], відповідно до якого, пропонується виключити встановлений тримісячний строк для подання позовів щодо виплати сум, належних при звільненні, а також передбачити, що у випадку невиконання заробітної плати чи інших належних працівникові виплат він може звернутися до суду протягом одного року з моменту отримання письмового повідомлення про нараховані та виплачені при звільненні суми. Це правило діє незалежно від того, чи були такі виплати фактично нараховані. Позов може бути поданий до роботодавця, його правонаступника або іншої особи, зобов'язаної законом здійснити відповідні виплати.

Необхідність прийняття зазначеного законопроекту було обґрунтовано тим, що передбачений тримісячний строк для звернення до суду не забезпечує належного рівня захисту трудових прав працівників. Водночас з метою підтримання належного балансу між інтересами сторін трудового договору, дотримання принципу пропорційності та запобігання можливим зловживанням правом на звернення до суду з боку працівника доречнішим вбачається збільшення до одного року строку звернення до суду за захистом трудових прав особи [7].

Реалізація зазначених положень, на нашу думку, є справедливим та дотичним до євроінтеграційного спрямування нашої держави, і безумовно, буде створювати належні умови доступу до правосуддя громадянам України.

При застосуванні нових строків звернення до суду щодо захисту трудових прав, необхідно враховувати позицію Конституційного Суду України щодо принципу незворотної дії законів та інших нормативно-правових актів у часі. Це означає, що положення частини першої статті 233 КЗпП України (у редакції Закону № 2352-ІХ від 01.07.2022) застосовується виключно до правовідносин, які виникли після набрання чинності цією нормою. У рішенні від 06.04.2023 у зразковій справі № 260/3564/22 Верховний Суд сформував правову позицію, згідно з якою частина перша статті 233 КЗпП України (у редакції Закону № 2352-ІХ від 01.07.2022) застосовується лише до правовідносин, що виникли після набрання чинності цією нормою. Це рішення набрало законної сили 20.09.2023 після ухвалення постанови Великої Палати Верховного Суду, якою його залишено без змін. Такий самий підхід до тлумачення та застосування статті 233 КЗпП України Верховний Суд підтвердив у низці інших рішень, зокрема у постановках від 19.01.2023 у справі № 460/17052/21, від 27.04.2023 у справі № 300/4201/22, від 28.09.2023 у справі № 140/2168/23, від 20.11.2023 у справі № 160/5468/23, від 07.10.2024 у справі № 500/7802/23 та від 31.10.2024 у справі № 500/7140/23 [8].

Також варто звернути увагу на строки звернення до суду щодо стягнення моральної шкоди, яка була завдана працівникові. Як визначено законодавством, строк звернення до суду за вирішенням трудового спору становить три місяці, а у справах про звільнення – один місяць, разом з тим, працівник може звернутися з вимогою про стягнення моральної шкоди, яка була завдана порушенням його трудових прав.

У справі № 755/3443/21 позивача неодноразово звільняли, і суд кожного разу визнавав такі звільнення неправомірними. Попри це, роботодавець не виконував рішення про поновлення працівника на посаді. У зв'язку з тривалими судовими розглядами та вимушеним прогулом позивач звернувся з вимогою компенсувати йому моральну шкоду. Апеляційний суд відмовив у задоволенні цієї вимоги, посилаючись на пропуск строку, передбаченого ст. 233 КЗпП України. Однак Верховний Суд зазначив, що строки, встановлені ст. 233 КЗпП України, не поширюються на вимоги щодо компенсації моральної шкоди, завданої порушенням трудових прав. Суд дійшов висновку, що тривале невиконання рішення про поновлення на роботі спричинило позивачу моральні страждання, і зобов'язав роботодавця виплатити відповідну компенсацію (постанова Верховного Суду від 24 січня 2024 року у справі № 755/3443/21) [9].

Отже, судова практика Конституційного Суду України та Верховного Суду підтверджує застосування оновленої редакції статті 233 КЗпП України лише до правовідносин, що виникли після набрання чинності Законом № 2352-ІХ, що відповідає принципу незворотної дії нормативно-правових актів у часі. У спорах щодо відшкодування моральної шкоди, завданої порушенням трудових прав, застосовується загальний трирічний строк позовної давності.

Важливою рисою процесуальних строків є те, що їх можна поновити за наявності поважних причин. Відповідно до статті 234 КЗпП України, якщо строки, визначені статтею 233 цього Кодексу, були пропущені з поважних причин, суд має право їх поновити, за умови що з моменту отримання працівником копії наказу (розпорядження) про звільнення або письмового повідомлення про нараховані та виплачені при звільненні суми минуло не більше одного року [3].

Зазначена норма права також зазнала змін відповідно до Закону України від 01.07.2022 № 2352-ІХ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» [4], яким законодавець обмежив можливість поновлення пропущеного строку звернення до суду одним роком.

Разом з тим, у пункті 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами трудових спорів» № 9 від 09.11.1992 року зазначено, що строки звернення до суду, встановлені статтями 228 і 233 КЗпП, підлягають застосуванню незалежно від того, чи заявляли про це сторони. Суд у кожному випадку повинен з'ясувати та оцінити причини пропуску цих строків, а також зазначити в рішенні підстави, з яких строк поновлюється або не може бути поновлений. Місячний строк, визначений ст. 233 КЗпП, поширюється на всі випадки звільнення, незалежно від підстав припинення трудових відносин. Оскільки у разі пропуску місячного чи тримісячного строку позов може бути відхилений через необґрунтованість вимог, суд досліджує не лише причини пропуску цього строку, а й усі обставини справи, включно з правами та обов'язками

сторін [10]. Суд перевіряє дотримання встановлених законом строків звернення до суду з трудовим спором незалежно від того, чи вказує відповідач на їх пропуск, що є основною відмінністю від застосування позовної давності в цивільних справах, де суд враховує її лише за відповідною заявою сторони у спорі.

Верховний Суд у постанові від 29 вересня 2022 року у справі № 500/1912/22 сформулював підхід до визначення поважності причин пропуску процесуальних строків. Суд зазначив, що причина може визнаватися поважною лише за умови одночасної наявності таких критеріїв: наявність обставини (або сукупності обставин), яка об'єктивно перешкоджає або істотно ускладнює можливість своєчасного вчинення процесуальної дії; виникнення такої обставини незалежно від волевиявлення особи, яка пропустила строк; існування відповідної причини саме протягом періоду, коли процесуальна дія мала бути здійснена; підтвердження цієї обставини належними та допустимими доказами [11].

Поновлення пропущених строків звернення до суду можливе виключно за наявності поважних причин, які мають відповідати встановленим судовою практикою критеріям об'єктивності, непідконтрольності волевиявленню особи та підтвердженням належними доказами. Установлене Законом № 2352-IX обмеження можливості поновлення строків одним роком визначає межі реалізації цього інституту.

Висновки. Підсумовуючи вищедосліджене, можна зробити висновок, що звернення до суду з метою захисту трудових прав є елементом конституційно гарантованого права на судовий захист, реалізація якого безпосередньо пов'язана з дотриманням процесуальних строків. Належне функціонування інституту строків забезпечує здійснення принципів правової визначеності, стабільності правового регулювання та ефективності правосуддя. Саме темпоральність правового регулювання у сфері трудових відносин виступає необхідною умовою забезпечення передбачуваності правозастосування. Європейські стандарти, сформульовані в актах та практиці міжнародних судових інституцій, зокрема ЄСПЛ, підтверджують значення дотримання встановлених строків як складової верховенства права.

Строки звернення до суду, визначені статтею 233 КЗпП України, мають спеціальний правовий характер та спрямовані на забезпечення оперативності захисту трудових прав. Законодавчі зміни, внесені Законом України № 2352-IX від 01.07.2022, істотно змінили правовий режим строків, зокрема шляхом встановлення тримісячного строку звернення з вимогами про стягнення належних працівникові виплат. Співвідношення строків, передбачених трудовим законодавством, із загальною позовною давністю, регламентованою Цивільним кодексом України, виявляє наявні диспропорції між підходами до регулювання строків у приватноправових відносинах. Законодавчі ініціативи останніх років, зокрема проект № 13664-д, спрямовані на коригування строків звернення до суду з метою забезпечення балансу інтересів учасників трудових правовідносин.

Еволюція законодавчого регулювання та узагальнена судова практика дають підстави стверджувати про формування більш системного та уніфікованого підходу до визначення і застосування строків звернення до суду у трудових спорах. Зазначені тенденції сприяють зміцненню правової визначеності та підвищенню ефективності судового захисту у сфері праці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гребенар О.В., Розовський Б.Г. Питання строків позовної давності при порушенні законодавства про оплату праці в сучасних умовах. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2023. № 45. С. 30–40. URL: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2023-45-1-30-40> (дата звернення: 12.12.2025).
2. Ухвала Верховного Суду від 08.04.2021 року (справа № 755/12623/19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96271426> (дата звернення: 12.12.2025).
3. Кодекс законів про працю України: Кодекс України від 10.12.1971 № 322-VIII: станом на 12 жовт. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 10.12.2025).
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин: Закон України від 01.07.2022 № 2352-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-20#Text> (дата звернення: 11.12.2025).
5. Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV : станом на 18 листоп. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 11.12.2025).

6. Картка законопроекту – Законотворчість. *Електронний кабінет громадянина*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/43844> (дата звернення: 11.12.2025).
7. Картка законопроекту – Законотворчість. *Електронний кабінет громадянина*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/58716> (дата звернення: 11.12.2025).
8. Строки звернення до суду щодо оплати праці, встановлені КЗпП. *Сьомий апеляційний адміністративний суд*. URL: <https://7aa.court.gov.ua/sud4856/pres-centr/general> (дата звернення: 11.12.2025).
9. Трудові спори: ТОП-10 судових рішень 2024 року. ЮРЛІГА. *ЮРЛІГА*. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytics/234178_trudov-spori-top-10-sudovikh-rshen-2024-roku (дата звернення: 12.12.2025).
10. Про практику розгляду судами трудових спорів: Постанова Верхов. Суду України від 06.11.1992 № 9 : станом на 25 трав. 1998 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-92#Text> (дата звернення: 12.12.2025).
11. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 29 вересня 2022 року у справі № 500/1912/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106545406>.

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.35>

**ПОСТАНОВИ КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ ВІД 14.07.2025 № 821
ТА ВІД 17.09.2025 № 1152 ЯК ІНСТРУМЕНТ ЧИ БАР'ЄР
ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ СУДУ
ЩОДО ПРИЗНАЧЕННЯ І ПЕРЕРАХУНКУ ПЕНСІЙ**

Хомич І.О.,
*аспірант четвертого року навчання
відділу проблем цивільного,
трудового та підприємницького права
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0001-0822-2084*

Хомич І.О. Постанови Кабінету Міністрів України від 14.07.2025 № 821 та від 17.09.2025 № 1152 як інструмент чи бар'єр у виконанні судових рішень щодо призначення та перерахунку пенсій.

Стаття присвячена дослідженню проблеми системного невиконання судових рішень у спорах щодо призначення та перерахунку пенсій в Україні, що є прямим порушенням як конституційних гарантій права на судовий захист (ст. 129-1), так і міжнародних зобов'язань держави згідно зі ст. 6 Конвенції про захист прав людини. Ця проблематика набуває особливої гостроти в контексті використання підзаконної нормотворчості Кабінету Міністрів України як ключового механізму, за допомогою якого органи Пенсійного фонду України (ПФУ) фактично блокують виконання судових рішень, що набрали законної сили. Предметом дослідження є комплексний аналіз змісту та правових наслідків прийняття Постанови КМУ від 14.07.2025 № 821 «Про затвердження Порядку здійснення з бюджету Пенсійного фонду України видатків на виплату пенсій, призначених (перерахованих) на виконання судових рішень» та Постанови КМУ від 17.09.2025 № 1152, якою затверджено бюджет ПФУ на 2025 рік. У статті проаналізовано правову природу запровадженого зазначеними постановами особливого порядку фінансування пенсій, призначених або перерахованих на виконання судових рішень, у тому числі в солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Обґрунтовано, що виокремлення так званих «перерахованих пенсій за рішенням суду» в окрему категорію виплат та встановлення пропорційного механізму їх фінансування фактично призводить до створення штучних «бюджетних черг» і відтермінування виконання судових рішень на невизначений строк. Встановлено, що таке регулювання прямо суперечить нормам Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (ст. 47), який встановлює щомісячну виплату пенсії у повному обсязі та не передбачає іншого порядку виплати для пенсій, перерахованих на виконання рішень суду. Обґрунтовано, що Уряд, запроваджуючи власний порядок виконання, вийшов за межі делегованих йому повноважень, порушив принцип ієрархії нормативно-правових актів та нівелював конституційний принцип обов'язковості судового рішення. Запропонований Урядом механізм призводить до правової дискримінації пенсіонерів, оскільки створює два види пенсій. На прикладі скасованої Постанови КМУ № 649 продемонстровано системний характер спроб виконавчої влади обмежити чи модифікувати виконання судових рішень у пенсійних спорах шляхом підзаконного регулювання. Зроблено висновок про наявність глибокої дисфункції у механізмі взаємодії гілок влади та підкреслено необхідність посилення судового контролю за відповідністю актів КМУ законам та Конституції України.

Ключові слова: пенсія, право на пенсію, солідарна система, виконання судових рішень, перерахунок пенсії, постанова КМУ № 821, постанова КМУ № 1152, верховенство права, ієрархія нормативно-правових актів, обов'язковість судового рішення.

Khomych I.O. Resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 821 of 14 July 2025 and No. 1152 of 17 September 2025 as an instrument or a barrier to the enforcement of court decisions on the award and recalculation of pensions.

The article is dedicated to investigating the problem of systemic non-execution of court decisions in disputes regarding the award and recalculation of pensions in Ukraine, which constitutes a direct violation of both the constitutional guarantees of the right to judicial protection (Art. 129-1) and the international obligations of the state under Art. 6 of the European Convention on Human Rights. This issue gains particular urgency in the context of the use of subordinate rulemaking by the Cabinet of Ministers of Ukraine as a key mechanism by which the Pension Fund of Ukraine (PFU) effectively blocks the enforcement of final court decisions. The subject of the study is a comprehensive analysis of the content and legal consequences of the adoption of CMU Resolution No. 821 of 14 July 2025 «On Approval of the Procedure for Expenditures from the Budget of the Pension Fund of Ukraine for the Payment of Pensions Awarded (Recalculated) in Execution of Court Decisions» and CMU Resolution No. 1152 of 17 September 2025, which approved the PFU budget for 2025. The article analyzes the legal nature of the special procedure for financing pensions, awarded or recalculated in execution of court decisions, introduced by these resolutions, including within the mandatory state pension insurance solidarity system. It is substantiated that the segregation of the so-called «pensions recalculated by court decision» into a separate category of payments and the establishment of a proportional financing mechanism for them effectively leads to the creation of artificial «budget queues» and the deferral of court decisions for an indefinite period. It is established that such regulation directly contradicts the norms of the Law of Ukraine «On Compulsory State Pension Insurance» (Art. 47), which establishes the monthly payment of the pension in full and does not foresee any other payment procedure for pensions recalculated in execution of court decisions. It is proven that the Government, by introducing its own enforcement procedure, exceeded its delegated powers, violated the principle of the hierarchy of normative legal acts, and undermined the constitutional principle of the binding nature of court decisions. The mechanism proposed by the Government leads to the legal discrimination of pensioners by creating two types of pensions. The example of the canceled CMU Resolution No. 649 demonstrates the systemic nature of attempts by the executive branch to limit or modify the execution of court decisions in pension disputes through subordinate regulation. The conclusion is drawn about the existence of a deep dysfunction in the mechanism of interaction between the branches of government, and the necessity to strengthen judicial control over the compliance of CMU acts with the laws and the Constitution of Ukraine is emphasized..

Key words: pension, right to pension, execution of court decisions, pension recalculation, CMU Resolution No. 821, CMU Resolution No. 1152, rule of law, hierarchy of normative legal acts, binding nature of court decisions.

Постановка проблеми. Системне невиконання судових рішень у спорах щодо призначення та перерахунку пенсій залишається однією з найгостріших проблем у сфері соціального захисту в Україні. Обов'язковість виконання остаточного судового рішення є невід'ємною складовою права особи на судовий захист та права на справедливий суд, що гарантується як Конституцією України (ст. 129-1), так і Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод (ст. 6). Особливої ваги ця проблема набуває в контексті прийняття Кабінетом Міністрів України підзаконних нормативно-правових актів, які органи Пенсійного фонду України (далі – ПФУ) використовують як підставу для відмови у виконанні рішень суду, що набрали законної сили. Аналіз постанов КМУ від 14 липня 2025 р. № 821 та від 17 вересня 2025 р. № 1152 дозволяє предметно дослідити механізми такого блокування. Ця практика не лише порушує право особи на справедливий суд, а й підриває фундаментальні конституційні принципи верховенства права та поділу влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика реалізації права на пенсійне забезпечення та виконання судових рішень у соціальних спорах неодноразово ставала предметом наукових досліджень. Вагомий внесок у розробку теоретичних та практичних аспектів права соціального забезпечення зробили такі науковці, як В.М. Андріїв, Н.Б. Болотіна, М.І. Іншин, В.Л. Костюк, П.Д. Пилипенко, С.М. Прилипка, С.М. Синчук, О.В. Тищенко, Г.А. Трунова, Н.М. Хуторян, Г.І. Чанишева, М.М. Шумило, Л.П. Шумна, О.М. Ярошенко та ін. Зокрема, питання фінансового забезпечення пенсійних виплат та дефіциту бюджету ПФУ досліджувалися у працях М.П. Кучерявенка, Я.В. Лазура, Б.І. Сташківа, Ф.О. Ярошенка. Аспекти адміністративно-правового захисту соціальних прав та відповідальності за невиконання судових рішень аналізувалися В.Б. Авер'я-

новим, І.С. Басовою, Я.О. Берназюком, Н.Є. Блажівською, А.А. Єзерова, Н.В. Коваленко, В.Л. Ортинського, К.Р. Резворович. Водночас, незважаючи на значну кількість праць, саме аналіз конкретних підзаконних актів Уряду як інструментів блокування судових рішень у пенсійних спорах, особливо в контексті новітніх Постанов КМУ № 821 та № 1152, ще не отримав належного комплексного висвітлення в науковій літературі, що і визначає актуальність даної статті. Наукова новизна полягає у вперше здійсненому комплексному аналізі впливу постанов КМУ № 821 та № 1152 на механізм виконання судових рішень у пенсійних спорах та в обґрунтуванні їхньої невідповідності принципам ієрархії нормативно-правових актів і конституційним гарантіям права на судовий захист.

Метою статті є проаналізувати вплив постанов КМУ від 14.07.2025 № 821 та від 17.09.2025 № 1152 на процес виконання судових рішень у пенсійних спорах та довести, що така практика є проявом системного порушення ієрархії нормативно-правових актів та конституційних прав громадян.

Виклад основного матеріалу дослідження. Право громадян на належне пенсійне забезпечення та його перерахунок гарантується Конституцією України та низкою законів України, які мають вищу юридичну силу порівняно з актами Уряду. Суди, керуючись нормами цих законів, ухвалюють рішення на користь пенсіонерів, зобов'язуючи органи ПФУ здійснити відповідні нарахування. Однак на етапі виконання цих рішень виникає правова перешкода, створена в тому числі актами виконавчої влади.

Починаючи з 2018 року в бюджеті ПФУ, який щорічно затверджується Урядом, виокремлюються видатки за рахунок коштів Державного бюджету України на погашення заборгованості з пенсійних виплат (щомісячного довічного грошового утримання) за рішеннями суду. В 2018 на ці цілі було виділено 50 млн грн, 2019 – 100 млн грн, 2020 – 200 млн грн, 2021 – 360 млн грн, 2022 – 360 млн грн, 2023 – 360 млн грн, 2024 – 500 млн грн.

До липня 2025 року рішення судів щодо пенсій в солідарній системі виконувались територіальними управліннями Пенсійного фонду належним чином: виплачувалась пенсія в новому розмірі і вся сума нарахованої пенсії за минулий період. Тобто до цього часу проблеми виконання рішень судів щодо пенсійних виплат стосувались лише пенсій, виплати яких фінансуються з державного бюджету.

Постановою КМУ від 14 липня 2025 р. № 821 затверджено Порядок здійснення з бюджету Пенсійного фонду видатків на виплату пенсій (щомісячного довічного грошового утримання суддям у відставці), призначених чи перерахованих на виконання судових рішень (далі – Порядок) [1]. Зазначений Порядок Міністерством соціальної політики, сім'ї та єдності України представлений як такий, що запроваджує чіткий та прозорий підхід до виплат за судовими рішеннями для всіх пенсіонерів, мовляв до його прийняття не існувало єдиного підходу, за яким держава здійснює виплати за рішеннями судів, і саме це на думку Мінсоцполітики було однією з причин того, що загальна сума боргу Пенсійного фонду перед отримувачами пенсій, виплати по яким фінансуються з коштів державного бюджету, на липень 2025 року складала 85 млрд грн [2].

На наше переконання, затримка з виконанням судових рішень в частині ретроспективних виплат (нарахованих сум пенсій за минулі періоди) зумовлена в першу чергу неналежним фінансуванням відповідних видатків в щорічному бюджеті ПФУ.

Єдиний позитивний момент від прийнятої постанови, який можна відзначити, це запровадження електронного обліку всіх судових рішень. Агрегована та знеособлена інформація про вид пенсії, суму до виплати та джерела фінансування щомісяця розміщується у загальному доступі на веб-порталі ПФУ, а також в особистому кабінеті стягувача. На нашу думку, така статистична інформація буде в майбутньому корисною для пошуку можливих шляхів вирішення проблеми з тривалим невиконанням судових рішень у пенсійних спорах.

Відповідно до нового Порядку, в бюджеті ПФУ видатки на судові рішення будуть виокремлені, залежно від джерела фінансування пенсій: виплати, які мають здійснюватись за рахунок коштів державного бюджету, оскільки стосуються пенсій, які виплачуються саме за рахунок коштів держбюджету, та виплати, джерелом погашення яких є страхові пенсійні внески. До цього в бюджеті ПФУ були виокремлені лише видатки на погашення заборгованості з пенсійних виплат (щомісячного довічного грошового утримання) за рішеннями суду, фінансування яких здійснюється за рахунок коштів держбюджету. Віднині це стосується і пенсій в солідарній системі. Як вже було зазначено вище, таке виокремлення призвело до накопичення ПФУ загального боргу перед пенсі-

онерами в сумі більше 85 млрд грн. Зазначена заборгованість складається з нарахованих сум пенсії за період, що передує даті набрання законної сили рішеннями суду. Фінансування видатків на поточні виплати перерахованих пенсій за такими рішеннями суду здійснювалось пенсійним фондом в повному обсязі. Тобто проблеми з виконанням судових рішень стосувались лише так званої заборгованості, яка була нарахована за період виплат до набрання законної сили рішенням суду.

Натомість затверджений Урядом Порядок також виокремлює видатки на виплату перерахованих пенсій за такими рішеннями суду, після набрання ними законної сили. Такі виплати будуть здійснюються за окремими напрямками, передбаченими в бюджеті Пенсійного фонду на таку мету, за джерелами виплати відповідних сум, визначених законодавством.

Порівняємо правове регулювання порядку виплати пенсій, призначених або нарахованих на виконання судових рішень, до затвердження Порядку та після. До 14 липня 2025 року пенсії в солідарній системі, які були призначені та/або перераховані на підставі рішення суду, виплачувались Пенсійним фондом в повному обсязі та без затримки: здійснювались поточні виплати перерахованих на виконання судових рішень пенсій, так і донарахованих за рішеннями судів сум за попередні періоди. Рішення судів про призначення та/або перерахунок пенсій, які виплачуються за рахунок коштів державного бюджету, виконувались наступним чином: поточні виплати призначених та/або перерахованих пенсій здійснювались в повному обсязі та без затримки, донараховані за рішеннями судів суми за попередні періоди включались в заборгованість та виплачувались з виокремлених видатків в бюджеті Пенсійного фонду України в порядку черговості.

Після 14 липня 2025 року введено єдиний порядок виплат призначених або нарахованих на виконання судових рішень пенсій як в солідарній системі, так і тих, які виплачуються за рахунок коштів держбюджету. І поточні виплати перерахованих на виконання судових рішень пенсій, і донараховані за рішеннями судів сум за попередні періоди (т. зв. ретроспективні судові рішення) здійснюватимуться щомісяця пропорційно до коштів, визначених (виокремлених) в бюджеті Пенсійного фонду, у розрізі зобов'язань державного бюджету і страхових коштів.

Постановою КМУ від 17 вересня 2025 р. № 1152 було затверджено бюджет Пенсійного фонду України, в якому з урахуванням положень Постанови КМУ № 821 було виокремлено видатки на виплату перерахованих пенсій на виконання рішень суду [3]. По суті, даними постановами вперше запроваджується механізм відтермінування або поетапної виплати заборгованості, що утворилася внаслідок перерахунку пенсії за рішенням суду в солідарній системі. Подібні механізми, що створюють так звані «бюджетні черги», використовуються як формальний привід для затягування виконання судових рішень на невизначений термін. Така практика є формою прихованого невиконання рішення суду, що прямо суперечить практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), який неодноразово вказував на системність проблеми в Україні (зокрема, у пілотних справах «Іванов проти України» та «Бурмич проти України»). Таким чином, створюється ситуація, коли орган виконавчої влади (ПФУ) фактично ставить підзаконний акт (постанову КМУ) вище за норми закону та обов'язкове судові рішення, що є порушенням ст. 129-1 Конституції України.

Варто зазначити, що до липня 2025 року фінансування видатків на виплату сум пенсій в солідарній системі, призначених та нарахованих на виконання судових рішень, здійснювалось Пенсійним фондом в повному обсязі, що не призводило до дефіциту коштів. Навпаки, з тексту Постанови КМУ від 17 вересня 2025 р. № 1152 вбачається, що на початок 2025 року залишок коштів на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування становив 1 781 074,50 грн [3]. Тому запровадження окремого порядку здійснення з бюджету Пенсійного фонду видатків на виплату пенсій в солідарній системі, призначених чи перерахованих на виконання судових рішень, зумовлене не обмеженим фінансовим ресурсом Пенсійного фонду, а іншими, не доведеними до громадськості мотивами. Одним з таких мотивів може бути намагання виконавчої гілки влади «зупинити» безкінечний потік звернень громадян в адміністративні суди з позовами щодо належного перерахунку пенсій. Дійсно, охочих судитись стане набагато менше, якщо після набрання рішенням законної сили територіальні управління Пенсійного фонду не будуть виплачувати перераховані суми пенсії, посилаючись на відсутність коштів на ці цілі.

Звертаємо увагу, що Постановою КМУ № 821 жодним чином не визначено критеріїв, якими мають керуватись учасники розроблення та затвердження бюджету Пенсійного фонду України при визначенні суми видатків на виплату пенсій на виконання судових рішень. Нічого про це не зазначено і в Порядку розроблення, затвердження та виконання бюджету Пенсійного фонду України, затвердженого Постановою правління Пенсійного фонду України від 31.08.2009 № 21-2 [4].

Відповідно до підпункту 4 пункту 4 Положення про Пенсійний фонд України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 липня 2014 р. № 280, Пенсійний фонд України відповідно до покладених на нього завдань з-поміж іншого розробляє проект бюджету Пенсійного фонду України та подає його Міністрові соціальної політики для внесення в установленому порядку на розгляд Кабінетові Міністрів України [5]. На нашу думку, відсутність чітких правових положень щодо проходження стадій процесу складання, розгляду та затвердження бюджету Пенсійного фонду є серйозним ризиком для ефективного виконання покладених на Пенсійний фонд завдань, зокрема, в частині здійснення ефективного розподілу фінансових ресурсів для пенсійного забезпечення та забезпечення своєчасного та у повному обсязі фінансування виплати пенсій.

В бюджеті Пенсійного фонду України на 2025 рік серед видатків виокремлено 250 млн грн на погашення заборгованості з виплати пенсій на виконання ретроспективних судових рішень та 250 млн грн на виплату пенсій в солідарній системі, перерахованих на виконання рішень суду. Тобто загальна сума, яка виділена на пенсійні виплати в солідарній системі на підставі судових рішень, становить 500 млн грн, що складає 0,079 % від всіх видатків (632 115 611,80 грн). Чому саме таку суму було виділено, не зрозуміло. Відсутність прозорого та чіткого порядку визначення суми видатків на виплату пенсій, перерахованих на підставі судових рішень, ставить під загрозу належне виконання судових рішень, яке може бути зумовлене недостатнім фінансуванням з боку Пенсійного фонду.

Порядком вводиться таке поняття як «перераховані пенсії за рішенням суду» – сума пенсії або щомісячного довічного грошового утримання суддям у відставці, визначена як різниця між розміром призначеної/перерахованої на виконання судового рішення суми виплати та визначеним органом Пенсійного фонду України розміром, з урахуванням положень нормативно-правових актів. Необхідність введення цього поняття зумовлена тим, що виплата «перерахованих пенсій за рішенням суду» буде здійснюватись в іншому порядку, ніж пенсія, розмір якої визначений органом Пенсійного фонду України з урахуванням положень нормативно-правових актів.

На нашу думку, в даному випадку Уряд поза межами своїх повноважень та без будь-яких правових підстав відніс зазначену різницю між розмірами пенсії до інших виплат, ніж пенсія в розумінні цього терміну відповідно до статті 1 Закону № 1058, відповідно до якої «пенсія – щомісячна пенсійна виплата в солідарній системі...» [6]. Варто зазначити, що ця «різниця» утворилась у зв'язку з попередньою протиправною поведінкою пенсійного органу, що виразилась у відмові провести належний перерахунок пенсії людині, а суд захистив порушене право на належний розмір пенсії.

Слід також звернути увагу, що Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 09.07.2003 № 1058-IV (далі – Закон № 1058-IV) не встановлено жодного іншого порядку для виплат пенсій, перерахованих чи призначених на виконання рішень суду. Відповідно до частини 1 статті 47 Закону № 1058-IV пенсія виплачується щомісяця, у строк не пізніше 25 числа місяця, за який виплачується пенсія. Законом надано Кабінету Міністрів України право встановлювати інший порядок виплати пенсії лише на час тимчасового проживання за кордоном (стаття 47-1) [6]. Закон не виокремлює пенсію, призначену чи перераховану на виконання судового рішення, від пенсії, визначеної органами Пенсійного фонду України відповідно до чинних нормативно-правових актів. Таким чином, Порядок не узгоджується з нормами Закону № 1058-IV та суперечить йому. Кабінет Міністрів України фактично запровадив інший порядок виконання судових рішень, боржниками за якими є органи ПФУ, ніж той, що передбачений законодавством України, що призводить до обмеження прав громадян на належний соціальний захист

У результаті запровадження цього Порядку фактично склалася ситуація, за якої з'явилися два види пенсій: пенсія, розмір якої обчислений органами ПФУ, та пенсія, нарахована на виконання судового рішення. Виплата першої здійснюється у повному обсязі, тоді як фінансування виплат за судовими рішеннями залежить від рішень суб'єктів, відповідальних за формування та затвердження бюджету ПФУ. Таким чином, виконавча влада на власний розсуд, без належного законодавчого регулювання, визначає обсяг і строки виконання судових рішень, фактично вирішуючи – виконувати їх чи ні. Це суперечить Конституції України, зокрема принципу поділу влади (стаття 6) та принципу обов'язковості судового рішення (статті 129 і 129-1).

Це не перша спроба Кабінету Міністрів України встановити особливий порядок виконання судових рішень в пенсійних спорах. У серпні 2018 року постановою Кабінету Міністрів України

№ 649 було затверджено «Порядок погашення заборгованості з пенсійних виплат за рішеннями суду» [8], який визначає механізм погашення заборгованості за рахунок коштів, передбачених у державному бюджеті Пенсійному фонду України на цю мету. Окрім того, постановою Правління Пенсійного фонду України від 26 вересня 2018 р. № 20-1 затверджено «Порядок ведення обліку рішень суду у реєстрі рішень, виконання яких здійснюється за окремою бюджетною програмою» [7]. Разом з тим, рішенням Окружного адміністративного суду м. Києва від 12 листопада 2019 року у справі № 640/5248/19, яке було залишено без змін судами апеляційної та касаційної інстанцій, визнано протиправним та скасовано зазначену Постанову КМУ №649 [9]. Суди дійшли висновку, що питання, врегульовані спірним Порядком, не належать до повноважень Кабінету Міністрів України та мають регулюватися на законодавчому рівні або, принаймні, бути прямо делеговані Уряду відповідним законом.

Висновки. Проведений аналіз демонструє, що Постанови Кабінету Міністрів України від 14 липня 2025 р. № 821 та від 17 вересня 2025 р. № 1152 є класичними прикладами підзаконної нормотворчості, яка виступає не інструментом реалізації законів, а штучною та протиправною правовою перешкодою для виконання судових рішень у пенсійних спорах.

Запроваджений Порядком механізм розподілу коштів та виділення «перерахованих пенсій за рішенням суду» в окрему категорію виплат не узгоджується з нормами Закону України «Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування». Закон не виокремлює пенсію, призначену чи перераховану на виконання судового рішення, від пенсії, визначеної органами ПФУ, і встановлює єдиний порядок щомісячної виплати (ст. 47). Спроба Уряду класифікувати різницю в розмірі пенсії як іншу виплату, ніж пенсія, є юридичною фікцією. Таким чином, Кабінет Міністрів України, запроваджуючи власний порядок виконання судових рішень, вийшов за межі своїх повноважень та порушив конституційний принцип обов’язковості судового рішення (статті 129, 129-1 Конституції України).

Постанови № 821 та № 1152 фактично створили два види пенсій: пенсію, що добровільно нарахована ПФУ (виплачується у повному обсязі), та пенсію, нараховану на виконання судового рішення (фінансування залежить від виокремлення бюджетних асигнувань). Це призводить до правової дискримінації пенсіонерів, які змушені були захищати своє право в суді, та нівелює роль судової влади. Механізм пропорційної виплати створює штучні «бюджетні черги» і є формою прихованого невиконання судового рішення, що прямо суперечить прецедентній практиці Європейського суду з прав людини.

Впровадження нового Порядку в солідарній системі не було зумовлене обмеженням фінансовим ресурсом Пенсійного фонду, оскільки на початок 2025 року був зафіксований залишок коштів. Натомість, найімовірнішим мотивом є адміністративне блокування та «зупинення» потоку судових звернень громадян щодо належного перерахунку пенсій. Непрозорість у визначенні суми видатків на ці цілі (загальна сума становить лише 0,079% від усіх видатків ПФУ на 2025 рік) свідчить про свідоме обмеження фінансування.

Вирішення проблеми вимагає демонтажу неправомірного механізму фінансування пенсійних виплат, створеного Урядом. Це, у свою чергу, вимагає посилення судового контролю за відповідністю актів КМУ Конституції та законам, як це вже було продемонстровано скасуванням Постанови КМУ № 649. Забезпечення належного виконання рішень суду є не лише питанням соціального захисту, але й критерієм ефективності держави та гарантією верховенства права в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про затвердження Порядку здійснення з бюджету Пенсійного фонду України видатків на виплату пенсій (щомісячного довічного грошового утримання суддям у відставці), призначених (перерахованих) на виконання судових рішень: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 липня 2025 р. № 821. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/821-2025-%D0%BF#Text>.
2. Уряд визначив чіткий та прозорий підхід до виплат за судовими рішеннями для всіх пенсіонерів. *Міністерство соціальної політики, сім’ї та єдності України*. URL: <https://www.google.com/search?q=https://www.msp.gov.ua/press-center/news/uryad-vyznachyv-chitkyu-ta-prozoryu-pidkhyd-do-vyplat-za-sudovymy-rishennyamy-dlya-vsikh-ensioneriv> (дата звернення: 23.10.2025).

3. Деякі питання бюджету Пенсійного фонду України на 2025 рік: Постанова Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2025 р. № 1152. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1152-2025-%D0%BF#Text>.
4. Про затвердження Порядку розроблення, затвердження та виконання бюджету Пенсійного фонду України: Постанова Правління Пенсійного фонду України від 31.08.2009 № 21-2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0897-09#Text>.
5. Про затвердження Положення про Пенсійний фонд України: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 липня 2014 р. № 280. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280-2014-%D0%BF#Text>.
6. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 № 1058-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>.
7. Про затвердження Порядку ведення обліку рішень суду у реєстрі рішень, виконання яких здійснюється за окремою бюджетною програмою: постанова Правління Пенсійного фонду України від 26.09.2018 № 20-1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1189-18>.
8. Питання погашення заборгованості з пенсійних виплат за рішеннями суду: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 р. № 649. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2018-%D0%BF#n11>.
9. Постанова Верховного Суду від 26 травня 2021 року у справі № 640/5248/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97186388> (дата звернення: 23.10.2025).

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.36>

АНАЛІЗ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН ПРОФЕСІЙНИХ СПОРТСМЕНІВ У КРАЇНАХ ЄС

Шумілов А.В.,
*аспірант кафедри трудового права,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0007-0037-9195*

Шумілов А.В. Аналіз правового регулювання трудових відносин професійних спортсменів у країнах ЄС.

Стаття присвячена всебічному аналізу правового регулювання трудових відносин професійних спортсменів у країнах Європейського Союзу та порівняльному огляду національних моделей організації професійного спорту. Автор розглядає специфіку правового статусу спортсменів у різних юрисдикціях, де трудові, цивільно-правові та змішані форми контрактів співіснують з квазі-правовими нормами спортивних федерацій.

Особлива увага приділяється аналізу трансферних контрактів та складності визначення правової природи спортивних відносин, що поєднують трудові, цивільно-правові та організаційні аспекти. Виявлено, що сучасне регулювання професійного спорту потребує інтеграції національних і міжнародних норм, урахування специфіки спортивної діяльності, особливостей фізичних та психологічних навантажень, організаційних вимог та регламентних обмежень спортивних організацій. Стаття підкреслює необхідність пошуку балансу між захистом прав спортсменів, забезпеченням соціального страхування та розвитком професіоналізації спорту в умовах ринкових і міжнародних вимог.

Проведено комплексний аналіз правового регулювання трудових відносин професійних спортсменів у країнах ЄС. Розглянуто національні підходи до визначення правового статусу спортсменів, їх трудових і цивільно-правових контрактів, соціального захисту та особливостей трансферних угод. Проаналізовано законодавчі ініціативи таких держав, як Італія, Велика Британія, Франція, Польща, Бельгія, Швеція, Іспанія та США, що дозволяє виявити відмінності у правовому забезпеченні професійних спортсменів та підходах до їхнього фінансування і підтримки.

Висвітлено проблеми законодавчих прогалин, зокрема щодо визнання спортсменів-аматорів та професіоналів, забезпечення соціального захисту, медичного обслуговування та специфіки організаційно-правових відносин у спортивних клубах. Зроблено висновок про необхідність гармонізації національного законодавства з нормами ЄС та міжнародними стандартами спортивного права для захисту прав спортсменів і оптимізації механізмів професіоналізації. Підкреслюється, що правове регулювання професійного спорту повинно враховувати не лише трудові аспекти, але й дисциплінарні, організаційні та соціально-правові вимоги, що визначають специфіку спортивної діяльності та впливають на ефективність розвитку спортивних ринків у Європі.

Ключові слова: професійний спортсмен, трудові відносини, соціальний захист, спортивний контракт, квазі-правові норми, професійний спорт, самозайнята особа.

Shumilov A.V. Analysis of the legal regulation of labour relations of professional athletes in EU countries.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the legal regulation of labour relations of professional athletes in European Union countries and a comparative review of national models of professional sports organisation. The author examines the specifics of the legal status of athletes in different jurisdictions, where labour, civil law and mixed forms of contracts coexist with the quasi-legal norms of sports federations.

Particular attention is paid to the analysis of transfer contracts and the complexity of determining the legal nature of sports relations, which combine labour, civil law and organisational aspects. It has been found that the current regulation of professional sport requires the integration of national and international norms, taking into account the specifics of sporting activities, the characteristics of physical and psychological stress, organisational requirements and regulatory restrictions of sports organisations. The article emphasizes the need to find a balance between protecting the rights of athletes, providing social insurance and developing the professionalization of sport in the context of market and international requirements.

A comprehensive analysis of the legal regulation of labour relations of professional athletes in EU countries was conducted. National approaches to determining the legal status of athletes, their labour and civil law contracts, social protection and the specifics of transfer agreements were considered. Legislative initiatives in countries such as Italy, Great Britain, France, Poland, Belgium, Sweden, Spain and the United States are analysed, revealing differences in the legal protection of professional athletes and approaches to their financing and support.

The article highlights problems of legislative gaps, in particular regarding the recognition of amateur and professional athletes, the provision of social protection, medical care and the specifics of organisational and legal relations in sports clubs. The conclusion is made about the need to harmonise national legislation with EU norms and international standards of sports law to protect the rights of athletes and optimise professionalisation mechanisms. It is emphasised that the legal regulation of professional sport should take into account not only labour aspects, but also disciplinary, organisational and socio-legal requirements that determine the specifics of sporting activities and influence the effectiveness of the development of sports markets in Europe.

Key words: professional athlete, labour relations, social protection, sports contract, quasi-legal norms, professional sport, self-employed person.

Постановка проблеми. Правовий статус професійних спортсменів значною мірою визначається специфікою кожної країни як у сфері законодавчої парадигми, так і принципів у галузі професійного спорту, а також квазі-правовими нормами. Питання оформлення трудових відносин професійних спортсменів з клубами та іншими суб'єктами професійного спорту як трудових, цивільно-правових або змішаних вирішується по-різному в країнах ЄС. Кожна держава в ЄС має свій підхід до трудового статусу професійних спортсменів.

Мета дослідження. Здійснити аналіз правових засад, що регулюють трудові відносини професійних спортсменів у країнах-членах Європейського Союзу, зокрема визначення основних законодавчих підходів, порівняння національних моделей регулювання, оцінка впливу європейського права на формування трудових прав спортсменів та виявлення сучасних проблем і тенденцій у сфері захисту їхніх прав.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика правового регулювання трудових відносин професійних спортсменів неодноразово ставала предметом наукових досліджень як у вітчизняній, так і в зарубіжній юридичній доктрині. У працях учених розглядаються загальні питання правового статусу спортсменів, особливості укладення та припинення трудових (спортивних) контрактів, специфіка соціального захисту професійних спортсменів, а також співвідношення норм трудового, цивільного та спортивного права.

Окремі напрями наукових досліджень становлять роботи, присвячені впливу права Європейського Союзу на регулювання трудових відносин у сфері спорту. Зокрема, аналізуються рішення Суду ЄС (справи *Bosman*, *Meca-Medina* та інше), принцип свободи пересування працівників, недискримінації за громадянством, а також особливості застосування конкурентного права ЄС до професійного спорту. Значну увагу приділено ролі міжнародних та європейських спортивних організацій у формуванні нормативних стандартів трудових відносин спортсменів.

Водночас більшість наукових праць зосереджена або на загальнотеоретичних аспектах трудового права спортсменів, або на аналізі законодавства окремих держав. Комплексні порівняльно-правові дослідження, спрямовані на системний аналіз моделей правового регулювання трудових відносин професійних спортсменів у країнах Європейського Союзу, залишаються обмеженими. Недостатньо висвітленими є також питання гармонізації національного законодавства з нормами та принципами права ЄС, а також можливості використання європейського досвіду для вдосконалення національного правового регулювання у сфері професійного спорту.

На сьогоднішній день значний внесок у дослідження правового регулювання трудових відносин професійних спортсменів у країнах ЄС зробили такі вітчизняні та зарубіжні представники юриспруденції. Серед зарубіжних дослідників особливе місце посідають Adel Bahbhani, який досліджував правову природу контрактів професійних спортсменів у контексті цивільного права Франції та Кувейту [1]. Matthew J. Mitten – спеціалізується на спортивному праві в США та міжнародних аспектах спорту [8], а також Dimitrios Panagiotopoulos [9], який здійснив вагомий внесок у розвиток європейського спортивного права, аналізуючи правовий статус спортсменів та регулювання спортивних організацій у різних країнах ЄС.

Серед українських учених значний внесок зробила Наталія Уварова, яка досліджує трудові правовідносини у спорті [16]. Ольга Нестерович – спеціалізується на порівняльному аналізі правового статусу професійного спортсмена [15], а також Ірина Жаровська – зосередила увагу на проблемах правового забезпечення діяльності спортсменів та адаптації міжнародних норм до національного законодавства [14].

Аналіз сучасних досліджень показує, що правове регулювання трудових відносин спортсменів охоплює такі ключові напрями: визначення юридичного статусу спортсмена, укладення та виконання трудових і спортивних контрактів, питання страхового забезпечення, соціальних гарантій, а також механізми вирішення спорів між спортсменами та спортивними організаціями. Особлива увага приділяється адаптації норм міжнародного права спорту (наприклад, нормативів CAS – Спортивного арбітражного суду) до національних правових систем, що забезпечує гармонізацію правового регулювання та захист прав спортсменів у транснаціональному контексті.

З огляду на це, обрана тема є актуальною та потребує подальшого наукового опрацювання, зокрема шляхом комплексного аналізу правового регулювання трудових відносин професійних спортсменів у країнах ЄС і виявлення ключових тенденцій та проблем у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. У 1981 році уряд Італії прийняв перший закон (Закон 1981/91), який регулював професіоналізм у спорті, спортивні клуби та національні спортивні федерації. Це сталося через необхідність, після років несправедливості, якої зазнали футболісти на ринку праці. Через запровадження концепції спортивного професіоналізму цей закон має на меті гарантувати трудові права спортсменів, включаючи трудові договори, медичне обслуговування та страхування. Визнання професійних спортсменів робітниками може здатися великим досягненням, що випередило свій час; однак у законодавстві є пробіл. Закон 81/91 залишає за Національним олімпійським комітетом Італії (CONI) та його федераціями рішення щодо приєднання до професійного сектору. Наразі лише чотири федерації з 61 визнають спортивний професіоналізм: Італійська федерація футболу (FIGC), Італійська федерація велосипедного спорту, Італійська федерація гольфу та Італійська федерація баскетболу. Система, окреслена Законом 81/91, практично виключила зі сфери дії всі випадки професіоналізму де-факто. Спортсмени-професіонали де-факто класифікуються як аматори виключно тому, що федерація, до якої вони належать, не робила різниці між аматорами та професіоналами, навіть якщо вони здійснюють спортивну діяльність на безперервній та оплачуваній основі як єдине або переважне джерело доходу [2, с. 158]. Відсутність визначення спортсменів-аматорів і спортсменів-професіоналів призводить до законодавчої прогалини, через яку кілька професійних спортсменів де-факто не мають жодного соціального захисту. Відсутність визначення в повсякденному житті може призвести до неясності; відсутність визначення в законодавчій базі призводить до структурованої несправедливості.

Проблеми працевлаштування в спорті стосуються не лише Італії, а й інших європейських країн, як зазначено у звіті EMPLOYEES Fact Report [7, с. 171], загальноєвропейському дослідницькому проєкті, який фінансується Європейською Комісією. Посилення конфліктів між елітними спортсменами та міжнародними спортивними організаціями свідчить про необхідність адаптації національного законодавства до правил ЄС щодо спортивних трудових відносин, щоб забезпечити спортсменам соціальний захист і захистити їхні трудові права. Однак зміни не можуть бути просто нав'язані законом; необхідні проміжні кроки і положення, які сприяють переходу до професіоналізму. Поки що клуби та федерації не мають щирого інтересу «відкриватися» назустріч професіоналізму, оскільки це потребувало б значного збільшення коштів для покриття витрат, які виникають у зв'язку з класифікацією спортсменів як робітників чи службовців, і багато федерацій не в змозі забезпечити ці кошти. Справжнє питання на даний момент полягає в тому, чи є аргумент про те, що професіоналізація буде надто дорогим, прихованим визнанням того, що існуюча система експлуатує спортсменів.

У свою чергу, у Великій Британії необхідно розрізняти: (а) пряме фінансування спортсменів; та (б) надання підтримки та пільг спортсменам у зв'язку з їхньою тренувальною та змагальною діяльністю тощо. Простіше кажучи, система фінансування та підтримки провідних спортсменів Великобританії працює наступним чином [5, с. 88]:

1. UK Sport надає фінансування для національних керівних органів («NGB»), що дозволяє їм керувати програмами досягнення світового класу («WCPP») для своїх відповідних видів спорту.

2. Спортсмени, відібрані для участі в WCPP, укладають угоду про результативність спортсмена («РАА») зі своїм NGB (або іншим належним чином призначеним органом фінансування).

3. Укладаючи РАА, спортсмен зобов'язується виконувати низку зобов'язань, встановлених NGB, що стосуються (серед іншого): дотримання індивідуального плану ефективності («IPP»); дотримання заданих стандартів поведінки та ставлення; дотримання правил ставок і допінгу; і надання прав NGB щодо використання зображення спортсмена / прав на зображення.

4. Натомість спортсмен має право отримати «пакет підтримки та пільг» від NGB. «Загальні переваги», доступні для спортсмена, зазвичай включатимуть наступне: планування та перегляд тренувань, змагань та особистого розвитку; тренерський супровід (від особи з відповідною кваліфікацією); одяг та спорядження команди; підтримка спортивної науки; медичні послуги; керування способом життя та підтримка особистого розвитку; витрати на проїзд і проживання в призначених таборах і заходах; інформація та поради WCP; паспортна схема ВОА/ВРА; високоякісне спорядження, спорядження та спецодяг; страхове покриття.

5. За оцінками UK Sport, ці переваги зазвичай становлять приблизно 36 000–60 000 фунтів стерлінгів на спортсмена на рік на рівні «Подіум» і 23 000–40 000 фунтів стерлінгів на спортсмена на рівні «Потенціал подіуму», залежно від виду спорту.

6. Окремо від РАА, спортсмен, який був обраний для участі в WCPP, укладає угоду з UK Sport, яка визначає положення та умови, застосовні до надання винагороди за досягнення спортсмена («АРА»). Це пряма виплата спортсмену як внесок у покриття його звичайних життєвих та особистих спортивних витрат. АРА фінансується виключно за рахунок доходу Національної лотереї.

7. Рівень АРА визначається низкою критеріїв, зосереджуючись на спортивних досягненнях і потенціалі спортсмена. Хоча існують відмінності залежно від виду спорту, для спортсменів рівня «Подіум» застосовуються три категорії продуктивності: Діапазон А, до 28 000 фунтів стерлінгів на рік; Діапазон В, до 21 500 фунтів стерлінгів на рік; Діапазон С, до 15 000 фунтів стерлінгів на рік.

8. Фінансування присуджується на основі олімпійського циклу та починається 1 квітня (або 1 жовтня для зимових видів спорту) наступного року після Ігор протягом чотирьох років.

9. Рівень фінансування, що надається спортсменам за АРА, переглядається щорічно в рамках процесу щорічного перегляду інвестицій.

10. Угода АРА містить положення, подібні до тих, що містяться в РАА, щодо обов'язків і відповідальності спортсмена.

Зрештою, питання статусу працівника є предметом вирішення трудових трибуналів і судів на основі оцінки «реальності» відносин сторін, і «мітка», нанесена сторонами на ці відносини, не обов'язково відображатиме реальність ситуації. Цікаво, що у Франції до спортсменів високого рівня держава ставиться шанобливо. Вони користуються статусом «спортсменів високої результативності», що дає їм право на допомогу від держави та ряд спеціальних положень. Закон від 1 березня 2017 року вніс нову статтю до спортивного кодексу Франції, яка надає спортивним клубам і гравцям можливість укласти окрему угоду про права на зображення поряд з основним трудовим договором. За умови дотримання певних умов винагорода, що виплачується за окремою угодою про права на зображення, не буде класифікуватися як заробітна плата і, таким чином, не підлягатиме оподаткуванню соціальним податком, який сплачують роботодавець і працівник згідно з трудовим договором [1, с. 61-84].

Польське законодавство дозволяє професійним спортсменам регулювати своє правове становище таким чином, що доходи від спортивної діяльності, яку вони проводять, можна класифікувати за такими трьома джерелами особистих доходів: трудові відносини (ст. 12 Закону про податок на доходи фізичних осіб) або – економічна діяльність (Стаття 5а (6) у поєднанні зі статтею 5b та у поєднанні зі статтею 14 Закону про ПДФО) або – діяльність, що здійснюється особисто (Стаття 13 Закону про ПДФО) [6, с. 192].

Наведений перелік є результатом постанови Вищого адміністративного Суду у колегії з семи суддів, які сформулювали закритий каталог джерел доходів, які можуть отримати спортсмени.

Постанова ВАС відповідно до частини 1 статті 269 Закону про провадження в адміністративних судах від 30 серпня 2002 року має загальну обов'язкову силу, і, таким чином, кожна колегія суддів адміністративного суду зобов'язана розглядати справу відповідно до позиції, прийнятої в постанові ВАС – доки ця постанова не буде замінена іншою постановою ВАС, яка містить іншу позицію з кожного питання. Слід зазначити, що в Чеській Республіці також через рішення Вишого адміністративного суду від 13 липня 2017 р. № 6 Afs 278/2016 було розроблено три основні режими податку на прибуток, подібні до польських, де спортсмени можуть діяти як наймані працівники, як особи, що мають незалежну професію, або як особи, які займаються торгівлею [13, с. 885-899].

Професійні спортсмени укладають спортивні контракти з клубами, які в основному передбачають те що вони будуть представляти кольори клубу як гравці. Під цю сферу, зокрема, потрапляє наступне: участь у змаганнях або матчах, тренування, тренувальні збори, реклама, маркетингові та рекламні функції та заходи, організовані клубом. Таким чином, професійний спортивний контракт може мати форму трудового договору, укладеного клубом зі спортсменом, або неіменної цивільно-правової угоди про надання спортивних послуг, що здійснюється в рамках господарської діяльності, яку здійснює спортсмен або поза нею [13]. Тут вирішальне значення має воля сторін, спортивного клубу та бажання спортсмена. І Закон про спорт, і закон від 26 червня 1974 року про Трудовий кодекс надають професійним спортсменам свободу вибору свого цивільно-правового та трудового статусу. У встановленому ряді рішень Верховного Суду Польщі виділяється точка зору, згідно з якою цивільно-правовий договір про надання спортивних послуг, укладений поза межами господарської діяльності, яку веде спортсмен, має в загальному вигляді характер договору належної обачності, оскільки професійний спортсмен зобов'язується надавати послуги для максимізації своїх спортивних результатів і таким чином діяти на користь іншої сторони цієї угоди (наприклад, спортивного клубу). Таким чином, положення про доручення слід застосовувати до цього договору відповідно (стаття 750 Закону від 23 квітня 1964 року Цивільного кодексу).

Професійні футболісти, які діють у Бельгії, вважаються працівниками відповідно до бельгійського законодавства. Специфіка Бельгії щодо трудового статусу професійних футболістів полягає в *lex specialis*, викладеному в Законі про трудові договори для професійних спортсменів. Будь-який футболіст, на якого поширюється дія цього Закону, вважається окремим працівником і не підпадає під звичайний режим трудового права. Футболісти, які не підпадають під *lex specialis*, але відповідають загальним критеріям, застосовним для визначення трудових відносин, вважаються «звичайними» працівниками та мають права та обов'язки, закріплені в Законі про трудові договори [3, с. 258-278].

У Швеції відносини між клубами та професійними спортсменами регулюються шведським трудовим законодавством. Професійні спортсмени в комерційних командних видах спорту (наприклад, футбол і хокей) вважаються працівниками. У більшості випадків використовуються стандартні форми трудових договорів, встановлених відповідним Національними керівними органами (National Governing Bodies, NGB). У багатьох випадках ці типові трудові договори є невід'ємною частиною колективного договору, що діє для конкретного виду спорту. Як правило, допускається тимчасова (на визначений термін) робота максимум на два роки. У деяких колективних договорах (наприклад, у футболі) було погоджено більш тривалу роботу на певний термін. Особи та клуби повинні дотримуватися обмежень на трансфери, встановлених керівними органами, і відповідних правил міжнародних керівних органів, таких як Регламент ФІФА щодо статусу та трансферу гравців і Система підбору трансферів ФІФА [10].

Усі шведські роботодавці повинні розумно піклуватися про здоров'я та безпеку своїх працівників. Закон також зобов'язує роботодавців захищати своїх працівників від жорстокого поводження, дискримінації, сексуальних домагань тощо. Спортивна конфедерація Швеції та SISU Idrottsutbildarna активно співпрацюють із своїми членами над впровадженням кількох правил, інструкцій та навчання, пов'язаних, наприклад, з допінгом, цілісністю спорту, різноманітністю, сексуальними домаганнями та насильством на робочому місці, охороною та захистом неповнолітніх [4, с. 96].

Іспанія, на відміну від інших країн, таких як Німеччина, наприклад, має не лише загальний закон про спорт (Закон 39/2022 від 30 грудня, який регулює спорт у цілому), а й окремий закон про працевлаштування спортсменів (Королівський указ 1006/1985 від 26 червня 1985 р., який регулює особливі трудові відносини професійних спортсменів). Тим часом, у трудовому законодавстві Іспанії визначається, що трудові відносини в галузі професійного спорту мають особливий харак-

тер. Положення нормативних правових актів, що регулюють такі відносини, застосовуються до трудових відносин між професійними спортсменами та їх роботодавцями, а також до пов'язаної з ними діяльності.

Оскільки контракт спортсмена з його або її клубом або спортивною компанією (роботодавцем) вважається трудовим правовідношенням, на нього, як правило, поширюються положення Статуту працівників Іспанії. Однак RD 1006/1985 встановлює певні важливі особливості для таких контрактів, і, відповідно до правила *lex specialis*, ці специфікації мають перевагу над загальними правилами Статуту працівників Іспанії [10].

Одним із найважливіших прикладів є стаття 6 RD 1006/1985 – встановлює, що спеціальні трудові відносини професійних спортсменів завжди повинні складатися на фіксований термін, або на фіксований період часу, або на фіксовану кількість спортивних заходів. Хоча це може здатися логічним, враховуючи типово коротку кар'єру професійних спортсменів, це виняток із Статуту працівників, який встановлює, що, як правило, трудові договори повинні бути безстроковими. У Німеччині немає такого спеціального регулювання і дійсність строкових трудових договорів спортсменів має встановлюватися судовою практикою.

Особливістю таких контрактів є й те, що клуби або інші роботодавці можуть тимчасово віддати спортсмена в оренду іншому клубу за згодою спортсмена. Під час оренди, згідно з іспанським законодавством, як клуб-власник, так і клуб-кредитор несуть солідарну відповідальність за трудові зобов'язання та зобов'язання щодо соціального забезпечення.

Крім того, RD 1006/1985 встановлює спеціальні правила щодо фінансових умов, наприклад у статтях 11 і 13. Вони дають спортсмену право отримати 15% суми, сплаченої його клубом, у разі тимчасової оренди або постійного трансферу, хоча таке право зазвичай виключається у відповідних контрактах між колишнім клубом, новим клубом і гравцем. Крім того, відомі положення про викуп, які зобов'язують гравця сплатити комісію за викуп у разі одностороннього розірвання контракту, також прямо передбачені в положеннях RD 1006/1985. Хоча така сума фактично сплачується клубом-«покупцем», юридично це є компенсація, яку виплачує гравець за розірвання контракту [11].

У випадку, якщо RD 1006/1985 не передбачає спеціального регулювання для певного питання, застосовуються більш загальні положення Статуту працівників Іспанії. Це справедливо навіть у контрактах з елітними спортсменами з дуже високою зарплатою, наприклад, щодо права отримати вихідну допомогу після розірвання строкового контракту, як підтвердив Верховний суд Іспанії.

Професійний спортсмен, дійсно, не виглядає типовим робітником. Найпомітніші представники групи насправді є «фронтменами» для багатомільйонних маркетингових компаній. Проте професійні спортсмени є надзвичайно різноманітною групою, що, як це не парадоксально, робить їх, як групу, дуже репрезентативними для залежних самозайнятих осіб. І врешті-решт, усі вони заробляють на життя фізичною працею власних рук, вони працюють у командах і за суворими вказівками від могутніх організацій, і вони можуть зазнавати тих самих порушень і зловживань з боку клубів і спортивних федерацій, як і працівники від своїх роботодавців. Але в той же час, як і бізнес-оператори, професійні спортсмени у своєму прагненні до успіху та професійного розвитку є індивідуалістами, а не колективістами, і цінують свободу, конкуренцію та можливості більше, ніж безпеку та стабільність. Тому регулятори повинні уважно дивитися на високорозвинені спортивні ринки, щоб знайти підказки щодо того, як вирішити регуляторні проблеми залежної самозайнятості.

Організації професійних спортсменів у таких країнах, як США, можуть слугувати схемою того, як організації самозайнятих працівників мають бути побудовані та уповноважені законом. Професійні спортсмени в цих юрисдикціях є працівниками, але в широкому розумінні цього слова. Насправді вони також є незалежними професіоналами, які часто займаються спортом як частиною великих бізнес-операцій, але все ще економічно підпорядковані економічно потужним спортивним організаціям, таким як ліги та клуби. Тому їх організації більше схожі на професійні членські асоціації, що робить їх більш придатними для індивідуальних, а не колективних потреб їхніх членів. Однак це не змінює того факту, що вони мають традиційні профспілкові прерогативи, такі як право брати участь у колективних переговорах і колективно відстоювати законні інтереси своїх членів, якщо це виправдано.

Механізми розгляду скарг і схеми гарантування зарплати, які здійснюються організаціями гравців і лігами, можуть слугувати моделями для механізмів прав соціального захисту для само-

зайнятих осіб. Ймовірно, ми могли б провести аналогію між цими схемами та механізмами вирішення спорів, передбаченими в запропонованому ЄС Регламенті щодо сприяння справедливості та прозорості для бізнес-користувачів посередницьких послуг онлайн-платформ.

Отже, правове становище осіб, які займаються спортом на професійній основі, визначається багатьма чинниками. До них відносяться різноманітні елементи соціальної дійсності, що отримали юридичне оформлення.

Слід зазначити, що специфіка спортивної діяльності влаштована в такий спосіб, що роботодавець зацікавлений не тільки в результаті праці та процесі здійснення трудової діяльності працівником, а й у підтримці спортсменом фізичної форми поза робочого дня, у дотриманні спортивного режиму. Під спортивним режимом зазвичай розуміється не тільки дотримання режиму робочого дня, який встановлюється локальними нормативними актами роботодавця або трудовим договором зі спортсменом та правил внутрішнього розпорядку організації, але також дотримання особистого режиму спортсмена, включаючи виконання спортсменом програми встановлених роботодавцем індивідуальних та групових тренувань, дотримання обмежень для спортсмена, спрямованих на підтримку його психофізіологічної форми: режим харчування, контроль маси тіла, заборони на паління та вживання алкогольної продукції, обмеження за фізичними вправами поза тренувальних заходів роботодавця, дотримання норм моралі та моральності тощо.

Специфічною особливістю спортивної діяльності, що є однією з причин диференціації праці спортсменів, є участь спортсменів у кількох видах змагань у різних командах: у клубних змаганнях; участь у команді роботодавця, у міжнародних національних змаганнях у складі збірної команди країни. За спортсменами, які беруть участь у міжнародних національних змаганнях, зберігається місце роботи та середній заробіток, їм компенсуються витрати на проїзд та проживання. Матеріально-технічне забезпечення діяльності спортсменів здійснюється відповідно роботодавцем або спортивною збірною командою країни спортсмена.

Таким чином, основними причинами необхідності особливого регулювання праці спортсменів командних видів спорту є:

1. Конкурентна специфіка, властива спорту загалом, та підвищена конкурентність, властива командним видам спорту, зокрема.

2. Підвищені фізичні навантаження спортсменів порівняно з іншими категоріями працівників та більш високі ризики отримання травм порівняно зі спортсменами індивідуальних видів спорту.

3. Специфіка досягнення спортивного результату та, відповідно, виконання трудової функції – спортивні результати досягаються працівниками-спортсменами спільно, зусиллями колективу, командної роботи.

4. Вплив регламентних норм спортивних організацій на трудову діяльність працівників – спортсменів.

5. Зацікавленість роботодавців не тільки у безпосередньому виконанні трудової функції працівниками, а й у поведінці працівників поза робочого часу.

Погоджуючись із пріоритетністю цивільно-правових норм і норм трудового права у регулюванні контрактних відносин спортсменів-професіоналів, відзначимо, що проблема у визначенні правової природи цих відносин видається глибшою. У поліаспектності зазначених відносин, слід звернути увагу на присутність норм та інших галузей права, які реально регулюють дані відносини. Зокрема, у систему цивільно-права та трудо-правового регулювання не укладаються стосунки, пов'язані, наприклад, із соціальним страхуванням здоров'я та життя професійного спортсмена, учнівські правовідносини (у системі підготовки спортивних резервів), реабілітацію після травм, забезпечення медичними препаратами, спеціальними тренувальними умовами, індивідуальним спортивним спорядженням, щодо оформлення виїзних документів на спортсмена для закордонних відряджень у складі спортивних делегацій тощо. Великий пласт у контрактних відносинах становлять організаційні, управлінські відносини, врегульовані квазі-правовими нормами громадських спортивних об'єднань. Значною мірою це стосується такого елементу контрактної угоди, якою є перехід (трансфер) спортсмена з однієї спортивної організації (клубу) до іншої.

Крім того, як було зазначено вище, переходи (трансфери) спортсменів є однією з найскладніших проблем у спортивному праві. Система відносин, званих трансферними, відрізняється конкретними особливостями, детермінованими специфікою суб'єктного складу, спеціальним об'єктом юридичного регулювання, і навіть особливими засобами юридичного регулювання, до яких слід зарахувати договір, норми права, відповідальність тощо. Одним з основних засобів юри-

дичного регулювання виступає трансферний договір. Аналізуючи правову природу трансферного контракту, відзначимо, що деякі дослідники відзначають його цивільно-правовий характер, інші відносять даний вид договору до трудових [12, с. 400]. На наш погляд, зазначений договір необхідно віднести до змішаних договорів. Складну правову природу цього договору визначено особливостями спортивних відносин, складністю суб'єктного складу та змісту таких відносин.

Ми поділяємо точку зору, згідно з якою професійний спорт є «складно структурованим і взаємодіючим комплексом суспільних відносин, регламентованим міжнародними актами, законодавством та іншими нормативними правовими актами, нормами м'якого права (регламентів та правил міжнародних та національних спортивних федерацій, звичаїв та принципів у галузі спорту), колективним договором, угодами, локальними нормативними актами та індивідуальним договором, що з'являються в результаті особистої та систематичної участі професійного спортсмена, тренера, судді та (або) команди у спортивних змаганнях та підготовці до них за конкретну винагороду з метою досягнення спортивного результату» [8, с. 262]. Необхідно відзначити, що є безліч інших понять, але всі вони страждають на неповноту або відрізняються уривчастістю опису категорії «професійний спорт», який може відображати як присутність трудових відносин або інших оплачуваних відносин, так і великий рівень компетентності в занятті, що стійко здійснюється (у професії). Видається необхідним і цілком можливим запропонувати таке визначення категорії «професійний спорт»: сукупність форм заняття спортом та поєднаних з ними видів діяльності та громадських відносин (включаючи спортивні, спортивно-трудова, підприємницькі, а також дисциплінарні та службово-ієрархічні, що здійснюються у спортивних організаціях).

Висновки. Таким чином, нормативно-правове регулювання взаємовідносин суб'єктів спортивної діяльності різної державної приналежності вже не може мати за основу виключно національне законодавство окремих країн через його розрізненість й суперечливість. В цьому процесі важливе значення надається міжнародним договорам, що містять нормативні приписи уніфікованого характеру. Насамперед, специфікою подібних правочинів є те, що, представляючи собою результат узгодження волевиявлень владних утворень – держав, вони, як правило, містять правила поведінки, безпосередньо адресовані учасникам міжнародних неміждержавних невідносин (наприклад, фізичним або юридичним особам, що працюють у сфері фізичної культури та спорту). Тому багато міжна

го права, виступати в якості безпосередніх джерел юридичних прав і обов'язків суб'єктів конкретних спортивних правовідносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Bahbhani A. The legal nature of the professional player's contract in light of the French and Kuwaiti laws. *International Sports Law Review Pandektis*. 2022. № 14(1-2). P. 61–84. URL: https://www.iasl-journals.com/images/Pandektis_Vol.14/Bahbhani.pdf?utm_source=chatgpt.com.
2. Colucci M., Candela G., Civale S. *Sports law in Italy*. Wolters Kluwer, 2018. 158 p. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Sports_Law_in_Italy.html?id=bz9sDwAAQBAJ&redir_esc=y. Duval A., Maren O. The labour status of professional football players in the European Union: Unity in/and/or diversity? *European Labour Law Journal*. 2017. № 8(3). P. 258–278. URL: <https://www.deepdyve.com/lp/sage/the-labour-status-of-professional-football-players-in-the-european-DWf4I0orjC>.
3. Evald J., Halgreen L. *Sports law in Denmark*. Kluwer Law International, 2022. 96 p. URL: <https://www.amazon.com/Sports-Law-Denmark-Jens-Evald/dp/940350286X>.
4. Gardiner S. *Sports law in United Kingdom*. Wolters Kluwer Law & Business, 2014. 88 p. URL: <https://www.vitalsource.com/products/sports-law-in-the-united-kingdom-simon-gardiner-v9789041171092>.
5. Krzesniak E. *Sports law in Poland*. Kluwer Law International, 2023. 192 p. URL: https://law-store.wolterskluwer.com/s/product/sports-law-in-poland-3rd-edition/01t4R00000PBMO8QAP?srltid=AfmBOop6rSBxloL-1savNU8huAF4dJ_FwQIDRI1CYr6uO-m92fnS4c_A.
6. Mittag J., Seltman M., Fiege L., O'Leary L., Zembura P., Haas L., Santos T., Smokvina V. Understanding the Employment Relations of Athletes in Olympic Sports in Europe: Fact Report. University of Rijeka, 2022. 171 p. URL: <https://www.dshs-koeln.de/fileadmin/redaktion/>

- Institute/Europaeische_Sportentwicklung_und_Freizeitforschung/pdf/EMPLOYS_Interim_Fact_Report_1.0.pdf.
7. Mitten M. *Sports law in the Unites States*. Wolters Kluwer, 2017. 262 p. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Sports_Law_in_the_United_States.html?id=po2WDwAAQBAJ&redir_esc=y.
 8. Panagiotopoulos D. *Sports Law: Lex Sportiva & Lex Olympica Theory and Praxis*. Scotts Valley. 2017. 740 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/339499497_Sports_Law_Lex_Sportiva_Lex_Olympica.
 9. Wand T. Analysis of the football transfer market network. *Journal of Statistical Physics*. 2022. 187, 27. URL: <https://doi.org/10.1007/s10955-022-02919-1>.
 10. Wassmer S. Particularities of employment contracts of professional athletes in Spain. *Monereo Meyer*. January 8, 2024. URL: <https://www.mmmm.es/en/news-lawyers/news/employment-contracts-professional-athletes-in-spain/>.
 11. Weatherill S. *Principles and practice in EU sports law*. Oxford University Press, 2017. 400 p. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Principles_and_Practice_in_EU_Sports_Law.html?id=gW8sDwAAQBAJ&redir_esc=y.
 12. Wróblewska D., Mańczyk P. Taxation of incomes of athletes from professional practice of sports under the Polish tax law. *European Research Studies Journal*. 2021. № 24(1). P. 885–899. URL: <https://ideas.repec.org/a/ers/journal/vxxivy2021i1p885-899.html>.
 13. Жаровська І.М. Правове регулювання спорту в Україні: глобалізаційні виклики. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. Розділ XI. Філософія права С. 366–369. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/02/70.pdf>.
 14. Нестерович О. Порівняльний аналіз моделей регулювання правового статусу професійного спортсмена у зарубіжних країнах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. Розділ 5. Трудове право; право соціального забезпечення. Том 2. № 89 (2025). URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/336174>.
 15. Уварова Н. Трудові правовідносини в спорті: проблемні питання і перспективи їх вирішення. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. Випуск 3. 2022. С. 202-205. DOI: <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.3.34>.

РОЗДІЛ 6. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 347.9:639.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.37>

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ТВАРИН

Бондарчук Н.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правознавства
Поліського національного університету
ORCID: 0000-0001-8432-6275
e-mail: bondarchnat@ukr.net

Гуцуляк Р.Т.
здобувачка вищої освіти першого (бакалаврського) рівня
спеціальності «Право»
Поліського національного університету
ORCID: 0009-0008-7665-201X
e-mail: guculakroksolana@gmail.com

Бондарчук Н.В., Гуцуляк Р.Т. Проблеми правового регулювання благополуччя тварин.

Стаття присвячена аналізу правового регулювання благополуччя тварин в Україні та на міжнародному рівні. Акцент зроблено на переорієнтації правового мислення: від розгляду тварин виключно як об'єктів права до визнання їхньої здатності відчувати біль і страждання, що зумовлює необхідність перегляду чинних правових механізмів. Розглянуто історичний і сучасний контекст розвитку нормативно-правових актів, зокрема впровадження концепції «п'яти свобод» тварин, принципу One Health та стандартів Всесвітньої організації здоров'я тварин (WOAH), які визнають нерозривний взаємозв'язок між здоров'ям людей, тварин та станом навколишнього середовища.

У роботі проаналізовано європейський досвід, зокрема директиви ЄС та Лісабонський договір, як приклад системної інтеграції гуманного ставлення до тварин у правову систему. Виокремлено ключові аспекти благополуччя тварин: фізіологічний і психологічний стан, можливість реалізації природної поведінки та етичне ставлення. Показано, що сучасне національне законодавство України містить правову колізію, яка обмежує ефективність регулювання благополуччя тварин. Хоча Цивільний кодекс визнає тварин об'єктами цивільних прав і встановлює заборону жорстокого поводження як зловживання правом, кваліфікація їх як «майна» ігнорує чуттєвість тварин і суперечить етичним вимогам суспільства. Натомість у ЄС здійснено історичний зсув, закріпивши обов'язок враховувати благополуччя тварин як живих істот.

Проаналізовано проблеми національного законодавства, серед яких фрагментарність, колізії, декларативність норм та низька ефективність правозастосування. Для підвищення ефективності правозастосування в Україні критично важливо надати тваринам спеціальний правовий статус, що перетворить декларативні норми на обов'язкові юридичні гарантії. Стаття підкреслює необхідність реформування українського законодавства з метою гармонізації з міжнародними стандартами, підвищення ефективності правозастосування та забезпечення національної безпеки, екологічної стійкості й сталого розвитку. Окремо висвітлено виклики, пов'язані з війною та військовою агресією, що підкреслюють потребу у спеціальних механізмах захисту тварин і гарантуванні їхнього права на благополуччя.

Ключові слова: правове регулювання, благополуччя тварин, гуманізація ставлення до тварин, міжнародні стандарти, законодавство України, «п'ять свобод», принцип One Health, охорона прав тварин.

Bondarchuk N.V., Hutsuliak R.T. Issues of legal regulation of animal welfare.

The article is devoted to the analysis of legal regulation of animal welfare in Ukraine and at the international level. The focus is on the reorientation of legal thinking: from considering animals solely as legal objects to recognizing their capacity to experience pain and suffering, which necessitates a thorough review of existing legal mechanisms. The historical and contemporary context of normative legal acts is examined, including the implementation of the «Five Freedoms» concept, the One Health principle, and the standards of the World Organisation for Animal Health (WOAH), which acknowledge the inseparable interconnection between human health, animal health, and the state of the environment.

The study analyzes European experience, including EU directives and the Lisbon Treaty, as examples of systematic integration of humane treatment of animals into the legal framework. Key aspects of animal welfare are highlighted: physiological and psychological condition, the ability to express natural behavior, and ethical treatment. It is shown that the current national legislation of Ukraine contains a legal conflict that limits the effectiveness of animal welfare regulation. Although the Civil Code recognizes animals as objects of civil rights and establishes a prohibition on cruel treatment as an abuse of rights, classifying them as «property» ignores their sentience and contradicts the ethical expectations of society. In contrast, the EU has made a historic shift by establishing the obligation to consider animal welfare as living beings.

The article examines the problems of national legislation, including its fragmentation, legal conflicts, declarative norms, and low enforcement efficiency. To enhance the effectiveness of law enforcement in Ukraine, it is critically important to grant animals a special legal status that would transform declarative norms into mandatory legal guarantees. The study emphasizes the need to reform Ukrainian legislation to harmonize it with international standards, improve law enforcement effectiveness, and ensure national security, ecological sustainability, and sustainable development. Special attention is given to the challenges posed by war and military aggression, which highlight the need for specific mechanisms to protect animals and guarantee their right to welfare.

Key words: legal regulation, animal welfare, humane treatment of animals, international standards, Ukrainian legislation, Five Freedoms, One Health principle, animal rights protection.

Постановка проблеми. Зростаюча соціальна свідомість щодо етичного ставлення до тварин та їхньої ролі в екосистемі та людському житті ставить перед сучасним суспільством необхідність ефективного та комплексного правового захисту їхнього благополуччя. Переорієнтація правового мислення від розгляду тварин виключно як об'єктів права та ресурсів до визнання їхньої здатності відчувати біль і страждання зумовлює необхідність ґрунтовного перегляду чинних правових механізмів. В умовах інтенсифікації сільського господарства, розвитку біотехнологій та збільшення кількості домашніх та безпритульних тварин, питання балансу між економічними інтересами та забезпеченням високих стандартів благополуччя тварин набуває критичного значення.

Сьогодні існує суттєва суперечність між проголошеними цілями гуманного ставлення до тварин та міжнародними зобов'язаннями (зокрема, рекомендаціями Всесвітньої організації охорони здоров'я тварин (World Organisation for Animal Health, WOAH) і європейськими конвенціями) та фактичним станом національного правового регулювання. Законодавство часто є розрізненим, нечітким, містить прогалини, а його виконання та контроль залишаються на вкрай низькому рівні. Така невідповідність призводить до недостатнього правового забезпечення «п'яти свобод» тварин у ключових сферах – ветеринарії, тваринництві, цирковій діяльності та поведженні з домашніми й безпритульними тваринами. Відтак основна проблема полягає в необхідності розробки цілісної та дієвої системи правового регулювання, яка б не лише усунула прогалини та колізії, а й чітко визначила правовий статус тварини як істоти, що відчуває, встановила ефективні механізми контролю та відповідальності за порушення стандартів благополуччя, а також гармонізувала національні норми з передовими європейськими стандартами. Невирішеність цієї проблеми сприяє поширенню випадків жорстокого поводження з тваринами, збереженню низьких стандартів їх утримання у промислових умовах та зумовлює суспільне обурення, пов'язане з невідповідністю національної правової системи сучасним етичним вимогам.

Також важливою є необхідність повноцінного впровадження принципу «Єдине Здоров'я» (One Health), який визнає нерозривний взаємозв'язок між здоров'ям людей, тварин та станом навколишнього середовища. Якісне правове регулювання благополуччя тварин є ключовим інструментом для реалізації цього принципу, оскільки воно безпосередньо впливає на профілактику зоо-

нозних захворювань (які передаються від тварини до людини), харчову безпеку (забезпечуючи якість продуктів тваринного походження), та екологічну стійкість (особливо у сфері поводження з дикими та безпритульними тваринами). Відтак комплексне та сучасне правове регулювання благополуччя тварин перетворюється на важливий чинник національної безпеки, екологічної рівноваги і суспільного здоров'я та потребує наукового дослідження.

Метою дослідження є комплексний та системний аналіз чинних нормативно-правових механізмів регулювання сфери благополуччя тварин в Україні та на міжнародному рівні. Дослідження спрямоване на всебічну оцінку їхньої ефективності, цілісності та узгодженості у контексті сучасних етичних вимог та практичних викликів. Ключовим завданням є визначення ступеня гармонізації національного законодавства з провідними європейськими та міжнародними стандартами (зокрема, директивами ЄС та рекомендаціями WOAH), що є критичним для євроінтеграційного курсу країни.

Стан опрацювання проблематики. У науковій літературі проблема правового регулювання благополуччя тварин активно досліджується. Зокрема, М.В. Погребняк у праці «Правові аспекти захисту тварин: міжнародні стандарти та українська законодавча база» (2024) аналізує відповідність національного законодавства міжнародним стандартам та доходить висновку про його переважно декларативний характер, попри законодавчі зміни 2021 року. Авторка наголошує на відсутності системного підходу та дієвих механізмів контролю, що зумовлює високий рівень насильства над тваринами. Т.П. Мінка у статті «Деякі правові аспекти захисту тварин від жорстокого поводження» (2025) пропонує переглянути концепцію об'єкта правопорушення, пов'язуючи жорстоке поводження з порушенням суспільної моралі. Науковиця обґрунтовує необхідність чіткого розмежування адміністративної та кримінальної відповідальності, посилення санкцій і запровадження відповідальності юридичних осіб. Н.Я. Башурин (2024) наголошує на сучасних європейських тенденціях трансформації інституту права власності, розглядаючи власників домашніх тварин як опікунів (pet-parents), і наголошує на необхідності законодавчого закріплення в Україні особливого статусу тварин для забезпечення реальних гарантій захисту їх природних прав. Ю. Федик та І. Бесага (2023) відзначають, що ключовою проблемою правозастосування у справах про жорстоке поводження з тваринами є забезпечення доказової бази, де вирішальну роль відіграє судово-ветеринарна експертиза, оскільки без належного залучення фахових знань ветеринарів кваліфікація злочину часто стає неможливою.

Виклад основного матеріалу. Правове регулювання благополуччя тварин обумовлене значною еволюцією суспільної свідомості та зміною ставлення до тварин. Відбувається історичний відхід від виключно утилітарного сприйняття тварин як об'єктів власності або виробничих ресурсів. Сучасне суспільство, керуючись гуманістичними принципами, визнає за тваринами право на благополуччя та їхню здатність відчувати біль, страх і страждання. Це визнання потребує відображення в офіційному правовому статусі тварин, перетворюючи їх із простих речей на істот, що є суб'єктами захисту.

Цей етичний зсув створює імператив для правової системи: необхідна адекватна реакція у вигляді встановлення високих, деталізованих стандартів захисту, які відповідають гуманістичним ідеалам. Ці стандарти мають інтегруватися у всі сфери, де використовуються тварини (тваринництво, наука, спорт, утримання). Нездатність чинного законодавства ефективно захищати тварин від жорстокості, неналежних умов утримання та промислової експлуатації призводить до зростання суспільного напруження. Регулярне оприлюднення випадків жорстокого поводження на тлі млявої реакції закону викликає недовіру до правових інститутів та відчуття, що державна система не відповідає морально-етичним вимогам громадян.

Для України, що обрала євроінтеграційний шлях, правове регулювання благополуччя тварин набуває стратегічного значення. Забезпечення високих європейських стандартів (acquis communautaire) у цій сфері є складовою виконання міжнародних зобов'язань і важливим інструментом наближення національного законодавства до директив ЄС та рекомендацій WOAH. Це завдання має подвійний вимір: забезпечення ветеринарно-санітарної безпеки та якості харчової продукції (в контексті принципу One Health) та умову для збереження й розширення експорту продукції тваринництва на європейські ринки.

Критичний стан національної правової бази проявляється у фрагментарності, колізіях та значних прогалинах, що особливо помітно у відповіді на нові суспільні виклики. Серед них – нечітке регулювання діяльності притулків, відсутність адекватної відповідальності власників

екзотичних тварин та необхідність правового оформлення поведінки з тваринами під час надзвичайних ситуацій і військових дій. Ключовою проблемою залишається правовий статус тварин: їхнє закріплення як «майна» у багатьох аспектах ускладнює ефективне притягнення до відповідальності за жорстоке поводження, оскільки правоохоронні органи часто не можуть адекватно кваліфікувати ступінь завданої шкоди, яка виходить за межі матеріальних збитків. Крім того, відсутність цілісної та дієвої системи контролю та низька ефективність правозастосування зводять чинні норми до декларативного рівня, перетворюючи їх на побажання, а не на обов'язкові до виконання правила.

Відповідно до положень Закону України «Про ветеринарну медицину», благополуччя тварин у національному правовому полі тлумачиться як комплексний стан, що є результатом створення належних умов для розведення, утримання та транспортування тварин. Юридично визнана мета благополуччя полягає у повному забезпеченні фізіологічних та етологічних потреб тварин, що досягається через систематичний і гуманний догляд, належне годування та поїння. Ключовим імперативом законодавства є необхідність виключення страху, болю та страждань на всіх етапах життя тварини (включно із забоем), а також гарантування свободи прояву твариною типової для неї природної поведінки [1].

Благополуччя тварин є багатоаспектним поняттям, яке виходить за рамки простого фізичного здоров'я та охоплює кілька взаємопов'язаних сфер. Воно включає фізіологічний стан, вимагаючи, щоб тварина була здоровою, мала повний доступ до води та їжі, а також простір для вільного руху та відпочинку. Другий аспект – психологічний стан – є не менш важливим, оскільки передбачає, що тварина повинна почуватися в безпеці, не зазнаючи страху, болю чи тривоги. Третій компонент, природна поведінка, гарантує тварині можливість реалізовувати типові для її виду моделі поведінки, як-от гра, дослідження та соціальна взаємодія. Належні умови утримання (чисті, сухі приміщення, достатній простір та захист від несприятливих погодних умов) є матеріальною основою для досягнення цих станів. Нарешті, ключовим є етичне ставлення, яке вимагає поваги до життя та здоров'я тварин і повного виключення жорстокого поводження. У сукупності, ці аспекти формують належне нормативно-правове підґрунтя і тісно корелюють з концепцією сталого розвитку, що має фундаментальне значення для забезпечення гармонійного співіснування людини та тварин у сучасному суспільстві.

Європейський Союз, маючи понад сорокарічну історію послідовного просування добробуту тварин, завоював світове визнання як лідер у встановленні найвищих стандартів їхнього захисту. Цей підхід закріплений на фундаментальному рівні в статті 13 розділу II Лісабонського договору, яка прямо зобов'язує ЄС та його держави-члени повністю враховувати вимоги щодо добробуту тварин, визнаючи їх живими, чутливими істотами. Об'ємна регуляторна база ЄС ґрунтується на п'яти основоположних свободах тварин, які слугують ключовими критеріями: звільнення від голоду і спраги; свобода від дискомфорту; звільнення від болю, травм та захворювань; свобода вираження нормальної поведінки; та свобода від страху і лиха. Прийняття високих внутрішніх стандартів Європейським Союзом формує потужний глобальний прецедент, який стимулює треті країни до гармонізації національного законодавства з правом ЄС у широкому спектрі сфер, зокрема щодо сільськогосподарських тварин (особливо в частині їх утримання, транспортування та забою), а також дикої природи, лабораторних і домашніх тварин [2]. Введення в дію Директиви Ради 98/58/ЄС від 20 липня 1998 року стосовно захисту тварин, що утримуються для сільськогосподарських потреб, стало етапним явищем у розвитку правової доктрини Європейського Союзу, інституціоналізувавши перехід до антропозоологічного підходу у сфері захисту тварин. Даний нормативний акт, що ґрунтується на принципах Європейської конвенції про захист тварин, формує універсальну регуляторну матрицю та встановлює мінімальні, але обов'язкові стандарти для захисту усіх тварин, які залучені до господарської діяльності, незалежно від кінцевого продукту їхньої експлуатації.

Показовою є екстенсивна сфера дії Директиви: згідно зі статтею 2(1), вона охоплює широкий спектр видів, включаючи риб, рептилій та амфібій, що формує важливий регуляторний прецедент. Ключовим юридичним досягненням стало остаточне нормативне закріплення на рівні ЄС визнання тварин чутливими істотами, що підтверджується як преамбулою Директиви, так і зобов'язаннями ЄС за Конвенцією. Це визнання трансформувало питання благополуччя з морально-етичної категорії на категорію обов'язкового правового імперативу.

Правозастосовна імплементація забезпечується статтею 3, яка покладає на держави-члени зобов'язання гарантувати, що власники або утримувачі тварин вживають усі обґрунтовані та пре-

вентивні заходи для забезпечення нормального існування тварин та мінімізації зайвого болю, страждань чи шкоди. Крім того, стаття 4 містить імператив щодо відповідності умов утримання фізіологічним та етологічним потребам тварин, що деталізується в Додатку через встановлення конкретних мінімальних вимог (зокрема, щодо нагляду, свободи переміщення, параметрів мікроклімату та раціону). Детальні вимоги щодо нагляду за тваринами, ведення обліку, свободи руху, умов розміщення та технічного обладнання викладені у Додатку до Директиви. Також документ поширює свій вплив на кінцеві етапи виробництва, забезпечуючи належну підготовку персоналу для застосування правильних процедур, як-от оглушення та знекровлення, про що свідчить необхідність дотримання вимог щодо забиття (що стосується, зокрема, відповідного використання обладнання та моніторингу ефективності оглушення). Таким чином Директива 98/58/ЄС забезпечила систематичну інтеграцію вимог щодо благополуччя тварин у всі спільні політичні стратегії, що стало основоположним правовим підґрунтям для подальшої секторальної гармонізації [3].

Всесвітня організація здоров'я тварин (WOAH) функціонує як наддержавний регуляторний актор, чий історичний мандат (з 1924 р.) сфокусований на прозорій епізоотичній інформації та генерації міжнародних науково обґрунтованих стандартів. Ця роль набула критичної значущості через її офіційне визнання референтною організацією Світової організації торгівлі (СОТ). WOAH систематично публікує Наземний і Водний кодекси, які де-факто є еквівалентом галузевого *acquis*, обов'язковим для врахування в рамках Угоди про застосування санітарних та фітосанітарних заходів (СФЗ). Незважаючи на відсутність прямої юридичної обов'язковості, 183 країни-учасниці, через механізм голосування на Генеральній Асамблеї, приймають на себе зобов'язання імплементації цих стандартів у національне право. Еволюція мандата призвела до екстенсивного розширення Кодексів, які тепер охоплюють не лише зоонози, а й вимоги до благополуччя тварин, що корелюється з цілями сталого розвитку та принципом *One Health*. Відтак, для національної правової системи, як-от українська, відповідність стандартам WOAH є ключовим критерієм міжнародної легітимності, необхідним для забезпечення ветеринарно-санітарної безпеки та подолання нетарифних бар'єрів у глобальній торгівлі [4].

Сучасне національне законодавство України стикається з фундаментальною правовою колізією, що суттєво обмежує ефективність регулювання благополуччя тварин. Згідно зі статтею 180 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України, тварини визнані самостійним об'єктом цивільних прав, на який поширюються загальні правила про майно (за винятком, якщо інше не встановлено законом), що охоплює як об'єкти тваринного світу (за Законом «Про тваринний світ»), так і сільськогосподарських та свійських тварин. Хоча ЦК встановлює обмеження здійснення прав – заборону жорстокого поводження (розглядаючи його як зловживання правом) – ця базова кваліфікація як «майна» суперечить етичним вимогам суспільства, оскільки ігнорує чуттєвість тварин [5]. Цей правовий анахронізм суперечить етичним вимогам суспільства, оскільки ігнорує здатність тварин відчувати і призводить до того, що юридична оцінка жорстокого поводження зміщується від захисту інтересів самої тварини до захисту лише майнових прав власника. Натомість, правова доктрина ЄС здійснила історичний зсув, закріпивши імператив враховувати вимоги до благополуччя тварин як живих, чутливих істот. Для гармонізації та підвищення ефективності правозастосування, критично необхідним є виведення тварин із категорії майна, наслідуючи приклад європейських держав, та законодавче закріплення за ними спеціального правового статусу суб'єкта захисту, що трансформує декларативні норми на рівень обов'язкових юридичних гарантій.

Розглядаючи правовий статус тварин, Н.Я. Башурин слушно звертає увагу на колізію між ст. 180 та ст. 179 ЦК України. Дослідниця наголошує, що ст. 179 визначає річ як «предмет матеріального світу», що викликає питання щодо доцільності віднесення живих істот виключно до категорії предметів, а не об'єктів «живого» світу. Як зазначає авторка, хоча Закон України «Про захист тварин від жорстокого поводження» декларує наявність у тварин природних прав, він не визначає їх вичерпного переліку. Авторка підсумовує, що в українському законодавстві тварини де-факто прирівняні до речей, але мають «особливий статус» живих істот, які перебувають під охороною, а жорстоке поводження з ними визнається несумісним із мораллю [6].

Хоча Закон України «Про захист тварин від жорстокого поводження» є ключовим спеціальним нормативним актом, спрямованим на гуманізацію ставлення до тварин, його ефективність залишається обмеженою. Закон встановлює пряму заборону жорстокого поводження та деталізує вимоги до утримання, транспортування, використання і ветеринарного обслуговування тварин, наголошуючи на необхідності задоволення їхніх фізіологічних та етологічних потреб [7]. Водно-

час він функціонує в умовах правового дуалізму, оскільки не скасовує базового статусу тварин як «майна» (речей) у ЦК України. Це призводить до того, що гуманні норми часто залишаються декларативними, а практичне правозастосування ускладнюється через конфлікт між захистом благополуччя тварин і майновими правами власників.

Проблеми реалізації закону стають ще більш помітними на рівні підзаконних актів. Зокрема, незважаючи на наявність деталізованих підзаконних актів, таких як Порядок регулювання чистоти безпритульних тварин [8], правова база, що регулює діяльність притулків та центрів порятунку, залишається фрагментованою та неповною. Сам Порядок (п. 1) визначає механізм роботи з безпритульними тваринами, включно з виловом, біостерилізацією, ідентифікацією, перетримкою та поверненням, а також вводить поняття муніципального реєстру тварин та опікунів. Водночас він залишає критичні прогалини у фінансовому та матеріальному забезпеченні: недостатність спеціально призначених і облаштованих неприбуткових установ (притулків, п. 2) та відсутність ефективного механізму стимулювання їхнього створення органами місцевого самоврядування. У підсумку, хоча правові норми щодо гуманних процедур (п. 6, 12, 13) формально існують, фактична відсутність необхідної інфраструктури та неузгодженість фінансування зводять їх до декларативних положень, ускладнюючи повноцінну реалізацію Закону «Про захист тварин від жорстокого поводження».

Окремою проблемою правозастосування залишається питання доказової бази у справах про жорстоке поводження з тваринами. Як зазначають у своєму дослідженні Ю. Федик та І. Бесага, ключову роль у таких провадженнях відіграє висновок судово-ветеринарної експертизи, який встановлює причинно-наслідковий зв'язок між діями кривдника та настанням каліцтва або загибелі тварини. Науковці підкреслюють, що без належного залучення фахових знань ветеринарів кваліфікація злочину часто стає неможливою, що призводить до уникнення винними відповідальності [9].

Говорячи про перспективи розвитку законодавства, Н.Я. Башурин пропонує звернути увагу на сучасні європейські тенденції, які трансформують інститут права власності. За словами дослідниці, набуває поширення підхід, де власники домашніх тварин розглядаються не як господарі речі, а як опікуни (pet-parents), що піклуються про живу істоту. На думку науковиці, хоча тварина не може бути повноцінним суб'єктом правовідносин, вона не повинна залишатися просто об'єктом розпорядження. Тому авторка наполягає на необхідності законодавчого закріплення особливого статусу тварин, який забезпечить їм реальні гарантії захисту природних прав [6].

В умовах воєнних дій, коли інтереси довкілля відходять на другий план, правове регулювання поводження з тваринами стикається з колапсом правозастосування та браком спеціальних національних механізмів. Військова агресія спричиняє масову загибель тваринного світу (домашніх, сільськогосподарських та диких видів), що веде до катастрофічних наслідків для екологічної рівноваги та біорізноманіття, із сумарними збитками, які можуть сягати мільярдів гривень (наприклад, загибель дельфінів або безхребетних). Незважаючи на те, що міжнародне гуманітарне право та Римський статут (ст. 8) містять положення про заборону завдавати масштабної, довготривалої та серйозної шкоди навколишньому середовищу (екоцид), що поширюється і на тварин, вітчизняна законодавча база (включно з постановою КМУ № 326) досі не містить чіткого порядку обрахунку збитків, завданих тваринному світу, та обмежено застосовує Кримінальний кодекс (зокрема, ст. 299 про жорстоке поводження з тваринами) до дій країни-агресора. Таким чином, війна виявила критичну необхідність у розвитку спеціального законодавства, здатного адекватно захистити тварин, визнаючи їхню цінність як невід'ємної складової природного середовища та національних ресурсів [10].

Висновки. Благополуччя тварин слід розглядати як комплексне багатовимірне явище, що поєднує фізіологічні, психологічні, етологічні та етичні складові та безпосередньо корелює з цілями сталого розвитку й принципом One Health. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що ефективне забезпечення благополуччя тварин неможливе без системного та узгодженого правового регулювання. Дослідження чинного законодавства України свідчить про його фрагментарність, наявність колізій і недостатню результативність механізмів правозастосування. Попри існування спеціальних нормативно-правових актів, зокрема Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження», рівень інституційного, фінансового та контрольного забезпечення їх реалізації залишається низьким, що істотно обмежує практичну дієвість відповідних норм.

Особливої гостроти зазначені проблеми набувають в умовах воєнного стану та надзвичайних ситуацій, коли відсутність спеціалізованих правових механізмів захисту тварин призводить до

значних втрат тваринного світу та порушення екологічної рівноваги. У зв'язку з цим, обґрунтовано необхідність гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, закріплення спеціального правового статусу тварин як чутливих істот, а також запровадження ефективних механізмів контролю й юридичної відповідальності за порушення стандартів благополуччя. Реалізація запропонованих заходів дозволить підвищити ефективність правового захисту тварин, зміцнити довіру суспільства до правової системи, забезпечити ветеринарно-санітарну безпеку, збереження біорізноманіття та екологічного балансу, а також сформувані правові передумови для адекватного реагування на сучасні кризові виклики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про ветеринарну медицину: Закон України від 04 лют. 2021 р. № 1206-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 16. Ст. 138. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1206-20/ed20210204#n16> (дата звернення: 11.12.2025).
2. Pre-Existing EU Legal Framework on Animal Welfare. European Commission. URL: <https://comeuroint.rada.gov.ua/news/73103.html> (дата звернення: 11.12.2025).
3. Директива Ради 98/58/ЄС від 20 лип.1998 р. щодо захисту тварин, що утримуються для сільськогосподарських потреб. URL: <https://ciwf.in.ua/wp-content/uploads/2015/03/direktivu.pdf> (дата звернення: 11.12.2025).
4. Всесвітня організація здоров'я тварин (WOAH) URL: <https://www.woah.in.ua/> (дата звернення: 11.12.2025).
5. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 11.12.2025).
6. Башурин Н.Я. Права тварин в Україні: сучасний стан і перспективи правового регулювання. *Матеріали звітної наукової вебконференції викладачів, докторантів, аспірантів університету за 2023 рік Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника* (м. Івано-Франківськ, 1-5 квіт. 2024 р.) : електрон. вид. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2024. С. 174–176. URL: <https://nauka.cnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/122/2024/07/zbirnyk-tez-vykladachiv.pdf#page=174> (дата звернення: 11.12.2025).
7. Про захист тварин від жорстокого поводження: Закон України від 21 лют. 2006 р. № 3447-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 27. Ст. 230. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3447-15#Text> (дата звернення: 09.12.2025).
8. Про затвердження Порядку регулювання чисельності тварин, що не утримуються людиною, але перебувають в умовах, повністю або частково створюваних діяльністю людини, та безпритульних тварин, а також їх розміщення на відповідних підприємствах, в установах та організаціях чи повернення до ареалу перебування (місце вилову): Постанова Кабінету Міністрів України від 24 черв. 2022 р. № 720. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/720-2022-%D0%BF> (дата звернення: 11.12.2025).
9. Федик Ю., Бесага І. Доказове значення висновку лікаря ветеринарної медицини у судовому провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 2 (77). С. 272–277. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.44>.
10. Вплив війни на довкілля та тваринний світ. WWF Україна. URL: <https://wwf.ua/?10954441/wildlife-crime-in-war> (дата звернення: 11.12.2025).

УДК: 341.225.5:347.8:349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.38>

ПРАВОВІ ВИКЛИКИ КІБЕРБЕЗПЕКИ ЯК ФАКТОРА ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ МОРСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА

Борщевська О.М.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри національного та міжнародного права
Одеського національного морського університету,
член комітету конституційного правосуддя та прав людини
Ради адвокатів Одеської області
ORCID: 0000-0003-2549-429X*

Борщевська О.М. Правові виклики кібербезпеки як фактора екологічної безпеки морського середовища.

У статті розглянуто проблему забезпечення кібербезпеки у морському судноплаванні як складову системи екологічної безпеки морського середовища, оскільки у контексті зростання складності морських інформаційно-комунікаційних систем особливої ваги набуває питання формування комплексної правової моделі протидії кіберзагрозам, спрямованої на мінімізацію екологічних ризиків. Діюча міжнародна нормативна база не повною мірою враховує специфіку кібератак, які можуть одночасно виступати джерелом техногенної небезпеки та чинником трансграничного забруднення морських акваторій.

Вказується на необхідність подальшої гармонізації правових стандартів, удосконалення механізмів розподілу відповідальності між суб'єктами судноплавання та розроблення ефективних процедур реагування, які б інтегрували технічні, правові та екологічні вимоги в єдину систему управління ризиками.

Аналізуються міжнародно-правові акти, що регулюють управління морськими кіберризиками (Конвенція SOLAS-74, ISM Code, Резолюція MSC.428(98) Міжнародної морської організації), а також питання цивільно-правової відповідальності за шкоду, спричинену кібератаками на судові системи. Визначено методологічні підходи до дослідження явища кіберризиків як фактора екологічної небезпеки, обґрунтовано наявність правової колізії між принципом об'єктивної відповідальності судовласника та презумпцією вини третіх осіб у кіберінцидентах.

Наголошується на необхідності імперативного правового регулювання цифровізації та автоматизації морського судноплавання, що істотно змінює структуру глобальної транспортної системи, оскільки судна дедалі частіше оснащуються автономними системами управління, навігації, баласту, вантажних операцій, а також дистанційного зв'язку з береговими центрами управління.

Досліджується проблема розвитку технологічного прогресу, що супроводжується підвищенням кіберзагроз, здатних порушити роботу цих систем та призвести до масштабних екологічних наслідків.

Окреслюється необхідність впровадження на нормативному рівні систем розширеного виявлення загроз, що надасть змогу оперативно реагувати на аномалії руху судна, несанкціоноване втручання в датчики екологічного моніторингу чи спроби вплинути на системи автоматичного управління, підкреслюючи, що в умовах, коли морське середовище є об'єктом міжнародно-правової охорони, така рання діагностика загроз має важливе регуляторне значення.

Визначається, що кібербезпека судноплавання не лише технічне питання, а й складова міжнародної та екологічної безпеки. В умовах глобальної інтеграції транспортних і логістичних мереж, будь-який кіберінцидент може призвести до забруднення морського середовища, аварійних викидів нафтопродуктів, блокування портової діяльності або втрати контролю над автономним судном.

Ключові слова: кібербезпека у морському середовищі, судноплавання, екологічна безпека, кіберризик, кібератака, цивільно-правова відповідальність судовласника, міжнародне морське право, навколишнє середовище.

Borshchevska O.M. Legal challenges of cybersecurity as a factor in the environmental safety of the marine environment.

The article considers the problem of ensuring cybersecurity in maritime shipping as a component of the environmental safety system of the marine environment, since in the context of the growing complexity of maritime information and communication systems, the issue of forming a comprehensive legal model for countering cyber threats aimed at minimizing environmental risks is of particular importance. The current international regulatory framework does not fully take into account the specifics of cyberattacks, which can simultaneously act as a source of man-made danger and a factor in transboundary pollution of marine waters.

The need for further harmonization of legal standards, improvement of mechanisms for distributing responsibility between shipping entities and development of effective response procedures that would integrate technical, legal and environmental requirements into a single risk management system is indicated.

The international legal acts regulating the management of maritime cyber risks are analyzed (SOLAS-74 Convention, ISM Code, Resolution MSC.428(98) of the International Maritime Organization), as well as the issue of civil liability for damage caused by cyber attacks on ship systems. Methodological approaches to the study of the phenomenon of cyber risk as a factor of environmental danger are determined, and the existence of a legal conflict between the principle of objective liability of the shipowner and the presumption of fault of third parties in cyber incidents is substantiated.

The need for imperative legal regulation of the digitalization and automation of maritime shipping is emphasized, which significantly changes the structure of the global transport system, since ships are increasingly equipped with autonomous systems of control, navigation, ballast, cargo operations, as well as remote communication with shore control centers is emphasized.

The problem of technological progress, accompanied by an increase in cyber threats that can disrupt the operation of these systems and lead to large-scale environmental consequences, is studied.

The need to introduce advanced threat detection systems at the regulatory level is outlined, which will allow for a prompt response to vessel movement anomalies, unauthorized interference with environmental monitoring sensors, or attempts to influence automatic control systems, emphasizing that in conditions where the marine environment is an object of international legal protection, such early threat diagnosis is of important regulatory importance.

It is determined that shipping cybersecurity is not only a technical issue, but also a component of international and environmental security. In conditions of global integration of transport and logistics networks, any cyber incident can lead to pollution of the marine environment, accidental releases of oil products, blocking port activities, or loss of control over an autonomous vessel.

Key words: cybersecurity in the maritime environment, shipping, environmental security, cyber risk, cyber attack, civil liability of the shipowner, international maritime law, environment.

Постановка проблеми. Сучасна цифровізація морського судноплавства створює новий вимір екологічної небезпеки, зумовлений кіберризиками. Попри наявність міжнародних актів низки нормативних актів, їхні норми не забезпечують в повному обсязі інтеграції кібербезпеки до механізмів охорони навколишнього середовища. У цих умовах виникає потреба у комплексному аналізі взаємозв'язку між кібербезпекою та екологічною безпекою морського середовища, а також у виробленні правових механізмів мінімізації кіберзагроз, що мають потенціал спричинити екологічну шкоду. В ракурсі тематики статті необхідно визначити правову природу кіберризиків у контексті їхнього впливу на екологічну безпеку морського середовища; проаналізувати міжнародно-правові акти, що регулюють кібербезпеку судноплавства, на предмет їхньої відповідності вимогам охорони морського середовища; з'ясувати правові колізії між обов'язками судовласника щодо екологічної безпеки та специфікою кібератак як дій третіх осіб; оцінити роль людського фактору та цифрової компетентності персоналу у виникненні кіберінцидентів, що можуть мати екологічні наслідки; дослідити правовий статус планів реагування на кіберінциденти та їхню роль у запобіганні забрудненню моря; визначити місце фізичної безпеки морської інфраструктури у системі правового забезпечення екологічної безпеки; запропонувати модель комплексного кіберзахисту, здатну забезпечити виконання міжнародних екологічних стандартів і мінімізувати ризики шкоди морській екосистемі.

Метою статті є визначення правових викликів кібербезпеки як фактора екологічної безпеки морського середовища при морських перевезеннях з огляду на міжнародний характер таких пере-

везень, а також формулювання пропозицій щодо удосконалення практичного сегменту розвитку кібернетичної та екологічної безпеки саме при морських перевезеннях.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження побудовано на міждисциплінарному підході, який поєднує норми міжнародного морського, екологічного та інформаційного права та дозволяє виявити обов'язки судовласників у сфері кіберзахисту, взаємозв'язок між кіберризиками суден і потенційними екологічними наслідками, проводить аналіз положень Резолюції ІМО MSC.428(98) «Maritime cyber risk management in safety management systems» [1] та законодавства про цивільно-правову відповідальність за шкоду від забруднення морського середовища.

Оскільки питаннями кібербезпеки як фактора екологічної безпеки морського середовища майже ніхто ще не займався при дослідженні теми статті опрацьовувалися праці вчених щодо дотримання правил як кібербезпеки, так і екологічної безпеки, на підставі яких можна визначити ступінь готовності суспільства до коректування вектору безпеки суднооплавства з огляду на дотримання кібербезпеки як фактору екологічної безпеки навколишнього середовища.

Вклад основного матеріалу. Підвищення кібербезпеки в сучасних умовах набуває особливого значення для сектору морської діяльності, оскільки саме кіберінциденти можуть стати пусковим механізмом масштабних екологічних катастроф. Вразливість судових навігаційних систем, автоматизованих платформ, портової інфраструктури та морських енергетичних об'єктів створює новий спектр правових викликів, пов'язаних із забезпеченням екологічної безпеки морського середовища.

Перш за все, слід звернутися до самого поняття екологічної безпеки. Згідно з положеннями статей 16 та 17 Конституції України, екологічна безпека є складовою частиною національної безпеки України, рівень її забезпечення співвідноситься з рівнем забезпечення національної безпеки [2]. Так, стаття 50 Закону України «Про охорону навколишнього середовища» зазначає, що екологічна безпека – це такий стан навколишнього природного середовища, за якого забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей [3].

Однак більшість науковців погоджуються, що дане визначення не розкриває всю сутність, не враховує основні аспекти та ознаки екологічної безпеки як комплексного поняття.

Одне з найбільш влучних визначень екологічної безпеки дав у своїй роботі В.А. Ліпкан. Він зазначає, що екологічна безпека – це складова національної безпеки, процес управління системою національної безпеки, за якого державними і недержавними інституціями забезпечується екологічна рівновага і гарантується захист середовища проживання населення країни і біосфери в цілому, атмосфери, гідросфери, літосфери і космосфери, видового складу тваринного і рослинного світу, природних ресурсів, збереження здоров'я і життєдіяльності людей і виключаються віддалені наслідки цього впливу для теперішнього і майбутніх поколінь [4, с. 261].

На жаль, дане визначення також не в повному обсязі охоплює комплексність та багаторівневість поняття екологічної безпеки. Окрім цього, слід зазначити, що хоча екологічна безпека частково є складовою частиною національної безпеки, тим не менш, на відміну від неї, наслідки порушення екологічної безпеки зазвичай можуть мати міжнародний характер та впливати на стан навколишнього середовища не лише однієї країни, а інколи й країн цілого регіону, як, наприклад, країн басейну Чорного моря.

Так, в політиці міжнародних морських компаній формується думка, яку висловлюють експерти, зокрема Л.М. Казінс та П.П. Залевський про те, що у контексті сталого розвитку морська кібербезпека відіграє життєво важливу роль у захисті морських екосистем та ресурсів [5]. Дійсно, кібератаки, спрямовані на морську інфраструктуру, можуть призвести до розливів нафти, забруднення та інших екологічних катастроф. І в цьому сенсі необхідно забезпечувати безпеку критично важливих систем, таких як системи навігації та управління, запобігаючи аваріям, які можуть завдати шкоди навколишньому середовищу. Тому значення дотримання кібербезпеки при морських перевезеннях та іншій діяльності в морегосподарському комплексі виходить за межі лише технічного аспекту, оскільки забезпечення належного рівня кіберзахисту є невід'ємною частиною охорони морського середовища і дотримання його екологічної безпеки.

Є.В. Савчук вважає безпеку мореплавства «важливою умовою охорони людського життя на морі, навколишнього середовища і невід'ємною частиною судноплавства і торговельного мореплавства. Існуюча система її забезпечення пов'язана з міжнародним співробітництвом у цій сфері, встановленням і забезпеченням застосування технічних норм і стандартів» [6, с. 38].

К.Г. Матієнко та В.О. Допілка вказують, що «у поняття безпека мореплавства вкладається більш широкий зміст, ніж безаварійна експлуатація морських суден. Воно охоплює систему захо-

дів, спрямованих на збереження людського життя на морі, захист морських суден від небезпеки на морі, а також захист морського середовища від забруднення з суден» [7, с. 333].

Таким чином, захист морського середовища від забруднення є не лише екологічним імперативом, але й ключовою запорукою безпечного функціонування морського транспорту, запобігання техногенним катастрофам та збереження економічної рентабельності морських перевезень.

На сьогодні діє низка міжнародних договорів, що регулюють різноманітні аспекти забезпечення екологічної безпеки морського середовища – від загальних зобов'язань держав до встановлення відповідальності за спричинене забруднення.

Конвенція ООН з морського права 1982 р. (UNCLOS), в ст. 192 закріплює загальний обов'язок держав захищати та зберігати морське середовище, а у ст. 194 вимагає вживати заходів щодо запобігання, скорочення і контролю забруднення моря з будь-яких джерел [8].

Конвенція щодо запобігання забрудненню моря скидами відходів та інших матеріалів 1972 року зобов'язує Договірні сторони вживати ефективні заходи із попередження забрудненню морського середовища, спричиненого навмисним скиданням відходів та інших матеріалів, які можуть мати небезпеку для здоров'я людей, зашкодити живим ресурсам моря тощо. Тим не менш, Лондонська конвенція не поширює свою дію на ненавмисне скидання шкідливих відходів у процесі нормальної експлуатації суден [9].

Важливим міжнародним актом, спрямованим на припинення забруднення морського середовища нафтою та іншими шкідливими речовинами є Міжнародна конвенція по запобіганню забрудненню з суден 1973 року (далі – Конвенція MARPOL-73/78).

Стаття 1 Конвенції MARPOL-73/78 зобов'язує Сторони здійснювати відповідні заходи з метою запобігання забрудненню морського середовища шкідливими речовинами або стоками, що містять такі речовини [ст. 1]. Зокрема, ст. 2 Конвенції забороняє скидання шкідливих речовин з порушенням положень Конвенції, незалежно від причин, якими викликане таке скидання у формі витоків, видалення, розливу, протікання, відкачки, виділення або спорожнювання таких речовин [10].

Але вказані Конвенції виходили з уявлення про запобігання забрудненню моря, що спричинене традиційніми загрозами, не враховуючі загрози, що виникають у контексті автоматизації морських суден.

Сучасна система управління морськими кіберризиками формувалася в межах діяльності Міжнародної морської організації (ІМО), яка розробила політичні та технічні стандарти для держав-членів. Поряд із очевидними економічними перевагами, автоматизація вимагає дотримання кібербезпеки – комплексу методів, технологій та політик, спрямованих на захист суден, морської інфраструктури та пов'язаних галузей від кіберзагроз та кібератак. Ефективна кібербезпека має вирішальне значення для попередження кібератак, які можуть завдати шкоди морському середовищу, призвести до економічних втрат та загроз безпеці.

Визначення управління морським кіберризиком подано в документах ІМО як «процес виявлення, аналізу, оцінки та інформування про ризики для морської кібербезпеки, а також їх прийняття, запобігання, передачу або зниження до прийняттого рівня» [11]. Ключовими актами в цьому контексті також є: Резолюція ІМО MSC.428(98) «Maritime Cyber Risk Management in Safety Management Systems» (2017) [12]; Міжнародний кодекс управління безпекою (ISM Code) [13]; Міжнародна конвенція з охорони людського життя на морі (SOLAS-74) [14].

Як вбачається з аналізу цих документів, зокрема, Резолюція MSC.428(98) зобов'язує судновласників інтегрувати управління кіберризиками в системи управління безпекою суден (SMS) відповідно до цілей International Safety Management Code, який встановлює міжнародний стандарт безпечної експлуатації суден, спрямований на запобігання аваріям та забрудненню морського середовища.

Обов'язок судновласників дотримуватись вимог Резолюції MSC.428(98) забезпечується інтегрованістю Міжнародного кодексу управління безпекою до Міжнародної конвенції з охорони людського життя на морі 1974 року (далі – Конвенція SOLAS-74) у якості Розділу IX Конвенції SOLAS-74, яка встановлює комплекс технічних та організаційних вимог щодо безпечної експлуатації суден [14].

Таким чином, вимоги кіберзахисту стають частиною механізму охорони навколишнього середовища, а їхнє недотримання може трактуватися як порушення міжнародних екологічних зобов'язань.

У контексті аналізу впливу кібербезпеки судна на екологічну безпеку моря, слід зазначити дослідження С.В. Засць, в якому вказується, що до основних систем торговельного судна, враз-

ливих до кібератак належать, зокрема, системи управління баластними операціями, вантажними операціями, системи контролю суднової енергетичної установки [15, с. 69].

Кібератака на бортові системи морського торговельного судна може мати наслідком аварійне скидання з борту нафтопродуктів або інших небезпечних для морського середовища речовин. Слід враховувати, що класичні засоби реагування на технічні збої (резервні механізми, ізоляція систем) у разі кібератак виявляються недостатніми, адже зловмисники можуть модифікувати дані датчиків і створити ілюзію нормального функціонування судна. У таких випадках екологічна шкода може виникнути непомітно для екіпажу.

Отже, кібербезпека прямо корелює з екологічною безпекою морського середовища, а її недотримання може бути кваліфіковане як непряма форма екологічного правопорушення.

За цих умов, постає важливе питання визначення суб'єкта відповідальності у ситуації, коли кібератака на судно спричинила екологічну шкоду, навіть за умови вжиття судовласником усіх належних заходів з управління морським кіберризиком та вірних дій екіпажу, спрямованих на уникнення забруднення навколишнього середовища.

В цьому контексті слід звернути увагу на ст.3 Міжнародну конвенцію про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою 1969 року [16], яка встановлює презумпцію відповідальності власника судна за шкоду, спричинену забрудненням нафтопродуктами із можливістю звільнення від відповідальності якщо власник судна доведе, що шкода була повністю спричинена, зокрема, дією або бездіяльністю третіх осіб з наміром завдати шкоду.

З огляду на контекст цього нормативного документу постає певна правова колізія між принципом об'єктивної відповідальності судовласника (як носія екологічного ризику) та принципом вини третіх осіб (кіберзлочинців), які вчинили втручання в судові системи. Вирішення цієї колізії потребує уточнення критеріїв доведення «наміреності» кібератаки та її причинно-наслідкового зв'язку із забрудненням. Проблемним залишається також питання юрисдикції, адже кібератака може бути здійснена з території іншої держави.

Сучасна доктрина пропонує розглядати подібні інциденти як форс-мажорні обставини лише за умови, якщо судовласник доведе наявність сертифікованої системи управління кіберризиками відповідно до Резолюції MSC.428(98) та International Safety Management Code. У протилежному разі його бездіяльність у сфері кіберзахисту може розцінюватися як недбалість.

У цьому контексті сегментація мережі виступає не лише технічним, а й правовим інструментом превенції. Вона дозволяє локалізувати інциденти, що можуть вплинути на управління судном, системи контролю за рухом танкерів із небезпечними вантажами чи платформами видобутку енергоресурсів. Розділення інфраструктури на ізольовані сегменти зменшує ризик екологічних аварій, що в національних та міжнародних правових актах розглядаються як серйозні порушення екологічної безпеки.

Виходячи з вищевказаних нормативних актів слід зазначити, що ефективне управління морськими кіберризиками має включати декілька етапів, а саме: ідентифікацію вразливостей та оцінку систем управління баластом, навігацією, енергетикою; оцінку ризику, як встановлення ймовірності кіберінцидентів і їх можливих наслідків для навколишнього середовища; впровадження заходів контролю, зокрема, застосування технічних і процедурних бар'єрів у вигляді ізоляції мереж, багаторівневої аутентифікації та шифрування; можливості реагування та відновлення при формуванні планів дій у разі кібератаки, включаючи взаємодію з екологічними службами та береговими станціями. International Maritime Organization підкреслює, що управління кіберризиками повинно бути інтегрованим елементом системи управління безпекою суден, втому числі й екологічною безпекою.

Слід зазначити, що кібератаки на морську інфраструктуру мають потенційні ризики порушити міжнародні стандарти охорони довкілля, закріплені в Конвенції ООН з морського права (1982); Міжнародній конвенції з попередження забруднення з суден (MARPOL 73/78); Резолюціях ІМО щодо охорони морського середовища (MEPC). Тому необхідно мати на увазі, що кібератака може призвести до забруднення морського середовища. Водночас держави несуть обов'язок розслідування інциденту, обміну інформацією та відшкодування шкоди відповідно до принципу polluter pays.

Отже, можна визначити, що морська кібербезпека виступає профілактичним інструментом запобігання забрудненню морського середовища, а її забезпечення є елементом екологічної політики кожної держави.

Висновки. Отже, кібербезпека у судноплаванні є критичним фактором екологічної безпеки морського середовища в розрізі того, що міжнародні акти формують систему зобов'язань держав і судновласників щодо управління кіберризиками.

Зазначається, що захист морського середовища від забруднення є не лише екологічним імперативом, але й ключовою запорукою безпечного функціонування морського транспорту, запобігання техногенним катастрофам та збереження економічної рентабельності морських перевезень.

Визначається, що кібератаки на судові системи можуть спричинити екологічну шкоду, яка прямо корелює з екологічною безпекою морського середовища.

Підкреслюється, що вимоги кіберзахисту стають частиною механізму охорони навколишнього середовища, а їхнє недотримання може трактуватися як порушення міжнародних екологічних зобов'язань.

Наголошується, що інтеграція кіберзахисту у стратегії екологічної безпеки має стати пріоритетом для держав, що прагнуть до сталого розвитку морської галузі.

Пропонується підвищувати підготовку персоналу у попередженні кіберінцидентів, оскільки неналежний рівень цифрової обізнаності стає фактором підвищеного правового ризику, адже дії членів екіпажу або працівників портів можуть призвести до порушення екологічних норм MARPOL, Конвенції ООН з морського права чи національного екологічного законодавства у разі інциденту, спричиненого фішингом або шахрайством.

Стверджується, що створення та регулярне оновлення плану реагування на інциденти має не лише технічну, а й правову природу. Такий план визначає порядок взаємодії між судновласником, портовою адміністрацією, контролюючими органами та екологічними службами, забезпечуючи оперативне запобігання шкоді морському середовищу та виконання обов'язків, передбачених міжнародним правом.

Зауважується, що фізична безпека критичної морської інфраструктури (портів, датчиків моніторингу, судових систем управління тощо) також є важливою складовою правового забезпечення екологічної безпеки. Будь-яке несанкціоноване втручання може кваліфікуватися як порушення екологічного законодавства та міжнародних норм охорони моря.

Рекомендується своєчасна профілактика цифрових застосунків зменшує вразливість перед кібератаками, що можуть стати підставою для юридичної відповідальності судновласника або інфраструктурного оператора в разі виникнення шкоди навколишньому природному середовищу внаслідок кіберінциденту.

Отже, комплексність кіберзахисту стає необхідною умовою реалізації міжнародно-правових зобов'язань щодо охорони морського середовища. Такі заходи мають сформувати не лише технологічно стійку систему, а повинні забезпечити виконання екологічних і правових стандартів, спрямованих на мінімізацію ризиків кіберзагроз для морської екосистеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Резолюція IMO MSC.428(98) «Maritime cyber risk management in safety management systems URL: <https://wwwcdn.imo.org/localresources/en/KnowledgeCentre/IndexofIMOResolutions/MSCResolutions/MS.C.428%2898%29.pdf>.
2. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
3. Про охорону навколишнього середовища : Закон України від 25 червня 1991 року зі змінами та доповненнями. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>.
4. Ліпкан В. А. Національна безпека України : навч. посіб. К.: Кондор, 2008. 552 с.
5. Офіційний сайт компанії Darktrace. URL: <https://pollution.sustainability-directory.com/area/maritime-cybersecurity>.
6. Савчук Є.В. Проблеми забезпечення екологічної безпеки на морському транспорті. *International Scientific and Practical Conference "WORLD SCIENCE"* № 4(20), Vol. 1, April 2017, с. 37-38. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewById/418382>.
7. Допілко В.О., Матієнко К.Г. Правове регулювання відповідальності за забруднення навколишнього середовища при перевезенні небезпечних вантажів морем. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2021, с. 331–335. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/01/64.pdf>. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.67.62>.

8. United Nations Convention on the Law of the Sea. URL: https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf.
9. Конвенція № 995_127 від 29.12.1972 Конвенція про запобігання забрудненню моря скидами відходів та іншими матеріалами. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_127.
10. Міжнародна конвенція по запобіганню забрудненню з суден 1973 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896_009#Text.
11. International Maritime Organization. Cyber Security. URL: <https://www.imo.org/en/ourwork/security/pages/cyber-security.aspx>.
12. IMO Resolution MSC.428(98) «Maritime Cyber Risk Management in Safety Management Systems», adopted on 16 June 2017. URL: [https://wwwcdn.imo.org/localresources/en/OurWork/Security/Documents/Resolution%20MSC.428\(98\).pdf](https://wwwcdn.imo.org/localresources/en/OurWork/Security/Documents/Resolution%20MSC.428(98).pdf).
13. International Safety Management Code (ISM Code). Resolution A. 741(18) adopted 04 November 1993. URL: [https://wwwcdn.imo.org/localresources/en/KnowledgeCentre/IndexofIMOResolutions/AssemblyDocuments/A.741\(18\).pdf](https://wwwcdn.imo.org/localresources/en/KnowledgeCentre/IndexofIMOResolutions/AssemblyDocuments/A.741(18).pdf).
14. International Convention for the Safety of Life at Sea (SOLAS), 1974, adopted 01 November 1974; Entry into force: 25 May 1980. URL: [https://www.imo.org/en/about/conventions/pages/international-convention-for-the-safety-of-life-at-sea-\(solas\),-1974.aspx](https://www.imo.org/en/about/conventions/pages/international-convention-for-the-safety-of-life-at-sea-(solas),-1974.aspx).
15. Заєць С.В. Вразливість суднових систем до кібератак // System Genesis of the Economy. 2023. № 16. С. 67–73. URL: <https://desymp.promonograph.org/index.php/sge/article/download/sge16-01-017/781>.
16. International Convention on Civil Liability for Oil Pollution Damage (CLC, 1969), adopted 29 November 1969; entry into force: 19 June 1975; being replaced by 1992 Protocol: adopted: 27 November 1992; entry into force: 30 May 1996. URL: [https://www.imo.org/en/about/conventions/pages/international-convention-on-civil-liability-for-oil-pollution-damage-\(clc\).aspx](https://www.imo.org/en/about/conventions/pages/international-convention-on-civil-liability-for-oil-pollution-damage-(clc).aspx).

УДК 349.6:502.4:061.1ЄС(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.39>

ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТЕРИТОРІЙ СМАРАГДОВОЇ МЕРЕЖІ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Власенко Ю.О.,
аспірантка кафедри екологічного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0000-7978-2110

Власенко Ю.О. Інституційно-правовий механізм функціонування територій Смарагдової мережі: стан і перспективи модернізації.

У статті досліджено питання формування й функціонування інституційно-правового механізму управління територіями Смарагдової мережі в умовах європеїзації національного законодавства. Проаналізовано сучасний стан державного управління у сфері охорони біорізноманіття, зокрема, наслідки інституційних трансформацій, пов'язаних із ліквідацією Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України і створенням інтегрованого Міністерства економіки, довкілля та сільського господарства. Встановлено, що проведена реформа потенційно може призвести до зниження ефективності екологічного врядування, порушення узгодженості управлінських рішень, а також втрати, деякими органами своїх компетенцій і системності виконання євроінтеграційних зобов'язань України. Обґрунтовано, що відсутність профільного органу виконавчої влади у сфері формування й функціонування Смарагдової мережі ускладнює реалізацію екологічної політики й імплементацію європейських регламентів і директив у галузі біорізноманіття.

На основі вивчення й аналізу досвіду країн ЄС (Німеччини, Франції, Польщі) запропоновано створення в Україні окремого Державного агентства з питань охорони біорізноманіття, яке забезпечуватиме координацію дій між різними рівнями влади, науковими установами й громадськістю. У зв'язку із цим авторкою запропоновано модель інституційно-правового забезпечення Смарагдової мережі, орієнтовану на європейський вектор розвитку, яка враховує принципи сталого розвитку, вимоги екологічного *acquis* ЄС та стратегічні євроінтеграційні пріоритети України в сфері створення й ефективного функціонування охоронюваних природних територій. Зроблено висновок, що ефективне функціонування Смарагдової мережі можливе лише за умови формування цілісної інституційної системи, здатної забезпечити впровадження міжнародних екологічних стандартів у сфері збереження природних оселищ, ландшафтного й біологічного різноманіття, відтворення екосистем і підтримання сприятливого стану середовищ існування видів, що охороняються на національному й європейському рівнях.

Ключові слова: охорона біорізноманіття, державне управління територіями Смарагдової мережі, державна екологічна політика, особливо охоронювані природні території.

Vlasenko Yu.O. Institutional and legal mechanism of functioning of the Emerald Network territories: state and prospects of modernization.

The article examines the issue of formation and functioning of the institutional and legal mechanism of management of the Emerald Network territories in the context of Europeanization of national legislation. The current state of public administration in the field of biodiversity protection is analyzed, in particular, the consequences of institutional transformations associated with the liquidation of the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine and the creation of an integrated Ministry of Economy, Environment and Agriculture. It is established that the reform carried out can potentially lead to a decrease in the efficiency of environmental governance, a violation of the coherence of management decisions, as well as the loss by some bodies of their competencies and the systematic implementation of Ukraine's European integration obligations. It is substantiated that

the absence of a specialized executive body in the field of formation and functioning of the Emerald Network complicates the implementation of environmental policy and the implementation of European regulations and directives in the field of biodiversity.

Based on the study and analysis of the experience of EU countries (Germany, France, Poland), the creation of a separate State Agency for Biodiversity Protection in Ukraine is proposed, which will ensure coordination of actions between different levels of government, scientific institutions and the public. In this regard, the author proposes a model of institutional and legal support for the Emerald Network, focused on the European vector of development, which takes into account the principles of sustainable development, the requirements of the EU environmental acquis and the strategic European integration priorities of Ukraine in the field of creation and effective functioning of protected natural areas. It is concluded that the effective functioning of the Emerald Network is possible only under the condition of the formation of a holistic institutional system capable of ensuring the implementation of international environmental standards in the field of conservation of natural habitats, landscape and biological diversity, the reproduction of ecosystems and maintaining a favorable state of the habitats of species protected at the national and European levels.

Key words: biodiversity protection, state management of the Emerald Network territories, state environmental policy, specially protected natural areas.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку нашої держави, коли одночасно набирають обертів процеси євроінтеграції й внутрішніх трансформацій, що прискорюються у зв'язку з військовими діями й потребами майбутнього повоєнного відновлення, перед владою, громадянським суспільством постали нові виклики. Україна, обравши шлях європейської інтеграції і закріпивши це в багатьох національних актах, взяла на себе низку міжнародних зобов'язань у сфері охорони довкілля, що, звісно, позначилося на формуванні екологічної політики. Як свідчить проведений аналіз, серед них провідне місце посідають виконання положень Бернської конвенції 1979 року, імплементація Директиви ЄС про оселища (92/43/ЄЕС) і Директиви ЄС про птахів (2009/147/ЄС), а також гармонізація національного законодавства з *acquis* ЄС. Спираючись на наведене і беручи до уваги обрану тему дослідження, особливого значення для нас набуває розроблення інституційно-правового механізму управління територіями Смарагдової мережі, що має стати повноцінною частиною загальноєвропейської екологічної мережі Natura 2000.

Нагадаємо, що Смарагдова мережа – це сукупність територій особливого природоохоронного значення, яка формується задля збереження природних оселищ і видів фауни і флори, захисту середовищ їх існування і можливих шляхів міграції. Виходячи з цього, процес створення даної мережі слід розглядати не лише як природоохоронний захід, а й як зовнішньополітичний вектор, що слугує підтвердженням прагнення України інтегруватися у спільний європейський правовий простір. Саме з огляду на наведене видається цілком логічною теза про те, що при формуванні Смарагдової мережі мають братися до уваги не лише положення національного законодавства, а й імперативні приписи міжнародного права і права ЄС, в яких відображені базові стандарти для держав-учасниць.

Усе висловлене набуває актуальності в контексті того, що нині в Україні зберігається низка системних проблем у сфері інституційно-правового забезпечення функціонування територій Смарагдової мережі. Йдеться передусім про те, що наявний механізм реалізації державного управління її територіями не забезпечує цілісності управлінських рішень і вважається малоефективним через відсутність у чинному законодавстві чіткого визначення профільного органу управління такими територіями, попри те, що окремі аспекти державного управління у цій сфері визначені проектом Закону України «Про території Смарагдової мережі», про який мова піде далі. Вбачається за доцільне пояснити висловлене. Насамперед, звернемо увагу на те, що: по-перше, на інституційному рівні зберігається невизначеність і дублювання повноважень на рівні окремих державних органів, а також центральних і місцевих органів влади; по-друге, постійне реформування органів екологічного врядування, брак належної координації між ними призводить до функціонального нашарування або, навпаки, до виникнення правових прогалів, що ускладнює узгоджене управління процесом формування й функціонування Смарагдової мережі.

Крім необхідності дотримання вимог міжнародних правових стандартів, актуальність дослідження зумовлюється ще й дією внутрішніх факторів, як-от деградація природних екосистем, посилення антропогенного навантаження, зростання рівня техногенних ризиків, потреба у від-

новленні природного середовища після воєнних дій. Усе це вимагає віднайдення й застосування дієвих інструментів превентивного екологічного контролю, запровадження системного моніторингу, посилення інституційної спроможності органів державної влади у сфері охорони довкілля.

Метою дослідження є визначення й обґрунтування засад формування інституційно-правового механізму Смарагдової мережі в Україні, а також розроблення пропозицій щодо створення дієвої інституційно-функціональної моделі управління нею, що відповідає б сучасним екологічним викликам і євроінтеграційним процесам.

Стан опрацювання проблематики. Питанням екологічного управління, охорони біорізноманіття й розвитку природоохоронного законодавства приділено увагу у працях багатьох українських науковців, серед яких Г.В. Анісімова, М.Я. Ващишин, А.П. Гетьман, О.М. Ковтун, В.В. Костицький, О.О. Статівка, Є.П. Суєтнов, В.В. Шеховцов та ін. Їхні дослідження становлять важливу науково-теоретичну основу для подальшого аналізу інституційно-правового механізму управління територіями Смарагдової мережі.

Виклад основного матеріалу. За сучасних умов оптимізація державного управління в галузі екології набуває нових форм, що мають відповідати європейським стандартам [1, с. 12]. Крім того, у зв'язку із взяттям Україною курсу на євроінтеграцію окреслена проблема стає актуальнішою, адже впровадження європейських екологічних принципів і норм вимагає ефективної державної політики, спрямованої на гармонізацію національного природоохоронного законодавства із законодавством ЄС.

Науковці акцентують на тому, що системність, комплексність і послідовність у вирішенні основних екологічних проблем у кожній окремо взятій сучасній цивілізованій країні значною мірою залежать від оптимальності побудови інституційного механізму й дієвості його функціонування [2]. Повертаючись до Смарагдової мережі, можемо сміливо стверджувати, що її створення – це передусім еколого-охоронний захід (хоча і сама подія виходить за його межі), а також стратегічний політико-правовий проєкт, від успішності якого залежить не лише збереження природних оселищ, а й утвердження європейських цінностей сталого розвитку в Україні. Для досягнення цього необхідне належне інституційне забезпечення, оскільки через відсутність дієвого інституційно-правового механізму найчастіше країни стикаються з фрагментарністю й дублюванням повноважень державних органів у зазначеній сфері. Цілком зрозуміло, що за такого стану справ у діях відсутні системність і комплексність. Більш того, це перешкоджає виконанню взятих міжнародних зобов'язань, зокрема, передбачених ст. 4 Бернської конвенції про охорону дикої флори й фауни і природних середовищ існування, в якій закріплене зобов'язання держави-учасниці створювати ефективні законодавчі та адміністративні заходи для забезпечення охорони середовищ існування видів дикої флори й фауни, а також охорони природних середовищ існування, яким загрожує зникнення.

До наведеного додамо, що важливим дороговказом для держав – учасниць Бернської конвенції є ухвалена її Постійним комітетом Рекомендація № 225 (2024) щодо подальшого уточнення зобов'язань Договірних Сторін стосовно збереження територій Смарагдової мережі. Так, комітет у згаданому документі надав роз'яснення щодо зобов'язань за ст. 4 Бернської конвенції, наголосивши, що компетентні органи влади держав-учасниць повинні вживати необхідних і дієвих заходів для ефективного забезпечення охорони місць існування видів і природних середовищ, заради яких відповідний об'єкт було включено до Смарагдової мережі. Органи влади зобов'язані вживати належних і необхідних законодавчих і адміністративних заходів для підтримання, а за потреби відновлення або покращення, абіотичних і біотичних характеристик, які формують відповідні місця існування.

Варто зауважити, що те, які саме заходи необхідні для належного виконання зобов'язань, визначених статтею 4 Бернської конвенції, залежить від конкретних обставин кожного окремого випадку, наприклад, від екологічних, економічних, правових й управлінських умов, у яких перебуває відповідний об'єкт Смарагдової мережі. Так, якщо мова йде про окремі природоохоронні території, то дотриманню вимог Бернської конвенції можуть сприяти наступні заходи, перераховані в Рекомендації № 225 Постійного комітету Бернської конвенції, а саме з: 1) охорони території відповідно до національного законодавства; 2) управління, як-от створення й забезпечення організаційно-функціонального забезпечення системи екологічного управління з метою вчинення комплексу організаційних, правових і природоохоронних дій, спрямованих на збереження або відновлення природних місць існування видів, заради яких територія включена до Смарагдової

мережі. Такі заходи можуть передбачати встановлення спеціальних режимів охорони, регулювання господарської діяльності, моніторинг стану природних комплексів, відновлення деградованих оселищ, а також участь зацікавлених сторін – державних органів, місцевої влади, наукових установ, громадських організацій і власників земельних ділянок – у спільному управлінні територією; 3) забезпечення достатньої кількості персоналу, належного рівня підготовки, обладнання й ресурсів (у тому числі фінансових) у відомств, відповідальних за визначення та/або охорону територій, задля належного управління, збереження та здійснення моніторингу таких територій (управлінські ресурси); 4) моніторингу місць існування та загроз, яким вони піддаються [3]. Таким чином, у положеннях Рекомендації № 225 деталізуються практичні аспекти реалізації статті 4 Бернської конвенції та презентується багаторівнева система вимог до держав-учасниць.

Для України це питання має особливе значення, оскільки виконання зазначених міжнародних зобов'язань виступає невід'ємною складовою процесу європейської інтеграції. Зокрема, в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС від 16 вересня 2014 року, у розділі «Охорона природи» Додатка ХХХ до глави 6 «Навколишнє середовище» якої йдеться, крім іншого, й про обов'язок України імплементувати положення двох базових актів вторинного права ЄС у сфері біорізноманіття – Директиви 92/43/ЄС про збереження природних оселищ та дикої фауни і флори й Директиви 2009/147/ЄС про охорону диких птахів, також міститься положення про створення Смарагдової мережі. Відповідно до документа передбачено виконання таких завдань: ухвалення національного законодавства й визначення уповноваженого органу; запровадження заходів, необхідних для збереження територій Смарагдової мережі; створення системи моніторингу стану охорони довкілля, оселищ і видів [4]. Маємо констатувати, що, попри закріплені в Угоді про асоціацію зобов'язання України, протягом двох років із моменту набуття нею чинності так і не були розроблені ні ефективний правовий механізм, ні інституційна основа, тобто не сформовано спеціально уповноваженого органу, здатного забезпечити його практичну реалізацію.

Принагідно зауважити, що проєкт Закону «Про території Смарагдової мережі» від 30.11.2020 [5] було направлено на повторне перше читання ще 15.07.2021. Крім того, його обговорення включено до порядку денного чотирнадцятої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання, що затверджено Постановою Верховної Ради України від 3 вересня 2025 року № 4586-ІХ [6]. Однак, незважаючи на вищезазначені факти, його розгляд й ухвалення на практиці досі не відбулися. Відсутність таких інституційних і нормативних рішень, на наш погляд, свідчить про структурну невідповідність між задекларованими євроінтеграційними прагненнями держави й фактичною спроможністю правової системи забезпечити імплементацію європейських екологічних стандартів.

Спираючись на все наведене, можемо стверджувати, що інституційно-правовий механізм функціонування територій Смарагдової мережі в Україні наразі не сформований і не закріплений на законодавчому рівні. Більше того, на доктринальному рівні дане питання також не було предметом наукових досліджень.

В юридичній літературі існує думка, що інституційно-правовий механізм складається з двох системоутворюючих елементів, як-от: інституційний та правовий. Перший – це система інституцій, діяльність яких спрямована на виконання функцій державного регулювання, а також дотримання неформальних домовленостей і традицій, що склалися в межах суспільних відносин у певній сфері. Крім того, варто пам'ятати, що інституційно-правовий механізм має знайти відображення в правових нормах, в яких визначатимуться повноваження інститутів і регламентуватиметься їхня взаємодія задля забезпечення функціонування й координації суб'єктів державного управління. Другий (правовий) доцільно розглядати як сукупність взаємопов'язаних юридичних інструментів, закріплених на законодавчому рівні й спрямованих на регулювання суспільних відносин у відповідній сфері [7, с. 9-10]. Враховуючи комплексність і багатогранність питання щодо формування інституційно-правового механізму Смарагдової мережі, вважаємо за необхідне у цій статті дослідити інституційну спроможність державного екологічного управління територіями особливого природоохоронного інтересу.

На нашу думку, інституційно-правовий механізм функціонування територій Смарагдової мережі – це система правових норм, спираючись на приписи яких регулюються відносини з організації, управління, збереження й відновлення охоронюваних природних територій, а також діяльність інституцій (органів державної влади, місцевого самоврядування і громадськості), що забезпечують їх дотримання і виконання.

Однак при його розгляді особливу увагу слід приділити передусім інституційним трансформаціям у сфері екологічного управління, які несуть потенційні ризики для ефективного збереження біологічного й ландшафтного різноманіття в межах територій Смарагдової мережі. Як відомо, на сьогодні головним органом, відповідальним за створення й управління Смарагдовою мережею в Україні, є Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства, у структурі якого наявний Департамент природоохоронних територій та біорізноманіття. До його основних завдань належить формування й реалізація державної політики у сфері охорони, збереження, відтворення і раціонального використання біологічного і ландшафтного різноманіття, а також координація діяльності з розвитку природно-заповідного фонду й територій Смарагдової мережі.

Крім того, вказане Міністерство (згідно з приписами законодавства) як центральний орган виконавчої влади утворено шляхом реорганізації та об'єднання функцій у сфері економічної політики, охорони навколишнього природного середовища й аграрного розвитку. На нього покладено виконання таких завдань, як забезпечення формування національної політики у сфері державного нагляду (контролю) за додержанням вимог законодавства про раціональне використання, відтворення й охорону природних ресурсів, використання й охорону земель, екологічну безпеку, оцінку впливу на довкілля, охорону і використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, збереження, відтворення й невиснажливе використання біологічного і ландшафтного різноманіття, формування, збереження й використання екологічної мережі [8].

Не можна оминати увагою й того факту, що Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання Міністерства економіки, довкілля та сільського господарства» № 903 від 21.07.2025 [8] передбачається ліквідація Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України (строк – не більше шести місяців із дня набрання чинності цією Постановою) і створення інтегрованого Міністерства економіки, довкілля та сільського господарства, що

ознаменувало зміну структури інституційного-правового механізму охорони довкілля й істотно вплинуло, зокрема, на ефективність державного управління охороною видів дикої флори й фауни в рамках формування Смарагдової мережі. На нашу думку, така інституційна трансформація засвідчує перехід від спеціалізованої моделі екологічного врядування до інтегрованої, але водночас зумовлює появу низки системних ризиків для ефективності охорони довкілля і збереження біологічного й ландшафтного різноманіття.

Пояснимо свою точку зору. По-перше, концентрація функцій екологічного управління у структурі «комбінованого» міжгалузевого центрального органу виконавчої влади може призвести до позбавлення збереження біорізноманіття й охорони природних екосистем пріоритетності. Економічні й аграрні завдання, що зазвичай мають переважно прагматичний характер (зростання ВВП, розвиток аграрного виробництва, підвищення інвестиційної привабливості держави), конкурують із довгостроковими екологічними цілями, які потребують системної підтримки, наукового підґрунтя й превентивного підходу. Як наслідок, стратегічне завдання щодо збереження біорізноманіття ризикує опинитися на периферії державної політики, що знівелює досягнення сталого екологічного розвитку України.

Іншим фактором, який стримує забезпечення належного екологічного врядування, на нашу думку, є концентрація повноважень із формування й реалізації державної екологічної політики, тобто передання їх одному центральному органу виконавчої влади. Така тенденція була характерна як для Міндовкілля, так і для реорганізованого Мінекономіки, яке забезпечує формування й реалізацію державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, екологічної безпеки. На підтвердження нагадаємо, що відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 25.06.2020 № 614 «Деякі питання Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів» Міндовкілля було центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовувалася і координувалася Кабінетом Міністрів України, який забезпечував формування й реалізацію державної політики у сфері збереження, відтворення і невиснажливого використання біологічного і ландшафтного різноманіття, охорони, захисту, використання та відтворення лісів, формування, збереження та використання екологічної мережі [9].

Продовжуючи розгляд питання, зауважимо, що при реформуванні органів, на жаль, не були враховані приписи Концепції оптимізації системи центральних органів виконавчої влади, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 № 1013-р. [10], а також Стратегії реформування державного управління України на 2022–2025 роки від 21.07.2021 № 831-р. [11], в яких акцентовано на недоцільності конфлікту між функціями формування державної політики й

окремими функціями з її реалізації; останні мають бути зосереджені не в міністерствах, а в інших центральних органах виконавчої влади.

Вказане підтверджується тим фактом, що на Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства покладено виконання 570 функцій [8], серед яких відсутні чітко визначені профільні повноваження у сфері формування й функціонування Смарагдової мережі. За нашим переконанням, такий інституційний дисбаланс свідчить про надмірне перевантаження одного центрального органу виконавчої влади управлінськими компетенціями і фактичну відсутність центру координації природоохоронної політики щодо збереження біорізноманіття. Якщо процес ідентифікації та відбору територій Смарагдової мережі здійснюється у форматі міжінституційної взаємодії міністерства з науковими установами (наприклад, Інститутом зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України), громадськими природоохоронними організаціями і є більш-менш системним, то питання державного управління у сфері функціонування Смарагдової мережі не знаходять належної практичної реалізації.

Виходячи з наведеного, вбачається, що виправданим буде створення окремого центрального органу виконавчої влади на кшталт державного агентства з охорони біорізноманіття, яке мало б чітко визначені регуляторні й адміністративні повноваження, забезпечувало б єдність екологічної політики і здійснювало б комплексний контроль за дотриманням міжнародних стандартів у сфері охорони довкілля. Висловлене набуває ваги з огляду на те, що за такої моделі виконується функція управління й охорони природоохоронними територіями у європейських країнах. Так, на відміну від України, більшість держав – членів ЄС застосовують інституційну модель, що передбачає наявність окремих спеціалізованих міністерств довкілля, тобто подібна інституційна архітектура відповідає європейській практиці. Наприклад, у Німеччині, Франції, Польщі та інших державах ЄС [12] функціонують окремі агентства або міністерства довкілля з територіальними структурами, що забезпечують як стратегічну, так і операційну сталість політики охорони природи.

Так, у Франції з метою охорони й відновлення біорізноманіття 1 січня 2020 р. створено Французьке агентство з питань біорізноманіття, підпорядковане Міністерству екології Франції. До його основних повноважень і сфер діяльності належить реалізація державної політики у вказаній галузі, поширення знань, проведення досліджень і надання експертизи щодо видів, середовищ існування та їх використання, здійснення екологічного і природоохоронного контролю [13]. Запровадження такої моделі в Україні дозволить позбавитися фрагментарності управління й підвищити ефективність координації між державним і місцевим рівнями.

По-друге, відсутність спеціалізованого органу виконавчої влади, який виконував би виключно функції у сфері довкілля, ускладнює транспозицію міжнародних зобов'язань України. Дотримання вимог Бернської конвенції (1979), імплементація Директиви ЄС про оселища (92/43/ЄС) і Директиви про птахів (2009/147/ЄС), а також розвиток Смарагдової мережі потребують постійної міжвідомчої координації та незалежної інституційної системи. У разі віднесення цих завдань до економічного блоку існує загроза «розчинення» екологічних пріоритетів у ширшій палітрі соціально-економічних питань.

По-третє, при поєднанні екологічної та аграрної політики і віднесенні її реалізації до компетенції одного міністерства потенційно може призвести до конфлікту інтересів. Як відомо, українське сільське господарство є одним із найбільш ресурсоемних секторів економіки, який суттєво впливає на стан земель, водних ресурсів і біорізноманіття. З огляду на це за відсутності спеціалізованого екологічного органу державного управління може посилитися домінування аграрних і виробничих інтересів над природоохоронними, а це ризик, бо така ситуація може зумовити подальше порушення цілісності й послідовності державної екологічної політики й ускладнити інтеграцію України у систему європейської правової системи у сфері охорони довкілля, в тому числі формування мережі Natura 2000.

Таким чином, ліквідація Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України і створення інтегрованого Міністерства економіки, довкілля та сільського господарства України, хоча й спрямована на оптимізацію управлінських структур, але у перспективі несе істотні ризики для збереження біорізноманіття.

Відсутність профільного органу виконавчої влади у сфері довкілля суперечить європейській практиці, де управління природоохоронною політикою зазвичай здійснюється окремими інституціями з чітко визначеними повноваженнями. Це вимагає ґрунтовного аналізу й перегляду інституційної моделі, віднайдення оптимального балансу між економічним розвитком і збереженням довкілля з урахуванням стратегічних міжнародних зобов'язань України.

В умовах євроінтеграційного вектора розвитку України й потреби у забезпеченні реальної дієвості механізмів охорони біорізноманіття найбільш перспективною видається інституційна модель, розроблена в межах проєкту «Збереження природної спадщини для LIFE в Україні» у партнерстві з Міністерством довкілля Чеської Республіки й за активної участі громадськості. Її ключова ідея полягає в побудові тривірневої системи управління, що забезпечує узгодженість державної політики з практичними заходами на місцях [14].

На першому, найвищому, рівні управління функції стратегічного планування і формування державної екологічної політики покладаються на новостворене Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства, яке визначає напрями й ключові орієнтири у сфері збереження дикої флори й фауни та природних середовищ їх існування, тобто розробляє державну політику у відповідній сфері. Другий рівень інституційної архітектури доцільно репрезентувати у вигляді спеціалізованого центрального органу виконавчої влади – Державного агентства природоохоронних територій та біорізноманіття, що безпосередньо провадитиме державну політику у сфері формування та функціонування Смарагдової мережі, перебуваючи в підпорядкуванні вказаного міністерства. На третьому пропонується утворити його регіональні підрозділи, компетенція яких охоплюватиме вжиття заходів із збереження біологічного й ландшафтного різноманіття на місцевому (обласному й міжрегіональному) рівнях. Саме така модель, на наше переконання, забезпечить інституційну цілісність, ефективний розподіл повноважень і дотримання європейських стандартів екологічного врядування у сфері охорони біорізноманіття.

Принагідно зазначити, що згідно з проєктом Закону України «Про території Смарагдової мережі» №4461 від 04.12.2020 планується створення інституційної системи управління територіями Смарагдової мережі, яка передбачає наявність: (1) центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, (2) уповноваженого центрального органу й (3) органу виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій [5]. Безсумнівно, що у проєкті Закону № 4461 окреслено базові контури інституційної системи управління Смарагдовою мережею, проте залишено відкритим питання профільного органу. Враховуючи хронічну фрагментарність компетенцій та нестабільність інституційного середовища, доцільним видається заснування Державного агентства з охорони біорізноманіття як центрального органу виконавчої влади зі спеціальною компетенцією. Його діяльність має бути спрямована на реалізацію політики у сфері охорони біорізноманіття, забезпечення належного управління природно-заповідним фондом, впровадження менеджмент-планів для територій Смарагдової мережі. Вважаємо, що це дозволить уникнути дублювання функцій і забезпечить концептуальну цілісність екологічної політики України.

Крім того, відсутність профільного органу, до компетенції якого належали б питання координації та комплексного управління територіями Смарагдової мережі, призводить до дублювання повноважень, неузгодженості міжвідомчих рішень і низького рівня управлінської відповідальності за результати діяльності у цій сфері. На сьогодні функції розподілені між Міністерством економіки, довкілля та сільського господарства й органами місцевого самоврядування, через що має місце фрагментарність інституційного забезпечення функціонування Смарагдової мережі.

Перелік повноважень Міністерства економіки, довкілля та сільського господарства щодо формування державної політики у сфері збереження біологічного і ландшафтного різноманіття вже було наведено вище. У той саме час відповідно до статті 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» до виключної компетенції сільських, селищних і міських рад віднесено ухвалення рішень щодо організації територій і об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення та інших територій, що підлягають особливій охороні. Крім того, ці органи мають право вносити до відповідних державних органів пропозиції щодо надання природним, історичним, культурним чи науковим об'єктам статусу пам'яток природи, історії або культури, які перебувають під охороною закону [15]. Однак маємо констатувати, що дані повноваження носять загальний характер і не охоплюють специфічних особливостей управління територіями Смарагдової мережі, що, у свою чергу, негативно позначається на ефективності імплементації положень Бернської конвенції, адже відсутність єдиного центру відповідальності унеможливує належну розробку менеджмент-планів, координацію моніторингу стану біотипів і забезпечення стабільного фінансування заходів із збереження й відновлення місць існування.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє зробити висновок про те, що без налажного інституційного механізму Україна не зможе повною мірою інтегруватися в європейський еколого-правовий простір у сфері формування та функціонування Смарагдової мережі. Сучасна організаційна структура профільного Міністерства економіки, довкілля та сільського господарства складна, недостатньо впорядкована й позбавлена автономності у забезпеченні належної системної координації заходів зі створення й управління територіями Смарагдової мережі.

Вважаємо, що вирішенню цього завдання сприятиме заснування спеціалізованого агентства, яке забезпечить централізовану координацію, практичну імплементацію європейських стандартів і посилення ролі України у сфері міжнародної екологічної політики. Відтак, доцільно створити підпорядкований Міністерству економіки, довкілля та сільського господарства, самостійний центральний орган виконавчої влади, як-от Державне агентство природоохоронних територій та біорізноманіття, надавши йому повноваження щодо: 1) формування, створення, координації державної політики у сфері охорони біорізноманіття; 2) розроблення та впровадження методології відбору територій Смарагдової мережі відповідно до європейських стандартів; 3) формування планів управління територіями; 4) здійснення моніторингу природоохоронного статусу видів та оселищ тощо.

Варто підкреслити, що європейська модель передбачає інституційну автономію екологічної політики, оскільки вона має кроссекторальний характер і повинна бути інтегрованою в усі сфери державного управління, але не підпорядковуватися жодній із них. Спеціалізовані міністерства виконують роль координаторів, забезпечуючи баланс між економічним розвитком й екологічними пріоритетами. Профільне міністерство має стати головним координатором, здатним збалансувати економічні й екологічні інтереси, що сприятиме збереженню природоохоронних територій, зокрема, територій Смарагдової мережі, як невід’ємної складової сталого розвитку держави.

Констатовано, що сучасна інституційно-правова модель функціонування територій Смарагдової мережі не відповідає вимогам і стандартам ЄС. В Україні інституційні можливості для ефективного екологічного управління територіями особливого природоохоронного інтересу обмежені у всіх ключових вимірах, що актуалізує необхідність модернізації організаційно-правового механізму з метою забезпечення його відповідності європейським стандартам і міжнародним зобов’язанням, а також розробки концептуально цілісної моделі управління, яка інтегрувала б нормативні, організаційні, кадрові, фінансові й координаційні компоненти в єдину систему.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гетьман А.П., Анісімова Г.В. Деякі еколого-правові аспекти забезпечення сталого розвитку України. *Право та інновації*. 2017. № 3. С. 7–17. URL: <https://pti.org.ua/ndipzir/en/article/view/270/209> (дата звернення 15.11.2025).
2. Фелонюк Д.Л. Сучасна екологічна політика України: правові засади інституційно-функціонального забезпечення формування та здійснення: дис...канд. юрид.наук. Одеса, 2023. 247 с.
3. Council of Europe. (2024, December 6). *Recommendation No. 225 (2024) of the Standing Committee on the further clarification of the obligations of Contracting Parties regarding the conservation of Emerald Network sites*. Retrieved from <https://rm.coe.int/2024-rec-225e-recommendation-on-emerald-network-obligations-2791-1393-/1680b2c75d> (дата звернення 16.11.2025).
4. Додаток XXX до глави 6 «Навколишнє природне середовище» розділу V «Економічне і галузеве співробітництво». URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/ugoda-pro-asociaciyu/30_Annex.pdf (дата звернення 24.11.2025).
5. Проект Закону про території Смарагдової мережі від 04.12.2020 № 4461. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70592 (дата звернення 29.11.2025).
6. Про порядок денний чотирнадцятої сесії Верховної Ради України дев’ятого скликання: Постанова Верховної Ради України від 03.09.2025. *Офіційний вісник України від 10.10.2025*. № 79. Ст. 5408. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4586-IX#Text> (дата звернення 30.11.2025).
7. Обушна Н.І. Інституційно-правовий механізм державного регулювання системи виконавчого провадження в Україні: стан та проблеми реформування. *Державне управління:*

- удосконалення та розвиток. 2025. Вип. 1. С. 1–22. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2156.2025.1.4> (дата звернення 30.11.2025).
8. Деякі питання Міністерства економіки, довкілля та сільського господарства: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.07.2025 № 903. *Офіційний вісник України* від 26.08.2025. № 66. Ст. 4566. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/903-2025-%D0%BF#Text> (дата звернення 04.12.2025).
 9. Деякі питання Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів: Постанова Кабінету Міністрів України від 25.06.2020 № 614. *Офіційний вісник України* від 31.07.2020 № 59. Ст. 1353. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/614-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення 04.12.2025).
 10. Про схвалення Концепції оптимізації системи центральних органів виконавчої влади: розпорядження Кабінету Міністрів України № 1013-р від 27.12.2017. *Офіційний вісник України* від 30.01.2018 № 9. С. 64. Ст. 337. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1013-2017-%D1%80#Text> (дата звернення 05.12.2025).
 11. Стратегія реформування державного управління України на 2022-2025 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.07.2021 № 831-р. *Офіційний вісник України* від 10.08.2021. № 61. Стор. 17. Ст. 3842. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-%D1%80#Text>(дата звернення 05.12.2025).
 12. USTAFOR (2013), NATURA 2000 Management in European State Forests, European State Forest Association, Brussels. https://eustafor.eu/uploads/EUSTAFOR_Natura_2000_Booklet_20191218-compressed_compressed.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 16.11.2025).
 13. A new public institution, a new force for biodiversity. Office Francias de la Biodiversite. URL:<https://www.calameo.com/ofbiodiversite/read/0035029480a89edc2825a> (дата звернення 04.12.2025).
 14. Реформа системи збереження біорізноманіття: Україна на шляху до ЄС / Аналітичний документ. Львів-Київ. 2025. 75 с. URL: <https://epl.org.ua/wp-content/uploads/2025/04/Reforma-systemy-zberezhennya-bioriznomanittya-Ukrayina-na-shlyahu-do-YES.pdf> (дата звернення 25.11.2025 р.).
 15. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 24.11.2025).

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.40>

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ КОРИСНИХ КОПАЛИН ТА ДІЛЯНОК НАДР, ЩО МАЮТЬ СТРАТЕГІЧНЕ ТА (АБО) КРИТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

Грицан О.А.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права та правоохоронної діяльності
Державний університет «Житомирська політехніка»
ORCID: 0000-0001-8965-0031*

Грицан О.А. Окремі питання правового режиму корисних копалин та ділянок надр, що мають стратегічне та (або) критичне значення.

У статті аналізуються новели законодавства України, якими запроваджуються поняття корисних копалин, що мають стратегічне та/або критичне значення та ділянок надр (родовищ корисних копалин) стратегічного та/або критичного значення. Досліджено критерії, за якими металічні руди та неметалічні корисні копалини загальнодержавного значення можуть вважатися критично-стратегічними або ж виключно критичними корисними копалинами, із врахуванням норм Регламенту (EU) 2024/1252 «Про критичні сировинні матеріали» та підходів інших держав. З'ясовано, що підгрупа корисних копалин критично-стратегічного значення покликана, серед іншого, забезпечувати експортний потенціал держави. Основною характеристикою критично важливих корисних копалин, які не входять до стратегічних, є одночасна незамінюваність іншими ресурсами та висока ймовірність збоїв їх імпорту в Україну.

Окрема увага приділена правовому режиму ділянок надр, у межах яких залягають такі копалини, включно з аналізом критеріїв віднесення ділянки до відповідної категорії, спеціальних вимог до надрокористувачів та порядку надання таких ділянок у користування. Зазначено, що у нормах чинного законодавства України відсутні достатні механізми правової охорони ділянок надр, що мають стратегічне та (або) критичне значення, що не узгоджується з високою значущістю відповідних ресурсів для економічної безпеки держави. У підсумку автор підкреслює, що сформована нормативна база є важливим кроком до модернізації надрового законодавства та підвищення економічної безпеки, однак потребує системного доопрацювання. Необхідними першочерговими заходами є нормативне затвердження Методики визначення переліків корисних копалин стратегічного/критичного значення, а також удосконалення законодавства шляхом розроблення спеціального правового режиму охорони ділянок надр стратегічного/критичного значення та запровадження категорії ділянок надр, що мають потенційне стратегічне та (або) критичне значення.

Ключові слова: корисні копалини; корисні копалин, що мають стратегічне та (або) критичне значення; металічні руди та неметалічні корисні копалини загальнодержавного значення; надра; ділянка надр (родовища корисних копалин) стратегічного та (або) критичного значення.

Grytsan O.A. Selected issues of the legal regime governing strategic and/or critical minerals and subsoil areas of strategic and/or critical importance.

The article examines recent developments in Ukrainian legislation that introduce the concepts of strategic and/or critical minerals, as well as subsoil areas (mineral deposits areas) classified as strategic and/or critical. The study analyses the criteria under which metal ores and non-metallic minerals of nationwide significance may be designated as critical-strategic or as exclusively critical, taking into account the provisions of the European Union's Critical Raw Materials Act, issued as Regulation (EU) 2024/1252, and the approaches adopted in other countries. It is established that the subgroup of critical-strategic minerals is intended, among other functions, to support the state's export potential. A key defining characteristic of critical minerals that are not also considered strategic is their irreplaceability by alternative resources combined with a high likelihood of disruptions in their import to Ukraine.

Particular attention is devoted to the legal regime governing subsoil areas containing such minerals, including an analysis of the criteria for assigning an area to a particular category, the special requirements imposed on subsoil users, and the procedure for granting such areas for use. The article notes that current Ukrainian legislation lacks adequate mechanisms for ensuring the legal protection of subsoil areas of strategic and/or critical importance, which is inconsistent with the considerable significance of these resources for national economic security. The author concludes that although the emerging regulatory framework represents an important step toward modernizing subsoil legislation and enhancing economic security, it requires comprehensive further development. Priority measures include the regulatory adoption of a Methodology for determining the lists of strategic and/or critical minerals, as well as the improvement of legislation through the establishment of a special legal regime for the protection of strategic/critical subsoil areas and the introduction of a category of subsoil areas with potential strategic and/or critical significance.

Key words: minerals; strategic and/or critical minerals; metal ores and non-metallic minerals of nationwide significance; subsoil; subsoil area (mineral deposit area) of strategic and/or critical importance.

Постановка проблеми. Наприкінці 2024 р. в Україні відбулася новелізація надрового законодавства. У її результаті, серед іншого, на рівні Кодексу України про надра (далі – КУпН) [1] було закріплено нові категорії, а саме – «корисні копалини та компоненти стратегічного значення», «корисні копалини та компоненти критичного значення», «ділянка надр (родовищ корисних копалин), що має стратегічне та/або критичне значення», а також визначено деякі особливості правового регулювання їх використання. Запровадження цих понять стало важливим кроком на шляху гармонізації правової системи України із законодавством ЄС, адже такий підхід відображає європейську практику класифікації мінеральних ресурсів за їхнім впливом на економічну безпеку та енергетичну незалежність держави. У ЄС ці питання врегульовано, зокрема, Регламентом (ЕУ) 2024/1252 «Про критичні сировинні матеріали (Critical Raw Materials Act)», а оцінку критичності корисних копалин тут періодично проводять ще з 2011 р. Затвердження переліків корисних копалин (далі – КК) стратегічного/критичного значення розглядають як важливу умову для реалізації домовленостей, визначених Угодою між Урядом України і Урядом США про створення Американсько-українського інвестиційного фонду відбудови, Меморандуму про взаєморозуміння між ЄС та Україною щодо стратегічного партнерства у сфері сировини, а також забезпечення належного виконання завдань, визначених розділом 13 «Управління критично важливими матеріалами» Плану для Ukraine Facility.

Водночас нове законодавство не позбавлене недоліків, а низка аспектів, пов'язаних із визначенням правового режиму КК стратегічного та/або критичного значення, а також ділянок надр (родовищ) їх залягання досі залишаються поза межами правового регулювання. Це свідчить про необхідність ґрунтового наукового аналізу чинних нововведень.

Стан опрацювання проблематики. На сьогодні в Україні сформована розвинена доктрина надрового права. Особливості правового режиму різних видів корисних копалин, а також їх родовищ, входить до кола наукових інтересів низки українських вчених. Ці питання у своїх працях досліджують, зокрема, Н.П. Барабаш, Р.В. Біловус, В.В. Стрельник, І.М. Козьяков, Р.С. Кірін, Н.Р. Кобецька, О.М. Олійник та ін. Адміністративно-правовим засадам використання окремих видів КК присвячено роботи, зокрема, А.В. Пашун, І.Б. Мачуської, Ю.О. Тітової. Однак категорії КК та ділянок надр (родовищ КК), що мають стратегічне та (або) критичне значення є новими для українського законодавства, а тому поки-що недостатньо дослідженими правовою доктриною.

Мета дослідження. Метою статті є аналіз та оцінка норм чинного законодавства про надра, які стосуються правового режиму КК та ділянок надр (родовищ КК), що мають стратегічне та (або) критичне значення, окреслення кола існуючих проблем правового регулювання у цій сфері та формулювання пропозицій щодо їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Традиційно українське законодавство про надра передбачало поділ КК на копалини загальнодержавного та місцевого значення. Першим кроком до уточнення цієї класифікації стало прийняття 16 липня 2021 р. Рішення Ради національної безпеки і оборони «Про стимулювання пошуку, видобутку та збагачення корисних копалин, які мають стратегічне значення для сталого розвитку економіки та обороноздатності держави» [2], яким було затверджено перелік стратегічних КК. Рішення містило ряд доручень щодо оновлення нормативної бази

для забезпечення особливого правового режиму КК стратегічного значення, однак на разі вони реалізовані вибірково.

На сьогодні згідно ч. 2. ст. 6 КУпН металічні руди та неметалічні корисні копалини загальнодержавного значення (їх корисні компоненти) можуть бути віднесені до переліку корисних копалин та компонентів стратегічного значення та/або переліку корисних копалин та компонентів критичного значення. Варто звернути увагу, що такий поділ законодавець застосував лише до металічних руд та неметалічних КК, виносячи за дужки горючі (паливні) і гідромінеральні КК. Цікаво, що при цьому у Загальнодержавній програмі розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року у підрозділі «Підземні води та лікувальні грязі» сказано: «Зважаючи на значний рівень господарського освоєння території України, підземні води є корисною копалиною, що має стратегічне значення як надійне захищене джерело забезпечення населення якісною питною водою» [3].

Таким чином, у групі КК загальнодержавного значення з'явилися такі окремі підгрупи як: 1) КК та компоненти стратегічного значення; 2) КК та компоненти критичного значення. Правовий режим цих підгруп природних ресурсів, а також ділянок надр, у яких вони залягають, одержав деякі особливості у порівнянні з тими КК загальнодержавного значення, які не мають стратегічного та/або критичного значення.

Згідно ч. 3. ст. 6 КУпН до стратегічно важливих КК віднесено види мінеральної сировини, родовища або прояви яких уже розвідані чи потенційно можуть бути розвідані на території України, за умови одночасної наявності в них таких характеристик: 1) такі КК та корисні компоненти мають стратегічне значення як мінеральна сировина та/або перероблена продукція з такої мінеральної сировини для вітчизняних наявних чи перспективних промислових виробництв, що забезпечують сталий розвиток економіки, зокрема експортний потенціал, та обороноздатність держави, її економічну безпеку у довгостроковій перспективі та розвиток інноваційно-технологічного устрою, сприяючи декарбонізації галузей економіки та переходу до екологічної мобільності; 2) пропозиція таких КК та корисних компонентів як мінеральної сировини та/або переробленої продукції з такої мінеральної сировини на світовому ринку має або може мати потенційно значний розрив від прогнозованого попиту, що зокрема зумовлено тривалістю реалізації нових проектів з видобування (промислової розробки родовищ) таких КК. До переліку стратегічно важливих КК на сьогодні входять, зокрема, алюмінієві, берилієві мідні, нікелеві, ніобієві руди тощо [4].

Натомість, відповідно до ч. 4 ст. 6 КУпН критично важливими КК слід вважати такі категорії мінеральних ресурсів: 1) металічні та неметалічні КК загальнодержавного значення (їх компоненти), які вже віднесені до переліку стратегічних; 2) інші металічні руди та неметалічні КК загальнодержавного значення (їх корисні компоненти), які мають важливе значення як мінеральна сировина та/або перероблена продукція з такої мінеральної сировини для вітчизняних наявних чи перспективних промислових виробництв, що забезпечують сталий розвиток економіки та обороноздатність держави, щодо яких як мінеральної сировини та/або переробленої продукції з такої сировини не існує заміни (на сучасному рівні розвитку технологій) та при цьому існує високий ризик перебоїв у постачанні такої мінеральної сировини та/або переробленої продукції з такої мінеральної сировини в Україну. Такими копалинами на сьогодні є, до прикладу, стронцієві, танталові, титанові руди, уранові, цирконієві руди, флюорит.

Виходячи з цього, всі стратегічно важливі КК (їх компоненти) одночасно належать до групи критично важливих, і навпаки: згідно логіки законодавця, не всі критично важливі для України КК чи їх компоненти можна віднести до стратегічно важливих.

Такий підхід в цілому відображає положення Регламенту (ЕУ) 2024/1252 «Про критичні сировинні матеріали (Critical Raw Materials Act)» [5], де сказано, що перелік стратегічної сировини повинен містити сировину, яка має велике стратегічне значення для функціонування внутрішнього ринку, враховуючи її використання в стратегічних технологіях, що лежать в основі зеленого та цифрового переходів, або для оборонного чи аерокосмічного застосування, яка характеризується потенційно значним розривом між світовою пропозицією та прогнозованим попитом, і для якої збільшення виробництва є відносно складним, наприклад, через тривалі терміни реалізації нових проектів. Перелік критично важливої сировини повинен включати всю стратегічну сировину, а також будь-яку іншу сировину, що має велике значення для економіки Союзу в цілому та для якої існує високий ризик перебоїв у постачанні.

Варто зазначити, що відповідно до Посібника з критичних мінералів Міжурядового форуму гірничої справи, корисних копалин, металів та сталого розвитку [6], термін «критичність» не має універсального визначення, а термін «критичні мінерали» є найбільш загальним, і часто використовується як синонім до понять «стратегічні мінерали», «стратегічні і критичні мінерали», «мінерали енергетичного переходу». Для визначення критичності КК застосовуються два основні підходи. За першого підходу основними критеріями є безпека та контроль постачання: мінерали вважаються критичними, коли вони мають високу економічну значущість, але є дефіцитними, що зумовлює високу залежність від імпорту. До прикладу, у Energy Act of 2020 (США) [7] законодавець визначає критично важливі КК як такі, що є важливими для економічної або національної безпеки США, мають вразливий до збоїв ланцюг поставок, та виконують важливу функцію у виробництві продукту, відсутність якого матиме значні наслідки для економічної або національної безпеки США.

Згідно другого підходу, вирішальним критерієм для характеристики мінералів як критичних є додана вартість: КК можуть вважатися критичними навіть тоді, коли вони є достатньо поширеними, однак держава має стратегічний інтерес отримати конкурентні переваги у глобальних ланцюгах постачання [6], тобто завдяки їх експорту.

Виходячи із аналізу положень КУпН, підгрупа КК критично-стратегічного значення покликана, серед іншого, забезпечувати також експортний потенціал нашої держави. Основною ж характеристикою критично важливих КК, які не відносяться до стратегічних, є одночасна незамінюваність іншими ресурсами та висока ймовірність перебоїв їх імпорту в Україну.

КК та компоненти стратегічного значення і КК та компоненти критичного значення повинні затверджуватися двома окремими переліками та переглядатися за потреби, але не менше одного разу на чотири роки. Повноваження щодо їх затвердження та перегляду належить Кабінету Міністрів України, за поданням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, погодженим із центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної економічної, цінової, інвестиційної та зовнішньоекономічної політики. Таким чином, на сьогодні подання щодо вказаних переліків КК та їх оновлення готує, погоджує та передає на затвердження Міністерство економіки, довкілля і сільського господарства України (Мінекономіки).

Стратегічне/критичне значення КК не є їх сталою ознакою. Воно змінюється з часом, разом зі створенням нових технологій, виявленням та геологічним вивченням нових родовищ, під впливом інших об'єктивних факторів. Тому визначальне значення має дієва методика віднесення тих чи інших копалин до стратегічних та/або критичних. Методика віднесення металічних руд та неметалічних КК загальнодержавного значення (їх корисних компонентів) до переліку КК та компонентів стратегічного/критичного значення, оцінювання ступеня критичності ризику перебоїв у постачанні відповідної мінеральної сировини та/або переробленої продукції з такої мінеральної сировини, а також рекомендації щодо заходів із убезпечення виникнення такого ризику та/або заходів реагування на настання перебоїв їх постачання в Україну, затверджує Кабінет Міністрів України за поданням Мінекономіки України.

Однак станом на сьогодні переліки КК стратегічного/критичного значення затверджені, а нормативно закріплена методика їх формування досі відсутня. Це суперечить європейському підходу, згідно якого така методика повинна бути відкритою і прозорою для громадськості. Зокрема, методика ЄС [8] базується на двох базових формулах: розрахунку економічної важливості (базується на показниках та ризику постачання (до уваги беруться, зокрема, глобальне постачання від всіх країн-постачальників, імпортозалежність, внутрішнє виробництво тощо)). Які показники враховувалися під час формування діючих переліків КК, що мають стратегічне та (або) критичне значення, а також на якій основі може здійснюватися їх перегляд, залишається не зовсім незрозумілим.

Окремо варто зупинитися на правовому режимі ділянок надр, у яких залягають КК стратегічного та/або критичного значення. Виходячи з ч.3 ст.16 КУпН ділянка надр (родовища КК) визначається як така, що має стратегічне та (або) критичне значення, якщо її основна КК (основний корисний компонент) включено до Переліку КК та компонентів стратегічного/критичного значення. До такого законодавчого підходу можна висловити окремі зауваження.

Саме по собі ототожнення ділянки надр і ділянки родовища КК не відповідає логіці української доктрини надрового права та чинного законодавства. До прикладу, у ч. 1 ст. 6 Закону України «Про угоди про розподіл продукції» [9] зазначається, що «угоди про розподіл продукції можуть

укладатися щодо окремих ділянок (ділянки) надр, що обмежуються у просторі та координатами, в межах яких знаходяться родовища, частини родовищ КК...». Таке формулювання відображає загальноприйнятий підхід щодо співвідношення надр і родовищ корисних копалин, згідно якого ділянка надр сама по собі не є родовищем КК, а лише вміщує родовище КК або його частину.

В цілому місце накопичення КК стратегічного та (або) критичного значення, які за своєю кількістю, якістю та умовами залягання придатні для промислового використання, можна розцінювати як родовище КК стратегічного та (або) критичного значення, і за необхідності воно може бути поділено на ділянки (частини). Проте закономірно виникає питання, чи сама лише наявність такого родовища (його частини) буде свідчити, що ділянка надр набуває статусу стратегічності/критичності. Видається, зокрема, що важливою умовою для цього повинні бути також відповідні геолого-технічні характеристики родовища: обсяги запасів КК (корисних компонентів КК), глибина їх залягання, доступність геологічної будови ділянки надр, екологічні ризики від видобутку. Адже родовище з невеликими запасами КК стратегічного/критичного значення, які залягають у складних і надто дороговартісних для освоєння умовах, навряд чи буде характеризувати ділянку надр як таку, що має стратегічне/критичне значення для економіки на даному етапі. До прикладу, згідно п. 18 Регламенту (ЕУ) 2024/1252 «проекти глибоководного видобутку КК не повинні визнаватися стратегічними проектами, доки вплив глибоководного видобутку КК на морське середовище, біорізноманіття та діяльність людини не буде достатньо досліджено, ризики не будуть зрозумілі, а технології та операційні практики не зможуть продемонструвати, що навколишньому середовищу не буде завдано серйозної шкоди».

Видається, що для окремих ділянок доцільно передбачити статус «ділянки надр, що мають потенційне стратегічне та (або) критичне значення». Такою ділянкою надр має визнаватися ділянка надр, яка містить родовище КК стратегічного/критичного значення (його частину), однак через технічні характеристики та екологічні ризики не може бути залучена до господарської експлуатації, та підлягає особливій правовій охороні з метою забезпечення видобутку стратегічних/критичних КК у майбутньому.

Юридичною характеристикою ділянки надр, що має стратегічне та (або) критичне значення, є включення її до нормативного переліку таких ділянок. Так, згідно ч. 3 ст. 16 КУпН Кабінет Міністрів України за поданням Мінекономіки затверджує та за потреби переглядає окремі переліки для ділянок надр (родовищ КК) стратегічного та (або) критичного значення, що надаватимуться у користування: шляхом проведення аукціону (електронних торгів) з продажу спеціального дозволу на користування надрами / або ж шляхом проведення конкурсу на укладення угоди про розподіл продукції. Переліки повинні переглядатися за потреби, але не рідше одного разу на три роки.

Закон встановлює також додаткові вимоги щодо надання таких ділянок надр у користування. Так, право на користування надрами щодо ділянок надр (родовищ КК) стратегічного та (або) критичного значення мають особи, що відповідають загальним вимогам, а також принаймні одній з додаткових умов. Для фізичних осіб такою умовою є громадянство України або ж громадянство чи резидентство держави – члена Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), або іншої держави, з якою Україною укладено меморандум (угоду) щодо партнерства (співробітництва) у сфері КК стратегічного та (або) критичного значення. Для юридичних осіб – наявність резидентства України або держави – члена ОЕСР, або іншої держави, з якою укладено меморандум щодо партнерства у сфері КК стратегічного та (або) критичного значення, за умови, що в такій юридичній особі істотну участь мають: 1) Україна, держава – член ОЕСР або інша держава, з якою Україною укладено меморандум щодо партнерства у сфері КК стратегічного та (або) критичного значення; 2) юридичні особи, зареєстровані у вищеперелічених державах; 3) громадяни України, фізичні особи – громадяни або резиденти держави – члена ОЕСР або іншої держави, з якою укладено меморандум щодо партнерства у сфері КК стратегічного та (або) критичного значення (або ж вони є кінцевими бенефіціарними власниками) (ч. 10 ст. 13 КУпН).

Доречним видається закріпити у ст. 26 КУпН серед підстав припинення дії спеціального дозволу на користування надрами зміни в істотній часті юридичної особи, внаслідок яких юридична особа перестала відповідати вимогам п. 3 ч. 10 ст. 13 КУпН.

Існують також деякі особливості видачі спеціальних дозволів на користування надрами, які містять родовища стратегічних КК. Зокрема, аукціон для таких ділянок надр проводиться системою електронних торгів з продажу дозволів через 60 календарних днів з дати розміщення оголошення про проведення аукціону (для більшості КК цей термін становить 20 днів). Згідно ч. 4

п. 16. для таких ділянок надр передбачена найвища сума гарантійного внеску для участі в аукціоні, а саме – 20 відсотків початкової ціни лота, але не менше десяти мільйонів гривень [10].

Окрім підвищених вимог до потенційних надрокористувачів, інших додаткових заходів правової охорони та раціонального використання ділянок надр (родовищ КК), що мають стратегічне та (або) критичне значення, КУпН не передбачас. Особливих норм щодо охорони і використання надр зі стратегічними та (або) критичними КК не містить також Закон України «Про угоди про розподіл продукції». Така ситуація, на нашу думку, є неприйнятною: виходячи з очевидної важливості таких природних ресурсів для економіки держави, правовий режим відповідних ділянок надр і КК повинен передбачати комплексні заходи їх посиленої охорони в порівнянні з іншими видами КК.

Висновки. Запровадження у законодавстві України окремого правового режиму для КК та ділянок надр, які мають стратегічне та (або) критичне значення, є важливим кроком на шляху до формування ефективної мінерально-сировинної політики держави. Такі нововведення не лише модернізують українське надрове законодавство, але й наближають його до стандартів ЄС у сфері сталого використання природних ресурсів.

Згідно нової редакції КУпН, всі металічні та неметалічні КК загальнодержавного значення, які мають стратегічне значення, одночасно мають і критичне значення (критично-стратегічні). Поряд з цим виокремлено також окрему підгрупу критичних КК, які не належать до стратегічних. Критично-стратегічні КК важливі для української економіки не лише як сировина для власного споживання, але й з точки зору експорту. В той час як суто критичні КК оцінюються за ступенем ризику поставок відповідної мінеральної сировини в Україну.

Водночас, проведений аналіз свідчить, що на сьогодні правове регулювання відносин, пов'язаних із використанням та охороною стратегічних/критичних КК, а також ділянок надр, у яких наявні родовища таких КК, є доволі епізодичним, а тому потребує ретельного доопрацювання та доповнення. Серед першочергових заходів можна назвати затвердження і опублікування Методики віднесення металічних руд та неметалічних КК загальнодержавного значення (їх корисних компонентів) до переліків КК та компонентів стратегічного/критичного значення; доопрацювання особливостей правового режиму ділянок надр, які мають стратегічне та (або) критичне значення, в тому числі шляхом запровадження режиму потенційного стратегічного та (або) критичного значення для окремих ділянок надр; розробка комплексних посиленних заходів правової охорони для ділянок надр і родовищ КК, які мають стратегічне та (або) критичне значення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кодекс України про надра: Закон України від 27.07.1994 р. № 132/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Про стимулювання пошуку, видобутку та збагачення корисних копалин, які мають стратегічне значення для сталого розвитку економіки та обороноздатності держави: Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 16.07.2021 р. (введено в дію Указом Президента України від 23.07.2021 р. № 306/2021).
3. Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року: Закон України від 21.04. 2011 р. № 3268-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 44. Ст. 457. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3268-17>
4. Про затвердження переліків корисних копалин та компонентів стратегічного та критичного значення і переліків ділянок надр (родовищ корисних копалин) стратегічного та (або) критичного значення: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.07.2025 р. № 84. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/845-2025-%D0%BF#Text>.
5. Regulation (EU) 2024/1252 of the European Parliament and of the Council of 11 April 2024 establishing a framework for ensuring a secure and sustainable supply of critical raw materials and amending Regulations (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1724 and (EU) 2019/1020: Official Journal of the European Union. L series. 2024/1252, 3.05.2024. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R1252>.
6. Critical minerals : a primer / The Intergovernmental Forum on Mining, Minerals, Metals and Sustainable Development. 2022. URL: <https://www.igfmining.org/wp-content/uploads/2022/11/critical-minerals-primer-en-WEB.pdf>.

7. Energy Act of 2020. URL: <https://www.congress.gov/116/plaws/publ260/PLAW-116publ260.pdf>.
8. Methodology for establishing the EU list of critical raw materials: Guidelines. European Commission. 2020. URL: https://single-market-economy.ec.europa.eu/sectors/raw-materials/areas-specific-interest/critical-raw-materials_en.
9. Про угоди про розподіл продукції: Закон України від 14.09.1999 р. № 1039-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1039-14#Text>.
10. Про затвердження Порядку проведення аукціону (електронних торгів) з продажу спеціального дозволу на користування надрами: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.09.2020 р. № 993. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993-2020-п>.

УДК 349.41

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.41>

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК, НАДАНИХ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ГЕОЛОГОРОЗВІДУВАЛЬНИХ РОБІТ В УМОВАХ ВІЙНИ

Данілік Д.М.,

*кандидатка юридичних наук, доцентка,
асистентка кафедри земельного та аграрного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-9946-9292*

Бідонько В.А.,

*студент 4 курсу факультету прокуратури
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0006-9905-6216*

Новиков О.С.,

*студент 4 курсу факультету прокуратури
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0005-6547-5351*

Данілік Д.М., Бідонько В.А., Новиков О.С. Правовий режим земельних ділянок, наданих для проведення геологорозвідувальних робіт в умовах війни.

У статті проаналізовано правовий режим земельних ділянок, що надаються для проведення геологорозвідувальних робіт в Україні в умовах воєнного стану. Обґрунтовано, що потреба в оперативному нарощуванні мінерально-сировинної бази та переході до самозабезпечення держави корисними копалинами висуває підвищені вимоги до нормативно-правового регулювання як надрокористування загалом, так і тимчасового чи спеціального використання земель. З'ясовано, що чинна правова база – Кодекс України про надра, Закон України «Про державну геологічну службу України», постанови Кабінету Міністрів щодо порядку проведення геологорозвідки та державної експертизи запасів та інші акти – формують комплексний механізм надання доступу до надр, однак у воєнних умовах він виявляється надто громіздким і не завжди враховує безпекові обмеження, замінування територій, зміну фактичного режиму земель. Вказано, що стадійність геологорозвідувальних робіт безпосередньо впливає на обсяг і характер землекористування: від дистанційних і камеральних досліджень, що майже не потребують вилучення землі, до детальної розвідки, яка передбачає буріння, розміщення техніки та подальшу рекультивацию. Окрему увагу приділено проблемі відшкодування шкоди, спричиненої розвідувальними роботами у прифронтових і деокупованих районах, а також необхідності запровадження спрощеного механізму тимчасового доступу до земельних ділянок під такі роботи. Запропоновано орієнтуватися на міжнародні стандарти прозорості у видобувних галузях (EITI, ініціативи Transparency International) та ширше впроваджувати безконтактні технології розвідки (супутникове та аерокосмічне зондування, геофізику з дистанційним збором даних), що дозволяють мінімізувати втручання в земельний фонд і водночас зберегти темпи формування сировинної бази. Доведено, що адаптація земельного та надрового законодавства до умов воєнного стану має поєднувати спрощення процедур із збереженням гарантій охорони земель і прав землевласників. Наголошено на доцільності тимчасових спеціальних режимів землекористування для геологорозвідки, які забезпечували б баланс між оборонними потребами держави, економічною доцільністю та екологічною безпекою.

Ключові слова: надра; геологорозвідувальні роботи; правовий режим земель; воєнний стан; тимчасове користування землею; рекультивация; прозорість у видобувній сфері.

Danilik D.M., Bidonko V.A., Novykov O.S. Legal regime of land plots provided for geological exploration work in wartime

The article examines the legal regime of land plots allocated for geological exploration in Ukraine under the conditions of martial law. It is substantiated that the urgent need to increase the national mineral resource base and to ensure the state's self-sufficiency in mineral resources requires more flexible and security-sensitive regulation of both subsoil use and temporary/special land use. The current legal framework – the Subsoil Code of Ukraine, the Law of Ukraine “On the State Geological Service of Ukraine”, and the resolutions of the Cabinet of Ministers governing state-funded exploration and state expert examination of reserves – builds a comprehensive access mechanism to subsoil, but under wartime conditions it often proves too cumbersome and does not fully account for restricted areas, mined territories or changes in the actual legal regime of land. The article shows that the staged nature of geological exploration directly determines the scope and intensity of land use: from remote and desk-based studies requiring no land withdrawal to detailed exploration involving drilling, temporary occupation and subsequent land reclamation. Special attention is paid to compensation for damage caused by exploration in frontline or de-occupied territories and to the need for a simplified procedure of temporary access to land plots for such works. It is proposed that Ukraine rely more on international transparency standards in the extractive sector (EITI, Transparency International initiatives) and actively implement non-invasive, satellite- and airborne-based exploration technologies that make it possible to minimise environmental impact and land disturbance while preserving the speed of building up the mineral resource base. It is demonstrated that adapting land and subsoil legislation to the conditions of martial law should combine procedural simplification with the preservation of safeguards for land protection and the rights of landowners. Emphasis is placed on the expediency of introducing temporary special land use regimes for geological exploration, which would ensure a balance between the state's defense needs, economic feasibility, and environmental safety.

Key words: subsoil; geological exploration; legal regime of land; martial law; temporary land use; land reclamation; transparency in the extractive sector.

Актуальність теми. Дослідження правового режиму земельних ділянок, наданих для проведення геологорозвідувальних робіт, має надзвичайно важливе значення в сучасних умовах, коли Україна перебуває у стані повномасштабної війни. Забезпечення енергетичної та ресурсної незалежності є ключовим чинником національної безпеки, а отже, раціональне використання надр і земель, необхідних для геологічного вивчення, набуває стратегічного характеру. Геологорозвідувальні роботи є базовим етапом у процесі освоєння мінерально-сировинних ресурсів, адже саме на цьому етапі формується науково-технічна основа для подальшого видобування корисних копалин. Проте правове регулювання таких земельних відносин у період воєнного стану стикається з низкою проблем – від обмеження доступу до окремих територій до необхідності спрощення дозвільних процедур та забезпечення охорони об'єктів геологічного вивчення.

В умовах війни держава повинна знайти баланс між безпековими потребами та економічним розвитком, зокрема через підтримку процесів геологічної розвідки в безпечних регіонах і відновлення доступу до родовищ у звільнених територіях. З огляду на значний потенціал мінерально-сировинної бази України, актуальність теми обумовлена також необхідністю швидкого переходу до самозабезпечення власними ресурсами та зменшення залежності від імпорту. Водночас практика надання земельних ділянок для таких робіт потребує оновлення, урахування форс-мажорних обставин воєнного часу, узгодження з нормами земельного, екологічного й надрового законодавства.

Ступінь наукового дослідження теми. Проблематику правового регулювання земель, наданих для проведення геологорозвідувальних робіт, досліджували такі науковці, як Барабаш Н.П., Данілік Д.М., Кірін Р.С., А.М. Мірошниченко, В.К. Філатова, Шультга М.В. та ін. Однак, через трансформацію правового середовища в умовах воєнного стану, значну частину тимчасово окупованих територій та потребу у відновленні критичної інфраструктури, тема потребує постійного переосмислення.

Метою статті є комплексне дослідження правового режиму земельних ділянок, наданих для проведення геологорозвідувальних робіт в Україні, з урахуванням чинної нормативно-правової бази, етапів підготовки до видобування корисних копалин, особливостей організації таких робіт у воєнний період, а також виявлення практичних проблем і формулювання пропозицій щодо їх вирішення.

Результати дослідження. Нормативно-правове регулювання проведення геологорозвідувальних робіт в Україні базується на комплексі законів і підзаконних актів, які визначають порядок використання надр, вимоги до охорони земель, процедури надання спеціальних дозволів і правовий режим земельних ділянок, що залучаються до таких робіт. Центральним документом є Кодекс України про надра [1]. Цей базовий акт закладає концепцію державної власності на надра, визначає компетенцію органів влади у сфері надрокористування і встановлює, що будь-яке використання надр можливе лише за наявності спеціального дозволу. Однак сам процес геологічного вивчення надр може здійснюватися без спеціального дозволу, якщо йдеться про виконання державних програм розвитку мінерально-сировинної бази, що фінансуються з бюджету. Таким чином, законодавець розмежовує попередні дослідження, спрямовані на збирання наукової інформації, і промислове освоєння, яке вже створює господарське користування надрами.

Закон України «Про державну геологічну службу України» [2] деталізує завдання держави у цій сфері, визначаючи, що служба відповідає за розвиток мінерально-сировинної бази, організацію геологічних, геофізичних, гідрогеологічних, геохімічних, інженерно-геологічних та еколого-геологічних досліджень. Її діяльність спрямована не лише на виявлення нових родовищ, а й на ведення моніторингу, прогнозування стану запасів і ресурсів, формування державного фонду родовищ корисних копалин. Ця структура координує роботи, встановлює технічні стандарти, контролює якість отриманих геологічних даних і виступає гарантом того, що інформація про надра є достовірною і може бути використана у подальшому для розробки. У такий спосіб закон забезпечує правову визначеність щодо прав і обов'язків суб'єктів, які проводять геологічні дослідження, а також створює баланс між науковими, економічними та екологічними цілями.

Особливе значення мають акти Кабінету Міністрів України, які регламентують конкретні процедури проведення геологорозвідувальних робіт. Постанова від 25 січня 1999 року № 83 [3] затвердила порядок проведення таких робіт за рахунок коштів державного бюджету, визначивши етапи підготовки завдання, складання проектно-кошторисної документації, виконання, приймання і оцінки результатів. Додатково діє постанова Кабінету Міністрів від 22 грудня 1994 року № 865 [4], яка встановлює процедуру державної експертизи та оцінки запасів корисних копалин. Саме вона забезпечує наукову достовірність результатів розвідки, дозволяючи порівнювати їх за єдиними критеріями і приймати рішення щодо доцільності подальшого освоєння. Водночас постанова від 5 травня 1997 року № 432 [5] визначає класифікацію запасів і ресурсів державного фонду надр, що дає змогу уніфікувати оцінку ресурсів і планувати промислове освоєння на основі ступеня вивченості території. Усі ці документи разом утворюють правову систему, яка поєднує господарське і природоохоронне регулювання, забезпечуючи баланс між інтересами держави, надрокористувачів і власників земельних ділянок.

Проведення геологорозвідувальних робіт є складним процесом, який складається з кількох послідовних етапів [6], кожен з яких має свої завдання і правові наслідки. На початковому етапі здійснюється регіональне геологічне вивчення території. Його мета – отримати загальні дані про геологічну будову, оцінити потенціал надр і скласти карти розповсюдження мінеральних утворень. Для цього використовуються геолого-геофізичні методи, дистанційне зондування землі, аерофотозйомка, супутникові спостереження, спектрометричний та радіолокаційний аналіз поверхні. Цей етап майже не потребує фактичного користування земельними ділянками, адже більшість робіт виконується дистанційно або камерально. Сучасні технології, зокрема використання космічних даних, лазерного сканування та геоінформаційних систем, дозволяють значно зменшити втручання у природне середовище, що є особливо актуальним в умовах війни, коли безпека польових робіт обмежена, а території можуть бути замінованими або забрудненими.

Після загального обстеження починається етап пошукових робіт, під час якого визначаються конкретні перспективні ділянки для видобування. На цьому рівні застосовуються більш детальні методи – буріння свердловин, геофізичне зондування, відбір зразків порід. Саме на цьому етапі виникає потреба у наданні земельних ділянок для тимчасового користування, що створює юридичні зобов'язання між власником землі та надрокористувачем. Держава може надавати такі ді-

лянки в оренду, встановлювати земельні сервітути або передавати їх у користування на умовах тимчасового зайняття [7, с. 488–510]. Ці механізми покликані забезпечити доступ до ресурсів без зміни цільового призначення земель та з мінімальним порушенням екосистеми. На наступному етапі – пошуково-оцінювальних роботах – здійснюється більш глибоке буріння, уточнюються запаси і визначаються економічні параметри родовища. Результати цього етапу формують підставу для отримання спеціального дозволу на промисловий видобуток, а також стають основою для проходження державної експертизи запасів.

Завершальним етапом є розвідка родовищ, що має на меті детальне вивчення структури покладів, умов залягання, якості корисних копалин та підготовку до промислової експлуатації. Саме тут відбувається найбільше втручання у земельну ділянку, тому правовий режим землі набуває особливої ваги. Необхідно визначити порядок консервації свердловин, рекультивації земель, компенсації збитків власникам, а також врахувати вимоги екологічного законодавства. У сучасних умовах воєнного стану цей етап у багатьох регіонах України зупинений або значно обмежений через ризики безпеки. Частина підприємств змушена законсервувати об'єкти, а в окремих випадках виникає потреба у зміні територіальної локалізації робіт. Це створює нові правові проблеми – від переоформлення дозволів до уточнення меж земельних ділянок, які залишилися в зоні бойових дій або на тимчасово окупованій території.

Додатковим викликом є завдання шкоди внаслідок проведення геологорозвідувальних робіт. У мирний час це переважно стосується руйнування ґрунтового покриву, знищення рослинності, забруднення буровими розчинами, підтоплення ділянок. Проте у воєнний період до цього додаються специфічні ситуації: випадкове пошкодження інженерних споруд, об'єктів комунальної інфраструктури або військових укріплень, що перебувають поблизу місць проведення робіт. Такі наслідки не лише створюють матеріальні збитки, а й потребують нормативного врегулювання питань відповідальності. Необхідно розробити механізм оцінки шкоди, спричиненої надрокористуванням у зонах підвищеного ризику, і чітко визначити порядок її компенсації, зокрема у випадках, коли правовий режим земель змінився внаслідок війни.

Подолання зазначених проблем можливе через поєднання правових, організаційних і технологічних заходів. На рівні законодавства доцільно створити спрощену процедуру надання тимчасового доступу до земельних ділянок для геологічних досліджень у районах, де діє воєнний стан. Такий механізм міг би дозволяти короткострокове користування землею без зміни її цільового призначення, але за обов'язкової умови рекультивації та погодження з місцевими військовими адміністраціями. Також актуальним є запровадження державної компенсації витрат на розмінування земель, що використовуються для геологорозвідки, адже без цього жодна компанія не зможе виконати роботи у безпечний спосіб. На технологічному рівні пріоритет варто надавати безконтактним методам дослідження – супутниковим, аерокосмічним, магнітометричним, гравіметричним. Їхня перевага полягає у можливості проводити оцінку потенціалу надр без фізичного доступу до ділянки, що не лише зменшує шкоду довкіллю, а й дозволяє уникати ризиків у небезпечних регіонах.

Міжнародний досвід доводить, що ефективне управління мінерально-сировинними ресурсами можливе лише за умови прозорості, відкритого доступу до геологічної інформації, страхування ризиків і дотримання принципів сталого розвитку. Україна може використати ці підходи, запровадивши електронні системи обліку геологічних даних і вдосконаливши процедури аукціонів із надання спеціальних дозволів. Впровадження таких інструментів дозволить не лише прискорити процес дослідження надр, а й забезпечить баланс між економічною вигодою, екологічною безпекою та правами землевласників. З огляду на воєнні реалії, геологорозвідувальні роботи мають стати не лише інструментом економічного відновлення, а й засобом гарантування ресурсної незалежності держави, що є фундаментальною умовою її суверенітету.

Міжнародний досвід свідчить, що прозорість, відкритий доступ до геологічної інформації, страхування ризиків і дотримання принципів сталого розвитку – ключові елементи ефективного управління мінерально-сировинними ресурсами. Наприклад, діяльність Transparency International у рамках проєкту Accountable Mining досліджує, як корупція може проникати на ранніх етапах ліцензування гірничодобувної галузі [8]. Інший приклад – ініціатива Extractive Industries Transparency Initiative (EITI), яка сприяє тому, щоб країни-експортери корисних копалин публікували відомості про виплати й доходи, отримані від видобутку, і тим самим підвищували підзвітність держави перед громадянами [9].

Для України це означає, що запровадження електронних систем обліку геологічних даних, відкритих реєстрів спеціальних дозволів й автоматизованих процедур аукціонів може значною мірою знизити ризики непрозорості, пришвидшити доступ до площ для розвідки, забезпечити баланс між економічною вигодою та правами землевласників. У воєнних реаліях така система дозволила б краще координувати геологорозвідувальні роботи, зменшувати бюрократію і враховувати безпекові обмеження.

Щодо новітніх технологій розвідувальних робіт, які фактично зменшують або навіть усувають потребу у фактичному використанні земельних ділянок. Один з прикладів: методика Resource Sensing (ReSens+) – супутниковий підхід, який дозволяє виявляти геологічні аномалії без традиційного буріння чи значного втручання у ґрунт [10]. Інший приклад: компанія Viridien у співпраці з Minerals Development Oman застосовує дистанційне зондування, багатоспектральні супутникові знімки, алгоритми штучного інтелекту для картування потенційно рудоносних площ без великого польового втручання [11]. Також є приклад із використанням супутникових технологій у реальному часі: Fleet Space Technologies підняла \$150 млн для розвитку технології „EcoSphere”, яка поєднує супутники низької Земної орбіти з наземними сенсорами, щоб створювати 3D-карти підповерхні до ~2,5 км глибини без традиційного буріння [12].

Для України це означає можливість застосувати такі технології у ранніх етапах – регіонального геологічного вивчення чи попередніх пошуків – щоб мінімізувати порушення земель, зменшити ризики в зонах, де доступ обмежений чи небезпечний (наприклад, внаслідок бойових дій чи мінної небезпеки). Таким чином, розвідка стає менш “інвазивною”, що відповідає принципам сталого розвитку: мінімум впливу на довкілля, мінімум конфліктів із землевласниками, швидший старт.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що правовий режим земельних ділянок, наданих для проведення геологорозвідувальних робіт, потребує адаптації до сучасних воєнних умов і викликів повоєнного відновлення. Законодавча база України у сфері надрокористування залишається достатньо розвиненою, однак її практична реалізація ускладнюється як безпековими обмеженнями, так і нестачею технічних і фінансових ресурсів для виконання повномасштабних робіт. З метою забезпечення ефективного і безпечного використання земель, залучених до геологорозвідки, доцільно запровадити спрощену процедуру тимчасового доступу до таких ділянок, чіткий механізм компенсації збитків та обов’язкову рекультивацию після завершення робіт. У контексті війни особливого значення набуває координація між Держгеонадрами, місцевими військовими адміністраціями та органами екологічного контролю для гарантування безпеки, прав землевласників і захисту природного середовища.

Подальший розвиток правового режиму земель, що використовуються для геологорозвідувальних робіт, має поєднувати принципи сталого розвитку та інноваційні технологічні підходи. Доцільно інтегрувати дистанційні методи зондування землі, супутниковий моніторинг і штучний інтелект для зменшення потреби у фактичному землекористуванні та мінімізації екологічних ризиків. У перспективі це сприятиме формуванню сучасної, екологічно відповідальної системи управління мінерально-сировинними ресурсами, що стане основою енергетичної незалежності та економічної стійкості держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кодекс України про надра від 27.07.1994 р. № 132/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Про державну геологічну службу України: Закон України від 4 листопада 1999 року № 1216-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1216-14>.
3. Про затвердження Порядку проведення геологорозвідувальних робіт за рахунок коштів державного бюджету: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 січня 1999 р. № 83. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/83-99-п>.
4. Про затвердження Порядку проведення державної експертизи та оцінки запасів корисних копалин: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 грудня 1994 р. № 865. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/865-94-п>.
5. Про затвердження Класифікації запасів і ресурсів корисних копалин державного фонду надр (у ред. 2025 р.): Постанова Кабінету Міністрів України від 5 травня 1997 р. № 432. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/432-97-п>.

6. Про затвердження Положення про стадії геологорозвідувальних робіт на тверді корисні копалини: Наказ Державного комітету України з питань геології і використання надр від 15 лютого 2000 р. № 19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0124-00#Text>.
7. Данілік Д.М. Правове забезпечення використання земель для потреб надрокористування. *Аграрне та земельне право України: сучасна парадигма і перспективи розвитку*: колективна монографія / за ред. д.ю.н., проф. А.П. Гетьмана та д.ю.н., проф. Т.В. Курман. Харків: Юрайт, 2022. С. 488–510.
8. Transparency International. Accountable Mining Project: Building fairer and more transparent licensing processes in the mining sector. 2024. URL: <https://www.transparency.org/en/projects/accountable-mining>.
9. Extractive Industries Transparency Initiative (EITI). Ensuring mineral wealth is owned by the people: Mozambique's progress under EITI standards. 2024. URL: <https://www.transparency.org/en/news/ensuring-mineral-wealth-is-owned-by-the-people-eiti-in-mozambique>.
10. Natural resource exploration using freely accessible satellite data. GFZ German Research Centre for Geosciences. 2024. URL: <https://www.gfz.de/en/press/news/details/natural-resource-exploration-using-freely-accessible-satellite-data>.
11. Quantum leap in mineral exploration tech. Metal Tech News. 2025. URL: <https://www.metaltechnews.com/story/2025/06/25/mining-tech/quantum-leap-in-mineral-exploration-tech/2336.html>.
12. Fleet Space raises \$150 m for minerals exploration ambitions. The Australian. 2024. URL: <https://www.theaustralian.com.au/business/companies/fleet-space-technologies-has-raised-a-huge-amount-to-further-its-minerals-exploration-goals/news-story/5cb355e3daf287895973227818a5769f>.

УДК 351:502

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.42>

ДО ПИТАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ПРАВОВИХ ЗАСАД ЕКОЛОГІЧНОГО КОНТРОЛЮ В РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА

Ємельяненко К.О.,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0000-0002-7035-6470

Ладиченко В.В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0000-0002-7823-7572

Яринко Б.В.,
кандидат юридичних наук,
науковий співробітник кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0000-0002-6448-9111

Ємельяненко К.О., Ладиченко В.В., Яринко Б.В. До питання екологічної безпеки та правових засад екологічного контролю в Республіці Польща.

У даній статті висвітлено екологічну безпеку в контексті загальних правових засад здійснення екологічного контролю в Республіці Польща. В дослідженні здійснено огляд правового регулювання екологічної безпеки на національному і місцевому рівнях, а також застосування актів ЄС в національному законодавстві в контексті здійснення екологічного контролю через реалізацію повноважень органами державної та місцевої влади в Польщі як державі-члені ЄС. Авторами звертається увага на норми міжнародних екологічних угод у національному законодавстві Польщі та системне імплементація до польського законодавства прямих та рамкових норм директив та регламентів Європейського Союзу. Авторами проаналізовано положення Конституції Польщі, основних законів в сфері охорони навколишнього середовища щодо компетенції та повноважень урядових органів в сфері екологічної безпеки, їх структури та системи на місцевому і центральному рівнях, повноваження і компетенції головних посадових осіб таких органів, повноваження щодо вжиття ними заходів попередження та запобігання наслідків спричиненої шкоди навколишньому середовищу або її усунення, повноваження щодо встановлення та притягнення до відповідальності через порушення екологічного законодавства шляхом накладення стягнень. Також авторами звертається увага на досліджуваність проблематики екологічної безпеки в науковому середовищі Польщі як категорію сталого розвитку, що охоплює міждисциплінарний аспект екологічного права, при цьому зосереджуючись на правових засадах регулювання діяльності основних суб'єктів екологічних правовідносин, серед яких адміністративні і контрольні органи та відповідні суб'єкти господарювання, діяльність яких пов'язана з використанням чи впливом на навколишнє середовище. Крім того, в процесі аналізу законодавства авторами відзначаються особливості процесуального статусу сторін в процесі розгляду справ, прийняття рішень, оскарження таких рішень, а також особливості застосування законодавчої техніки викладення правових норм в законах в зв'язку з імплементацією директив та регламентів ЄС.

Ключові слова: екологічна безпека, екологічний контроль, органи екологічного контролю Республіки Польща, повноваження органів державної влади та місцевого самоврядування у здійсненні екологічного контролю, заходи екологічної безпеки.

Yemelianenko K.O., Ladychenko V.V., Yarynko B.V. On the issue of environmental safety and the legal basis for environmental control in the Republic of Poland

This article highlights environmental safety in the context of the general legal framework for environmental control in the Republic of Poland. The study reviews the legal regulation of environmental safety at the national and local levels, as well as the application of EU acts in national legislation in the context of environmental control through the exercise of powers by state and local authorities in Poland as an EU member state. The authors draw attention to the provisions of international environmental agreements in Polish national legislation and the systematic implementation of the direct and framework provisions of European Union directives and regulations into Polish legislation. The authors analyse the provisions of the Polish Constitution and key environmental protection laws concerning the competence and powers of government bodies in the field of environmental safety, their structure and system at the local and central levels, the powers and competences of the chief officials of such bodies, their powers to take measures to prevent and avert the consequences of damage caused to the environment or to eliminate it, and their powers to establish and bring to justice violations of environmental legislation by imposing penalties. The authors also draw attention to the study of environmental safety issues in the scientific community of Poland as a category of sustainable development, covering the interdisciplinary aspect of environmental law, focusing on the legal basis for regulating the activities of the main subjects of environmental legal relations, including administrative and control bodies and relevant economic entities whose activities are related to the use of or impact on the environment. In addition, in the process of analysing the legislation, the authors note the peculiarities of the procedural status of the parties in the process of considering cases, making decisions, appealing such decisions, as well as the peculiarities of applying legislative techniques for setting out legal norms in laws in connection with the implementation of EU directives and regulations.

Key words: environmental safety, environmental control, environmental control authorities of the Republic of Poland, powers of state authorities and local self-government bodies in exercising environmental control, environmental safety measures.

Постановка проблеми. Сучасні наукові дослідження про екологічну безпеку та екологічний контроль відносяться до комплексу основних екологічних політик Польщі, серед яких питання забруднення повітря та води, управління відходами та їх вплив на екологічну безпеку, а також питання пов'язані із захистом екосистем, сталим розвитком, відповідальністю суб'єктів господарювання за шкоду, завдану навколишньому середовищу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукова тематика екологічної безпеки у державах Європейського Союзу обумовлена перш за все однією з політик ЄС, що формує тенденції розвитку права в сфері екології та охорони навколишнього середовища держав-членів. Разом з тим, сучасний зарубіжний досвід в питанні екологічної безпеки та екологічного контролю є особливо актуальним для процесу наближення та готовності законодавства України до впровадження змін, що набудуть чинності разом з набуттям Україною статусу держави-члена Європейського Союзу. Варто відзначити наявність змістовних наукових та практичних досліджень щодо екологічної безпеки і контролю у працях як українських так і польських учених, зокрема: Ю.С. Шемшученко, В.І. Андрейцев, В.В. Носік, В.В., Костицький В.В., Головка Л.О., Ладиченко, Ю.А. Краснова, М.М. Микієвич та ін., а також працях таких дослідників як Г. Грабовська, А. Якубовська, М. Горські, А. Барчак, Т. Бойяр-Фіялковські, Е. Самборська-Боч, Я. Боч, А. Павловські, М. Раціборські, Я.-Г. Павліковські, К. Грушецькі, М. Баран, Б. Іванська, та ін.. Зважаючи на економічну та адміністративно-правову направленість в сфері дослідження тематики правових засад екологічної безпеки та екологічного контролю дане питання є актуальним для дослідників України та науково-правових спільнот Польщі. Адже в Польщі, в найбільш транскордонній до України державі-члені ЄС, питання екологічної безпеки винесені на рівень конституційних норм, що суттєво впливає на організацію здійснення державного і громадського екологічного контролю. Важливо відзначити спільність руху правового розвитку в питанні екологічної безпеки як в Україні, так і в Польщі, тому як в обох державах екологічна безпека є важливим правовим інститутом, що забезпечує охо-

рону довкілля, здоров'я людей та раціональне використання ресурсів, не обмежуючись при цьому національним законодавством.

Дане дослідження здійснено з урахуванням базових національних та міжнародних нормативно-правових актів та актів Європейського Союзу, серед яких: Договір про функціонування Європейського Союзу [1] Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція, Aarhus Convention) [2], Декларація Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем навколишнього середовища (Стокгольмська Декларація) [3], Конституції Польської Республіки [4], основних законів та актів Уряду Польщі тощо.

Метою даної статті є дослідження питань екологічної безпеки в Польській Республіці шляхом опису та дедуктивного аналізу від загальної правової регламентації екологічної безпеки в цілому до аналізу організаційно-правових засад діяльності органів екологічного контролю Польщі, з урахуванням імплементації законодавства ЄС та міжнародних норм.

Виклад основного матеріалу. В сучасному суспільстві Польщі екологічна безпека посідає одну з ключових ролей правової політики щодо збереження і охорони природи, боротьби з втратою біорізноманіття, формування довкілля для забезпечення безпеки людини сталого управління природними ресурсами, а також питань пов'язаних з надмірним споживанням енергії. Крім того, значна кількість досліджень зосереджена на проблематиці оцінки та мінімізації екологічних ризиків, таких як забруднення повітря (смог), води та ґрунту, а також управління відходами, а також ідеї власного викладення теоретичного обґрунтування охорони природи [5, с. 34-36], [6, с. 90, 92-93], [7, с. 28, 29]. Однак, дане дослідження присвячується проблематиці екологічної політики та безпеки в їх адміністративному аспекті, тобто здійснення в даній сфері екологічного контролю в Республіці Польща як приклад імплементації, застосування та гармонізації екологічного законодавства ЄС з національним законодавством Польщі як найближчої до України держави-члена ЄС.

Деградація довкілля є природним наслідком відношення людей до навколишнього середовища та збереження природних процесів функціонування екосистем. Про забезпечення незамінних природних цінностей наголошувались польськими вченими на шляху усього періоду практичної інституціоналізації захисту довкілля [8, с. 109] при підготовці до вступу в Європейський Союз. Як зазначає польська дослідниця А. Якубовська [8, с. 110], спочатку концепція охорони навколишнього середовища обмежувалася захистом природного середовища існування людини, і лише з часом вона систематично розширювалася. У ширшому контексті середовище існування людини, яке потребує захисту, тепер включає не лише ґрунт, воду та повітря, а й житло, культурні та соціальні умови, тобто усі вимоги, які дозволяють як окремим індивідам так і суспільству мати належний рівень життя.

Інша науковиця сфери екологічного права А. Барчак [9, с. 14] наголошує на «якості законодавства про охорону навколишнього середовища, яке залежить, серед іншого, від ефективності систематичного моніторингу його впливу та, за необхідності, його оновлення, тобто адаптації до змінних умов», що впливають на екологічну безпеку. При цьому, професор А. Барчак відзначає, що в польському адміністративному праві поняття «контроль» і «нагляд» [10] необхідно розмежувати в залежності від їх функціонального застосування компетентним уповноваженим органом; крім того, звертає увагу на компетенції акторів процесу екологічних адміністративних і контрольних органів, що виходять далеко за межі юридичної площини, так як вимагає досвіду і компетенцій в інших галузях, що охоплюють міждисциплінарне вивчення екологічного права [9, с. 15].

Основні правові засади питання екологічної безпеки Польщі закріплені на рівні Конституції Польської Республіки. Так, відповідно до статті 5 Конституції Польщі [4] встановлено, що Республіка Польща захищає незалежність та недоторканність своєї території, забезпечує свободи та права людини та громадянина, а також безпеку своїх громадян, охороняє національну спадщину та забезпечує охорону довкілля, керуючись принципом сталого розвитку. Відповідно до частини 2 статті 31 Конституції Польщі визначено, що кожен зобов'язаний поважати свободу і права інших людей, та ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законом. Зокрема, частиною 3 статті 31 Конституції Польщі встановлено, що обмеження щодо здійснення конституційних свобод і прав можуть бути встановлені лише законом і лише тоді, коли це необхідно в демократичній державі для її безпеки чи громадського порядку, або для захисту довкілля, здоров'я та суспільної моралі, або прав і свобод інших осіб. І такі обмеження не можуть порушувати сутності прав і свобод.

Нормою частини 4 статті 68 Конституції Польщі встановлено гарантію держави щодо права кожного на охорону здоров'я, зокрема на органи державної влади покладено обов'язок боротися з епідемічними захворюваннями та запобігати негативним наслідкам для здоров'я від погіршення стану навколишнього середовища.

І найголовніше, статтею 74 Конституції Польщі встановлено обов'язок для органів публічної влади забезпечувати екологічну безпеку держави, а саме Конституцією встановлено, що органи державної влади повинні проводити політику, яка забезпечує екологічну безпеку для нинішнього та майбутніх поколінь (ч. 1 статті 74 Конституції); охорона довкілля є обов'язком органів державної влади (ч. 2 статті 74 Конституції); кожен має право на інформацію про стан та охорону довкілля (ч. 3 статті 74 Конституції); органи державної влади повинні підтримувати дії громадян щодо охорони та покращення стану довкілля (ч. 4 статті 74 Конституції).

Звертаючись до Конституції Польщі варто відзначити, що в науковому середовищі питання екологічної безпеки розглядаються (як до приєднання до ЄС, так і після такого) саме в контексті сталого розвитку, який визначено одним з основних конституційних принципів та національного законодавства Польщі. Зокрема, на багатовимірності сталого розвитку наголошується вченим А. Павловскі [11, с. 27]. В одному з досліджень вченим, серед іншого, наголошувалось не лише на застосуванні визначених інструментів сталого розвитку (економічних, правових, політичних, екологічних), але й на їх спрямуванні як заходів для удосконалення законодавства Європейського Союзу і, більше того, з наступним прийняттям рамкових програм ЄС.

Варто також зауважити, що Республіка Польща приєдналась до ЄС у 2004 році, та наразі керується також Договором про функціонування Європейського Союзу (далі – ДФЄС). Відтак, відповідно до статті 191 Розділу XX ДФЄС визначено політику ЄС щодо навколишнього середовища, перша частина якої визначає її цілі: - збереження, захист та покращення якості навколишнього середовища; - захист здоров'я людини; - обачне та раціональне використання природних ресурсів; - сприяння заходам на міжнародному рівні для вирішення регіональних або світових екологічних проблем, і зокрема боротьби зі зміною клімату. Політика ЄС щодо навколишнього середовища ґрунтується на принципі запобіжних заходів та на принципах, вживання превентивних заходів, пріоритетного усунення джерела екологічної шкоди та закріплення принципу «забруднювач платить».

В контексті ДФЄС, гармонізаційні заходи, що відповідають вимогам охорони навколишнього середовища, повинні включати, де це доречно, запобіжне положення, що дозволяє державам-членам вживати тимчасових заходів з неекономічних екологічних причин, за умови дотримання процедури перевірки з боку ЄС. У межах своїх відповідних сфер компетенції ЄС та держави-члени співпрацюють з третіми країнами та компетентними міжнародними організаціями (ч. 4 статті 191 ДФЄС). Тому, як слушно зауважують польські науковці М. Баран та Б. Іванска [12, с. 65], на рівні ЄС юридичне визначення поняття навколишнього середовища в первинному праві не встановлено, однак при цьому, відмінності у способі його визначення у вторинному праві, тобто «сферу» екологічного права ЄС, на переконання вчених можна визначати крізь призму цілей екологічної політики ЄС та сфери застосування нормативних актів ЄС, виражених у інших правових категоріях, як то «концепція природного капіталу», «концепція здоров'я» та «концепція зеленої економіки», охоплюючи також нормативні акти, що стосуються горизонтальних та глобальних викликів, пов'язаних зі зміною клімату. Таке широке розуміння сфери застосування екологічного права ЄС підтверджується юридичним визначенням. Так, термін «екологічне право», відповідно до п. f ч. 1 статті 2 Регламенту № 1367/2006 [13] означає законодавство ЄС, яке, незалежно від його правової основи, сприяє досягненню цілей політики ЄС щодо навколишнього середовища, викладених вище у ч. 1 статті 191 ДФЄС, а отже охоплює і екологічну безпеку держав-членів ЄС.

Докладне правове регулювання сфери екологічної безпеки Польщі складають декілька національних законів, в яких враховано також положення актів права ЄС та міжнародних угод, до яких, перш за все відносять Закон про охорону навколишнього середовища [14], Закон про запобігання та ліквідацію наслідків шкоди навколишньому середовищу [15], Закон про надання інформації про довкілля та його охорону, участь громадськості в охороні довкілля та оцінці впливу на довкілля [16], Закон про викиди [17], Закон про Інспекцію з охорони навколишнього середовища [18] в яких дуже детально регламентоване законодавство в сфері охорони навколишнього середовища, питання екологічної безпеки та здійснення екологічного контролю на національному і місцевому рівні та в межах дії законодавства ЄС.

Законом про охорону навколишнього середовища встановлено принципи охорони навколишнього середовища, принципи запобігання його забрудненню та підходи у раціональному управлінні природою, охоплюючи такі питання, як захист землі, води та повітря, а також захист від шуму, електромагнітних полів, тварин та рослин. Зокрема, Законом про охорону навколишнього середовища встановлено ряд дефінітивних визначень, серед яких, визначено умови охорони екологічних ресурсів (п. «і» ч. 1 ст. 1 Закону), обов'язки адміністративних органів (ч. 4 ст. 1 Закону), відповідальність та санкції (ч. 5 ст. 1 Закону). І крім того, Законом унормовано зобов'язання для суб'єктів господарювання, що використовують навколишнє середовище, та визначено відповідальність за порушення екологічного законодавства. Тоді як Закон про запобігання та ліквідацію наслідків шкоди навколишньому середовищу визначає принципи відповідальності за запобігання шкоди, що нанесене (може бути нанесена) навколишньому середовищу та її усунення. Також норми Закону застосовуються до безпосередньої загрози заподіяння шкоди навколишньому середовищу або до заподіяння шкоди навколишньому середовищу. Положення Закону застосовуються і до прямої загрози шкоди навколишньому середовищу або до шкоди навколишньому середовищу (як такої що вже спричинена), що здійснена через викиди з кількох джерел, і коли можливо встановити причинно-наслідковий зв'язок між прямою загрозою нанесення шкоди навколишньому середовищу або шкодою навколишньому середовищу від діяльності суб'єкта господарювання, який використовує навколишнє середовище (ч.2 статті 2 Закону).

Так, відповідно до положень ч.ч. 13, 14, 15 статті 3 Закону про охорону навколишнього середовища охорона навколишнього середовища, охорона навколишнього середовища означає вжиття або утримання від вжиття заходів підтримки або відновлення природного балансу, зокрема такий захист полягає у раціональному формуванні навколишнього середовища та управління екологічними ресурсами відповідно до принципу сталого розвитку, боротьбі із забрудненням, відновленням природних елементів до їх належного стану. Серед компетентних адміністративних органів Законом визначено, зокрема міністрів, органи центральної державної влади, воєвод, інші органи місцевого самоврядування, що діють від їхнього імені або від власного імені, органи місцевого самоврядування (ч. 14 статті 3 Закону); щодо галузевих органів охорони навколишнього середовища, то Законом визначено їх як органи публічної адміністрації, що уповноважені на виконання функцій держави у сфері охорони навколишнього середовища відповідно до їхніх компетенцій. При цьому сталий розвиток в поточній редакції Закону визначений як соціально-економічний розвиток, у якому відбувається процес інтеграції політичної, економічної та соціальної діяльності, зберігаючи при цьому природний баланс та стійкість основних природних процесів, щоб гарантувати можливість задоволення основних потреб окремих громад або громадян як нинішнього покоління, так і майбутніх поколінь (ч. 50 ст.3 Закону). Слід відзначити, що Закон про охорону навколишнього середовища було прийнято в 2001 році, тобто напередодні приєднання Польщі до ЄС, але вже відтоді він містить відповідні дефінітивні визначення, що віддзеркалюють і наукові бачення засад екологічної безпеки в контексті сталого розвитку. Зокрема, за науковим визначенням Г. Грабовської [19, с. 21], охорона довкілля означає сукупність дій та поведінки окремих осіб, органів і держав спрямованих на забезпечення сприятливих умов життя для нинішнього і майбутніх поколінь та реалізацію їхнього права на використання ресурсів довкілля та збереження їхньої цінності, і особливо, на збереження та відновлення природного балансу.

За змістом положень статті 14 Закону про охорону навколишнього середовища політика охорони довкілля Польщі здійснюється на основі стратегій розвитку, програм та програмних документів, визначених Законом про принципи політики розвитку [20], а також реалізується через програми охорони довкілля воєводств, повітів, гмін та плани адаптації міст.

Законом про охорону навколишнього середовища визначено порядок підготовки програм охорони навколишнього середовища (стаття 17 Закону). Зокрема, Законом визначено, що для реалізації політики охорони навколишнього середовища виконавчий орган воєводства, повіту гміни має підготувати відповідні місцеві програми з охорони навколишнього середовища, із врахуванням мети і завдань, що викладені в стратегіях таких програмних документів. Проекти програм охорони навколишнього середовища розглядаються в адміністративному порядку наступним чином: 1) Міністр клімату уповноважений затверджувати регіональні програми, – у випадку проектів регіональних програм охорони навколишнього середовища; 2) виконавчий орган воєводства уповноважений затверджувати повітові програми, – у випадку проектів повітових програм охорони навколишнього середовища; 3) виконавчий орган повіту затверджує гмінні або місцеві програми

охорони навколишнього середовища, – у разі проектів гмінних програм чи програм охорони навколишнього середовища міст. Вище означені органи мають забезпечити можливість участі щодо підготовки програм охорони навколишнього середовища, у відповідності до положень Закону про надання інформації про довкілля та його охорону, участь громадськості в охороні довкілля та про оцінку впливу на довкілля [21].

Таким чином, відповідні місцеві програми приймаються на рівні органів місцевого самоврядування кожного з місцевих рівнів та затверджуються головою виконавчого органу влади вищого рівня або міністром така якщо програма прийнята на рівні воєводства (стаття 18 Закону). При цьому контроль за виконанням таких програм здійснюється шляхом звітування відповідному представницькому органу або до Міністерства клімату в разі звітування про виконання регіональної програми. На рівні міст з населенням більше 20 тис. мешканців визначена окрема процедура підготовки та прийняття місцевого плану екологічної адаптації, що передбачає затвердження такого плану спочатку рішенням ради, і після чого міський голова має клопотати перед Національним науково-дослідницьким інститутом охорони навколишнього середовища (Instytut Ochrony Środowiska, далі – Дослідницький інститут) про подальше затвердження такого плану з внесенням до відповідної електронної системи. Відповідно до статті 18с Закону, міський голова є відповідальним за здійснення контролюючих функцій в даній сфері за виконання такого плану, зокрема щодо здійснення моніторингу про впровадження заходів адаптації до зміни клімату; підготовки звіту про моніторинг впровадження заходів з адаптації до зміни клімату кожні два роки перед місцевою радою; звітності після кожного другого року виконання плану перед Національним дослідницьким інститутом. В свою чергу, Дослідницький інститут перевіряє і аналізує такий звіт та подає його на розгляд Міністру клімату і навколишнього середовища як основному органу урядового контролю в сфері екології та охорони навколишнього середовища Польщі.

Дані про коефіцієнти викидів для електроенергії публікує Національний центр балансування та управління викидами (Krajowy Ośrodek Bilansowania i Zarządzania Emisjami, далі – Центр управління викидами), який є окремим підрозділом у структурі Дослідницького інституту. Серед основних завдань Центру управління викидами є адміністрування системи торгівлі викидами ЄС, адміністрування бази даних про обсяги викидів забруднюючих речовин та парникових газів в атмосферне повітря, а також підготовка національних кадастрів викидів відповідно до вимог Рамкової конвенції ООН про зміну клімату [22]. Центр управління викидами знаходиться в підвідомчому підпорядкуванні Міністра клімату, а його цілі та завдання фінансуються з Національного фонду охорони навколишнього середовища та водного господарства [23, с. 94]. При цьому, розпорядником особистих даних запитувачів відомостей екологічної інформації є також Дослідницький інститут, який збирає обробляє та акумулює дані екологічної інформації.

Законом також унормовано питання визначення об'єкту підвищеного ризику, тобто з подальшим присвоєння статусу з ризиком екологічної безпеки. Як зазначено нормою ч. 3 статті 248 Закону про охорону навколишнього середовища Міністр відповідальний за економічні питання, визначає шляхом постанови (акту) види та кількість небезпечних речовин, що присутні на підприємстві, що визначають, критерії відповідності підприємства підвищеним ризикам екологічної безпеки. І навпаки, наступною статтею 249 Закону, визначено обов'язок контролю самого суб'єкта господарювання, що створює ризики екологічної небезпеки, а саме – «будь-хто, хто має намір експлуатувати або експлуатує об'єкт підвищеного або високого ризику, зобов'язаний забезпечити, щоб об'єкт був проєктований, побудований, експлуатований та виведений з експлуатації таким чином, щоб запобігти промисловим аваріям та обмежити їхні наслідки для людей та навколишнього середовища». В такому разі Законом покладаються обов'язки на суб'єктів господарювання з високим ризиком небезпеки звітувати керівнику місцевого органу Державної пожежної служби та керівнику місцевої інспекції з охорони навколишнього середовища.

З метою запобігання, боротьби та обмеження наслідків промислової безпеки передбачено розроблення внутрішнього та зовнішнього оперативного-рятувального плану. Нормами ч.ч. 2, 3 статті 260 Закону визначено, що такий план має складатися з відомостей про існуючі загрози, вжиті запобіжні заходи і дії, які необхідно вжити у разі промислової небезпеки, та надається громадськості та відповідним органам Державної пожежної служби, воєводі, воєводському інспектору з охорони навколишнього середовища, місцевому керівнику органу з охорони навколишнього середовища, старості, голові гміни, міському голові. А Міністр внутрішніх справ, у консультації з Міністром економіки, Міністром клімату, Міністром публічної адміністрації та Міністром наці-

ональної оборони, визначить вимоги (через видання постанови), яким повинні відповідати внутрішні та зовнішні плани дій у надзвичайних ситуаціях, керуючись необхідністю забезпечення єдиних принципів у надзвичайних ситуаціях.

Відповідно до ст. 146h Закону Міністр клімату та охорони навколишнього середовища, за погодженням з Міністром енергетики Польщі, враховуючи нормативи викидів встановлені актами законодавства Європейського Союзу про промислові викиди, визначає своїм розпорядженням перелік джерел, умови, межі та кількість шкідливих речовин.

Варто відзначити і роль Міністерства внутрішніх справ Польщі, яке також долучене до здійснення контрольної функції у забезпеченні екологічної безпеки держави. Так, Міністр внутрішніх справ спільно з органом Державної пожежної служби долучений до забезпечення екологічною інформацією та доведення її до широкого кола громадськості (ч. 3 статті 267 Закону про охорону навколишнього середовища). В разі наявності обставини, що вказує на ймовірність суттєвого негативного впливу на довкілля головна інспекція (місцева інспекція) охорони навколишнього середовища уповноважена своїм розпорядженням зобов'язати суб'єкта господарювання, подати їй на розгляд екологічну експертизу щодо використання таким суб'єктом обладнання, яке наносить шкоду довкіллю або в разі використання ним безпосередньо довкілля (ст. 237 Закону про охорону навколишнього середовища).

Розділом III Закону про охорону навколишнього середовища закріплено повноваження компетентних органів в межах міжнародної співпраці, наприклад стосовно екологічних наслідків, що мають транскордонні масштаби та транскордонних загроз, – це повноваження Міністерства клімату та охорони навколишнього середовища і Державної пожежної служби Польщі з визначенням особистої відповідальності їх очільників. Зокрема, Міністр в даному питанні є відповідальним і підвітним перед Європейською Комісією (статті 271a, 271c Закону).

Головний інспектор Головного управління охорони навколишнього середовища є головною посадовою особою, відповідальною за виконання завдань Міністра з питань клімату, у питаннях протидії великим аваріям, транскордонним наслідкам промислових аварій та аварійному забрудненню прикордонних вод (стаття 271b Закону).

Адміністративні та фінансові стягнення в межах контролю і нагляду в сфері захисту довкілля можуть бути накладені воєводським інспектором або місцевих інспектором, які передбачають: 1) екологічний збір; 2) адміністративний штраф; 3) диференційовані ставки податків та інших державних зборів для цілей охорони навколишнього середовища; 4) збір за виробництво (вигодотворення).

Суб'єкт господарювання, що користується навколишнім середовищем, сплачує плату за користування навколишнім середовищем на рахунок маршальської служби за місцем користування навколишнім середовищем. Доходи від зборів та штрафів складають доходи Національного фонду охорони навколишнього середовища та водного господарства, обласних фондів охорони навколишнього середовища та водного господарства, а також доходи районних та муніципальних бюджетів (ч. 1, 4 статті 277 Закону).

Розділом IV Закону про охорону навколишнього середовища визначено застосування цивільної відповідальності за шкоду довкіллю. Відповідно до статті 323 Закону визначено, що кожен, кому безпосередньо загрожує шкода або хто зазнав шкоди внаслідок незаконного впливу на довкілля, може вимагати від суб'єкта, відповідального за цю загрозу чи порушення, відновлення стану відповідно до закону та вжиття превентивних заходів, зокрема шляхом встановлення приладів чи пристроїв для захисту від загрози чи порушення; може вимагати припинення діяльності, що спричиняє загрозу нанесення такої шкоди діяльністю. Особливістю даної статті є також визначення кола позивачів, тобто якщо загроза або порушення стосуються довкілля як загального блага, то позов, може бути поданий Державним казначейством, органом місцевого самоврядування або екологічною організацією (ч. 2 статті 323 Закону). Принагідно можна відзначити, що з позиції підходів національного законодавства України, до такого кола цивільних позивачів можуть входити і органи прокуратури. Щодо застосування в даній сфері кримінальної відповідальності, то накладення стягнень у більшості випадків містить застосування фінансових заходів, однак застосування адміністративних стягнень має свої особливості (статті 362-375 Закону). Зокрема, якщо суб'єкт господарювання, який використовує довкілля, і його господарська діяльність має негативний вплив на навколишнє середовище, орган охорони довкілля може прийняти адміністративне рішення з накладення стягнення у вигляді покладення обов'язку – обмежити вплив на

навколишнє середовище чи створення загроз екологічній безпеці; – відновити стан навколишнього середовища до його належного безпечного стану (ч. 1 статті 362 Закону).

В межах компетенції в сфері охорони навколишнього середовища органи місцевого самоврядування також наділені повноваження застосовувати адміністративні стягнення за шкоду довкіллю. Зокрема, міський голова, голова гмінного самоврядування, голова воєводського самоврядування може своїм рішенням зобов'язати фізичну особу, дії якої наносять шкоду або несуть безпосередню загрозу довкіллю та створюють екологічну небезпеку, протягом визначеного періоду часу вчинити дії щодо обмеження небезпечного впливу на навколишнє середовище та створення загроз довкіллю; відновлення навколишнього середовища до його належного стану (ч. 1 статті 363 Закону). Воєводський інспектор з охорони навколишнього середовища своїм рішенням може накласти заборону на виробництво, імпорт з-за кордону або введення в обіг продукції, яка не відповідає вимогам охорони навколишнього середовища, або навпаки – воєводський інспектор з охорони навколишнього середовища, голова гміни, міський голова, може надати згоду на поновлення призупиненої діяльності (статті 360, 362 Закону). Особливості застосування таких стягнень встановлені для підприємств гірничо-видобувної галузі та підприємств морського захисного поясу. Накладення таких стягнень можливо лише за згоди галузевих органів управління, відповідно за згоди керівника місцевого управління гірничо-видобувної промисловості та керівника морського відомства, при цьому має значення і застосування правила мовчазної згоди. Таке погодження не є обов'язковим в разі прийняття рішення в ситуації, коли існує загроза життю чи здоров'ю людей або безпосередня загроза значного погіршення стану навколишнього середовища, – тобто екологічній безпеці (стаття 374 Закону).

Розділом VII Закону чітко визначені адміністративні органи та установи з охорони навколишнього середовища, які в своїй компетенції мають галузеві повноваження та делеговані повноваження в межах адміністративно-територіального устрою (місцеві органи влади, органи місцевого самоврядування) здійснення контролю та нагляду в даній сфері правовідносин (статті 376-380 Закону). Відповідно до статей 376-377 Закону такими органами визначені: 1) голова громади, міський голова як очільник громади; 2) міський голова; 3) місцеві повітові ради; 4) маршалок воєводства; 5) воєвода; 6) Міністр з питань клімату; 7) Головний інспектор з охорони навколишнього середовища; 8) воєводський інспектор з охорони навколишнього середовища.

Зокрема, згідно зі статтею 379 Закону контроль за дотриманням та застосуванням законодавства в сфері охорони навколишнього середовища здійснюють: Міністр з питань клімату, маршал воєводства, староста та голова гміни, міський голова та голова громади міста здійснюють нагляд за дотриманням та застосуванням норм охорони навколишнього середовища в межах своєї компетенції. Серед іншого, Міністр з питань клімату може уповноважити службовців та працівників підвідомчих міністерству установ та організацій на здійснення певних функцій. Аналогічно, воєводський маршал, староста та голова гміни, міський голова чи голова громади міста можуть уповноважити працівників підпорядкованих їм маршальських, повітових, міських чи комунальних установ або офіцерів муніципальної варти на здійснення відповідних функцій.

Крім того, згідно ч. 3, 4, 5 статті 379 Закону детально визначено межі компетенції здійснення контрольних функцій посадовими особами, зокрема, серед іншого, визначено, що під час проведення перевірки інспектор має право: - цілодобового доступу до приміщень (споруд або їх частин), де здійснюється господарська діяльність, а також доступу з 6:00 до 22:00 до решти приміщень, при цьому такий доступ відбувається разом з оцінювачами та необхідним обладнанням; - проведення випробувань або інших необхідних інспекційних заходів; - запитувати письмово або усно інформацію з викликом і опитуванням осіб у обсязі, необхідному для встановлення фактичних обставин; - запитувати з подальшим наданням документів та будь-яких даних, пов'язаних з питанням перевірки. Зокрема, міський голова чи голова громади міста, голова гміни, голова повітової ради, маршал воєводства, Міністр з питань клімату, або уповноважені ними особи мають право виступати з державним обвинуваченням у справах про порушення норм охорони навколишнього середовища. А також, міський голова чи голова громади міста, голова гміни, староста, голова повітової ради, маршал воєводства, Міністр з питань клімату зобов'язані звертатися до воєводського інспектора з охорони навколишнього середовища з проханням вжити відповідних заходів у межах його компетенції, якщо в результаті перевірки означені органи встановлять, що перевірена особа порушила правила охорони навколишнього середовища, або існує обґрунтовані підстави, що таке порушення могло статися, та надіслати документацію справи.

На відміну від детальних загальних та спеціальних норм Закону про охорону навколишнього середовища, Законом про запобігання та ліквідацію наслідків шкоди навколишньому середовищу визначено також урегульовано більш вузьке коло правовідносин, а саме визначення органів влади та їх компетенції в частині відповідальності в питанні безпосередньої загрози заподіяння шкоди або нанесення шкоди навколишньому середовищу, як загрози екологічній безпеці в національних та міжнародних межах, визначення зобов'язань господарюючого суб'єкта, що користується навколишнім середовищем, застосування запобіжних заходів і заходів відновлення, прийняття рішень органами відповідальними за навколишнє середовище, відшкодування витрат, порядок повідомлення органів ЄС.

Так, крім згаданих нормативних формулювань, закріплених у Законі про охорону навколишнього середовища, відповідно до ч.ч. 1, 4, 11 статті 6 Закону про запобігання та ліквідацію наслідків шкоди навколишньому середовищу, безпосередня загроза екологічній шкоди визначена як висока ймовірність виникнення екологічної шкоди в найближчому майбутньому, а запобіжні заходи визначені як дії, що вживаються у зв'язку з подіями чи дією або бездіяльністю, що спричиняє (може спричинити) пряму загрозу заподіяння шкоди навколишньому середовищу, з метою запобігання або зменшення нанесення такої шкоди, зокрема для усунення або зменшення викидів. Шкода довікілью означає негативну, вимірювану зміну стану або функції природних елементів, що оцінюється відносно початкового стану, яка була спричинена прямо чи опосередковано діяльністю, що здійснюється суб'єктом господарювання, що використовує довікілья.

Головним чином, даним Законом визначена компетенція органів влади у питаннях відповідальності за запобігання та ліквідацію шкоди навколишньому середовищу та її межі (стаття 7 Закону). Таким чином, головною посадовою особою відповідальною за питання запобігання та ліквідацію шкоди навколишньому середовищу, є воєvodський інспектор (головний інспектор) з питань охорони навколишнього середовища. В разі якщо безпосередня загроза екологічній шкоди або екологічна шкода виникла на території двох або більше воєvodств, компетентним органом є воєvodський інспектор з питань охорони навколишнього середовища, який першим отримав інформацію про їх виникнення. А у разі безпосередньої загрози екологічній шкоди у водах морських меж воєvodства, місцева юрисдикція воєvodського інспектора встановлюється вздовж морського узбережжя у відповідному воєvodстві.

За галузевим принципом воєvodський інспектор підпорядковується інспектору вищого рівня, тобто Головному інспектору з питань охорони навколишнього середовища (стаття 7а Закону).

Відповідно до статті 16 Закону визначено, що підставами для вжиття органом охорони навколишнього середовища запобіжних або коригувальних заходів, тобто складення відповідного адміністративного акту, може бути застосовано до суб'єкта в разі неможливості порушення провадження (накладення попереднього стягнення виявилось неефективним) або через ризик для здоров'я людини чи можливість нанесення незворотної шкоди для навколишнього середовища в разі невжиття таких заходів.

Одними з особливостей цього Закону є участь екологічної організації, яка була ініціатором порушення провадження, у процесі з усіма процесуальними правами зі статусом сторони. І крім того, в разі відмови у відкритті провадження або залишення такої заяви без розгляду, постановлене органом охорони навколишнього середовища може бути оскаржене до органу вищої інстанції в процесуальному порядку.

Як вже раніше зазначалося, головним контролюючим органом в структурі Міністерства клімату є Інспекція з охорони навколишнього середовища (далі – Інспекція). Законом про Інспекцію з охорони навколишнього середовища (далі – Закон про Інспекцію) встановлено, що Інспекція є головним контролюючим органом за дотриманням норм охорони навколишнього середовища Польщі, а також є відповідальною за вивчення та оцінку стану навколишнього середовища, є відповідальною за виконання завдань, спрямованих на виконання Регламентів та Директив ЄС відповідно до Закону про хімічні речовини та їх суміші [24], дотримання правил утилізації транспортних засобів, дотримання положень Закону про викиди, здійснення контролю за дотриманням Закону про підтримку чистоти та порядку в муніципалітетах [25], дотримання положень Закону про гірничо-добувні викиди [26] виконання норм Регламенту (ЄС) № 1272/2008 Європейського Парламенту та Ради від 16 грудня 2008 року про класифікацію, маркування та упаковку речовин і сумішей [27], з точки зору екологічних загроз, виконання норм Регламенту (ЄС) № 995/2010 Європейського Парламенту та Ради від 20 жовтня 2010 року [28] контроль за виконан-

ням інших національних законів та імплементації актів ЄС даної сфери. Інспекція з охорони навколишнього середовища має розгалужену мережу відомчих установ та централізоване підпорядкування як галузевий орган державної виконавчої влади з підпорядкуванням Міністру з питань клімату. Інспекцію очолює Головний інспектор з охорони навколишнього середовища, а на рівні воєводств - воєводський інспектор як головна посадова особа галузі від урядової адміністрації у воєводстві (стаття 3 Закону про Інспекцію). Головний інспектор призначається і звільняється з посади Прем'єр-міністром Польщі на конкурсній основі а його заступників призначає Міністр з питань клімату з поданням Головного інспектора. Крім того, в межах своєї компетенції Головний інспектор співпрацює з органами влади держав-членів ЄС, компетентними органами інших країн, а також міжнародними організаціями (стаття 4а Закону про Інспекцію). Воєводський інспектор призначається і звільняється з посади воєводою за згодою Головного інспектора (стаття 5 Закону про Інспекцію).

Інспекція з охорони навколишнього середовища проводить планові та позапланові перевірки. Зокрема, планові перевірки плануються з урахуванням необхідності забезпечення систематичної оцінки загроз життю та здоров'ю людей та довкіллю, зокрема тих, що виникають внаслідок діяльності суб'єктів, що використовують довкілля, та викладаються в планах перевірок (ч. 1 статті 9 Закону про Інспекцію). Апарат та працівники інспекції мають досить широкі повноваження, а також соціальні та професійні гарантії.

До прикладу, Законом прямо передбачене право залучати до виконання інспекційної діяльності інші органи контролю або наглядові чи правоохоронні органи. Так, місцевий інспектор з охорони навколишнього середовища може звернутися про допомогу до органів поліції або органів державної адміністрації, включаючи Національну податкову адміністрацію, Інспекцію дорожнього транспорту, органи нагляду за гірничою справою, Національну інспекцію праці, Торгову інспекцію, Національну санітарну інспекцію, Ветеринарну інспекцію, Національну інспекцію здоров'я рослин та насінневого господарства, Прикордонну службу, Державну пожежну службу, якщо це необхідно для проведення інспекційної діяльності (стаття 10а Закону про інспекцію), мають службовий доступ до кримінальної та податкової інформації тощо.

Разом з тим, одним з центральних органів в галузі охорони навколишнього середовища ЄС є Європейське агентство з навколишнього середовища (ЕЕА) [29], яке є основним розробником екологічної політики ЄС, забезпечує ефективність виконання звітності для національних і міжнародних урядових установ, з метою підтримання сталого розвитку та допомоги у досягненні вимірюваних покращень стану навколишнього середовища в державах-членах та Європі в цілому.

Крім того, як зазначено на офіційному сайті Уряду Польщі Головна інспекція охорони навколишнього середовища є діючим членом Європейської мережі з імплементації та забезпечення дотримання екологічного законодавства (далі – мережа IMPEL) [30]. Мережа IMPEL є міжнародною некомерційною асоціацією державних адміністрацій, відповідальних за екологічні питання в країнах, які є членами або кандидатами на вступ до Європейського Союзу, Європейської економічної зони (ЄЕЗ). Головною метою Мережі IMPEL є сприяння захисту довкілля через краще імплементацію та забезпечення дотримання екологічного законодавства ЄС.

Висновки. Таким чином, виходячи з результатів проведеного огляду питання екологічної безпеки та аналізу правових засад здійснення екологічного контролю в Республіці Польща можемо дійти наступних висновків. Екологічна безпека в польському національному законодавстві імплементує підходи і принципи її бачення законодавцем в контексті сталого розвитку, як це передбачено в Договорі про функціонування Європейського Союзу та законодавстві ЄС, так і в Конституції Польщі разом з рядом законів, якими екологічна безпека утворює комплекс правових засад спрямованих не лише на захист та збереження навколишнього середовища, алей на життя і здоров'я людей. Тоді як екологічний контроль в Польщі побудований у формі централізованої розгалуженої мережевої ланки, що знаходиться в підпорядкуванні Уряду та Міністра з питань клімату, як центрального органу виконавчої влади, та інших органів, відповідальних за екологічну безпеку, серед яких Державна пожежна служба, а частково інші урядові органи. Нетиповим в цьому аспекті є концентрування величезної кількості повноважень та компетенції для такого Міністерства, однак звертаючись до звітів з відкритих джерел Польща має показники ефективності такого підходу у врядуванні здійснення екологічного контролю на місцевому рівні. Тобто, Міністерство з питань клімату Польщі об'єднує в своєму підвідомчому підпорядкуванні, Національний фонд охорони навколишнього середовища та водного господарства, Національний науково-дослідний інститут охорони навколишнього

середовища разом з Центром управління викидами в своєму складі, Головну інспекцію з охорони навколишнього середовища, а також в порядку підзвітності в частині виконання державних та делегованих повноважень як то голови громад, голови міст, голови гмін, повітових рад, воєводи. Крім означеного, дане дослідження екологічної безпеки в їх адміністративному аспекті, показує також нам досвід і роль комплексного правового регулювання з врахуванням чинних директив і регламентів ЄС в національному законодавстві Польщі, а також змістовне функціональне призначення і форму побудови Інспекції з охорони навколишнього середовища в структурі Міністерства клімату Польщі. Тобто, одним законом визначено загальне правове регулювання охорони навколишнього середовища, наступним законом визначено функціонал, повноваження контролюючого органу (системи органів), і іншим законом охоплено детальне правове регулювання меж відповідальності як компетентних органів і посадових осіб, так і суб'єктів господарювання в даній сфері. В ході дослідження нами було виявлено деякі нетипові повноваження, як то процедурні або процесуальні можливості участі в розгляді адміністративної справи не лише як сторони чи учасника справи, але й права підтримання обвинувачення зі сторони держави, тобто фактично функцій прокурора. Крім того, в цьому дослідженні нами зверталась увага на матеріальне забезпечення та суттєві соціальні гарантії, що передбачені для працівників системи Інспекції, яка є головним органом забезпечення екологічної безпеки Польщі як держави-члені ЄС. На нашу думку, в даному дослідженні корисними та вартими уваги є особливості законодавчої техніки польських нормативних актів, тобто позначення законів, норми яких спрямовані на узгодження норм законодавства Європейського Союзу, зокрема в проаналізованих в дослідженні законах мають місце прямі посилання на застосування норм регламентів і директив ЄС постатейно.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. Website of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2012/oj/eng (дата звернення: 14.12.2025).
2. Access to information, public participation and access to justice in environmental matters (Aarhus Convention). Website of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/access-to-information-public-participation-and-access-to-justice-in-environmental-matters-aarhus-convention.html> (дата звернення: 14.12.2025).
3. Declaration on environmental problems: decision of the United Nations Conference (Stockholm Declaration) dated 06.16.1972. United Nations website. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declarathenv.shtml (дата звернення: 14.12.2025).
4. KONSTYTUCJA RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ z dnia 2 kwietnia 1997 r.. ISAP (Baza Internetowy System Aktów Prawnych). URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19970780483> (дата звернення: 14.12.2025).
5. Dawdziuk, A.. (2020). Bezpieczeństwo ekologiczne i kultura bezpieczeństwa ekologicznego a zrównoważony rozwój. Ecological security and ecological security culture and sustainable development. *Kultura Bezpieczeństwa*, 6, 31–52. <https://czasopisma.uph.edu.pl/kulturabezpieczenstwa/article/view/1802> (дата звернення: 14.12.2025).
6. Gawor, L. (2022). Galicyjscy uczeni: Marian Raciborski i Jan Gwalbert Pawlikowski jako prekursorzy polskiej myśli ekologicznej. *Galicia. Studia i materiały*, (8), 87–98. <https://doi.org/10.15584/galisim.2022.8.7> URL: <https://journals.ur.edu.pl/galisim/article/view/8141/6478> (дата звернення: 14.12.2025).
7. Leszczyński, M. (2023). Bezpieczeństwo ekologiczne w poszerzonej domenie bezpieczeństwa. *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, (74), 21–32. <https://doi.org/10.15584/nsawg.2023.2.2> URL: <https://journals.ur.edu.pl/nsawg/article/view/8569> (дата звернення: 14.12.2025).
8. Jakubowska A. Ochrona środowiska: aspekty prawne zagadnienia. *Mazowsze Studia Regionalne*. 2008/1. P. 109–128. URL: <https://bibliotekanauki.pl/articles/461326> (дата звернення: 14.12.2025).
9. Barczak A.. Kontrola podmiotów korzystających ze środowiska. Monografia. Wolters Kluwer Polska 2020. s. 272. URL: <https://sip.lex.pl/komentarze-i-publikacje/monografie/kontrola-podmiotow-korzystajacych-ze-srodowiska-369477205> (дата звернення: 14.12.2025).

10. Uchwała Trybunału Konstytucyjnego z dnia 5 października 1994 r. Dz.U. 1994 nr 113 poz. 551. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19941130551/T/D19940551TK.pdf> (дата звернення: 14.12.2025).
11. Pawłowski A.. Wielowymiarowość rozwoju zrównoważonego. The multidimensional nature of sustainable development PROBLEMY EKOROZWOJU 2006, vol. 1, No 1, str. 23-32. URL: <https://yadda.icm.edu.pl/baztech/element/bwmeta1.element.baztech-article-BPL2-0007-0003> (дата звернення: 14.12.2025).
12. Baran, M., & Iwańska, B. (2023). Mitygacja i adaptacja – dynamika zmian i kontynuacja w systemie prawa ochrony środowiska. *Gdańskie Studia Prawnicze*, (4(61)/2023), 52–82. <https://doi.org/10.26881/gsp.2023.4.04> (дата звернення: 14.12.2025).
13. Regulation (EC) No 1367/2006 of the European Parliament and of the Council of 6 September 2006 on the application of the provisions of the Aarhus Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters to Community institutions and bodies. Official website of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32006R1367> (дата звернення: 14.12.2025).
14. Prawo ochrony środowiska z dnia 27 kwietnia 2001 r. Dziennik Ustaw. Dz.U.2025.647 t.j.. Wolters Kluwer. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/prawo-ochrony-srodowiska-16901353> (дата звернення: 14.12.2025).
15. Ustawa o zapobieganiu szkodom w środowisku i ich naprawie. Dz.U.2020.0.2187 t.j. – Ustawa z dnia 13 kwietnia 2007 r.. LexLege. URL: https://lexlege.pl/ustawa-o-zapobieganiu-szkodom-w-srodowisku-i-ich-naprawie/#google_vignette (дата звернення: 14.12.2025).
16. Ustawa o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko z dnia 03.10.2008 r.. URL: <https://przepisy.gofin.pl/przepisy,3,29,164,992,440550,20251127,art-1-2-zakres-obowiazywania-ustawy.html> (дата звернення: 14.12.2025).
17. USTAWA o odpadach z dnia 14 grudnia 2012 r. Wolters Kluwer. Systema Informacji Prawnej LEX. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/odpady-17940659> (дата звернення: 14.12.2025).
18. USTAWA o Inspekcji Ochrony Środowiska z dnia 20 lipca 1991 r.. Dz.U.2024.425. Wolters Kluwer. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/inspekcja-ochrony-srodowiska-16794296> (дата звернення: 14.12.2025).
19. Grabowska G.. Europejskie prawo środowiska, Wydawnictwo Prawnicze PWN, Warszawa. 2001. 230 s.
20. Ustawa o zasadach prowadzenia polityki rozwoju. Ustawa z dnia 6 grudnia 2006 r.. Systema Informacji Prawnej LEX. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/zasady-prowadzenia-polityki-rozwoju-17316896> (дата звернення: 14.12.2025).
21. Gruszecki K.. Komentarz do ustawy o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko, wyd. V. System Informacji Prawnej LEX 2025. URL: <https://sip.lex.pl/komentarze-i-publikacje/komentarze/komentarz-do-ustawy-o-udostepnianiu-informacji-o-srodowisku-i-587244958> (дата звернення: 14.12.2025).
22. RAMOWA KONWENCJA NARODÓW ZJEDNOCZONYCH W SPRAWIE ZMIAN KLIMATU, sporządzona w Nowym Jorku dnia 9 maja 1992 r. (Dz. U. z dnia 10 maja 1996 r.). Ministerstwo Klimatu i Środowiska. URL: <https://www.gov.pl/web/klimat/konwencja-w-sprawie-zmian-klimatu> (дата звернення: 14.12.2025).
23. Коефіцієнт викидів парникових газів для виробництва та споживання електроенергії. Аналітичне дослідження та опис методологічного підходу до розрахунку. Офіс зеленого переходу. 2024. URL: <https://gto.dixigroup.org/assets/images/files/filesdixi-gto-electricity-grid-ef.pdf> (дата звернення: 14.12.2025).
24. USTAWA o substancjach chemicznych i ich mieszaninach z dnia 25 lutego 2011 r.. Systema Informacji Prawnej LEX. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/substancje-chemiczne-i-ich-mieszaniny-17693730> (дата звернення: 14.12.2025).
25. USTAWA o utrzymaniu czystości i porządku w gminach z dnia 13 września 1996 r. Systema Informacji Prawnej LEX. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/utrzymanie-czystosci-i-porzadku-w-gminach-16797931> (дата звернення: 14.12.2025).

26. USTAWA o odpadach wydobywczyc z dnia 10 lipca 2008 r.. Systema Informacji Prawnej LEX. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/odpady-wydobywcze-17461908> (дата звернення: 14.12.2025).
27. Regulation (EC) No 1272/2008 of the European Parliament and of the Council of 16 December 2008 on classification, labelling and packaging of substances and mixtures, amending and repealing Directives 67/548/EEC and 1999/45/EC, and amending Regulation (EC) No 1907/2006 (Text with EEA relevance). Website European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2008/1272/oj/eng> (дата звернення: 14.12.2025).
28. Regulation (EU) No 995/2010 of the European Parliament and of the Council of 20 October 2010 laying down the obligations of operators who place timber and timber products on the market Text with EEA relevance. and repealing Directives 67/548/EEC and 1999/45/EC, and amending Regulation (EC) No 1907/2006 (Text with EEA relevance). Website European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2010/995/oj/eng> (дата звернення: 14.12.2025).
29. State of Europe's environment not good: threats to nature and impacts of climate change top challenges. European Environment Agency (EEA). URL: <https://www.eea.europa.eu/en/newsroom/news/state-of-europes-environment-2025> (дата звернення: 14.12.2025).
30. Europejska Sieć Wdrażania i Egzekwowania Prawa Ochrony Środowiska (IMPEL). Główny Inspektorat Ochrony Środowiska. URL: <https://www.gov.pl/web/gios/impel-informacje-ogolne> (дата звернення: 14.12.2025).

УДК 349.412

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.43>

ДЕРЖАВНА РЕЄСТРАЦІЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ У ПРОЦЕСІ НАБУТТЯ (РЕАЛІЗАЦІЇ) ПРАВ НА ЗЕМЛЮ

Заєць О.І.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного та аграрного права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-7969-2465
e-mail: olenazaiets1909@gmail.com*

Заєць О.І. Державна реєстрація земельної ділянки у процесі набуття (реалізації) прав на землю.

В статті досліджуються закономірності розвитку сучасної системи правових форм набуття (реалізації) прав на землю, а також місця державної реєстрації земельної ділянки в процедурі набуття (реалізації) права на землю. Стверджується, що стале землекористування завжди потребувало пошуку та втілення необхідної кількості ефективних правових форм використання земельних ділянок та їх набуття. Доведено, що розвиток правових форм набуття (реалізації) прав на землю в Україні в сучасних умовах в цілому відповідає потребам часу. Система правових форм, маючи в своїй основі певні стабільні і стійкі процедури набуття (реалізації) прав на землю, в той же час є структурою, яка чутливо реагує на виклики сьогодення за рахунок законотворчої діяльності парламенту України, що цілком відповідає ст. 14 Конституції України. Тому робиться висновок про те, що в перспективі повоєнного відновлення передбачається скасування тих правових форм, які були запроваджені для умов воєнного стану. Правові форми ж, які були запроваджені з метою створення цивілізованого ринку земель, для виконання євроінтеграційних задач, сприяння створенню умов для найбільш раціонального використання та охорони земель, тільки продовжать свій розвиток. Аналізується державна реєстрація земельної ділянки, яка в процесі набуття (реалізації) прав на землю сьогодні здійснюється в усіх процедурах, де земельна ділянка не була сформована раніше або процес формування потребує оновлення. Також формування і державна реєстрація земельної ділянки можуть здійснюватися окремо від процедур набуття (реалізації) прав на землю. Встановлено, що державна реєстрація земельної ділянки може здійснюватися в процедурах набуття (реалізації) прав на землю в таких випадках: 1) якщо особі за рішенням органу влади надано дозвіл на розроблення документації із землеустрою, що є підставою для формування земельної ділянки при передачі її у власність чи користування із земель державної чи комунальної власності; 2) у випадку замовлення документації із землеустрою, за якою здійснюється формування земельної ділянки державної, комунальної власності; 3) у разі формування земельної ділянки в порядку виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв); 4) у разі державної реєстрації земельної ділянки, що примусово відчужується відповідно до ст. 14-1 Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану».

Ключові слова: набуття права на землю; державна реєстрація земельної ділянки; припинення права на землю; реалізація права на землю; право на земельну ділянку; земельне право; земельна ділянка; адміністративна процедура; державна реєстрація права на земельну ділянку; державний земельний кадастр.

Zaiets O.I. State registration of a land plot in the process of acquiring (realization) of rights on land.

The article examines the regularities of the development of the modern system of legal forms of acquisition (realization) of land rights, as well as the place of state registration of a land plot in the procedure of acquisition (realization) of land rights. It is argued that sustainable land use has always

required the search and implementation of the necessary number of effective legal forms of land use and acquisition. It is proven that the development of legal forms of acquisition (realization) of land rights in Ukraine in modern conditions generally meets the needs of the time. The system of legal forms, having as its basis certain stable and sustainable procedures for acquiring (exercising) land rights, is at the same time a structure that sensitively responds to the challenges of today through the legislative activity of the Parliament of Ukraine, which is fully consistent with Article 14 of the Constitution of Ukraine. Therefore, it is concluded that in the perspective of post-war restoration, the abolition of those legal forms that were introduced for martial law conditions is envisaged. Legal forms that were introduced with the aim of creating a civilized land market, fulfilling European integration tasks, and promoting the creation of conditions for the most rational use and protection of land will only continue their development. The state registration of a land plot is analyzed, which in the process of acquiring (exercising) land rights is currently carried out in all procedures where the land plot has not been formed previously or the formation process requires updating. Also, the formation and state registration of a land plot can be carried out separately from the procedures for acquiring (exercising) land rights. It has been established that state registration of a land plot may be carried out in the procedures for acquiring (exercising) land rights in the following cases: 1) if a person, by decision of a government body, is granted permission to develop land management documentation, which is the basis for the formation of a land plot when transferring it into ownership or use from lands of state or municipal ownership; 2) in the case of ordering land management documentation, according to which the formation of a land plot of state or municipal ownership is carried out; 3) in the case of the formation of a land plot in the order of allocation in kind (on the ground) of land plots to owners of land shares (shares); 4) in the case of state registration of a land plot that is forcibly alienated in accordance with Article 14-1 of the Law of Ukraine «On the Transfer, Forcible Alienation or Seizure of Property under the Legal Regime of Martial Law or a State of Emergency».

Key words: acquisition of land rights; state registration of a land plot; termination of land rights; realization of land rights; right to a land plot; land right; land plot; administrative procedure; state registration of land rights; state land cadastre.

Постановка проблеми. Стале землекористування завжди потребувало пошуку та втілення необхідної кількості ефективних правових форм використання земельних ділянок та їх набуття. В умовах воєнного стану в Україні це завдання так само залишається актуальним, але має враховувати воєнні виклики, що постали перед нашим суспільством. Законодавець серед іншого шукає такі правові форми набуття і використання земель, які б, з одного боку, слугували зміцненню обороноздатності держави, а з іншого – сприяли розвитку ринку землі, євроінтеграції та зміцненню еколого-економічних засад України.

Мета дослідження полягає у встановленні закономірностей розвитку сучасної системи правових форм набуття (реалізації) прав на землю, а також місця державної реєстрації земельної ділянки в процедурі набуття (реалізації) права на землю.

Стан опрацювання проблематики. Питанням набуття та припинення прав на землю, державній реєстрації земельної ділянки присвятили свої праці такі українські вчені-правники як Мірошніченко А.М., Коваленко Т.О., Гринько С.В., Дремлюга К.О., Єлісеєва О.В., Кисилиця Н.Д., Балащенко М.І. та багато інших вчених. Але в умовах стрімкого розвитку земельно-правового регулювання під дією чинників війни, євроінтеграції, розвитку ринку землі та кадастрово-реєстраційних систем наукові напрацювання з запропонованої тематики підлягають перегляду і переосмисленню.

Виклад основного матеріалу. Нами свого часу було з'ясовано, що набуття (реалізація) прав на землю у сучасних умовах є сукупністю передбачених ЗКУ та іншим законодавством правових форм (способів) передачі земельних ділянок у власність або на різних титулах прав на чужі землі (обмежені права власності, володіння, користування, розпорядження), на титулі зобов'язальних прав фізичним особам, юридичним особам, територіальним громадам та державі, що здійснюються у межах земельних процедурних правовідносин, як матеріальних, так і процесуальних, в результаті яких у цих суб'єктів виникає одне із зазначених прав на землю [1].

Дремлюга К.О. в своєму дисертаційному дослідженні під набуттям прав на землю громадянами України розуміє зумовлену (детерміновану) земельно-правовим інтересом вольову активну поведінку громадян України, спрямовану на реалізацію уповноважуваних земельно-правових

норм, що визначають суб'єктивні права на землю [2, с. 5]. Ним також сформульовано поняття підстав набуття прав на землю громадянами України, що розглядаються як визначені нормативно-правовими актами земельного законодавства завершені, комплексні юридичні (фактичні) склади, що включають юридичні факти та у передбачених законодавством випадках юридично значущі умови у строго визначеній послідовності, та зумовлюють набуття суб'єктивних прав на землю громадянами України [2, с. 5].

Думаємо, що суперечності між зазначеними підходами немає: правова форма, будучи сукупністю правових норм і правових інститутів, органічною частиною системи права, являє собою абстракцію [3, с. 37] певної діяльності (вольової активної поведінки) уповноважених суб'єктів, яка реалізується з юридичної точки зору у правовідносинах.

Нами також з певним ступенем узагальнення було виділено наступні правові форми набуття (реалізації) прав на землю: приватизація земельних ділянок державної і комунальної власності (ст. 116, 118, 121 ЗКУ); передача земельних ділянок державної власності у комунальну власність та комунальної власності у державну власність (ст. 117 ЗКУ); набуття права на земельну ділянку за набувальною давністю (ст. 119 ЗКУ); перехід права на земельну ділянку у разі набуття права на жилий будинок, будівлю або споруду (ст. 120 ЗКУ); надання земельних ділянок державної або комунальної власності у користування (постійне, оренда тощо) (123, 124 ЗКУ, Закон України “Про оренду землі”); встановлення права земельного сервітуту (Глава 16 ЗКУ); відчуження земельних ділянок або прав на них на підставі цивільно-правових договорів, в тому числі на конкурентних засадах (Гл. 20, 21 ЗКУ); припинення прав на землю (Гл. 22 ЗКУ); виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв) (ч. 8, 9, 16, 17 Перехідних положень ЗКУ, Закон України “Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)”) (розпаювання земель); набуття права користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) або для забудови (суперфіцій) (Глава 16-1 ЗКУ, Глава 34 ЦКУ). Окремі із зазначених видів правових форм як тоді, так і зараз мають внутрішній поділ на підвиди [1].

З того часу до правових форм додалися наступні: набуття прав на землю зобов'язального характеру [5], набуття права довірчої власності на землю як способу забезпечення зобов'язання (ст. 89-1 ЗКУ, ст.ст. 597-1 – 597-13 ЦКУ) та право довірчої власності на отриману в управління земельну ділянку (глава 70 ЦКУ), набуття права володіння чужою земельною ділянкою (право притримання – ст. ст. 594-597 ЦКУ); набуття права розпорядження чужою землею (іпотека, податкова застава) [6], визнання спадщини відумерлою (ст. 1277 ЦКУ).

З початку 2020 р.р. та нового етапу реформування земельних правовідносин, до якого згодом додався режим воєнного стану, перелік правових форм набуття земельних ділянок поповнився новими видами, деякі з існуючих правових форм зазнали певної трансформації, а окремі перебувають в стані законодавчої розробки. Так, до нових або суттєво вдосконалених правових форм у ході чергового етапу земельної реформи можна віднести порядок встановлення земельних сервітутів на землях державної, комунальної власності (ст. 124-1 ЗКУ), набуття права управління арештованими активами (земельною ділянкою) (ст.ст. 21 – 21-5 Закону України «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів»), порядок припинення права користування земельними ділянками, що використовуються з порушенням земельного законодавства (ст. 144 ЗКУ), конфіскація земельної ділянки, якщо вона не може належати їй на праві власності та/або у зв'язку з порушенням обов'язку щодо її відчуження протягом установленого законом строку (ст. 145 ЗКУ), конфіскація земельної ділянки сільськогосподарського призначення у випадку порушення вимог ч.ч. 1, 2 ст. 130 ЗКУ, вилучення земельних ділянок в порядку п. 6-1 Перехідних положень ЗКУ,

Правові форми набуття земельних ділянок, які з'явилися, трансформувалися або стали актуальними в умовах воєнного стану, включають наступні: примусове відчуження земельної ділянки (Закон України “Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану”), примусове вилучення земельних ділянок з мотивів суспільної необхідності (ст. 147 ЗКУ, Закону України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів»), примусове відчуження земельних ділянок з мотивів суспільної необхідності в умовах воєнного стану для розміщення об'єктів оборонно-промислового комплексу та об'єктів інфраструктури в Ужгородському районі Закарпатської області (ст. 14-1 Закону України “Про передачу, примусове відчуження або вилу-

чення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану”), передача в оренду на строк до одного року земельних ділянок сільськогосподарського призначення (п. 27 Перехідних положень ЗКУ), передача на строк до одного року належного права оренди, суборенди іншій особі для використання земельної ділянки сільськогосподарського призначення за цільовим призначенням без згоди власника земельної ділянки (пп. 9 п. 27 Перехідних положень ЗКУ).

Не можна не відмітити, що в державі ведеться законопроектна робота в напрямку запровадження нових правових форм набуття земельних ділянок: примусове припинення права власності (Законопроект № 14074 “Про внесення зміни до статті 140 Земельного кодексу України щодо припинення права власності на земельні ділянки у зв’язку з невиконанням вимог щодо використання земель за цільовим призначенням”), примусове тимчасове позбавлення права користування земельною ділянкою (або її частиною), що перебуває у приватній власності, в умовах правового режиму воєнного стану для будівництва та утримання військових інженерно-технічних і фортифікаційних споруд (Законопроект № 12130 “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо користування земельними ділянками, необхідними для будівництва та утримання військових інженерно-технічних і фортифікаційних споруд в умовах правового режиму воєнного стану”), набуття узуфрукту щодо земельної ділянки [7].

В підсумку відзначимо, що система правових форм набуття земельних ділянок, маючи в своїй основі певні стабільні і стійкі процедури набуття (реалізації) прав на землю, в той же час є структурою, яка чутливо реагує на виклики сьогодення за рахунок законотворчої діяльності парламенту України. І це є абсолютно законно, адже таким чином виконується ст. 14 Конституції України про набуття і реалізацію права власності на землю громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону.

Процедурна матерія набуття та припинення прав на землю включає матеріальні та процесуальні процедури. Якщо правовідносини набуття та припинення складаються між двома приватними особами, то така процедура буде матеріальною. Якщо ж у таких правовідносинах хоча б однією із сторін на боці отримання або передачі земельної ділянки стане орган публічної влади відповідно до своїх повноважень, в такому випадку буде задіяна процесуальна процедура, яка в той же час за сучасними науковими підходами є складовою функції управління по розподілу та перерозподілу земель. Відмітимо також, що у процедурну матерію набуття та припинення прав на землю включені елементи інших функцій управління у сфері земельних відносин: землеустрій, ведення державного земельного кадастру, державна реєстрація прав на землю тощо. Тож зупинимось на аналізі складової ведення державного земельного кадастру, а саме державній реєстрації земельної ділянки. Принагідно зазначимо, до цих правових форм застосовним є також Закон України “Про адміністративну процедуру”.

Відповідно до ст. 1 Закону України “Про державний земельний кадастр” державна реєстрація земельної ділянки – це внесення до Державного земельного кадастру передбачених цим Законом відомостей про формування земельної ділянки та присвоєння їй кадастрового номера. За ст. 24 цього ж Закону державна реєстрація земельної ділянки здійснюється при її формуванні шляхом відкриття Поземельної книги на таку ділянку. Державна реєстрація здійснюється державним кадастровим реєстратором центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері земельних відносин. Таким чином, державна реєстрація є логічним наслідком формування земельної ділянки. Тому для відповіді на питання, в яких правових формах набуття та припинення прав на землю складовою буде державна реєстрація земельної ділянки, треба визначити, в яких з них буде відбуватися її формування. Таким чином, правові форми набуття та припинення прав на землю можна поділити на такі, в яких буде відбуватися формування і відповідно державна реєстрація земельної ділянки, і такі, в яких ділянка є сформованою і зареєстрованою. Причому в сучасних умовах одна і та ж правова форма набуття права на землю може як передбачати державну реєстрацію, так і не передбачати, якщо земельна ділянка до цього вже була сформована в інших процедурах. Так само варто відмітити, що формування та державна реєстрація земельної ділянки більше притаманні землям державної та комунальної власності. Натомість, землі приватної власності в обігу переважно перебувають уже сформованими та зареєстрованими. Виключення відповідно до Перехідних положень Закону України “Про Державний земельний кадастр” складають земельні ділянки, право власності (користування) на які виникло до 2004 року, і вони вважаються сформованими незалежно від присвоєння їм кадастрового номера. У разі якщо відомості про зазначені земельні ділянки не внесені до Державного реєстру земель, їх

державна реєстрація здійснюється на підставі технічної документації із землеустрою щодо встановлення (відновлення) меж земельної ділянки в натурі (на місцевості) або комплексного плану просторового розвитку території територіальної громади, генерального плану населеного пункту, детального плану території. Також деякі особливості державної реєстрації визначені для земельних ділянок, сформованих до 1 січня 2013 року.

Відповідно до ст 79-1 Земельного кодексу України (ЗКУ) формування земельної ділянки полягає у визначенні останньої як об'єкта цивільних прав. Формування земельної ділянки передбачає визначення її площі, меж (за рахунок визначених в ЗКУ та Законі України "Про землеустрій" землевпорядних дій та документації із землеустрою) та внесення інформації про неї до Державного земельного кадастру. Формування земельних ділянок здійснюється коли ділянка відводиться вперше (до цього її не існувало взагалі і це стосується тільки земель державної або комунальної власності), а також у випадках: 1) поділу чи об'єднання раніше сформованих земельних ділянок; 2) шляхом визначення меж земельних ділянок державної чи комунальної власності за проектами землеустрою щодо впорядкування територій населених пунктів, проектами землеустрою щодо впорядкування території для містобудівних потреб, проектами землеустрою щодо приватизації земель державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій; 3) шляхом інвентаризації земель у випадках, передбачених законом; 4) за проектами землеустрою щодо організації території земельних часток (паїв); 5) за затвердженими комплексними планами просторового розвитку території територіальних громад, генеральними планами населених пунктів, детальними планами території. В цих випадках мова переважно йде про виділення земельної ділянки з певного земельного масиву з певною метою, яка, звернемо увагу, не завжди стосується набуття чи припинення права на землю. І оскільки державна реєстрація земельної ділянки є наслідком її формування, разом із ст. 79-1 ЗКУ треба розглянути випадки, у яких відбувається державна реєстрація земельної ділянки відповідно до ч. 3 ст. 24 Закону України "Про державний земельний кадастр".

Системно аналізуючи ці дві статті, можемо дійти висновку, що державна реєстрація земельної ділянки може здійснюватися як в процедурах набуття (реалізації) прав на землю, так і окремо від них. Відповідно, державна реєстрація земельної ділянки може здійснюватися в процедурах набуття (реалізації) прав на землю в таких випадках: 1) якщо особі за рішенням органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування надано дозвіл на розроблення документації із землеустрою, що є підставою для формування земельної ділянки при передачі її у власність чи користування із земель державної чи комунальної власності (наприклад, процедури приватизації землі, продажу земельних ділянок без земельних торгів, надання земельної ділянки в постійне користування, надання земельних ділянок на умовах оренди, емфітевзису, суперфіцію без земельних торгів, надання права земельного сервітуту в порядку ст. 124-1 ЗКУ тощо); 2) у випадку замовлення документації із землеустрою, за якою здійснюється формування земельної ділянки державної, комунальної власності, у випадках, коли розроблення такої документації відбувається без дозволу органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування (спрощена модель безоплатної приватизації за ч. 1 ст. 118 ЗКУ за заявою зазначених в ній осіб, у тому числі власника нерухомого майна (будівлі, споруди), розташованої на земельній ділянці, що надається (передається) із земель державної чи комунальної власності, або його спадкоємця; надання земельних ділянок за так званою мовчазною згодою тощо); 3) у разі формування земельної ділянки в порядку виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв) за заявою власника земельної частки (паю) або його спадкоємця; 4) у разі державної реєстрації земельної ділянки, що примусово відчужується відповідно до ст. 14-1 Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» за заявою Закарпатської обласної державної адміністрації.

Державна реєстрація земельної ділянки може здійснюватися поза межами процедур набуття (реалізації) прав на землю в таких випадках: 1) у разі поділу чи об'єднання раніше сформованих земельних ділянок за заявою власника земельної ділянки, користувача земельної ділянки державної чи комунальної власності (ст. 79-1 ЗКУ не обмежує форм власності земельних ділянок, які об'єднуються або діляться); 2) у разі формування земельних ділянок відповідно державної чи комунальної власності за заявою органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування (в тому числі шляхом визначення меж земельних ділянок державної чи комунальної власності за проектами землеустрою щодо впорядкування територій населених пунктів, проектами зем-

леустрою щодо впорядкування території для містобудівних потреб, за затвердженими комплексними планами просторового розвитку території територіальних громад, генеральними планами населених пунктів, детальними планами території); 3) у разі внесення до Державного земельного кадастру за результатами проведення інвентаризації земель масиву земель сільськогосподарського призначення відомостей про земельну ділянку, що входить до такого масиву, за заявою замовника технічної документації із землеустрою щодо інвентаризації земель. Вважаємо, що сюди відноситься і випадок ч. 3 Перехідних положень Закону України “Про Державний земельний кадастр” у разі якщо на земельній ділянці, право власності (користування) на яку не зареєстровано, розташований житловий будинок, інші об’єкти нерухомого майна (будівлі, споруди, лінійні об’єкти енергетичної інфраструктури), право власності на які зареєстровано, кадастровий номер на таку земельну ділянку присвоюється за заявою власників таких об’єктів на підставі технічної документації із землеустрою щодо встановлення (відновлення) меж земельної ділянки в натурі (на місцевості). Хоча прямо в даній нормі про державну реєстрацію земельної ділянки не йдеться, але передбачена для складання документація і присвоєння кадастрового номеру земельної ділянки є ознакою її формування і відкриття Поземельної книги.

Далі варто нагадати, що практично кожна з процедур набуття (реалізації) прав на землю, де відбувається державна реєстрація земельної ділянки, передбачає державну реєстрацію права на цю земельну ділянку (ч. 10 ст. 79-1 ЗКУ). Це не стосується набуття земель на титулі зобов’язальних прав.

Висновки. Отже, нами встановлено закономірності розвитку сучасної системи правових форм набуття (реалізації) прав на землю. Зокрема: 1) розвиток правових форм набуття (реалізації) прав на землю в Україні в цілому відповідає потребам часу; 2) система правових форм набуття земельних ділянок, маючи в своїй основі певні стабільні і стійкі процедури набуття (реалізації) прав на землю, в той же час є структурою, яка чутливо реагує на виклики сьогодення за рахунок законотворчої діяльності парламенту України; 3) останнє цілком відповідає ст. 14 Конституції України; 4) в перспективі повоєнного відновлення передбачається скасування тих правових форм, які були запроваджені саме для умов воєнного стану; 5) правові форми, які були запроваджені з метою створення цивілізованого ринку земель, для виконання євроінтеграційних задач, сприяння створенню умов для найбільш раціонального використання та охорони земель, тільки продовжать свій розвиток. Державна реєстрація земельної ділянки в процесі набуття (реалізації) прав на землю сьогодні здійснюється в усіх процедурах, де земельна ділянка не була сформована раніше або процес формування потребує оновлення. Також формування і державна реєстрація земельної ділянки можуть здійснюватися окремо від процедур набуття (реалізації) прав на землю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Заєць О.І., Сафонова К.В. Особливості правових форм набуття (реалізації) прав на землю у світлі повоенних змін до земельного законодавства України. Часопис Київського університету права. 2022. № 1. С. 183–188. DOI: 10.36695/2219-5521.1.2022.34.
2. Дремлюга К.О. Підстави набуття прав на землю громадянами України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Національний ун-т біоресурсів і природокористування України, Київ. 2010. 210 с.
3. Ющик О.І. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні: монографія. Київ: Ін-т з-ва Верховної Ради України, 1997. 192 с.
4. Заєць О.І. Набуття прав на землю за земельним законодавством України. Бюлетень Міністерства Юстиції України. 2005. № 11. С. 35–45.
5. Мірошніченко А.М. Земельне право України: Підручник. 3-тє видання. К.: Алерта, 2013. 512 с. С. 193.
6. Балащенко М.І. Система речових прав на землю за законодавством України. Дис. на здоб. ступеня д. філ. у галузі знань 08 право за спец. 081 право. КНУ імені Тараса Шевченка. К. 2021. 275 с.
7. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ, 2020. URL: <https://www.rada.gov.ua/uploads/documents/76363.pdf>.

УДК 349.428

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.44>

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЕКОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ У КОНЦЕПЦІЇ «ЄДИНОГО ЗДОРОВ'Я»

Ільків Н.В.,
кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри господарсько-правових дисциплін
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-3182-8391

Ільків Н.В. Нормативно-правові засади екологічних детермінант у концепції «Єдиного здоров'я».

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю комплексного нормативно-правового регулювання екологічної складової концепції «єдиного здоров'я» в умовах зростання антропогенних та кліматичних ризиків. У статті проаналізовано стратегічні та законодавчі документи України, зокрема Закон України «Про систему громадського здоров'я» та Стратегію розвитку системи охорони здоров'я на період до 2030 року, які закріплюють «єдине здоров'я» як ключовий принцип державної політики та основу для профілактики інфекційних та неінфекційних хвороб. Досліджено, що фінальною метою реалізації оперативних функцій системи громадського здоров'я є позитивний вплив на детермінанти здоров'я, серед яких екологічні фактори займають чільне місце. У статті визначено зміст поняття екологічних детермінант здоров'я, що включають стан навколишнього природного середовища, будь-які природні кліматичні, біологічні (вірусні, пріонні, бактеріальні, паразитарні, генетично модифіковані організми, продукти біотехнології тощо), хімічні (органічні і неорганічні, природні (у тому числі кліматичні) та синтетичні), фізичні (шум, вібрація, ультразвук, інфразвук, теплове, іонізуюче, неіонізуюче та інші види випромінювання), та інші фактори, що впливають або можуть впливати на здоров'я людини чи на здоров'я майбутніх поколінь. Обґрунтовано, що комплексне нормативно-правове забезпечення управління екологічними детермінантами громадського здоров'я у межах підходу «єдиного здоров'я» допоможе у пошуку механізмів формування політики держави на засадах сталого розвитку з урахуванням екологічної детермінованості здоров'я населення, а також створенні ефективної, комплексної та стійкої системи для захисту здоров'я населення від екологічних загроз.

Зроблено висновок про ключову роль інтегрованого дозволу виходячи із його превентивної спрямованості на управління екологічними детермінантами та мінімізацію впливу забруднення на здоров'я населення. Запропоновано визнати його механізмом забезпечення екологічної складової у концепції «Єдиного здоров'я». Впровадження інтегрованого дозволу є ключовим кроком для гармонізації національного екологічного законодавства з вимогами ЄС, як обов'язкової умови для євроінтеграції України у сфері охорони довкілля та забезпечення сталого розвитку, а також корелює із завданнями Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року.

Ключові слова: громадське здоров'я, управління екологічними детермінантами здоров'я, інтегрований дозвіл, сталий розвиток, екологічна політика, найкращі доступні технології та методи управління (НДТМ).

Ilkiv N.V. Regulatory and legal framework for ensuring environmental determinants in the concept of «One Health».

The relevance of the study is determined by the need for comprehensive regulatory and legal regulation of the environmental component of the «one health» concept in the context of growing anthropogenic and climatic risks. The article analyzes Ukraine's strategic and legislative documents, in particular the Law of Ukraine «On the Public Health System» and the Strategy for the Development of the Health

Care System for the Period until 2030, which establish «one health» as a key principle of state policy and the basis for the prevention of infectious and non-infectious diseases. It has been found that the ultimate goal of the operational functions of the public health system is to positively influence health determinants, among which environmental factors play a prominent role. The concept of environmental determinants of health has been defined to include the state of the natural environment, any natural climatic, biological (viral, prion, bacterial, parasitic, genetically modified organisms, biotechnology products, etc.), chemical (organic and inorganic, natural (including climatic) and synthetic), physical (noise, vibration, ultrasound, infrasound, thermal, ionizing, non-ionizing, and other types of radiation), and other factors that affect or may affect human health or the health of future generations. It has been substantiated that comprehensive regulatory legal framework for managing environmental determinants of public health within the «One Health» approach will help in finding mechanisms for forming state policy based on sustainable development, taking into account the environmental determinants of public health, as well as creating an effective, comprehensive, and sustainable system for protecting public health from environmental threats.

It was concluded that integrated environmental permits play a key role due to their preventive focus on managing environmental determinants and minimizing the impact of pollution on public health. It was proposed to recognize them as a mechanism for ensuring the environmental component of the «one health» concept. The introduction of integrated environmental permitting is a key step towards harmonizing national environmental legislation with EU requirements, as a prerequisite for Ukraine's European integration in the field of environmental protection and sustainable development, and also correlates with the objectives of the Environmental Security and Climate Change Adaptation Strategy for the period up to 2030.

Key words: public health, management of environmental determinants of health, integrated environmental permitting, sustainable development, environmental policy, best available techniques and management methods (BAT).

Постановка проблеми. У спільній заяві світових лідерів чотиристоронньої співпраці у сфері охорони здоров'я людей, тварин, рослин та екосистем, до складу якої входять Всесвітня організація охорони здоров'я, Всесвітня організація здоров'я тварин, Продовольча й сільськогосподарська організація Об'єднаних Націй та Програма ООН з довкілля (ЮНЕП), що стала підсумком Третьої щорічної чотиристоронньої виконавчої зустрічі 25-27 березня 2025 року, підтверджена їхня непохитна відданість впровадженню «Єдиного підходу до здоров'я» (One Health). Цей комплексний підхід узагальнює столітню концепцію, в якій відображено загально визнаний взаємозв'язок здоров'я людини, тварин і рослин зі станом довкілля.

Застосовуючи «Єдиний підхід до здоров'я», у лютому 2021 року Європейська Комісія (ЄК) запустила Європейську обсерваторію клімату й здоров'я. Її мета – надати можливості суб'єктам, які приймають рішення, візуалізувати ризики для здоров'я, які пов'язані зі зміною клімату, й допомогти їм діяти й реагувати на ці ризики.

Розуміння здоров'я людини як багатогранної категорії, що формується під впливом комплексу взаємопов'язаних факторів, є визначальним для інтеграції комплексного підходу єдиного здоров'я у національну політику.

Метою є дослідження правових засад впровадження підходу «єдиного здоров'я» в Україні та визначення ролі інтегрованого довкілльового дозволу як превентивного механізму управління екологічними детермінантами громадського здоров'я.

Стан опрацювання проблематики. У наукових джерелах широко досліджується проблематика формування консолідованої політики охорони громадського здоров'я. Лехан В.М., Онул Н.М., Крячкова Л.В. слушно вказують, що її реалізація потребує як охорону здоров'я безпосередньо, так і заходів з охорони довкілля, поліпшення умов праці, життя, продуктів харчування і води тощо, а також пріоритетності проблем охорони здоров'я населення в національній політиці країни, виходячи з цінностей громадського здоров'я та прав людини.[1] Однак переважна кількість праць присвячена лише окремим аспектам підходу «єдиного здоров'я»: соціально-економічним аспектам громадського здоров'я (С.В. Дудник, Н.М. Левчук, Е.М. Лібанової), питанням інституційного забезпечення охорони здоров'я (А.М. Єріна, І.В. Рожков). Водночас слід зазначити про зростання наукової уваги до дослідження у сфері екологічної детермінованості громадського здоров'я. Так, Д.Г. Шушпанов приділив увагу з'ясуванню причинно-наслідкових зв'язків між здоров'ям насе-

лення та навколишнім середовищем (соціальним та фізичним). Г.В. Оганезова для вирішення проблеми збереження здоров'я населення запропонувала концепцію здоров'яорієнтованої економіки, приділивши увагу місцю екологічного фактору у її формуванні. Поряд з цим існує нагальна необхідність у дослідженні перспектив правового регулювання екологічних детермінантів здоров'я в Україні в межах підходу «єдиного здоров'я», що допоможе у пошуку механізмів формування політики держави на засадах сталого розвитку з урахуванням екологічної детермінованості здоров'я населення, а також створенні ефективної, комплексної та стійкої системи для захисту здоров'я населення від екологічних загроз.

Вклад основного матеріалу. Ключовим принципом розвитку системи охорони здоров'я для підвищення її стійкості, готовності реагування на виклики та загрози, що визначається у Стратегії розвитку системи охорони здоров'я на період до 2030 року, схв. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 січня 2025 р. № 34-р, [2] є підхід «єдиного здоров'я». Ставши стратегічним пріоритетом України, цей підхід знайшов законодавче закріплення у ЗУ «Про систему громадського здоров'я». [3] У переліку заходів захисту здоров'я та забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя населення в системі громадського здоров'я комплексний підхід «єдине здоров'я» виокремлено як основу для профілактики інфекційних та неінфекційних хвороб відповідно до епідемічної ситуації та прогнозу її змін. Його суть розкривається у дефініції поняття «єдине здоров'я», вміщеній у статті 1 Закону, що визначає його як міжсекторальний підхід до розроблення та виконання програм, реалізації державної політики, актів законодавства та проведення наукових досліджень. Він передбачає взаємодію кількох секторів, таких як медицина, медицина праці, ветеринарна медицина, безпечність продуктів харчування та охорона довкілля. Метою цієї взаємодії є забезпечення захисту здоров'я та санітарно-епідемічного благополуччя населення і досягнення кращих результатів у сфері громадського здоров'я.

Для дослідження єдиного підходу до здоров'я важливо визначити детермінанти здоров'я, як першопричини та фактори впливу, що формують стан здоров'я людини, тварин і екосистем. Це корелює із законодавчо визначено метою оперативних функцій системи громадського здоров'я – розроблення, затвердження та імплементація процедур і політик, які позитивно впливають на детермінанти здоров'я (ст.4 Закону «Про систему громадського здоров'я»). Тобто фінальною метою реалізації функцій є детермінанти здоров'я.

Поняття «детермінанти здоров'я» визначається як комплекс індивідуальних, соціальних, економічних і екологічних факторів, що визначають стан здоров'я окремих людей, контингентів або груп населення (ст. 1 Закону). [3]

Як вбачається з цього визначення, екологічним факторам відведено чільне місце поряд з індивідуальними, соціальними та економічними. Однак, надалі законодавець надаючи визначення індивідуальним, соціальним та економічним, не приділив увагу розумінню екологічних детермінант здоров'я.

У проєкті закону «Про систему громадського здоров'я» від 21.09.2020 № 4142 містилось визначення поняття «екологічні детермінанти здоров'я» як природні кліматичні, геохімічні, геофізичні, біоценологічні умови, які впливають на здоров'я. Це визначення могло б бути базовим, однак у чинній редакції відповідного закону воно відсутнє. Разом з тим слід вказати на певні недоліки такого формулювання з огляду на те, що, по-перше, визначення фокусується лише на природних умовах, повністю виключаючи або применшуючи вплив людської діяльності, по-друге, визначення лише констатує, що умови «впливають на здоров'я», але не відображає динамічної взаємодії, не відображає взаємного впливу (взаємозалежності).

Виходячи із досліджень науковців та з урахуванням законодавчих дефініцій, до змісту поняття «екологічні детермінанти здоров'я» слід віднести стан навколишнього природного середовища, будь-які природні кліматичні, біологічні (вірусні, пріонні, бактеріальні, паразитарні, генетично модифіковані організми, продукти біотехнології тощо), хімічні (органічні і неорганічні, природні (у тому числі кліматичні) та синтетичні), фізичні (шум, вібрація, ультразвук, інфразвук, теплове, іонізуюче, неіонізуюче та інші види випромінювання), та інші фактори, що впливають або можуть впливати на здоров'я людини чи на здоров'я майбутніх поколінь.

У наукових дослідженнях сучасного періоду прослідковується чітка тенденція до збільшення частки екологічних детермінант у загальній їх сукупності. Це доводить вагомість екологічних детермінант у формуванні здоров'я населення, його залежність не лише від соціально-економічних та поведінкових чинників, але від зовнішніх умов, у яких перебуває людина, та, відповідно, не-

обхідність вивчення структурних елементів екологічних детермінант, механізму дії в конкретних умовах і прогнозуванню на майбутнє.

Попри те що науковцями проводяться дослідження засад формування екологічної політики, однак слід вказати на їх фрагментарність. Так, С. Лутра, Д. Гарг та А. Халім досліджуючи з позицій уряду, промисловості й суспільства пріоритети у формуванні і регулюванні екологічної політики в межах стратегії сталого розвитку, не приділяють увагу аспектам визначення екологічних детермінант складових сталого розвитку [4, с. 146].

У ґрунтовному дослідженні Н. Бобровської, присвяченому розгляду пріоритетів у формуванні екологічної політики ряду держав з встановленням наслідків руйнування екосистем, відсутні визначення найкращих практик формування екологічної політики [5, с. 61-64].

Поза увагою залишаються наслідки виконання завдань екологічної політики. Так, приміром О. Беспалова аналізуючи екологічне законодавство країн ЄС та їх екологічну політику, зосередившись на індексі екологічної ефективності, охарактеризувала певні аспекти формування екологічної політики країн ЄС, однак поза увагою залишилися наслідки виконання завдань цієї політики для підтримки екологічної безпеки держав [6, с. 147-155].

Слушною є наукова позиція щодо необхідності визначення екологічних детермінантів з урахуванням структури «зеленої» економіки, що передбачає гармонійне поєднання економіки, екосистеми і добробуту людини [7, с. 49]. Це відповідає цілям сталого розвитку, що передбачають інтеграцію вирішення екологічних проблем із соціально-економічним розвитком держав через постановку й узгодження між собою низки економічних, соціальних та екологічних завдань.

У Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний в галузі сталого розвитку на період до 2030 року» від 25 вересня 2015 року, здоров'я і благополуччя у взаємозв'язку з факторами навколишнього природного середовища і трудовою діяльністю людини виступають як кінцеві підсумки, детермінанти і системні чинники, що сприяють сталому розвитку. Цілі в галузі сталого розвитку інтегровані і неподільні, вони охоплюють економічні, екологічні та соціальні основи сталого розвитку та в них особливо підкреслюється важливість забезпечення справедливості [8].

Наукове дослідження науковців Київського національного торговельно-економічного університету та Інституту економіки та прогнозування НАН України присвячене аналізу екологічних детермінант сталого розвитку країн з урахуванням структури «зеленої» економіки, що передбачає гармонійне поєднання економіки, екосистеми і добробуту людини.

Концепція «єдиного здоров'я» демонструє вагоме місце у системі громадського здоров'я екологічних детермінант, оскільки вони є фундаментальними зовнішніми чинниками, що безпосередньо та опосередковано впливають на стан здоров'я населення. Вони формують середовище, в якому живуть і працюють люди, і можуть бути як джерелом ризиків, так і фактором, що сприяє суспільному благополуччю. Безпосередній вплив екологічних детермінантів має місце при забрудненні повітря, води та ґрунту, що спричинене промисловістю, транспортом чи сільським господарством. При цьому вони є прямим чинником ризику для здоров'я, оскільки це може призводити до респіраторних захворювань, онкології та інших проблем зі здоров'ям.

Екологічні детермінанти будучи невід'ємною частиною системи громадського здоров'я, охоплюють весь спектр природних, техногенних та антропогенно змінених умов, що визначають стан фізичного та психічного благополуччя, а їхній вплив вимагає комплексного підходу та міжсекторальної співпраці для вирішення пов'язаних з ними проблем.

Реалізація концепції «єдиного здоров'я» вимагає наявності чітких нормативно-правових засад для управління екологічними детермінантами громадського здоров'я. Це передбачає зменшення впливу промислового забруднення на довкілля як джерело ризиків для здоров'я людини та тварин.

Необхідність мінімізації негативного впливу на довкілля знайшла своє відображення у Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року, схв. Розпорядженням КМУ від 20.10.2021 № 1363-р. У ній в якості завдання, спрямованого на підвищення рівня екологічної безпеки та зменшення впливів та наслідків зміни клімату в Україні, прямо визначено «запровадження системи дозвільних процедур для промисловості відповідно до європейських стандартів (інтегрованого дозволу)».

Необхідність інтегрованого запобігання та контролю забруднення на рівні ЄС відображена у Резолюції Ради ЄС 1993 року, яка зазначала, що такий підхід дозволить досягнути більш сталого балансу між антропогенною діяльністю та соціо-економічним розвитком, з одного боку, та ресур-

сами та відновлювальною здатністю природи з іншого боку (п. 2 преамбули до Директиви Ради ЄС 96/61/ЄС від 24.09.1996 р. щодо інтегрованого запобігання та контролю забруднення).[9] Протягом всього періоду аж до сьогодні Директиви з питань інтегрованого підходу до забруднення довкілля багаторазово переглядалися.

Попри те, що Україна прийняла зобов'язання з імплементації цієї Директиви ще у 2014 році, однак лише 16 липня 2024 року прийнято ЗУ № 3855-IX «Про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення» (набрання чинності 8 серпня 2025 року).[10] Забезпечення високого рівня захисту довкілля та конституційних прав на безпечне для життя і здоров'я довкілля шляхом застосування інтегрованого підходу до регулювання забруднення та впровадження найкращих доступних технологій та методів управління є основною метою цього нормативного акту. Закон встановлює правові та організаційні засади щодо запобігання, зменшення та контролю забруднення, що виникає в результаті провадження видів діяльності у таких галузях, як енергетика, виробництво та обробка металів, промисловість з переробки мінеральної сировини, хімічна промисловість, управління відходами, інші види діяльності.

На відміну від системи дозволів у сфері екологічної безпеки та природокористування, що історично склалася на покомпонентному підході, тобто було передбачено видачу окремих дозволів (дозволів на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами, дозволів на спеціальне водокористування, дозволів та ліцензій у сфері управління відходами) Закон запроваджує інтегрований довкіллевий дозвіл (ІДД). Якщо стара система спиралася на національні нормативи та ДСТУ, нова система ІДД вимагає обов'язкової орієнтації на Висновки найкращих доступних технологій та методів управління (НДТМ) (BAT/BREFs).

Ключовою юридичною відмінністю нового регулювання є перехід від фокусу на «кінці труби» (контроль фактичних викидів) до регулювання, заснованого на застосуванні НДТМ.

Відповідно до ст. 1, 3, 10, 11 ЗУ № 3855-IX ІДД як документ дозвільного характеру у сфері охорони довкілля, видається згідно з висновками найкращих доступних технологій та методів управління, та визначає гранично допустимі викиди для речовин, вібрації, тепла, шуму, інших фізичних та біологічних факторів, які вивільнятимуться внаслідок діяльності установки.

Таким чином, інтегрований підхід означає охоплення єдиним дозволом всіх екологічних показників установки, а саме викидів у повітря, води та землі, утворення відходів, використання сировини, енергоефективність, шум, запобігання нещасним випадкам та відновлення промислового майданчика після припинення експлуатації установки [11, с. 20].

Оновлений підхід покликаний забезпечити докорінну зміну підходу до регулювання промислового забруднення: від фрагментарного до комплексного та запобіжного, що відповідає європейським екологічним стандартам.

Але варто зауважити, що функціонування цієї системи наразі залежить від значного обсягу технічної та юридичної роботи. Так, умовою для того, щоб висновки НДТМ стали правовим базисом для видачі ІДД, необхідно перекласти 26 довідкових документів НДТМ та затвердити 21 висновок НДТМ на урядовому рівні [12]. Несвоєчасне або неповне затвердження цих документів створює значний регуляторний ризик. Доки національні Висновки НДТМ не будуть офіційно затверджені, Міндовкілля не матиме чіткої легальної бази для встановлення граничних викидів, що може заблокувати процедуру видачі дозволів.

Важливе значення впровадження інтегрованого довкіллевого дозволу полягає у тому, що воно є ключовим кроком для гармонізації національного екологічного законодавства з вимогами ЄС, як обов'язкової умови для євроінтеграції України у сфері охорони довкілля та забезпечення сталого розвитку. Але його ключова роль полягає у тому, що виходячи із превентивної спрямованості інтегрованого довкіллевого дозволу на управління екологічними детермінантами та мінімізацію впливу забруднення на здоров'я населення, його слід визнати механізмом забезпечення екологічної складової у концепції «єдиного здоров'я».

Висновки. Стратегічне та законодавче визначення підходу «єдине здоров'я» ключовим принципом розвитку системи охорони здоров'я України та його подальша реалізація в умовах глобальних кліматичних змін та їх негативних наслідків для ряду секторів економіки і сфер життєдіяльності людини вимагає переосмислення підходів до екологічних детермінантів громадського здоров'я. Прогалиною на цьому шляху залишається відсутність чіткого законодавчого визначення екологічних детермінант у чинному ЗУ «Про систему громадського здоров'я», що ускладнює їх ефективне врахування. Реалізація концепції «єдиного здоров'я» потребує комплексного норма-

тивно-правового регулювання управління екологічними детермінантами, зокрема, через зменшення промислового забруднення. Таким механізмом, що покликаний забезпечити реалізацію інтегрованого підходу до регулювання забруднення, перехід від фрагментарного до комплексного та превентивного регулювання на основі найкращих доступних технологій та методів управління, є інтегрований довкіллевий дозвіл. Успішне впровадження підходу «єдине здоров'я» та забезпечення сталого балансу між здоров'ям і довкіллям залежить від оперативного створення повної нормативної бази (зокрема, затвердження Висновків НДТМ) для функціонування інтегрованого довкіллевого дозволу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лехан В.М., Онул Н.М., Крячкова Л.В. Засади міжнародної та національної політики і стратегій у сфері громадського здоров'я. Система охорони здоров'я в Україні та країнах ЄС: реалії, трансформація, вектори розвитку, перспективи : *Наукова монографія*. Рига, Латвія: «Baltija Publishing», 2023. С.61-98. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-330-9-3>.
2. Стратегія розвитку системи охорони здоров'я на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках, схв. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 січня 2025 р. № 34-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20>.
3. Про систему громадського здоров'я: Закон України від 06 вересня 2022 р. № 2573-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20>.
4. Luthra, S., Garg, D., & Haleem, A. (2016). The Impacts of Critical Success Factors for Implementing Green Supply Chain Management towards Sustainability: An Empirical Investigation of Indian Automobile Industry. *Journal of Cleaner Production*, 121, 142–158. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.01.095>.
5. Бобровська Н.В. Пріоритети глобальної екологічної політики. *International Scientific Conference Innovative Economy: Processes, Strategies, Technologies: Conference Proceedings*, Kielce, Poland, January 27. 2017. Part II. P. 61–64.
6. Беспалова О. Екологічна політика країн ЄС щодо регулювання суспільних відносин у сфері підтримання екологічної безпеки. *Вісник Харківського нац. унів. імені В.Н. Каразіна*. Серія «Право». 2020. Вип. 30. С. 147–155. URL: <https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/16356> DOI: 10.26565/2075-1834-2020-30-17.
7. Федулова І.В., П'ятницька Г.Т., Жуковська В.М., Кандагура К.С., Григоренко О.М., Шумська С.С. Екологічні детермінанти сталого розвитку країни. *Укр. геогр. журн.* 2023. № 2. С. 48–59. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2023.02.048>.
8. Єрмішев О.В., Бацилєва О.В., Шумігай І.В., Кученко Т.А. Людський потенціал регіону: проблеми відтворення, збереження та використання в контексті сталого розвитку. *Наукові доповіді НУБіП України*. 2020. № 6 (88). URL: <https://www.researchgate.net/profile/Oleh-Yermishev/publication/348611895> DOI: <https://doi.org/10.31548/dopovidi2020.06.005>.
9. Директива Європейського парламенту і Ради 2010/75/ЄС про промислові викиди (інтегрований підхід до запобігання забрудненню та його контролю) від 24 листопада 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_004-10.
10. Про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення: Закон України від 16 липня 2024 р. № 3855-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-20>.
11. Популярний коментар до Закону України «Про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення» / за заг. ред. О. Кравченко, Є. Алексеевої. Львів: Компанія «Манускрипт», 2025. 76 с.
12. Закон №3855-IX про промзабруднення: які підзаконні акти варто очікувати найближчим часом. URL: <https://ecopolitic.com.ua/ua/news/zakon-3855-ix-pro-promzabrudnennya-yaki-pidzakonni-akti-varto-ochikuvati-najblizhchim-chasom>.

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.45>

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ТА ВІДНОВЛЕННЯ ЛІСІВ: ОРІЄНТИРИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Коваленко Т.О.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри земельного та аграрного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000 0002 7103 6209
e-mail: kovalenko.tetyana@gmail.com*

Коваленко Т.О. Європейський досвід правового забезпечення екологічної стійкості та відновлення лісів: орієнтири для України.

В статті обґрунтовуються напрямки удосконалення українського екологічного законодавства, спрямованого на забезпечення екологічної стійкості і відновлення лісів, на основі аналізу європейського досвіду правового регулювання у вказаній сфері.

Відновлення лісів України, зокрема тих, які постраждали внаслідок збройної агресії російської федерації, та забезпечення їх екологічної стійкості – це питання гарантування екологічної безпеки не лише України, але й всього Європейського континенту. Враховуючи євроінтеграційні прагнення України, у процесі підготовки проєктів та стратегій відновлення довкілля України, зокрема лісів, на принципах сталого розвитку варто виходити із стратегій, які розробляються та реалізуються в ЄС. Комплексні заходи, спрямовані на забезпечення екологічної стійкості та відновлення лісів в ЄС передбачені Лісовою стратегією ЄС на період до 2030 року, яка була прийнята в липні 2021 року та визначає бачення та конкретні дії щодо покращення кількості та якості лісів ЄС, а також посилення їхнього захисту, відновлення та стійкості. Вказана стратегія є однією з ключових ініціатив Європейського зеленого курсу, а також базується на Стратегії ЄС щодо біорізноманіття на період до 2030 року.

Встановлено, що європейський досвід забезпечення екологічної стійкості та відновлення лісів включає інтегроване управління лісами, стійке лісовідновлення та створення заповідних територій, що поєднує економічні, соціальні та екологічні цілі. Інтегроване лісове планування включає розробку та впровадження комплексних лісових планів, що враховують екологічні, соціальні та економічні аспекти, а також збалансоване використання лісових ресурсів для лісозаготівлі, туризму та рекреації. Стійке лісовідновлення передбачається програмами лісовідновлення з акцентом на висадку місцевих, стійких до кліматичних змін порід дерев. Стійке лісовідновлення передбачає також використання біологічних методів боротьби зі шкідниками та хворобами, створення лісових насаджень, що сприяють біорізноманіттю, а також застосування сучасних технологій для зменшення впливу лісозаготівлі на навколишнє середовище. Стале лісокористування забезпечується сертифікацією лісів, яке є інструментом стимулювання сталого управління, що гарантує екологічну, соціальну та економічну відповідальність. Створення заповідних територій включає створення та розширення мережі охоронюваних територій, які є ключовими для збереження біорізноманіття, впровадження заходів щодо запобігання та боротьби з лісовими пожежами, а також використання лісів як природних фільтрів для захисту від ерозії та збереження якості води.

Ключові слова: відновлення лісів; зелене відновлення; екологічна політика України; екологічна стійкість лісів; Європейський зелений курс; ліси; Лісова стратегія ЄС; лісове господарство; стале управління лісами; сталий (стійкий) розвиток.

Kovalenko T.O. European experience in legal support for ecological sustainability and forest restoration: guidelines for Ukraine.

The article substantiates the directions for improving Ukrainian environmental legislation aimed at ensuring environmental sustainability and forest restoration, based on an analysis of European experience in legal regulation in this area.

Restoration of Ukrainian forests, in particular those that have suffered as a result of the armed aggression of the Russian Federation, and ensuring their environmental sustainability is a matter of guaranteeing the environmental security not only of Ukraine, but also of the entire European continent. Given Ukraine's European integration aspirations, in the process of preparing projects and strategies for restoring the environment of Ukraine, in particular forests, on the principles of sustainable development, it is worth proceeding from the strategies that are being developed and implemented in the EU. Comprehensive measures aimed at ensuring environmental sustainability and forest restoration in the EU are provided for by the EU Forest Strategy for the period up to 2030, which was adopted in July 2021 and defines a vision and specific actions to improve the quantity and quality of EU forests, as well as strengthen their protection, restoration and sustainability. This strategy is one of the key initiatives of the European Green Deal and is also based on the EU Biodiversity Strategy to 2030.

It has been established that European experience in ensuring environmental sustainability and forest restoration includes integrated forest management, sustainable reforestation and the creation of protected areas, which combines economic, social and environmental objectives. Integrated forest planning includes the development and implementation of comprehensive forest plans that take into account environmental, social and economic aspects, as well as the balanced use of forest resources for logging, tourism and recreation. Sustainable reforestation is provided by reforestation programs with an emphasis on planting local, climate-resistant tree species. Sustainable reforestation also involves the use of biological methods of pest and disease control, the creation of forest plantations that promote biodiversity, and the application of modern technologies to reduce the impact of logging on the environment. Sustainable forest use is ensured by forest certification, which is a tool for stimulating sustainable management that guarantees environmental, social and economic responsibility. The creation of protected areas includes the creation and expansion of a network of protected areas, which are key to preserving biodiversity, implementing measures to prevent and combat forest fires, and using forests as natural filters to protect against erosion and preserve water quality.

Key words: forest restoration; forests; forestry; green restoration; ecological sustainability of forests; environmental policy of Ukraine; EU Forest Strategy; European Green Deal; sustainable development; sustainable forest management.

Постановка проблеми. Ліси України є цінним природним ресурсом. Вони забезпечують водоохоронні, захисні, оздоровчі, санітарно-гігієнічні та інші функції, а також задовольняють потреби економіки в лісових ресурсах. Загальна площа лісового фонду України становить 10,4 млн га, із яких вкритих лісовою рослинністю – 9,6 млн га. Лісистість території країни становить 15,9% [1]. Незважаючи на невелику лісистість території, Україна займає дев'яте місце у Європі за площею лісів та шосте місце за запасами деревини.

В умовах збройної агресії російської федерації проти України лісам, як цінному природному ресурсу та об'єкту права власності Українського народу, заподіяно надзвичайної шкоди веденням бойових дій. Станом на середину 2025 року збитки довікллю від війни вже сягають 108 млрд євро [2]. Зокрема, в Оперативному штабі з фіксації екозлочинів повідомили, що загалом в Україні вже постраждало 3 млн га лісів, а це майже третина лісового фонду держави. Деякі з них втрачені назавжди [3].

Стан опрацювання проблематики. В юридичній науці України досліджувалися різні аспекти правового регулювання раціонального використання, охорони та відновлення лісів, а саме: правове регулювання використання та охорони лісів в Україні (М.М. Заверюха), поняття лісу як об'єкта правового регулювання та охорони (Ю.В. Корнеєв, А.Ю. Корнеєв, Р.Ф. Смолярчук, О. Чопик), право власності держави на ліс (Д.С. Спесівцев) та право приватної власності на ліси в Україні (Н.Г. Юрчишин), еколого-правове регулювання лісокористування в Україні (С.М. Шершун), правове регулювання використання лісових ресурсів у сільському господарстві України (І.С. Сьюйва), правовий режим лісів колишніх колективних сільськогосподарських підприємств (Р.Ф. Смолярчук), відповідальність за порушення лісового законодавства (Л.В. Мендик) та кримі-

нально-правова охорона лісу в Україні (О.О. Дудоров, Р.О. Мовчан, Є.О. Письменський). Правове забезпечення екологічної стійкості лісів в умовах воєнного та повоєнного відновлення України є предметом наукових пошуків М.А. Гордійчука. Водночас європейський досвід правового забезпечення екологічної стійкості та відновлення лісів як модель для удосконалення українського екологічного законодавства не був предметом окремого наукового дослідження.

Мета дослідження. Метою цього дослідження є обґрунтування напрямків удосконалення українського екологічного законодавства, спрямованого на забезпечення екологічної стійкості і відновлення лісів, на основі аналізу європейського досвіду правового регулювання у вказаній сфері.

Виклад основного матеріалу. В юридичній науці України поняття «ліс» визначають як комплексний, багатофункціональний, відтворюваний об'єкт природи (рослинного світу) та об'єкт державної форми власності, що входить до складу навколишнього природного середовища, і виконує дві важливих функції: господарську та екологічну [4, с. 346].

Відновлення лісів України та забезпечення їх екологічної стійкості – це питання гарантування екологічної безпеки не лише України, але й всього Європейського континенту. Для розв'язання екологічних, економічних та соціальних проблем лісового господарства, а також створення умов для його сталого розвитку з урахуванням географічних та інших особливостей, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1777-р була схвалена Державна стратегія управління лісами України до 2035 року. Змінами, які були внесені до вказаної Стратегії у 2023 році, передбачається відновлення ведення лісового господарства в лісах, забруднених вибухо-небезпечними предметами, а також відновлення лісів, пошкоджених внаслідок збройної агресії російської федерації проти України. Проте способи такого відновлення лісів в Стратегії не уточнюються.

Відновлення лісів, де велися активні бойові дії, можливо кількома способами. Насамперед можливе здійснення консервації таких лісів, особливо якщо їх розмінування є ускладненим або небезпечним. Це створить умови для природного самовідтворення лісів. З часом цим територіям може бути надано правовий режим природно-заповідного фонду. Іншим способом відновлення пошкоджених або знищених внаслідок бойових дій лісів є заліснення територій. Цей спосіб є найбільш прийнятним для відновлення штучних лісів, зокрема Херсонщини та Луганщини, відновлення яких у природній спосіб є досить ускладненим внаслідок природно-кліматичних умов. Орієнтовна кількість дерев, яку необхідно буде заново висадити для відновлення лісового фонду, оцінюється екологами приблизно у кілька мільярдів [5]. Так, у національному парку «Святі Гори» де війною знищено 80% лісових насаджень, у 2025 році почали висаджувати сосну за новою технологією. На місці вигорілого лісу закладено нові саджанці. Розміновано 100 км лісових доріг та під'їздів до пожежних водойм [2].

З метою забезпечення комплексного післявоєнного відновлення України, її економіки та довкілля на засадах сталого розвитку з метою переходу до зеленої економіки Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України оприлюднило проект Закону України «Про засади зеленого відновлення України» [6]. Згідно зазначеного законопроекту діяльність у сфері відновлення повинна сприяти цілям зеленого відновлення, не завдавати значної шкоди довкіллю, та здійснюється на таких принципах: а) врахування екологічних і кліматичних міркувань, Цілей сталого розвитку; б) принципах екологічної політики Європейського Союзу, передбачених установчими договорами ЄС; в) належного врядування; г) природоорієнтованості. Економічна діяльність вважається такою, що робить значний внесок у пом'якшення зміни клімату, якщо така діяльність суттєво сприяє стабілізації концентрації парникових газів в атмосфері шляхом, зокрема, запобігання вирубки та деградації лісів, відновлення лісів, сталого управління та відновлення лісонасаджень. Економічна діяльність вважається такою, що робить значний внесок у відновлення та збереження біорізноманіття та екосистем, якщо така діяльність суттєво сприяє захисту, збереженню чи відновленню біорізноманіття шляхом, зокрема, сталого управління лісами, включно з підходами та використанням лісів і лісових земель, які сприяють збільшенню біорізноманіття або зупиненню чи запобіганню деградації екосистем, вирубки лісів і втраті середовищ існування (оселищ). Таким чином, одним із напрямків екологічної політики України є зелене відновлення України, що передбачає також відновлення лісів України та забезпечення їх екологічної стійкості.

Враховуючи євроінтеграційні прагнення України, у процесі підготовки проектів та стратегій відновлення довкілля України, зокрема лісів, на принципах сталого розвитку варто виходити із

стратегій, які розробляються та реалізуються в ЄС. Європа є одним із найбагатших на ліси регіонів світу. Ліси та інші лісисті угіддя покривають понад 43,52 % сухопутної площі ЄС і є важливими для здоров'я та благополуччя всіх європейців. Площа лісів коливається від 66% у Фінляндії до 1,5% на Мальті. Площа лісів ЄС збільшується з 2010 року зі швидкістю 0,3 мільйона га на рік (2010-2015), а потім 0,2 мільйона га на рік (2015-2020). У звіті про стан лісів Європи за 2020 рік зроблено висновок, що в середньому стан європейських лісів погіршується [7]. Зі зростаючим попитом на деревину, ліси та їхні екосистеми продовжують страждати від забруднення повітря та води, втрати середовища існування та біорізноманіття, а також від заселення міських територій. Захист лісів є фундаментальною частиною діяльності ЄС у сфері довкілля та компетенцією ЄС, що ґрунтується на статтях 191-192 Договору про функціонування ЄС, що підтверджено Європейським Судом.

У 2019 році було покладено початок реалізації Європейського зеленого курсу (далі – ЄЗК), який є дорожньою картою заходів, що спрямовані на перетворення економіки ЄС на сучасну, ефективну, сталу та конкурентоспроможну, зосереджуючись на чистій енергії, боротьбі зі зміною клімату, сталому розвитку промисловості та сільського господарства, а також на справедливому та інклюзивному зеленому переході. ЄЗК спрямований на те, щоб до 2050 року зробити Європейський континент екологічно нейтральним зі стійкою та ефективною економікою. Однією з ключових ініціатив ЄЗК є Лісова стратегія ЄС на період до 2030 року (далі – Лісова стратегія ЄС), яка була прийнята в липні 2021 року та визначає бачення та конкретні дії щодо покращення кількості та якості лісів ЄС, а також посилення їхнього захисту, відновлення та стійкості. Вона спрямована на адаптацію європейських лісів до нових умов, екстремальних погодних явищ та високої невизначеності, спричинених зміною клімату. Лісова стратегія ЄС на період до 2030 року базується також на стратегії ЄС щодо біорізноманіття на період до 2030 року, так як сприятиме досягненню цілей ЄС щодо біорізноманіття, а також цілей скорочення викидів парникових газів щонайменше на 55% до 2030 року та кліматичної нейтральності до 2050 року. Вона визнає центральну та багатофункціональну роль лісів у досягненні сталої і кліматично нейтральної економіки до 2050 року та збереженні жвавих і процвітаючих сільських районів [8].

Лісова стратегія ЄС підтримуватиме соціально-економічні функції лісів для процвітання сільських районів та розвитку лісової біоекономіки в межах сталого розвитку. Це також забезпечить захист, відновлення та розширення лісів ЄС для боротьби зі зміною клімату, повернення до попереднього стану біорізноманіття та забезпечення стійких та багатофункціональних лісових екосистем шляхом: сприяння сталій лісовій біоекономіці для виробництва довговічної деревної продукції; забезпечення сталого використання деревних ресурсів для біоенергетики; сприяння недеревній лісовій біоекономіці, включаючи екотуризм; розвиток навичок та розширення можливостей людей для сталої лісової біоекономіки; захист останніх первинних та старовікових лісів ЄС; забезпечення відновлення лісів та посилення сталого управління лісами для адаптації до клімату та стійкості лісів; відновлення біорізноманіття та заліснення лісів, зокрема шляхом посадки 3 мільярдів додаткових дерев до 2030 року; надання фінансових стимулів власникам лісів для покращення кількості та якості лісів ЄС.

Як зазначено в Лісовій стратегії ЄС, Європейський Союз прагне: захистити ліси та цінність численних екосистемних послуг, які вони надають; посадити щонайменше 3 мільярди додаткових дерев у ЄС до 2030 року; сприяти сучасній, кліматично нейтральній, ресурсоефективній та конкурентоспроможній економіці; зберегти жваві сільські райони та допомогти зберегти заможне сільське населення; забезпечити, щоб продукти, що споживаються в ЄС, не сприяли глобальному вирубуванню лісів.

Лісова стратегія ЄС також зосереджена на: стратегічному моніторингу, звітності та зборі даних про ліси; розробці потужної програми досліджень та інновацій для покращення наших знань про ліси; впровадженні інклюзивної та узгодженої системи управління лісами ЄС; посиленні впровадження та забезпечення дотримання чинного законодавства ЄС.

У Лісовій стратегії ЄС багато разів згадується сталий розвиток, а фраза «стале управління лісами» зустрічається десять разів у різних контекстах («практики сталого управління лісами», «рамки сталого управління лісами», «концепція сталого управління лісами»), а також є посилення на «сталу лісову біоекономіку», яка розглядається як ланцюжок створення вартості, заснований на сталому постачанні деревини та інших товарів і послуг з лісу. Однак у Стратегії прямо не зазначено, що її головною метою є досягнення сталого управління лісами в ЄС, а також що вона охоплює всі аспекти сталого управління лісами [9].

Варто зазначити, що Лісова стратегія ЄС сама по собі не є концептуальною основою для сталого управління лісами, але вона запускає процес розробки переглянutoї, більш амбітної концепції сталого управління лісами, яка повинна враховувати багатофункціональність та різноманітність лісів та їхні три взаємозалежні основи сталого розвитку. Стале управління лісами не є новими поняттями в європейському законодавстві. Концепція «багатофункціонального» лісівництва вже почала з'являтися в Європі у 1960-х роках, суть якої полягала у тому, що лісами можна керувати таким чином, щоб забезпечувати численні матеріальні та нематеріальні «товари» та послуги для задоволення суспільних потреб. З 1990-х років більшість лісових країн ЄС прийняли багатофункціональність, що базується на сталому розвитку, як керівну загальну основу для лісової політики та управління [10].

Поняття сталого управління лісами було сформульовано в Резолюції Н1 Гельсінської міністерської конференції з питань захисту лісів у Європі 1993 року. Так, стале управління лісами означає «управління та використання лісів і лісових угідь таким чином і з такою швидкістю, що підтримує їхнє біорізноманіття, продуктивність, здатність до регенерації, життєздатність та їхній потенціал для виконання зараз і в майбутньому відповідних екологічних, економічних та соціальних функцій на місцевому, національному та глобальному рівнях, і що це не завдає шкоди іншим екосистемам» [11].

Лісова стратегія ЄС, з одного боку, визнає економічний потенціал лісового сектору для покращення виробництва деревини, що використовується для сталого та легального заготівлі. З другого боку, вона також підкреслює важливість збереження біорізноманіття та, у своєму акценті на близькості до природи, стосується ширших дебатів щодо «багатофункціонального» лісівництва. Вчені довели, що стале управління лісами та багатофункціональне лісівництво – це концепції, достатньо стійкі, щоб об'єднати ці різні інтереси, і водночас достатньо гнучкі, щоб задовольнити різні місцеві потреби та умови [12]. За умови сталого управління ліси відіграють незамінну роль у захисті клімату та біорізноманіття. Вони захищають ґрунти та водні ресурси, забезпечують засоби до існування та сприяють добробуту сільських та міських громад. Європейські ліси є багатофункціональними, надаючи низку екосистемних послуг, включаючи виробництво відновлюваних матеріалів, які здатні замінити альтернативи з більшим екологічним слідом, тим самим також сприяючи кліматичній нейтральності та загальній сталості.

Враховуючи важливість лісів для планети, стале управління є важливим для того, щоб потреби суспільства не ставили під загрозу ресурс. Стале управління лісами пропонує цілісний підхід, що гарантує, що лісова діяльність приносить соціальні, екологічні та економічні вигоди, збалансовує конкуруючі потреби та підтримує та покращує функції лісів зараз і в майбутньому.

В Європейському Союзі пріоритетом також є створення юридичних механізмів захисту первинних та старовікових лісів. Так, у 2023 році Європейська комісія видала рекомендації щодо ідентифікації, картографування та захисту таких лісів, які, за оцінками, зараз покривають лише 3% лісової площі ЄС. Того ж року були опубліковані рекомендації щодо заліснення та посадки дерев, що сприяють збереженню біорізноманіття.

Лісова стратегія ЄС сприяє застосуванню «ближчих до природи» методів лісівництва та закликає до відмови від інтенсивної експлуатації лісів. Нові рекомендації щодо сталого управління лісами були опубліковані в липні 2023 року та включають підтримку схем оплати за послуги лісових екосистем, такі як захист біорізноманіття, поглинання вуглецю та регулювання водних ресурсів. Вони спрямовані на винагороду власників та керівників лісів, які захищають та покращують функції лісів поза виробництвом деревини. Стратегія також має сильну соціально-економічну спрямованість, адже вона визнає важливість лісів як засобів до існування сільських районів, робочих місць, відпочинку, туризму та недеревної лісової продукції. Вона підтримує інновації, розвиток навичок та стійкі ланцюги створення вартості деревини [13].

У червні 2025 року Рада ЄС підтримала законодавчу пропозицію щодо створення нової системи моніторингу лісів ЄС, спрямованої на покращення гармонізованого збору даних, лісових інвентаризацій та звітності в державах-членах. Це буде важливо для оцінки стійкості до зміни клімату, стану біорізноманіття та сталості управління лісами в усьому ЄС. Так як ліси відіграють вирішальну роль в адаптації до зміни клімату та пом'якшенні його наслідків, включаючи стійкість до лісових пожеж, фінансування ЄС підтримало низку проєктів, спрямованих на раннє виявлення, запобігання та боротьбу з лісовими пожежами, особливо в Південній Європі, де ризики зростають через зміну клімату.

Варто зазначити, що Україна поступово адаптує національне екологічне законодавства до права ЄС. Одним із кроків на цьому шляху стало започаткування реалізації експериментального проєкту щодо впровадження права ЄС (acquis ЄС) з питань запобігання знелісенню та деградації лісів стосовно інформації про товари, що виготовлені із деревини та реалізуються в митному режимі експорту [14]. Зокрема, запроваджується електронний кабінет експортера – компонент єдиної державної системи електронного обліку деревини, який надаватиме експортерам інформацію для перевірки відповідності та належної обачності щодо запобігання знелісенню та деградації лісів (підтвердження, що заготівля деревини після 31 грудня 2020 р. не призвела до знелісення чи деградації).

Висновки. Європейський досвід забезпечення екологічної стійкості та відновлення лісів включає інтегроване управління лісами, стійке лісовідновлення та створення заповідних територій, що поєднує економічні, соціальні та екологічні цілі. Так, інтегроване лісове планування включає розробку та впровадження комплексних лісових планів, що враховують екологічні, соціальні та економічні аспекти, а також збалансоване використання лісових ресурсів для лісозаготівлі, туризму та рекреації. Стійке лісовідновлення передбачається програмами лісовідновлення з акцентом на висадку місцевих, стійких до кліматичних змін порід дерев. Стійке лісовідновлення передбачає також використання біологічних методів боротьби зі шкідниками та хворобами, створення лісових насаджень, що сприяють біорізноманіттю, а також застосування сучасних технологій для зменшення впливу лісозаготівлі на навколишнє середовище. Стале лісочористування забезпечується сертифікацією лісів, яке є інструментом стимулювання сталого управління, що гарантує екологічну, соціальну та економічну відповідальність. Створення заповідних територій включає створення та розширення мережі охоронюваних територій, які є ключовими для збереження біорізноманіття, впровадження заходів щодо запобігання та боротьби з лісовими пожежами, а також використання лісів як природних фільтрів для захисту від ерозії та збереження якості води.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Державна стратегія управління лісами України до 2035 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1777-р. *Офіційний вісник України*. 2022 р. № 4. Ст. 256. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-2021-%D1%80#Text>.
2. Гринчук С. Збитки докілью від війни вже сягають 108 млрд євро – відновлення є питанням не лише національної безпеки, але й безпеки всього континенту. URL: <https://mepr.gov.ua/svitlana-grynychuk-zbytku-dovkillyu-vid-vijny-vzhe-syagayut-108-mlrd-yevro-vidnovlennya-ye-putannya-ne-lyshe-natsionalnoyi-bezpeky-ale-j-bezpeky-vsogo-kontynentu>.
3. «Випалена земля». Як війна впливає на екологію півдня України? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novynu-pryazovu-viyna-pivden-ekolohiya-spalena-zemlya/32191731.html>.
4. Корнєєв Ю. В., Корнєєв А. Ю. Поняття лісу як природного об'єкту та об'єкту правової охорони. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2023. Вип. 80. Ч. 1. С. 343–348. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.1.50>.
5. Крижний А. Збитки на трильйони: як рашисти руйнують українське довкілля. URL: <https://www.unian.ua/ecology/zbitki-na-trilyoni-yak-rashisti-ruynuyut-ukrajinske-dovkillya-12024633.html>.
6. Повідомлення про оприлюднення проєкту Закону України «Про засади зеленого відновлення України». URL: <https://mepr.gov.ua/povidomlennya-pro-oprylyudnennya-proyektu-zakonu-ukrayiny-pro-zasady-zelenogo-vidnovlennya-ukrayiny/>.
7. New EU forest strategy for 2030. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/698936/EPRS_ATA\(2022\)698936_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/698936/EPRS_ATA(2022)698936_EN.pdf).
8. EU Forest Strategy for 2030. URL: https://environment.ec.europa.eu/strategy/forest-strategy_en.
9. Lier M., Köhl M., Korhonen K. T., Linser S., Prins K., Talarczyk A. The New EU Forest Strategy for 2030: A New Understanding of Sustainable Forest Management? *Forests*. 2022. 13. 245. URL: <https://doi.org/10.3390/f13020245>.
10. Winkel G., Kaphengst T., Herbert S., Robaey Z., Rosenkranz L., Sotirov M. EU policy options for the protection of European forests against harmful impacts. Albert-Ludwigs-University Freiburg, Institute of Forest and Environmental Policy/Ecologic Institute, Berlin. 2009. URL: <https://www.ecologic.eu/13063>.

11. Meeting the European Union's Forest Strategy goals: a comparative European assessment. URL: https://efi.int/sites/default/files/files/publication-bank/2023/efi_fstp15_2023.pdf.
12. Hoogstra-Klein M. A., Brukas V., Wallin I. Multiple-use forestry as a boundary object: From a shared ideal to multiple realities. *Land Use Policy*. 2017. 69. P. 247–258. URL: <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2017.08.029>.
13. EU Forest Strategy for 2030. URL: <https://bc-europe.eu/webpage.php?name=eu-forest-strategy-2030>.
14. Про реалізацію експериментального проекту щодо впровадження права Європейського Союзу (acquis ЄС) з питань запобігання знелісенню та деградації лісів стосовно інформації про товари, що виготовлені із деревини та реалізуються в митному режимі експорту: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 листопада 2025 р. № 1552. *Урядовий кур'єр*. 2025. № 248. 4 грудня. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1552-2025-%D0%BF#Text>.

УДК 349.4:338.43(4)(450)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.46>

АГРАРНИЙ РЕЄСТР ЯК ПРАВОВИЙ ТА АДМІНІСТРАТИВНИЙ ІНСТРУМЕНТ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В ЄС І НА НАЦІОНАЛЬНОМУ РІВНІ (НА ПРИКЛАДІ ІТАЛІЙСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ)

Копиця М.А.

*доктор філософії у галузі права,
асистент кафедри земельного та аграрного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-2534-0103*

Копиця М.А. Аграрний реєстр як правовий та адміністративний інструмент публічного управління в ЄС і на національному рівні (на прикладі Італійської Республіки).

У процесі інтеграції до Європейського Союзу ключовим завданням України є системна адаптація національного законодавства та адміністративних інструментів відповідно до правової та політичної бази ЄС, зокрема у сфері сільського господарства. З урахуванням цього, стратегічного значення набуває розвиток цифрового державного управління, одним із складників якого є впровадження аграрного реєстру. У статті розкривається роль аграрного реєстру як багатофункціонального інструмента реалізації сільськогосподарської політики, що забезпечує облік, адміністрування державної підтримки, моніторинг дотримання нормативних вимог та формування достовірної статистичної інформації. На підставі порівняльного аналізу практик держав-членів Європейського Союзу, зокрема Італійської Республіки та функціонування її Національної сільськогосподарської інформаційної системи (SIAN), встановлено, що впровадження єдиних цифрових платформ сприяє підвищенню рівня прозорості, забезпеченню належного контролю за процесами та дотриманню принципу підвітності суб'єктів у сфері публічного управління. Окрему увагу приділено трьом підходам до розуміння аграрних реєстрів: регуляторно-правовому, статистично-методологічному та адміністративно-функціональному, які у комплексі дозволяють визначити правову природу вказаної категорії. Визначено обов'язкові елементи (підсистеми) аграрних інформаційних систем відповідно до вимог ЄС, у т.ч. геопросторові інструменти (LPIS, AMS) та системи ідентифікації тварин. Незважаючи на відсутність вимоги ЄС щодо запровадження єдиного централізованого реєстру, встановлюються загальні стандарти щодо взаємодії відповідних національних систем. У підсумку результати проведеного дослідження дозволять сформулювати рекомендації з модернізації Державного аграрного реєстру України, з урахуванням положень Регламентів (ЄС) 2021/2115, 2021/2116 та 2018/1091. Зазначено, що подальший розвиток ДАР має ґрунтуватися на принципах інтеграції, функціональної взаємодії та відповідності європейським стандартам з метою забезпечення ефективного управління аграрною політикою та сприяння євроінтеграційному курсу України.

Ключові слова: Державний аграрний реєстр, європейська інтеграція, управління сільським господарством, Спільна сільськогосподарська політика, система реєстрації сільськогосподарських підприємств, політика розвитку сільських територій, аграрна інформаційна система, програми підтримки сільського господарства, інновації в аграрному секторі.

Kopytsia M.A. The agricultural register as a legal and administrative instrument of public administration in the EU and at the national level (based on the case study of the Italian Republic).

In the process of integration into the European Union, a key task for Ukraine is the systematic adaptation of national legislation and administrative instruments in line with the EU's legal and political framework, specifically in the field of agriculture. In this context, the development of digital public administration, one component of which is the introduction of an agricultural register, is of strategic importance. This article highlights the role of the agricultural register as a multifunctional tool for

implementing agricultural policy. It facilitates record-keeping, the administration of state support, monitoring compliance with regulatory requirements, and the generation of reliable statistical data. A comparative analysis of practices in EU member states, particularly the Italian Republic and its National Agricultural Information System (SIAN), demonstrates that the implementation of unified digital platforms enhances transparency, ensures proper oversight of processes, and upholds the principle of accountability in public administration. Special attention is given to three approaches to understanding agricultural registers: regulatory and legal, statistical and methodological, and administrative and functional. Together, these perspectives help define the legal nature of agricultural registers. Mandatory elements (subsystems) of agricultural information systems are identified in accordance with EU requirements, including geospatial tools (such as LPIS and AMS) and animal identification systems. Although there is no EU requirement for a single centralized register, common standards for the interaction of relevant national systems are being established. As a result, the study's findings will enable the development of recommendations for modernizing Ukraine's State Agricultural Register (SAR), in line with the provisions of Regulations (EU) 2021/2115, 2021/2116, and 2018/1091. It is noted that the further development of the SAR should be guided by the principles of integration, functional interoperability, and alignment with European standards to ensure effective agricultural policy management and support Ukraine's European integration trajectory.

Key words: State Agrarian Register, European integration, agricultural governance, Common Agricultural Policy, farm registration systems, rural development policy, agricultural data infrastructure, agricultural support schemes, agrarian sector innovation.

Постановка проблеми. У межах реалізації політики розширення Європейського Союзу (далі – ЄС, Союз, Євросоюз) та в рамках процедури набуття членства, щорічний пакет розширення Європейської Комісії та відповідні звіти про прогрес визначають стратегічні орієнтири для країн-кандидатів і потенційних кандидатів, зокрема України. У сфері аграрної політики ці документи наголошують на необхідності комплексної гармонізації національного законодавства із законодавством ЄС, що регламентує функціонування аграрного ринку, розвиток сільських територій, забезпечення безпечності харчових продуктів, а також впровадження ветеринарної та фітосанітарної політики [1].

Виконання Україною міжнародно-правових зобов'язань у рамках процесу європейської інтеграції знаходить своє практичне втілення, зокрема, у впровадженні Державного аграрного реєстру (ДАР). ДАР є державною інформаційно-комунікаційною системою, що забезпечує облік, обробку, зберігання та інтеграцію даних щодо суб'єктів господарювання, які здійснюють діяльність у сфері сільського господарства, а також пов'язаних з ними видів господарської діяльності [2]. На законодавчому рівні функціонування реєстру «Про інформаційно-комунікаційну систему «Державний аграрний реєстр»» (Закон № 3980-IX), який визначає правові, організаційні та фінансові засади створення, ведення та використання відповідної інформаційної системи [3]. Зазначений Закон був прийнятий у 2025 року і встановлює сферу застосування реєстру, визначає принципи збору, обробки та захисту даних, а також регламентує механізми електронної взаємодії з користувачами, органами виконавчої влади, іншими державними інформаційними ресурсами та реєстрами.

Як продемонструє запропоноване до уваги дослідження, в ЄС сформовано узгоджену нормативно-правову базу, що визначає загальні стандарти збору та обробки даних у ділянці аграрного сектору, ідентифікації сільськогосподарських товаровиробників, а також адміністрування схем підтримки в межах Спільної сільськогосподарської політики (Common Agricultural Policy, далі – CAP). Аналіз законодавства Союзу надає можливість українським законодавчим та виконавчим органам визначити ключові правові принципи та функціональні вимоги, які мають бути імplementовані у національне законодавство в частині удосконалення організаційно-правових основ функціонування ДАР. Реалізація зазначеного підходу дозволить забезпечити системність та послідовність правового регулювання, уникнути його фрагментації, сприятиме підвищенню передбачуваності державної політики та формуванню правового середовища, яке відповідає принципам правової визначеності, стабільності та захисту прав суб'єктів аграрного ринку.

Метою дослідження є аналіз законодавства Союзу та кращих практик держав-членів, насамперед Італійської Республіки, щодо створення і функціонування сільськогосподарських реєстрів з метою обґрунтування концептуальних, правових та організаційних підходів до вдосконалення

ДАР. Зазначена діяльність є невід'ємною складовою реалізації стратегічного курсу України на європейську інтеграцію, а також сприяє поступовому гармонізуванню національної правової бази із правом Союзу (*acquis communautaire*), у тому числі в частині цифровізації публічного управління в аграрному секторі.

Стан опрацювання проблематики. Питання функціонування аграрних реєстрів як елементів системи електронного врядування в аграрному секторі є предметом активного наукового аналізу як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками. В англійськомовних наукових джерелах основними напрямками досліджень визначено: правову природу державних аграрних інформаційних систем (зокрема, Ф. Тедіолі); інструменти цифрової трансформації сільськогосподарського виробництва (Б. Гарске, А. Бау, Ф. Екардт); адміністративні механізми реалізації положень САР (А. Свінбанк, П. Даугб'єрг). Більшість українських науковців зосереджує увагу на загальнотеоретичних аспектах реформування системи державного управління сільським господарством, запровадженні інструментів електронного врядування, формуванні національних інформаційних ресурсів та забезпеченні їхньої інтеграції з європейськими стандартами управління (наприклад, С. Нісфоян, П. Шорський, П. Кулинич, М. Негрей, А. Правдюк, Г. Корнієнко, Х. Григор'єва).

Виклад основного матеріалу. Підходи до тлумачення та застосування терміна «аграрний реєстр» у практиці державного управління в аграрному секторі визначаються специфікою реалізації повноважень з боку уповноважених органів державної влади, зокрема у сферах регулювання, моніторингу, планування та контролю. Залежно від інституційного завдання та функціонального призначення, аграрний реєстр може розглядатися як інструмент обліку аграрних суб'єктів, засіб інформаційного забезпечення управлінських рішень або як складова системи державного контролю за обігом сільськогосподарських ресурсів. Серед таких підходів виокремлюються:

1) згідно з нормативно-правовим підходом, тлумачення поняття аграрного реєстру здійснюється виключно на підставі норм чинного законодавства, якими визначено його правовий статус, функціональне призначення, організаційну структуру, систему адміністрування та правові наслідки реєстраційних дій [4]; аграрний реєстр розглядається як публічний інформаційний ресурс, створений на підставі спеціального нормативно-правового акта, що визначає: перелік категорій даних (щодо суб'єктів аграрної діяльності, сільськогосподарських угідь, форм господарювання, прав на землю та інше майно аграрного призначення); уповноважений орган (або органи), відповідальний за адміністрування, ведення та оновлення реєстру; юридично значущі наслідки внесення або виключення записів (зокрема, щодо права на державну підтримку, контролю або застосування санкцій);

2) статистично-методологічний підхід до визначення обсягу поняття аграрного реєстру орієнтований на формування повноцінної інформаційної бази для забезпечення офіційної та актуальної статистики для цілей реалізації державної аграрної політики [5]; у цьому розумінні призначення аграрного реєстру полягає у забезпеченні функціонування джерела первинної інформації, що є основою для формування репрезентативних вибірок, збору офіційної статистики та здійснення аналітичного супроводу управлінських процесів у сфері аграрного регулювання; створення, ведення та оновлення реєстру здійснюється з урахуванням: ідентифікації статистичних одиниць (наприклад, фермерських господарств) на основі уніфікованих критеріїв, системності оновлення та перевірки інформації, відповідності методології ведення реєстру європейським статистичним стандартам, інтеграції з іншими державними реєстрами;

3) із позиції адміністративно-функціонального підходу, аграрний реєстр відіграє роль інтегрованої платформи для управління адміністративними процесами у сфері підтримки сільського господарства [6]; аграрний реєстр забезпечує системну взаємодію між суб'єктами аграрної діяльності, органами державної влади та місцевого самоврядування, контрольними інституціями, а також фінансовими механізмами, що функціонують у межах реалізації державної аграрної політики.

У правових системах ЄС державні реєстри є ключовим інструментом реалізації аграрної політики, адміністрування державної підтримки, ведення статистики та контролю за дотриманням земельного законодавства. Попри функціонування в межах єдиної системи управління, такі реєстри суттєво різняться за правовим статусом, інституційним підпорядкуванням та сферою регулювання, хоча на практиці часто розглядаються як однорідні.

Поняття «аграрний реєстр» є найбільш широким, оскільки під ним розуміється інтегрована цифрова інформаційна система, спрямована на забезпечення повного та достовірного збирання,

оброблення, систематизації й актуалізації даних щодо суб'єктів і процесів аграрної діяльності. Він створюється для збору й аналізу даних про господарства, виробництво, екологічні практики, а також використовується для розподілу дотацій, аналізу ефективності впровадження аграрної політики та моніторингу виконання законодавчих вимог. Нормативне регулювання функціонування відповідних реєстрів, як правило, базується на національних законодавчих актах, гармонізованих із положеннями права ЄС. Зокрема, йдеться про акти, що регулюють Інтегровану систему управління та контролю (Integrated Administration and Control System, IACS) [7] та Інформаційну мережу обліку сільськогосподарських господарств (Farm Accountancy Data Network, FADN) [8]. З іншого боку, на реєстр фермерських господарств покладено чітко окреслену функціональну роль – реєстрацію конкретних суб'єктів сільськогосподарської діяльності [9]. За своєю суттю, він є орієнтованим на саме оператора (суб'єкта господарювання), а не на об'єкти аграрної інфраструктури (земельні ділянки, угіддя, технічні засоби тощо). Якщо аграрний реєстр акумулює дані про виробничі процеси, екологічні показники, географічну структуру аграрних земель, то реєстр фермерських господарств зосереджений виключно на ідентифікації та категоризації осіб (юридичних, так і фізичних), що здійснюють аграрне виробництво. У той же час, у межах національних правових систем також діють реєстри сільськогосподарських угідь. Їх функціонування ґрунтується на об'єктному підході, де первинним елементом є земельна ділянка як один із об'єктів аграрних правовідносин. Основною метою такого виду реєстру є документування характеристик, меж, правового статусу та цільового призначення земель, що віднесені до категорії земель сільськогосподарського призначення [10]. З правової точки зору, цей реєстр має кадастрову або майнову природу і відображає не лише просторові межі, а й правовстановлюючі відомості: форми власності, правомочності користування, обтяження, цільове використання.

У правовому полі ЄС відсутній централізований реєстр на наднаціональному рівні, натомість діє система національних реєстрів, зокрема у межах реалізації CAP. Їхнє функціонування координується на основі узгоджених підходів, визначених Європейською Комісією.

Правові та адміністративні засади взаємозв'язку між CAP та національними аграрними реєстрами держав-членів базуються на функціонуванні раніше згаданої IACS. Зазначена система була вперше впроваджена у рамках реформи CAP 1992 року, а в сучасному вигляді її регламентовано положеннями Регламенту (ЄС) 2021/2116 [11]. IACS функціонує як обов'язковий адміністративний інструмент держав-членів Союзу, призначений для ефективного управління виплатами в рамках Спільної сільськогосподарської політики (CAP). Вона сформована з таких ключових компонентів: 1) Система ідентифікації земельних ділянок (LPIS, Land Parcel Identification System) – геопросторова база даних, що забезпечує точну ідентифікацію та розмежування сільськогосподарських угідь; вона є базовим інструментом для перевірки відповідності заявлених площ критеріям надання підтримки; 2) Геопросторове застосування (GSA, Geospatial Application) – цифровий інтерфейс, за допомогою якого заявники можуть візуалізувати та позначати ділянки, під які заплановано отримати допомогу; у деяких випадках застосунок інтегрується із заявками на підтримку у тваринництві та підтримує автоматизовані процеси подання; 3) Система моніторингу площ (AMS, Area Monitoring System) уявляє собою систему супутникового моніторингу, що здійснює постійне спостереження за сільськогосподарською діяльністю; цей компонент сприяє ранньому виявленню аномалій, зниженню адміністративного навантаження та дає змогу бенефіціарам своєчасно вносити корективи до поданих заявок; 4) система ідентифікації бенефіціарів та їхніх прав – адміністративний інструмент, що забезпечує верифікацію особи заявника, а також (за необхідності) ведення обліку та розподілу прав на отримання допомоги згідно з чинним законодавством; 5) механізм контролю та санкцій – сукупність процедур і заходів, спрямованих на забезпечення дотримання норм законодавства, виявлення порушень та запобігання неправомірному отриманню коштів; включає застосування відповідних санкцій у разі недотримання умов CAP; 6) система ідентифікації та реєстрації тварин – функціонує в регіонах, де надається підтримка у сфері тваринництва; забезпечує облік та відстеження тварин, що є необхідною умовою для достовірності та прозорості відповідних заяв на отримання фінансової підтримки [12].

Із реформуванням CAP та запровадженням стратегічного підходу після 2023 року, фінансова підтримка фермерам надається за умови дотримання екологічних стандартів, кліматичних зобов'язань і принципів сталого землекористування. Нова система, відома як «умовність» (англ. «*conditionality*»), замінила попередній механізм «перехресної відповідності» (анол. «*cross-compliance*»). Нормативне закріплення нової моделі здійснено в Регламенті (ЄС) 2021/2115 Єв-

ропейського Парламенту та Ради, який визначає загальні рамки функціонування CAP на період 2023–2027 років [13]. Для контролю за виконанням зобов'язань у межах CAP, зокрема щодо постійних пасовищ, сівозміни та буферних зон, держави-члени ЄС зобов'язані використовувати актуальні геопросторові дані з національних аграрних реєстрів. Такі реєстри забезпечують перевірку задекларованого землекористування, аналіз права на фінансову підтримку та моніторинг дотримання стандартів GAEC, визначених регламентами ЄС [14].

Окрім виконання функцій з адміністрування платежів у межах CAP, аграрний реєстр відіграє ключову роль у формуванні сільськогосподарської статистики на рівні Союзу. Згідно з положеннями Регламенту (ЄС) 2018/1091 Європейського Парламенту та Ради про інтегровану сільськогосподарську статистику (Integrated Farm Statistics, IFS), ЄС здійснив перехід від традиційних методів збору статистичних даних (на основі вибіркового опитувань) до реєстрово-орієнтованої статистичної моделі. Відповідно до зазначеного Регламенту, держави-члени зобов'язані забезпечити збирання та подання уніфікованих статистичних даних щодо сільськогосподарських підприємств, зокрема: площа сільськогосподарських угідь за категоріями використання, види вирощуваних культур, кількість одиниць худоби, показники зайнятості та робочої сили. При цьому, збір цих даних має охоплювати не менше ніж 98% сільськогосподарського виробництва відповідної держави-члена, що забезпечує достовірність та повноту статистичної інформації для формування політики на рівні ЄС [15]. Важливою особливістю цього Регламенту є положення, яке дозволяє державам-членам використовувати адміністративні джерела даних для формування статистичної звітності. До таких джерел відносяться, зокрема, вже згадана вище IACS. Таким чином, аграрний реєстр набуває статусу правового інструменту подвійного призначення – адміністративного (для управління платежами та контролю) та статистичного (для забезпечення достовірної та повної інформаційної бази в межах ЄС).

Крім того, у контексті реалізації стратегічних напрямів ЄС, зокрема Європейської Зеленої угоди, стратегії «Від ферми до столу», а також підготовки до впровадження нового екологічного законодавства, роль аграрного реєстру держав-членів ЄС буде суттєво розширюватися. Відтепер аграрний реєстр вже не розглядатиметься як пасивна база даних, що зберігає лише облікову інформацію. Натомість він трансформується у динамічну цифрову інфраструктуру, яка виконує низку функцій, у т.ч. об'єднання даних із супутникового моніторингу, інтеграцію з реєстрами бенефіціарів, відображення сільськогосподарських практик та агроекологічних показників, моніторинг ефективності реалізації політики у сфері сільського господарства та довкілля. Так, із набуттям чинності у 2026 році Регламенту про статистику сільськогосподарських ресурсів та продукції (SAIO) [16], відбудеться подальша інтеграція показників виробництва, цін і ресурсів у загальну систему аграрної статистики та політичного планування. Згідно з положеннями SAIO, ключовим джерелом такої інформації залишатимуться існуючі сільськогосподарські реєстри, що ще раз підтверджує їхню роль як базового компонента цифрової трансформації аграрного сектору в ЄС.

Хоча Євросоюз поступово гармонізував цілі та ключові характеристики відповідних реєстрів, зокрема через CAP та пов'язані з нею нормативні акти, держави-члени зберігають істотну автономію у формуванні інституційної системи та процедурних механізмів, що забезпечують їх функціонування. Законодавство ЄС не встановлює уніфікованого центрального реєстру, однак передбачає обов'язкові вимоги, що зумовлюють створення взаємопов'язаних інформаційних систем. У рамках IACS держава-член зобов'язана забезпечити функціонування бази даних, призначеної для належної ідентифікації суб'єктів господарювання та земельних ділянок сільськогосподарського призначення з метою здійснення виплат за схемами прямої підтримки на підставі верифікованих відомостей. Паралельно діють спеціалізовані режими у сфері ідентифікації та реєстрації тварин, зокрема щодо великої рогатої худоби, що передбачають створення окремих реєстрів тварин, їх переміщень та місць утримання. Зазначені вимоги у практичному вимірі формують національні системи, які, як правило, функціонують у формі комплексної нормативної конструкції: базовий реєстр доповнюється низкою спеціалізованих (функціональних) інформаційних підсистем, кожна з яких регулюється окремими правовими приписами та технічними стандартами.

Так, в Італійській Республіці функціонує національний реєстр фермерських господарств – офіційна централізована інформаційна система, призначена для обліку та зберігання даних про сільськогосподарські підприємства на всій території країни. Адміністрування зазначеного реєстру здійснюється через Національну сільськогосподарську інформаційну систему (SIAN, Sistema Informativo Agricolo Nazionale). Зазначений аграрний реєстр не має виключно статистичного ха-

рактору, а є юридично обов'язковою базою даних, яка акумулює агрономічну, кадастрову, адміністративну інформацію про фермерські господарства. Наявність запису в реєстрі є необхідною передумовою для отримання субсидій, податкових пільг та інших форм державної підтримки.

Становлення сучасної IT-інфраструктури аграрного сектору Італії розпочалося з прийняттям Законодавчого декрету № 173/1998 [17], яким запроваджено Національну сільськогосподарську інформаційну систему (SIAN) як інструмент цифровізації та модернізації державного управління. Система забезпечила уніфікацію інформаційних потоків між органами влади та аграрними суб'єктами, що сприяло підвищенню ефективності управлінських процесів. Подальший розвиток SIAN закріплено Указом Президента № 503/1999 [18], яким визначено порядок ведення обліку агровиробників та створено Єдиний реєстр сільськогосподарських підприємств. Відповідно до статті 9, внесення до реєстру стало обов'язковою умовою для отримання державної підтримки, що надало йому нормативного та стимулюючого значення.

Визначальне значення у правовому закріпленні статусу Єдиного реєстру сільськогосподарських підприємств мало прийняття Декрету-закону № 5/2012 [19], зокрема статті 25, пункту 2, якою офіційно надано юридичну силу цифровому досьє сільськогосподарського виробника (іт *«fascicolo aziendale»*). Відтоді цей інструмент набув статусу юридично значущого документа, обов'язкового у процедурах державного управління. Подальше нормативне регулювання здійснено Указом Міністерства від 12 січня 2015 року № 162 [20], яким уточнено функціональні та технічні параметри ведення реєстру. Документ закріпив цифрове досьє як ключовий елемент системи, визначив перелік обов'язкових даних, порядок їх структуризації, оновлення та адміністрування. Запроваджена стандартизація забезпечила належну взаємодію між суб'єктами та ефективний правовий контроль. Відповідно до Розпорядження Міністра від 1 березня 2021 року № 99707 [21], унормовано процедурні та технічні засади функціонування Єдиного реєстру сільськогосподарських підприємств. Документ передбачає вимоги щодо сумісності інформаційних систем, актуалізації даних, достовірності та верифікації інформації. Регуляторний фокус зміщено від виключно юридичної відповідності до забезпечення якості, цілісності та доступності даних, що засвідчує перехід до цифрової трансформації в аграрному секторі.

SIAN функціонує під управлінням Агентства з питань сільськогосподарських виплат (AGEA) за координації та контролю Міністерства сільського господарства Італійської Республіки. Система інтегрована з базами даних Європейського Союзу для реалізації механізмів CAP. SIAN забезпечує реєстрацію аграрних підприємств із присвоєнням унікальних ідентифікаційних кодів та формуванням цифрового досьє виробника, що містить: юридичну та податкову інформацію; дані про площі, земельні ділянки; відомості про поголів'я тварин, посіви, технічні засоби, будівлі, сертифікати, дозволи та подані декларації. Однією з важливих характеристик Системи є інтеграція з геопросторовими інструментами (LPIS/GIS), що забезпечує можливість відстеження використання земельних ресурсів за допомогою супутникових знімків. Крім того, Система сприяє забезпеченню прозорості, відстежуваності та відповідності вимогам антикорупційного законодавства та стандартам систем аудиту Європейського Союзу, що є критично важливим у контексті запобігання зловживанням та шахрайству під час розподілу державної та європейської підтримки [22].

За результатами проведеного дослідження та здійсненого аналізу наукових джерел і практичних даних сформульовано узагальнені **висновки**. Аграрний реєстр у сучасному розумінні є інтегрованою державною інформаційно-комунікаційною системою та водночас інструментом публічного адміністрування, що функціонує на нормативно визначених засадах і забезпечує реалізацію державної аграрної політики. Його призначення полягає у здійсненні офіційного обліку та верифікації суб'єктів аграрної діяльності, земельних ділянок сільськогосподарського призначення та об'єктів аграрного виробництва. Аграрний реєстр забезпечує формування достовірної та актуальної інформаційної бази для підготовки, прийняття і реалізації управлінських рішень у сфері сільського господарства, здійснення контролю за дотриманням вимог аграрного законодавства, проведення моніторингу цільового використання земель. Крім того, реєстр використовується як інструмент адміністрування програм державної допомоги, зокрема для перевірки відповідності отримувачів установленим критеріям, запобігання подвійного фінансування та забезпечення прозорості розподілу бюджетних коштів.

Поняття аграрного реєстру доцільно розкривати через сукупність трьох взаємодоповнювальних підходів: 1) нормативно-правового (реєстр як юридично значущий публічний ресурс і елемент механізму аграрної політики); 2) статистично-методологічного (реєстр як джерело офіцій-

ної та репрезентативної статистики); 3) адміністративно-функціонального (реєстр як інтегрована платформа процедур підтримки, контролю й координації).

Аграрні реєстри в ЄС виконують «подвійну» функцію – адміністративну та статистичну, оскільки одночасно забезпечують адміністрування виплат і контроль у межах CAP та формування уніфікованої статистичної бази даних. Європейська модель функціонування аграрних реєстрів ґрунтується на встановленні обов’язкових вимог у межах CAP та IACS, а не на створенні єдиного наднаціонального реєстру. Такий підхід забезпечує збереження автономії держав-членів у веденні власних національних реєстрів шляхом застосування єдиних правил, стандартів та обов’язкових функціональних компонентів, зокрема системи ідентифікації земельних ділянок, геопросторових системи заяв, системи моніторингу площ та спеціальних систем реєстрації і ідентифікації тварин, механізмів ідентифікації потенційних отримувачів державних програм підтримки.

Досвід Італійської Республіки свідчить про формування інституційно та юридично закріпленої моделі аграрного реєстру як обов’язкової передумови доступу суб’єктів господарювання до державної та європейської фінансової підтримки. Зокрема, SIAN та інститут цифрового досє сільськогосподарського виробника вже не є лише засобами оперативної звітності. Вони перетворилися на ключові елементи цифрової державної політики у сфері агропромисловості. Їхнє використання сприяє: підвищенню прозорості функціонування аграрного ринку, зменшенню паперового документообігу, створенню умов для прийняття обґрунтованих управлінських рішень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. European Commission. *Ukraine Report 2025: Commission Staff Working Document SWD(2025) 759 final*, 4 Nov. 2025. Brussels: European Commission, 2025. 111 p. PDF. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/17115494-8122-4d10-8a06-2cf275eecd7_en?filename=ukraine-report-2025.pdf (дата звернення 30.11.2025).
2. Державний аграрний реєстр. *Про Державний аграрний реєстр* : вебсайт. URL: <https://www.dar.gov.ua/about-dar> (дата звернення: 30.12.2025).
3. Про інформаційно-комунікаційну систему «Державний аграрний реєстр»: Закон України від 19.09.2024 № 3980-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3980-20> (дата звернення: 01.12.2025).
4. Barca, V., & Hebbbar, M. *Farmer registries and social protection information systems: Harnessing interoperability to improve outcomes for rural populations* / Prepared under the guidance of Alejandro Grinspun (FAO) & Anita Mittal (GIZ). 2023. 27 p. URL: <https://spdc.org/wp-content/uploads/2024/11/GIZ-FAO-farmer-registries-and-social-protection-systems.pdf> (дата звернення: 02.12.2025).
5. Jänicke, C., Petersen, K.A., Schmidts, P., Müller, D., & Jepsen, M.R. *Field and farm-level data on agricultural land use for the European Union. Scientific Data*. 2025. Vol. 12, Art. 1050. DOI: 10.1038/s41597-025-05210-6. URL: <https://www.nature.com/articles/s41597-025-05210-6> (дата звернення: 03.12.2025).
6. Malapela, T., Celli, F., Subirats, I., & Keizer, J. *The role of AGRIS in providing global agricultural information to boost productivity and food security*. 2014. Conference paper. FAO Knowledge Repository / Food and Agriculture Organization of the United Nations. URL: <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/feb37fe6-022c-404d-a8aa-17f96b525241/content> (дата звернення: 04.12.2025).
7. Regulation (EU) 2021/2116 of the European Parliament and of the Council of 2 December 2021 on the financing, management and monitoring of the common agricultural policy and repealing Regulation (EU) No 1306/2013. *Official Journal of the European Union*. 2021. Vol. L 435. P. 187–261. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2021.435.01.0187.01.ENG (дата звернення: 04.12.2025).
8. Commission Implementing Regulation (EU) 2024/2746 of 25 October 2024 laying down rules for the application of Council Regulation (EC) No 1217/2009 setting up the Farm Sustainability Data Network and repealing Commission Implementing Regulation (EU) 2015/220. *Official Journal of the European Union*. 2024. L 2024/2746, 30 Oct. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32024R2746> (дата звернення: 05.12.2025).

9. Regulation on agricultural holdings (Croatia), 2011. ECOLEX: the gateway to environmental law / FAO, UNEP, IUCN. URL: <https://www.ecolex.org/details/legislation/regulation-on-agricultural-holdings-lex-faoc129216/> (дата звернення: 05.12.2025).
10. López, J. *Guidelines on Legal Elements for Land Register Information in Europe*. 2017. 25 с. URL: <https://www.elra.eu/wp-content/uploads/2017/02/3.-Jorge-LopezGuidelines-on-Legal-Elements-for-European-Land-Register-Information.pdf> (дата звернення: 05.12.2025).
11. Regulation (EU) 2021/2116 of the European Parliament and of the Council of 2 December 2021 on the financing, management and monitoring of the common agricultural policy and repealing Regulation (EU) No 1306/2013. *Official Journal of the European Union*. 2021. L 435. P. 187–261. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2021/2116/oj/eng> (дата звернення: 06.12.2025).
12. Managing payments. Agriculture and rural development – European Commission. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/financing-cap/assurance-and-audit/managing-payments_en (дата звернення: 06.12.2025).
13. Regulation (EU) 2021/2115 of the European Parliament and of the Council of 2 December 2021 establishing rules on support for strategic plans to be drawn up by Member States under the common agricultural policy (CAP) and financed by the European Agricultural Guarantee Fund (EAGF) and by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD) and repealing Regulation (EU) No 1305/2013 and Regulation (EU) No 1307/2013. *Official Journal of the European Union*. 2021. L 435. P. 1–186. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2021/2115/oj/eng> (дата звернення: 07.12.2025).
14. Regulation (EU) No 1306/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 on the financing, management and monitoring of the common agricultural policy and repealing Council Regulations (EEC) No 352/78, (EC) No 165/94, (EC) No 2799/98, (EC) No 814/2000, (EC) No 1290/2005 and (EC) No 485/2008. *Official Journal of the European Union*. 2013. L 347. P. 549–607. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2013/1306/oj/eng> (дата звернення: 07.12.2025).
15. Regulation (EU) 2018/1091 of the European Parliament and of the Council of 18 July 2018 on integrated farm statistics and repealing Regulation (EC) No 1166/2008. *Official Journal of the European Union*. 2018. L 200. P. 1–51. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2018/1091/oj> (дата звернення: 07.12.2025).
16. Regulation (EU) 2022/2379 of the European Parliament and of the Council of 23 November 2022 on statistics on agricultural input and output and repealing Regulations (EC) No 1165/2008, (EC) No 543/2009, (EC) No 1185/2009 and Council Directive 96/16/EC. *Official Journal of the European Union*. 2022. L 314. P. 1–61. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2379/oj/eng> (дата звернення: 08.12.2025).
17. Decreto legislativo 30 aprile 1998, n. 173: Disposizioni in materia di contenimento dei costi di produzione e per il rafforzamento strutturale delle imprese agricole, a norma dell'articolo 55, commi 14 e 15, della legge 27 dicembre 1997, n. 449. *Normattiva – La legge vigente nella Repubblica Italiana*. URL: <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:decreto.legislativo:1998-04-30;173> (дата звернення: 09.12.2025).
18. Decreto del Presidente della Repubblica 1 dicembre 1999, n. 503: Regolamento recante norme per la disciplina delle modalità di conferimento delle funzioni dirigenziali ai sensi degli articoli 19 e 23 del decreto legislativo 30 marzo 2001, n. 165. *Normattiva – La legge vigente nella Repubblica Italiana*. URL: <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:presidente.repubblica:decreto:1999-12-01;503> (дата звернення: 09.12.2025).
19. Decreto-legge 9 febbraio 2012, n. 5: Disposizioni urgenti in materia di semplificazione e di sviluppo. *Normattiva – La legge vigente nella Repubblica Italiana*. URL: <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:decreto.legge:2012-02-09;5!vig=> (дата звернення: 10.12.2025).
20. Decreto 12 gennaio 2015: Semplificazione della gestione della PAC 2014–2020. *Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana*. 2015. Serie generale, n. 59 (12.03.2015). URL: https://www.gazzettaufficiale.it/atto/serie_generale/caricaDettaglioAtto/originario?atto.codiceRedazionale=15A01774&atto.dataPubblicazioneGazzetta=2015-03-12 (дата звернення: 10.12.2025).

21. Decreto legislativo 2 febbraio 2021, n. 19: Attuazione della direttiva (UE) 2018/2001 del Parlamento europeo e del Consiglio, sull'incentivazione dell'uso dell'energia da fonti rinnovabili. *Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana*. 2021. Serie generale, n. 96 (20.04.2021). URL: <https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/2021/04/20/21A02326/sg> (дата звернення: 11.12.2025).
22. *Dati del Sistema Informativo Agricolo Nazionale (SIAN)*. SIAN – Sistema Informativo Agricolo Nazionale. URL: <https://www.sian.it/portale/dati> (дата звернення: 11.12.2025).

УДК 349.4:332.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.47>

СТИМУЛЮЮЧІ ГАРАНТІЇ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

Корнієнко Г.С.,

*докторка юридичних наук, професорка,
доцентка кафедри земельного та аграрного права,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
ORCID: 0000-0002-7062-1027*

Шульга М.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
професор кафедри земельного та аграрного права,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
ORCID: 0000-0001-6449-284X*

Корнієнко Г.С., Шульга М.В. Стимулюючі гарантії у сфері земельних відносин.

У статті комплексно досліджуються питання, пов'язані з економічним стимулюванням раціонального використання та охорони земель. Актуальність теми посилюється одночасною дією декількох факторів: переходом до ринку земель сільськогосподарського призначення, що збільшує ризики спекулятивного використання земельних ділянок без належних обмежень і стимулів; по-друге, євроінтеграційним курсом України та необхідністю гармонізації національного земельного законодавства з практикою та принципами Європейського зеленого курсу; по-третє, суттєвим є розширення площі деградованих земель, які потребують спеціальних правових та економічних інструментів для їх відновлення. Аналізуючи економічне стимулювання раціонального використання та охорони земель як комплекс взаємопов'язаних заходів, спрямованих на підвищення зацікавленості носіїв земельних прав, що здійснюють використання земель у збереженні, охороні та відтворенні родючості ґрунтів, здійсненні землеохоронних заходів із захисту земельних ресурсів від негативних наслідків господарської діяльності, автори приходять до висновку про недостатньо високу ефективність реалізації відповідних приписів, закріплених законом. Однією із головних причин такої ситуації є відсутність узгодженого інституційного механізму, недостатність фінансового забезпечення відповідних програм, наявність законодавчих колізій та нечіткість процедур, які унормовують порядок надання економічних стимулів носіям земельних прав. Значення таких механізмів в умовах навколишньої агресії рф, коли значна площа земель зазнала деградації та потребує відновлення для забезпечення продовольчої безпеки, суттєво актуалізується. Порівняльно-правовий аналіз досвіду Європейського Союзу свідчить, що успішне стимулювання раціонального використання та охорони земель ґрунтується на системному поєднанні фінансової підтримки, правових гарантій та чітких стандартів збереження ґрунтів. Сьогодні в Україні потреба в системному реформуванні підходів до економічного стимулювання може бути забезпечена, зокрема, стимулюючими гарантіями.

Ключові слова: гарантії, земельні відносини, земельні права, земельна ділянка, правове стимулювання, землекористувачі, економіко-правові заходи, відтворення ґрунтів, охорона земель.

Korniyenko G.S., Shulga M.V. Incentive guarantees in the field of land relations.

The article comprehensively examines issues related to economic incentives for rational land use and protection. The relevance of the topic is reinforced by the simultaneous action of several factors: the transition to a market for agricultural land, which increases the risks of speculative use of land plots without proper restrictions and incentives; secondly, Ukraine's European integration course and the need to harmonise national land legislation with the practices and principles of the European Green Deal; thirdly, the expansion of degraded land areas, which require special legal and economic

instruments for their restoration, is significant. Analysing economic incentives for rational land use and protection as a set of interrelated measures aimed at increasing the interest of land rights holders who use land in the conservation, protection and restoration of soil fertility, and the implementation of land protection measures to protect land resources from the negative effects of economic activity, the authors conclude that the implementation of the relevant provisions enshrined in law is not sufficiently effective. One of the main reasons for this situation is the lack of a coordinated institutional mechanism, insufficient financial support for relevant programmes, the existence of legislative conflicts and the vagueness of procedures regulating the provision of economic incentives to land rights holders. The importance of such mechanisms is becoming increasingly relevant in the context of Russia's aggression, when a significant area of land has been degraded and needs to be restored to ensure food security. A comparative legal analysis of the European Union's experience shows that successful promotion of rational land use and protection is based on a systematic combination of financial support, legal guarantees and clear standards for soil conservation. Today, in Ukraine, the need for systematic reform of approaches to economic incentives can be met, in particular, through incentive guarantees.

Key words: guarantees, land relations, land rights, land plot, legal incentives, land users, economic and legal measures, soil restoration, land protection.

Постановка проблеми. Сучасний стан земельних відносин в Україні характеризується загостренням проблем, пов'язаних із раціональним використанням та охороною земель, що зумовлено одночасною дією економічних, екологічних та соціально-політичних чинників. Запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення, активізація господарської діяльності на землі, а також масштабна деградація ґрунтів, спричинена як інтенсивним землекористуванням, так і воєнною агресією російської федерації, актуалізують потребу у формуванні дієвих правових механізмів стимулювання землеохоронної поведінки носіїв земельних прав.

Незважаючи на закріплення в земельному законодавстві України положень щодо економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель, їх практична реалізація залишається недостатньо ефективною та переважно декларативною. Відсутність чітко визначених процедур, узгодженого інституційного механізму, належного фінансового забезпечення, а також прогалини у визначенні кола суб'єктів, які мають право на отримання відповідних стимулів, суттєво знижують результативність таких заходів.

У зв'язку з цим, особливого значення набуває наукове осмислення економічного стимулювання крізь призму правових гарантій, зокрема стимулюючих гарантій у сфері земельних відносин. Визначення їхньої сутності, місця та ролі в механізмі забезпечення земельних прав є необхідною передумовою підвищення ефективності правового регулювання використання та охорони земель і досягнення балансу публічних та приватних інтересів у цій сфері.

Мета статті полягає у визначенні сутності стимулюючих гарантій у сфері земельних відносин на основі аналізу правових стимулів та чинного механізму економічного стимулювання раціонального використання й охорони земель, а також у виявленні основних проблем їх нормативного закріплення та практичної реалізації.

Стан опрацювання теми. Правові проблеми застосування економіко-правового механізму та економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель як складової такого механізму виступали предметом уваги В.Л. Бредихіної, І.О. Костяшкіна, В.І. Одинцової, О.О. Максимчук, Н.Р. Малишової, Б.Г. Розовського, та ін. представників земельно- та еколого-правової науки. Однак на сьогодні серед науковців відсутня єдність думок щодо визначення взаємозв'язку вирішення проблеми застосування економіко-правових механізмів використання та охорони земель як гарантій забезпечення земельних прав для землевласників та землекористувачів. Отже, саме тому слід наголосити на значущості, актуальності та своєчасності досліджуваної проблеми в рамках сучасної земельно-правової науки.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах загально визнаним є положення про те, що збереження і підтримання якісного стану земель, яке гарантувало б сприятливе навколишнє природне середовище і добробут суспільства, має бути пріоритетним щодо будь-яких виявів економічної вигоди, яку можна отримати в результаті використання землі. Проте відповідні господарські механізми поки що недостатньо впливають на підвищення заінтересованості суб'єктів, які використовують земельні ділянки, у здійсненні заходів, що забезпечують охорону земель, віднов-

лення деградованих та малопродуктивних земельних ділянок і досягнення їхнього раціонального використання.

У цьому зв'язку одне із важливих завдань чинного земельного законодавства полягає в досягненні гармонічного поєднання потреб економічного і сталого розвитку з метою відновлення якісного стану земель і їх охорони. Цілком очевидно, що досягнення такого поєднання потребує здійснення широкого спектра різних заходів – організаційного, економічного, правового та іншого характеру. До складу цих заходів входить, зокрема, вдосконалення і подальший розвиток системи економічних стимулів та забезпечення стимулюючих гарантій. Економічне стимулювання як засіб поєднання публічних, зокрема економічних, інтересів із приватною зацікавленістю землевласників і землекористувачів у збереженні та відтворенні земель, а також забезпеченні їх належної охорони.

У юридичній літературі підкреслюється, що «коріння правового стимулювання, знаходиться в далекому минулому, а об'єктивна необхідність його обумовлена постійним прагненням людини сприймати відповідну нагороду» [1, с. 9]. Так, відповідно до статті 34 ЗК УРСР (1970 р.) було передбачено, що заходи матеріального заохочення землекористувачів, які стимулюють здійснення заходів по охороні земель, підвищенню родючості ґрунтів і введенню в сільськогосподарський оборот невикористованих земель можуть бути встановлені законодавством СРСР та УРСР [2].

Відомо, що в ході формування та активізації правомірної поведінки особи важливу роль відіграє стимулювання як процес впливу на мотивацію поведінки суб'єктів права. При цьому специфічним засобом такого впливу прийнято вважати категорію «правовий стимул».

У загальнотеоретичній правовій доктрині стимулом у праві, або правовим стимулом, вважається правове спонукання до правомірної поведінки, створення сприятливих умов для задоволення інтересів суб'єкта права. До ознак стимулів у праві належать такі: а) припускають режим сприяння для здійснення інтересів особистості; б) містять указання про розширення обсягу можливостей, свободи суб'єктів права; в) спрямовані на позитивні мотиви поведінки; г) розраховані на підвищення позитивної правової активності; д) мають за мету упорядкування динаміки суспільних відносин, розвиток соціальних зв'язків тощо. При цьому в структурі правової норми правовий стимул міститься в її санкції, юридичний факт – стимул закріплений у гіпотезі правової норми, а суб'єктивне право, законний інтерес, пільга міститься в диспозиції норми права [3, с. 320].

Представники юриспруденції слушно підкреслюють, що правовий стимул – «це не тільки внутрішній збуджуючий фактор, елемент суб'єктивної сторони поведінки, але й зовнішній фактор, який закладений у законодавстві і впливає на особу ззовні, створюючи при цьому умови для задоволення їхніх потреб та інтересів» [4, с. 12].

У складі правових стимулів, які розглядаються у різних аспектах, зазвичай виокремлюють організаційні, економічні, фінансові, податкові та ін. Проте, незважаючи на інший характер, вони об'єднані спільною метою, оскільки мають забезпечувати поєднання і досягнення оптимального балансу інтересів держави, суспільства та конкретних носіїв земельних прав, які є землекористувачами.

Основним видом правових стимулів у сфері земельних відносин зазвичай вважають заохочення, оскільки саме вони створюють додаткові можливості чи переваги для тих суб'єктів, діяльність яких спрямована у процесі використання земель на забезпечення ефективного та раціонального землекористування та ефективну охорону земель.

Слід зазначити, що проблеми стимулювання в різних аспектах постійно перебувають у полі зору представників різних наук. Проте єдності в підходах до цієї проблематики немає.

У юридичній літературі висловлені різні погляди щодо стимулювання, які можна згрупувати в окремі напрямки. Так, представники першого напрямку під стимулюванням розуміють лише заохочення, тобто йдеться про вузьке розуміння стимулювання, яке обмежується тільки заохоченням. Серед ознак правового заохочення в літературі виокремлюють такі: 1) припускає суспільно корисну, соціально активну поведінку, яка виражається в досягненні загальноновизначеного результату; 2) є добровільною й усвідомленою дією; 3) виступає формою винагородження з боку суспільства й держави; 4) є взаємовигідним – для заохочувального суб'єкта, з одного боку, і для суспільства – з іншого [3, с. 320]. Як стимули представники цього напрямку розглядають лише такі норми, які створюють для суб'єктів права привабливу ситуацію, пов'язану із наданням цим суб'єктам різних благ, зокрема матеріального або іншого характеру. У цьому випадку за основу приймається положення про те, що позитивне стимулювання суспільно корисних дій – основна мета заходів заохочення, передбачених нормами права.

Прибичники іншого напрямку – стимулювання в широкому розумінні доходять висновку, що заохочення і покарання (відповідальність) мають складати основу стимулювання в широкому сенсі.

Зазначимо, що питання щодо визначення юридичної відповідальності різновидом правових стимулів є дискусійним. У юридичній літературі слушно виходять з того, що «людиною рухає мотив» і визнають юридичну відповідальність правовим стимулом [1, с. 12].

Іноді юридичну відповідальність як негативний правовий стимул замінюють обмеженням у праві або правовим обмеженням, яке, на думку О.Ф. Скакун, становить правове стимулювання протиправного діяння, яке створює умови для реалізації, охорони і захисту інтересів протилежної сторони і суспільства.

До ознак правових обмежень авторка відносить такі: а) викликані несприятливими умовами для здійснення власних інтересів суб'єктів права або спрямовані на їх стимулювання, на реалізацію, охорону і захист інтересів протилежної сторони або суспільства; б) містить вказівку про зменшення обсягу можливостей, свободи суб'єктів права; в) спрямовані на негативні мотиви поведінки; г) розраховані на зниження негативної активності; д) мають за мету охорону і захист суспільних відносин [3, с. 321].

Звертаємо увагу, що йдеться про стимулювання в широкому розумінні, яке об'єднує заохочення і відповідальність та створює можливість на основі їх застосування досягнення загальної мети, сформульованої державою – забезпечити пріоритет інтересів раціонального використання і охорони земель перед господарськими, виробничими та іншими інтересами.

Отже, різні за змістом відповідальності заохочення, будучи єдиними за своєю кінцевою метою, способи впливу на суб'єктів – носіїв земельних прав складають сутність стимулювання в широкому сенсі у сфері земельних відносин.

Мета стимулюючих механізмів у сфері використання та охорони земель полягає у забезпеченні гармонійного об'єднання економічних інтересів – землевласників та землекористувачів – носіїв земельних прав, що здійснюють господарську діяльність, із загальнодержавними пріоритетами у сфері забезпечення раціонального використання та охорони земель. Відомо, що в процесі економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель реалізується кілька важливих функцій. Йдеться, зокрема, про заохочувальну, яка спонукає носіїв земельних прав до активної поведінки, корисної для охорони земель та їхнього раціонального використання; превентивну основу якої складає запобігання ерозії та деградації земельних ділянок з використанням економічної мотивації; компенсаційну, яка дозволяє певною мірою відшкодувати витрати власників земельних ділянок і землекористувачів у випадку реалізації ними землеохоронних заходів; інноваційну, завдяки якій, наприклад, у сільське та лісове господарство проваджуються інвестиційні проекти, зокрема і значними інвестиціями, які передбачають сучасні технології збереження та відновлення ґрунтів, а також підвищення продуктивності лісових земель. Значення таких механізмів в умовах навколишньої агресії рф, коли значна площа земель зазнала деградації та потребує відновлення для забезпечення продовольчої безпеки, суттєво актуалізується.

Зазначимо, що українська нормативно-правова база щодо економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель охоплює певну сукупність нормативно-правових актів, серед яких визначальне місце займає ст. 205 ЗК України, яка включає: а) «надання податкових і кредитних пільг громадянам та юридичним особам, які здійснюють за власні кошти заходи, передбачені загальнодержавними та регіональними програмами використання і охорони земель; б) виділення коштів державного або місцевого бюджету громадянам та юридичним особам для відновлення попереднього стану земель, порушених не з їхньої вини; в) звільнення від плати за земельні ділянки, що перебувають у стадії сільськогосподарського освоєння або поліпшення їхнього стану згідно з державними та регіональними програмами; г) компенсацію з бюджетних коштів зниження доходу власників землі та землекористувачів внаслідок тимчасової консервації деградованих та малопродуктивних земель, що стали такими не з їхньої вини» [5]. Закон України «Про охорону земель» ст. 27 [6] дублює зміст ст. 205 ЗК України, деталізуючи та конкретизуючи окремі положення названої статті та підкреслює, що порядок економічного стимулювання заходів щодо використання та охорони земель і підвищення родючості ґрунтів встановлює Кабінет Міністрів України. На жаль, до цього часу такий порядок поки що не встановлений. Це фактично одна із причин того, що практично жоден із передбачених законом заходів економічного стимулювання у сфері раціонального використання та охорони земель повною мірою не був реалізований на практиці.

Система стимулювання залишається поки ще переважно декларативною. Така ситуація у сфері земельних відносин зумовлена відсутністю узгодженого інституційного механізму, недостатністю фінансового забезпечення загальнодержавних та регіональних програм використання та охорони земель, а також наявністю процедур, які регулюють умови та порядок надання економічних стимулів носіям земельних прав.

Одним із напрямків вирішення означеної проблеми, пов'язаної із застосуванням гарантій у зазначеній сфері, виступає удосконалення правових приписів, які стосуються забезпечення відповідного стимулювання носіїв земельних прав та обов'язків.

Із словникових джерел випливає, що правовими гарантіями визначаються встановлені законом засоби безпосереднього забезпечення правомірної поведінки суб'єктів правовідносин [7, с. 136]. У земельно-правовій доктрині підкреслюється, що юридичними гарантіями можуть бути правові засоби і способи, за допомогою яких реалізується, охороняється і захищається суб'єктивне земельне право. Вони становлять систему нормативних приписів і правових способів, передбачених земельним законодавством (матеріальним та процесуальним), що забезпечують можливість суб'єктів земельних правовідносин набути суб'єктивне право, реалізовувати його, а при порушенні цього права – забезпечити його належний захист [8, с. 235-236].

У юридичній літературі юридичні гарантії у сфері забезпечення земельних прав, пов'язаних з економічним стимулюванням раціонального використання та охорони земель, називають стимулюючими гарантіям, а під стимулюванням розуміють сукупність заходів заохочення, інших способів і відповідальності, встановлених законодавством або договірним шляхом, які впливають на поведінку суб'єктів земельних прав (власників земельних ділянок та землекористувачів) [9, с. 203-215].

Відомо, що правові стимули надають відповідним суб'єктам правовідносин гарантовану державою можливість свободи дій для досягнення певного блага. Гарантії не тільки широко відомі, а і застосовуються в усій системі українського законодавства й права. У юридичній літературі слушно підкреслюється, що це пов'язано із тим, що «без способів забезпечення встановлених вимог не можна розраховувати на високу ефективність їх виконання» [10, с. 268].

Слід зазначити, що ефективність системи землекористування нерозривно пов'язана і значною мірою залежить від здатності держави запровадити дієві механізми економічного стимулювання власників земельних ділянок і землекористувачів до дотримання вимог раціонального використання та охорони земель.

Водночас, незважаючи на наявність чітко задекларованого інструментарію заохочення, фактичний стан їх застосування навряд чи можна назвати ефективним, оскільки він демонструє низку нормативних і практичних проблем. Так, загальнодержавні та регіональні програми використання та охорони земель як правові форми планування та використання земель передбачені ст.ст. 177, 178 ЗК України, існують переважно формально, оскільки їх фінансування залишалось і залишається недостатнім або нерегулярним. Економічні стимули пов'язані із участю в програмах охорони земель, однак ці програми не завжди актуалізуються, не містять паспортизованих заходів та не завжди узгоджені з місцевими програмами розвитку територій. Так, наприклад, економічні стимули, які стосуються компенсації зниження доходів у разі тимчасової консервації земель, не забезпечені бюджетними механізмами, оскільки в законах про державний бюджет окремі статті таких компенсацій відсутні.

Окрема проблема полягає в нечіткості визначення правового статусу осіб, які мають право на отримання стимулів. Законодавство, на жаль, не встановлює повного переліку категорій носіїв земельних прав, що можуть претендувати на компенсацію або пільги. Наприклад, не зрозуміло, чи може особа, яка використовує земельну ділянку на умовах оренди (орендар), отримувати компенсацію за проведену консервацію земель, або це право належить лише власнику. Закон поки що не враховує ситуацію, коли власники земель та землекористувачі зазнають збитків унаслідок бойових дій, хоча цілком очевидно, що такі випадки прямо пов'язані з деградацією ґрунтів і потребують спеціальної державної.

Висновки. Отже, економічне стимулювання раціонального використання та охорони земель є важливою складовою механізму забезпечення земельних прав та спрямоване на формування заінтересованості землевласників і землекористувачів у збереженні й відтворенні якісного стану земельних ресурсів. Варто відмітити, що доцільність розгляду правового стимулювання у сфері земельних відносин у широкому значенні як поєднання заходів заохочення та юридичної відпо-

відальності, об'єднаних спільною метою – забезпечення пріоритету раціонального використання і охорони земель.

Пропонуємо розглядати стимулюючі гарантії у сфері земельних відносин як систему закріплених у законодавстві правових засобів, що забезпечують реальну можливість реалізації економічних стимулів, спрямованих на охорону земель, відновлення деградованих і малопродуктивних земельних ділянок та відтворення родючості ґрунтів.

На наш погляд, чинне земельне законодавство України містить нормативно визначені заходи економічного стимулювання, однак відсутність чітких процедур їх реалізації, а також належного фінансового забезпечення, зумовлює декларативний характер відповідних норм і знижує ефективність стимулюючих гарантії.

Підвищення ефективності стимулюючих гарантії у сфері земельних відносин потребує комплексного підходу, який передбачає узгодження програм використання та охорони земель, конкретизацію кола суб'єктів, які мають право на економічні стимули, а також удосконалення інституційного та процедурного забезпечення їх реалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Борщевський І.В., Гринь О.Д. Дослідження правових стимулів у рамках сучасної юридичної науки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. Вип. 78 Ч. 1. С. 9-13. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.1.1>.
2. Земельний кодекс УРСР: Закон від 08.07.1970 р. № 2874а-07. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2874%D0%B0-07#Text>.
3. Скакун О. Ф. Теорія держави та права (енциклопедичний курс): підручник. Харків, Еспада. 2005. 840 с.
4. Калюжний Р.А., Лапка О.Я., Пікуля Т.О. Правові стимули в механізмі правового стимулювання. К.: МП Леся. 2013. 204 с. URL: <https://er.kai.edu.ua/server/api/core/bitstreams/892e6e68-6860-43b2-912c-08b74d3bed68/content>.
5. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.
6. Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 № 962-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text>.
7. Юридичний словник / за ред. академіків АН УРСР Б.М. Бабія, В.М. Корецького, чл.-кор. АН УРСР В.В. Цветкова. Київ. 1974. 844 с.
8. Лейба Л.В. Поняття та види гарантії земельних прав / Земельне право: підручник за ред. М.В. Шульги. Харків: Юрайт. 2023. С. 235-236. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/Zem_pravo-2023.pdf.
9. Шульга М.В. Актуальні правові проблеми земельних відносин в сучасних умовах. Харків. Консум.1998. 224 с.
10. Пашенко О.М. Гарантії прав на землю / Земельне право України: Підручник / за заг.ред. О.О. Погрібного та І.І. Каракаша. К.: Істина. 2009. С. 268-269.

УДК 349.422

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.48>

ПРИНЦИПИ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН У ГАЛУЗІ ЕНЕРГЕТИКИ

Носік В.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри земельного та аграрного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
дійсний член (академік) НАПрН України
ORCID: 0000-0003-3483-4575*

Носік В.В. Принципи регулювання земельних правовідносин у галузі енергетики.

У статті досліджуються принципи регулювання земельних правовідносин у галузі енергетики. Актуальність окресленої тематики підтверджується тим, що Україна змушена провадити «зелену» трансформацію своєї енергетичної системи на тлі воєнних дій, в умовах постійних руйнувань критичної інфраструктури паливно-енергетичного комплексу та перманентних загроз енергетичній безпеці держави. При цьому використання земельних ділянок є необхідною умовою у більшості відносин, пов'язаних із енергетикою та забезпеченням її сталого розвитку. У ході дослідження виявлено, що закріплені у Законі України «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів» принципи правового регулювання земельних відносин в енергетиці демонструють певну консервативність та недосконалість. Консервативні ознаки проявляються через не виправдану незмінність протягом п'ятнадцяти років закріплених на законодавчому рівні принципів, незважаючи на проведені за цей час суттєві трансформації в правовому та політичному полі. Недоліки принципів правового регулювання земельних відносин в енергетиці можна узагальнити та звести до таких: 1) неналежне дотримання принципу комплексності заходів через зниження якості нормотворчості в умовах підвищення її інтенсивності, обумовленої потребами оперативного реагування на виклики воєнного стану, виконання міжнародно-правових зобов'язань України тощо; 2) антропоцентричний ухил використаних підходів, який не відповідає екоцентричній концепції сталого розвитку, що визнана наразі основною парадигмою розвитку суспільства та держави; 3) недосконалість юридичної техніки, яка призводить до невдалих формулювань, звуження змісту окреслених принципів, зниження їх ефективності та дійсного впливу на суспільні відносини.

На основі проведеного наукового аналізу доведено невідповідність сучасним правовим та об'єктивним реаліям того переліку принципів правового регулювання земельних відносин в енергетиці, який офіційно закріплений законодавцем. Такий розрив між актуальними потребами сьогодення та нормативно передбаченими принципами здатен гальмувати еволюційний розвиток земельного та енергетичного законодавства. Саме тому обґрунтовано висновок про те, що виявлені юридичні дефекти мають бути системно усунені в результаті концептуального оновлення законодавства у цій частині.

Ключові слова: землі, земельні ділянки, енергетика, земельне законодавство, спеціальні зони, земельні правовідносини, категорії земель, принципи, енергетичний перехід.

Nosik V.V. Principles of regulation of land legal relations in the energy sector.

The article examines the principles of regulation of land legal relations in the energy sector. The relevance of the outlined topic is confirmed by the fact that Ukraine is forced to carry out a «green» transformation of its energy system against the backdrop of military operations, in conditions of constant destruction of the critical infrastructure of the fuel and energy complex and permanent threats to the energy security of the state. At the same time, the use of land plots is a necessary condition in most relations related to energy and ensuring its sustainable development. The study revealed

that the principles of legal regulation of land relations in the energy sector, enshrined in the Law of Ukraine «On Energy Lands and the Legal Regime of Special Zones of Energy Facilities», demonstrate a certain conservatism and imperfection. Conservative features are manifested through the unjustified immutability of the principles enshrined at the legislative level for fifteen years, despite the significant transformations in the legal and political field carried out during this time. The shortcomings of the principles of legal regulation of land relations in the energy sector can be summarized and reduced to the following: 1) improper adherence to the principle of comprehensiveness of measures due to a decrease in the quality of rulemaking in the conditions of increasing its intensity, due to the needs of a prompt response to the challenges of martial law, the fulfillment of Ukraine's international legal obligations, etc.; 2) anthropocentric bias of the approaches used, which does not correspond to the ecocentric concept of sustainable development, which is currently recognized as the main paradigm for the development of society and the state; 3) imperfection of legal techniques, which leads to unsuccessful formulations, narrowing the content of the outlined principles, reducing their effectiveness and real impact on public relations.

Based on the conducted scientific analysis, the inconsistency of the list of principles of legal regulation of land relations in the energy sector, which is officially fixed by the legislator, with modern legal and objective realities has been proven. Such a gap between the current needs of the present and the normatively stipulated principles can inhibit the evolutionary development of land and energy legislation. That is why the conclusion is justified that the identified legal defects should be systematically eliminated as a result of the conceptual update of the legislation in this part.

Key words: land, land plots, energy, land legislation, special zones, land legal relations, land categories, principles, energy transition.

Постановка проблеми. У складних умовах сучасних викликів енергетика має багато глибоких кризових проявів, але водночас вона демонструє нові точки зростання. Одна з них полягає в здійсненні енергетичного переходу, тобто процесу структурної перебудови енергетичної системи з метою заміни викопного палива на низьковуглецеві та відновлювані джерела енергії. Однак Україна змушена провадити «зелену» трансформацію своєї енергетичної системи на тлі воєнних дій, в умовах постійних руйнувань критичної інфраструктури паливно-енергетичного комплексу та перманентних загроз енергетичній безпеці держави. З огляду на це перед країною та нормотворцем постає необхідність нормативно-правового забезпечення процесів оперативного відновлення енергетичної інфраструктури, підвищення енергоефективності, збільшення частки енергії з відновлюваних джерел тощо. При більш глибокому аналізі стає очевидним, що ці та інші проблеми мають спільний знаменник у земельних правовідносинах. Зокрема, використання земельних ділянок є необхідною умовою у більшості відносин, пов'язаних із енергетикою та забезпеченням її сталого розвитку.

Спеціальне нормативно-правове забезпечення окреслених відносин ґрунтується на положеннях Земельного кодексу України (далі – ЗК України) та Закону України «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів» від 09.07.2010 року. Останній містить перелік принципів регулювання земельних відносин у галузі енергетики. Слід підкреслити, що даний перелік залишився незмінним ще з 2010 року. Беручи до уваги суттєві зміни об'єктивних обставин, взяття Україною на себе низки важливих міжнародних зобов'язань, суттєве оновлення земельного та інших галузей законодавства, виникла потреба у проведенні наукового аналізу закріплених у Законі принципів, а також у виявленні ступеня їх релевантності та актуальності в сучасних умовах. Своєчасність такого наукового дослідження підтверджується також активною нормотворчістю, зокрема протягом останніх років енергетика часто виступає предметом актів законодавчої ініціативи. Разом із тим, переважна більшість таких законопроектів містять положення, які стосуються земельних правовідносин. У зв'язку з цим важливо проаналізувати нормативно закріплені принципи земельних відносин в енергетиці та виявити їх спроможність виступати ефективним методологічним підґрунтям для подальшого удосконалення законодавства у цій сфері.

Аналіз сучасного стану досліджень. Правовий режим земель енергетики вивчався в наукових дослідженнях таких учених як Н.П. Барабаш, І.Я. Вітюк (Дивоняк), Н.Ю. Гальчинська, П.Ф. Кулинич, В.В. Носік, К.О. Оганова, О.О. Савчук, В.І. Семчик, Т.Є. Харитонова, М.В. Шульга та інші. Водночас висока динаміка нормотворчості, пов'язана із євроінтеграційною діяльністю та

виконанням термінових антикризових завдань в умовах воєнного стану, спричиняє постійні зміни у правовому забезпеченні використання та охорони земель у сфері енергетики. Наразі назріла необхідність у вирішенні наукового питання про концептуальність такого правового забезпечення, його системність та відповідність сучасним потребам суспільства. На шляху виконання цього глобального наукового завдання першим кроком має стати аналіз нормативно закріплених принципів регулювання земельних відносин в енергетиці.

У зв'язку з цим **метою даної статті** є визначення принципів регулювання земельних правовідносин в енергетиці на основі аналізу законодавства, доктринальних напрацювань та проблем практичного застосування норм права.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до п. 13 ЗК України одна з категорій земель охоплює землі промисловості, транспорту, електронних комунікацій, енергетики, оборони та іншого призначення. До складу цієї широкої категорії віднесено і землі енергетики, правовий режим яких більш деталізовано у ст. 76 ЗК України. Зокрема, в ній передбачено, що землями енергетичної системи визнаються «землі, надані під електрогенеруючі об'єкти (атомні, теплові, гідроелектростанції, електростанції з використанням енергії вітру і сонця та інших джерел), під об'єкти транспортування електроенергії до користувача, крім визначених законом випадків розміщення таких об'єктів на землях іншого цільового призначення» [1].

Спеціальний Закон України «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів» надає дещо інше визначення землям енергетики, під якими пропонується розуміти «земельні ділянки, надані в установленому порядку для розміщення, будівництва та експлуатації енергогенеруючих підприємств, об'єктів альтернативної енергетики, об'єктів передачі електричної та теплової енергії, виробничих об'єктів, необхідних для експлуатації об'єктів енергетики, в тому числі баз та пунктів» [2]. Крім того, спеціальним Законом встановлено визначення та правовий режим спеціальних зон об'єктів енергетики, тобто територій навколо об'єктів енергетики із спеціальним режимом господарської та іншої діяльності, що забезпечують безпечне функціонування цих об'єктів, які встановлюються у формі зон спостереження, охоронних, режимних та санітарно-захисних зон. Більш детально використання та охорону земельних ділянок у межах відповідних зон регламентовано Правилами охорони електричних мереж, що затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 27.12.2022 року № 1455 [3].

Незважаючи на наявність досить об'ємного спеціального нормативно-правового регулювання, існує потреба в чіткому та однозначному розумінні принципів такого регулювання. Саме відповідність принципам допомагає визначати правомірність у спірних випадках. Відповідність принципам може виступати мірилом під час аналізу проєктних документів тощо. У зв'язку з цим методологія дослідження сутності земельного, аграрного, екологічного права у його статичному (догматично-консервативному) виразі передбачає проведення наукових пошуків щодо основних елементів права, серед яких ключовими виступають, зокрема, правові принципи [4, с. 168].

Законодавець передбачає, що основними принципами регулювання відносин на землях енергетики та землях спеціальних зон об'єктів енергетики є:

комплексність заходів, спрямованих на забезпечення дотримання технологічних режимів виробництва і передачі електричної і теплової енергії та безаварійного функціонування і розвитку енергетичної галузі. За найбільш загальним визначенням, енергетика є системою підприємств, мереж генерації, розподілу та постачання енергії та палива. Відповідно до ст. 9 Закону України «Про критичну інфраструктуру» енергозабезпечення (у тому числі постачання теплової енергії) відноситься до життєво важливих функцій та/або послуг, порушення яких призводить до негативних наслідків для національної безпеки України [5]. В умовах тривалого та масштабного ведення воєнних дій надзвичайно важливо забезпечувати на законодавчому рівні комплексність заходів, спрямованих на регулювання енергетичних відносин. Зокрема, указана комплексність має проявлятися під час активної нормотворчості під час воєнного стану.

Наприклад, у проєкті Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реконструкції, капітального ремонту, ремонту та інших інженерно-технічних заходів із захисту об'єктів критичної інфраструктури паливно-енергетичного сектору критичної інфраструктури № 14115 від 10.10.2025 року [6] пропонується внести тимчасові зміни до законодавства, якими спростити деякі заходи відновлення та будівництва в енергетичній сфері під час воєнного стану. Так, проєктом передбачається дозволити операторам критичної інфраструктури проведення реконструкції, капітального ремонту об'єктів критичної інфраструктури паливно-енергетичного

сектору критичної інфраструктури на землях державної та комунальної власності без вжиття заходів із набуття та державної реєстрації прав власності або користування, у тому числі сервітуту, на земельні ділянки під зазначеними об'єктами, без розробки документації із землеустрою та без внесення відповідних відомостей до Державного земельного кадастру за умови погодження такого використання з органом виконавчої влади або органом місцевого самоврядування, що здійснює розпорядження земельними ділянками, та землекористувачем. Водночас, забезпечуючи комплексність заходів (тобто втілення аналізованого принципу), авторами законопроекту передбачається внести необхідні зміни і до Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності», адже у такому разі здійснені кроки можуть бути юридично повноцінними, несуперечливими та досягти мети.

Водночас, інший важливий проєкт Закону про внесення змін до деяких законів України щодо імплементації законодавства Європейського Союзу у сфері відновлюваних джерел енергії № 14271 від 03.12.2025 року [7] демонструє навпаки деякі питання щодо належної реалізації аналізованого принципу комплексності заходів. Так, даним законопроектом передбачається значна кількість положень, які стосуються земельних правовідносин (наприклад, вводяться поняття «земельні ділянки, вкриті багаторічною трав'яною рослинністю», «зона прискороного розвитку відновлюваних джерел енергії», передбачається необхідність розробки правил підтвердження відповідності критеріїв сталості та скорочення викидів парникових газів та критеріїв низького ризику зміни цільового призначення використання земельних ділянок тощо). Однак, оперуючи земельно-правовими категоріями, даний законопроект не підходить до змін законодавства комплексно: жодних змін чи доповнень до ЗК України автори проєкту не пропонують. Цим закладається основа для майбутніх протиріч та юридичних недоліків;

поєднання інтересів забезпечення енергетичної безпеки держави та захисту навколишнього природного середовища. Однією з ключових проблем сталого розвитку є збалансування екологічної та енергетичної безпеки. Як відомо, саме традиційна енергетика є найбільшим світовим забруднювачем атмосфери та чинить найбільш критичний негативний вплив на довкілля і клімат. Вважається, що узгодження енергетичних та екологічних інтересів людства лежить у площині розвитку альтернативної енергетики, яка втілює значну частину «зеленого» переходу. Дійсно, зниження викидів парникових газів, яке досягається внаслідок збільшення кількості об'єктів відновлюваної генерації, у перспективі здатне суттєво змінити екологічну та кліматичну ситуацію на планеті. Водночас, проведені новітні дослідження показують, що в даній царині також криються власні проблеми. Наприклад, В.С. Грачук у своєму дисертаційному дослідженні на тему «Еколого-правові засади використання відновлюваних джерел енергії» (2025) виявив еколого-правові проблеми розвитку геліоенергетики, виділив екологічні ризики вітроенергетики, запропонував правові шляхи їх усунення тощо [8]. На низку юридичних, у тому числі еколого-правових проблем у розвитку агровольтаїки як технології паралельного сільськогосподарського та енергетичного виробництва вказують у своїх працях Ю.Ю. Бакай [9], А.П. Гетьман [10], Х.А. Григор'єва [11], І.М. Жуков [12], О.О. Статівка [13] та інші. Тобто уже стало очевидним, що навіть «зелена» енергетика не може забезпечити абсолютну толерантність до навколишнього природного середовища, адже для свого розвитку вона потребує природних ресурсів і територій, а після себе – може залишати відходи. Тому сучасна юридична наука активно працює в напрямі розробки юридичних механізмів збалансування енергетичних та екологічних потреб держави та населення. Класичним прикладом із чинного законодавства може послужити конструкція охоронних зон об'єктів енергетики, які визначаються як «зони вздовж повітряних і кабельних ліній електропередачі, навколо електростанцій, трансформаторних підстанцій, розподільних пунктів та пристроїв і магістральних теплових мереж, споруд альтернативної енергетики тощо для забезпечення нормальних умов їх експлуатації, запобігання ушкодженню, а також для зменшення їх негативного впливу на людей, суміжні землі, природні об'єкти та довкілля» [2];

пріоритет безпеки життя і здоров'я населення над економічною вигодою від діяльності об'єктів енергетики. Якщо попередній принцип був сформульований як «поєднання інтересів», то даний принцип є втіленням іншого підходу – він покликаний розставити пріоритети між досить важливими та часто конкуруючими цінностями, а саме: поставити безпеку життя і здоров'я людини у пріоритет порівняно із набуттям економічної вигоди. У результаті можна спостерігати антропоцентристський підхід, за якого людина, її життя та здоров'я, визнані більш цінним благом. Однак таке бачення не повною мірою відповідає сучасним ідеям. Зокрема, М.А. Дейнега

зазначає, що «ставлення людини до природи, передусім, обумовлюється екологічною свідомістю, в еволюції якої виокремлюють такі типи: синкретичний (архаїчний), антропоцентричний, біоцентричний і екоцентричний. Саме у світогляді екоцентризму сформувалася сучасна концепція «сталого розвитку» людини і природи, перехід до якої означає поступове забезпечення суспільного розвитку, що характеризується економічною ефективністю, екологічною безпекою та соціальною справедливістю» [14, с. 22]. Аналізований принцип правового регулювання земельних відносин в енергетиці не відповідає екоцентричній сучасній концепції сталого розвитку, адже не передбачає збалансування економічного, екологічного та соціального компонентів буття;

визнання пріоритету потреб суспільної необхідності на землі енергетики над потребами приватної власності на землю інших осіб. Даний принцип фактично є лаконічним узагальненням розгорнутого правового забезпечення окреслених відносин відповідно до Закону України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» від 17.11.2009 року. Незважаючи на те, що «проведений аналіз чинного законодавства України засвідчив неналежний стан законодавчого забезпечення примусового відчуження об'єктів права приватної власності, зумовленого суспільною необхідністю» [15, с. 23], прийняття зазначеного вище спеціального Закону «має важливе значення, бо в земельному законодавстві сформувалось органічно цілісне нормативно-правове підґрунтя, достатнє для поглибленого теоретичного дослідження відчуження земельних ділянок для суспільних потреб та з мотивів суспільної необхідності» [16, с. 3].

Згідно із цим Законом лінійні об'єкти та об'єкти енергетичної інфраструктури (магістральні трубопроводи, лінії електропередачі, нафтові і газові термінали, електростанції) та об'єкти, необхідні для їх експлуатації, віднесені до переліку тих, щодо яких органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування відповідно до своїх повноважень та в порядку, визначених Законом, мають право викупу земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у власності фізичних або юридичних осіб, для суспільних потреб та з мотивів суспільної необхідності. Насправді, практика демонструє, що норми даного Закону прописані таким чином, що «з моменту прийняття органом влади рішення про викуп для суспільних потреб майно вже можна вважати таким, що у разі незгоди власника обов'язково буде примусово відчужене з мотивів суспільної необхідності» [17, с. 134]. У зв'язку з цим виконання указанного принципу може бути досить конфліктним. Особливо гостро це може проявитися у тих випадках, коли виникають сумніви щодо однозначності та безумовності віднесення тих чи інших планів до суспільних потреб. Так, Є.П. Суєтнов вважає, що якраз суспільні потреби щодо будівництва, капітального ремонту, реконструкції та обслуговування об'єктів, необхідних для експлуатації лінійних об'єктів та об'єктів енергетичної інфраструктури, є невизначеними [16, с. 14]. Недостатня чіткість формулювань у свою чергу здатна призвести до порушень прав приватних власників земельних ділянок. При цьому, як зазначає І.Я. Головня, «одним із першочергових завдань для правової держави є забезпечення балансу приватних і публічних інтересів при здійсненні та захисті права приватної власності на землю. На сьогодні в Україні, як і у будь-якій правовій державі, превалює захист приватноправових інтересів, проте, це не виключає за певних обставин домінування публічних інтересів, коли інтересами приватних осіб жертвують заради суспільства» [18, с. 1].

Хоча мета аналізованого принципу правового регулювання земельних відносин в енергетиці є зрозумілою, слід визнати недосконалість його формулювання. Справа в тому, що в Законі даний принцип прописано як «пріоритет потреб суспільної необхідності на землі енергетики». Тобто, формально пріоритет встановлено лише щодо земель енергетики. Нагадаємо, що Закон розуміє під землями енергетики «земельні ділянки, надані в установленому порядку для розміщення, будівництва та експлуатації енергогенеруючих підприємств, об'єктів альтернативної енергетики, об'єктів передачі електричної та теплової енергії, виробничих об'єктів, необхідних для експлуатації об'єктів енергетики, в тому числі баз та пунктів». Фактично, пріоритет у межах даного принципу діє лише на ті земельні ділянки, які уже надані для потреб енергетики. Однак особливістю відносин щодо викупу земельних ділянок для суспільних потреб чи примусового їх відчуження з мотивів суспільної необхідності є якраз майбутнє використання для таких енергетичних потреб, тобто на момент виникнення суспільної необхідності земельна ділянка з високим ступенем вірогідності не буде віднесена до земель енергетики. У зв'язку з цим реальна ефективність даного принципу є досить низькою;

гарантування відшкодування розміру втрат і збитків, які можуть бути заподіяні при будівництві та експлуатації об'єктів енергетики власникам і користувачам земельних ділянок. Зведення та функціонування енергетичних об'єктів супроводжуються різним ступенем ризику для людей та навколишнього природного середовища. Конкретні показники такого ризику залежать від багатьох факторів, зокрема від характеристик самого об'єкта енергетики. Даний принцип покликаний забезпечити механізми відшкодування можливої шкоди, нанесеної землевласникам та землекористувачам. Однак виникає низка питань.

По-перше, про власників та користувачів яких земельних ділянок йде мова: тих, на яких розміщується об'єкт енергетики, або ж суміжних? Законодавець не надає прямої відповіді. Тому в даному питанні слід керуватися загальними положеннями щодо відшкодування збитків будь-яким землевласникам та землекористувачам, які зазнали майнової шкоди внаслідок будівництва чи експлуатації об'єкта енергетики. Так, ці відносини регулюються гл. 24 ЗК України, розд. VII Закону України «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів», постановою Кабінету Міністрів України «Про Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам» від 19.04.1993 р. № 284 тощо.

По-друге, оскільки відповідно до законодавства об'єкти енергетики мають спеціальні зони, які передбачають певні обмеження для власників та користувачів земельних ділянок, цілком закономірним є передбачення права таких осіб вимагати відшкодування понесених ними збитків. Водночас, не підлягають відшкодуванню збитки, завдані власникам та користувачам земельних ділянок, розташованих у межах спеціальних зон об'єктів енергетики, внаслідок недотримання ними обмежень щодо використання таких земельних ділянок, встановлених Законом України «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів».

По-третє, нормотворець виділив в окремий принцип гарантування права на відшкодування збитків землевласників та землекористувачів, залишивши без уваги тим самим власників інших природних ресурсів, яким також може бути нанесена шкода під час будівництва чи експлуатації об'єкта енергетики.

Таким чином, можна дійти висновку про те, що п'ятий законодавчо закріплений принцип правового регулювання земельних відносин в енергетиці є досить вузько сформульованим, що обмежує його реальний вплив на суспільні відносини.

Висновки. Отже, закріплені у Законі України «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів» принципи правового регулювання земельних відносин в енергетиці демонструють певну консервативність та недосконалість. Консервативні ознаки проявляються через не виправдану незмінність протягом п'ятнадцяти років закріплених на законодавчому рівні принципів, незважаючи на проведені за цей час суттєві трансформації в правовому та політичному полі. Недоліки принципів правового регулювання земельних відносин в енергетиці можна узагальнити та звести до таких:

- неналежне дотримання принципу комплексності заходів через зниження якості нормотворчості в умовах підвищення її інтенсивності, обумовленої потребами оперативного реагування на виклики воєнного стану, виконання міжнародно-правових зобов'язань України тощо;
- антропоцентричний ухил використаних підходів, який не відповідає екоцентричній концепції сталого розвитку, що визнана наразі основною парадигмою розвитку суспільства та держави;
- недосконалість юридичної техніки, яка призводить до невдалих формулювань, звуження змісту окреслених принципів, зниження їх ефективності та дійсного впливу на суспільні відносини.

Проведений науковий аналіз довів невідповідність сучасним правовим та об'єктивним реаліям того переліку принципів правового регулювання земельних відносин в енергетиці, який офіційно закріплений законодавцем. Такий розрив між актуальними потребами сьогодення та нормативно передбаченими принципами здатен гальмувати еволюційний розвиток земельного та енергетичного законодавства. Саме тому виявлені юридичні дефекти мають бути системно усунені в результаті концептуального оновлення законодавства у цій частині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Земельний кодекс України від 25.10.2001 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3-4. Ст. 27. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>.

2. Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів: Закон України від 09.07.2010 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 1. Ст. 1. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2480-17#n248>.
3. Про затвердження Правил охорони електричних мереж: постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2022 р. № 1455. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 276. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1455-2022-%D0%BF#Text>.
4. Носік В.В. Методологія проведення досліджень у наукових доктринах земельного, аграрного, екологічного права (гносеологічний підхід) / Методологія проведення галузевих юридичних досліджень: колективна монографія / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, М.М. Хоменка. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 157–180.
5. Про критичну інфраструктуру: Закон України від 16.11.2021 року. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 5. Ст. 13. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20#Text>.
6. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реконструкції, капітального ремонту, ремонту та інших інженерно-технічних заходів із захисту об'єктів критичної інфраструктури паливно-енергетичного сектору критичної інфраструктури № 14115 від 10.10.2025 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57674> (дата звернення: 10.12.2025 року).
7. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо імплементації законодавства Європейського Союзу у сфері відновлюваних джерел енергії № 14271 від 03.12.2025 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/59237> (дата звернення: 10.12.2025 року).
8. Грачук В.С. Еколого-правові засади використання відновлюваних джерел енергії: дис. ... докт. філос. зі спец. 081 Право. Луцьк, 2025. 228 с.
9. Бакай Ю.Ю. Виклики та перспективи інтеграції інноваційних енерготехнологій у сільське господарство: правова регламентація. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 5. Т. 2. С. 11–16. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.2.1>.
10. Гетьман А.П., Статівка О.О. Правниче забезпечення агровольтаїчної діяльності в Україні у контексті міжнародних кліматичних зобов'язань. *Право України*. 2025. Вип. 8. С. 73–83. https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2025_8-s4458.pdf.
11. Григор'єва Х.А. Агровольтаїка: земельні, екологічні та протекційні правові питання. *Стратегія розвитку агровольтаїки: стан виклики та кроки впровадження в Україні: матеріали Міжнар. міжгалуз. конф. (Київ, 8 квітня 2025 року) / упоряд. І. Самсоненко*. Київ, 2025. С. 86–91.
12. Бакай Ю.Ю., Жуков І.М. Агровольтаїка як інструмент забезпечення синергії енергетичної та продовольчої безпеки: правові підходи у праві ЄС та країнах-членах. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія «Юридичні науки»*. 2025. № 11. <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2025-11>.
13. Гетьман А.П., Статівка О.О. Правові проблеми впровадження агровольтаїки в Україні як інструменту забезпечення еколого орієнтованого сільського господарства. *Правові аспекти агроекологічного розвитку України: тези допов. учасників Міжнар. наук.-практ. онлайн/офлайн конф., присв. 100-річчю від народження академіка В.З. Янчука (м. Київ, 23 травня 2025 р.)*. Київ: НУБіП України, 2025 С. 43–47.
14. Дейнега М.А. Предмет і система природоресурсного права: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2020. 38 с.
15. Клименко О.М. Співвідношення публічного та приватного інтересів у аспекті примусового відчуження об'єктів права приватної власності, зумовленого суспільною необхідністю (конституційно-правовий аналіз): автореф. дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.02. Київ, 2012. 40 с.
16. Суєтнов Є.П. Відчуження земельних ділянок для суспільних потреб та з мотивів суспільної необхідності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.06. Харків, 2013. 25 с.
17. Кондик О.Ю. Забезпечення суспільної потреби або необхідності: баланс приватних та публічних інтересів: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Київ, 2014. 181 с.
18. Головня І.Я. Відчуження земельних ділянок для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності як підстава припинення права власності на земельну ділянку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Одеса, 2015. 20 с.

УДК 349.41

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.49>

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ КОМПЕНСАЦІЇ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ЗЕМЛЯМ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ, ЩО ПЕРЕБУВАЮТЬ У ВЛАСНОСТІ ФІЗИЧНИХ ОСІБ, ВНАСЛІДОК ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РФ

Обухова П.І.,
студентка 1 курсу магістратури
факультету права та економічної безпеки,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0007-6586-7480

Обухова П.І. Правові проблеми компенсації шкоди, завданої землям сільськогосподарського призначення, що перебувають у власності фізичних осіб, внаслідок збройної агресії РФ.

Досліджено ефективність чинної нормативно-правової бази України в умовах збройної агресії РФ та її вплив на реалізацію прав власників земель сільськогосподарського призначення. Воєнні дії загострили правові проблеми та спричинили значні ризики для власності. Наголошено, що збитки, завдані як прямим ураженням, так і використанням земель для оборонних потреб, не можуть бути повністю зафіксовані через багатогранність наслідків і проявлятимуться десятиліттями. За попередніми оцінками, ушкоджено близько 5,7 млн га приватних сільськогосподарських земель, що вимагає швидкого формування державної політики їхнього відновлення й захисту прав.

Проаналізовано конституційні гарантії, норми земельного та екологічного законодавства, а також діючі інструменти фіксації збитків: Постанову КМУ № 326, накази Міндовкілля № 167 і Мінагрополітики № 295. Визначено, що вони забезпечують лише фіксацію шкоди без реального механізму компенсації. Виявлено порушення принципу системності законодавства, зокрема правову колізію у Стратегії продовольчої безпеки України до 2027 р. Акцентовано на відсутності чітких процедур відчуження земель у воєнний час та компенсації із зобов'язанням повернення ділянки у попередній стан.

Окреслено прогалини, що порушують права власників: 1) відсутність легкої процедури подання заяви особою, навіть для фіксації ушкоджень, що пов'язано із невідачею двостороннього акту про відчуження земельної ділянки з метою досягнення суспільної мети 2) відсутність обов'язку уповноваженого органу відновити належний стан використаної земельної ділянки для суспільної мети; 3) відсутність законодавчо закріпленої можливості повернення особі-власнику земельної ділянки, навіть, невідновленої, раніше завершення воєнних дій.

На основі аналізу законодавства та позицій науковців, окреслено актуальність розроблення комплексного плану дій для виконання державою конституційних обов'язків та іншими нормативно-правовими актами: 1) стратегій відновлення земель як на місцевих рівнях, так і на державному; 2) запровадження як загальних екологічних стимулів, так і спеціальних; 3) створення програм використання деградованих земель для цілей біоенергетики державою, що допоможе зняти частину тягаря з фізичних осіб-власників земельних ділянок щодо приведення в якісний стан, поклавши його на державу та отримати фінансову компенсацію.

Ключові слова: відшкодування збитків, землі сільськогосподарського призначення, земельні правовідносини, використання земель, охорона земель, права на землю, захист земельних прав.

Obukhova P.I. Legal issues of compensation for damage caused to agricultural lands owned by individuals by the armed aggression of the russian federation.

The effectiveness of the current regulatory framework of Ukraine in the conditions of armed aggression of the Russian Federation and its impact on the implementation of the rights of owners of agricultural land is studied. Military actions have exacerbated legal problems and caused significant

risks to property. It is emphasized that the damage caused by both direct damage and the use of land for defense needs cannot be fully recorded due to the multifaceted consequences and will manifest itself for decades. According to preliminary estimates, about 5.7 million hectares of private agricultural land have been damaged, which requires the rapid formation of a state policy for their restoration and protection of rights. The constitutional guarantees, norms of land and environmental legislation, as well as the current instruments for recording losses are analyzed: Resolution of the Cabinet of Ministers No. 326, orders of the Ministry of Environment No. 167 and the Ministry of Agrarian Policy No. 295. It is determined that they only provide for the recording of damage without a real compensation mechanism. Violation of the principle of systematic legislation was revealed, in particular, a legal conflict in the Food Security Strategy of Ukraine until 2027. Emphasis was placed on the lack of clear procedures for land alienation in wartime and compensation with the obligation to return the plot to its previous state.

Gaps that violate the rights of owners were outlined: 1) the lack of an easy procedure for submitting an application by an individual, even after recording damage, which is associated with the failure to issue a bilateral act on the alienation of a land plot in order to achieve a public goal; 2) the absence of an obligation of the authorized body to restore the proper condition of the land plot used for a public goal; 3) the absence of a legally established possibility of returning the land plot, even if it has not been restored, to the owner before the end of hostilities.

Based on the analysis of legislation and the positions of scientists, the relevance of developing a comprehensive action plan for the state to fulfill its obligations imposed by the Constitution and other regulatory legal acts is outlined: 1) land restoration strategies at both the local and state levels; 2) the introduction of both general environmental incentives and special ones; 3) the creation of programs for the use of degraded lands for bioenergy purposes by the state, which will help remove part of the burden from individuals who own land plots to bring them into a qualitative state, placing it on the state) and receive financial compensation.

Key words: compensation for damages, agricultural land, land legal relations, land use, land protection, land rights, protection of land rights.

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія російської федерації призвела до безпрецедентних масштабів руйнування земельного фонду України, що особливо гостро проявилось на землях сільськогосподарського призначення. Замінування територій, руйнація інфраструктури, екоцид та втрата родючості ґрунтів спричинили значні матеріальні збитки та довготривалі екологічні наслідки. Водночас власниками більшої частини таких земель є саме фізичні особи. Попри масштабність завданої шкоди, законодавчі механізми відшкодування втрат і компенсації землевласникам залишаються фрагментарними, неповними та нерідко колізійними. Держава створила нормативні інструменти для фіксації збитків, проте дієвий механізм їх компенсації досі не сформований. Особливо гостро постає питання узгодженості законодавства під час примусового використання земель у воєнний час, що ставить приватні права фізичних осіб у ситуацію правової невизначеності.

Метою статті є дослідження сучасних проблем правового регулювання компенсації шкоди, завданої землям сільськогосподарського призначення, що перебувають у власності фізичних осіб, внаслідок збройної агресії РФ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-теоретичним фундаментом цього дослідження стали праці таких вітчизняних вчених у галузі земельного права, як: О.І. Засець, Н.С. Гавриш, П.Ф. Кулинич, Т.О. Коваленко, І.О. Костяшкін, Т.В. Лісова, В.В. Носік, Д.В. Федчишин, М.В. Шульга та інші. Водночас з початком повномасштабного вторгнення зазначена проблема набула більших масштабів та потребує дослідження саме в контексті компенсації шкоди, заподіяної землям сільськогосподарського призначення.

Виклад основного матеріалу. Землі сільськогосподарського призначення є унікальним природним ресурсом, виснаження якого потребує значних витрат на відновлення родючості. Тому правове регулювання їх використання повинно забезпечувати баланс між приватними та публічними інтересами [1]. Важливим і невід'ємним елементом організаційно-правового механізму реалізації конституційного обов'язку Української держави щодо особливої охорони земель як основного національного багатства, охорони та захисту земельних прав фізичних та юридичних осіб, законності та правопорядку у сфері земельних відносин виступає контроль за використанням та охороною земель. Основне завдання цієї функції державного управління у сфері земельних відно-

син полягає в забезпеченні раціонального та ефективного використання, охорони та відновлення земель [2, с. 107].

Відповідно до статті 14 Конституції України, національним багатством виступає земля, що обумовлює особливий підхід до правового забезпечення та регулювання відносин у земельній сфері. З огляду на це, Закон України «Про охорону земель» закріплює, що фізичні особи, які володіють земельними ділянками сільськогосподарського призначення, потребують належного захисту своїх прав. На підставі цього держава Україна повинна забезпечувати відповідну охорону земель як національного багатства Українського народу; дотримуватися пріоритету екологічної безпеки у використанні землі; здійснювати поєднання заходів екологічного стимулювання та юридичної відповідальності щодо охорони земель; зберігати публічність при вирішенні питань охорони земель, використанні коштів бюджетів. Саме такі принципи закріплюються статтею 3 згаданого Закону. Разом з тим, стаття 50 Конституції України закріплює за державою обов'язок забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля з відшкодуванням завданої порушенням цього права шкоди. Стаття 13 Конституції України вимагає дотримання рівності всіх суб'єктів права власності та гарантування кожному захисту прав та свобод. А відповідно до статті 1 Земельного кодексу України (далі – ЗКУ) закріплюється, що право на землю є гарантованим. Проявом такої гарантії є закріплений обов'язок держави відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, про що йдеться у статті 152 ЗКУ.

На підставі зазначених норм, виокремлюємо основні напрямки правового регулювання в умовах збройної агресії РФ, які повинні забезпечити: по-перше, системність механізмів визначення шкоди та її компенсації; по-друге, забезпечення балансу між публічними та приватним інтересами щодо використання сільськогосподарських земель; по-третє збереження екологічного стану земель та стимулювання відновлення.

В контексті першого напрямку підкреслюємо, що сільськогосподарські землі виступають опорою для продовольчої безпеки. Воєнні дії спричинили глобальну економічну рецесію та поставили під загрозу продовольчу безпеку світу [3, с. 65]. Отже, важливу роль відіграє як захист прав власності, так і зберігання продовольчої безпеки, яка є елементом національної безпеки та оборони України, про що йдеться у Розпорядженні Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) від 23.07.2024 року «Про схвалення Стратегії продовольчої безпеки України на період до 2027 року і затвердження операційного плану заходів з її реалізації» (далі – Стратегія продовольчої безпеки).

Задля уявлення рівня загрози була створена Методика розрахунку індикаторів продовольчої безпеки, що затверджена Постановою КМУ № 1140 від 15.09.2025. У цьому контексті варто наголосити на існуючому «відсиланні до нечинного акту», яке міститься в абзаці 6 глави «Аналіз поточного стану справ...» Стратегії продовольчої безпеки. У зазначеному абзаці наявне активне інтернет-посилання на Методику визначення основних індикаторів продовольчої безпеки, закріплену Постановою КМУ № 1379 від 05.12.2007, що втратила чинність 19.09.2025 року. Хоча згідно з пунктом 6 частини 1 статті 3 Закону України «Про правотворчу діяльність» правотворча діяльність повинна здійснюватися відповідно до принципу системності. Отже, законотворець нівелював цей принцип, та не вніс необхідні зміни до існуючих законів, пов'язані з прийняттям нового правового акту, що призвело до правової колізії. Враховуючи достатню кількість таких правових колізій в законодавстві та наведений приклад, прослідковується негативна тенденція, що ускладнює процес пошуку необхідних норм, як результат це знижує рівень доступності законодавства для громадян.

Варто звернути увагу на оцінку рівня шкоди, яку завдає РФ аграрному сектору України. Визначити такий рівень ідеально неможливо. По-перше, це пов'язано з тим, що в об'єктивній реальності не виявляється можливим достеменно опрацювати кожний окремий аспект завданої шкоди. Оскільки не всі наслідки проявляються одразу, наприклад, шкода, завдана екологічному стану; збір даних відбувається поступово і це вимагає значних зусиль. По-друге, військові дії досі продовжуються, тож Україна щоденно зазнає збитків, навіть незважаючи на всі зусилля, які докладаються для протистояння агресії та для відновлення. Але ми можемо скласти умовну картину збитків, що допоможе координувати вектор відновлення. З огляду на предмет дослідження, беремо до уваги збитки на землях сільськогосподарського призначення, які могли бути завдані фізичним особам як власникам таких земель. При цьому наголошуємо, що шкода завдається не тільки таким особам.

За даними ТОВ «ТОП ЛІД» на 2023 рік 8 млн га полів заміновано (6 млн – на окупованих територіях; 2 на звільнених територіях) та 757 років буде необхідно для повного розмінування, до 800

млн \$ щорічно Україна буде витратити через простій полів. При тому, що 1 замінований га – це 4.000 тон незібраного врожаю пшениці, 8000 незібраної кукурудзи. Оцінюється, що вартість розмінування 1 га становить 1.710 \$ (1070 – рекультивация деградованого ґрунту та фізично змінених ділянок; 640\$ – розмінування). Внаслідок знищення рф Каховського водосховища, було спричинено екоцид та осушено території, на яких вода використовувалася для зрошення (1,2 млрд), а водопостачання здійснювалося для 584.000 га сільськогосподарських земель [6]. Отже, умовно 8,584 млн га сільськогосподарських земель зазнало ушкоджень.

Відповідно, освітлені дані стосуються всіх відомих ушкоджених сільськогосподарських земель, незалежно від форми власності. Тому далі необхідно з'ясувати, яка частина земель орієнтовно належить фізичним особам для подальших розрахунків. Так, за даними громадської організації VoxUkraine станом на 2019 рік близько 73% сільськогосподарських земель України (приблизно 31,1 млн га, з яких 27,7 млн паї) були в приватній власності [4]. Оскільки 31,1 млн га включає власність на сільськогосподарські землі не тільки фізичних осіб, але і юридичних (наприклад, агрокомпанії), будемо проводити розрахунки на основі земельних часток (паїв), оскільки вони можуть належати тільки фізичним особам. Крім того, відповідно до оцінки OECD, загальна площа сільськогосподарських земель України становить приблизно 41,311 млн га [5]. Таким чином, шляхом вирахування відсотку використовуючи зазначені дані отримуємо, що близько 67% від усіх земель належать саме фізичним особам. Використовуючи наведені вище дані загальних ушкоджень, отримуємо, що 67% від 8,584 млн га становить десь 5,7 млн га. Це є орієнтовною оцінкою для розуміння масштабів шкоди для фізичних осіб, тому що землі сільськогосподарського призначення та ушкодження на них розподілені на території України нерівномірно, більше того, оцінка стосується відомої інформації на конкретний момент без врахування подальших негативних наслідків, які будуть проявлятися в майбутньому.

Фіксація таких збитків є першим етапом на шляху до надання компенсації. З цією метою була прийнята Постанова КМУ № 326 від 20 березня 2022 року «Про затвердження порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації» (далі – Постанова № 326), яка закріплює можливість подання заяв до Реєстру збитків з метою відшкодування шкоди/ втрат/ збитків починаючи з 24 лютого 2022 року чи пізніше. Ця постанова зумовила появу Наказу Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України № 167 (далі – Наказ № 167) та Наказу Міністерства аграрної політики та продовольства України № 295 (далі – Наказ № 295). Вони обидва підходять за сферою регулювання для обчислення розміру шкоди, завданої земельному фонду України внаслідок збройної агресії. Але для надання компенсації необхідно не тільки зафіксувати втрати, а створити відповідні нормативно-правові акти, які будуть регулювати таку реалізацію. На цьому етапі констатуємо прогалину в законодавстві, оскільки відсутні такі нормативно-правові акти, які чітко регламентують відшкодування/компенсацію шкоди та збитків, завданих збройною агресією рф на землях сільськогосподарського призначення.

Слушно пропонується створити на місцевому рівні стратегії відновлення, які погоджувалися б на державному рівні. Так, громада за допомогою експертної групи документує шкоду і на основі аналізу приймає стратегію розвитку ушкодженої ділянки. Саме такий підхід зможе дозволити не просто надати фіксовану суму в якості компенсації для фізичних осіб, але і відновити уражені землі. З огляду на те, що негативні наслідки на пошкоджених ділянках будуть проявлятися протягом десятиліть, це стає критично важливою передумовою для дієвого захисту прав осіб. Як відомо, суб'єктивні земельні права мають сенс лише тоді, коли існує дієвий механізм їх реалізації та захисту [7].

У розрізі другого виокремленого напрямку щодо забезпечення балансу між публічними та приватним інтересами щодо використання сільськогосподарських земель основною проблемою виступає недостатня врегульованість в правовому полі використання земельних ділянок для фортифікаційних споруд. Звертаємо увагу, що більшість земельних прав, можуть бути обмежені відповідно до статті 64 Конституції України в умовах війни, але право на захист права власності таким не є [8, с. 184]. Засць О.І. та Сичова К.О. виділяють наступні правові форми переходу земельних ділянок до земель оборони, на яких відбувається будівництво фортифікаційних споруд: вилучення зі зміною цільового призначення; викуп для суспільних потреб; примусове відчуження для суспільних потреб; реквізиція [9, с. 128]. Важливо, що всі ці процедури є доволі бюрократизованими та фінансово затратними, тому не можуть відповідати умовам воєнного стану. Основним нормативно-правовим актом в цій сфері виступає Закон України «Про передачу, примусове відчу-

ження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану». Вартість відчуження ділянки, іншого майна має бути оцінена для подальшої компенсації, оскільки часто неможливо здійснити попереднє відшкодування. Для цього складається двосторонній акт, але це не завжди вдається. Тож, тільки після припинення воєнного стану земля може бути повернена власнику за його вимогою: при наявності акту – власник звертається до органу, що прийняв рішення про відчуження; при відсутності – у судовому порядку [10, с. 66]. Разом з тим, Постанова КМУ № 1415 закріпила можливість будівництва фортифікаційних споруд без оформлення права користування землею. З одного боку це є гарним інструментом для досягнення суспільної мети, але виникають сумніви щодо конституційності такого втручання (порушення ст. 14 Конституції України як права власності на землю, яке гарантується законом) [9, с. 129]. Також важливо пам'ятати про дотримання трискладового тесту, що включає в себе: законність втручання; легітимну мету; пропорційність [11, с. 171]. В будь-якому випадку ці категорії є оціночними, що ускладнює прийняття таких рішень, але найбільшою проблемою є те, що законодавцем не було створено правила для органів, що їх приймають.

Найбільшим тягарем для власника землі, беззаперечно, є необхідність приведення земельної ділянки у відповідний стан. Тим більше, що обов'язком військової адміністрації є лише демонтаж фортифікаційних споруд протягом 90 днів після припинення чи скасування воєнного стану [9, с. 130]. Так само постає питання, якщо земельна ділянка перестане мати стратегічне значення як фортифікаційна споруда, але воєнний стан ще не завершиться, чому власнику необхідно чекати невизначений період часу для відновлення своїх прав. Бо в такому випадку легітимна мета вже не буде дотримана. Незважаючи на те, що відповідно до ч. 9 ст. 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої внаслідок тимчасової окупації, покладатиметься на рф як на державу-окупанта, Україна повинна гарантувати права своїх громадян шляхом розроблення дієвого законодавства для гарантування прав громадян. Таким чином, компенсація повинна враховувати не тільки відшкодування фактичної шкоди, але і подальші витрати на відновлення земельних ділянок після завершення воєнного стану. Для фіксації такої шкоди у цьому напрямку статтею 10 Постанови № 326 зазначено, що фізична особа може бути суб'єктом подання заяви у випадку економічних витрат, зокрема, спричинених примусовим відчуженням об'єктів права власності через бойові дії або неможливістю використання земель сільськогосподарського призначення. В цьому контексті так само використовуються згадані раніше Наказ №167 та Наказ № 295.

Отже, відповідно до викладеного вище, констатуємо, що в розрізі другого напрямку також відсутній дієвий механізм компенсації та подальшого відновлення земельних ділянок. Разом з тим, порядок та критерії прийняття уповноваженими органами рішення щодо використання земельних ділянок для фортифікаційних споруд не закріплено в законодавстві, що створює умови для порушення приватних прав та інтересів осіб, шляхом недотримання трискладового тесту такого втручання.

Наступним, не менш важливим, обов'язком держави виступає збереження екологічного стану земель та стимулювання відновлення. Відповідно до Закону України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» існуючі проблеми та стан докільця є доволі критичним. В літературі давно наголошувалося, що мають бути вжиті належні заходи щодо охорони земель, оптимізації її використання, відновлення продуктивних земельних ресурсів, які необхідно винести на рівень державних пріоритетів, найважливіших напрямів державної земельної політики [12, с. 32].

У відповідь на таку ситуацію в роботі Лісової Т.В. встановлено, що обов'язковим є своєчасне відновлення земель, яке може бути досягнуто за допомогою адміністративних методів впливу на власників та користувачів ділянок, а також шляхом створення ринкових механізмів. Наприклад, за відновлення, здійснене власниками самостійно, будуть надаватися різноманітні пільги, що зменшить тягар таких осіб. На противагу цьому при невиконанні таких завдань можуть запроваджуватися санкції у вигляді штрафів [13, с. 73]. Варто відзначити, що такий підхід є загальним для досягнення екологічних цілей і стосується порядку відновлення та правильного оброблення земель окремо від питання повернення постраждалої земельної ділянки у минулий стан внаслідок шкоди завданої або прямо діями рф, або шляхом використання державою Україна землі в суспільних цілях. Отже, доцільним буде звернути увагу на елемент заохочення та збільшити пільги для осіб,

чий ділянки зазнали такого ураження, додатково порівняно з пільгами для осіб, ділянки яких не зазнали. Це буде надавати додаткову підтримку та прискорить процес.

Неодмінно погоджуємося із запропонованими шляхами відновлення, запропонованими Кулиничем П.Ф. Відповідно до його дослідження розумним є розроблення державної програми відновлення ґрунтового покриву, яка буде регулювати біологічну рекультивуацію сільськогосподарських земель протягом 3-10 років. Така програма може включати: 1) фінансування таких робіт із рекультивуації як: відновлення структури ґрунтів, залуження; 2) покриття витрат для власників землі. Цікавою є пропозиція використання деградованих угідь для інших потреб, наприклад, для вирощування енергетичних культур (тополя, міскантус, верба тощо). Для фізичних осіб це може стати чудовим механізмом отримання компенсації за рахунок отримання доходу від такої біоенергетики, яку буде проводити держава на належній ділянці. Тобто держава одночасно отримує енергетичну вигоду, при тому відновлює землі, а особі компенсується порушене право без необхідності нести тягар відновлення. Автор також згадує, що енергетична ініціатива України була позитивно оцінена в ЄС. А саме виконання Україною ролі постачальника «зеленої енергії», за допомогою впровадження біоенергетичних ресурсів, допоможе закріпити позиції на міжнародному рівні [14, с. 355].

Висновки. Можемо констатувати, що наявні нормативно-правові акти здебільшого регулюють лише процес фіксації завданих збитків, тоді як питання виплати компенсації та практичної реалізації відновлювальних заходів залишаються недостатньо визначеними. Зокрема, попри те, що Постанова КМУ № 326 створила необхідну базу для обліку шкоди, відсутність комплексного механізму її подальшого відшкодування спричиняє суттєву прогалину у правозастосуванні та унеможливорює забезпечення повного захисту прав власників земель. Крім того, залишається проблема узгодження приватних і публічних інтересів при використанні земельних ділянок для оборонних потреб та зведення фортифікаційних споруд. І хоча правові інструменти вилучення, реквізиції чи відчуження землі формально існують, вони є надмірно громіздкими, фінансово затратними та непристосованими до реалій воєнного стану. У свою чергу, відсутність чітких процедурних критеріїв під час прийняття рішень створює ризики порушення права власності, а також може суперечити принципам законності, легітимності мети та пропорційності втручання.

Разом із тим, механізм компенсації має передбачати не лише відшкодування прямих матеріальних втрат, а й фінансування відновлення земель, що втратили родючість або зазнали руйнувань через бойові дії чи використання у військових цілях. Чинні нормативні акти забезпечують можливість подання заяв та фіксації пошкоджень, проте вони не гарантують подальшого погашення завданих збитків, що знижує ефективність системи захисту прав власників. Важливим напрямом державної політики має стати впровадження комплексного підходу до охорони та відновлення ґрунтового покриву, який поєднає правові, економічні та екологічні інструменти. Доцільним є розроблення та реалізація державної програми рекультивуації земель, запровадження податкових і фінансових пільг для власників ушкоджених ділянок, а також стимулювання біоенергетичного використання деградованих угідь із відповідною компенсацією отриманого доходу. Такий підхід сприятиме не лише швидшій реабілітації земель, а й підвищенню їх економічної цінності.

Отже, ефективне вирішення проблеми можливе лише за умови створення повноцінного, чітко врегульованого механізму компенсації, що передбачатиме порядок обчислення реальних і майбутніх збитків, встановлення процедури їх відшкодування власникам земельних ділянок, визначення алгоритму екологічного відновлення земель, а також забезпечення збалансованості між оборонними потребами держави та гарантіями непорушності права приватної власності. Формування такого механізму має стати одним із ключових завдань державної політики у сфері земельних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Fedchyshyn D., Ignatenko I., Bondar O. Legal provision of food security and rational land use in organic production in Ukraine in the context of European integration: monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2022, 250 p. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/253/7112/14783-1>.
2. Шульга М.В. Актуальні проблеми контролю за використанням та охороною земель. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2025. № 90. Ч. 3. С. 106-112. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/09/16-2.pdf>.

3. Ігнатенко І.В., Кречик А.С., Пелепелиця К.О. Продовольча безпека: правові проблеми та шляхи їх вирішення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2024. № 82. Ч. 2. С. 64–70. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/04/82-part-2.pdf>.
4. White Book of Reforms 2025. Chapter 10. Land Market, громадська організація VoxUkraine Team, Reforms. URL: https://voxukraine.org/en/white-book-of-reforms-2025-chapter-10-land-market?utm_source=chatgpt.com.
5. OECD, Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2025, Making the Most of the Trade and Environment Nexus in Agriculture. 30.10.2025 URL: https://www.oecd.org/en/publications/2025/10/agricultural-policy-monitoring-and-evaluation-2025_354e7040/full-report/ukraine_0e71d61e.html?utm_source=chatgpt.com.
6. Російсько-українська війна: вплив на довкілля. ТОВ «ТОП ЛІД» URL: <https://www.topleadprojects.com/war-in-ua-environmental-impact-ukr>.
7. Федчишин Д.В. Реалізація та захист земельних прав в Україні: проблеми теорії та практики: монографія. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 418 с. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/19453>.
8. Заєць О.І., Сафонова К.В. Особливості правових форм набуття (реалізації) прав на землю у світлі повоєнних змін до земельного законодавства України. *Часопис Київського університету права*. 2022. № 1. С. 183–188. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/issue/view/86/108>.
9. Сичова К.О., Заєць О.І. Правові проблеми використання земель для будівництва фортифікаційних споруд. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. № 86: 126–132. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/320653/311245>.
10. Заїка Ю. Примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного стану. Збірник матеріалів Міжнарод. наук. конф. / за заг. ред. П.В. Горінова; Навчально-науковий інститут права та політології УДУ імені Михайла Драгоманова (м. Київ, 23 квітня 2024 р.). Київ, 2024. С. 65–68. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi78/0058055.pdf#page=65>.
11. Коссак В.М., Андрусів У.Б. Реквізиція як підстава припинення права власності в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2023. Вип. 76. Ч. 1. С. 169–175. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/06/28.pdf>.
12. Ігнатенко І.В. Правові питання забезпечення землеустрою як напрямку удосконалення сільськогосподарського землекористування. *Правова позиція*. 2022. № 1 (34). С. 28–32. URL: <https://legalposition.umsf.in.ua/archive/2022/1/5.pdf>.
13. Лісова Т.В. Актуальні питання правового забезпечення охорони та відновлення земель в умовах глобальних викликів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 5. С. 66–74. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/342289/330132>.
14. Кулинич П.Ф. Формування правового забезпечення кліматоохоронного землеробства в Україні: проблеми періоду воєнного стану. *Правова держава*. 2023. № 34. С. 348–365. URL: https://pravova-derzhava.org/assets/images/issues/34/pravova-derjava-34-2023_.pdf#page=348.

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.50>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОМИСЛОВОГО РИБАЛЬСТВА В УКРАЇНІ ЯК ФОРМИ СПЕЦІАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ВОДНИХ БІОРЕСУРСІВ

Рагулін І.Ю.,
аспірант кафедри цивільного права
Запорізький національний університет
ORCID: 0009-0005-3218-8292

Рагулін І.Ю. Правове регулювання промислового рибальства в Україні як форми спеціального використання водних біоресурсів.

Статтю присвячено комплексному дослідженню правового регулювання промислового рибальства в Україні як різновиду спеціального використання водних біоресурсів. Розглянуто правову природу промислового рибальства, його місце в системі спеціального природокористування та значення для забезпечення продовольчої безпеки держави. Проаналізовано чинну нормативно-правову базу, що регулює здійснення промислового вилову, зокрема положення Закону України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів», Закону України «Про тваринний світ», Водного кодексу України, а також підзаконні нормативно-правові акти, що встановлюють правила промислового рибальства, систему квотування та дозвільні процедури.

Особливу увагу приділено розмежуванню загального та спеціального використання водних біоресурсів, визначенню промислового рибальства як виду діяльності з підвищеним рівнем антропогенного навантаження, що зумовлює необхідність посиленого державного контролю. Досліджено сучасні тенденції реформування правового механізму у сфері промислового рибальства, зокрема впровадження електронних аукціонів на право здійснення промислу та функціонування Єдиної державної електронної системи управління галуззю рибного господарства (eРиба) як інструменту цифровізації галузі.

Проаналізовано основні проблеми правозастосовної практики, серед яких поширеність незаконного вилову, фрагментарність законодавства, недостатній рівень цифрового обліку та моніторингу, а також обмежене наукове забезпечення процесів квотування. Окремо розглянуто питання гармонізації національного законодавства з правом Європейського Союзу, з урахуванням екосистемного підходу, принципів сталого розвитку та вимог до безпечності харчової продукції. За результатами дослідження сформульовано напрями вдосконалення правового регулювання промислового рибальства з метою забезпечення раціонального використання водних біоресурсів та сталого розвитку рибного господарства України.

Ключові слова: промислове рибальство, водні біоресурси, землі водного фонду, використання земель, продовольча безпека, використання водних біоресурсів.

Rahulin I.Yu. Legal regulation of industrial fishing in Ukraine as a form of special use of aquatic biological resources.

The article is devoted to a comprehensive study of the legal regulation of commercial fishing in Ukraine as a form of special use of aquatic biological resources. The legal nature of commercial fishing, its place within the system of special natural resource use, and its significance for ensuring national food security are examined. The current regulatory framework governing commercial fishing is analyzed, including the provisions of the Law of Ukraine “On Fisheries, Commercial Fishing and Protection of Aquatic Biological Resources”, the Law of Ukraine “On Wildlife”, the Water Code of Ukraine, as well as subordinate legal acts establishing the rules of commercial fishing, the quota system, and permit procedures.

Special attention is paid to distinguishing between general and special use of aquatic biological resources and to defining commercial fishing as an activity with an increased level of anthropogenic impact, which necessitates enhanced state regulation and control. The article explores current trends

in reforming the legal mechanism of commercial fishing, in particular the introduction of electronic auctions for granting fishing rights and the implementation of the Unified State Electronic Management System for the Fisheries Sector (eFishery) as a key instrument of digitalization.

The main problems of law enforcement practice are identified, including the prevalence of illegal fishing, fragmentation of legislation, insufficient digital accounting and monitoring mechanisms, and limited scientific support for quota allocation. Particular emphasis is placed on the harmonization of Ukrainian legislation with European Union law, taking into account the ecosystem-based approach, principles of sustainable development, and requirements for food safety. Based on the results of the study, the article formulates directions for improving the legal regulation of commercial fishing aimed at ensuring the rational use of aquatic biological resources and the sustainable development of the fisheries sector in Ukraine.

Key words: industrial fishing, aquatic bioresources, water fund lands, land use, food security, use of aquatic bioresources.

Постановка проблеми. Промислове рибальство посідає значне місце в економічній структурі України, виступаючи важливим елементом продовольчої безпеки, джерелом зайнятості населення в прибережних регіонах та споживчого ринку водних біоресурсів. Україна володіє розгалуженою мережею внутрішніх водойм і виходом до морських акваторій, що створює унікальні можливості для розвитку рибного господарства. За природно-географічним і кліматичним розмаїттям та ресурсними умовами рибогосподарський комплекс України має значний нереалізований потенціал у вирішенні проблеми продовольчої самодостатності, здорового і безпечного харчування свого населення [1, с. 16].

Сучасні глобальні виклики, зумовлені зростанням чисельності населення, обмеженістю ресурсів, змінами клімату, соціальними та політичними кризами, а також збройними конфліктами, суттєво впливають не лише на агропродовольчі системи, а й на продовольчу безпеку загалом. Крім того, воєнні дії спричинили глобальну економічну рецесію та поставили під загрозу продовольчу безпеку світу [2, с. 65]. Інтенсивний антропогенний вплив, багаторічна екологічна деградація водних екосистем, забруднення морів і річок, кліматичні зміни та поширення незаконного вилову створюють підвищений ризик виснаження рибних запасів. У таких умовах необхідність удосконалення правового регулювання промислового рибальства стає особливо актуальною. Належна правова регламентація впорядкування використання водних біоресурсів є важливим чинником забезпечення продовольчої безпеки України, адже не лише сприятиме збільшенню асортименту та виробництву української рибної продукції, задоволенню потреб населення у вітчизняній продукції рибної промисловості, а й допоможе забезпеченню раціонального використання водних біоресурсів користувачами [3, с. 139].

Промисловий лов водних біоресурсів є різновидом спеціального природокористування, що відрізняється значною інтенсивністю впливу на природне середовище та потребує підвищеного рівня правової регламентації. На відміну від загального використання, яке забезпечує задоволення побутових потреб громадян, промисловий вилов спрямований на систематичне вилучення значних обсягів біоресурсів з метою їх подальшої переробки та реалізації. Такий характер діяльності потребує не лише дозволів і квот, а й наявності комплексної нормативної системи, що поєднує екологічні, господарські та управлінські інструменти регулювання.

Стан опрацювання проблематики. У сучасній українській правовій науці проблематика промислового рибальства розглядається переважно в межах екологічного, природоресурсного, аграрного та іноді земельного права, проте системні дослідження комплексного правового механізму його регулювання залишаються обмеженими. У своїх дослідженнях увагу цій проблематиці приділяли такі науковці: О.Г. Бондар, А.П. Гетьман, Т.В. Єрмолаєва, І.В. Ігнатенко, Т.О. Коваленко, В.В. Носік, Т.К. Оверковська, А.І. Ріпенко, Д.В. Федчишин, В.В. Шеховцов, М.В. Шульга та інші.

Водночас євроінтеграційний курс України вимагає адаптації національного законодавства до стандартів Європейського Союзу, зокрема до вимог регламентів ЄС щодо контролю, моніторингу та обліку вилову. Це зумовлює необхідність оновлення підходів до управління рибними запасами та створення ефективної системи правового регулювання, здатної забезпечити баланс між економічною доцільністю та екологічною безпекою.

У цьому контексті важливим є дослідження правової природи промислового рибальства, аналіз чинної нормативно-правової бази, оцінка механізмів контролю та охорони водних біоресурсів

сів, а також визначення напрямів удосконалення законодавства. З огляду на зазначене, метою цієї статті є комплексне дослідження правового регулювання промислового рибальства в Україні як різновиду спеціального використання водних біоресурсів, виявлення проблем нормативного забезпечення та надання пропозицій щодо підвищення ефективності галузевого правового механізму.

Метою статті є дослідження правового регулювання здійснення промислового рибальства як однієї з форм спеціального використання водних біоресурсів в Україні.

Виклад основного матеріалу. Правове регулювання використання водних біоресурсів ґрунтується на положеннях Закону України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» [4]. Він встановлює функції держави у сфері регулювання рибальства, класифікацію видів рибного господарства, порядок надання дозволів, систему квотування та механізм охорони водних біоресурсів.

Закон також визначає, що право користування водними біоресурсами здійснюється як із вилученням, так і без вилучення їх з природного середовища, відповідно до законодавчо встановлених процедур. Законодавцем розрізняються загальне та спеціальне використання водних біоресурсів.

У межах загального використання громадяни мають право:

- безоплатно використовувати водні біоресурси для наукових, культурно-освітніх, виховних, естетичних, рекреаційних та оздоровчих цілей без вилучення їх із природного середовища;
- здійснювати любительське рибальство у водних об'єктах загального користування в межах установлених норм безоплатного вилову.

Таке використання не потребує спеціальних дозволів і має мінімальний екологічний вплив.

У свою чергу, спеціальне використання водних біоресурсів здійснюється у рибогосподарських водних об'єктах, внутрішніх морських водах, територіальному морі, виключній економічній зоні та на континентальному шельфі України. Його порядок визначається Кабінетом Міністрів України, а за межами юрисдикції України – міжнародними договорами та законодавством іноземних держав.

Спеціального використання водних біоресурсів відрізняється від загального користування інтенсивністю впливу на природне середовище, систематичністю вилову та необхідністю комплексної нормативної регламентації. На відміну від любительського рибальства, яке здебільшого орієнтоване на індивідуальне споживання, промисловий вилов здійснюється в значних обсягах, що потребує суворої дозвільної системи, лімітування, моніторингу та державного контролю.

Промислове рибальство в Україні є формою спеціального використання водних біоресурсів, що здійснюється на підставі спеціального дозволу, за умови дотримання встановлених лімітів та правил промислового лову. Статус спеціального природокористування обумовлений тим, що вилучення риби та інших об'єктів водної фауни відбувається не спорадично, а систематично та в промислових масштабах, що створює потенційний ризик істотного антропогенного впливу на водні екосистеми.

Важливою складовою правового механізму є норми Закону України «Про тваринний світ» [5], які закріплюють загальні засади охорони та використання тваринних ресурсів, у тому числі водних біоресурсів, та визначають їх як об'єкти права власності Українського народу.

Правове регулювання промислового рибальства є багатокомпонентною системою, що включає загальні екологічні норми, спеціальні правила водокористування, процедури дозволів, систему контролю та відповідальності. У цьому контексті важливим є врахування положень Водного кодексу України [6], який визначає правовий режим водних об'єктів і встановлює загальні підходи до управління водними ресурсами. Взаємодія цих нормативних актів створює комплексний механізм регулювання, який забезпечує правове підґрунтя для здійснення промислового рибальства.

Особливу роль відіграють Правила промислового рибальства [7]. Вони встановлюють конкретні заборони та обмеження, визначають дозволені види знарядь лову, мінімальні розміри риб, строки нерестової заборони, а також межі промислових ділянок.

Суттєве значення для забезпечення раціонального використання водних біоресурсів має система квотування. Кожного року затверджуються ліміти вилову за видами та басейнами, що базуються на наукових прогнозах та рекомендаціях профільних наукових установ. Зокрема, у 2025 році такі ліміти були затверджені для рибогосподарських водних об'єктах (їх частин) Чернігівської області та Дніпровсько-Бузької гирлової системи [8]. Лімітування є інструментом запобігання перевиллову та втрати біорізноманіття. У межах загального ліміту суб'єктам господарювання роз-

поділяються квоти, які є обов'язковими для дотримання й підлягають постійному контролю з боку уповноважених органів.

У сфері спеціального використання водних біоресурсів важливе значення має дозвільна процедура, оскільки здійснення промислового рибальства або дослідного вилову можливе виключно на підставі відповідного дозволу. Саме ця складова рибного господарства останніми роками стала об'єктом найбільш масштабних реформ, пов'язаних із цифровізацією управлінських процесів. Важливим кроком у цьому напрямі стало прийняття Кабінетом Міністрів України постанови «Деякі питання здійснення спеціального використання водних біоресурсів» [9], якою запроваджено принципово нові підходи до отримання права на спеціальне використання водних біоресурсів.

Постанова передбачає запровадження аукціонної моделі надання права на здійснення промислу. Відтепер укладення договорів на право промислового рибальства здійснюється за результатами електронних аукціонів, організатором яких визначено Державне агентство меліорації та рибного господарства України. Проведення аукціонів здійснюється в системі Prozorro. Продажі, що забезпечує прозорість, відкритість та недопущення корупційних ризиків у сфері доступу до водних біоресурсів. Процедури проведення аукціону, порядок подання документів, визначення переможця та укладення договору детально регламентовані в зазначеній постанові Кабінету Міністрів.

За результатами аукціону переможець отримує право укласти договір на здійснення промислу, причому законодавство встановлює 20-денний строк для його оформлення. Договір може бути укладений в електронній формі, що узгоджується із сучасними тенденціями цифровізації державного управління.

Після укладення договору суб'єкт рибного господарства повинен отримати дозвіл на спеціальне використання водних біоресурсів, який видається безоплатно. Отримання дозволу здійснюється дистанційно, а електронний дозвіл має однакову юридичну силу з документом на паперовому носії.

Значним інституційним досягненням 2023 року стало впровадження Єдиної державної електронної системи управління галуззю рибного господарства (eРиба). Вона покликана забезпечити комплексну цифрову трансформацію галузі та створити сучасну екосистему електронних послуг у сфері рибальства. На сьогодні в e-системі доступний такий цифровий інструмент як декларування права на промислове рибальство, яке суб'єкти можуть подавати щорічно до 1 листопада в межах експериментального проекту. Система також передбачає можливість електронного декларування права на дослідний вилов, а також подання заяв на отримання дозволу на спеціальне використання водних біоресурсів у рибогосподарських водних об'єктах.

Запроваджені зміни свідчать про поступовий перехід до модерної цифрової моделі управління водними біоресурсами, що спрямована на підвищення прозорості, ефективності та відкритості рибного господарства України.

Однак, необхідно наголосити, що на практиці правове регулювання промислового рибальства стикається з низкою системних проблем. По-перше, ефективність державного контролю у сфері охорони та використання водних біоресурсів залишається недостатньою. Поширеність незаконного вилову риби, включаючи використання заборонених знарядь лову, значно перевищує офіційно задекларовані обсяги вилову. По-друге, відсутність сучасних цифрових інструментів обліку та моніторингу створює можливості для ухилення від звітності та тінізації рибної галузі. Лише частково впроваджені електронні журнали промислу, системи геолокаційного моніторингу суден та автоматизовані бази даних не забезпечують достатнього рівня прозорості. По-третє, наявність колізій та фрагментарність нормативно-правової бази ускладнюють практичне застосування законодавства. Різні акти, що регулюють промислове рибальство, містять різні підходи до класифікації біоресурсів, визначення повноважень органів влади та процедур контролю. Зазначене призводить також до відсутності єдиного трактування чинного законодавства з боку судової влади. Наслідком цього є негативний вплив на діяльність суб'єктів рибного господарства з боку державних органів, органів місцевого самоврядування та органів прокуратури [10, с. 133].

Як слушно наголошується в науковій літературі, наявність практичних проблем галузі є наслідком неналежного правового регулювання та дефектів чинних нормативно-правових актів сфери рибальства та рибництва, адже фактично галузь не мала системної державної керованості протягом багатьох років [11, с. 194]. Крім того, дослідники стану особливостей функціонування

рибогосподарського комплексу України, приходять до висновків, що для ефективного розв'язання проблем рибопродуктового підкомплексу необхідно забезпечити структурні, функціональні, енергетичні, сировинні та інвестиційні зміни [12, с. 15].

Євроінтеграційні процеси актуалізують питання гармонізації українського законодавства з правом ЄС. Правове регулювання цієї сфери в Європейському Союзі ґрунтується на принципі екосистемного підходу, суворій системі контролю, запровадженні електронних журналів обліку, а також чіткому розподілі квот та механізмах простежуваності продукції. Перехід аграрного сектору України на екологічно безпечний рівень розвитку є одним із ключових стратегічних завдань державної політики, спрямованої на забезпечення населення безпечними та якісними харчовими продуктами [13, с. 331]. У цьому контексті промислове рибальство повинно рухатися в одному напрямку з аграрним сектором, оскільки рибна продукція є складовою продовольчої безпеки держави, а умови сталого управління ресурсами водних екосистем відповідають загальним європейським стандартам ведення сільського господарства та харчової політики. Синхронізація розвитку цих сфер сприятиме комплексному впровадженню екосистемного підходу та гармонізації законодавства з правом ЄС.

Висновок. Проведене дослідження підтверджує, що промислове рибальство в Україні виступає важливим видом спеціального використання водних біоресурсів, який має стратегічне значення для економіки та продовольчої безпеки держави, водночас створюючи суттєве навантаження на водні екосистеми. Чинне законодавство формує базовий правовий механізм регулювання, що містить норми щодо дозволів, лімітів, правил лову, контролю та відповідальності. Однак наявні проблеми (тінізація галузі, недостатній державний контроль, фрагментарність правового регулювання та обмеженість наукового забезпечення) свідчать про потребу подальшого реформування.

Необхідними напрямками удосконалення законодавства є:

- підвищення ефективності державного контролю, включаючи впровадження сучасних технологій моніторингу;
- посилення відповідальності за порушення правил промислового рибальства;
- гармонізація українського законодавства з правом ЄС;
- забезпечення стабільного фінансування наукових досліджень стану водних біоресурсів;
- розвиток цифрових інструментів обліку та прозорої системи розподілу квот;
- оновлення та систематизація нормативно-правової бази.

Удосконалення правового регулювання промислового рибальства є необхідною умовою сталого розвитку рибного господарства, збереження біорізноманіття та виконання Україною своїх міжнародних екологічних зобов'язань. Формування ефективної правової моделі, здатної поєднати економічні потреби та екологічні вимоги, має бути ключовим завданням державної політики у сфері використання водних біоресурсів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лук'яненко О.Д. Розвиток рибальства в секторальній структурі економіки ЄС: автореф. дис. ... канд. економ. наук: 08.00.02. Донецький нац. ун-т імені Василя Стуса. Вінниця, 2021. 20 с.
2. Ігнатенко І.В., Кречик А.С., Пелепелиця К.О. Продовольча безпека: правові проблеми та шляхи їх вирішення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2024. № 82. Ч. 2. С. 64–70. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/04/82-part-2.pdf>.
3. Федчишин Д.В., Ігнатенко І.В. Органічне виробництво продукції аквакультури в Україні: особливості та перспективи. *Право і суспільство*. 2021. № 6. С. 138–145. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2021/6_2021/20.pdf.
4. Закон України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» від 08.07.2011 р. № 3677-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3677-17/ed20230701#Text>.
5. Закон України «Про тваринний світ» від 13.12.2001 р. № 2894-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14#Text>.
6. Водний кодекс України від 06.02.1995 р. № 213/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80#Text>.

7. Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України «Про затвердження Правил промислового рибальства у внутрішніх рибогосподарських водних об'єктах (їх частинах)» від 10.04.2023. № 785. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0665-23#Text>.
8. Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України «Про затвердження лімітів спеціального використання водних біоресурсів загальнодержавного значення у рибогосподарських водних об'єктах (їх частинах) (крім Азовського та Чорного морів із затоками, причорноморських лиманів, річки Дунай, пониззя річки Дністер (з озерами, рукавом Турунчук) та Дністровського лиману) для здійснення промислового рибальства та дослідного вилову на 2025 рік» від 31.10.2024 р. № 4039. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1663-24#n13>.
9. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання здійснення спеціального використання водних біоресурсів» від 22.12.2023 р. № 1347. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1347-2023-%D0%BF#Text>.
10. Федчишин Д.В. Практичні правові проблеми використання водних біоресурсів в галузі рибного господарства. *Право і суспільство*. 2022. № 2. С. 128–134. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2022/2_2022/20.pdf.
11. Ріпенко А.І., Настіна О.І. Проблеми нормативно-правового забезпечення рибальства та рибництва в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 191–196. URL: http://lsey.org.ua/9_2022/46.pdf.
12. Величко О.В. Стан та особливості функціонування рибогосподарського підкомплексу. *Вісник Хмельницького Національного аграрного університету*. 2011. № 2. С. 12-16.
13. Fedchyshyn D., Ignatenko I., Bondar O., Leiba L. Organic production in the context of ensuring food security of Ukraine. *Revista de Ciências Agroveterinárias*. 2024. 23 (2). P. 320-333. URL: <https://periodicos.udesc.br/index.php/agroveterinaria/article/view/25025>.

УДК 349.422

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.51>

ВІДНОВЛЕННЯ СТАНУ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ, ЯКИЙ ІСНУВАВ ДО ПОРУШЕННЯ ПРАВ, ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВ

Саркісова Т.Б.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного та аграрного права
Навчально-наукового інституту права,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-7850-0484
e-mail: tamrikos@ukr.net*

Саркісова Т.Б. Відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, як спосіб захисту земельних прав.

Стаття присвячена дослідженню поняття, юридичної природи, проблем та особливостей реалізації по суті єдиного способу захисту земельних прав, який забезпечує не формально-юридичне, а реальне відновлення стану земельної ділянки, що існував до порушення. Окрема увага приділена визначенню місця досліджуваного способу захисту серед інших способів, передбачених ст. 152 Земельного кодексу України та ст. 16 Цивільного кодексу України.

Для коректного з'ясування змісту та порядку застосування такого способу захисту порушених прав як відновлення стану земельної ділянки аналізується зміст понять «відновлення» та «стан земельної ділянки», та підкреслюється істотне значення підтвердження першочергового стану земельної ділянки.

Досліджуваний спосіб захисту пропонується визначати як систему заходів, що спрямовані на повернення земельній ділянці якісних характеристик та функцій відповідно до виду її цільового призначення, що існували до порушення прав землевласника або землекористувача, та підтверджується земельно-кадастровою документацією. Підкреслюється, що зважаючи на специфіку відновлювальних робіт вибір ефективного способу відновлення може здійснюватись як серед тих, що передбачені в законодавстві (рекультивация, меліорація і т.д.), так і тих, що законодавством прямо не визначені (біоремедіація, фіторемедіація тощо) на підставі робочого проекту землеустрою. Землепорядником в робочому проекті землеустрою визначаються конкретний обсяг, технології та черговість здійснення відновлювальних робіт, а також кошторисна вартість відновлюваних робіт, що дозволяє стягнути відповідний розмір коштів з відповідача.

В той же час, зроблено висновок про необхідність законодавчого врегулювання ряду питань з метою удосконалення можливості застосування відновлення стану земель як способу захисту порушених земельних прав. Підкреслюється необхідність приведення у відповідність до ст. 205 ЗК України існуючого порядку відшкодування витрат на розмінування як окремих способів відновлення стану земельної ділянки шляхом повного відшкодування їх вартості для всіх категорій землевласників.

Ключові слова: відновлення стану, ефективний спосіб захисту, робочий проект землеустрою, рекультивация, біоремедіація, агрохімічний паспорт.

Sarkisova T.B. Restoration of the land plot condition, existed before the rights violation, as a remedy for land rights.

The article is devoted to the study of the concept, legal nature, problems and features of the implementation of essentially the only remedy for land rights, which provides not a formal and legal, but a real restoration of the state of the land plot that existed before the violation. Special attention is paid to determining the place of the studied remedy among others, that are enshrined in Article 152 of the Land Code of Ukraine and Article 16 of the Civil Code of Ukraine.

To correctly clarify the content and procedure for applying such a remedy for violated land rights as the restoration of the state of a land plot, the content of the concepts of «restoration» and «state of a land plot» is analyzed, as well as the essential importance of confirming the primary state of the land plot is emphasized.

Restoration of the land plot condition, existed before the rights violation, as a remedy for land rights is proposed to be defined as a system of measures aimed at returning to the land plot the qualitative characteristics and functions in accordance with the type of its intended purpose that existed before the violation of the rights of the landowner or land user, and is confirmed by land cadastral documentation. It is emphasized that due to the specifics of restoration work, the choice of an effective restoration method can be made among those provided for in the legislation (recultivation, land reclamation, etc.), as well as those not directly defined by the legislation (bioremediation, phytoremediation, etc.) based on the working land management project. Since the land management project determines the estimated cost of the restoration work, this allows the appropriate amount of funds to be collected from the defendant.

At the same time, a conclusion was made about the need for legislative regulation of a number of issues in order to improve the possibility of applying land restoration as a remedy for violated land rights. The need to bring the existing procedure for reimbursement of demining costs as a separate method of restoring the condition of a land plot by fully compensating for their value for all categories of landowners is emphasized in accordance with Article 205 of the Land Code of Ukraine.

Key words: restoration, effective remedy, working land management project, recultivation, bioremediation, agrochemical passport.

Постановка проблеми. Згідно зі ст.13 Конституції України, земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Така охорона, серед іншого, має бути забезпечена ефективною і всеохоплюючою системою способів захисту суб'єктивних земельних прав.

Відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, по суті є єдиним способом захисту, який спрямований не на формально-юридичне відновлення порушених земельних прав «на папері», а забезпечує їх реальне відновлення, так би мовити «в натурі». Зазначене корелюється з положеннями Директиви Європарламенту та Ради Європи 2004/35/СЕ про екологічну відповідальність з метою попередження та ліквідації екологічної шкоди від 21 квітня 2004 р., яка передбачає невідворотність примусового відновлення пошкодженого ґрунту, а не лише виплату грошової компенсації. І хоча як окремий спосіб захисту в національному законодавстві він існує з моменту вступу в силу Земельного кодексу України (далі – ЗК України), поява нових заходів відновлення земель завдяки розвитку природничих наук, як і поява нових викликів, зокрема, пов'язаних з порушенням земель внаслідок бойових дій, зумовлюють необхідність подальшого дослідження правового механізму захисту земельних прав шляхом відновлення стану земельної ділянки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання відновлення стану земельної ділянки, що існував до порушення прав, було предметом розгляду, передусім, в контексті правової охорони земель. Серед найбільш фундаментальних робіт слід відмітити дисертаційні роботи Т.В. Лісової [1], яка присвячена теоретичним проблемам правового забезпечення відновлення земель, а також роботи М.А. Дейнеги [2] та А.Л. Місінкевич [3] щодо окремих заходів відновлення земель. Особливості правового регулювання охорони і відновлення ґрунтів досліджувались Н.С. Гавриш [4], а питання пріоритетності відновлення і збереження земель сільськогосподарського призначення ґрунтовно висвітлені у монографічному дослідженні П.Ф. Кулиничка [5].

В той же час, розгляду відновлення стану земельної ділянки, що існував до порушення прав, як способу захисту останнім часом приділяється менше уваги на відміну від, наприклад, численних досліджень такого способу захисту як відновлення становища, яке існувало до порушення, передбаченого ст. 16 ЦК України. Серед найпомітніших робіт, зокрема, слід назвати дисертаційну роботу Ю.В. Мягохода [6], що була захищена у 2014 року, за звичайних невоєнних обставин.

Проблемам правового забезпечення відновлення земель у воєнний та післявоєнний час присвятили свої роботи такі вчені як О.В. Донець [7], Т.С. Новак [8], В.В. Носік [8], Харитонова Т.Є. та Григор'єва Х.А.[9].

Зазначені роботи створили теоретико-методологічний фундамент для представленої дослідження.

Метою дослідження є визначення поняття, юридичної природи, проблем та особливостей реалізації відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення, в системі способів захисту прав, в т.ч. в умовах воєнного часу.

Виклад основного матеріалу. Відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, визначається як окремий спосіб захисту прав фізичних та юридичних осіб на земельній ділянці в п. «б» ч. 2. ст. 152 ЗК України.

Текстуально близьким за змістом до зазначеного в ст. 152 ЗК України є такий спосіб захисту як відновлення становища, яке існувало до порушення, що передбачений у ст. 16 ЦК України (раніше в ст. 6 ЦК УРСР 1963 р.). В юридичній літературі висловлюється думка, що це приклад невдалого копіювання до земельного законодавства положень законодавства цивільного [10, с. 53]. Однак, незважаючи на використання співзвучних термінів «становище» (ст. 16 ЦК України) та «стан земельної ділянки» (ст. 152 ЗК України), зазначені способи захисту, з нашої точки зору, є різними за змістом. Спосіб захисту земельних прав, закріплений у ст. 152 ЗК України, цілеспрямовано передбачає поновлення порушеного права через безпосереднє повернення якісного стану земельної ділянки, що існував до порушення. Тоді як відновлення становища, яке існувало до порушення як спосіб захисту цивільних прав відповідно до ст. 16 ЦК України, передбачає відновлення матеріального становища суб'єкта права у формі компенсації заподіяних матеріальних витрат, що не обов'язково пов'язано з безпосереднім впливом на стан земельної ділянки.

В той же час, відновлення стану земельної ділянки не завжди забезпечує відновлення матеріального становища суб'єкта права на неї. Тому, на думку деяких вчених, в такому випадку особа може здійснити захист порушеного права на землю не тільки у формі відновлення стану земельної ділянки (ст. 152 ЗК України), а й шляхом додаткового застосування ст. 16 ЦК України – відновлення становища особи. В такому разі, зазначає П.Ф. Кулинич, буде задоволено як інтереси суб'єкта права на землю, так і суспільні інтереси, зважаючи на особливий статус земель як основного багатства України, що знаходиться під особливою охороною [11, с. 234-235]. Крім того, законодавством передбачено відшкодування власникам землі та землекористувачам збитків, заподіяних погіршенням якості ґрунтового покриву та інших корисних властивостей земельних ділянок або приведенням їх у непридатний для використання стан та недержанням доходів у зв'язку з тимчасовим невикористанням земельних ділянок (п. 1 Постанови Кабінету Міністрів України «Про порядок визначення і відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам» від 19.04.1993 р.)

В судовій практиці відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, розглядається або як окремий спосіб захисту однак не лише шляхом зобов'язання вчинення дій, спрямованих на повернення якісного стану земельної ділянки, але і через інші заходи, як от приведення земельної ділянки до координат, вказаних у державному акті на право власності на земельну ділянку, та внесення відповідних відомостей до Державного земельного кадастру; зобов'язання перенести паркан між земельними ділянками сторін та звільнення земельної ділянки площею між поворотними точками, визначеними у висновку судової земельно-технічної експертизи [12], демонтаж споруд на орендованій земельній ділянці [13, п. 83-85] тощо, або навіть як форма відшкодування шкоди в натурі (п. 17 Постанови Пленуму ВСУ від 16 квітня 2004 р. № 7).

Для коректного визначення змісту та порядку застосування такого способу захисту порушених прав як відновлення стану земельної ділянки варто з'ясувати зміст понять «відновлення» та «стан земельної ділянки».

Аналіз енциклопедичних джерел свідчить, що термін «відновлення» являє собою дію або стан, що походить від дієслова «відновити», тобто надавати попереднього вигляду пошкодженому, зіпсованому, зруйнованому, приводити до попереднього стану [14]. Зміст поняття «стан земельної ділянки» в законодавчій площині визначається, як правило, в контексті її якісних показників. Виходячи зі змісту ст. 166 та пп. 13 п. 27 розділу X ЗК України, Закону України «Про охорону земель», п. 17 та п. 23 Постанови Кабінету Міністрів України від 2 лютого 2022 р. «Про затвердження Правил розроблення робочих проектів землеустрою» термін «відновлення» вживається у законодавстві в контексті якісного стану земельних ділянок (наприклад, відновлення продуктивності земель та екологічної цінності порушених земель, відновлення родючості ґрунтів тощо).

Важливе змістовне значення для досліджуваного нами поняття «стан земельної ділянки» має законодавче визначення «земельних поліпшень»: відповідно до нього якісні характеристики земельної ділянки змінюються внаслідок розташування в її межах будинків, будівель, споруд,

об'єктів інженерної інфраструктури, меліоративних систем, багаторічних насаджень, лісової та іншої рослинності, а також внаслідок господарської діяльності або проведення певного виду робіт (зміна рельєфу, поліпшення ґрунтів тощо) (в ст. 1 Закону України «Про оцінку земель»). Тобто, такий спосіб захисту як відновлення стану земельної ділянки має враховувати факт наявності вищезазначених поліпшень, які також визначають якісні характеристики цієї ділянки до порушення.

Для застосування досліджуваного нами способу захисту істотне значення має підтвердження першочергового стану земельної ділянки.

Зазвичай такі дані мають міститися у земельно-кадастровій документації, матеріалах інвентаризації земель, матеріалах проведення нормативної грошової оцінки земель, результатах бонітування ґрунтів або агрохімічних паспортів. Однак одним із найбільш проблематичних аспектів цього процесу є те, що така інформація або взагалі відсутня або не є актуальною внаслідок неефективності системи моніторингу, не проведення планових ґрунтових обстежень та інших заходів відслідковування змін в якісному стані земель. Ефективним рішенням в цій ситуації, з нашої точки зору, є розробка агрохімічного паспорта земельної ділянки з власної ініціативи, зокрема, при передачі земельної ділянки в користування, в якому фіксуватимуться поточні характеристики ґрунтів та стану їх забруднення.

Таким чином, відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, як спосіб захисту, можна визначати як систему заходів, що спрямовані на повернення земельній ділянці якісних характеристик та функцій відповідно до виду її цільового призначення, що існували до порушення прав землевласника або землекористувача та підтверджується земельно-кадастровою документацією.

Головним питанням при застосуванні досліджуваного способу захисту є вибір способів та **заходів, які можуть бути використані для відновлення стану земельної ділянки**. Аналіз чинного законодавства та судової практики дає можливість виділити дві групи таких заходів: заходи відновлення, що передбачені в законодавстві, та ті, що законодавством прямо не визначені.

Для першої групи заходів відновлення характерним є законодавчо визначений порядок, умови та підстави застосування. Сюди слід віднести, передусім, визначені в ЗК України та Законі України «Про охорону земель», рекультивуацію, консервацію та роботи з дезактивації, а також меліоративні заходи відновлення, визначені в Законі України «Про меліорацію земель». Крім зазначених, до першої групи належить і передбачене ч. 2 ст. 212 ЗК України приведення земельної ділянки у придатний для використання стан шляхом знесення будинків, будівель і споруд за рахунок громадян або юридичних осіб, які самовільно зайняли земельні ділянки, а також приведення за свій рахунок земельної ділянки у попередній стан у разі незаконної зміни її рельєфу, за винятком здійснення такої зміни не власником земельної ділянки, коли ця процедура здійснюється за рахунок особи, яка незаконно змінила рельєф (ст. 91 ЗК України).

Зважаючи на специфіку відновлювальних робіт, важливими є питання хто, в якому порядку (самостійно чи шляхом стягнення вартості відновлюваних робіт) та на якій підставі визначає та здійснює зазначені роботи. Чітко регламентованими в цій частині є згадані вище консервація, рекультивація та меліорація.

Так, наприклад, порядок проведення та чіткий перелік земель, що підлягають консервації, визначаються ст. 172 ЗК України, ст. 51 Закону України «Про охорону земель» та Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку консервації земель» від 19 січня 2022 року № 35. Консервація земель проектується за напрямками консервації-реабілітації, консервації-трансформації та ренатуралізації шляхом припинення чи обмеження їх господарського використання на визначений термін, залуження, залісення або ренатуралізації. Однак, зважаючи на те, що проведення консервації земельної ділянки передбачає не активні дії винної особи щодо відновлення попереднього стану земельної ділянки, а її вилучення з господарського обігу на тривалий час за відсутності чітко визначеного механізму компенсації пов'язаних з цим фінансових втрат власника або землекористувача, ефективність застосування цього заходу відновлення в якості способу захисту є доволі сумнівною.

Рекультивація на відміну від консервації передбачає активні дії для відновлення попереднього стану земельної ділянки, що за станом порушення не потребує консервації. Відповідно до ст. 166 ЗК України та ст. 52 Закону України «Про охорону земель» рекультивації підлягають порушені землі, що втратили свою господарську та екологічну цінність через порушення ґрунтового покриття внаслідок виробничої діяльності людини або дії природних явищ. Такий спосіб відновлення

попереднього стану земельної ділянки може бути ефективним, наприклад, у випадках забруднення або засмічення ділянки, у разі необхідності відновити змінений рельєф тощо та здійснюється шляхом поширювального нанесення на земельну ділянку відокремленої ґрунтової маси, а в разі потреби - і материнської породи.

Чинне законодавство, як слушно зазначив В.І. Лебідь, встановлює обов'язкове та добровільне проведення рекультивації [15, с. 31]. Так, обов'язок провести рекультивацію передбачений ЗК України (ст. 166) і Законом України «Про охорону земель» (ст. 52) після проведення гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт, пов'язаних з порушенням ґрунтового покриву, а ч. 4 ст. 97 ЗК України зобов'язує підприємства, установи та організації, які провадять розвідувальні роботи, крім приведення за свій рахунок такої земельної ділянки у попередній стан, ще й відшкодовувати власникам землі або землекористувачам усі збитки, в тому числі неoderжані доходи. Правове регулювання проведення рекультивації в інших випадках обмежується положенням ч. 6 ст. 52 Закону України «Про охорону земель», в якій йдеться про обов'язок суб'єктів, з ініціативи або вини яких порушено ґрунтовий покрив, провести відповідні роботи.

Меліорація як третій виділений вид основних заходів відновлення земель передбачає комплекс гідротехнічних, культуротехнічних, хімічних, агротехнічних, агролісотехнічних, інших меліоративних заходів, що здійснюються з метою регулювання водного, теплового, повітряного і поживного режиму ґрунтів, збереження і підвищення їх родючості та формування екологічно збалансованої раціональної структури угідь. Порядок, умови та підстави застосування меліоративних заходів визначені Законом України «Про меліорацію земель» від 14.01.2000 року.

Чинне законодавство не дає прямої відповіді на питання яким чином має бути реалізовано зобов'язання здійснити роботи по відновленню стану земельної ділянки, який існував до порушення прав. Однак зі змісту прийнятої у 2022 р. Постанови Кабінету Міністрів України № 86 «Про затвердження Правил розроблення робочих проектів землеустрою» впливає, що конкретний обсяг, технології та черговість здійснення відновлювальних робіт визначаються в робочих проектах землеустрою, що розробляються сертифікованим землевпорядником. В проекті, зокрема, визначається кошторисна вартість відновлюваних робіт та вартість розроблення самого робочого проекту землеустрою, що відповідно дозволяє в разі застосування цього способу захисту стягнути відповідний розмір коштів з відповідача.

Слід зазначити, що серед підстав розроблення робочих проектів землеустрою, визначених в ст. 54 Закону України «Про землеустрій», відсутнє судові рішення. Однак оскільки застосування досліджуваного нами способу захисту здійснюється в судовому порядку та можливе лише через зобов'язання певної особи вчинити необхідні дії, наслідком яких й буде відновлення стану земельної ділянки, зазначений перелік підстав для розроблення проекту землеустрою варто доповнити та включати рішення суду, а до кола замовників слід відносити особу, визначену в судовому рішенні.

Розвиток ґрунтознавчих наук та нові реалії сьогодення зумовлюють виникнення новітніх підходів щодо заходів відновлення земель, які не знайшли свого закріплення в законодавстві та складають другу групу заходів.

Так, наприклад, науковими співробітниками Інституту мікробіології і вірусології ім. Д.К. Заболотного НАН України на спільному засіданні у Міністерстві агрополітики щодо подолання наслідків воєнних дій запропоновано два новітніх заходи, що можуть бути використані на забруднених важкими металами внаслідок бойових дій земельних ділянках: біоремедіація та фіторемедіація. Проведення біоремедіації передбачає застосування на забруднених землях мікробних препаратів, пробіотиків тощо, здатних розкласти токсичні речовини у ґрунті. Фіторемедіація забруднених земель являє собою систему заходів, які засновані на використанні властивостей певних видів рослин (їх метаболічного потенціалу), стійкими до високої концентрації забруднюючих речовин у ґрунтах, здатними поглинати та акумулювати одночасно кілька металів у високих концентраціях, мати розвинену кореневу систему (міскантус гігантський, ярутка синювата, амарант, сурінка, тощо). Відповідно до проведених дослідів, найбільш високу врожайність на забруднених кадмієм чорноземах проявили соняшник, кукурудза, горох, редька олійна [16, с. 39-40].

Т.В. Лісова, досліджуючи питання відновлення земель, крім зазначених заходів, зазначає й інші: детоксикація, відновлення техногенно забруднених земель шляхом зрізання ґрунтового шару, збирання забруднюючих речовин, екстракції паром тощо [17, с. 97]. Вчена висловлює думку, до якої ми приєднуємось, про необхідність їх закріплення в законодавстві, адже належна правова регламентація значно підвищить «популярність» зазначених заходів.

З нашої точки зору, особа, право якої порушено, може на власний розсуд вказати, як саме має бути відновлено стан належної їй земельної ділянки, що існував до порушення, що відповідатиме положенням ст. 5 Цивільно-процесуального кодексу України. Однак підтвердження ефективності обраного заходу відновлення має обґрунтовуватись розробленим робочим проектом землеустрою.

Окремою проблемою в умовах розпочатого повномасштабного вторгнення РФ на територію України є необхідність відновлення попереднього стану земельної ділянки через наслідки воєнних дій. Одним з першочергових способів відновлення земель є розмінування. Сьогодні вченими обґрунтовано доводиться самостійність цього заходу відновлення та відмічається недостатня правова регламентація [9]. Розглядаючи розмінування як один з найбільш високоартісних заходів відновлення та можливість його застосування як способу захисту порушених земельних прав, постає цілий ряд питань, що потребують законодавчого врегулювання, зокрема, чи є проведення розмінування обов'язком, чи може орендар вимагати від орендодавця проведення розмінування, чи має право орендар провести роботи по розмінуванню за власний рахунок, а згодом повернути ці кошти тощо.

Принагідно зазначити, що відповідно до ст. 205 ЗК України та ст. 55 Закону України «Про охорону земель» для відновлення попереднього стану земель, порушених не з вини громадян та юридичних осіб, мають виділятися кошти державного або місцевого бюджету. Однак всупереч ст. 205 ЗК України в 2024 р. на державному рівні було передбачено лише часткове (80% вартості оплачує держава) відшкодування витрат на розмінування та тільки для сільськогосподарських товаровиробників. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення компенсації витрат за гуманітарне розмінування земель сільськогосподарського призначення» від 12 березня 2024 р. № 284 до них належать юридичні особи або фізичні особи-підприємці, які виробляють товарну сільськогосподарську продукцію на земельних ділянках сільськогосподарського призначення, які перебувають у їх власності та/або у користуванні. Таким чином, всі інші суб'єкти, які використовують земельні ділянки несільськогосподарського призначення, або є власниками чи користувачами земель сільськогосподарського призначення, однак обробляють її для власних цілей, не мають права на підтримку за механізмом компенсації витрат на гуманітарне розмінування.

Висновки. Підсумовуючи викладене, відновлення стану земельної ділянки, що існував до порушення, як по суті єдиний спосіб захисту, який забезпечує її реальне відновлення, відіграє важливу роль в забезпеченні охорони земель та захисті земельних прав. Досліджуваний спосіб захисту можна визначати як систему заходів, що спрямовані на повернення земельній ділянці якісних характеристик та функцій відповідно до виду її цільового призначення, що існували до порушення прав землевласника або землекористувача та підтверджується земельно-кадастровою документацією. Зважаючи на специфіку відновлювальних робіт вибір ефективного способу відновлення як серед тих, що передбачені в законодавстві (рекультивация, меліорація і т.д.), так і тих, що законодавством прямо не визначені (біоремедіація, фіторемедіація тощо) визначається на підставі робочого проекту землеустрою. В проекті, зокрема, визначається конкретний обсяг, технології та черговість здійснення відновлювальних робіт, а також кошторисна вартість відновлюваних робіт та вартість розроблення самого робочого проекту землеустрою, що відповідно дозволяє в разі застосування цього способу захисту стягнути відповідний розмір коштів з відповідача.

Зроблено висновок про необхідність законодавчого врегулювання цілого ряду питань з метою удосконалення можливості застосування відновлення стану земель як способу захисту порушених земельних прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лісова Т.В. Правове забезпечення відновлення земель: теоретичні і практичні проблеми: монографія. Харків: Юрайт, 2020. 396 с.
2. Дейнега М.А. Правове регулювання меліорації земель сільськогосподарського призначення в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ. 2011. 200 с.
3. Місінкевич А.Л. Правове забезпечення рекультивации земель в Україні: дис.... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ. 2014. 189 с.
4. Гавриш Н. С. Правовий режим ґрунтів в Україні: дис. канд. юрид. наук: 12.00.06. Одеса. 2018. 437 с.

5. Кулинич П.Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. Київ: Логос, 2011. 688 с.
6. Мягкоход Ю.В. Способи захисту земельних прав: дис. ...канд.юрид.наук: 12.00.06. Київ. 2014. 195 с.
7. Донець О.В. Еколого-правові засади та безпекова складова повоєнного відновлення ґрунтів в Україні. *Актуальні проблеми земельного, аграрного та екологічного права в умовах сучасних викликів і загроз*: матеріали круглого столу (Харків, 12 травня 2023 р.). С. 192–197.
8. Новак Т.С. До питання правового забезпечення розмінування земель сільськогосподарського призначення. *Актуальні проблеми реформування земельних, аграрних, екологічних та трудових правовідносин*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. кругл. столу (Хмельницький, 31 травня, 2024 року). С. 41–43; Носік В.В. Правовий режим землі в умовах війни: охороняти, обороняти, приватизувати чи продавати? *Актуальні проблеми реформування земельних, аграрних, екологічних та трудових правовідносин*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. кругл. столу (Хмельницький, 31 травня, 2024 року). С. 43–45.
9. Харитонова Т.Є., Григор'єва Х.А. Післявоєнне відновлення сільськогосподарських земель: правові перспективи, земельні спори та державна підтримка. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 6. С. 484–490. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.78>.
10. Мірошніченко А.М. Колізії в правовому регулюванні земельних відносин в Україні: монографія. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 268 с.
11. Кулинич П.Ф. Цілі земельного права України. *Правова держава*. 2019. Випуск 30. С. 234–235. DOI: 10.33663/0869-2491-2019-30-230-238.
12. Рішення Хустського районного суду Закарпатської області від 23 липня 2021 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98527319>.
13. Постанова Великої палати Верховного Суду від 02 листопада 2022 року у справі № 922/3166/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107510192>.
14. Великий тлумачний словник сучасної української мови/ Уклад. і голов.ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. 1739 с.
15. Лебідь В. І. Окремі аспекти правового регулювання рекультивациі земель в Україні. *Юридична наука*. 2012. № 11. С. 29–33.
16. Балюк С.А., Воротинцева Л.І., Ладних В.Я. Заходи з детоксикації забруднених ґрунтів та зменшення транслокації важких металів в сільськогосподарські культури: рекомендації. Харків: ТОВ «Смугаста типографія». 2014. 56 с.
17. Лісова Т.В.. Деякі актуальні питання правового забезпечення відновлення земель. *Актуальні проблеми держави і права. Зб. Наукових праць*. 2021. Вип. 90. С. 94–103. URL: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i90.3213>.

УДК 340.12:349.6:349.41

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.52>

ЕКОЛОГІЧНА ФУНКЦІЯ ДЕРЖАВИ В СИСТЕМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ТА ПРИРОДОРЕСУРСНИХ ВІДНОСИН: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Слугоцька В.М.,

*асистент кафедри соціально-економічних дисциплін
Комунального закладу вищої освіти
«Барський гуманітарно-педагогічний коледж
імені Михайла Грушевського»
ORCID: 0000-0002-2849-8483*

Слугоцька В.М. Екологічна функція держави в системі правового регулювання земельних і природоресурсних відносин: теоретико-правовий аналіз.

Стаття присвячена теоретико-правовому аналізу екологічної функції держави в системі правового регулювання земельних і природоресурсних відносин. Актуальність дослідження зумовлена глобальними екологічними викликами, зростанням антропогенного навантаження та потребою сталого розвитку України. Підкреслено, що земля і природні ресурси є не лише економічною основою державності, а й ключовими елементами екологічної безпеки, що потребують узгодженого правового регулювання та ефективного управління.

Автор розкриває зміст екологічної функції держави як системоутворюючого елемента екологічного права, який інтегрує норми конституційного, адміністративного, земельного й природоресурсного законодавства. Визначено основні підходи до її тлумачення, розроблені українськими правознавцями (В.М. Адам, О.В. Петришин, Д.В. Слинко, Р.Б. Тополевський та ін.), і наголошено на її міжгалузевому характері. Зазначено, що функція реалізується у трьох напрямках – нормотворчому, управлінському та контрольному, охоплюючи всі рівні державної діяльності.

Особливу увагу приділено ролі земельних відносин як базового елемента екологічного механізму. Проаналізовано законодавчу та інституційну базу реалізації екологічної функції, підкреслено значення судової та міжнародної діяльності держави, зокрема в контексті імплементації норм права ЄС. Визначено ключові проблеми: фрагментарність регулювання, дублювання повноважень, недостатнє фінансування, низький рівень екологічної культури.

У підсумку обґрунтовано необхідність кодифікації екологічного законодавства, удосконалення Земельного кодексу, запровадження економіко-правових механізмів стимулювання раціонального природокористування та цифровізації екологічного управління. Додатково наголошено, що реалізація екологічної функції держави має ґрунтуватися на принципах екологічної справедливості, прозорості управлінських рішень та участі громадськості у процесах прийняття екологічно значущих рішень. Це сприятиме підвищенню ефективності екологічної політики, забезпеченню конституційного права громадян на безпечне довкілля та інтеграції України у європейський екологічний простір.

Ключові слова: екологічна функція держави; функції держави; природоресурсне право; земельне право; екологічна безпека; сталий розвиток; державне управління; екологічна політика; раціональне природокористування; охорона довкілля.

Sluhotska V.M. The ecological function of the state in the system of legal regulation of land natural resource relations: a theoretical and legal analysis.

The article presents a theoretical and legal analysis of the ecological function of the state within the framework of legal regulation of land and natural resource relations. The relevance of the study is

driven by global environmental challenges, increasing anthropogenic pressure, and the urgent need to ensure sustainable development in Ukraine. It emphasizes that land and natural resources constitute not only the economic foundation of statehood but also key elements of environmental security, requiring coherent legal regulation and effective governance.

The author explores the ecological function of the state as a system-forming element of environmental law, integrating norms from constitutional, administrative, land, and natural resource legislation. The article outlines key interpretative approaches developed by Ukrainian legal scholars (V.M. Adam, O.V. Petryshyn, D.V. Slynko, R.B. Topolevskyi, and others) and highlights its cross-sectoral nature. It is noted that this function is implemented through three main dimensions – normative, administrative, and supervisory – encompassing all levels of state activity.

Special attention is given to land relations as a foundational component of the ecological mechanism, which determines the balance in the use of all natural resources. The legislative and institutional framework for implementing the ecological function is analyzed, with emphasis on the role of judicial and international activities, particularly in the context of EU law integration and compliance with international environmental agreements. The article identifies key challenges: fragmented regulation, overlapping competencies, insufficient funding, and low levels of environmental awareness.

In conclusion, the author substantiates the need for codification of environmental legislation, improvement of Ukraine's Land Code, introduction of modern economic and legal mechanisms to promote rational use of natural resources, and digitalization of environmental governance. It is argued that effective implementation of the ecological function of the state is a prerequisite for environmental security, legal stability, and sustainable societal development. In conclusion, the author substantiates the need for codification of environmental legislation, improvement of Ukraine's Land Code, introduction of modern economic and legal mechanisms to promote the rational use of natural resources, and digitalization of environmental governance. It is argued that effective implementation of the ecological function of the state is a prerequisite for environmental security, legal stability, and sustainable societal development. Furthermore, the study emphasizes the importance of strengthening environmental monitoring, improving public access to ecological information, and developing educational initiatives aimed at promoting environmental awareness among citizens. These comprehensive measures will ensure a more coherent environmental policy, enhance institutional capacity, and contribute to the achievement of Ukraine's long-term environmental and socio-economic goals in line with European standards.

Key words: ecological function of the state; state functions; natural resource law; land law; environmental security; sustainable development; state governance; environmental policy; rational use of natural resources; environmental protection.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобальних екологічних викликів та зростаючого антропогенного навантаження на довкілля особливої актуальності набуває питання ефективного правового регулювання земельних та природоресурсних відносин. Земля та природні ресурси є не лише економічною основою розвитку держави, а й ключовими елементами екологічної безпеки, що потребують системного та збалансованого управління. Водночас, правова система України досі демонструє фрагментарність у реалізації екологічної функції держави, що проявляється у недостатній узгодженості між екологічним, земельним та природоресурсним законодавством, а також у слабкій інституційній спроможності органів державної влади забезпечувати сталий розвиток.

Наявні нормативно-правові акти часто не враховують комплексного характеру екологічних відносин, що призводить до конфліктів між економічними інтересами та екологічними пріоритетами. Крім того, відсутність чітко визначеної екологічної функції держави в системі правового регулювання ускладнює формування ефективної екологічної політики, знижує рівень правової захищеності природних об'єктів та обмежує можливості громадянського контролю за використанням природних ресурсів.

Таким чином, постає необхідність теоретико-правового осмислення екологічної функції держави як системоутворюючого елемента правового регулювання земельних та природоресурсних відносин. Це дозволить не лише уточнити її зміст і межі, а й сформулювати концептуальні засади для вдосконалення національного законодавства у сфері охорони довкілля.

Метою дослідження є визначення змісту екологічної функції держави та аналіз правових механізмів її реалізації у сфері земельних і природоресурсних відносин.

Стан опрацювання проблематики. Висока соціальна та наукова значущість проблем реалізації екологічної функції держави зумовила зацікавленість ними багатьох фахівців у сфері права, державного управління та екології, серед яких відзначаються В.М. Адам, Ю.А. Ведерников, В.В. Копейчиков, О.В. Петришин, В.В. Костицький, О.А. Марущак, В.В. Сухонос, Р.Б. Тополевський та Ю.С. Шемшученко. Водночас залишається потреба у теоретико-правовому узагальненні питань, зокрема щодо місця екологічної функції в системі державних функцій, її проявів у земельному й природоресурсному законодавстві та проблем реалізації на практиці.

Виклад основного матеріалу. У сучасній юридичній науці досі не вироблено єдиного підходу до визначення поняття «функції держави». Якщо звернутися до етимології терміна, то з латинської «*functio*» означає здійснення або діяльність. Саме тому більшість науковців схильні трактувати функції держави як форми її діяльності. Класичним вважається підхід, згідно з яким функції держави – це основні напрями її діяльності, що відображають цілі та завдання держави. Таке розуміння домінує в сучасних наукових працях, зокрема І. Ткаченко, яка визначає функції держави як «основні, соціально значущі напрями її діяльності, зумовлені об'єктивними потребами суспільного розвитку» [1, с. 45].

Наприклад, Н.О. Яворська підкреслює, що функції держави становлять «основні цілеспрямовані та комплексні напрями законодавчо регламентованого впливу держави на суспільні відносини» [2, с. 168]. У свою чергу, С. В. Гайду акцентує увагу на їхній стабільності, зазначаючи, що функції держави мають «тривалий, системний характер, оскільки відображають сталі напрями реалізації її сутності та завдань у певних історичних умовах» [3, с. 6]. Ці підходи поєднують сутність функцій із діяльністю держави, проте не вся державна діяльність автоматично набуває статусу функції.

Окремі дослідники ототожнюють функції держави з діяльністю її органів, виокремлюючи законодавчу, виконавчу, судову, контрольно-наглядову тощо [4, с. 140]. В.В. Копейчиков, зокрема, наголошує на «роботу всього державного апарату і кожного з його окремих органів» [5, с. 130]. Такий підхід, однак, призводить до підміни понять: функції держави як ширшої категорії та функції державного апарату. Адже функції держави охоплюють не лише діяльність органів влади, а й інших елементів державного механізму – державних підприємств, установ, організацій тощо. Безперечно, між державним апаратом і функціями держави існує тісний зв'язок, оскільки останні реалізуються через діяльність органів влади. Проте це не означає, що функції держави зводяться виключно до діяльності цих органів, адже їхній зміст є значно ширшим.

На думку О.В. Коломоєць, функції сучасної держави слід розглядати як конкретизовані, інституційно та нормативно оформлені напрями реалізації державної діяльності в ключових сферах суспільного життя – економічній, соціальній, правовій, зовнішньополітичній, культурній, екологічній тощо. У межах кожної з цих сфер функції набувають конкретного змісту та реалізуються у відповідній формі [6, с. 43].

Таким чином, функції держави – це основні, стабільні та комплексні напрями її діяльності, що відображають сутність держави та забезпечують реалізацію її призначення.

Однією з таких ключових функцій сучасної держави є екологічна. Її наявність і ефективність свідчать про рівень правової, політичної та соціальної зрілості державного механізму у сфері охорони навколишнього природного середовища, забезпечення екологічної безпеки та раціонального використання природних ресурсів.

Екологічна функція держави має міжгалузевий характер, оскільки охоплює норми конституційного, адміністративного, земельного, природоресурсного та екологічного права. Відповідно до статей 16, 50 і 66 Конституції України, держава зобов'язана забезпечувати екологічну безпеку, підтримувати екологічну рівновагу, гарантувати кожному право на безпечне довкілля, а також забезпечити відшкодування шкоди, завданої порушенням екологічних прав [7]. Ці положення формують конституційно-правову основу екологічної функції, визначаючи її як одну з провідних соціальних функцій держави у XXI столітті.

У науковій літературі існує кілька підходів до визначення змісту екологічної функції держави. О.В. Петришин визначає екологічну функцію як діяльність держави, що полягає в охороні природи та раціональному використанні природних ресурсів на основі екологічної політики, встановлення екологічних стандартів, запобігання екологічно шкідливій діяльності, здійснення моніторингу та ведення державних кадастрів природних ресурсів [8, с. 105]. В.М. Адам розглядає її як систему напрямів, завдань, цілей та гарантій, що забезпечують екологічну спрямованість держав-

ної діяльності у взаємодії з громадянським суспільством. Він також наголошує, що ця функція не обмежується діями органів державної влади, а формується під впливом об'єктивних (економічних, політичних, технічних, культурних) та суб'єктивних (ідеологія, екологічне виховання) чинників. Екологічна функція держави, за його словами, є складовою механізму гарантування національної безпеки [9, с. 13-15]. Д.В. Слинко розглядає екологічну функцію як встановлення правового режиму природокористування, здійснення заходів щодо захисту населення від шкідливого впливу на довкілля та відновлення порушеної екології [10, с. 101]. Цікавою є позиція Р.Б. Топлевського та В.М. Адама щодо футуристичного виміру цієї функції, яка дозволяє прогнозувати трансформацію суспільства у напрямі екологічних пріоритетів. На їхню думку, здатність людства передбачати та запобігати екологічним катастрофам, зумовленим господарською діяльністю, є критично важливою для його виживання, що підкреслює пріоритетність екологічної складової державної політики [11, с. 55].

У теоретико-правовому аспекті екологічна функція держави є похідною від загальної соціальної функції, але водночас має самостійний характер. Її предметом виступають суспільні відносини щодо використання, охорони та відтворення природних ресурсів, а також забезпечення екологічної безпеки населення. Реалізація цієї функції передбачає взаємодію органів законодавчої, виконавчої та судової влади, а також участь громадськості, що узгоджується з принципом екологічної демократії, закріпленим у Оргуській конвенції 1998 року [12].

Важливою ознакою екологічної функції є її системність та всеохопність. Вона охоплює не лише охорону довкілля, а й питання раціонального використання земель, надр, водних, лісових та біологічних ресурсів, формування екологічної культури, запобігання шкідливому антропогенному впливу. У цьому контексті екологічна функція держави реалізується у трьох взаємопов'язаних напрямках:

Нормотворчому – прийняття законів та підзаконних актів, які регулюють використання і охорону природних ресурсів;

Управлінському – діяльність органів виконавчої влади з реалізації державної екологічної політики;

Контрольному – здійснення державного екологічного нагляду, моніторингу та юридичної відповідальності за порушення природоохоронного законодавства.

Особливе місце у структурі екологічної функції держави посідають земельні відносини, оскільки земля є базовим природним ресурсом, що забезпечує існування інших форм природокористування. Відповідно до статті 14 Конституції України, земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави [7]. Це положення покладає на державу обов'язок щодо охорони земель, їх раціонального використання та відновлення родючості ґрунтів. Екологічна функція у земельній сфері включає контроль за дотриманням екологічних вимог, рекультивацію порушених територій, формування екологічно збалансованої структури землекористування.

У теорії держави і права екологічна функція відображає еволюцію ролі держави – від охоронця природних ресурсів до активного суб'єкта екологічного управління. Сучасна держава має не лише встановлювати обмеження, а й створювати економіко-правові стимули для раціонального природокористування, запроваджувати механізми компенсації екологічних збитків, підтримувати розвиток «зеленої» економіки. Така трансформація відповідає принципам сталого розвитку, закріпленим у Декларації Ріо-де-Жанейро (1992 р.) та Цілях сталого розвитку ООН (2015 р.).

Отже, екологічна функція держави є складним багаторівневим явищем, що має правову, політичну, управлінську та соціальну природу. Вона є системоутворювальним елементом екологічного права, водночас спираючись на загальні засади теорії держави і права – законність, верховенство права, пріоритет прав людини та суспільних інтересів. Її реалізація у сфері земельних і природоресурсних відносин є практичним виявом конституційного принципу визнання людини, її життя і здоров'я найвищою соціальною цінністю.

Реалізація екологічної функції держави у сфері земельного і природоресурсного права становить практичний вимір екологічної політики, спрямованої на збереження природного потенціалу, підтримання екологічної рівноваги та забезпечення сталого розвитку. Цей процес відображає взаємозв'язок між теоретичними засадами функціонування держави та конкретними правовими механізмами, закріпленими в національному законодавстві. У цьому контексті екологічна функція держави реалізується через законодавчу, виконавчу, контрольну, судову та міжнародну діяльність, кожна з яких має свої специфічні особливості.

Законодавче забезпечення є фундаментальною основою реалізації екологічної функції держави. В Україні сформовано розгалужену систему нормативно-правових актів, що регулюють питання охорони навколишнього природного середовища та використання земельних і природних ресурсів. Основоположним документом виступає Конституція України, яка в статтях 13, 14, 16, 50 і 66 визначає природні ресурси об'єктом права власності Українського народу, встановлює обов'язок держави забезпечувати екологічну безпеку, а громадян – дбати про довкілля [7].

Подальший розвиток конституційних положень реалізується у спеціальному законодавстві, зокрема в Земельному кодексі України, Законі «Про охорону навколишнього природного середовища», Водному кодексі, Лісовому кодексі, Кодексі України про надра, Законах «Про тваринний світ», «Про рослинний світ» тощо. Ці нормативні акти закріплюють екологічні засади природокористування, визначають вимоги до охорони, відтворення та відновлення природних ресурсів, а також встановлюють юридичну відповідальність за порушення природоохоронного законодавства. Вони є формою нормативного втілення екологічної функції держави, яка набуває конкретного змісту через систему правових норм і гарантій.

Особливе значення у цьому контексті мають норми земельного права, оскільки земля є основою життєдіяльності суспільства та просторовою базою для функціонування інших галузей природокористування. У статті 2 Земельного кодексу України зазначено, що одним із завдань земельного законодавства є забезпечення раціонального використання та охорони земель [13]. Відтак держава, реалізуючи свою екологічну функцію, впроваджує правові механізми, спрямовані на відновлення деградованих територій, збереження родючості ґрунтів і формування збалансованої структури землекористування.

Виконавча гілка влади здійснює практичну реалізацію екологічної функції через систему органів державного управління у сфері довкілля та природних ресурсів. Центральним органом виконавчої влади є Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, яке формує та реалізує державну політику у сфері екології, земельних і водних ресурсів, надрокористування, поводження з відходами [14, ст. 1]. На регіональному рівні відповідні функції виконують департаменти обласних державних адміністрацій, а також спеціалізовані агентства, зокрема Державне агентство водних ресурсів України та Державне агентство лісових ресурсів України.

У межах виконавчої діяльності реалізація екологічної функції передбачає: розроблення та впровадження державних цільових програм з відновлення земель і деградованих екосистем; проведення екологічного моніторингу стану природних ресурсів; запровадження економічного стимулювання раціонального природокористування (екологічні податки, платежі за користування ресурсами, пільги для екологічно чистих технологій); забезпечення екологічної реабілітації територій, постраждалих внаслідок збройної агресії.

Таким чином, у межах виконавчої влади екологічна функція держави реалізується через екологічне управління, яке має бути науково обґрунтованим, системним і гармонізованим із європейськими екологічними стандартами.

Важливою складовою реалізації екологічної функції є державний контроль та нагляд. Його здійснюють Державна екологічна інспекція України, Держгеокадастр, Державна служба геології та надр, Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів (у частині охорони земель). Завдяки контрольній діяльності держава забезпечує дотримання вимог екологічного законодавства, виявляє порушення, застосовує заходи адміністративного впливу, а в разі необхідності – ініціює притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності [15, с. 70-71].

Судова влада реалізує екологічну функцію через захист екологічних прав громадян та юридичних осіб. Судова практика демонструє зростання кількості справ, пов'язаних із відшкодуванням екологічних збитків, визнанням незаконними рішень щодо зміни цільового призначення земель, оскарженням дозволів на видобуток корисних копалин без проведення оцінки впливу на довкілля. Особливу роль відіграє Верховний Суд України, який у своїх рішеннях формує екологічну правову позицію, спрямовану на утвердження принципу відповідальності за завдану шкоду довкіллю.

Україна, як учасниця численних міжнародних угод, реалізує свою екологічну функцію також у зовнішньополітичному вимірі. Вона є стороною Організації Конвенції (1998 р.), Паризької кліматичної угоди (2015 р.), Конвенції про біологічне різноманіття (1992 р.) та інших міжнародних актів. У межах процесу євроінтеграції Україна гармонізує своє природоресурсне законодавство з екологічним правом Європейського Союзу, зокрема з Директивою 2004/35/ЄС про відповідальність за шкоду довкіллю та Директивою 2011/92/ЄС щодо оцінки впливу на навколишнє середо-

вище. Таким чином, екологічна функція держави набуває наднаціонального виміру, спрямованого на формування єдиного європейського екологічного простору.

Попри наявність розвиненої нормативної бази, ефективність реалізації екологічної функції держави в Україні залишається обмеженою через низку системних чинників. Серед них – фрагментарність правового регулювання, дублювання повноважень між різними органами, недостатнє фінансування екологічних програм, низька результативність державного контролю, недосконалість економічних стимулів до раціонального природокористування, а також наслідки збройної агресії РФ, що спричинили масштабне знищення земель, лісів і водних об'єктів. Важливим є також низький рівень екологічної свідомості населення та органів місцевого самоврядування.

Розв'язання зазначених проблем потребує комплексного підходу, який включає вдосконалення правових механізмів реалізації екологічної функції держави, створення єдиної системи екологічного управління та посилення участі громадськості у процесах прийняття рішень, що впливають на стан довкілля.

Сучасні екологічні виклики – антропогенне навантаження, воєнні дії, кліматичні зміни, деградація природних екосистем – актуалізують необхідність посилення ролі держави у забезпеченні збалансованого природокористування. Вдосконалення реалізації екологічної функції у земельній та природоресурсній сфері має ґрунтуватися на принципах сталого розвитку, верховенства права, екологічної справедливості, превентивності та відповідальності.

Одним із пріоритетних напрямів є систематизація та кодифікація екологічного законодавства. На сьогодні воно залишається розпорошеним між численними нормативно-правовими актами, що ускладнює його застосування. Прийняття Екологічного кодексу України дозволило б об'єднати ключові норми, принципи та механізми правового регулювання у сфері охорони довкілля, використання та відновлення природних ресурсів.

Окремої уваги потребує оновлення Земельного кодексу України з урахуванням екологічної спрямованості земельних відносин. Зокрема, необхідно розробити чіткі критерії екологічного зонування, встановити правові засади рекультиватії деградованих земель, а також запровадити механізми збереження чорноземів як стратегічного національного ресурсу.

Важливим завданням є гармонізація українського законодавства з правом Європейського Союзу, особливо у частині регулювання оцінки впливу на довкілля, стратегічної екологічної оцінки, управління відходами, запобігання забрудненню ґрунтів і водних ресурсів. Удосконалення законодавчої бази має супроводжуватися впровадженням механізмів екологічної відповідальності, що відповідають європейським принципам «забруднювач платить» та «екологічна реституція».

Для ефективної реалізації екологічної функції держави необхідно забезпечити інституційну узгодженість та прозорість управлінської системи. Доцільним є створення єдиної Національної системи екологічного управління, яка б координувала діяльність усіх центральних і місцевих органів, відповідальних за природокористування. Водночас слід посилити роль органів місцевого самоврядування у здійсненні екологічних повноважень, зокрема щодо контролю за станом земель, управління природно-заповідним фондом, рекультиватії порушених територій.

Цифровізація екологічного управління є важливою умовою його модернізації. Розвиток державних екологічних реєстрів, відкритих кадастрів, інтерактивних моніторингових платформ забезпечує прозорість екологічної інформації та підвищує ефективність управлінських рішень. Це відповідає положенням Оргуської конвенції щодо доступу громадськості до екологічної інформації.

Оскільки реалізація екологічної функції держави неможлива без належного економічного забезпечення, необхідним є посилення ролі екологічного оподаткування та запровадження фінансових стимулів для суб'єктів господарювання, які впроваджують екологічно чисті технології.

Невід'ємною умовою вдосконалення екологічної функції держави є підвищення рівня екологічної правосвідомості населення. Держава має створювати умови для екологічної освіти, підтримувати громадські ініціативи у сфері охорони довкілля, стимулювати участь громадян у прийнятті екологічно значущих рішень. Громадські слухання, консультації, участь у судових процесах та процедурах оцінки впливу на довкілля є формами практичної реалізації принципу екологічної демократії.

Висновки. Екологічна функція держави є однією з ключових соціальних функцій сучасної правової держави, що визначає стратегічний напрям її розвитку в умовах глобальної екологічної кризи. Вона відображає здатність держави забезпечувати збалансовану взаємодію суспільства і природи, гарантувати права громадян на безпечне довкілля та створювати умови для раціонального використання земельних і природних ресурсів.

Реалізація цієї функції в Україні здійснюється на законодавчому, управлінському, контрольно-судовому та міжнародному рівнях. Попри наявність розгалуженої нормативної бази, залишаються проблеми фрагментарності правового регулювання, недостатньої ефективності контролю, слабкої екологічної культури та відсутності дієвих економічних стимулів. Тому вдосконалення реалізації екологічної функції держави потребує комплексного підходу, який поєднує реформування законодавства, інституційної системи управління, фінансово-економічних механізмів і розвиток екологічної освіти.

В умовах післявоєнного відновлення України екологічна функція держави набуває особливої ваги як чинник національної безпеки, сталого розвитку та інтеграції до Європейського Союзу. Саме її ефективне здійснення визначатиме рівень екологічної відповідальності держави, якість життя громадян і перспективи майбутніх поколінь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ткаченко І. Функції держави: проблеми визначення. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. № 3. С. 102–107. URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1058> (дата звернення: 14.10.2025).
2. Яворська Н.О. Поняття соціальної функції держави. *Вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2025. Вип. 87: частина 2. С. 166–171. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.2.24>. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/324847/314871> (дата звернення: 14.10.2025).
3. Гайду С.В. Політична функція держави в умовах воєнного стану: потрактування змісту в наукових дослідженнях. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2023. № 1. Том 3. С. 5–13. DOI: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2023.1.3.1>. URL: <https://jpchdnu.donpu.edu.ua/article/view/14183> (дата звернення: 14.10.2025).
4. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. 10-е вид. Львів: Край, 2008. 224 с.
5. Загальна теорія держави і права : [навч. посіб.] / за ред. В.В. Копейчикова. Київ, 2002. 320 с.
6. Коломоєць О.В. Функції держави у сучасному державознавстві: теоретичні проблеми. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція*. 2013. № 5. С. 41–44. URL: <https://surl.li/bjvvoу> (дата звернення: 15.10.2025).
7. Конституція України: Закон від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.10.2025).
8. Загальна теорія права: підручник / [О.В. Петришин, Д.В. Лук'янов, С.І. Максимов, В.С. Смородинський та ін.]; за ред. О.В. Петришина. Харків : Право, 2020. 568 с.
9. Адам В.М. Екологічна функція держави: теоретико-правове дослідження: *автореф. дис. ... канд. юрид. наук*. Харків, 2014. 22 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/190/1/1_Aref.pdf (дата звернення: 18.10.2025).
10. Теорія держави і права: підручник / [О.М. Бандурка, О.М. Головка, О.С. Передерій та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О.М. Бандурки; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 416 с.
11. Тополевський Р.Б., Адам В.М. Екологічна функція держави в контексті юридичної футурології. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2015. Випуск 33. Том 1. С. 53–56. URL: <https://surl.li/nvuwpa> (дата звернення: 18.10.2025).
12. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля : Міжнародний документ від 25.06.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text (дата звернення: 19.10.2025).
13. Земельний кодекс України: Закон від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 19.10.2025).
14. Положення про Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.06.2020 р. № 614. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/614-2020-%D0%BF> (дата звернення: 19.10.2025).
15. Сохнич А.Я., Богіра М.С., Яремко Ю.І., Стойко Н.Є. Державний контроль за використанням земель. Підручник. Львів: ГАЛИЧ-ПРЕС, 2018. 240 с.

УДК 349.6:[347.235:630](477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.53>

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВА ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ЛІСИ

Соколова А.К.,

*докторка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри екологічного права*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ORCID: 0000-0002-1840-6290

e-mail: a.k.sokolova@nlu.edu.ua

Черкашина М.К.,

*кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри екологічного права*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ORCID: 0000-0002-8892-5440

e-mail: m.k.cherkashyna@nlu.edu.ua

Соколова А.К., Черкашина М.К. Стан та перспективи права приватної власності на ліси.

Акцентовано, що в Україні, незважаючи на соціальні перетворення у світі та загальні процеси і значущість відтворення, охорони та збереження навколишнього природного середовища, нагально стоять проблеми раціонального та ефективного використання природних ресурсів та комплексів. Зазначене не повною мірою підходить беззаперечній концепції необхідності врахування інтересів майбутніх поколінь та задоволення сучасних потреб людства. Зважаючи на це, доведено, що слід якнайшвидше визначитися із здійсненням комплексного теоретичного аналізу правової природи і специфіки права власності на природні об'єкти – а саме, приватної власності одного з компонентів довкілля – лісів. Наведене слугуватиме виправленню сучасної ситуації, гарантуванню реалізації екологічних прав кожного громадянина нашої країни, зокрема права приватної власності на ліси.

Проведено аналіз норм чинного вітчизняного законодавства, зокрема, лісового й земельного, приписами яких врегульовуються відносини приватної власності на природні ресурси, у тому числі й лісові. Аргументовано, що нині одним із першочергових кроків має стати вироблення спеціального правового механізму, наприклад, шляхом поширення практики реалізації права приватної власності на ліси. Виходячи із сучасних тенденцій функціонування і розвитку екологічного права та його провідних підгалузей – лісового й земельного, доведено, що при дослідженні права приватної власності щодо природних ресурсів, зокрема лісів, земель, а саме його юридичної природи, значний інтерес викликає чітке встановлення як його об'єкта, особливостей так і суттєвих ознак останнього.

Охарактеризовано екологічний стан лісів на території нашої країни. З'ясовано, що головною підставою чіткого відокремлення й законодавчого закріплення підстав виникнення права приватної на ліси є передовсім їх функціональне призначення, оскільки компоненти лісів (лісових екосистем) взаємозалежні й взаємопов'язані. Запропоновано привести у відповідність до приписів Лісового кодексу України ст. 56 Земельного кодексу України тощо.

Обґрунтовано пропозиції з удосконалення екологічного (зокрема, лісового і земельного) законодавства України щодо правової основи приватної власності на ліси.

Ключові слова: екологічне законодавство, лісове законодавство, право приватної власності на ліси, підстави виникнення права приватної власності на ліси, право приватної власності на землю.

Sokolova A.K., Cherkashyna M.K. The current status and future prospects of the legal framework for private forest ownership.

Despite global social changes and the generally recognized importance of restoring, protecting, and conserving the environment, Ukraine continues to face urgent challenges in ensuring the rational

and efficient use of its natural resources. The existing situation does not fully correspond to the well-established concept of the necessity to consider the interests of future generations while satisfying the current needs of humanity. Therefore, a comprehensive theoretical analysis of the legal framework and specific features of ownership rights to natural objects is required, especially in relation to private forest ownership as a significant part of the environmental system. Such an analysis will contribute to improving the current situation ensuring the realization of the environmental rights of citizens of our country, including the right for private forest ownership.

An analysis of the current national legislation has been carried out. The study focused primarily on forest and land legislation, because these legal provisions govern relations related to the private ownership of natural resources, including forests. The research demonstrates the need to introduce effective regulatory mechanism aimed at facilitating the lawful exercise and protection of private ownership rights to forests. Taking into account current trends in the development of environmental law as well as in forest and land law, it becomes clear that the study of private ownership of natural resources, including forests and land, and its legal nature requires particular attention to the precise definition of the object of ownership, its distinctive features, and its essential legal characteristics.

The ecological condition of forests in Ukraine has been characterized. It has been determined that the principal basis for clearly distinguishing and legally formalizing the grounds for the emergence of private forest ownership lies in their functional purpose, since the components of forest ecosystems are interdependent and interconnected. It is proposed to harmonize Article 56 of the Land Code of Ukraine with the provisions of the Forest Code of Ukraine and related legislative acts.

Furthermore, substantiated proposals have been developed to improve Ukrainian environmental legislation (in particular, forest and land law) with respect to the legal framework governing private forest ownership.

Key words: environmental law, forest law, private forest ownership, legal grounds for private forest ownership, private land ownership.

Постановка проблеми. Слід наголосити, що провідним програмним документом у сфері регулювання екологічних відносин вважається Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» (далі – Закон) від 28 лютого 2019 року [1], що є прийнятним і обґрунтованим. Вказувати це дозволяє той факт, що в документі визначено сучасні проблеми, стан як окремих природних компонентів так і навколишнього середовища в Україні, конкретизовано основні напрями політики щодо конкретних природних об'єктів. Відповідно, актуальність дослідження науково-правових засад приватного права власності в тому числі на ліси не викликає сумнівів, що підтверджує й аналіз програмних законодавчих положень.

Проблемні питання права власності, зокрема, приватної щодо природних ресурсів та комплексів взагалі та конкретно лісів потребують ретельного розгляду. Цей аналіз слід почати з визначення загальних положень цього права.

На сьогодні досліджуване право (приватної власності) закріплено в низці нормативно-правових актів. Так, слід назвати Конституцію України [2, ст. 13], та безпосередньо екологічне законодавство: Закони України «Про охорону навколишнього природного середовища [3, ст. 4], «Про природно-заповідний фонд України» [4, ст. 4], Про Червону книгу України [5, ст. 7], Земельним і Лісовим кодексами України [6; 7] тощо.

Необхідно наголосити, що в нашій країні тривають основоположні реформи важливою ознакою яких є саме запровадження та рівноправ'я визначених законом різноманітних форм власності щодо природних ресурсів та комплексів – права власності Українського народу, державної, комунальної і приватної власності.

Також є потреба підкреслити, що зміни в чинному лісовому законодавстві, що відбулися останнім часом, а саме з питань правового забезпечення права приватної власності на ліси, торкнулися суттєвих характеристик цього права власності. У той же час відносини права приватної власності на ліси характеризуються певною специфікою, що пояснюється передусім своєрідністю ознак, притаманних її об'єктному складу, певними підставами щодо виникнення, зміни та припинення права приватної власності на ліси тощо. Враховуючи наведене, стає очевидним, що вказані питання потребують детального вивчення.

Стан опрацювання проблеми. На сьогодні в екологічному праві проблемні питання права власності на природні ресурси та комплекси взагалі та права приватної власності на ліси зокрема

є недостатньо дослідженими. На жаль, на цей час існують лише поодинокі роботи, автори яких акцентують увагу на вказаних правових явищах (таких авторів як В.В. Носік [8], І.І. Каракаш [9; 10], А.К. Соколова [11], Н.Г. Юрчишин [12] та ін.). Також, серед вітчизняних авторів, які у своїх працях висвітлюють певні аспекти означеної теми, варто назвати В.І. Андрейцева, А.С. Довгерта, Н.Р. Кобецьку, М.В. Краснову, Н.А. Саніахметову, Є.О. Харитонову та ін. Однак, зважаючи на суттєве оновлення екологічного (зокрема, земельного, лісового) законодавства, слід наголосити, що нині в межах вітчизняної правничої науки не проводилося всебічного комплексного дослідження вказаних проблем, що підвищує актуальність обраної теми.

Метою статті є проведення комплексного аналізу приписів екологічного (зокрема, лісового й земельного) законодавства щодо приватної власності на ліси, а також вивчення системи наукових поглядів по цій проблемі, розробка й обґрунтування рекомендацій з удосконалення законодавства у вказаній сфері.

Виклад основного матеріалу. Перед викладенням основних положень роботи звернемося до характеристики сучасного стану лісів в нашій країні. Так наголошується, що сучасний екологічний стан лісів зумовлюється як інтенсивністю антропогенного впливу, так і зростаючими техногенними навантаженнями, які суттєво впливають на природну стійкість і середовище формуючу функцію лісової екосистеми. В середньому щороку в країні виникає до 3500 лісових пожеж в середньому на площі до 40000 га. Порушення природної стійкості лісів призводить до підвищення сприйнятливості лісових насаджень до впливу шкідників, різноманітних уражень і хвороби рослин. Безумовно, такий стан лісів як об'єктів права народної власності не може задовольняти потреби суспільства і держави у повному обсязі [10, с. 287].

Так, за офіційними даними, лісистість становить 15,9 відсотка території України. Ліси на території держави розміщені нерівномірно, від 3,7 відсотка у Запорізькій до 51,4 відсотка у Закарпатській областях. Оптимальним, за європейськими рекомендаціями, є показник лісистості 20 відсотків, для досягнення якого необхідно створити більше двох мільйонів гектарів нових лісів. Водночас створення нових лісів не повинне здійснюватися шляхом заліснення унікальних степових ділянок. Також законодавець робить висновки, що відсутність системи фінансування лісогосподарської діяльності, особливо у східних і південних регіонах України, призвела до припинення робіт із створення захисних лісових насаджень на малопродуктивних і деградованих землях та невиконання попереджувальних протипожежних заходів у лісах, що підвищило ризик виникнення лісових пожеж, осередків шкідників і хвороб лісу, всихання лісів і погіршення екологічної ситуації [1].

Відповідно, визначення лісу як одного з елементів навколишнього природного середовища, відносини якого з приводу охорони, відтворення й раціонального використання регламентуються екологічним законодавством, потребують вивчення питань, пов'язаних із належністю даного природного об'єкту.

Уперше за тривалий час у земельному законодавстві (Земельному кодексі України 1992 р.) [13] закріплено норму, коментуючи яку вчені дійшли відповідних висновків. Так, В.І. Андрейцев зазначав, що до лісових об'єктів приватної власності віднесено ліси, розташовані на угіддях селянських (фермерських) господарств площею до 5 га [14, с. 60]. А Н.Р. Малишева підкреслювала, що Земельний кодекс України допускає приватизацію невеликих ділянок лісу (до 5 га), якщо вони знаходяться на території колективних сільськогосподарських підприємств або селянських (фермерських) господарств [15, с. 38].

Земельний кодекс України 2001 р. (далі – ЗК України) також містить положення щодо власності на землі лісового фонду [6]. У його ст. 56 встановлено, що землі лісового фонду можуть перебувати в державній, комунальній і приватній власності. Громадянам та юридичним особам за рішенням органів місцевого самоврядування й органів виконавчої влади можуть безоплатно або за плату передаватись у власність замкнені земельні ділянки лісового фонду земельною площею до 5 га у складі угідь селянських, фермерських та інших господарств. У закріпленому законодавством порядку громадяни й юридичні особи можуть набувати у власність земельні ділянки деградованих і малопродуктивних угідь для їх заліснення.

Лісовий кодекс України (1994 р.) відносив ліси виключно до державної власності [7]. Слід при цьому особливо наголосити на тому, що, встановлюючи в цьому Кодексі право державної власності на ліси, законодавець достеменно врахував доволі значну кількість причин соціально-політичного й економічного характеру, які перш за все пов'язані з унікальною екологічною

цінністю цього важливого компонента довкілля. Із цього статті 6 Закону випливає лише єдиний висновок: усі ліси України становлять собою державну власність. Слід зауважити, що й раніше діюче законодавство України про ліси (до 1994 р.) наголошувало саме на державній власності на цей природний об'єкт та її виключний характер.

На сьогодні, звичайно, на законодавчому рівні передбачається розширення переліку природних об'єктів та їх категорій, які можуть перебувати у приватній власності фізичних і юридичних осіб. Серед таких об'єктів слід назвати землю, об'єкти природно-заповідного фонду, тваринний світ тощо.

Це викликає нагальну потребу дослідження як поняття «право приватної власності» взагалі на природні об'єкти, так і розуміння цього права конкретно на ліси. Відповідно, виникає необхідність у з'ясуванні сутності, його ознак та особливостей, у застосуванні комплексного їх аналізу й у опрацюванні певних рекомендацій з удосконалення екологічного законодавства.

Зважаючи на наявність на території України вищевказаних лісів, законодавець цілком вчасно і виважено, на наш погляд, визначив конкретні форми права власності на ліси. Так, згідно з приписами Лісового кодексу України (в редакції 2006 р.) визначено, що ліси це об'єкт права власності; ліси, які знаходяться в межах території України, є об'єктами права власності Українського народу [7, ст. 7].

Ліси можуть перебувати в державній, комунальній та приватній власності. Суб'єктами права власності на ліси є держава, територіальні громади, громадяни та юридичні особи.

Зважаючи на зазначену тематику роботи, необхідно додати, що функціонування приватної власності на ліси відбувається передусім згідно з вимогами Лісового кодексу України (далі – ЛК України), де зафіксовано, що лісові відносини – суспільні відносини, які стосуються володіння, користування та розпоряджання лісами і спрямовуються на забезпечення охорони, відтворення та сталого використання лісових ресурсів з урахуванням екологічних, економічних, соціальних та інших інтересів суспільства.

Цілком слушним є положення, що об'єктом лісових відносин визначено лісовий фонд України та окремі лісові ділянки. Щодо останніх то їх поняття зафіксовано в Законі, а саме: лісова ділянка – ділянка лісового фонду України з визначеними межами, виділена відповідно до ЛК України для ведення лісового господарства та використання лісових ресурсів без вилучення її у землекористувача або власника землі [7, ст. 1]. У зв'язку з наведеним можна визначити ознаки цих ділянок:

- це ділянки лісового фонду України;
- визначено їх межі;
- вони виділяються у відповідності з Лісовим кодексом України;
- вони виділяються для ведення лісового господарства та використання лісових ресурсів;
- вони виділяються без вилучення їх у землекористувача або власника землі.

Також положення ЛК України виділяють в якості об'єкта права приватної власності земельні лісові ділянки. Останні за нормами закону – це земельні ділянки лісового фонду України з визначеними межами, які надаються або вилучаються у землекористувача чи власника земельної ділянки для ведення лісового господарства або інших суспільних потреб відповідно до земельного законодавства.

До характерних рис зазначеного об'єкту слід віднести наступне:

– це земельна ділянка лісового фонду (в свою чергу до лісового фонду України належать усі ліси на території України незалежно від того, на землях яких категорій за основним цільовим призначенням вони зростають, та незалежно від права власності на них, у тому числі лісові ділянки, захисні насадження лінійного типу площею не менше 0,1 гектара, інші лісовкриті землі);

- щодо неї визначено межі;
- вона надається або вилучається у землекористувача чи власника земельної ділянки;
- вона надається або вилучається для ведення лісового господарства або інших суспільних потреб;

- вона надається або вилучається відповідно до земельного законодавства.

Така ділянка як об'єкт права власності повинна бути «замкненою». Ця додаткова ознака встановлена ст. 12 ЛК України. Однак така риса в законі не знайшла відповідного тлумачення. Таке положення не можна визнати прийнятним і відповідно слід сформулювати її і закріпити в лісовому законодавстві. Тим паче що в інших підгалузях екологічного законодавства така практика існує. Це наприклад, положення ст. 1 Водного кодексу України: замкнений водний об'єкт – при-

родна або штучно створена водойма, не зв'язана з іншими водними об'єктами (крім водоносних горизонтів) [16]. Відповідно наявність закріплення в лісовому законі зазначеної дефініції сприятиме належному правозастосуванню.

Також до вказаних об'єктів закон відносить так звані самозалісені ділянки. Вони визначені в кодексі як земельні ділянки будь-якої категорії земель (крім земель лісогосподарського призначення, природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення) площею понад 0,5 гектара, вкрита частково чи повністю лісовою рослинністю, залісення якої відбулося природним шляхом. Ознаками вказаних ділянок є:

- вони є земельними ділянками будь-якої категорії земель (крім земель лісогосподарського призначення, природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення);
- площа ділянок понад 0,5 гектара;
- вони вкриті частково чи повністю лісовою рослинністю;
- їх залісення відбулося природним шляхом.

У контексті наведеного вбачається за доцільне зупинитися на тому, які об'єкти та їх формулювання за нормами Лісового Кодексу і Земельного кодексу України віднесено до об'єктів права приватної власності на лісі.

Так, згідно зі ст. 12 ЛК України позначено, що громадяни та юридичні особи України можуть безоплатно або за плату набувати у власність у складі угідь селянських, фермерських та інших господарств замкнені земельні лісові ділянки загальною площею до 5 гектарів.

ЗК України також позначає, що громадянам та юридичним особам за рішенням органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади можуть безоплатно або за плату передаватись у власність замкнені земельні ділянки лісогосподарського призначення загальною площею до 5 гектарів у складі угідь селянських, фермерських та інших господарств.

Таким чином, у Земельному та Лісовому кодексах України вживаються різні формулювання об'єктів права приватної власності на лісі. Виходячи з цього, вбачається за доречне встановити їх співвідношення.

Відповідно перед законодавцем постає завдання визначити ознаки об'єктів права приватної власності на лісі, а також встановити їх точне формулювання, що має доволі вагоме значення при виникненні щодо них саме приватної власності. Адже останнє може бути закріпленим тільки на об'єкти права приватної власності на лісі, які відповідатимуть окресленим ознакам (характеристикам).

Як вбачається об'єктом права власності виступають ліси. Чинне лісове законодавство чітко визначає формулювання лісів. Так, ст. 1 ЛК України вказує, що ліс це тип природних комплексів (екосистема), у якому поєднуються переважно деревна та чагарникова рослинність з відповідними ґрунтами, трав'яною рослинністю, тваринним світом, мікроорганізмами та іншими природними компонентами, що взаємопов'язані у своєму розвитку, впливають один на одного і на навколишнє природне середовище. Крім того, визначений правовий статус лісів: ліси України є її національним багатством і за своїм призначенням та місце розташуванням виконують переважно водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні, оздоровчі, рекреаційні, естетичні, виховні, інші функції та є джерелом для задоволення потреб суспільства в лісових ресурсах.

Перш за все звернемо увагу на наведене формулювання «лісу» за ст. 1 ЛК України. Визначення терміну в чинному законодавстві слід визнати позитивним, але необхідно наголосити на змістовному його наповненню. Та вказати на відсутність жодних юридичних ознак, бо по суті ми маємо справу з природничим визначенням «лісу». Таким чином дослідження змісту наведеної дефініції дозволяє стверджувати про потребу розробки і закріплення в чинному лісовому законодавстві поняття «лісу», в якому будуть відображені його юридичні ознаки.

Усі ліси на території України, незалежно від того, на землях яких категорій за основним цільовим призначенням вони зростають, та незалежно від права власності на них, становлять лісовий фонд України і перебувають під охороною держави.

Таким чином, зважаючи на кількість об'єктів права приватної власності на лісі, зафіксованих в законі, необхідно зупинитися на дослідженні вказаних приписів більш детально. Тому враховуючи їх важливість є необхідність проаналізувати представлені визначення об'єктів.

При визначенні зазначеної тематики є потреба звернутися до новацій чинного лісового законодавства. Мова йде про появу нових термінів у Лісовому кодексі України, а саме формулювання певних видів лісів таких як: природні ліси (природні лісові екосистеми) – ліси (лісові екосисте-

ми), в яких локально і тимчасово проявився антропогенний вплив, але він не змінив ценотичної структури фітоценозів і тому природні лісові екосистеми здатні протягом короткого часу регенеруватися (відновитися) природним шляхом до стану пралісових екосистем; праліси (пралісові екосистеми) – споконвічний, стародавній ліс (природні лісові екосистеми), що сформувався природним шляхом і в ході розвитку не зазнав безпосереднього антропогенного впливу; квазіпраліси – умовно пралісові екосистеми, в яких відбувся незначний тимчасовий антропогенний вплив, що не змінив природної структури лісостанів і при припиненні якого натуральний стан екосистем повністю відтворюється протягом короткого періоду (ст. 1 ЛК України). Також визначено їх правовий статус – національна природна спадщина України. Правовий режим вказаних лісів характеризується наступним :

– задля охорони цих лісів у них забороняються всі види рубок, будівництво споруд, прокладання шляхів, лінійних та інших об'єктів транспорту і зв'язку, випасання худоби, промислова заготівля недеревинних лісових продуктів тощо;

– усі виділені ліси входять до категорії лісів природоохоронного, наукового, історико-культурного призначення, а також виділяються в особливі охоронні лісові ділянки;

– навколо лісів устанавлюються охоронні зони завширшки не менше подвійної висоти деревостану пралісу, в яких забороняються суцільні та поступові рубки;

– наявність цих лісів є підставою для оголошення відповідних територій і об'єктів природно-заповідного фонду України пралісовими пам'ятками природи;

– визначення належності лісових територій до зазначених лісів здійснюється за спеціальною методикою, яка розробляється і затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища;

– власники або користувачі земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених пам'ятками природи, беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення режиму їх охорони та збереження (ст. 28 Закону України Про природно-заповідний фонд України).

Спираючись на наведені характеристики екологічного стану зазначених лісів на території нашої країни, їх функціональне призначення і, нарешті, взаємозалежність і взаємопов'язаність компонентів лісових екосистем в цілому, підкреслимо, що набуває актуальності й важливості чітке відмежування й законодавче закріплення заборони на передачу цих лісів у приватну власність.

Ретельно вивчивши і проаналізувавши приписи Лісового кодексу України та Земельного кодексу України можна наголосити, що в них присутні положення стосовно особливостей права приватної власності на ліси. Йдеться мова про зміст статей 13 та 14 ЛК України: – право приватної власності на ліси громадян та юридичних осіб України виникає з дня державної реєстрації права власності на земельну ділянку; – право приватної власності на ліси припиняється в разі припинення права власності на земельну лісову ділянку у випадках і в порядку, встановлених законом.

Тобто поєднуються два природних об'єкта – відповідний лісовий об'єкт і земельна ділянка під ним, що слід визнати особливістю права приватної власності на ліси. Вбачається, що їх поєднання не є випадковим, оскільки вони за своїми природничими характеристиками взаємопов'язані й взаємозалежні.

Таким чином, у екологічному законодавстві втілено певні новації, які раніш не були притаманні відповідному лісовому чи земельному законодавству користування природними ресурсами.

Між тим, законодавство в досліджуваній сфері потребує удосконалення. Підкреслимо що, до Лісового й Земельного кодексів України, що становлять основу правового регулювання відносин права приватної власності, не внесені необхідні зміни і доповнення. Як уже наголошувалося, неузгодженість їх приписів не можна визнати правильним, тим більше в умовах сьогодення.

Висновки. Підсумовуючи, кажемо, що, по-перше, основний документ у сфері регулювання лісових відносин – Лісовий кодекс України особливим різновидом об'єктів права приватної власності на ліси визнає, зокрема, земельні лісові ділянки, самозалісені ділянки. Крім того, стосовно конкретного об'єкта права приватної власності на ліси, зважаючи на його природничі характеристики та цільове призначення, встановлюється спеціальний правовий режим.

По-друге, аналіз приписів нормативних актів підтверджує, що нині існує потреба в удосконаленні як екологічного законодавства в цілому, так і основних його підгалузей – лісової та земельної, зокрема, у питаннях права приватної власності на ліси. Одним із напрямків слід визнати внесення змін і доповнень до Лісового й Земельного кодексів України, що дозволить створити

належну правову основу і забезпечить закріплення єдиного підходу до правової регламентації загальних питань й особливостей права приватної власності на ліси.

По-третє, враховуючи наявні прогалини і колізії, окреслена тема потребує подальшого комплексного дослідження, у тому числі й у контексті перспективи реалізації приватної власності на ліси.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28.02.2019 р. № 2697-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 16. Ст. 70. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19> (дата звернення: 15.11.2025).
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Ред. від 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#top> (дата звернення: 15.11.2025).
3. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546. Ред. від 08.08.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 15.11.2025).
4. Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16.06.1992 р. № 2456-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 34. Ст. 502. Ред. від 04.04.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12> (дата звернення: 15.11.2025).
5. Про Червону книгу України: Закон України від 07.02.2002 р. № 3055-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 30. Ст. 20. Ред. від 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3055-14> (дата звернення: 15.11.2025).
6. Земельний кодекс України: від 25.10.2001 р. № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3/4. Ст. 27. Ред. від 31.10.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> (дата звернення: 15.11.2025).
7. Лісовий кодекс України: від 21.01.1994 р. № 3852-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 17. Ст. 99. Ред. від 31.10.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12> (дата звернення: 15.11.2025).
8. Носік В.В. Право власності на землю Українського народу : монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 544 с.
9. Каракаш І.І. Право власності на природні об'єкти та їх ресурси у виключній формі: історико-юридичний аспект. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2014. Т. 14. С. 183–194. URL: <http://hdl.handle.net/11300/2260> (дата звернення: 15.11.2025).
10. Каракаш І.І. Право власності на природні об'єкти та їх ресурси в Україні: монографія. Одеса : Юридична література, 2017. 436 с.
11. Соколова А. К. Флористичне право України: проблеми формування та розвитку: монографія. Харків : Право, 2009. 288 с.
12. Юрчишин Н.Г. Реалізація права приватної власності на ліси в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2009. 16 с.
13. Земельний кодекс України : від 13.03.1992 р. № 2196-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 25. Ст. 354. Втрата чинності: 01.01.2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2196-12/ed20020101#top> (дата звернення: 15.11.2025).
14. Андрейцев В.І. Екологічне право. Загальна частина : курс лекцій в схемах. Київ: Вентурі, 1996. 218 с.
15. Малишева Н.Р., Єрофєєв М.І. Науково-практичний коментар до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Харків : Право, 2017. 416 с.
16. Водний кодекс України: від 06.06.1995 р. № 213/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 24. Ст. 189. Ред. від 08.08.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.11.2025).

УДК 349.42

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.54>

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ЗАХИСТУ АГРОІНФОРМАЦІЇ

Станіславський В.П.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного та аграрного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0001-6487-416X
e-mail: v.p.stanislavskyy@nlu.edu.ua*

Станіславський В.П. Проблеми реалізації державної аграрної політики у сфері захисту агроінформації.

Стаття присвячена дослідженню правових проблем реалізації державної аграрної політики у сфері захисту агроінформації та перспектив удосконалення законодавства. Виокремлено пріоритетні напрями національної політики щодо збереження, використання та обігу агроданих. Доведено, що агроінформація є стратегічним нематеріальним ресурсом, який потребує належного правового захисту. Ефективна реалізація державної політики у сфері захисту агроінформації стримується фрагментарністю правового регулювання, відсутністю спеціалізованої політики управління аграрними даними та недостатньою інтеграцією вимог кібербезпеки у галузеве законодавство. Агроінформація перетворилася на стратегічний ресурс, від безпеки та належного її обігу залежить конкурентоспроможність аграрних виробників і стабільність функціонування державних механізмів підтримки та моніторингу. У цьому контексті обґрунтовано необхідність переходу від декларативного регулювання до комплексної моделі державної аграрної політики, що поєднуватиме правові, організаційні та превентивні інструменти управління ризиками, забезпечуватиме баланс між публічними інтересами та правами суб'єктів агробізнесу, а також враховуватиме міжнародний досвід. Європейська практика засвідчує, що прозорість, конфіденційність і кібербезпека є фундаментальними стандартами управління агроінформацією, тоді як цифрові платформи та агропідприємства зобов'язані запобігати несанкціонованому доступу й неправомірному комерційному використанню даних. Для України впровадження цих підходів означає не лише рух до досягнення Цілей сталого розвитку до 2030 року, а й створення сучасної системи правового регулювання, здатної забезпечити баланс між відкритістю даних для науки та інновацій і належним захистом прав агровиробників. Резюмовано, що удосконалення наукової доктрини аграрного права України має базуватися на розробці законодавчої дефініції агроінформації, закріпленні принципу інформованої згоди агровиробників, створенні дієвих механізмів захисту прав суб'єктів агробізнесу та гармонізації правових норм із європейськими стандартами. Такий підхід створить передумови для формування цілісної системи захисту агроінформації, підвищення кіберстійкості аграрної сфери та ефективності державної аграрної політики в умовах цифрової трансформації. Методологія дослідження ґрунтується на положеннях діалектичного методу наукового пізнання, а також формально-логічному, формально-юридичному й герменевтичному підходах.

Ключові слова: агроінформація, агродані, державна аграрна політика, аграрний сектор, агробізнес, аграрні правовідносини, сільськогосподарське виробництво, сталий розвиток, захист прав.

Stanislavskiy V.P. Problems of implementing state agrarian policy in the field of agricultural information protection.

The article is devoted to the research of legal issues related to the implementation of state agricultural policy in the field of agri-information protection and the prospects for improving legislation. Priority

areas of national policy regarding the preservation, use, and circulation of agrarian data are identified. It is substantiated that agri-information constitutes a strategic intangible resource that requires adequate legal protection. The effective implementation of state policy in the field of agri-information protection is constrained by fragmented legal regulation, the absence of a specialized agrarian data governance policy, and insufficient integration of cybersecurity requirements into sectoral legislation. Agri-information has evolved into a strategic resource, the security and proper circulation of which determine the competitiveness of agricultural producers and the stability of state support and monitoring mechanisms. In this context, the necessity of shifting from declarative regulation to a comprehensive model of state agricultural policy is substantiated. Such a model should combine legal, organizational, and preventive risk management instruments, ensure a balance between public interests and the rights of agribusiness entities, and take into account international experience. European practice demonstrates that transparency, confidentiality, and cybersecurity constitute fundamental standards for agri-information governance, while digital platforms and agricultural enterprises are responsible for preventing unauthorized access and unlawful commercial use of data. For Ukraine, the implementation of these approaches signifies not only progress toward achieving the Sustainable Development Goals by 2030, but also the establishment of a modern legal regulatory framework capable of balancing data openness for science and innovation with the proper protection of the rights of agricultural producers. It is concluded that the improvement of the scientific doctrine of agricultural law in Ukraine should be based on the development of a legislative definition of agri-information, the consolidation of the principle of informed consent of agricultural producers, the creation of effective mechanisms for protecting the rights of agribusiness entities, and the harmonization of legal norms with European standards. This approach will create prerequisites for the formation of an integrated system of agri-information protection, enhance the cyber resilience of the agricultural sector, and increase the effectiveness of state agricultural policy in the context of digital transformation. The research methodology is based on the dialectical method of scientific inquiry, as well as formal-logical, formal-legal, and hermeneutical approaches.

Key words: agricultural information, agricultural data, state agricultural policy, agricultural sector, agribusiness, agricultural legal relations, agricultural production, sustainable development, protection of rights.

Постановка проблеми. Реалізація завдань державної аграрної політики неможлива без належного правового забезпечення захисту агроінформації. Адже саме агродані охоплюють ключові відомості про ґрунти, кліматичні умови, врожайність, агротехнології та держпідтримку, що формують основу ефективного управління аграрним сектором. Водночас відсутність чіткої правової дефініції поняття «агроінформація» та дієвих механізмів її захисту породжує низку правових проблем, які потребують доктринального осмислення та законодавчого врегулювання.

У контексті інтеграції України до Європейського Союзу особливої актуальності набуває гармонізація національного законодавства із принципами Спільної аграрної політики ЄС (CAP). Європейська практика виходить із того, що сільськогосподарські виробники визнаються первинними власниками агроданних і мають право на інформовану згоду щодо будь-яких операцій із ними. Використання агроінформації у країнах ЄС здійснюється прозоро, із дотриманням високих стандартів конфіденційності та кіберзахисту. Цифрові платформи та підприємства, що працюють з агроданними, зобов'язані гарантувати недопущення неправомірного доступу чи комерційного використання агроінформації без відповідних дозволів.

Отже проблематика захисту агроінформації постає як один із ключових викликів у процесі реалізації державної аграрної політики, що потребує комплексного підходу, поєднання доктринальних напрацювань та практичних механізмів правового регулювання з огляду на євроінтеграційний курс України згідно Конституції.

Мета дослідження полягає у визначенні правових проблем реалізації державної аграрної політики у сфері захисту агроінформації та прав суб'єктів агробізнесу, а також розробці науково обґрунтованих висновків і пропозицій щодо удосконалення наукової доктрини аграрного права України.

Стан опрацювання цієї проблематики. У сучасних наукових дослідженнях державна аграрна політика розглядається як комплекс правових, економічних та організаційних заходів, спрямованих на забезпечення сталого розвитку аграрного сектору, продовольчої безпеки та конкурентоспроможності сільського господарства. Водночас проблема захисту агроінформації залишається

ся недостатньо систематизованою, хоча набуває особливої актуальності в умовах цифровізації аграрної сфери та зростання інформаційних ризиків.

У різні періоди незалежності України окремим аспектам проблем реалізації державної аграрної політики приділяли увагу представники науки аграрного права, серед яких О.Г. Бондар [1], О.В. Гафурова [2], Х.А. Григор'єва [3; 4], Г.С. Корнієнко [5], І.М. Кульчій [6], Т.В. Курман [7], А.М. Статівка [8], В.Ю. Уркевич [9] та ін. [10–15]. У контексті розвитку інформаційних технологій у сільському господарстві, потреби післявоєнного відновлення діяльності суб'єктів агробізнесу та подальшого планування сталого розвитку аграрного сектору досі бракує уніфікованих підходів до розгляду цієї проблематики. Це зумовлено насамперед роллю держави як ключового суб'єкта, що на законодавчому рівні регулює суспільні відносини у зазначеній сфері.

Виклад основного матеріалу. Цифровізація аграрної сфери зумовлює активне впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у процеси виробництва, управління та державного регулювання сільського господарства. Використання геоінформаційних систем, електронних реєстрів, платформ точного землеробства, автоматизованих систем управління аграрними підприємствами та державних інформаційних ресурсів формує новий об'єкт правового захисту – агроінформацію, що набуває стратегічного значення.

Наприклад, О.Г. Бондар акцентує увагу на аграрно-правових проблемах контрольно-наглядової діяльності, що створює теоретичне підґрунтя для аналізу механізмів державного контролю, зокрема й у сфері обігу та захисту аграрної інформації [1]. Автор підкреслює фрагментарність правового регулювання та необхідність удосконалення державних інструментів управління в цій сфері.

Дослідження Х.А. Григор'євої комплексно розкривають проблеми правового забезпечення державної підтримки сільського господарства [3; 4]. Хоча агроінформація не є центральним об'єктом аналізу, авторка наголошує на ролі інформаційного забезпечення як умови ефективної реалізації аграрної політики, що безпосередньо пов'язано з питаннями її захисту та достовірності.

Питання сталого розвитку аграрного виробництва, розглянуті у працях Т.В. Курман та А.М. Статівки [8], дозволяють розглядати агроінформацію як стратегічний ресурс, необхідний для прийняття управлінських рішень в умовах глобальних загроз, у тому числі кіберризиків та інформаційних атак. Автори підкреслюють потребу адаптації аграрного законодавства до цифрових трансформацій.

Важливе значення для теми дослідження мають роботи, присвячені цифровим технологіям в аграрному секторі. Зокрема, Н.М. Горобець аналізує вплив цифрових інструментів на стратегічне управління аграрними підприємствами, що актуалізує питання захисту комерційної та технологічної агроінформації [11]. У цьому контексті О. М. Савельєва безпосередньо розглядає агроінформацію як елемент механізму правового регулювання сталого розвитку агросфери, наголошуючи на відсутності цілісної системи її правового захисту [12].

Міжнародні дослідження, зокрема праця J. Antle та S. Ray, демонструють, що сталий аграрний розвиток у розвинених країнах неможливий без ефективного управління аграрними даними, їх захисту та прозорих державних політик у сфері інформаційної безпеки [10]. Це дозволяє екстраполювати зарубіжний досвід на українські реалії. У статті «Cybersecurity in precision agriculture: Protecting data integrity and privacy» [13] системно осмислено проблеми кіберзахисту в точному землеробстві. Автори аналізують вразливості сенсорних мереж, GPS-систем, дронів та хмарних платформ, які використовуються для збору та обробки агроданих. Вони вказують, що кібератаки на ці системи можуть призвести до спотворення даних про врожайність, ґрунти чи клімат, що безпосередньо впливає на економічні результати агровиробництва та продовольчу безпеку. Особливу увагу приділено питанням приватності, адже агродані часто містять комерційно чутливу інформацію, яка може бути використана конкурентами або сторонніми суб'єктами без згоди агровиробників.

У науці також пропонується модель управління агроданими, яка інтегрує три ключові принципи: кібербезпеку, суверенітет даних та довіру. Автори цієї концепції виходять із того, що агровиробники мають залишатися первинними власниками даних, а будь-яке їх використання повинно ґрунтуватися на інформованій згоді [14]. Науковцями описано архітектуру багаторівневого захисту агроданих: аутентифікація користувачів, контроль доступу, аудит операцій та прозорість алгоритмів.

Актуальним у розрізі цієї проблематики є дослідження А.С. Кастельянос Сантамарії, присвячене формуванню комплексної політики управління аграрними даними (agricultural data governance), що набуває особливої актуальності в умовах цифровізації сільського господарства

та зростання ролі даних у процесі прийняття управлінських рішень. Авторка виходить з того, що аграрні дані постає стратегічним ресурсом, який формується як на рівні приватних аграрних суб'єктів, так і в межах державних інформаційних систем. Дослідниця наголошує на відсутності цілісної політики управління аграрними даними, що призводить до фрагментарності регулювання, правової невизначеності щодо права власності на ці дані, порядку їх використання та захисту [15]. Цей висновок кореспондує з проблемами реалізації державної аграрної політики в Україні, де агроінформація регулюється переважно загальними нормами інформаційного та адміністративного законодавства без урахування галузевої специфіки. Значну наукову цінність становить запропонована авторкою модель політики управління аграрними даними, яка базується на принципах прозорості, підзвітності, безпеки та справедливого доступу. У контексті захисту агроінформації особливо важливим є акцент на необхідності інтеграції вимог кібербезпеки та захисту даних безпосередньо в аграрну політику, а не залишення цих питань виключно в площині загальної інформаційної безпеки. Авторка системно аналізує прогалини чинних правових режимів, які регулюють власність на агродані, доступ до них та їх комерційне використання. У роботі запропоновано нормативну модель, яка включає принципи прозорості, відповідальності, інформованої згоди та безпеки. Аграрні дані мають подвійний характер: вони є одночасно ресурсом для агроінновацій та об'єктом правового захисту. Праця має значний практичний потенціал для України, оскільки пропонує конкретні механізми гармонізації аграрного права з ІТ-правом та міжнародними стандартами, що є ключовим у процесі євроінтеграції.

Аналіз наукових джерел свідчить, що проблема реалізації державної аграрної політики у сфері захисту агроінформації перебуває на стику аграрного, інформаційного та адміністративного права і потребує подальших комплексних досліджень з урахуванням цифрових викликів.

У сучасних умовах агроінформація охоплює сукупність даних про земельні ресурси, посівні площі, урожайність, логістичні маршрути, державну підтримку, фінансово-економічні показники аграрних товаровиробників, а також персональні дані суб'єктів агробізнесу тощо. Проблематика кібербезпеки в агросфері характеризується відсутністю спеціалізованого правового регулювання, орієнтованого на особливості аграрних інформаційних систем. Норми законодавства у сфері інформаційної безпеки та захисту інформації мають загальний характер і не враховують специфіку аграрного виробництва, сезонність, залежність від природно-кліматичних умов та інтеграцію аграрних реєстрів із державними інформаційними ресурсами. Це знижує ефективність механізмів реалізації державної аграрної політики в умовах цифрової трансформації.

Реалізація державної аграрної політики у сфері захисту агроінформації в Україні наразі залишається неповною через фрагментарність правового регулювання. Хоча базові засади інформаційних відносин закріплені у Законі України «Про інформацію», а питання кіберзахисту врегульовані Законом «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», ці акти не враховують специфіку аграрної сфери, де дані про ґрунти, клімат, врожайність та технології мають стратегічне значення. Закон «Про захист персональних даних» частково охоплює агроінформацію, коли вона містить персоналізовані відомості, проте не визначає правового режиму агроданих як окремої категорії.

Важливим кроком у напрямі цифровізації агросфери стало ухвалення Закону України № 4619-ІХ «Про інформаційно-комунікаційну систему «Державний аграрний реєстр»» (2024 р.), який створює правові засади для збору та обробки даних про суб'єктів агробізнесу, земельні ресурси та виробничі показники. Однак цей реєстр поки що функціонує радше як інструмент обліку, ніж як комплексна система захисту агроінформації. Додатково Закон України № 4147-ІХ «Про державне регулювання сфери захисту рослин» (2024 р.) спрямований на гармонізацію із законодавством ЄС та цифровізацію процедур контролю, але також не вирішує питання правового статусу агроданих. Таким чином, сучасна нормативна база України у сфері інформаційної безпеки та аграрних даних є розрізненою. Вона регулює загальні аспекти інформації та персональних даних, але не формує цілісної системи захисту агроінформації.

Європейський досвід демонструє, що прозорість, конфіденційність та кіберзахист виступають базовими стандартами у сфері управління агроінформацією, а цифрові платформи та підприємства несуть відповідальність за недопущення неправомірного доступу чи комерційного використання даних. Для України інтеграція таких підходів означає не лише виконання Цілей сталого розвитку до 2030 року, але й формування сучасної системи правового регулювання, яка забезпечить баланс між відкритістю даних для науки та інновацій і захистом прав аграрних виробників.

Особливої уваги потребує питання захисту Державного аграрного реєстру і баз даних, які використовуються для реалізації програм державної підтримки, моніторингу та контролю за обігом сільськогосподарської продукції. Несанкціонований доступ, модифікація або знищення таких даних може призвести до порушення прав аграрних товаровиробників, викривлення управлінських рішень та підриву довіри до державної аграрної політики.

Для подолання цих проблем необхідно розробити законодавчу дефініцію агроінформації, закріпити механізми інформованої згоди, інтегрувати вимоги кіберзахисту у галузеве законодавство та гармонізувати правові норми із європейськими стандартами. Лише такий комплексний підхід дозволить сформуванню цілісної системи захисту агроданих, підвищити кіберстійкість аграрної сфери та забезпечити ефективність державної аграрної політики в умовах цифрової трансформації.

Важливим аспектом також видається забезпечення кіберстійкості аграрних підприємств, особливо малих і середніх, які часто не мають належних технічних і кадрових ресурсів для захисту інформації. У цьому контексті державна аграрна політика має передбачати не лише регуляторні, а й організаційно-стимулюючі заходи, а саме: розроблення галузевих стандартів кібербезпеки, проведення навчальних програм в рамках сільськогосподарської дорадчої діяльності, інтеграцію вимог захисту даних у механізми державної підтримки. Таким чином кібербезпека та захист агроінформації мають розглядатися як невід'ємний елемент реалізації державної аграрної політики, що потребує комплексного правового підходу, гармонізації аграрного та інформаційного законодавства, а також урахування міжнародного досвіду забезпечення інформаційної безпеки в аграрному секторі.

Висновки. Дослідження проблем реалізації державної аграрної політики у сфері захисту агроінформації свідчить про те, що сучасний аграрний сектор України перебуває на етапі глибокої трансформації, зумовленої як глобальними викликами сталого розвитку, сучасною політикою безпеки, так і процесами європейської інтеграції. Агроінформація та агродані стають ключовим ресурсом для ефективного управління агровиробництвом, прогнозування врожайності, моніторингу екологічних показників та забезпечення продовольчої безпеки. Проте відсутність чіткої правової дефініції агроінформації, недостатній захист прав суб'єктів агробізнесу та слабка інтеграція у міжнародні стандарти створюють суттєві правові проблеми, які потребують комплексного вирішення.

Для України процес інтеграції до Європейського Союзу у сфері реалізації державної аграрної політики передбачає низку ключових завдань. По-перше, це впровадження європейських стандартів захисту агроінформації, зокрема принципу «фермер як власник даних». По-друге, формування правових механізмів, що гарантуватимуть інформовану згоду на використання агроданих. По-третє, забезпечення належного рівня кіберзахисту та конфіденційності у цифрових платформах агробізнесу. І, нарешті, розроблення спеціального законодавства щодо правового режиму агроінформації, яке відповідатиме вимогам Спільної аграрної політики ЄС та Цілям сталого розвитку.

Таким чином удосконалення наукової доктрини аграрного права України має ґрунтуватися на розробці законодавчої дефініції агроінформації, закріпленні принципу інформованої згоди сільськогосподарських виробників, створенні дієвих механізмів захисту прав суб'єктів агробізнесу та гармонізації правових норм із європейськими стандартами. Це дозволить сформуванню правову основу для сталого розвитку аграрного сектору, підвищити конкурентоспроможність українського агробізнесу на міжнародному ринку та забезпечити інтеграцію України у європейський правовий простір на засадах прозорості, інноваційності та відповідального управління агроданими.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бондар О.Г. Аграрно-правові проблеми контрольнонаглядової діяльності у сільському господарстві України : моногр. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2014. 455 с.
2. Гафурова О.В. Сільські території. *Велика українська юридична енциклопедія*. Т. 16: Земельне та аграрне право / редкол.: М.В. Шульга (голова), В.В. Носік, П.Ф. Кулинич (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2019. С. 582–585.
3. Григор'єва Х.А. Концептуальні засади правового регулювання державної підтримки сільського господарства в Україні : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. докт. юрид. наук : 12.00.06. Одеса, 2020. 40 с.

4. Григор'єва Х.А. Державна підтримка сільського господарства України: проблеми правового забезпечення: моногр. Херсон: Вид. дім «Гельветика», 2019. 596 с.
5. Ganna Korniyenko. Legal support of social responsibility of agribusiness entities of Ukraine. *DIXI*, vol. 23, № 2, julio-diciembre 2021, 1–14. DOI: <https://doi.org/10.16925/2357-5891.2021.02.11>.
6. Кульчій І.М. Організаційно-правове забезпечення диверсифікації сільських територій за участю сільськогосподарських товаровиробників: моногр. Харків: Юрайт, 2015. 176 с.
7. Курман Т.В. Сталій розвиток сільськогосподарського виробництва: проблеми правового забезпечення : моногр. Харків : Юрайт, 2018. 376 с.
8. Статівка А.М., Курман Т.В. Аграрне законодавство України: сучасний стан і перспективи розвитку в умовах глобальних загроз. *Вісник Нац. академії правових наук України*. 2023. Том 30. № 3. С. 280–297. DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2023-30-3-280>.
9. Уркевич В.Ю. Захист прав агробізнесу: практика Верховного Суду. *Агробізнес в умовах агроекоциду: сучасні виклики, проблеми відповідальності та уроки сталості*: зб. матер. та тез доп. учасн. панельної дискусії VII Харк. міжнар. юрид. форуму (м. Харків, 29 верес. 2023 р.) / за ред. Т.В. Курман, В.П. Станіславського. Харків: Юрайт, 2023. С. 171–175.
10. Antle John M., Ray Srabashi. Sustainable Agricultural Development. Palgrave Macmillan, 2020. 208 p. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-34599-0>.
11. Горобець Н.М. Цифрові технології в системі стратегічного управління аграрними підприємствами. *Агросвіт*, 2022. № 1. С. 36-43. DOI: <https://doi.org/10.32702/2306&6792.2022.1.36>.
12. Савельєва О.М. Агроінформація в механізмі правового регулювання сталого розвитку агросфери України. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах*: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квіт. 2018 р.) / за заг. ред. А.М. Статівки. Харків: Юрайт, 2018. С. 256–257.
13. Adewusi, A.O., Chiekezie, N.R., Eyo-Udo, N.L. (2023). Cybersecurity in precision agriculture: Protecting data integrity and privacy. *International Journal of Applied Research in Social Sciences*. DOI: <https://doi.org/10.51594/ijarss.v5i10.1482> [in English].
14. Entrust Digital Networks. (2025). Integrating cybersecurity, data sovereignty and trustworthiness in agri-data sharing environments: A conceptual framework. *Maynooth University*. URL: https://entrustdn.eu/wp-content/uploads/2025/04/Integrating_Cybersecurity_Data_Sovereignty.pdf [in English].
15. Castellanos Santamaría, Ana Sofía. (2023). A policy proposal for agricultural data governance (*Doctoral dissertation*). Portland State University. DOI: <https://doi.org/10.15760/etd.3567>.

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.55>

ЕКОЛОГІЧНИЙ АУДИТ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЕКОЛОГІЧНОГО КОНТРОЛЮ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ І ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Стрельник В.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри приватного та соціального права
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0000-0002-1068-8617
e-mail: viktoriastrelnyk@gmail.com*

Роговенко О.В.,

*доктор філософії спеціальності 081 «Право»,
доцент кафедри приватного та соціального права
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0000-0002-8555-7494
e-mail: olgarogovenko1@gmail.com*

Тарасенко Д.С.,

*здобувач вищої освіти рівня магістр
юридичного факультету
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0009-0008-0606-4351
e-mail: cubsnake11@gmail.com*

Стрельник В.В., Роговенко О.В., Тарасенко Д.С. Екологічний аудит як інструмент екологічного контролю: правовий аспект і проблеми реалізації в Україні.

Проаналізовано правові основи функціонування інституту екологічного аудиту в Україні як ключового інструменту екологічного контролю, а також розкрито його сутність як багатоаспектного механізму оцінки екологічної безпеки та відповідності господарської діяльності вимогам природоохоронного законодавства. В умовах посилення екологічної кризи, спричиненої тривалим нераціональним використанням природних ресурсів і наслідками збройної агресії російської федерації, наголошено на актуальності підвищення ролі екологічного аудиту як передумови ефективної реалізації державної політики у сфері охорони навколишнього середовища. Досліджено чинне законодавче забезпечення у сфері екологічного аудиту, виявлено його суперечності та недоліки, що обмежують дієвість практичного застосування цього механізму. Висвітлено основні ні аспекти застосування Закону України «Про екологічний аудит», що носить здебільшого декларативний характер і не забезпечує обов'язковості виконання аудиторських висновків, що обумовлює потребу у його концептуальному оновленні, зокрема наближенні до європейських стандартів управління довкіллям. Особливий акцент зроблено на аспектах добровільного й обов'язкового проведення екологічного аудиту, його значущості для підприємств із високим рівнем екологічної небезпеки. Водночас, запропоновано запровадження економічних стимулів, податкових пільг і державної підтримки для більшої заінтересованості суб'єктів господарювання, для впровадження стандарти ДСТУ ISO 14001 та 14004, що здатне посилити практичну корисність екологічного аудиту. Аргументовано необхідність удосконалення законодавчої бази з метою її гармонізації із нормами Європейського Союзу, зокрема положеннями Регламенту № 1221/2009 EMAS. Зроблено висновок, щодо розвитку інституту екологічного аудиту в Україні, що являється критично важливим для переходу до моделі сталого розвитку, формування екологічно відповідальної поведінки бізнесу та зміцнення інституційних основ управління навколишнім середовищем.

Ключові слова: екологічний аудит, екологічне управління, сталий розвиток, екологічний контроль, охорона довкілля, євроінтеграція.

Strelnyk V.V., Rohovenko O.V., Tarasenko D.S. Environmental audit as a tool of environmental control: legal aspect and problems of implementation in Ukraine.

This article analyzes the legal foundations of the functioning of the institution of environmental audit in Ukraine as a key instrument of environmental management and supervision. It also reveals the essence of environmental audit as a multifaceted mechanism for assessing environmental safety and ensuring the compliance of economic activities with environmental protection legislation. In the context of the escalating environmental crisis caused by the prolonged irrational use of natural resources and the consequences of the armed aggression of the Russian Federation, the relevance of strengthening the role of environmental audit as a prerequisite for the effective implementation of state policy in the field of environmental legislation is emphasized. The study examines the current legislative framework governing environmental audit and identifies its contradictions and shortcomings that limit the effectiveness of its practical application. The main issues concerning the Law of Ukraine "On Environmental Audit" are highlighted, noting that it is largely declarative in nature and currently fails to ensure the mandatory implementation of audit conclusions. This underscores the need for its conceptual modernization, particularly through alignment with European standards of environmental governance. Special attention is given to the aspects of voluntary and mandatory environmental audit and its significance for enterprises with a high level of environmental risk. At the same time, it is proposed to introduce economic incentives, tax benefits, and state support to increase the motivation of business entities to implement DSTU ISO 14001 and 14004 standards, which can enhance the practical usefulness of environmental auditing. The article substantiates the necessity of improving the legislative framework to harmonize it with the norms of the European Union, particularly the provisions of Regulation (EC) No. 1221/2009 EMAS. It concludes that the development of the institution of environmental audit in Ukraine is critically important for the transition to a model of sustainable development, the formation of environmentally responsible business behavior, and the strengthening of the institutional foundations of environmental management.

Key words: environmental audit, environmental management, sustainable development, environmental control, environmental protection, European integration.

Постановка проблеми. Сучасний стан довкілля в Україні залишається складним і характеризується негативними тенденціями: надмірним використанням природних ресурсів, зниженням якості природних екосистем і посиленням негативного загального стану в наслідок руйнації навколишнього середовища у процесі агресії російської федерації. Усе це створює реальну загрозу життю та здоров'ю населення, підвищує ризики виникнення техногенних аварій та екологічних катастроф. За таких умов актуалізується потреба у формуванні цілісної державної екологічної політики, що спиратиметься на науково обґрунтовані методи оцінки екологічного стану, серед яких особливе місце займає екологічний аудит.

Як один із основних інструментів у сфері захисту навколишнього середовища екологічний аудит дозволяє здійснювати контроль за дотриманням вимог екологічної безпеки, практичне застосування якого залишається обмеженим. У ринкових умовах екологічний аудит може істотно вплинути на екологічну ситуацію. Він є тією важливою ланкою у формуванні природоохоронної стратегії та державної екологічної політики, здійснити реальну оцінку існуючої екологічної ситуації на всіх рівнях – від конкретного підприємства до країни в цілому, запровадити екологічні вимоги до процедури оцінювання ефективності прийняття управлінських рішень [1].

Розповсюдження екологічної самоініціативи слугуватиме сигналом про певні зміни в природоохоронній свідомості суб'єктів господарювання. Узгодження діяльності з екологічними вимогами збереження цілісності природної системи має стати основним правилом для суб'єктів господарювання.

Мета публікації полягає в дослідженні окремих аспектів проведення екологічного аудиту, виявленні недоліків, що потребують удосконалення.

Стан опрацювання проблематики. Науково-теоретичним підґрунтям дослідження послужили наукові праці з проблем екологічного права таких учених-правознавців, як: А.П. Гетьман, М.В. Краснова, В.В. Костицький, В.І. Лозо, Н.Р. Малишева, С.В. Разметаєв, Ю.С. Шемшученко.

Результати досліджень свідчать про необхідність упровадження заходів, спрямованих на вирішення екологічно-економічних проблем і забезпечення екологічної проблеми безпеки людства.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до статті 1 Закону України «Про екологічний аудит» екологічним аудитом визнається документально оформлений системний незалежний процес оцінювання об'єкта екологічного аудиту, що включає збирання і об'єктивне оцінювання доказів для встановлення відповідності визначених видів діяльності, заходів, умов, системи екологічного управління та інформації з цих питань вимогам законодавства України про охорону навколишнього природного середовища та іншим критеріям екологічного аудиту [2]. Зважаючи на закріплення вітчизняним законодавством процедур екологічного аудиту як одного з ключових інструментів екологічної політики, на практиці його реалізація все ще супроводжується низкою суперечностей, що знижують результативність механізмів правового забезпечення охорони навколишнього середовища. Водночас екологічний аудит є важливим складником системи екологічного управління, який у разі належного правового регулювання може стати дієвим інструментом попередження негативного антропогенного впливу, забезпечення екологічної безпеки та сталого розвитку. Концепція сталого розвитку відповідає системно-синергетичній парадигмі, що реалізується в природокористуванні через коадаптивну парадигму природокористування [3].

Розширення кола об'єктів обов'язкового екологічного аудиту, включаючи підприємства приватної форми власності, діяльність яких може становити потенційну або реальну загрозу навколишньому середовищу, законодавче закріплення обов'язковості виконання висновків екологічного аудиту для керівників суб'єктів господарювання дозволить підвищити рівень екологічної відповідальності товаровиробника та сприятиме запровадженню ефективних механізмів екологічного контролю [4]. Оскільки екологічний аудит утворився від екологічного контролю, проте не замінив його, оскільки той є прерогативою уповноважених органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування [5].

Посилення ролі держави у формуванні сприятливого навколишнього середовища є необхідною умовою сталого розвитку суспільства. Сприятливе довкілля передбачає відповідність природного середовища встановленим екологічним стандартам чистоти, ресурсоемності й екологічної рівноваги. Забезпечення таких стандартів можливе лише за умови послідовної реалізації державою своєї екологічної функції [6], що має бути чітко визначена й нормативно закріплена у чинному законодавстві. Ця функція передбачає здійснення комплексу заходів, спрямованих на гарантування екологічної безпеки, збереження природних ресурсів і підтримання екологічної рівноваги.

Метою екологічного аудиту є забезпечення додержання законодавства про охорону навколишнього середовища в процесі господарської та іншої діяльності [2]. Стаття 12 даного закону містить положення, що не дозволяє досягненню первісної мети, оскільки екологічний аудит в Україні існує реалізується у формах добровільності й обов'язковості [2]. Останній здійснюється на замовлення заінтересованих органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування щодо об'єктів чи видів діяльності, що становлять підвищену екологічну небезпеку. Таким чином, до переліку проведення екологічного аудиту з такими об'єктами входять такі процеси як: приватизації об'єктів державної власності, іншої зміни форми власності, зміни конкретних власників об'єктів, а також для потреб екологічного страхування, в разі передачі об'єктів державної та комунальної власності в довгострокову оренду, в концесію (щодо об'єктів підвищеної екологічної небезпеки), створення на основі таких об'єктів спільних підприємств, створення, функціонування і сертифікації систем екологічного управління, а також здійснення господарської та іншої діяльності [2]. Цей перелік не є вичерпним, є доволі вузьким і не може охопити всі підприємства, що завдають або можуть завдати шкоду навколишньому середовищу.

За офіційними даними Державної служби статистики України за 2022 рік, до найбільш шкідливих для екології гілок підприємств входять: гірничодобувна, металургійна, хімічна й енергетична промисловість [7]. З позиції розвитку екологічного аудиту його об'єктами являються: підприємства з розвідки, промислового видобування, експлуатації, консервації корисних копалин; підприємства, що використовують шахти, тунелі, резервуари та інші підземні споруди для переробки, транспортування, зберігання сировини та продукції; спеціальні транспортні підземні споруди; системи підземних комунікацій, які використовуються для транспортування та передачі води, електроенергії; підземні полігони відходів та підземні захоронення радіоактивних речовин; підземні сховища нафти, газу; підземні об'єкти оборонного значення [8]. Модернізація виробництва відповідно до світових стандартів потребує дорогавартісних інвестицій і чіткого виконання

вимог щодо будівництва. Таким чином, економічно вигідним варіантом є плата за забруднення навколишнього середовища, а ніж дотримання норм екологічного законодавства.

Екологічний аудит на підприємствах, що не становлять підвищену екологічну небезпеку, але наносять шкоду довкіллю, може здійснюватися лише в добровільній формі за згодою керівника підприємства, згідно зі статі 12 [2]. Навіть якщо підприємство надало згоду на проведення такого аудиту, то за статтею 8 «конкретні завдання екологічного аудиту в кожному окремому випадку визначаються замовником, виходячи з його потреб» [2]. А замовниками, відповідно до статі 3, можуть бути заінтересовані центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, інші юридичні, а також фізичні особи. Тобто ними можуть бути й власники підприємств, його керівники й інші організації, а не тільки державні органи. Такий підхід встановлює межі аудиту замовників, що створює ризики проведення екологічного аудиту неповним та обмеженим [9].

Результат екологічного аудиту в Україні має виключно рекомендаційний характер, а його висновки не є обов'язковими для виконання власниками чи керівництвом підприємств, особливо у випадках, коли самоконтроль проводиться у добровільній формі. Такий статус процедури істотно обмежує її практичну дієвість, оскільки результати аудиту не тягнуть за собою жодних юридичних наслідків і не зобов'язують суб'єкт господарювання до усунення виявлених недоліків чи впровадження природоохоронних заходів. Ефективність екологічного аудиту залежить від трьох факторів: (1) прозорість і відкритість працівників підприємства в аналізі всіх екологічних аспектів; (2) злагодженість роботи аудиторської команди та керівництва підприємства; (3) ступінь зацікавленості власників підприємства у проведенні аудиту.

Нажаль, для самих товаровиробників не існує значущого стимулу для проведення екологічного аудиту добровільно. Бізнес з більшою долею вірогідності буде отримувати більше коштів з продажу об'єму продукції, не завжди пов'язаного з використанням екологічно безпечних виробничих потужностей, що зводить мотивацію до модернізації виробництва лише на сумлінність власників таких підприємств. Разом з тим проведення екологічного аудиту дозволяє товаровиробнику підвищувати свою конкурентоспроможність у торгівлі на міжнародних ринках, так як це дає змогу продемонструвати торговим партнерам та інвесторам готовність до технологічного вдосконалення щодо методів виробництва, використання ресурсів, а також наслідків для навколишнього середовища.

З огляду на загострення проблем, пов'язаних із нестабільним станом екосистем та виснаженням природних ресурсів планети, у процесі господарської діяльності дедалі більшого значення набуває концепція сталого розвитку, одним із ключових компонентів якої є екологічна складова. У цьому контексті низка українських підприємств з власної ініціативи виявляє готовність до оцінювання ефективності своїх систем управління екологічною безпекою з метою отримання сертифікації відповідно до вимог міжнародних стандартів ДСТУ ISO 14001:2015 та ДСТУ ISO 14004:2016. Наявність таких сертифікатів сприяє підвищенню рівня відкритості та прозорості діяльності підприємств у сфері охорони навколишнього середовища. Такі підприємства демонструють не лише готовність до дотримання законодавчих вимог, але й прагнення до сталого розвитку, підвищення конкурентоспроможності та відкритості перед інвесторами та партнерами. Для держави така практика є надзвичайно цінною, оскільки добровільне застосування міжнародних стандартів фактично підсилює механізми екологічного аудиту та доповнює державний контроль. За рахунок цього формується новий рівень взаємодії між бізнесом, державою та суспільством, заснований на принципах довіри, відповідальності та прозорості. Більше того, поширення систем екологічного менеджменту відповідно до ISO сприяє гармонізації українського законодавства з вимогами Європейського Союзу, зокрема у контексті імплементації Регламенту ЄС № 1221/2009 EMAS – Європейської системи екологічного менеджменту та аудиту [10].

Висновки. Екологічний аудит в Україні має низку недоліків, що зумовлюють обмеження його ефективності як інструменту екологічного управління. Серед основних проблем варто відзначити недосконалість нормативно-правового регулювання, зокрема застарілі положення Закону України «Про екологічний аудит», норми якого не узгоджуються із сучасними підходами до екологічного менеджменту та вимогами директив Європейського Союзу. Це призводить до виникнення правових колізій, фрагментарності регулювання та низької результативності практичного застосування аудиту.

Крім того, рекомендаційний характер висновків екологічного аудиту часто знижує рівень їх сприйняття керівництвом підприємств, оскільки такі висновки не мають обов'язкової юридичної

сили. Відсутність належних економічних стимулів також перешкоджає активному впровадженню екологічного аудиту, адже для багатьох підприємств сплата штрафів залишається економічно вигіднішою, ніж проведення модернізаційних заходів чи впровадження систем екологічного менеджменту.

Попри наявні труднощі, екологічний аудит залишається важливим інструментом підвищення ефективності контролю за станом довкілля та може слугувати основою для подальшої євроінтеграції України у сфері екологічної політики. З метою посилення ролі екологічного аудиту в системі природоохоронного законодавства доцільно, щоб держава здійснила комплекс заходів, спрямованих на усунення правових суперечностей та стимулювання суб'єктів господарювання до екологічно відповідальної діяльності. До таких заходів можна віднести запровадження економічних стимулів, податкових пільг чи державних грантів для підприємств, які впроваджують стандарти ДСТУ ISO 14001 та ДСТУ ISO 14004, а також формування кодифікованого, узгодженого екологічного законодавства, що зобов'язувало б суб'єкти господарювання мінімізувати шкоду довкіллю та модернізувати виробничі потужності відповідно до принципів сталого розвитку.

Ключовим елементом зниження антропогенного і техногенного навантаження на навколишнє середовище є впровадження змін в поточні екологічні практики виробничої діяльності. З метою стимулювання участі виробників у вирішенні екологічних проблем доцільним було б також запровадження механізму, який стимулюватиме підприємства до реалізації екологічних програм та проєктів. У зв'язку з цим доцільно також запропонувати механізм розподілу відповідальності між державними органами та приватними підприємствами за потенційні екологічні збитки з урахуванням екологічного чинника при визначенні вартості підприємств, що підлягають приватизації [11].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Стрельник В.В. Правові питання здійснення екологічного контролю та нагляду у сфері охорони надр: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Нац.; юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2017. 184 с. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/13452?locale=uk>.
2. Про екологічний аудит: Закон України від 24.06.2004 No 1862-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1862-15#Text>.
3. Kapinos, N., Skliar, Yu., Rybina, O., Strelnyk, V. & Bohinska, L. Planning the Development of Land Use of Territorial Communities by the Method of Ecological and Landscape Design. *International Conference on Urban Infrastructure Sustainable Development and Renovation (MistoBud-2025)*. doi:10.1088/1755-1315/1499/1/012059.
4. Viktoria Strelnyk, Tetiana Churilova, Natalia Hres Environmental Audit of Subsurface Use. *Environmental Policy and Law* 2018/1/1, Том 48, Випуск 2, С. 144–152. URL: <http://repo.sau.sumy.ua/handle/123456789/4173>.
5. Малишева Н.Р., Олещенко В.І. Проблеми правового забезпечення формування та розвитку національної екологічної мережі в Україні. *Правова держава*. Київ: 2013. Вип. 24. С. 290–296. URL: <http://jnas.nbu.gov.ua/article/UJRN-0000491650>.
6. Стрельник В.В. Правовий інструмент забезпечення ефективного та раціонального використання земель. *Журнал східноєвропейського права*. 2018. №57. С.151-156. URL: <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/jeeul2018&div=225&id=&page=>.
7. Прокопенко О., Вишневецька О. Довкілля України: Державна служба статистики України. Київ: Вид-во Держстат України, 2023. С. 70. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2023/zb/10/zb_dov_22.pdf.
8. Стрельник В.В., Разметаєв С.В. Екологічний аудит як правовий інструмент охорони земель. *Співвідношення екологічного, природоресурсного, земельного та аграрного права: матеріали до круглого столу 9 грудня 2011 р./ за заг. ред. А.П. Гетьмана та М.В. Шульги*. Х: Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». 2011. С. 180–183. URL: <http://repo.sau.sumy.ua/handle/123456789/5584>.
9. Стрельник В.В. Проблеми вдосконалення законодавства про екологічний аудит в Україні. *Держава і право: збірник наукових праць*. Юридичні і політичні науки. Випуск 52. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2011. С. 400-404. URL: <http://repo.sau.sumy.ua/handle/123456789/2907>.

10. Регламент Європейського Парламенту та Ради від 21.07.2023 № 2023/1199 IV. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/AUTO/?uri=celex:32009R1221>.
11. Strelnyk V.V., Zapara S.I. Environmental management system: mining company case study. Actual problems of economics, 2016. № 12(186), p. 222–229. URL: <http://repo.sau.sumy.ua/handle/123456789/4173>.

УДК 349.422

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.56>

ЗАКОНОДАВСТВО ПРО ПЛАНУВАННЯ ТА ЗАБУДОВУ ТЕРИТОРІЙ: ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

Харитонова Т.Є.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри земельного, екологічного та енергетичного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-7998-5089

Харитонова Т.Є. Законодавство про планування та забудову територій: тенденції розвитку в період воєнного стану.

У статті досліджуються особливості новітнього розвитку вітчизняного законодавства про планування та забудову територій. Удосконалено теоретичні положення про те, що в 2020 році було закладено підґрунтя для масштабного реформування просторового планування на місцевому рівні, і це законодавче забезпечення мало далі послідовно розвиватися. Однак воєнні дії на території держави та майже чотирирічний воєнний стан внесли суттєві корективи у ці плани. Перед науковим дослідженням були поставлені завдання, по-перше, простежити, наскільки виправдовуються очікування від впроваджених у 2020 році нововведень в умовах триваючого воєнного стану; а по-друге, які тенденції розвитку наразі об'єктивно демонструє законодавство про планування та забудову територій.

Встановлено, що побудована нормотворцем ідеальна модель просторового планування використання територій не була реалізована повною мірою через цілу сукупність факторів, найбільш вагомим серед яких став початок повномасштабних воєнних дій на території держави. У зв'язку з цим процес розробки та затвердження комплексних планів просторового розвитку територій територіальних громад призупинився та/або затягнувся.

Крім того виявлено, що розвиток законодавства про планування та забудову територій протягом 2022–2025 років відбувався під впливом нових викликів, що сформувало тенденції, які характерні для його еволюції на даному етапі, а саме: 1) *гальмування європеїзації інституту* з огляду на призупинення подальшого впровадження ідей просторового розвитку; 2) *мілітаризація інституту*, яка проявляється у тому, що розвиток інституту планування та забудови територій відбувається під впливом воєнних обставин у стратегічному (передбачення програм відновлення областей/територій територіальних громад) і тактичному (розміщення тимчасових споруд для життєзабезпечення населення) напрямках; 3) *інструменталізація інституту*, яка простежується в тому, що переважний обсяг змін і доповнень до законодавства про планування та забудову територій, проведених у період 2022 – 2025 років, спрямований на виконання антивоєнних, антибар'єрних та енергетичних завдань; 4) *часткова деєкологізація інституту*, яка має прояви здебільшого у звільненні від здійснення стратегічної екологічної оцінки окремих документів державного планування.

Ключові слова: планування територій; забудова земель; використання земель; просторове планування; містобудівна діяльність; землі територіальних громад; енергетика.

Kharytonova T.E. Legislation on planning and building of territories: development trends during the period of martial state.

The article examines the features of the latest development of domestic legislation on planning and development of territories. The theoretical provisions that in 2020 the foundation was laid for a large-scale reform of spatial planning at the local level were improved, and this legislative support was to continue to develop consistently. However, military operations on the territory of the state and almost four years of martial law made significant adjustments to these plans. The scientific research was set the tasks, firstly, to trace the extent to which expectations from the innovations introduced in

2020 are justified in the conditions of ongoing martial law; and secondly, what development trends are currently objectively demonstrated by the legislation on planning and development of territories. It was established that the ideal model of spatial planning of territorial use built by the norm-maker was not fully implemented due to a whole set of factors, the most significant of which was the beginning of full-scale military operations on the territory of the state. In this regard, the process of developing and approving comprehensive spatial development plans for the territories of territorial communities has been suspended and/or delayed.

In addition, it was found that the development of legislation on planning and development of territories during 2022-2025 took place under the influence of new challenges, which formed trends that are characteristic of its evolution at this stage, namely: 1) slowing down the Europeanization of the institute due to the suspension of further implementation of spatial development ideas; 2) militarization of the institute, which is manifested in the fact that the development of the institute of planning and development of territories takes place under the influence of military circumstances in the strategic (prevision of programs for the restoration of regions/territories of territorial communities) and tactical (placement of temporary structures for the livelihood of the population) directions; 3) instrumentalization of the institute, which is traced in the fact that the overwhelming volume of changes and additions to the legislation on planning and development of territories, carried out in the period 2022-2025, is aimed at fulfilling anti-war, anti-barrier and energy tasks; 4) partial de-ecologization of the institute, which is manifested mainly in the exemption from the implementation of strategic environmental assessment of individual state planning documents.

Key words: territorial planning; land development; land use; spatial planning; urban development activities; lands of territorial communities; energy.

Постановка проблеми. Прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель» від 17.06.2020 року було зроблено важливий крок у напрямі еволюції вітчизняного законодавства про просторове планування та забудову територій. Зокрема, було запроваджено кілька прогресивних ідей, серед яких особливо виділялася поява комплексного плану просторового розвитку території територіальної громади, що має юридичну природу одночасно містобудівної документації на місцевому рівні й документації із землеустрою. Крім того, основними концептуальними положеннями даного Закону стали: (а) зонування земель у межах територій територіальних громад; (б) удосконалення управління у сфері містобудівної діяльності й землеустрою; (в) спрощення виконання топографо-геодезичних і картографічних робіт для потреб просторового планування; (г) сприяння розвитку автоматизованих систем управління ресурсами, комплексному збереженню повноцінного життєвого середовища, довкілля й культурної спадщини; (д) забезпечення ефективного використання й охорони всіх земель у межах території об'єднаних територіальних громад [1, с. 130]. Учені та інші фахівці в цілому позитивно оцінили новели, які були запроваджені, та прогнозували їхню сприятливу реалізацію на практиці. Однак оголошення воєнного стану Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 року № 64/2022 значно вплинуло на розвиток вітчизняної системи права. Важливо простежити, по-перше, наскільки виправдовуються очікування від впроваджених у 2020 році нововведень в умовах триваючого воєнного стану; а по-друге, які тенденції розвитку наразі об'єктивно демонструє законодавство про планування та забудову територій.

Аналіз сучасного стану досліджень. Юридичні питання планування та забудови територій стали предметом наукових пошуків значної кількості відомих вітчизняних учених, зокрема серед них можна вказати В.М. Єрмоленка, Є.О. Іванову (Платонову), І.В. Ігнатенко, І.І. Каракаша, Ю.В. Кондратенко, П.Ф. Кулинич, О.С. Малохліб, А.М. Мірошніченка, В.В. Носіка, А.І. Ріпенка, В.Д. Сидор, О.І. Ущаровську, Д.В. Федчишина, Т.Є. Харитонову, М.В. Шульгу та інших. Водночас воєнний стан, який триває в Україні майже чотири роки, значно впливає на розвиток законодавства в окресленій сфері. У літературі зустрічаються публікації, присвячені окремим проблемним питанням, що стосуються нормативно-правового забезпечення планування і забудови територій у воєнний період, зокрема більша частина з них сфокусована на плануванні відновлення. Однак наразі є нагальна потреба в проведенні наукового аналізу розвитку вітчизняного законодавства про планування і забудову територій з метою виявлення його актуальних тенденцій та перспектив. Отримані наукові дані дозволять більш ефективно удосконалювати нормативно-правові засади планування і забудови територій, ураховуючи об'єктивний стан правового інституту.

У зв'язку з цим **метою даної статті** є визначення тенденцій розвитку законодавства про планування і забудову територій в період воєнного стану (2022–2025 років).

Виклад основного матеріалу. Запроваджуючи низку новел Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель» від 17.06.2020 року, нормотворець наближав Україну до сучасного європейського бачення організації територіального розвитку. Зокрема, методологічно таке бачення ґрунтується на кількох ключових ідеях: самостійності територіальних громад у визначенні їхнього розвитку; урахування історичної, економічної, екологічної, соціально-демографічної та іншої унікальності кожної територіальної громади, її проблем та потреб; стратегічність і плановість на засадах сталого розвитку. «Саме громада визначатиме функціональне планування всіх своїх територій, установлюватиме режим їх забудови. Комплексний план просторового розвитку території має враховувати не тільки інтереси органів місцевого самоврядування чи якогось окремого підприємства, а абсолютно усіх жителів громади. Цей документ у майбутньому стане дозвоільним для здійснення забудови. Його реалізація надасть громаді планувати залучення інвестицій, що сприятиме підвищенню якості і комфорту життя в громаді» [2, с. 85].

Ідеальна модель, побудована нормотворцем, не була реалізована повною мірою через цілу сукупність факторів, найбільш вагомим серед яких став початок повномасштабних воєнних дій на території держави. У зв'язку з цим процес розробки та затвердження комплексних планів просторового розвитку територій територіальних громад призупинився та/або затягнувся. Станом на кінець 2025 року лише незначна кількість громад затвердила новий вид містобудівної документації і тим самим одержала важливий інструмент для власного розвитку [3, с. 187].

Водночас такий серйозний деформуєчий фактор як тривалий воєнний стан також значно вплинув на зміст законодавства про планування та забудову територій. Проаналізувавши більше двадцяти законодавчих актів, якими вносилися зміни і доповнення до ключових законів про планування використання земель (ЗК України, «Про регулювання містобудівної діяльності», «Про Державний земельний кадастр», «Про землеустрій» тощо), можна виявити кілька тенденцій, характерних для розвитку законодавства періоду воєнного стану (2022–2025 років).

Передусім, слід зазначити про незначну увагу, яку законодавець приділяє у цей час безпосередньо подальшому удосконаленню правового забезпечення ідеї просторового розвитку. Дійсно, нормотворець майже не розвиває закладені у 2020 році прогресивні положення, оскільки наразі реалізація навіть попередніх стала ускладненою. Однак все ж обставини воєнного стану зумовили нові виклики, і тому планування використання територій має їх враховувати. У зв'язку з цим уже у 2022 році було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо першочергових заходів реформування сфери містобудівної діяльності» від 12.05.2022 року, яким запроваджувалися важливі положення стратегічного і тактичного характеру. Стратегічне спрямування мали забезпечувати норми про розробку і затвердження спеціального документу – програми комплексного відновлення області, території територіальної громади, під якою розуміється «обласна або місцева програма відновлення територій, яка визначає основні просторові, містобудівні та соціально-економічні пріоритети політики відновлення і включає комплекс заходів для забезпечення відновлення території відповідної області, території територіальної громади (її частини), яка постраждала внаслідок збройної агресії проти України або в якій сконцентровані соціально-економічні, інфраструктурні, екологічні чи інші кризові явища» [4]. Програма комплексного відновлення не належить до містобудівної документації.

Тактична складова законодавчих новел полягала у вирішенні проблем, пов'язаних із розміщенням внутрішньо переміщених осіб. Подекуди для їх прихистку необхідно було терміново зводити тимчасове житло, а на проходження усіх процедур, передбачених законодавством для традиційної забудови, не було ні часу, ні можливостей. Саме тому в Законі України «Про регулювання містобудівної діяльності» [5] з'явилися спеціальні норми про розміщення тимчасових споруд, їх комплексів, призначених для життєзабезпечення (тимчасового проживання та обслуговування) внутрішньо переміщених осіб. На період дії воєнного часу та протягом року після його припинення чи скасування передбачалося, що розміщення тимчасових споруд для життєзабезпечення населення здійснюється: а) на підставі затверженої схеми розміщення таких споруд; б) на земельних ділянках будь-якої категорії, крім земель природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення, земель історико-культурного призначення, земель лісгосподарського призначення без зміни їх цільового призначення.

Таким чином, можна простежити, що інститут планування та забудови територій якісно розширився у стратегічному і тактичному аспектах за рахунок спеціальних норм під впливом воєнних обставин. Разом із цим, велика кількість змін і доповнень, які були здійснені в цей період, спрямовувалися здебільшого на виконання інших завдань, а саме: антивоєнних, антибар'єрних та енергетичних. Розкриємо їх більш детально.

Антивоєнні завдання, які були поставлені перед законодавчими актами, прийнятими у період 2022 – 2025 років, що змінювали законодавство у сфері планування та забудови територій, у цілому згруповані за ознакою протидії війні у всіх її негативних проявах. Завдання цієї групи також можуть бути внутрішньо розподілені на: превентивні (Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення вимог цивільного захисту під час планування та забудови територій» від 29.07.2022 року), компенсаційні (Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» від 23.02.2023 року), оборонні (закони України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту державного кордону України» від 24.02.2024 року, «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення механізму забезпечення землями сил оборони» від 04.09.2024 року), меморіально-історичні (Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення будівництва та експлуатації Національного військового меморіального кладовища» від 08.12.2023 року) тощо. Однак при цьому узагальнююча мета вказаних змін заключається у тому, щоб подолати існуючі та запобігти потенційним негативним наслідкам війни в Україні. Разом із тим, внесення змін даної групи у законодавство про планування та забудову територій носить побічний характер і не здійснює безпосереднього впливу на еволюцію законодавчого забезпечення просторового розвитку територіальних громад.

Антибар'єрні завдання полягають в усуненні зайвих адміністративних, технічних, фізичних або інших перешкод, які заважають оперативному відновленню інфраструктури в умовах аварійних станів, нормальному доступу відповідальних служб до об'єктів у звичайних умовах, полегшеному інвестуванню бізнесу в будівництво тощо. Під час воєнного стану активні бойові дії стають причиною руйнувань житлових, громадських та адміністративних будівель, промислових та інфраструктурних об'єктів. Необхідність у швидкому відновленні таких об'єктів, а також у зведенні нових, незважаючи на складні сучасні умови, потребує спрощення правових вимог до проведення відповідних робіт (Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо використання земельних ділянок для розбудови цифрової інфраструктури» від 25.03.2025 року). У зв'язку з цим досить значний масив норм, прийнятих у період 2022–2025 років, був спрямований на усунення зайвих бар'єрів (Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення порядку зміни цільового призначення земельних ділянок для залучення інвестицій з метою швидкої відбудови України» від 06.02.2024 року), полегшення доступу до комунікацій (Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення умов для відновлення та розвитку електронних комунікаційних мереж» від 16.08.2022 року), зміну обсягу повноважень органів влади з метою оптимізації управлінського процесу (закони України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану» від 12.05.2022 року, «Про внесення змін до деяких законів України щодо виконання окремих повноважень у галузі будівництва» від 23.02.2024 року) тощо. Зміни і доповнення, здійснені в рамках аналізованої групи антибар'єрних завдань, здебільшого носять екстрений характер, породжені потребами аварійних ситуацій та обмеженістю ресурсів (зокрема, часу).

Енергетичні завдання для нашої держави є вкрай важливими з огляду на необхідність формувати та підтримувати енергетичну безпеку в умовах кризи. Паралельно із багатьма іншими прогресивними ідеями в Україні реалізується енергетичний перехід, тобто процес структурної перебудови енергетичної системи з метою заміни викопного палива на низьковуглецеві та відновлювані джерела енергії. Це тягне за собою докорінну перебудову енергетичного законодавства та переналаштування енергетичних відносин, які тісно інтегровані в багато інших суспільних систем. Під впливом змін в енергетичному законодавстві відбувалися також і зміни в законодавстві про планування та забудову територій. Зокрема, було прийнято Закон України «Про внесення змін

до деяких законів України щодо створення умов для запровадження комплексної термомодернізації будівель» від 09.07.2022 року, який прокладав необхідні містки між вимогами нового законодавства про енергетичну ефективність та містобудівним законодавством. Згодом цей напрям було продовжено прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо врегулювання повноважень центральних органів виконавчої влади у сфері забезпечення енергетичної ефективності» від 04.06.2024 року.

Інша сфера енергетичних відносин, яка безпосередньо пов'язана із використанням земель, стосується розвитку відносно нового сектору автомобільного ринку, а саме електромобілів. Стимулювання використання електроавтомобілів зіткнулося із практичними проблемами щодо необхідності побудови інфраструктурної мережі для їх зручного обслуговування. З цією метою був прийнятий Закон України «Про деякі питання використання транспортних засобів, оснащених електричними двигунами, та внесення змін до деяких законів України щодо подолання паливної залежності і розвитку електрзарядної інфраструктури та електричних транспортних засобів» від 24.02.2023 року, яким передбачалось, що «будівництво кабельних ліній електропередачі напругою до 150 кВ включно, яке здійснюється оператором системи передачі та/або операторами систем розподілу та/або третіми особами на підставі відповідного договору з оператором системи передачі та/або операторами систем розподілу на землях державної або комунальної власності, може здійснюватися за відсутності документа, що засвідчує право власності чи користування земельною ділянкою, за умови отримання дозволу (дозволу розпорядника земель державної або комунальної власності для використання цих земель на період виконання будівельно-монтажних робіт)» [6]. Тобто законодавець передбачив спеціальне спрощення для будівництва необхідної інфраструктури, необхідної для експлуатації електромобільного транспорту. У даному випадку законодавство про планування та забудову територій фактично виконало завдання, поставлене перед вітчизняною енергетикою: поступове скорочення викидів парникових газів від транспорту за рахунок збільшення кількості частки електротранспортних засобів.

Отже, проведений аналіз демонструє низький ступінь власного еволюційного розвитку законодавством про планування та забудову територій, натомість активне виконання ним інших супутніх завдань (антивоєнних, антибар'єрних, енергетичних). Разом із тим, незважаючи на те, що «просторове планування є важливим інструментом адаптації до зміни клімату» [7, с. 456], аналіз законодавчої активності чотирирічного періоду протягом дії воєнного стану (2022–2025) вказує на вкрай низьке залучення законодавства про планування та забудову територій до виконання екологічних та кліматоохоронних завдань (окрім енергетичної складової в контексті «зеленого» переходу). Більше того, як зазначається в літературі, спостерігається нівелювання вимог про здійснення екологічних процедур щодо визначення впливу на довкілля. Н. Р. Малишева слушно вказує, що «через необхідність швидкого реагування на нагальні потреби (будівництво захисних споруд, перепрофілювання виробництв) оцінки впливу на довкілля (ОВД) та стратегічні екологічні оцінки (СЕО) призупиняються або проводяться формально. І це стимулюється законодавчо» [8, с. 22]. Прикладів можна знайти достатньо. Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо першочергових заходів реформування сфери містобудівної діяльності» від 12.05.2022 року було передбачено, що затвердження програм відновлення областей та територій територіальних громад не вимагає проходження стратегічної екологічної оцінки. Цим же Законом було встановлено, що схема розміщення тимчасових споруд для життєзабезпечення населення також не підлягає експертизі та стратегічній екологічній оцінці, розгляду архітектурно-містобудівною радою та громадському обговоренню.

Такі прояви розриву між екологічним та містобудівним законодавством викликають занепокоєння, адже в умовах воєнного стану екологічна ситуація демонструє погіршення показників, а планування просторового розвитку територіальної громади має не лише враховувати ці явища, але й закладати дієві способи їх подолання.

Також, як слушно зазначають В.М. Єрмоленко та А.Г. Мартин, у 2020 році було закладено лише підґрунтя для масштабного реформування просторового планування на місцевому рівні [9, с. 42], і це законодавче забезпечення мало далі послідовно розвиватися.

Висновки. Отже, на основі проведеного дослідження можна зробити деякі узагальнення.

Воєнні дії на території держави та майже чотирирічний воєнний стан внесли суттєві корективи в розвиток законодавства про планування та забудову територій, якому протягом 2022–2025 років довелося розвиватися під впливом нових викликів. Це сформувало тенденції, які характерні для

його еволюції на даному етапі, а саме: 1) *гальмування європеїзації інституту* з огляду на призупинення подальшого впровадження ідей просторового розвитку; 2) *мілітаризація інституту*, яка проявляється у тому, що розвиток інституту планування та забудови територій відбувається під впливом воєнних обставин у стратегічному (передбачення програм відновлення областей/територій територіальних громад) і тактичному (розміщення тимчасових споруд для життєзабезпечення населення) напрямках; 3) *інструменталізація інституту*, яка простежується в тому, що переважний обсяг змін і доповнень до законодавства про планування та забудову територій, проведених у період 2022–2025 років, спрямований на виконання антивоєнних, антибар'єрних та енергетичних завдань; 4) *часткова деєкологізація інституту*, яка має прояви здебільшого у звільненні від здійснення стратегічної екологічної оцінки окремих документів державного планування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ігнатенко І.В. Просторове планування як інструмент управління територіальним розвитком громади: правові аспекти. *Право і суспільство*. 2022. № 3. С. 130–135. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.3.19>.
2. Ігнатенко І.В. Аналіз комплексного плану просторового розвитку територій з точки зору захисту прав інвесторів. *Актуальні проблеми земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права*: збірник матеріалів наук.-практ. конф. (Харків, 10 грудня 2021 року) / за ред. А.П. Гетьмана, М.В. Шульги. Харків: Юрайт, 2021. С. 84–88.
3. Харитонова Т.Є., Григор'єва Х.А. Історико-архітектурний опорний план як інструмент просторового планування і туристичного розвитку: науково-практичний правовий аналіз. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 6. Частина 2. С. 183–191. https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/12/APP_06_2025_part-2.pdf.
4. Про внесення змін до деяких законів України щодо першочергових заходів реформування сфери містобудівної діяльності: Закон України від 12.05.2022 року. *Офіційний вісник України*. 2022. № 48. Стр. 7. Ст. 2627. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2254-20#top>.
5. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17.02.2011 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 34. Ст. 343. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#top>.
6. Про деякі питання використання транспортних засобів, оснащених електричними двигунами, та внесення змін до деяких законів України щодо подолання паливної залежності і розвитку електрозарядної інфраструктури та електричних транспортних засобів: Закон України від 24.02.2023 року. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 61. Ст. 203. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2956-20#Text>.
7. Ігнатенко І.В., Лейба Л.В. Правове регулювання просторового планування в контексті кліматичних змін. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 2. С. 450–457. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.65>.
8. Малишева Н.Р. Участь громадськості в прийнятті екологічно важливих рішень в умовах воєнного стану в Україні. *Правові аспекти агроєкологічного розвитку України*: тези допов. учасників Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 23 травня 2025 р.). Київ: НУБіП України, 2025. С. 20–24.
9. Єрмоленко В.М., Мартин А.Г. Сучасні агроєкологічні виклики у контексті їх впливу на планування використання земель. *Перші наукові читання з сучасних проблем земельного, аграрного та екологічного права крізь призму творчої спадщини професора Василя Лук'яновича Мунтяна*: збірник тез наук. допов. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 04 квітня 2024 року) / За заг. ред. В. Носіка, д.ю.н., проф., член-кор. НАПрН України. Ніжин: Видавець Лисенко М.М., 2024. С. 42–45.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія ПРАВО

Випуск 92

Частина 2

*Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта*

Підписано до друку 31.12.2025. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 24,18. Формат 60x84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»